

TIJDSCHRIFT VOOR INDISCHE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN DOOR HET

KONINKLIJK BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

DEEL LXXIV

1934

INHOUD.

Bijdragen. Blz.

Mededeelingen:

Boekbespreking :

Bladvulling :

Rechtsgeleerd bedrijf in de buiten-comptoiren

door

Mr. J. VAN KAN.

HOOFDSTUK I

RECHTSBEHOEFTE.

Gebrekkige rechtspraak. — Van ouds heeft men in de buitencomptoiren met de rechtspraak getobd.

Van het gewicht der rechtspraak, „fondament van alle weereltlijcke regieringe" [1]), zelfs „'t eenige fundament en sterkte van alle, regeeringe" [2]), „hoekpilaer van een geschikte huishoudinge" [3]), „het importante werk van de justitie", waaraan „men niet te veel luyster bijzetten kan" [4]), daarvan bekenden zich ook voor de afgelegen comptoiren der buitenbezittingen zoowel de hooge bestuurders als de plaatselijke machthebbers bij voorkomende gelegenheden doordrongen. Diergelijke verklaringen getuigden van zuiver inzicht en van goeden wil, maar zij vermochten niet de verzorgde handhaving van de justitie te waarborgen. In de buitenposten had juist de uitoefening van de rechtspraak te kampen met reusachtige moeilijkheden, welke zuiver inzicht en goede wil niet bij machte waren te overwinnen.

Telkens, in den loop der achttiende eeuw, klinken de klachten over „de misselijke behandeling van de justitie aan de buijten-

---

[1]) *Generale Instructie voor G.-G. en RR. van 26 April 1650*, bij Van der Chijs, *N.-I. Plakaatboek*, II, bl. 138.

[2]) *Ontwerp Van Idzinga van procesrecht voor Sumatra's Westkust* (1753), Rijksarchief 's Gravenhage, in *Aankomende Indische brieven*, 1756, deel XVII, bl. 259.

[3]) *Memorie van overgave Jacob Mossel* (Coromandel 1744), Landsarchief Batavia, *Buitenland* 161, bl. 130.

[4]) *Memorie van overgave Louis Taillefert* (Bengalen 1755), Landsarchief, *Buitenland* 88, bl. 162.

comptoiren" [1]), „de excessen die door de bediendens van diverse buijtencomptoiren in het administreeren der justitie werden begaan" [2]), „de gebreckelijke administratie van het zo teedere poinct der justitie ... genoegsaam op alle de buijtencomptoiren" [3]), „op de buijtencomptoiren van Nederlandsch-India" [4]), in Malakka, Coromandel, Malabar, Bengalen, Soeratte, op Ceilon. Die klachten betroffen menigmaal — de beruchte voorbeelden daarvan zijn overbekend — kwaadwillig machtsmisbruik, soms „verregaande excessen", „exorbitante misslagen in de justitie" [5]), „saeken ... informeel, enorm en fiolent" [6]), soms „onordentelijkheden" en „onaangenaame defectueusheden" [7]) of „de justitie ... al vrij irregulier behandelt" [8]), altijd „onbetamelijke en onverantwoordelijke regtspleeging" [9]), „duijsent faux pas door ... vooroordeel (en) passie ... begaan" [10]). Dat was de ergerlijkste misstand, maar het was uitzondering.

De klachten betroffen ook — en dat was in den grond der zaak nóg bedenkelijker — den misstand van alledag, „dagelijks de excessen der buijtencomptoiren in 't administreeren der justitie" [11]), de verwaarloosde en lichtvaardige taakopvatting, „de slordige behandeling van de justitie" [12]), „de nonchalance der meeste collegiën

---

[1]) *Aankomende patriasche missive van 21 Juli 1725*, bundel 1725, bl. 227.

[2]) *Brief van den Raad van Justitie aan HH. XVII van 16 November 1723*, bundel 1713-1727, bl. 472-473.

[3]) *Resolutie van G.-G. en RR. van 28 Juni 1756*, bundel 1756, II, bl. 370.

[4]) *Ontwerp Taillefert van procesrecht*, Considerans, Landsarchief, *Justitie* 64, bl. 1a.

[5]) *Afgaande patriasche missive van 31 December 1757*, bundel 1757, bl. 530.

[6]) *Patriasche missive van 15 Juli 1718* naar Kaap de Goede Hoop, in *Positieve Orders Ternate 1637–1739*, Landsarchief, *Ternate* 62, bl. 182.

[7]) *Resolutie van G.-G. en RR. van 16 Januari 1725*, bundel 1725, bl. 23.

[8]) *Memorie van overgave Julius Valentijn Stein van Gollenesse* (Malabar 1743), *Selections from the records of the Madras Government, Dutch records* no. 1, Madras 1908, bl. 25.

[9]) *Positieve orders Bengalen 1760 – 1764*, bundel *Buitenland* 153, bl. 5.

[10]) Van Imhoff, *Consideratiën*, uitg. Heeres, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N.-I.*, deel 66 (1912), bl. 546.

[11]) *Aankomende patriasche missive van 21 Juli 1725*, t.a.p.

[12]) *Memorie van overgave Cornelis Joan Simons* (Ceilon 1707), Government Archives Colombo, 1010 D, bl. 11. Dezelfde woorden komen ook

van justitie op de respective buijtencomptoiren" [1]) of de onmacht der rechters tegenover de behoorlijke vervulling van hun ambt, de „verregaande onkunde . . . de ignorantie van veelen" [2]), „algemeene onkunde en weijnige applicatie" [3]), „faux pas door verkeert begrip en onervarentheijd . . . begaan" [4]), „dikwils al meer uijt onwetentheijt als wel uijt kwaadwillighijt ontstaan" [5]).

Verklaring. — Het feit kan waarlijk geen verbazing wekken. In de buitencomptoiren schoolden tezamen kooplieden en soldaten van allerlei slag, „een paar capiteijns en pakhuijsmeesters, een winkelier, een dispencier en andere bediendens", „aller hande zoort van menschen", die gekomen waren om handel te drijven en te besturen, daarbij de rechtspraak „maar als een bijwerk nevens hare andere diensten moeten waarnemen").

Slechts bij uitzondering telden zij een rechtsgeleerde in hun midden, beroepsrechters waren zij geen van allen; „men vind selden, dat de dienaren van de Compagnie goede regtsgeleerden zijn" [7]). De gevolgen ten aanzien van het gehalte der rechtspraak konden niet uitblijven, zooals Adriaan Moens het met nuchtere gelatenheid uitdrukt: „De justitie op de buijtencomptoiren wegens de geringe voorraad van regtskundigen in dien juisten graad niet kan geadministreerd worden als wel in Nederland, alwaar de meeste regters zowel als de baillus regtsgeleerden zijn" [8]).

Maar ook de knapste rechter of de meest geoefende baljuw zou gezwoegd hebben onder de toepassing van al die veelsoortige

---

voor in de *Memorie van overgave Jacob Christiaan Pielat* (Ceilon 1734), Government Archives Colombo, 13 D, bl. 42.

[1]) *Resolutie van G.-G. en RR. van 17 December 1732*, bundel 1732, II, bl. 1581.

[2]) Ontwerp Taillefert, t.a.p.

[3]) *Resolutie van G.-G. en RR. van 28 Juni 1756*, t.a.p.

[4]) Van Imhoff, t.a.p.

[5]) *Aankomende patriasche missive van 17 Juli 1722*, bundel 1722-1723, bl. 87.

[6]) Van Imhoff, t.a.p., bl. 547 en 545.

[7]) *Memorie van overgave Hendrik Zwaardecroon* (Jaffnapatnam 1697), Government Archives Colombo, 2284 D, bl. 141.

[8]) *Memorie van overgave Adriaan Moens* (Malabar 1781), *Selections from the records of the Madras Government, Dutch records* no. 2, Madras 1908, bl. 160.

voorschriften, die uit het moederland naar Azië waren meegebracht of nagezonden dan wel ter plaatse of te Batavia uitgevaardigd. Van de rechtsprekende kooplieden kon eerst recht niet worden verwacht, dat zij hun weg wisten te vinden in dien doolhof van ordonnanties, plakkaten, statuten, resoluties, orders, instructies, die alle bovendien nog stonden tegen den achtergrond van het geldend gewoonterecht.

Toen, op 1 September 1665, Anthonie Paviljoen het bestuur over de commanderije Jaffnapatnam aan zijn opvolger overdroeg en tegelijk „de boeken der placcaten, resolutiën, sententiën, dagregisters... met ook alle andere geschriften tot den gantse ommeslag gehoorende", voegde hij daaraan toe, dat in die stapels papieren de bestuurswijsheid voor verleden, heden en toekomst besloten lag: „uit alle welke bij naerlesinge te vinden en te verstaen zij hoedanig dat den dienst van d'Edele Compagnie... moet werden ende is en wierdt betragt". Maar het was niet eenvoudig, zich die wetenschap eigen te maken, de nalezing „niet konnende geschieden dan met besteedinge van veele weeken tyds" [1]. Ter wille van bestuur en rechtspraak kon die eisch als regel niet worden gesteld aan hen, die zich vóor al het andere hadden te verdiepen in koopmansboeken. Toch werd van hen de toepassing van al dat geschreven en ongeschreven recht gevergd. Want de opdracht bleef, „de justitie troulijk te bedienen, alle ordres wetten en placcaten te maijntineren" [2].

Verbetering. — Het meest geëigend middel tot verbetering schijnt voor het grijpen te liggen. Het wordt door Van Imhoff als voorstel onder woorden gebracht: uitzending uit het moederland van daartoe opzettelijk geoefende rechtsgeleerden naar Batavia en vandaar naar de subalterne comptoiren [3]. Op ruime schaal toegepast, zou de maatregel wellicht inderdaad uitwerking ten goede hebben gehad. Maar Heeren Zeventien, op het denkbeeld

---

[1]) *Memorie van overgave Anthonie Paviljoen* (Jaffnapatnam 1665), Government Archives Colombo, 108 D, bl. 326-327.

[2]) *Instructie van Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein voor de directeuren, gezaghebbers en raad in Bengalen* van 21 Februari 1687, Landsarchief *Buitenland* 97, bl. 145.

[3]) T.a.p., bl. 546 en 547.

ingaande [1]), bonden de eischen der gerechtigheid aan de eischen der zuinigheid en de toevoer van vaderlandsche juristen, weliswaar voor de eerstkomende jaren onbekrompen opgezet, doch na 1750 tot bescheiden afmetingen teruggebracht, heeft geen merkbare verbetering vermogen te brengen.

Inmiddels zijn bestierders, rechters en rechtzoekenden gaan zinnen op middelen en middeltjes om den toestand draaglijk te maken en de rechtspraak, ondanks de gebreken van personen en wetgeving, in zoo goed mogelijke banen te leiden [2]). En op de verafgelegen eilanden van den Archipel en aan de gloeiende stranden van Vóor-Indië herhaalt zich een stuk geschiedenis, dat wij kennen uit de lotgevallen van het verlangen naar rechtsopteekening in West-Europa vóor de Revolutie. Dezelfde nooden deden grijpen naar dezelfde redmiddelen.

Terrein van onderzoek.— Het zou niet wel mogelijk zijn en ook niet gewenscht, het in te stellen onderzoek strikt te beperken tot de hulpmiddelen, aangewend om den rechters den toegang tot de geldende rechtsvoorschriften te vergemakkelijken. Niet wel mogelijk; immers wanneer tot verzameling van bestaande en uitvaardiging van nieuwe voorschriften besloten wordt, zijn daarbij, zooals van zelf spreekt, de bepalingen, welke de rechter krijgt toe te passen, niet streng, soms in het geheel niet gescheiden van de bepalingen, welker bewaking gesteld is in handen der besturende overheid. Dientengevolge vloeien de rechterlijk en de administratief gehandhaafde massa's in elkander over. Evenmin gewenscht; immers ook de laatstbedoelde soort van voorschriften zijn rechtsvoorschriften en hunne opstelling en verzorging behooren tot het rechtsgeleerd bedrijf der buitencomptoiren in ruimen zin.

---

[1]) Zie d.t.p., bl. 598.

[2]) Zie Mr J. van Kan, *Uit de rechtsgeschiedenis der Compagnie*, I, Batavia 1930, bl. 29 e.v.

HOOFDSTUK II

RECHTSVERZAMELING.

Aanleiding tot verzamelen.— Er zijn goede redenen om aan te nemen, dat de voorschriften, met inbegrip van de rechtsvoorschriften, welke de buitencomptoiren betroffen, in den regel — ook van menige uitzondering zijn sporen aanwezig—ter secretarie der hoofdplaatsen behoorlijk werden opgeborgen in samengebonden of samengevoegde bundels. Zoodoende was de bewaring van dat deel van het juridisch archief bezorgd, voor zoover de papieren niet door vocht, insectenvraat, brand of aardschok werden gehavend of vernietigd.

De gespaard gebleven stapels vormden echter eene chaotische, onhanteerbare massa. Men behoeft slechts de in het Landsarchief aanwezige banden door te bladeren om te begrijpen, dat de besturende en rechtsprekende kooplieden daarin niet dan met veel inspanning de gewenschte richtsnoeren zoeken en vinden konden. Toen het besef der onhandelbaarheid van het voorradig materiaal levendig werd, is men gaan verzamelen. Niet om bijeen te brengen of bijeen te houden, want niet daaraan mangelde het in de eerste plaats, maar om te bereiken twee dingen, waaraan de behoefte scherp werd gevoeld : orde en beknoptheid, dus overzichtelijkheid. Die dubbele gedachte zit voor bij de rechtsopteekeningen, waarvoor thans de aandacht gevraagd wordt.

Tweeërlei rechtsvoorschriften.—De rechtsvoorschriften, evenals alle in de buitenbezittingen geldende voorschriften, waren, naar hunnen oorsprong, van tweeërlei aard. Zij waren afkomstig van de plaatselijke overheid dan wel door het centraal gezag uitgevaardigd. Het centraal gezag was zelf tweeledig, zetelende in het moederland

en te Batavia, en dientengevolge waren zijne voorschriften op hunne beurt tweeërlei: die van Heeren Zeventien, „direct uijt den schoot onser Heeren Principalen voortgevloeijd", en die „door de Hoog Indiase Regeringe afgegeven" [1]. Zoo teekenen de verschillende grondvormen der verzamelingen zich af, verzamelingen van plaatselijk recht en verzamelingen van centraal recht, de laatste gesplitst in verzamelingen van vaderlandsche en van Bataviasche orders. Het is natuurlijk ook denkbaar en het komt inderdaad voor, dat meer dan een type in éene enkele bewerking wordt ondergebracht.

De gemaakte onderscheidingen betreffen de herkomst der te verzamelen voorschriften. Men kan zich ook eene andere tegenstelling denken. De verzamelingen verschillen onderling in karakter, opzet en omvang naar gelang de eerste stoot tot het verzamelwerk zelf uitgaat van de plaatselijke dan wel van de centrale overheid. Het ligt overigens voor de hand, dat deze tegenstelling met de eerstgemaakte ten nauwste samenhangt, aangezien elk overheidsorgaan zich natuurlijkerwijs geroepen voelt, voor de wezenlijke bekendheid van zijne eigen voorschriften te waken als voor een belang, welks rechtstreeksche beveiliging tot zijn eigenaardigen plicht behoort.

Langs de geschetste lijnen beweegt zich nu het brokstukje geschiedenis der rechtsverzameling in de buitencomptoiren, hetwelk uit de beschikbare gegevens kan worden opgediept.

§ 1. VERZAMELING VAN PLAKKATENRECHT.

Het Ambonsch Groot Plakkaat. — Het eerst duikt op de behoefte aan overzichtelijke samenvoeging van plaatselijke voorschriften. Die behoefte heeft zich reeds in de zeventiende eeuw uitgesproken doen gelden op Amboina en zij heeft in die provincie aan eene reeks van teboekstellingen het aanzijn geschonken.

Zij worden doorgaans aangeduid als Compendium, soms als Kort

[1] *Memorie van overgave Dirk van Cloon* (Coromandel 1730), Landsarchief. *Buitenland* 155, bl. 7-8.

Begrip der Placcaten [1]) of als Korten Inhoud der Ambonse Placcaten [2]), somtijds ook met de mooie benaming Groot Plakkaat [3]).

Wij kennen twee dier Ambonsche plakkatenverzamelingen in volledigen tekst. De eerste is bezorgd door den gouverneur Nicolaas Schagen [4]) en is gedagteekend 28 Juli 1693; de tweede is opgezet door den gouverneur Balthazar Coyett bij ordonnantie van 21 October 1701. De tekst van Schagen's compendium is ons overgeleverd door Valentijn [5]), die van Coyett's gewrocht wordt in het Landsarchief bewaard [6]).

In den aanhef met inleidende strekking, — welke inleidingen in de beide verzamelingen overigens, behoudens enkele toevoegingen in het jongste stuk, onderling woordelijk overeenstemmen — wordt de opzet omschreven: „ . . . goed gevonden hebben te laten afkondigen de poincten van de Ambonse Placcaaten, zoo als dezelve ten voorschreve tyden in een Compendium, of korte t'samentrekking, zyn vervat geweest, met byvoeginge van degene, die zedert zyn uytgegaan" [7]). Beide malen wordt dus als uitgangspunt gekozen eene bestaande „korte t'samentrekking" van de Ambonsche plakkaten, dat compendium wordt aangevuld met de sindsdien uitgevaardigde voorschriften, wederom in verkorten vorm opgenomen, en het aldus ontstane nieuw geheel wordt aangekondigd als „de poincten van de Ambonse placcaaten". Men wil dus beknoptheid en overzichtelijkheid en, behoudens echter eenige weinige uitzonderingen, waarop hierna de aandacht zal worden gevestigd, valt alleen het plaatselijk overheidsrecht binnen den gezichtskring van dat streven.

Naar den vorm zijn de Ambonsche compendia gewestelijke ordonnanties of plakkaten, door den gouverneur en directeur der

---

[1]) Zoo *Memorie van overgave Robert Padtbrugge* (Ambon 1687), bundel *Ambon* 716 d, bl. 91.

[2]) Zoo het opschrift van het hierna te noemen Compendium Coyett, bundel *Ambon* 730 h.

[3]) Zij komt voor in de Ambonsche resolutie van 12 Juni 1703, bundel *Ambon* 595, bl. 233.

[4]) „Een heer van veel verstand", zegt Valentijn, „seer ervaren in de rechten", deel II, *Ambonsche Zaaken*, bl. 249.

[5]) Deel II, *Ambonsche Zaaken*, bl. 251–258.

[6]) Zie hierna, bl. 13, n. 1.

[7]) Valentijn, t.a. p., bl. 251 en bundel *Ambon* 730 h, bl. 9–10.

provincie „met advies van onzen Rade" vastgesteld en door hen op eigen gezag afgekondigd. Voor de inwerkingtreding werd de voorafgaande goedkeuring der centrale overheid niet gevraagd, maar de Hooge Regeering of ook de Meesters konden zich, nadat de getroffen maatregel te hunner kennis was gebracht of gekomen, daartegen verzetten [1]). Aldus is, zooals wij straks zullen zien, ten aanzien van het compendium Coyett inderdaad geschied.

Voor de beschrijving van omvang en inhoud der verzamelingen is het gewenscht, aan elk der beide compendia afzonderlijke aandacht te schenken.

Het Compendium Schagen. — Het compendium Schagen bestaat uit 94 niet genummerde alinea's, nagenoeg alle inhoudende strafbepalingen of administratiefrechtelijke voorschriften met strafbedreiging. Slechts bij hooge uitzondering blijft deze laatste achterwege. Eénmaal wordt een gebod uitgevaardigd zonder dat sanctie op zijne overtreding is gesteld (al. 5: het geleiden van paarden aan den toom op straat) en enkele bepalingen hebben de strekking verboden gedragingen te bemoeilijken door de toekenning van eene belooning aan hem, die bijdraagt tot de ontdekking van het strafbaar feit (aanbrengen van dieverij, al. 41; ontdekking van duivelsbeelden, al. 38) of tot de afwending van het gevolg der daad (opvangen van voortvluchtige slaven, al. 55). In alle overige gevallen wordt straf bedreigd, in den regel rechtstreeks, somtijds door verwijzing naar vroegere plakkaten, waaraan de strafbepaling is ontleend (al. 1, 2, 3, 4, 6, 8, 24).

Zoo geschiedt ten aanzien van een aantal strafbare feiten betreffende de openbare orde, het openbaar gezag, de goede zeden met inbegrip van goede godsdienstige zeden, de openbare veiligheid en gezondheid; misdrijven tegen lijf en leven; diefstal in

[1]) Zoo schijnt in de zeventiende eeuw de practijk op Amboina in hoofdzaak te zijn geweest. Later werd zij, nadat de Regeering herhaaldelijk had ingegrepen, gewijzigd. Het belangwekkend vraagstuk der bewegingsvrijheid van den gewestelijken wetgever tegenover het centraal gezag en hare grenzen verdient nader onderzoek. Een en ander wordt daaromtrent medegedeeld door Dr. F. W. Stapel, *Bijdragen tot de geschiedenis der rechtspraak bij de Vereenigde Oostindische Compagnie*, in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N.-I.*, deel 90 (1933), bl. 133-135.

onderscheiden vormen; sluikhandel en hetgeen daarmede samenhangt; schennis en belemmering van den nagelaanplant; ook ten aanzien van de overtreding van voorschriften, uitsluitend voor de inheemsche bevolking uitgevaardigd. Die misdragingen worden kwistig bedreigd met allerhande boeten, afwisselende van één tot duizend rijksdaalders, met verbeurte van bepaalde goederen of van „alle de middelen", met bestraffing aan den lijve of aan het leven, met verbanning, geeseling, verminking, kettingstraf, opsluiting in het donker gat, ook met mildere strafmiddelen als verlies van tapnering voor den nalatigen kastelein of aanhaling door de borgerwacht. Dat alles menigmaal geflankeerd door arbitrale correctie, welke somtijds ook als eenige strafbedreiging voorkomt.

Naar stelselmatige rangschikking van de delicten is gestreefd. De volgorde wordt in hoofdzaak bepaald door de dagteekening van het plakkaat, waarnaar wordt verwezen, of, wanneer verwijzing naar meer dan een plakkaat geschiedt, door de dagteekening van het eerstvermelde. Die chronologische schikking wordt nu en dan doorbroken zonder dat de reden der afwijking blijkt.

Het groote meerendeel dier gebods- en verbodsbepalingen is getrokken uit vroegere Ambonsche plakkaten, die telkens in den tekst worden vermeld, te zamen omstreeks 95 in getal, waarvan het oudste, gedagteekend 7 Juli 1631, terugreikt tot het bewind van Artus Gijzels (al. 1) en het jongste, gedagteekend 2 Mei 1693, stamt uit het jaar der afkondiging van het compendium (al. 94) en derhalve van Nicolaas Schagen zelven afkomstig is. Nog drie andere plakkaten zijn in de verzameling verwerkt, welke den naam van haren vervaardiger dragen (al. 88, 89, 93). Een zestiental is meer dan eenmaal vermeld, het plakkaat van 3 April 1674, met de onderteekening Antonie Hurdt, tot vijfmaal toe. De stof is ongelijkelijk over zestien bestuurders verdeeld, van wie Arnold de Vlaming van Oudshoorn (1648—1656) met het grootste aantal, en wel achttien plakkaten, is vertegenwoordigd.

Behalve de plaatselijke rechtsbronnen hebben ook resoluties der Hooge Regeering haar, zij het bescheiden, aandeel in de samenstelling van het compendium. Genoemd worden eene van 25 April 1647, eene van 15 en eene van 23 Januari 1682, beide door Speelman en zijne Raden genomen, benevens eene van 3 Mei

1686. Aan de eerstgenoemde [1]) wordt gezegd te zijn ontleend alinea 16, het verbod van particulieren handel betreffende; aan de laatstvermelde [2]), alinea 80, inhoudende voorschriften tot beperking van de vrijlating van slaven, terwijl op hetzelfde onderwerp betrekking hebben de alinea's 78 en 79, welke zijn geput uit de resolutie van 15 Januari 1682 [3]). Die van 23 Januari van hetzelfde jaar, het edict tegen vechtpartijen, straatschenderijen en andere „moetwillichheden" van matrozen „en andere ongebonden vagebonden" gericht, krijgt haren neerslag in niet minder dan een tiental stafbepalingen omtrent grove mishandeling, doodslag, begunstiging van deze beide misdrijven en desertie (al. 58-66 en 77) [4]).

Uit de vergelijking van den tekst van het compendium met de overeenstemmende bepalingen der Bataviasche resolutie blijkt op sprekende wijze, met hoeveel zorg en met welken goeden uitslag men zich te Ambon bij de opstelling van de rechtsverzamelingen toelegde op beknoptheid en overzichtelijkheid. Het sterkst gekleurde voorbeeld van dien toeleg wordt hier aangehaald. Speelman's ordonnantie las:

> art. 8: Doch soo het quame te gebeuren, dat een matroos een anderen soodanigh snede en slach, dat den gequetsten vande wonde, of aenstonts ofte naer eenige dagen, quame te overlyden, soo sal denselven daerover ten minsten met de koorde off wel swaerder gestraft werden, datter de doodt na volgt, sonder figure van proces

---

[1]) Hier moet eene vergissing in het spel zijn. Op 25 April 1647 heeft de Hooge Tafel niet vergaderd.

[2]) Van der Chijs, III, bl. 175.

[3]) Het compendium Schagen verwijst ook hier naar de resolutie Speelman van 23 Januari 1682. Dat is eene vergissing. Bedoeld is de resolutie Speelman van 15 Januari van hetzelfde jaar, te vinden bij Van der Chijs, III, bl. 75. De artikelen 1 en 2 hebben voor de alinea's 78 en 79 van het compendium tot voorbeeld gestrekt.

[4]) De resolutie van 23 Januari is afgekondigd op 27 Februari. In het compendium wordt zij eenmaal onder de eene (al. 58 e.v.), tweemaal onder de andere dagteekening vermeld (al. 16 en 77). Men vindt haar afgedrukt bij Van der Chijs, III, bl. 79. De in den tekst aangeduide alinea's van het compendium zijn achtereenvolgens ontleend aan de artikelen 3, 4, 7, 8, 11, 15, 16, 17, 25 en 10 der resolutie.

De verwijzing in al. 16 (tapverbod op bepaalde dagen en uren) geschiedt niet geheel ten rechte. Art. 2 der resolutie heeft wel op een gelijksoortig, echter niet op hetzelfde voorschrift betrekking.

> off eenige verschooninge, ten waere eenig nood weer terselver stondt opentlyck te blycken quam, blyvende in 't reguard van andere doodtslaegers en quetsers de tot noch toe geobserveerde reghten, placcaten, statuten en costumen in haer voorige observantien in vigeur.

Daarvan maakt het compendium Schagen:

> al. 61: Zoo een matroos een ander dood snee, of stak, zal dezelve met de koorde, of wel swaarder ter dood gebragt werden.

Ten slotte is het voor de waardeering en karakteriseering van Schagen's rechtsverzameling van belang, na te gaan welke nieuwe voorschriften de compilator aan de bestaande plaatselijke en algemeen geldende strafbepalingen heeft toegevoegd. In het compendium worden, afgezien van enkele andere, bij welke zulks slechts schijnbaar het geval is, acht alinea's aangetroffen, waarvoor geenerlei bron van herkomst wordt vermeld. Op het eerste gezicht scheen het vermoeden voor de hand te liggen, dat deze bepalingen alle voor rekening van den wetgever Nicolaas Schagen komen. Gemakkelijk kon echter worden vastgesteld, dat al. 5 (het geleiden van paarden aan den toom), al. 18 (verplichte bepaggering van erven), al. 23 (verbod van particulieren handel), al. 36 (verbod van overnachten buitenshuis), al. 41 (belooning voor aanbreng van diefstal), al. 67 (belooning voor het aanbrengen van weggeloopen Compagniesdienaren) regelrecht zijn ontleend aan eene oudere rechtsverzameling, welke Nicolaas Schagen tot voorbeeld heeft gestrekt en waarover hierna zal worden gehandeld [1]). Die bepalingen zijn derhalve geen wetgevende scheppingen van den Ambonschen gouverneur, die in 1693 zijn compendium heeft tot stand gebracht.

Anders is het gesteld met een tweetal strafbepalingen, die van al. 90 (verbod van verandering van doopnaam) en van al. 91 (voorschrift voor dorpshoofden tot instelling van onderzoek naar voortvluchtige slaven). Die bepalingen worden niet alleen in het hiervóor bedoeld voorbeeld van Schagen's verzameling gemist, maar zij worden ook in eene latere verzameling, welke op hare beurt het compendium Schagen naschrijft, vermeld als van dezen

[1]) Zie bl. 15.

afkomstig en wel onder de dagteekening van het compendium [1]. Men mag dus als zeker aannemen, dat zij inderdaad als nieuwe voorschriften in de verzameling zijn ingelascht.

Vastgesteld mag dan worden, dat van de 94 artikelen, welke het compendium Schagen inhoudt, slechts twee tot wet zijn verheven bij de ordonnantie tot invoering van het compendium, terwijl alle andere zich er toe beperken, in beknopten en overzichtelijken vorm samen te vatten hetgeen op Amboina te voren reeds rechtens gold. Wij mogen derhalve het compendium Schagen kenschetsen als, althans in overwegend belangrijke mate, eene verzameling van bestaande rechtsvoorschriften.

Het Compendium Coyett. — Acht jaren nadat Schagen's arbeid was voltooid, is een nieuwe compilator opgestaan, de landvoogd en bestierder der provincie Amboina, Balthazar Coyett, die bij gewestelijke ordonnantie van 21 October 1701 het wetgevend gewrocht van zijn ambtsvoorganger heeft herzien. Ook daarvan is ons de volledige tekst overgeleverd [2].

Het compendium Coyett stemt naar vorm en strekking geheel, naar den inhoud grootendeels met het compendium Schagen overeen. Voortgekomen uit de behoefte, welke de considerans der ordonnantie van 21 October 1701 aldus omschrijft: „dewijl de dagelijx ondervindinge leert, dat het niet genoeg is goede wetten en ordonnantiën te maaken en den volke voor te stellen tenzij de zelve somtijds werden gerenoveert en van nieuw gepubliceert" [3], is de verzameling Coyett niets anders dan de vernieuwing en bijwerking van de verzameling Schagen.

Zij bestaat uit eene reeks artikelen, genummerd van 1 tot 102, waarbij echter moet worden opgemerkt, dat de considerans der ordonnantie als nummer 1 is meegeteld en artikel 41 — vermoedelijk bij vergissing — in het handschrift is weggevallen. Van de overblijvende massa ten getale van honderd wetsartikelen zijn er negentig uit het compendium Schagen nagenoeg woordelijk nageschreven, behoudens dan dat, bij vermelding van de bronnen van herkomst, thans

---

[1] Het hierna te behandelen compendium Coyett, art. 91 en 93.

[2] Landsarchief, *Ambon* 730 h.

[3] D. t. p., bl. 9.

de na 1693 mede door Schagen zelf vernieuwde plakkaten aan de vroegere, die op dezelfde stof betrekking hebben, worden toegevoegd.

Weggelaten is een drietal bepalingen, die van al. 39 betreffende ontvreemding van Compagnieshoutwerken, die van al. 75 aangaande verboden indienstneming van Amboneezen en Cerammers voor de vaart naar Java en elders, die van al. 94 tot het op prijs houden van de zilveren munt. Indien het hiervóor vermeld art. 41, eene premie stellende op het aanbrengen van diefstal, met opzet is geschrapt in stede van bij vergissing weggevallen, moet dit lijstje met één worden vermeerderd.

Daartegenover zijn tien nieuwe artikelen opgenomen: art. 57 (samenrotting van slaven), art. 82 (verplichte vergunning voor het bouwen van huizen), art. 92 (verlijden van akten door onbevoegden), art. 96-102 (onderscheidene misdrijven). Van die tien strafbepalingen zijn er drie (art. 92, 96, 97) door Schagen uitgevaardigd na de voltooiing van zijn compendium, vijf andere (art. 57, 82, 98, 99, 101) zijn van Schagen's opvolger en Coyett's onmiddellijken voorganger Willem van Wijngaarden afkomstig, éene (art. 100) is getrokken uit een plakkaat, dat dagteekent van Padtbrugge's bewind [1]) en in 1699 door Van Wijngaarden is „gerenoveerd". Alleen de allerlaatste bepaling der verzameling, art. 102 (premie gesteld op het aanbrengen van grafschenners) draagt geen spoor van eerdere herkomst en is blijkbaar eene schepping van den ontwerper der ordonnantie zelven. Dat is dan de eenige vermeerdering, welke de compilator Coyett aan zijne rechtsverzameling heeft toegevoegd. Ook het compendium Coyett is wezenlijk op niets anders gericht dan op overzichtelijke samenvatting artikelgewijs van bestaande strafbepalingen.

Ziedaar enkele wetenswaardigheden uit de twee Ambonsche Groot-Plakkaten, welker tekst bewaard is gebleven.

Andere compendia — De vraag rijst: zijn er ook andere, vroegere of latere, compendia van denzelfden of gelijksoortigen snit geweest, welker tekst is verloren gegaan? De verzamelingen Schagen en Coyett houden, indien zij waarheid spreken, de bevestigende be-

---

[1]) Het handschrift leest bij vergissing 20 Mei 1694. Ten rechte moet dat zijn 20 Mei 1684, zooals blijkt uit Landsarchief *Ambon* 739, bl. 152.

antwoording van die vraag reeds in. In beider, overigens nagenoeg gelijkluidende inleidingen — want ook de considerans had Coyett van Schagen overgenomen — leest men, dat de afkondiging van de compendia geschiedt „ingevolge van de methode van verscheide voorige Heeren Gouverneurs" en daaraan wordt in het compendium Schagen toegevoegd „en jongst van den Heer gewezen Gouverneur en Commissaris Robbertus Padbrugge [1]) in dato 21 December 1684", terwijl in het compendium Coyett als nagevolgde voorbeelden genoemd worden de verzamelingen Padtbrugge en Schagen. Er is dus reden om aan te nemen, dat de ons bekende Groot-Plakkaten voorgangers gehad hebben. Een dezer wordt zelfs met naam en dagteekening aangeduid. Het is mogelijk gebleken, beide deze gegevens, het algemeene en het bijzondere, aan de feiten te toetsen.

In het Kasteel Victoria is een register aangelegd en bijgehouden, voor onze kennis van de Ambonsche wetsvoorschriften van onschatbare beteekenis. Daarin staan de Ambonsche plakkaten met beknopte vermelding van hun inhoud in tijdvolgorde ingeschreven [2]). Zoo kon, zij het in verkorten vorm, ook het compendium Padtbrugge gemakkelijk worden teruggevonden, al blijkt dan de juiste dagteekening te zijn 21 December 1683 instede van 21 December 1684, zooals de beide jongere verzamelingen aangeven.

Het Compendium Padtbrugge. — In tegenstelling tot de twee latere compendia met hunne volledige teksten onthoudt het compendium Padtbrugge, in zijne samengedrongen inhoudsopgave, ons twee gewichtige inlichtingen: de herkomst der bepalingen wordt niet aangeduid en de strafsancties worden verzwegen. Daartegenover staat deze aanwinst, dat de zucht naar overzichtelijkheid de bepalingen van bondige opschriften heeft voorzien.

Zooals het vóor ons ligt, is dus het compendium Padtbrugge eene opsomming van gebods- en verbodsbepalingen, welke een viertal malen (al. 36 a. h. e., al. 38 a. h. e., al. 50 aanhef en al. 63) wordt afgewisseld door de toekenning van eene belooning voor bemoeilijking van misdrijf. Te zamen 75 ongenummerde alinea's.

---

[1]) Valentijn kenschetst Padtbrugge als „zeer sterk .... voor de onkreukbaarheid in 't gericht", deel II, *Ambonsche Zaaken*. bl. 245.

[2]) Hierna wordt op dit document teruggekomen. Zie bl. 29.

De kennisneming van dat wetgevend stuk is, ook in zijn beknopten vorm, belangwekkend en leerzaam. Want daaruit blijkt, dat evenals het compendium Coyett negen tienden van zijn inhoud heeft ontleend aan het compendium Schagen, evenzoo het compendium Schagen in nagenoeg dezelfde verhouding zich voedt uit het compendium Padtbrugge. Niet minder dan 79 alinea's, de alinea's 1-79, zijn, op éene uitzondering na — de al. 20 en 21 zijn verwisseld — zelfs met behoud van de volgorde van den voorganger overgenomen.

Al die bepalingen omtrent „duelleeren", „'t wijden van vee", „gewigt van 't brood", „'t registreeren der erfbrieven", „'t dobbelen en speelen", „'t vervoeren van geld" en „nagulen", „kerk- en gebedgang", „'t ompaggeren der erven", „'t boeleeren van heijdenen", „'t concubineeren", „'t drijven van particulieren handel", „'t schieten van hartebeesten", „'t schenden van boomen", „'t vloeken en sweeren", „'t opregten van duijvelsbeelden", „aanbreng van Balijse slaaven", „het samenrotten", „'t vleeschelijk converseeren der Amboineesen", „'t rooken van madat", „'t slaan en werpen", „'t mes trecken", „'t afkoopen der eetwaren van lieden van 't gebergte", al die verbodsbepalingen en nog tweemaal zooveel andere zijn terug te vinden in het compendium Padtbrugge [1]). In de chronologische plakkatenverzameling luidt het opschrift der verzameling Schagen dan ook teekenend: „Placcaat renoveerende de sodaanige als door den Gouverneur Padtbrugge in dato 21 December 1683 zijn g'emaneert mitsgaders nog eenige daarbij gevoegd" [2]). Bijgevoegd zijn de alinea's 80-94, zooals blijkt uit de vergelijking van de twee compendia en bovendien uit de opsomming in verkorte wedergave van Schagen's Groot Plakkaat in het chronologisch register [3]), welke beide gegevens onderling volkomen overeenstemmen.

In herinnering worde gebracht, dat, zooals wij hiervóor hebben gezien, zelfs van deze door hem bijgevoegde bepalingen slechts een zeer gering aantal door Schagen zelf in het plakkaat is binnengeleid. Nader onderzoek wijst uit, dat ook de aan Padtbrugge ontleende alinea's voor het groote meerendeel stuk voor stuk van ambtsvoorgangers zijn overgenomen.

---

[1]) Te vinden in het Landsarchief, bundel *Ambon* 739, bl. 129-138.

[2]) T. a. p., bl. 144.

[3]) T. a. p., bl. 144-145.

Van zelf dringt de vraag zich op: heeft wellicht ook Padtbrugge bij de vervaardiging van zijn Groot Plakkaat op zijne beurt een bestaand voorbeeld gevolgd of benut?

Het Compendium Cops. — Inderdaad blijken er nog twee compendia van eerdere dagteekening te bestaan, maar zij, de eerstelingen, zijn van bescheidener afmeting dan de latere rechtsverzamelingen.

Het jongste hunner is vastgesteld op 5 October 1669 onder het bewind van Jacob Cops [1]) (1669-1672) en omvat 32 genummerde artikelen. Van die artikelen heeft Padtbrugge er 16 overgenomen [2]), terwijl een drietal andere tot voorbeeld voor eene overeenkomstige regeling heeft gestrekt [3]). Eene derde massa verbodsbepalingen, betreffende stoken van arak, vernieling van tuinen, gebruik van andermans prauwen, „'t qualijk bejeegenen der lieden op de bazaar", verkoop van suiker, tappen aan slaven, aanneming in betaling van kruidnagels, benevens enkele andere onderwerpen, heeft geen plaats in Padtbrugge's plakkaat gevonden. Daartegenover heeft deze de verzameling, waaraan zijn naam verbonden is, met niet minder dan omstreeks zestig artikelen verrijkt.

Het Compendium De Vlaming van Oudshoorn. — Het grond-denkbeeld zelf der verzameling van plakkatenrecht op groote schaal, alsmede de aankleeding en een deel van den inhoud der verzameling heeft Cops ontleend aan een voorganger, die in de geschiedenis, ook in de rechtsgeschiedenis, van Amboina eene scherp geteekende figuur is gebleven.

---

[1]) T. a. p., bl. 56-58.

[2]) Zij betreffen: „het jaagen van hertebeesten", „'t aan boord vaaren van de Bataviasche scheepen", „'t schenden van boomen", „'t vervoeren van nagulen", „'t verkoopen van vaste goederen", „tot wat tijd getapt mag worden", „'t concubineeren", „'t besnijden van Christenen", „'t vieren van den Sondag", „'t schoonhouden van weegen en straaten", „'t ophouden van slaaven", „'t maaken van formeele boshuijsen", „'t backen van brood", „'t loopen langs straat van ongeringde varken", „ordre voor d'aankoomende handelvaarthuijgen somede het vertrekken derzelve", „het aandoen van andere rheeden".

[3]) Zij betreffen: „'t opkoopen van Compagniesmatteriaalen", „'t vernagten van soldaaten en mattroosen buijten de haar beschijde plaats", „'t castigeeren en begraaven der slaaven".

Op 20 April 1656, kort vóor het einde zijner tweede Ambonsche bewindsperiode, heeft Arnold de Vlaming van Oudshoorn het compendium uitgevaardigd, dat de rij der Groot-Plakkaten opent of daartoe althans den eersten stoot heeft gegeven [1]). Daarin zijn 27 ongenummerde bepalingen vervat, voor het overgroote meerendeel duidelijk geformuleerde verbodsbepalingen, terwijl van sommige het karakter niet met zekerheid blijkt. Een twaalftal harer is in het compendium Cops verwerkt. Eene reeks andere vindt men in de latere regelingen terug, als daar zijn die betreffende het bouwen van huizen en het aanleggen van bepaggeringen zonder consent, het weiden van vee binnen de verboden grenzen, uitgifte van verboden geld, tuinroof, tweegevecht, „onkuijsheid", overspel e.a.

De oudste drie compendia zijn ons niet overgeleverd in volledigen tekst, doch slechts in den beknopten vorm, waarin het Ambonsch *Recueil* den inhoud der plakkaten placht te gieten. Intusschen heeft de verkorte weergave zich voor de verzameling Padtbrugge beperkt tot weglating van strafsancties en bronvermelding, terwijl de normen zelve in haar geheel zijn neergeschreven. Met betrekking tot de compendia De Vlaming en Cops daarentegen worden in het *Recueil* alleen korte benamingen der hernieuwde plakkaten vermeld, die als delictsomschrijvingen dienst doen, b.v.: „teegens het maaken van nieuwe huijsen en bepaggeringen zonder consent", „teegens het vangen en jagen van herten en hinden" (art. 1 en 2 compendium De Vlaming), „'t bederven van thuijnen", „'t gebruijken van iemands prauwen" (art. 6 en 7 compendium Cops). Eenmaal wordt in het compendium De Vlaming — men is geneigd aan eene vergissing te denken — de sanctie aangewezen [2]).

Zoo is te Amboina in de jaren 1656-1701 het type rechtsverzameling gegroeid, dat in de eerste plaats gericht was op de overzichtelijke bijeenbrenging van plaatselijke strafbepalingen.

Aan Arnold de Vlaming van Oudshoorn komt de eer toe, daar-

---

[1]) Te vinden in bundel *Ambon* 739, bl. 33-35.

[2]) Art. 21, luidende: „teegens het verkoopen, verruijlen of uijtleenen van 's Compagnies geweeren of hetzelve op eenigerhande wijse te veraliëneeren op straffe des doods".

voor den grondvorm te hebben geschapen, aan Robbert Padtbrugge de verdienste, de verzameling te hebben verheven tot „Groot Plakkaat", dat door zijn omvang naar eene zekere volledigheid streeft en zoodoende de gestalte van een wetboekje aanneemt. Nicolaas Schagen en Balthazar Coyett hebben voor de bijwerking en afronding gezorgd.

Regeeringsinmenging. — Toen het zoover gekomen was, hebben de Ambonsche rechtsverzamelingen de aandacht der Heeren in het Kasteel Batavia gewekt en heeft de Hooge Regeering ingegrepen met hare krachtige en ietwat ruwe hand.

Het compendium Coyett was vastgesteld bij gewestelijke ordonnantie van 21 October 1701. Eerst in het daaropvolgend jaar — de dagteekening is niet bekend — is het nieuwe wetboekje ingevoerd. Lang heeft het niet ongestoord gegolden. Weldra is het gegrepen door het cassatierecht van Gouverneur-Generaal en Raden. Welke daartoe de bijzondere aanleiding is geweest en op welk oogenblik het ingrijpen geschied is, kon niet worden nagegaan. Zeker is, dat in het voorjaar van 1702 het Kasteel Victoria min aangenaam werd verrast door de boodschap uit Batavia, dat de jongste uitgave van het Groot Plakkaat „als confuus en duyster, ook in sommige stukken te hard en tegens Hunne Hoog Edelens intentie" werd „g'improbeerd" [1]). Een jaar later volgde een zendbrief, gedagteekend 13 Februari, waarin Hunne Hoog Edelens zich nader verklaarden en hun misnoegen uitspraken over „verscheijde misslagen in het uijttrekken der Amboinese placcaten begaan" met „improbatie van 't zelve", benevens „bevel om zulx te hervatten en daarinne attenter te zijn" [2]), onder toevoeging dat geordonneerd werd „een nader berigt en claarder elucidatie" [3]). Op 12 Juni kwam Balthazar Coyett met zijne raadslieden te zamen en „opdat men Haer HoogEdelens welbehagen en order ... schuldpligtig gehoorsamen", droegen zij hunnen secretaris den onderkoopman Samuel

---

[1]) Bij brief van 20 Februari 1702. De brief is niet teruggevonden, doch de inhoud is beknopt weergegeven in den bundel *Positieve Orders*, Landsarchief, *Ambon 696*, in v° *Placcaat* (bl. 240 van den bundel).

[2]) De missive zelve is niet weergevonden, doch een uittreksel is bewaard in den bundel *Ambon* 730h, bl. 8.

[3]) T.a.p., bl. 9.

Rothee [1]) op, de hernieuwde resumtie van de Ambonsche plakkaten en aanverwante rechtsbronnen „ter nauwkeurige inspectie en navorschinge". Samuel Rothee heeft zich van de taak gekweten door—zooals hem gelast was — zijne bevindingen „bij forma van marginalia artikelsgewijs ter zijde van Coyett's ordonnantie neer te schrijven [2]).

Het onderzoek zelf was op twee dingen gericht. In de eerste plaats op verduidelijking door de strafposities uitdrukkelijk te vermelden, terwijl deze in de ordonnantie menigmaal slechts middellijk waren aangeduid door verwijzing naar de plakkaten, waaraan de strafbepaling was ontleend. Belangrijker was een onderzoek naar de geldigheid der aangehaalde plakkaten ten einde vast te stellen of in het compendium ook rechtsvoorschriften waren opgenomen, die door latere regeling, plaatselijke dan wel centrale, in onbruik waren gesteld. Intusschen gaat dit onderzoek zelden dieper terug dan tot de renovatie van het compendium Nicolaas Schagen (1693).

De verdere behandeling, ook met de Regeering, van Rothee's verslag van bevindingen werd overgelaten aan twee gecommitteerden uit den Politieken Raad van Kasteel Victoria. Van Hoorn en zijne Raden zagen daarin eene onregelmatige en onhoffelijke afdoening van zaken en zij hebben niet nagelaten haar in scherpe bewoordingen te gispen: „Indien den gouverneur Coyett de moeijte hadde genomen de begeerde elucidatie en berigt over gemelde placcaten op te stellen mitsgaders die soodanig aan ons te laten toekomen dan wel twee gecommitteerden om nevens den secretaris zulx te verrigten, zoude dat wel zo gevoegelijk zijn geweest" [3]). Datzelfde misnoegen komt ook in de aanteekeningen der Hooge Tafel op de artikelen tot uiting: „... konnende hieruijt blijken, dat den gouverneur Coyett zig met het wel samentrecken der oude placcaten

---

[1]) In het handschrift wordt hij genoemd Samuel Rothe. De juiste schrijfwijze van den geslachtsnaam is Rothee. Aldus Landsarchief, *Personalia* 1700-1730, 2e deel, in hoc verbo, ook *Memorie van overgave Willem van Wijngaarden* (Ambon 1701), bundel *Ambon* 716 f, bl. 52.

[2]) *Ambonsche resolutie van 12 Juni 1703*, bundel 1701-1703, Landsarchief *Ambon* 595, bl. 233-234, aangevuld met de gegevens, te vinden in den bundel *Ambon* 730 h, bl. 9 en 10. Rothee's aanteekeningen staan daar geschreven naast den tekst der ordonnantie, art. 2-102.

[3]) *Ambon* 730 h, bl. 9.

niet bemoeijt, maar zulx op den secretaris of eerste clercq of zoodanige heeft laten afrijden als hier voort art. 1 gezegt en bestraft is geworden" [1]).

Op 6 Januari 1705 werd de aangelegenheid ter Hooge Tafel gebracht. Aan twee leden, Adam van Rijn en Hendrik Zwaardecroon, werd opgedragen, het Ambonsch compendium te zamen met Rothee's aanteekeningen aan een onderzoek te onderwerpen en van „hare bevindingen en consideratiën wegens derzelver inhoud der Regeering te dienen van berigt" [2]) Op hunne beurt hebben de Raden Van Rijn en Zwaardecroon de verzameling Coyett met de Ambonsche aanteekeningen artikel voor artikel nagegaan en van hunne bijschriften voorzien. Na twee maanden was het werk voltooid en ter vergadering van 10 Maart 1705 werd „berigt uitgebragt", tevens besloten, „de aanteeckeninge door Haare Edelens ... in margine genoteerd ... te approbeeren ende ter narigt en opvolging ten naasten na Amboina te laten affgaan [3]).

Intusschen heeft de uitvoering van den laatstvermelden maatregel vertraging ondervonden. Men mag gissen, dat opzettelijk uitstel in het spel was, met het oog op de spoedig te verwachten bestuursverwisseling op Amboina, welke toen reeds beraamd was. Hoe dat zij, tegen het einde van het jaar werd opnieuw goedgevonden, dat „de ordres en aanteekeningen, volgens onse resolutie van 10 Maart passado gesteld op de Ambonse placcaten aldaar anno 1703 gerenoveerd en g'ampliëerd, en 't welke haar nu tot een rigtsnoer en prompte observatie met den nieuwen gouverneur Adriaen van der Stel sal werden toegezonden" [4]).

Doel der Regeeringsbemoeiing. — Het is nu in meer dan één opzicht van belang na te gaan, waarin de Regeeringsbemoeiing met den tekst der plaatselijke wetgeving van Ambon bestaan heeft. De uitkomst dier bemoeiingen is geweest, dat de omvang van het compendium Coyett tot ruim de helft is geslonken, terwijl bovendien tal van behouden gebleven bepalingen én wat betreft de inkleeding én wat betreft de strafsancties zijn gewijzigd.

---

[1]) T. a. p., aanteekening bij art. 80.
[2]) *Res. van G.-G. en RR. van 6 Januari 1705*, bundel 1705, I, bl. 9.
[3]) *Res. van G.-G. en RR. van 10 Maart 1705*, bundel 1705, I, bl. 134-135.
[4]) *Res. van G.-G. en RR. van 14 December 1705*, bundel 1705, II bl. 984.

Wanneer men poogt zich in te denken in de richtlijnen, welke de Raden Van Rijn en Zwaardecroon bij hun kritischen wetgevenden arbeid hebben geleid en dus in den gedachtengang der Bataviasche Regeering, die immers het standpunt harer gecommitteerden tot het hare gemaakt heeft, dan verkrijgt men dit beeld, dat het cassatierecht op vierderlei gronden wordt toegepast.

In de eerste plaats behoort een deel der Ambonsche bepalingen te worden geschrapt of anders aangekleed om redenen van wetstechniek. Zoo kan artikel 32 (verkoop van buskruit) worden gemist, omdat verkoop van gestolen buskruit — daar was het blijkbaar om te doen — reeds getroffen wordt door de bepalingen tegen diefstal, terwijl verkoop van eigen buskruit misdrijf niet oplevert. Zoo wordt in artikel 84, verbiedende aanvoer van vrijen en slaven van elders, eene noodelooze herhaling gezien van het bij art. 44 bepaalde, waarbij straf bedreigd wordt tegen den invoer van Balische slaven, en van art. 75, waarbij aan „vreemde natiën" verboden wordt op Amboina te verwijlen [1]).

In de tweede plaats komen in het compendium strafbepalingen voor, welke door jongere regelingen zijn achterhaald of feitelijk in onbruik geraakt. Weliswaar treft den Ambonschen wetgever niet het verwijt van zóo grove onbekendheid met de door hem verwerkte rechtsstof, dat hij afgeschafte voorschriften in zijne verzameling zou hebben opgenomen. Zelfs de handhaving op straffe van het verbod van madat-gebruik (art. 53) met verwaarloozing van eene missive der Hooge Regeering van het jaar 1697, waarbij voor inlanders het rooken van opium oogluikend werd toegestaan, biedt niet een zuiver voorbeeld van zoodanige onachtzaamheid. Des te veelvuldiger komt het echter voor, dat bij de opstelling en aankleeding van bepalingen niet in alle opzichten rekening is gehouden met aanverwante regelingen. Op dien grond worden strafsancties verzacht (art. 2, 63) of afgeschaft

[1]) Andere voorbeelden bieden: art. 10 (verbod van laten rondloopen van ongeringde varkens) naast art. 3 (voorschrift tegen het weiden van vee); art. 93 (onderzoek van dorpshoofden naar de aanwezigheid van voortvluchtige slaven) naast art. 55, 56 en 57 („vangloon" voor slaven, verbod om slaven te herbergen, weren van samenrotting van slaven); art. 94 (slavenbederf door tappen en bevordering van spel, rooken van amfioen en hanengevechten) naast art. 53 (rookverbod) en art. 56.

(art. 95), omschrijvingen van strafbare feiten gewijzigd (art. 13, 17, 26, 37, 50, 59, 83, 85, 88), culpose delicten in doleuse omgezet (art. 43, 72), artikelen opnieuw gefatsoeneerd (art. 80), op voorkoming van misdrijf gestelde belooningen verlaagd (art. 55). Enkele andere voorschriften worden geacht in onbruik te zijn geraakt, zooals die omtrent verplichte inboeking van grondbrieven (art. 7) en overdracht van onroerend goed ten overstaan van schepenen (art. 71), omdat die voorschriften, naar de voorstelling der revisoren, stammen uit tijden, „in welke de prothocollen door brand of ander ongeval vernielt ofte zoek geraakt zijn", mitsdien moeten worden beschouwd als „door den tijd vervallen".

In de derde plaats grijpen de gecommitteerde Raden in uit overwegingen van menschelijkheid, redelijkheid en billijkheid. Uit dien hoofde stellen zij voor te „royeeren", „improbeeren", „mortificeeren" of „derogeeren"

als te hard en onredelijk: de vrijheidsbeperking in zake den afzet van zuivel (art. 4), het verbod voor gehuwde lieden om bij anderen in te wonen (art. 34), de gedeeltelijke aansprakelijkheid van den eigenaar van een vaartuig voor de schade, geleden door den eigenaar van een slaaf, die met dat vaartuig is gevlucht (art. 48) [1], het verbod voor de Moorsche vrouw om haren man te verlaten (art. 58) [2];

als huichelachtig [3]: de strafbaarheid van „vleeschelijke conversatie" van Amboneezen, „schoon al ondertrouwde" (art. 52);

als noodeloos: het verbod op straffe van dobbelspel (art. 9), de verplichte ompaggering van erven (art. 19), de op straffe geboden deelneming aan de jaarlijksche herdenking van de verovering van Amboina (art. 23), het jachtverbod (art. 27), het verbod van samenscholing (art. 51), de den Amboneezen opgelegde dwang tot wonen

---

[1] Uit gelijke overwegingen wordt ook verzachting van sancties aanbevolen: art 6, 36, 57, 60, 74, 82.

[2] „Omdat", zoo zegt de Regeeringstoelichting op art. 58 „de matrimoniëele wetten in het Mohametisdom geen gelijkenisse hebben met die der Christenen".

[3] Het woord wordt niet gebezigd, doch de bedoeling der aanteekening bij art. 52 laat aan duidelijkheid niet te wenschen over: „Dit moet geroyeert werden, immers totdat men versekert zij, dat zulks nooijt door ondertroude Europianen gewaagd word".

in hunne negorijen (art. 73), „'t excessief aanhouden van honden" (art. 95), de verboden prediking van nieuwe leer onder de Mohammedanen (art. 100) [1];

als verplichtingen van louter zedelijken aard, welke niet op straffe behooren te worden gehandhaafd: den verplichten kerkgang (art. 16), het versmaden van duivelsbeelden (art. 38) en in verband daarmede de premie op ontdekking van duivelsbeelden gesteld (art. 39).

Waardeering van de Regeeringsbemoeiing. — Al die beginselen van kritiek op plaatselijke wetgeving, als evenzoovele richtsnoeren voor den centralen wetgever, tot hanteering van de wetscassatie geroepen, komen redelijk en doelmatig voor. Of de toepassing van die beginselen in alle gevallen gerechtvaardigd mag worden genoemd, is eene andere vraag, waaromtrent nader onderzoek weinig zin heeft. Ook daarzonder is het echter duidelijk, dat de bemoeiing der Hooge Regeering, welke in de genoemde beweegredenen hare aanleiding vond, het Ambonsch Groot Plakkaat onmiskenbaar ten goede moest komen. De omtrent techniek van wetgeving verstrekte vingerwijzigingen waren in hoofdzaak nuttig. En ook op Amboina was blijkbaar een deel der geldende rechtsbepalingen, zich voortsleepend van geslacht tot geslacht, niet ontsnapt aan een begin der erfziekte, welke door het spel van historische traagheid wordt opgewekt en bevorderd. Zoo had de frissche wind, die van Batavia woei, loutering van de Ambonsche wetgeving en opwekking tot zelfkritiek bij het streven naar rechtsverzameling in de verafgelegen provincie kunnen en moeten brengen, ... ware het niet dat de Regeering door anderen toeleg de weldadige uitwerking van haren goeden opzet hadde geschaad.

In de Regeeringsaanteekeningen op het compendium Coyett treedt namelijk, behalve de hiervóor geschetste, nog eene vierde drijfveer onstuimig en aanmatigend naar voren. Op voorstel van de Raden Van Rijn en Zwaardecroon heeft de Hooge Tafel ook tal van wetsartikelen geschrapt, omdat die bepalingen reeds golden van elders. Daarmede was de kerngedachte der Ambonsche

[1] „Want", zoo zegt de Regeeringsaanteekening bij art. 100 „of de Mahomethanen in hare leere onder een Christen regeering komen te haspelen, en hoeft men zich niet te kreunen, ten ware die leere te strekken quam tot seditie".

rechtsverzameling in den wortel aangetast. Beoogd was juist de samenbrenging van geldend recht in een overzichtelijk geheel tot richtsnoer voor de rechtsprekende kooplieden en heilzame voorlichting van de aan hunne rechtspraak onderworpenen. Zooals wij hiervóor gezien hebben, ontleenden verreweg de meeste bepalingen hare gelding geenszins aan hare opneming in de compendia. Wie de bepalingen als onnoodig uit de compendia wil bannen, omdat zij immers van elders vaststaan, miskent te eenenmale de nuttige gedachte, welke aan den opzet van de compendia ten grondslag ligt.

Zoo deden Gouverneur-Generaal en Raden toen zij de pen haalden door een aanmerkelijk deel der verzameling Coyett op dezen grond, dat de betreffende artikelen reeds in andere wettelijke regelingen voorkwamen en „des als superflu werden aangesien". Zij schrapten met vlotte hand onder verwijzing naar de Bataviasche Statuten (art. 5, 20, 21, 22, 24, 25, 63, 67), naar den Artikelbrief (art. 24, 25, 33, 67), naar eigen resoluties, plakkaten of brieven (art. 12, 15, 24, 77), naar een plakkaat der Staten-Generaal (art. 67), ja zelfs naar „beschreven en gedrukte wetten" of „publique", dat is alom bekende wetten (art. 40, 41, 42, 70, 89). Zij schrapten ook met onvaardige hand, want zij schrapten bij de eene gelegenheid hetgeen zij bij eene andere gelegenheid behielden. Een Bataviaasch plakkaat, dat inderdaad wijd en zijd bekend was, wordt ten aanzien van de eene bepaling (art. 77, des verwonden weigering om zijn verwonder bekend te maken) geacht „voor ieder klaar genoeg te spreeken" en maakt mitsdien „het aanhalen van dit capittel (= art. 77) onnoodigh", terwijl eene gansche reeks van volkomen soortgelijke artikelen (59-64, verwonding en aanverwante misdrijven), uit hetzelfde plakkaat getrokken, gehandhaafd blijft [1]).

[1]) Bedoeld is Speelman's edict van 23 Januari 1682, tegen moedwilligheden van matrozen en andere ongebonden vagebonden, beurtelings aangeduid, naar de dagteekening harer uitvaardiging, als de resolutie van 23 Januari en, naar de dagteekening harer afkondiging, als die van 27 Februari (zie hiervóor, bl. 11, noot 4). In de verwijzingen bij art. 59 - 64 wordt de laatstgenoemde, in die bij art. 77 de eerstvermelde methode gevolgd. Vermoedelijk heeft die schijnbare verscheidenheid den Raden Van Rijn en Zwaardecroon parten gespeeld.

Zoo is het Ambonsch Groot Plakkaat deerlijk gehavend. En in zijn verminkten staat heeft het zijne vroegere bekoring verloren en is het onmachtig gebleken, den plaatselijken wetgever verder op te wekken tot peinzen op afronding en volmaking, zooals in eene halve eeuw tot vijfmaal toe was geschied. Nu dat soort van wetgeving zijne meest aantrekkelijke functie heeft verloren, sterft het af. Nog slechts éenmaal zal het compendium worden vernieuwd en wel tot uitvoering van de bevelen der Bataviasche Meesters.

Het Compendium Van der Stel. — Zooals wij gezien hebben, zijn de aanwijzingen der Regeering tot „het ampliëren, confirmeren dan wel altereren of derogeren der placcaten, zoals in Amboina ... tans in usantie" [1]) medegegeven aan den nieuw benoemden gouverneur Adriaan van der Stel, die tegen het einde van 1705 naar Amboina is vertrokken. Op hem rustte de taak, het Groot Plakkaat met de verstrekte aanwijzingen in overeenstemming te brengen. Want de Hooge Regeering had niet haar cassatierecht zóo uitgeoefend, dat zij zich zelve voor den gewestelijken wetgever in de plaats stelde. Zij voorzag den nieuwen bestuurder van hare instructies en gelastte deze „te doen opvolgen en na te komen" [2]), doch zij liet hem in de uitvoering vrij. Naar haren inhoud gebonden aan den op hoog gezag opgestelden leidraad, is de herschikte rechtsverzameling, evenals hare voorgangsters, naar den vorm eene gewestelijke ordonnantie, en wel de ordonnantie van 23 Augustus 1706 [3]). Zij omvat nog slechts 57 artikelen.

Toch heeft Adriaan van der Stel van de hem gegunde vrijheid nog gebruik gemaakt om tot zekere hoogte eigen inzicht in zijne ordonnantie te brengen. Tot slaafsche navolging van de ontvangen bevelen heeft hij zich niet geleend.

Dientengevolge wijkt het Groot Plakkaat in twee opzichten van hetgeen de Regeering zich daarvan had voorgesteld af. Een vijftal bepalingen, voor schrapping voorgedragen, zijn gehandhaafd: art.

---

[1]) Aanhef der ordonnantie van 10 Maart 1705, bundel *Ambon* 730h, bl. 9.

[2]) Slotwoorden der ordonnantie van 10 Maart 1705.

[3]) Zij is in verkorten vorm opgenomen in de Ambonsche chronologische plakkatenverzameling, bundel *Ambon* 739, bl. 166-174. Van de herziening Van der Stel wordt gewag gemaakt bij Valentijn, II, *Ambonsche Zaaken*, bl. 260.

9 (het schoonhouden van de straat door ieder voor zijn eigen woning), art. 10 (verbod van het houden van bijzitten voor Christenen en het verbod van boeleeren van Onchristenen met Christenvrouwen [1]), art. 11 (verbod van particulieren handel), art. 20 (verbod voor ambachtslieden om hunne gereedschappen te vervreemden of te verpanden). Anderzijds is éene bepaling (art. 14 van het compendium Coyett, straf bedreigende tegen verkoop en vervoer van nagelen) eigenmachtig door Van der Stel weggelaten, ofschoon de betreffende Regeeringsaanteekening beslist, dat „het artikel in ernstige usantie diend te blijven". Eén ander maal, ten aanzien van art. 76 van het compendium Coyett (verbod van hanengevechten), was den nieuwen bestuurder de keuze gelaten tusschen „continueeren" of „conniveeren". Hij verkoos het laatste en schrapte de bepaling.

Hiermede eindigt het korte levensverhaal van het Ambonsch Groot Plakkaat. Versteend tot compendium Van der Stel, op Regeeringsbevel samengesteld, heeft het een kwijnend bestaan gevoerd en na 1706 is het nimmer meer „gerenoveert".

Rechtskarakter der Ambonsche verzamelingen. — Alvorens van de Ambonsche rechtsverzameling afscheid te nemen, worde nog haar rechtskarakter in nadere beschouwing genomen. Wij hebben hiervóor gezien, dat de compendia wezenlijk waren verzamelingen van geldend recht, in hoofdzaak plaatselijk plakkatenrecht, waaraan slechts op bescheiden schaal nieuwe beslissingen werden toegevoegd. Intusschen waren de compendia zelf wettelijke, door de rechtscheppende overheid in het leven geroepen, regelingen. Al hetgeen daarin was opgenomen ontleende van dat oogenblik af zijne rechtsgeldigheid aan het compendium, niet meer, als tevoren, aan de vroegere regeling, waaruit het compendium had geput. Tengevolge van hare herhaling in de nieuwe regeling was de oude regeling door de nieuwe achterhaald. Zulks behoeft niet te beletten, dat de nieuwe regeling naar de oude verwijzen en, zóo doende, deze uitdrukkelijk handhaven kan.

Die opzet ligt bij elke wettelijke hernieuwing voor de hand. Hij wordt ook door den Ambonschen wetgever onder woorden gebracht,

[1]) Eene samenvatting van twee bepalingen, art. 21 en 22, van het compendium Coyett.

weliswaar niet in de teksten zelf der compendia, waarover wij beschikken, doch in andere naverwante wetteksten. Op Amboina was namelijk de massale hernieuwing van eerder uitgevaardigde plakkaten aan de orde van den dag [1]). Ook de „renovatie" had men van Batavia geleerd, maar de practijk van het Kasteel Victoria overtrof in dat opzicht die der Hooge Tafel verre. Somtijds nu wordt, evenals zulks bij de Bataviasche renovaties bij wijlen het geval was, de verhouding van wettelijk oud en nieuw uitdrukkelijk vastgesteld. In een verzamelplakkaat van 1683 leest men, dat „alle placcaten en edicten, die vóor deesen zijn g'emaneerd in hun volle vigeur gelaaten" worden, *„voor zoverre dezelve deese niet contrariëeren"* [2]), waarmede onrechtstreeks gezegd wordt, dat het nieuwe voor het oude in de plaats treedt. Eene eeuw later — onder Van der Voort — is de formule nog duidelijker geworden: „werdende voorts een ieder gewaarschuwt, dat daarenboven de g'authoriseerde en voormaals gepubliceerde placcaaten en ordonnantiën in haar valeur en volkoome kragt blijven", echter alleen voorzoover „juist niet bij desen teffens aangehaalt" of ook voorzoover zij „in desen niet speciaal mogten weesen g'expresseert" [3]).

Aangenomen mag dus worden, dat de renovatie in het Groot Plak-

---

[1]) In de chronologische plakkatenverzameling treft men daarvan tallooze voorbeelden aan. Enkele belangrijke worden hier vermeld. De Vlaming renoveert 6 plakkaten op 14 November 1648 (bundel *Ambon* 739, bl. 17-18), Van Vliet 7 plakkaten op 1 December 1682 (bl. 107-108), Padtbrugge 7 plakkaten op 30 Januari 1683 (bl. 122-125), Steinmetz 9 plakkaten en „waarschouwingen" op 10 November 1745 (bl. 235-236), 6 andere op 1 December 1746 (bl. 242), Jongsma 8 plakkaten en biljetten op 18 December 1751 (bl. 247), Van der Voort 11 plakkaten op 24 December 1770 (bl. 287), 15 plakkaten, waarschouwingen en biljetten op 16 December 1771 (bl. 293) en 20 andere op 27 December 1773 (bl. 301) en nog eens 18 andere op 28 December 1774 (bl. 304).

[2]) Het plakkaat is van gouverneur Padtbrugge. Het is te vinden in den bundel *Ambon* 1739, bl. 122-125. De formule is nageschreven naar Bataviaasch voorbeeld. Vermoedelijk heeft Padtbrugge haar leeren kennen uit Speelman's edict van 23 Januari 1682, dat met eene dergelijke formule besluit (bij Van der Chijs, III, bl. 91) en dat een jaar te voren door Padtbrugge's voorganger Robbert de Vicq in Ambon was ingevoerd.

[3]) Verzamelplakkaten van 24 December 1770 (bundel *Ambon* 739, bl. 288 en van 28 December 1774 (bl. 304-305).

kaat van de bijzondere plakkaten aan deze laatste de rechtskracht ontnam, evenals de renovatie in het nieuwe Groot Plakkaat van het oude met de afschaffing van dit laatste gelijk stond. Anderzijds lijdt het geen twijfel, dat de in de compendia hetzij niet genoemde hetzij niet of slechts ten deele verwerkte plakkaten ongestoord bleven voortbestaan. Nochtans hebben ook deze bescheiden codificaties van hoofdzakelijk plaatselijk strafrecht de neiging, elke codificatie eigen, tot uitsluiting van alle andere regelingen op het bestreken rechtsgebied niet geheel onderdrukt. Zelfs schijnt Cops' opzet van het compendium op „vernieuwing van *alle* voorgaande successive g'emaneerde beveelen" [1]), dus op volledigheid gericht. Weliswaar wordt in de latere compendia die toeleg niet meer uitdrukkelijk onder woorden gebracht, uit den gestadigen aanwas der verzamelingen blijkt niettemin het streven naar afronding tot één enkel, zoo nog niet alles-, dan toch veelomvattend geheel. Zoo was ook het Ambonsch Groot Plakkaat bezig uit te groeien tot een wetboekje van strafrecht in den vollen zin des woords, toen die ontwikkeling door het ingrijpen der Hooge Regeering voortijdig is geremd.

Het Ambonsch Recueil.— In het voorafgaande hebben wij telkens met vollen greep uit de chronologische plakkatenverzameling als uit eene voor onze kennis van het Ambonsch Compagniesrecht zeer waardevolle rechtsbron geput. Het wordt thans tijd er op te wijzen, dat die verzameling door de toenmaals levende geslachten is aangelegd als een nuttig hulpmiddel voor de overzichtelijkheid van het geldend recht. En als zoodanig verdient zij hier onze nadere aandacht.

Van de verzameling worden in het Landsarchief drie ongelijke teksten bewaard. In een hunner, die overigens bij het jaar 1747 is afgebroken, wordt met sierlijke letters het opschrift vermeld: *Recueil van alle zodanige placcaten, billetten, advertissementen, reglementen en ordonnantiën als er zedert de jaren 1631 tot 1771 zo door de Heeren Hoog Edelens de Edele Hoge Indiasche Regering te Batavia als door de Regering dezer provintie Amboina zijn gestatueerd en ge'emaneerd* [2]). Een der handschriften [3]) is slechts

[1]) Bundel *Ambon* 739, bl. 56.
[2]) Bundel *Ambon* 737, bl. 2.
[3]) Bundel *Ambon* 738.

een brokstuk, bestrijkende het tijdvak 1640-1711, het derde [1] is volledig van 7 Juli 1631 af tot 20 Augustus 1793 toe. De vóor ons liggende bundels, elk doorloopend met dezelfde hand geschreven, zijn blijkbaar netbewerkingen, welke op een zeker oogenblik, 1711 (?), 1771, 1793, zijn aangelegd en met de loopende dagteekening afgesloten. Men mag gissen, dat zij afschriften zijn van een periodiek bijgehouden register, waarin van dag tot dag of van tijd tot tijd de nieuwe orders en plakkaten werden opgeteekend.

Het opschrift van het chronologisch *Recueil* kenschetst den inhoud op juiste en volledige wijze. Zoowel de plaatselijke als de centrale voorschriften zijn, beide in beknopten vorm, opgenomen, daaronder vele, die slechts regelingen voor het oogenblik inhouden, doch uitsluitend dezulke, die door openbaarmaking tot de kennis van het publiek worden gebracht. De verkorte vermelding maakte overigens de raadpleging van de oorspronkelijke teksten in beginsel niet overbodig. Door de besturende overheid te eigen gerieve samengesteld, heeft het *Recueil* niettemin bij gelegenheid goede diensten aan de rechtsprekende overheid kunnen bewijzen. Maar de onderdanen bereikte het niet, noch als bestuurden noch als justiciabelen.

Het naslaan van de verzameling was in hooge mate vergemakkelijkt door de toevoeging van een uitvoerigen bladwijzer in lettervolgorde [2].

Verzameling van plakkaten elders. — Hetgeen te Ambon op het stuk van rechtsverzameling is tot stand gebracht schijnt zóo redelijk en doelmatig, dat men hoopvol uitziet naar andere provincies en nederzettingen, in de stellige verwachting ook daar de sporen van gelijksoortigen arbeid te zullen ontdekken. En inderdaad verkeert die verwachting niet geheel in teleurstelling. Nochtans is het

[1] Bundel *Ambon* 739.

[2] Naar Bataviaasch voorbeeld werd in het Kasteel Victoria ook een *Realia-register* aangehouden. Het opschrift luidt: *Realias getrocken uijt de origineele Amboinse politicque resolutiën sedert anno 1628 tot anno 1780* (bundel *Ambon* 676). Daarin worden onderwerpsgewijs onder alphabetisch gerangschikte hoofden de resoluties van den Ambonschen Politieken Raad samengebracht en haar inhoud in zeer beknopte omschrijving vermeld. Alles naar het model der Bataviasche *Realia*.

bij de schaarschheid der beschikbare gegevens alleen mogelijk nog eenige mededeelingen te doen omtrent het streven naar de verzameling van plaatselijk recht in één enkel, zij het ook het belangrijkste, buitengewest van het handelsrijk der Compagnie. Voor alle anderen nederzettingen ontbreken de aanwijzingen.

Zwaardecroon's plannen voor Jaffnapatnam. — Maar op Ceilon is het streven duidelijk waarneembaar, het eerst in het Noordelijk Commandement omstreeks het einde der zeventiende eeuw. De scheidende commandeur van Jaffnapatnam Hendrik Zwaardecroon vermeldt in zijne memorie van overgave (1697), dat het tot de taak van den dessave moet behooren, „kortelijk [bijeen te trecken] sodanige ordres als ... omtrent affairen dit land en volk concernerende successive zijn afgegeven door de Heeren Gouverneurs van Ceylon en subalterne commandeurs deser plaatse, dewelke bij de placcaten en billiette omstandig te vinden zijn en een particuliere relatie hebben tot dit commandement, doende de noodigste somwijlen renoveeren" [1]). Dat is dus eene opwekking tot de samenstelling van een compendium van plaatselijk plakkatenrecht.

Simons' Compendium voor Ceilon.— Of die opwekking tot uitgangspunt gestrekt heeft voor de bedrijvigheid, welke spoedig volgen gaat, is niet te zeggen. Zeker is echter, dat de gouverneur en directeur Cornelis Jan Simons (1703-1707) het plan zoowel voor het geheele eiland als voor het Noordelijk Commandement in het bijzonder heeft verwezenlijkt. Reeds in den aanvang van zijn bewind heeft hij „doen extraheeren het dispositiv van alle successive g'emaneerde placcaten, in twee sware bondels vervat, en deselve onder diverse tituls in een tamelijk compendium doen reduceren" [2]). Ziedaar een stelselmatig ingedeeld compendium van plaatselijke rechtsvoorschriften. Onder de benaming *Kompendium der Plakkaaten* is het, naar stellig mag worden aangenomen bijgewerkt en aangevuld, ter secretarie van politie te Colombo tot

[1]) Government Archives Colombo, 2284 D, bl. 134-135.

[2]) *Memorie van overgave* (1707), Government Archives Colombo, 1010 D, bl. 11-12.

de laatste dagen der Compagnie bewaard gebleven [1]. Ongelukkigerwijs kon noch het oorspronkelijk document, nog eenige latere redactie worden teruggevonden.

Simons' Compendium voor Jaffnapatnam.— Tot te meer verheugenis stemt het, dat Simons' verzameling voor het Noordelijk Commandement behouden is gebleven [2]. Op 25 April 1704 is zij, in 76 artikelen vervat, in 's Compagnie's tuin Nallaer te Jaffnapatnam voorloopig vastgesteld. Zij kondigt zich zelve aan onder de vreemdsoortige benaming „desen onse articulbrieff ofte ordres" (art. 76), toepasselijk op alle onderdanen, Compagniesdienaren, mitsgaders ingezetenen ten platten lande, „Nederduijts en Mallabaars", „niemant uijtgesondert" [3]. Intusschen zal spoedig blijken, dat niet alle bepalingen gelijkelijk voor allen geschreven waren, doch menige harer uitsluitend voor de landzaten, sommige alleen voor de inheemsche overheid golden.

Het doel, hetwelk bij den opzet van de verzameling heeft voorgezeten, is dubbel, gelijk in de uitvoerige inleiding wordt uiteengezet [4]. In de eerste plaats wordt, gelijk voor de hand ligt, er naar gestreefd, „uyt alle placcaaten en ordonnantien . . . , bij maniere van renovatie t' samen te doen trecken een kort en bondig compendium". Met dat voornemen zijn alle verzamelingen opgezet.

De Jaffnasche rechtsverzameling en de inheemsche bevolking.— Daarbij heeft Simons het echter niet gelaten. Het heeft hem met kommer vervuld, dat „in 't koninkrijk Jaffanapatnam de naturelle onderdanen van de Generaale Compagnie voor 't meeste gedeelte van alle oude tijden bevonden zijn zeer twist- of plijtgierig, geneegen d'een d'andere t'onderdrucken door processen, die veelmaal meer uijt haat, vexatie of om imand 't zijne te ontneemen werden gemoveert dan om eenig regt of geregtigheijt". Die kwellende rechtsgedingen bestrijken een ruim veld van rechtsverhoudingen:

[1] Het *Kompendium der Plakkaaten* wordt vermeld op bl. 6 onder nr. $8^{2}/_{4}$ van een inventaris, die in 1787 van het Colomboosch archief is opgemaakt en in het Landsarchief te Colombo berust (bundel 834 D).

[2] Government Archives Colombo, 5765/21 MD.

[3] Voorrede, bl. 5.

[4] Bl. 5-7 van het handschrift.

koop en verkoop benevens verpanding van roerende en onroerende goederen, „beestiaal of anders", geldleening, huwelijkscontracten en -giften, adoptie, testamentaire dispositiën „en wat dies meer onder dien landaard volgens haare oude costumes in gebruijk is". Dientengevolge heerscht er „veel bedrog en valscheijt omtrent de testamenten, contracten, obligatiën etc" en om nu „te bethoonen hoe geneegen wij zijn het twisten en procedeeren onder onse ingeseetenen zoo veel mogelijk te doen ophouden" wordt goedgevonden „het volgende na haare costumes gereguleerd t' ordonneeren en statueeren".

Die opzet schijnt op het eerste gezicht eene weidsche belofte in te houden. Maar zelfs de aanzet tot eene beschrijving van het Jaffnapatnamsch volksrecht lag in het voorjaar van 1704 nog niet binnen den gezichtskring van den man, wiens aansporing in Augustus 1706 aan de opteekening in den *Tesawalamai* het aanzijn schenken zou. De belangstelling is niettemin reeds levendig. Niet alleen wordt in het compendium een enkel maal rechtstreeks verwezen naar het volksgebruik: „mits niet comende te strijden tegens 's lands usantie, waarvoor deselve volgens hunne functie zullen moeten zorge dragen" — zoo wordt in artikel 29 de bevoegdheid der schoolmeesters en mayoraals tot het verlijden van testamenten besnoeid —, doch daarin komen ook bepalingen voor, welke in het volksrecht voeten, hoezeer het streven naar voorkoming van misbruik en dientengevolge de inschakeling van Compagniesdienaren de oorspronkelijke fatsoeneering gewijzigd hebben. Vermeld worden: de verplichting tot waarachtige opgave van huwelijksgoed (art. 29), het voorschrift om bij uitersten wil over zijne goederen te beschikken alleen met voorkennis en vergunning van den commandeur (art. 28), het voorschrift, dat verkoop en verpanding van huizen eerst na afkondiging mag geschieden (art. 27), de verplichting tot vergoeding van door eigen dieren aangerichte schade (art. 60). Vermoedelijk houden met het volksgebruik ook verband bepalingen als die van artikel 23, waarbij verboden wordt, lijfeigenen „het zij die gesond, ziek ofte gebreckig zijn" uit het huis weg te jagen, of als die van artikel 61, waarbij wordt voorgeschreven, dat verdwaalde koebeesten of schapen moeten worden voorgeleid bij de dorpsoverheid, die dan den rechtmatigen eigenaar zoeken zal.

Niettemin blijft de bemoeiing met volksrechtelijke voorschriften uitzondering. Niet door regeling van de rechtsstof, welke tot de veelvuldige twistgedingen aanleiding gaf, maar door beteugeling van den proceslust en de proceslisten der kijfgrage inboorlingen hoopt Simons dezer rechtsbelangen tegen hunne rasgenooten te beschermen. Daartoe strekken het verbod van particulier arrest op huizen, landen, „gesaaij, lijfeijgenen en beestiaal" zonder toestemming en last van den commandeur of dessave (art. 25), de regeling van de termijnen van hooger beroep (art. 72), de bepaling, dat „geen reflectie meer zal werden genoomen op eenig verschillen off processen .... van wat natuur van zaaken, die boven den tijd van tien jaaren zijn gebleeven ongedecideert", behoudens requeste-civiel voor den Raad van Justitie (art. 75), ten slotte de strenge straffen, geeseling, brandmerk, dwangarbeid in den ketting, bedreigd tegen aanwending van valsche schriftelijke bewijsmiddelen, het afleggen van valsche getuigenis en valsche aanklacht (art. 24).

Ook op andere wijze wordt de inheemsche bevolking beschermd, en wel tegen knevelarij der plaatselijke overheid, aan welke verboden wordt, eenige vordering te doen buiten hetgeen de dienst der Compagnie vereischt (art. 36), eenig product te vorderen van anderen dan van hen, die de producten voortbrengen (art. 31), geboden om van geïnde hoofdgelden, land-, tuin- en boomrenten pertinente en distincte quitanties te verleenen (art. 37); — tegen de uitbuiting der opkoopers, die den onnoozelen lieden uit het binnenland te lage prijzen betalen voor de door hen te koop geboden levensmiddelen (art. 65) of die den ingezetenen eenig geweld pogen aan te doen of hun tegen hun wil iets zoeken af te dwingen (art. 50); — tegen de listige hebzucht hunner landgenooten, die geld heffen van de uitdeeling van betèl en areek bij zekere gewichtige gelegenheden (art. 56); — tegen hare eigen kortzichtigheid, welke haar de hand doet slaan aan dragende vruchtboomen (art. 57).

Het belang der Edele Compagnie. — Al die zorg voor den landzaat sluit bij den goeden bestierder de zorg voor de belangen der Edele Compagnie niet uit, ook dan niet wanneer daaraan de bevolkingsbelangen moeten worden opgeofferd. En zoo zien wij het gebeuren, dat het Jaffnapatnamsch compendium, hetwelk

eenerzijds de inheemschen aanmerkelijk meer in bescherming neemt dan het Ambonsch Groot Plakkaat zulks doet, anderzijds de Compagnie ten koste van de landzaten aanmerkelijk meer bevoordeelt. Strenge maatregelen worden genomen tot verzekering van de opbrengst van belastingen (art. 39, 33 lid 2, 45) en van de voorgeschreven dienstverrichtingen: particuliere vaartuigen moeten ter beschikking van de handelsoverheid worden gesteld (art. 13), openbare wegen aangelegd en onderhouden (art. 34), dienstontheffing vanwege de inheemsche overheid is volstrekt verboden (art. 20), persoonlijke overlevering van dienstplichtigen aan de opzieners verplicht gesteld (art. 32), verzwijging van dienstplichtigen op zware straffen verboden (art. 33, lid 1, 35, 43), en, opdat ook het opgroeiend geslacht weer tijdig worde gegrepen, moeten de rollen der „zaayegraverskinderen" nauwkeurig worden bijgehouden (art. 21). De dienstplichtigen zelven zijn verplicht zich ter beschikking van de meesters te stellen en hunne eigen arbeidswaarde te bewaken; niet alleen wordt straf bedreigd tegen verzuimde aanmelding (art. 33 lid 2), maar ook de zelfverpanding is den „zaayegravers" (wortelgravers) in het belang der meesters verboden (art. 19). Het handelsmonopolie der Compagnie bracht mede de belemmering van de vrije uitoefening van bedrijven (rijstverkoop art. 12, parelduiken art. 14, roggenvangst art. 15) of beroepen (doekververij art. 17 lid 1 en 2, wortelgraven art. 18, touwspinnen art. 42), terwijl ook de maximum-prijszetting voor slaven (art. 22) geschiedde in het belang van hen, die over bruikbare slaven tegen matigen prijs beschikken wilden.

Overige inhoud der Jaffnasche rechtsverzameling. — Behalve de opgesomde bepalingen, bevat het Jaffnaasch compendium eene reeks politievoorschriften, voor de ingezetenen bestemd, benevens eene reeks administratieve voorschriften, uitgevaardigd voor de overheid. Tot de politievoorschriften behooren: de verplichting tot het schoonhouden van straten (art. 62), het verbod van laten rondloopen van ongeringde varkens (art. 63), het verbod om zich 's avonds zonder licht langs de wegen te begeven (art. 68), het verbod om zich zonder vergunning van den commandeur in het commandement vrijelijk te verplaatsen (art. 30), het verbod om 's avonds in stad en omtrek schoten te lossen (art. 44), het verbod om voor

de visitatie met kleine vaartuigen aan boord van schepen te komen (art. 11), het jachtverbod (art. 44), het verbod om kleeren en geweren van soldaten te koopen of in pand te nemen (art. 46), om aan soldaten binnen het Kasteel sterke dranken te verschaffen (art. 69), om vee over het eiland te drijven of te weiden (art. 70) en enkele andere (art. 54, 55), aangevuld met het gebod van veelomvattende strekking om alle orders der overheid op te volgen (art. 41). De administratieve voorschriften zijn gericht tot den kassier, wien gelast wordt valsche geldstukken vast te houden en te vernietigen (art. 8, lid 2), tot de schoolmeesters, wien op Ceilon menige taak is toevertrouwd, welke op overheidstaak gelijkt (b.v. art. 76) en bovenal tot de dorpshoofden, wien worden opgedragen de zorg voor de watervoorziening van de landerijen (art. 67) en voor den plaatselijken watervoorraad (art. 71), de medezorg voor de bijhouding van personen- (art. 64) en landtombo's (art. 73), benevens ingeval van verdachte overlijdensomstandigheden de lijkschouw (art. 74).

Afgezien van enkele fiscale (art. 26: verbod aan particulieren van het opmaken van vrijbrieven of transporten van slaven; art. 49: vervreemding van vaste goederen geschiede middels akte bij forma van schepenkennisse) en andere voorschriften (art. 40: verbod van huisvesting en van spijs- en drankverstrekking aan uit de gevangenis ontvluchte „fielten en schelmen"), blijven thans nog ter vermelding over, omstreeks twintig in getal, de misdrijven, waarop het compendium sancties stelt, daarbij echter uitgaat van de vooronderstelling, dat de normen vaststaan en daarom in den regel nieuwe formuleering niet behoeven.

Naar de geldende tijdsopvattingen worden daaronder in de eerste plaats gerangschikt vergrijpen tegen den godsdienst, in het compendium strafbaar gesteld als godslastering (art. 2) en uitoefening van den Roomschen eeredienst en hetgeen daarmede samenhangt (art. 3), terwijl voor de behoorlijke uitoefening en bevordering van den Gereformeerden godsdienst door de schoolmeesters „en haare adjuncten" wordt gewaakt (art. 1). Eén zedendelict (overspel, art. 52) wordt op straffe verboden terwijl vrouwspersonen, die zich niet ontzien hare trouwbeloften te laten beslapen of bezwangeren, in een afzonderlijk artikel (53) wordt aangezegd, dat zij geenerlei rechtsvordering kunnen instellen.

Genoemd worden vervolgens: één vergrijp tegen den goeden naam (art. 48: fameuse libellen en pasquillen, d.w.z. smaadschrift); een drietal gewelddadigheden: mishandeling (als lichte en zware mishandeling, „zonder bloed te storten" en „bloed latende", art. 4), tweegevecht (duellen en questien bij rescontre, art. 5) en aanranding (hetzij op 's Heeren wegen hetzij binnenshuis, art. 47); vermogensmisdrijven als zich bedienen van valsche oorkonden (art. 24) en eenige vormen van diefstal (beestendieverije, art. 66, bestelen van eens anders zaaivelden, art. 59, ontvoeren en versteken van slaven en slavinnen, art. 6), waarbij gevoegd kan worden een algemeen bevel aan de dorpsoverheid verstrekt om te waken „tegens diverijen en andere ongeregeltheeden", art. 38); ten slotte een aantal muntmisdrijven (aanvoer en uitgifte van vreemde munten, art. 7, muntbesnoeiing, art. 8 lid 1 en muntvervalsching, art. 8 lid 2) en valschheid in merken (vervalsching van Compagniesmerken, art. 9), maten (ver- en aankoop van graan voorgeschreven alleen met geijkte maten, art. 10) en waren (verkoop van rijst ofte andere granen vermengt met aarde ofte zant, art. 16).

Ziedaar de beknopte opsomming van de bonte rij gedragingen, welke in Simons' compendium voor het Noordelijk Commandement tot rechtens verboden gedragingen worden gestempeld, en wel voor het overgroote meerendeel verboden op straffe. Zoo worden de ietwat ongelijksoortige rechtsbepalingen alle of nagenoeg alle tot strafbepalingen en groeit de in haren opzet veelsoortige rechtsstof tot eenheid. De straffen zijn in hoofdzaak dezelfde, welke wij kennen uit de Ambonsche verzamelingen, al dragen enkele harer gewijzigde benamingen. Alleen zijn zij soms nog wreeder: den schrijver, die eene valsche oorkonde van huwelijksgoed heeft opgemaakt, wordt de rechterhand afgekapt; en zij worden over het algemeen nóg kwistiger bedreigd. In verband met de veelheid der voor de overheid geschreven bepalingen spelen de ontzetting uit het ambt, en overigens ook het brandmerk, eene op Amboina ongekende rol.

De Jaffnasche rechtsverzameling vergeleken met het Ambonsch Groot Plakkaat. — Wanneer wij den Artikelbrief voor het Noordelijk Commandement vergelijken met het Ambonsch Groot Plakkaat, dan is het eenerzijds te loven, dat op Ceilon bij de

opstelling van het plaatselijk wetboekje van strafrecht eene zekere zorg voor de belangen der inheemsche bevolking heeft voorgezeten, waar men zich op Ambon minder om bekommerde. Die prijzenswaardige opzet wordt echter anderzijds overschaduwd door een stel bepalingen, die er op gericht zijn, het recht van den overheerschenden sterkere sprekend te doen gelden tegenover de overheerschte zwakkeren.

Overigens staat het Ceilonsch rechtsgewrocht bij het Ambonsch compendium naar inhoud en vorm aanmerkelijk ten achter. Naar den inhoud in tweeërlei, positief en negatief, opzicht, zoowel om hetgeen het wèl als om hetgeen het niet inhoudt. Uit het eerste gezichtspunt bezien, is de Jaffnasche verzameling eene eenigszins onbeholpen mengeling van allerhande uiteenloopende rechtsvoorschriften, welke alleen door de strafsancties tot eenheid worden gebracht, terwijl nochtans deze laatste menigmaal slechts eene bijkomstige, bij uitzondering zelfs geenerlei rol spelen. Uit het andere gezichtspunt beschouwd, treft het, dat naar afronding niet is gestreefd en, in tegenstelling tot de Ambonsche regeling, zeer belangrijke strafbare feiten, als doodslag, in het geheel niet, andere, als diefstal, slechts in sommige gekwalificeerde vormen zijn opgenomen.

Ook naar den vorm kleven aan Simons' compendium gebreken, welke het Groot Plakkaat heeft weten te vermijden. Meermalen worden naar de stof weliswaar eenigszins verwante, niettemin gescheiden bepalingen samengevoegd in één enkel artikel (art. 44: het verbod om na een zeker uur schoten te lossen in en om de stad en het jachtverbod) of in twee alinea's van één artikel (art. 17: het verbod, tot ieder gericht, om 's Compagnie's lijnwaadververs te leenen en het vèrbod aan de ververs om voor particulieren te werken; art. 29: waarachtige opgave van huwelijksgoed voor de betrokken partijen en de straf voor den schrijver, die hulp bij de valsche opgave verleent; art. 33: straf voor de dorpshoofden gesteld op het verzwijgen van heerendienstplichtigen en straf voor de dienstplichtigen, die zich aan eigen aangifte onttrekken, benevens voor allen, die de betaling van hoofdgeld en landrente verzuimen). Bovendien is de wetgevende stijl doorgaans wijdloopig, soms breedsprakig (de art. 33, 64, 74 beslaan meer dan twee wèlgevulde folio-bladzijden), menigmaal met le-

gislatief overbodige vermelding van de aanleiding tot de regeling [1]) of noodelooze inleiding [2]). Een blik op het compendium Schagen bij Valentijn [3]) toont aan, dat men reeds in 1693 op Amboina de kunst van wetgeving veel beter verstond.

Bronnen der Jaffnasche rechtsverzameling. — De geest der plaatselijke rechtsverzamelingen bracht mede, dat de geldende voorschriften in beknopten vorm werden teboekgesteld en aangevuld of vernieuwd naar de behoeften des tijds. Zoo heeft ook Simons gedaan. De stof voor zijn compendium heeft hij geput, zoo leert ons de voorrede, „uijt alle placcaaten en ordonnantiën, ... van ouds geëmaneert", terwijl het voorts in zijne bedoeling lag, het compendium „voor zoo verre de tijden daarin eenige veranderingen mogten hebben toegebragt, met verscheijde nieuwe articulen t' ampliëeren" [4]). Aan het slot wordt nog eens herhaald, dat is „gerenoveerd" (het geldend recht) en „g'ampliëerd" (het nieuwe recht) [5]).

De vraag rijst echter: is Simons' arbeid oorspronkelijk of heeft hij een bestaand compendium benut? Het schijnt niet moeilijk, uit de voorgeschiedenis der verzameling, welke hiervóor beknopt is medegedeeld, het antwoord op de gestelde vraag af te lezen. In 1697 richt Zwaardecroon tot den dessave van Jaffnapatnam zijne opwekking tot de samentrekking van de orders, welke, „omtrent affairen dit land en volk concernerende successive zijn afgegeven"

[1]) Zoo luidt de aanhef van art. 21: „En alsoo bij experiëntie ondervonden is, dat de caddeas op 't eijland Manaar woonagtig, die verpligt zijn zaaijewortelen uijt d'aarde te graven en aan d' Edele Compagnie te leeveren, veele sinistre practijcquen aanwenden om hunne kinderen en dessendenten van d'opgemelde servituten te bevrijden en ten dien eijnde deselve ten huwelijk uijtgeeven aan de caddeas, die de last van 't zaaijegraven niet subject zijn, zoo werd ..."

[2]) Zoo luidt de aanhef van art. 69: „Soo wanneer imand, 't zij wie 't ook zoude mogen wesen, bevonden werd onse ordres, in d' ondervolgende poincten vervath, t' overtreeden, zullen zonder genade die straffe onderworpen zijn als bij ider artikel genoteert staat, te weeten ..."

[3]) Zie hiervóor, bl. 8, n. 5.

[4]) Bl. 5 van het handschrift.

[5]) Bl 58 van het handschrift.

en „dewelke bij de placcaten en billiette omstandig te vinden zijn" [1]. Het is nauwelijks twijfelachtig, dat hier wordt aangespoord tot het ondernemen voor het eerst van eene taak, die tot nog toe verwaarloosd was, en het is niet wel denkbaar, dat de tot vertrek gereed staande commandeur eene bereids bestaande verzameling, indien zij bestond, bij deze gelegenheid niet zou hebben vermeld.

Volgt daaruit met zekerheid, dat Simons geen voorlooper heeft gehad? Men zou geneigd zijn, het aan te nemen, ware het niet, dat éénmaal in de rechtsverzameling eene uitdrukking voorkomt, welke achter die gevolgtrekking een vraagteeken doet stellen. In artikel 66 leest men: „Omdat de beestediverije onder dit conink-rijk voor desen zeer grouwelijk in swank heeft gegaan, zoo zijn de beestedieven zonder conniventie ter galge gedoemt, als te sien bij 't afgeleijde compendium, articul 73, 't welk bij desen tot zoo verre werd gemitigeert, dat .....". Er bestond dus in 1704 een op dat tijdstip afgeleijd = afgelegd compendium, hetwelk klaarblijkelijk door de nieuwe verzameling werd vervangen.

Hebben wij hier te denken aan eene plakkatenverzameling, welke, na 1697 aangelegd, reeds in 1704 door Simons als verouderd is terzijde gesteld? Deze oplossing van het raadsel komt niet waarschijnlijk voor, te minder omdat Simons in het geheel niet van eene zoodanige verzameling gewaagt, waartoe hij nochtans in de voorrede gereede aanleiding zou hebben gevonden. Eene andere verklaring van de gerezen moeilijkheid is denkbaar. Aanstonds bij zijn optreden als gouverneur van Ceilon in 1703 heeft Simons het *Kompendium der Plakkaaten* opgezet, hetwelk bestemd was voor het geheele eiland te gelden en vermoedelijk óok na de uitvaardiging en invoering van het Jaffnaasch compendium als *jus commune* is blijven gelden, echter door dit laatste is ter zijde gesteld voor zoover het plaatselijk *jus particulare* bevatte. Indien dus ten aanzien van een bepaald punt, b.v. veediefstal, het Jaffnaasch wetboekje eene van het Ceilonsch compendium afwijkende regeling inhield, kan op dat stuk het Ceilonsch compendium zeer wel gezegd worden te zijn „afgeleijd", dat is vervangen door het nieuwe. Aangezien het *Kompendium der Plakkaaten* niet is weergevonden [2],

---

[1] Zie hiervóor, bl. 31
[2] Zie hiervóor, bl. 32.

is het helaas niet mogelijk, de juistheid der hier geopperde veronderstelling aan de teksten te toetsen.

Definitieve vaststelling en inwerkingtreding van de rechtsverzameling.— Simons' compendium draagt de dagteekening 25 April 1704. Spoedig daarna ter goedkeuring opgezonden naar Batavia, heeft het een onderwerp van beraadslaging uitgemaakt ter vergadering van den Raad van Indië op 21 October van hetzelfde jaar. De beraadslaging heeft hierin bestaan, dat twee brieven, beide door Zwaardecroon ontworpen, de een gericht aan den „Gouverneur Simons en Raad op Colombo", de ander „aan Sijn Edele apart" zijn vastgesteld. Bijzonderheden bevat het Resolutieboek onder dagteekening 24 October 1704 niet [1]). De brieven zijn noch te Batavia noch te Colombo in minuut, oorspronkelijk of afschrift weergevonden. In het afgaand brievenboek wordt niet anders gezegd dan dat de brieven „remarcques en aentekeningen" bevatten [2]) en aan het slot van het compendium zelf wordt eenigszins uitvoeriger vermeld, dat de door Simons voorloopig vastgestelde tekst wijziging heeft ondergaan, doordat „zijn daar bij- en afgedaan zoodanige articulen als door Haar Edele Agtbaren de Hooge Regeeringe van India tot Batavia in dato 21 October gemitigeert, g'altereerd ofte wel geheel geroyeert zijn" [3]). Omtrent den omvang of den inhoud der aangebrachte veranderingen zijn aanwijzingen niet voorhanden. Wel heeft het allen schijn, dat Simons' ontwerp in hoofdzaak behouden is gebleven in den eindvorm der regeling, zooals die na het met de Regeering gepleegd overleg is vastgesteld. Blijkbaar was de geest van meedoogenloos en gretig afbrekende kritiek, die eenige maanden later het compendium Coyett zoo deerlijk havenen zou [4]), nog niet vaardig geworden over Zwaardecroon.

Bij- en omgewerkt naar de uit Batavia ontvangen aanwijzingen, is het compendium van plaatselijk recht voor het Noordelijk Commandement ten slotte in eindredactie vastgesteld op 15 Maart 1706.

---

[1]) *Res. van G.-G. en RR.*, deel 1704, bl. 714.

[2]) *Afgaande patriasche missiven*, deel 1704-1705, Bijlagen, bl. 533.

[3]) Bl. 58 van het handschrift.

[4]) Zie hiervóór, bl. 21.

§ 2. VERZAMELING VAN POSITIEVE ORDERS.

Verscheidenheid der Positieve Orders. — Onafgebroken stroomden de voorschriften der centrale, zoowel moederlandsche als koloniale, overheid naar de buitencomptoiren. Men onderscheidde daarbij tusschen Positieve en Permanente (= positieve) Ordres [1]. De Permanente Ordres waren bedoeld als de voorschriften bestemd om voorgoed of tot wederopzegging toe te gelden. Men zou zich echter een geheel verkeerd denkbeeld van den aard der verstrekte bevelen vormen, indien men, door de tegenstelling van uitdrukking daartoe verleid, in de Positieve Ordres slechts voorschriften wilde zien van tijdelijke gelding. Zeker, daaronder waren er vele, die alleen werden uitgevaardigd met het oog op bepaalde kwesties en moeilijkheden, welke voor dadelijke en eenmalige afdoening vatbaar waren. Doch daaronder bevonden zich ook tal van voorschriften, die zonder officiëel onder de „permanente" te worden gerangschikt, daarom niet minder eenzelfde permanent karakter droegen en, op voet van gelijkheid met de zóo benaamde, bestemd waren om bij herhaling en voortduring te worden toegepast. Men ziet dan ook, dat ondanks de onderscheiding in den opzet, in de practijk zoowel der Hooge Regeering als vooral der buitencomptoiren, de Positieve en de Permanente Ordres als éene gezamenlijke eenheid worden behandeld. Zoo heeft de uitdrukking „Positieve Ordres", aanvankelijk veelal gebezigd tot aanduiding van zoogenaamde niet-permanente voorschriften, van lieverlede haren natuurlijken zin van soortnaam weergekregen, die alle door de moederlandsche en de Bataviasche Meesters voor de buitengewesten opgestelde regelingen en verstrekte bevelen omsloot.

In grooten getale uitgevaardigd, over vele jaren, ten slotte voor tal van handelsnederzettingen over anderhalve eeuw en langer verspreid, weggedoken in lange reeksen van aankomende patriasche en vooral Indiasche brieven, vormden de Positieve Orders, zoolang zij niet verzameld waren, eene verstrooide en bovenmatig

---

[1] Ook tusschen Positieve en Speculatieve Ordres, doch deze onderscheiding doet hier niet ter zake. De aanduiding van orders als Secrete, Circulaire of Generale doorkruist de in den tekst gemaakte onderscheiding.

gezwollen massa. Hare raadpleging was alleen mogelijk door de nalezing van vele oude bundels en werd bovendien hierdoor ten zeerste bemoeilijkt, dat die nalezing moest geschieden in brieven, die mede over tal van andere onderwerpen handelden.

Vroegste verzamelingen.— Toch schijnt het geruimen tijd geduurd te hebben eer men algemeen tot het besef kwam, dat de verzameling langer uitstel niet gedoogen kon.

In de groote comptoiren, op Amboina en Ceilon, is het denkbeeld tijdig gerezen in het brein van nauwgezette bestuurders, die om de toepassing van de voor hunne provincie geldende voorschriften bekommerd waren.

De eerste, die te Ambon op de verzameling gepeinsd heeft, schijnt de gouverneur Arnold de Vlaming van Outshoorn (1647-1656) geweest te zijn [1]. Het plan is echter eerst tot uitvoering gekomen onder den gouverneur Anthonie Hurdt (1672-1678). Deze stelde voorop, dat het „tot gemak" van zijn opvolger „en desselfs successeuren zonderlinge dienen en verligtinge in de regeringe geven zal, dat alle de positive ordres zoo oude als nieuwe uijt d'aangekome Batavische brieven en extracten der Edele Heeren XVIIne gezogt en in een boek te zamen getrokken werden". En hij heeft den koopman Jacob de Jong met het werk belast [2]. In het Landsarchief bevindt zich eene overzichtelijke samenvatting van de Ambonsche Positieve Orders over het tijdperk 1656-1727 [3]. Wellicht is dat de tot 1727 voortgezette bewerking van Jacob de Jong's compendium. In elk geval bewijst het bestaan van den bundel, dat men zich op Amboina in 1727 reeds met het verzamelwerk bezig hield. En zelfs eerder was dat het geval, zooals blijkt uit twee andere compendia, waarvan het eene het tijdvak 1669-1693 bestrijkt [4] en het andere aanvangt in 1686 en met 1715 is

---

[1] Zóo vinden wij opgeteekend in een brief der Hooge Regeering, naar Ambon geschreven in 1680 of iets later – zulks blijkt niet – van welks inhoud enkele bijzonderheden zijn bewaard in den bundel *Positieve Orders* Ambon 696, in vo Ordres (bl. 224). De passus luidt: „En is sulx al door de Heer Vlaming als een poinct van grote nuttighijd aangesien".

[2] *Memorie van overgave* (Ambon 1678) bundel *Ambon* 716, bl. 41

[3] Bundel *Ambon* 690.

[4] Bundel *Ambon* 691.

afgesloten [1]). Dezelfde verzameling is aangevuld sedert 1680 en bijgewerkt tot 1730 [2]).

Op Ceilon vertoont zich eene opmerkelijke bedrijvigheid in de bijeenbrenging van de positieve orders omstreeks den overgang van de zeventiende tot de achttiende eeuw, onder het bewind van Gerrit de Heere (1697-1702). De oudste verzameling, waarvan het spoor kon worden teruggevonden, is van eerdere dagteekening. Zij is opgesteld in 1690 onder het bestuur van Laurens Pijl en wordt vermeld als *Kompendium der generale en speciaele ordres van 1674 tot 1690* [3]). De Heere heeft de reeks doen voortzetten eerst tot 1697, vervolgens tot 1702 [4]), en daarbij sluit vermoedelijk aan een onder Rumpf's bewind aangelegd compendium, hetwelk reikt tot 1718 [5]). Intusschen was tot stand gekomen eene verzameling van *Ordres na de Westercomptoiren excepto Mallabaar*, bestrijkende het tijdvak 1662-1698 [6]) terwijl, naar men gissen mag even te voren, de *Ordres rakende het Mallabaarsch Kommandement* in twee bundels zijn vereenigd [7]). Ter zelfder tijd is ten slotte, in lettervolgorde, aangelegd een *Generaal Register* van de Bataviasche orders over de jaren 1620-1700, echter van beperkten omvang [8]).

Ook elders schijnt hier en daar de bijeenbrenging van de Orders reeds te zijn ondernomen [9]).

---

[1]) Bundel *Ambon* 698, 1e stuk.

[2]) Bundel *Ambon* 698, 2e stuk. Een ander exemplaar (*Ambon* 692) reikt tot 1728.

[3]) In eene beschrijving van het archief van het Ceilonsch gouvernement, opgemaakt in 1787 en bewaard in het Landsarchief te Colombo, bundel 834 D, bl. 6 onder nr. 8½.

[4]) Bewaard in het Landsarchief te Colombo, bundel 2123 D en vermeld in de beschrijving van bundel 834 D, bl. 7 onder nr. 17.

[5]) Vermeld in bundel 834 D, bl. 7 onder nr. 9½.

[6]) Bewaard in het Landsarchief te Colombo, bundel 2794 D en vermeld in bundel 834 D, bl. 7 onder nr. 23.

[7]) Vermeld in bundel 834 D, bl. 7 onder nr. 22. Elke tijdsaanwijzing ontbreekt.

[8]) Bewaard in het Landsarchief te Colombo, bundel 2924 D. De beperking van den omvang blijkt uit de toevoeging: „Alleen de zaeke in ... occurerende". Ongelukkigerwijs is het woord, waarop het aankomt, in het handschrift te eenen male onleesbaar, terwijl het zeer moeilijk blijkt, de beperking uit den tekst op te maken.

[9]) De straks te noemen resolutie van het jaar 1733, welke voor de

Maar over het algemeen hebben de plaatselijke bestuurders zich zelven niet geholpen. Het bevel der Hooge Regeering is van noode geweest om de meesten hunner de hand aan den nuttigen arbeid te doen slaan. Dat bevel is uitgevaardigd bij resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 31 Juli 1733, onder het bewind van Van Cloon. Aan die resolutie is een voorgeschiedenis voorafgegaan, waarin de persoon van den lateren landvoogd de hoofdrol vervult.

Van Cloon's verzamelwerk voor Coromandel.— In 1720 aangesteld tot secunde van Coromandel en hoofdadministrateur van het hoofdcomptoir Negapatnam, heeft mr. Dirk van Cloon van 1723 tot 1730 de Oost-Kust van het Indisch Schiereiland als gouverneur bestuurd. In beide betrekkingen heeft hij zich „verledigt en begeven tot het vlijtig doorlesen van de vaderlandse en Bataviase aankomende brieven, begin makende met de eerste met anno 1670 en met de tweede met anno 1663 en daaruijt accuratelijk gecolligeert alle de ordres, die daarinne sonder onderscheid van stoffe en zaken gevonden wierden". De aldus gespeurde uittreksels heeft de ijverige speurder vervolgens bijeengegaard en „deselve onder haar eijgentlijke hoovden na de ordre van jaren en den rang van het alphabet — om met den eersten opslag te konnen vinden al wat tot de begeerde zaak relatief was — samengebragt en daarvan opgestelt ses folianten".

Voor het verder verloop der geschiedenis van de thans ingeleide rechtsverzameling is het van belang vast te stellen, dat Van Cloon, zooals overigens voor de hand lag, bij den opzet van zijn werk ter Kuste Coromandel uitsluitend beoogde de taak der gewestelijke bestuurders — met inbegrip van de rechtspraak — te dienen en te verlichten. Hij ging hiervan uit, dat de „ondonnantiën bij de brieven en papieren seer talrijk en wijd en zijd verspreid zijn, die doorgaans met veel moeijten en kosten van tijd moesten opgesogt werden, als men deselve nodig hadde en dan nog ligtelijk

---

verdere bezorging van het werk baanbrekend is geworden, beroept zich er op, dat de verzameling „ook op de verdere comptoiren volgens de ingekomen berigten voor een gedeelte tot haar gebruijk schijnt in 't werk gesteld te weesen".

eenige om 't hoovt gesien off wel zo vaardig niet gevonden konden werden als den dienst van d'Edele Compagnie bij sekere gelegentheden wel zoude konnen vereijschen". Daarbij komt, dat „de allergetrouwste memorie zo om derselver menigvuldigheijd als verscheidentheid van zaken niet altijd magtig is, alle deselve so vaardig aan de hand te geven om daarvan een goed gebruijk te maken, wanneer de dingen op het tapijt komen, mitsgaders nog, dat de aanwijsinge daarvan te deser secretarije t' eenemaal gebrekkig was". Nochtans is „aan de universeele kennisse van dien zo grotelijx gelegen voor dengene, aan wien het bestier en beleid van zijn meesters zaken en belangen toebetrouwt is, dat hij die wetenschap niet ontbeeren kan, of zal ligtelijk door onkunde in 't een en ander grovelijk konnen mistasten en zig daardoor g'exponeert zien aan sware verantwoordinge en scherpe reproches, die het hert van een eerlievende gebieder grieven, mitsgaders zijn agting en goede naam krenken bij groot en kleen".

Zoowel de inspanning, welke het werk vereischt had, als het nut van het werk sloeg Van Cloon zeer hoog aan; „een vrugt van mijn veeljarigen arbeid, waarover mij nooijt, hoeveel moeijte en hooftbreken die collectie mij ook gekost heeft, gewandankt hebbe, ter zake deselve bij alle gelegentheden mij gediend heeft tot een gereed hulpmiddel om mijne verrigtingen in alle voorvallen daarna te schoeijen en daarom ook niet buijten sekere verwachtinge ben, dat opereus werk UEdele (d.i. Van Cloon's opvolger Adriaan Pla) in 't vervolg des tijds van geen minder nut zijn zal dan mij geweest is, dewijle daardoor sal wesen ontheft van het doorsnuffelen van zo een menigte boeken en papieren als ik genecessiteert geweest ben om hetzelve te perfectioneren en in bruijkbare ordre te brengen ten koste van mijn pretieuse tijd, die bij UEdele nu uijtgewonnen en nuttelijk besteet zal konnen werden tot andere niet min wigtige zakelijkheden" [1]).

Het bevel van Van Cloon's Regeering.— In 1732 tot de landvoogdij geroepen, herinnerde Van Cloon zich begrijpelijkerwijs zijn papieren troetelkind uit zijn Coromandelschen tijd en aan-

---

[1]) De aanhalingen zijn genomen uit de *Memorie van overgave* van Dirk van Cloon (Coromandel 1730), Landsarchief *Buitenland* 155, bl. 7-11.

stonds bij zijn optreden heeft hij zich gehaast als een zijner eerste regeeringsdaden, zijn lievelingsdenkbeeld ter door hem voorgezeten Hooge Tafel te brengen. Maar Van Cloon nam nu in het bestuur van het handelsrijk eene andere plaats in, die zijne aandacht vroeg niet alleen voor de belangen van alle gewesten, doch ook voor die der centrale secretarije, waarop zijne regeering steunde.

Het voorstel wint er door in aanlokkelijkheid. Het vroegere motief, de tijdsbesparing in de bureelen der buitencomptoiren blijft onaangetast: „de besparinge van veel moeite en tijd, die nu veelmaals bij benodigtheid en het naslaan van een groote meenigte van volumineuse papieren besteld werd". Maar daarbij voegt zich eene andere overweging, en zij dringt zich zelfs met zekere aanmatiging op den voorgrond. De gewestelijke bestuurders waren niet de eenigen, die de hun verstrekte instructies kennen moesten. Ook de Regeering kwam daarmede in voortdurende aanraking en wel met alle te zamen. Zinnende op middelen, „waerdoor den arbeid mits het hoelangs hoe meer toenemende werk aan deese Tafel door den accresseerende ommeslag van zaeken en verscheide ongemeene toevallen eenigsints soude kunnen verligt werden", zag de pas opgetreden landvoogd in de overzichtelijke bijeenbrenging van de Positieve Orders in alle buitencomptoiren tevens „het regte middel om degeene, die tot leden deser Regeringe door de benevolentie der Heeren Meesters werden gepromoveerd, op een faciler wijse, onder de besorginge van hetgeene deselve is opgelegt, tot een algemeene kennis van saeken te doen geraeken en tot een ondersoek aan te moedigen".

Op die gronden stelde Van Cloon voor, „de ministers op de respective buijtencomptoiren [aan te zeggen en te ordonneeren] om uijt alle de brieven deser Regering ende daerbenevens overgesondene uijttrecksels van de advijsen der Heeren Meesters, voor sooverre op ijder plaets gevonden werden, alle de daerin begreepen staande ordres bij forma van extracten, gebragt onder speciale en applicable tituls off hoofden, te excerpeeren en herwaerts te senden". En de Hooge Tafel besloot bij resolutie van 31 Juli 1733 „uijt consideratie van dies nuttigheijd ten beste van de maatschappije het voorstel van Zijne Edelheid te amplecteren en de ministers op de respective buijtencomptoiren uijt dien hoofde aan te schrijven, zulx ten spoedigsten en met de meeste accuratesse

door twee der bequaamste leeden van den Politicquen Raed te doen volbrengen" [1]).

Uitvoering van het Regeeringsbevel. – Het genomen besluit werd bij circulaire order van 9 Februari 1734 of daaromtrent naar de drie en twintig hoofdplaatsen bericht [2]). Sommige bestuurders hebben den bekomen last uitgevoerd, andere niet. Gegevens om de naarstigen van de nalatigen nauwkeurig te onderscheiden ontbreken. Maar wij beschikken over eene aanwijzing, welke het mogelijk maakt althans een deel van hen, die aan den arbeid getogen zijn, te onderkennen. In de buitencomptoiren opgestelde bundels Positieve Orders, die afsluiten met het jaar 1733 of 1734, mogen met zekerheid worden geacht te zijn aangelegd tot kwijting van de opdracht der Regeering. Langs dien weg weten wij, dat een negental handelsnederzettingen de haar in den loop der jaren verstrekte bevelen en aanwijzingen hebben bijeengegaard en teboekgesteld [3]). Of alle andere de Regeeringsopdracht naast zich hebben neergelegd, is moeilijk te zeggen. Zeker is, dat in 1737 naar onderscheidene comptoiren eene herinnering is uitgegaan, naar Banda [4]), naar Makassar [5]), naar Cheribon [6]); in 1738 naar Banda ten tweedenmale [7]).

---

[1]) Bundel 1733, II, bl. 950-952. De resolutie is beknopt weergegeven bij Van der Chijs, IV, bl. 343.

[2]) Afgaand Indiaasch Brievenboek, 1734, I, bl. 67.

[3]) In het Landsarchief berusten: een bundel van Ambon 1676-1733 (in meerdere exemplaren, *Ambon* 693, 694, 695, 696); een van Palembang 1680-1733 (*Palembang* 32); een van Djambi 1707-1733 (*Riouw* 67); een van de Westkust 1700-1733 (*Sumatra's Westkust* 2); een van Siam 1632-1733 (*Buitenland* 9a); een van Malakka 1634-1734 (*Buitenland* 14 en 15). Bovendien worden in eene resolutie van G.-G. en RR., welke straks nader ter sprake zal komen, die van 24 Juli 1761, vermeld als afgesloten in 1733 eene verzameling van Timor en eene van Java N.-O. Kust, als afgesloten in 1734 eene van Coromandel (bundel 1761, II, bl. 970-971).

[4]) Onder dagteekening 5 Februari, *Afgaand Indiaasch Brievenboek*, 1737, I, bl. 68.

[5]) Onder dagteekening 25 Februari, t. a. p., bl. 349.

[6]) Onder dagteekening 24 December, *Positieve Orders Cheribon*, bundel *Cheribon* 36, bl. 352.

[7]) Onder dagteekening 25 Januari, *Positieve Orders Banda*, bundel *Banda* 15, bl. 225.

Bijzonder traag is de verzameling van de Positieve Ordres in haar werk gegaan te Makassar. Daar was de trainsfiscaal Hendrik Stemer met den arbeid belast, doch „door verschijde commissiën verhindert geworden hetzelve te accompleteeren". Toen was de uitvoering blijven rusten. Nadat „twee jaren agtereen tevergeefs darom aangeschreven" was, namen de Heeren te Batavia in den aanvang van het jaar 1741 „met ontstigting" kennis van den achterstand en verstonden zij „daaromtrend het misnoegen dezer Regering aan de ministers te betonen", „met serieuse recommandatie" de opgedragen taak ter hand te nemen [1]).

Vernieuwde aansporingen der Regeering.— Zeven jaar later was eene nieuwe aanschrijving der Hooge Tafel noodig. Men mag aannemen, dat op dat tijdstip weliswaar niet alle, doch althans de meeste comptoiren, zij het menigmaal op onvolledige wijze, zich van de opdracht gekweten hadden [2]). Maar ook de bestuurders, die de van hen geëischte compendia naar Batavia hadden opgezonden, moesten er aan herinnerd worden, dat de aangelegde registers geregeld dienden te worden bijgehouden en de aanvullingen overlegd. Dat geschiedde ingevolge de resolutie van Van Imhoff en zijne Raden van 6 Augustus 1748, waarbij besloten werd, „naar alle buijtencomptoiren, zo voor de Oost als West van India te gelasten, de compendia ofte recueils der patriase en Bataviase ordres ... effen te doen stellen ende, voor soverre zulkx niet reeds van eenige comptoiren geschied is, herwaarts te senden". Ook voor de toekomst worden de bijwerking en de periodieke overzending naar de hoofdstad van de bijgewerkte registers geregeld: „daarmede te continueeren van tien tot tien jaren zonder interruptie" [3]).

Zelfs met deze beslissing was de zaak nog niet voorgoed in het rechte spoor gebracht. Eerst Mossel's Regeering is het gelukt, den hardnekkigen tegenstand van onkunde en traagheid der kleine en schraal bezette comptoiren te overwinnen. Op 17 September 1756

[1]) *Res. van G.-G. en RR. van 2 Februari 1741*, bundel 1741, I, bl. 195. De inhoud wordt ten deele en zeer beknopt weergegeven bij Van der Chijs, IV, bl. 344.

[2]) Dit punt is misverstaan door Van der Chijs, t. a. p.

[3]) Bundel 1748, bl. 356-357.

gelastte de Hooge Tafel opnieuw, den gezaghebbers der nederzettingen „over de positive ordres, hunne comptoiren rakende effen te stellen, tot supplement van de reeds ontvangene, en die vervolgens ten eersten over te senden" en, aangezien de wijze van bewerking tot nog toe te wenschen had gelaten, werd het ditmaal tot vereenvoudiging van den arbeid, die zoo gebrekkig vlotte, nuttig geoordeeld „allerwegens een model te zenden, om zig daarna in het opstellen te reguleeren" [1]).

Eenigen tijd later liet Mossel eene overzichtelijke lijst opstellen van de tot op dat oogenblik te Batavia ontvangen compendia, waaruit blijkt, dat niet minder dan elf comptoiren [2]) aan de jongste aansporing gevolg hebben gegeven, terwijl een drietal hunner [3]) reeds te voren den oproep van 1748 met inzendingen had beantwoord. Maar daaruit blijkt tevens, dat velen nog met het werk ten achter waren en enkelen daarvoor een te laat gesteld uitgangspunt hadden gekozen, terwijl Banjermassin [4]) in het geheel geen inzending had bezorgd. In aansluiting bij de verzamelde gegevens werd goedgevonden en verstaan, „de ministers en bediendens op de respective buijtencomptoiren ten ernstigsten te gelasten, om de positieve ordres ..., hare comtoiren rakende, na het voormeld model so haastig mogelijk effen te stellen tot ultimo December 1760 en, effen gestelt zijnde, herwaards te zenden, om alsdan verder alhier vervolgt en effen gehouden te werden" [5]).

Dat uitdrukkelijk bevel der Regeering heeft zijne uitwerking niet gemist. Bandjermassin heeft in 1762 de verlangde verzameling naar de hoofdstad opgezonden [6]) en haar voortaan geregeld bijgehouden [7]). Ook ten aanzien van de andere comptoiren schijnen

---

[1]) Van der Chijs, VII, bl. 194-195.

[2]) Te weten: Ternate, Makassar, Palembang, Siam, Japan, Sumatra's Westkust, Malaka, Garreek, Kaap de Goede Hoop, Cheribon en Bantam.

[3]) Amboina, Ceilon en Soeratte.

[4]) Opgemerkt moet worden, dat het comptoir Banjermassin eerst in 1747 was opgericht.

[5]) Res. van G.-G. en RR. van 24 Juli 1761, bundel 1761, II, bl. 971-972; de lijst der ontvangen compendia is in de resolutie opgenomen, bl. 970-971. Men vindt de resolutie beknopt vermeld bij Van der Chijs, VII, bl. 510.

[6]) Bundel 1747-1762, Landsarchief, *Borneo Z. en O.* 105.

[7]) Het compendium van Banjermassin, bijgewerkt tot 1789, is in het Landsarchief aanwezig, bundel *Borneo Z. en O.* 104.

groote nalatigheden niet meer te zijn voorgekomen, al moest soms nog eene opwekking van de Regeering tot periodieke voortzetting van de verzamelingen uitgaan [1]). De termijn van inzending is later van tien op vijf jaar gebracht [2]).

Bijhouding van bestaande verzamelingen. — Zoo hadden de buitencomptoiren alle hunne verzamelingen van Positieve Orders. Maar niet overal werd aan de inrichting van de bundels en hunne bijhouding gelijke zorg besteed. Het lag voor de hand, dat de groote comptoiren daarbij voorgingen.

In Colombo werden de orders der moederlandsche en der Bataviasche Meesters in twee afzonderlijke welverzorgde reeksen samengebracht, beide met het jaar 1680 als uitgangspunt van het verzameld materiaal en, in den staat waarin zij in het Landsarchief te Colombo bewaard worden, vervolgbaar de eene, die der patriasche orders, tot 1775 [3]), de andere, die der Bataviasche orders, tot 1785 [4]). Voor overzichtelijk gebruik is bovendien eene derde reeks aangelegd, welke in niet minder dan twaalf bundels, zoowel de vaderlandsche als de Indische orders over het tijdperk 1640-1750 omvat [5]). Of in laatstgenoemd jaar de opteekening is gestaakt dan wel latere bundels zijn verloren gegaan, is niet met zekerheid te zeggen.

---

[1]) Zoo geschiedde „circulair" ingevolge de *resolutie van G.-G. en RR. van 29 November 1768*, bundel 1768, II, bl. 1565.

[2]) *Besoigne naar Amboina van 1 December 1783*, bundel *Besoignes* 1783, bl. 442-443.

[3]) *Verbaal getrocken op de successive patriase missives*, Government Archives Colombo, 2807 D, ook vermeld in den inventaris van het Colomboosch archief van 1787 (zie hiervóór, bl. 44, n. 3), bl. 6, nr. 2.

[4]) De eerste bundel der reeks, bestrijkende de jaren 1680-1735, is in het Landsarchief te Colombo niet weergevonden. De bundel wordt vermeld in den inventaris van 1787 (zie vorige noot), bl. 7, onder nr. 19. De reeks 1736-1785 wordt, in zes bundels, te Colombo bewaard (171 D, 2212 D, 2235 D, 2902 D, 2274 D, 2004 D), echter met onderbreking van het decennium 1771-1780. Merkwaardigerwijs wordt deze leemte voor de helft, en wel voor de jaren 1776-1780, aangevuld door den eenigen bundel, dien het Landsarchief te Batavia op het stuk van Ceilonsche positieve orders bezit (*Buitenland* 130a).

[5]) Vermeld in den inventaris van 1787 (zie noot 3), bl. 7, onder nrs. 25 en 25 ½. Drie der twaalf bundels zijn in het Landsarchief te Colombo aanwezig: 2254 D, 2688 D, 2796 D.

Te Ambon werden sedert het eerste derde der achttiende eeuw niet minder dan vier reeksen aangelegd: behalve de eigen Ambonsche, bovendien eene van de orders voor de vier Oostersche Gouvernementen (Amboina, Banda, Ternate en Makassar), beide in afzonderlijke registers bijgehouden voor de gewone en voor de geheime orders. Van alle vier dezer reeksen zijn in het Landsarchief omvangrijke brokstukken aanwezig [1].

Verzamelingen in de subalterne buitencomptoiren.— Toen men het nut der compendia had leeren kennen, ging men nog een stap verder. Zooals de hoofdcomptoiren geregeld aanwijzingen uit Batavia, bij uitzondering ook uit het moederland ontvingen, zoo vloeiden op hunne beurt de bevelen van het hoofdcomptoir naar de subalterne comptoiren. Hetgeen voor de hand lag gebeurde. Ook van die gewestelijke orders werden verzamelingen aangelegd.

Omstreeks 1760 moet het besluit daartoe in het Kasteel Victoria genomen zijn, en als de uitvoering daarvan zijn op de buitenposten Hila, Larike, Saparoea, Manipa, Haroeko, Boeroe compendia aangelegd van de Positieve Orders, „getrokken uijt de brieven en dies bijlagen door de seccessive Heren Gouverneurs en Directeurs geschreven en gevonden" of „gegeven door de WelEdele Achtbaare Heeren Gouverneurs en Directeurs dezer provintie aan de presidenten deses districts". Op Hila werden centrale orders mede in de teboekstelling betrokken: „getrokken uit de brieven en extract-resolutiën zo van Amboina als Batavia voor het comptoir Hila" [2].

---

[1] Van de gewone Ambonsche orders zijn de oudere reeksen hiervóór reeds vermeld, bl. 43, n. 3 en 4, en bl. 44, n. 1 en 2; de latere zijn: de op bl. 48, n. 3 genoemde en in aansluiting daarbij een bundel 1734-1748/9 (*Ambon* 700), benevens eene reeks 1734-1770 (*Ambon* 701, 1e stuk, en 705), welke alleen in het jaar 1760 is onderbroken. Van de secrete bevindt zich in het Landsarchief de reeks 1761-1780 (bundels *Ambon* 688 j, 688 k en 689); van die voor de Oostersche Gouvernementen de reeks 1739-1790 in zeven bundels (*Ambon* 701, 702, 703, 704, 708, (tweede exemplaar 709), 710 (tweede exemplaar 981 i), 711; van de secrete derzelfde soort de reeks 1761-1773 (*Ambon* 688 j).

[2] In het Landsarchief zijn aanwezig de reeksen Hila 1761-1785 (*Ambon* 861), Larike 1760-1776 (*Ambon* 866), Saparoea 1761-1770 en 1774-1788 (*Ambon* 875), Manipa 1771-1784 (*Ambon* 879), Haroeko 1760-1786 (*Ambon* 981 e-h) en Boeroe 1760-1778 (*Ambon* 981 c).

Reeds geruimen tijd tevoren waren soortgelijke voorzieningen op Ceilon getroffen. Te Gale zijn de gewestelijke orders voor het Zuidelijk Commandement in stelselmatig ingerichte registers opgeteekend en bijgebonden in eene doorloopende en voor het tijdperk 1739-1779 zonder onderbreking bewaarde reeks [1]. Voor het einde der achttiende eeuw worden in het Landsarchief te Colombo alleen jaarbundels bewaard [2]. Met betrekking tot het Noordelijk Commandement zijn de beschikbare gegevens schaarscher, echter toereikend om aan te nemen, dat aan de bestuurders van Jaffnapatnam en van de nederzettingen op den overwal dezelfde voorschriften waren verstrekt [3]. Zelfs werd in sommige, wellicht in alle, buitenposten de boekhouding van de ontvangen permanente orders bezorgd [4].

Aard der verzamelingen. — Na de voorafgaande historische uitweiding over de opteekeningen van de Positieve Orders is het zaak, den aard der opteekeningen nader te beschouwen. De compendia vergen onze aandacht voorzoover zij zijn rechtsverzamelingen, dat wil zeggen voorzoover zij zijn eenerzijds *verzamelingen*, anderzijds verzamelingen van *rechtsvoorschriften*. De laatste vraag betreft den inhoud, de eerste den vorm.

Vorm der verzamelingen.— Beginnen wij met den vorm. Zooals wij gezien hebben, was de opzet van de compendia der Positieve

[1] *Catalogue of the records of the province of Galle*, Colombo 1906, nrs. 1627 (1739-1749), 340 (1750-1758), 507 (1759-1770), 775 (1771-1779). Ook gedeelten van die bundels worden afzonderlijk bewaard: de nrs. 352a (1750-1752), 386 (1753-1756), 557 (1762-1763), 579 (1763-1766), 662 (1767-1768), 928 (1777-1778), bovendien nr. 2399 GD (1772-1773).

[2] T.a.p., nrs. 1203 (1787), 1284 (1789), 1352 (1791), 1409 (1793).

[3] Het Landsarchief te Colombo bezit eene verzameling voor het Noordelijk Commandement over de jaren 1755-1783 (bundel 2656 D), benevens twee bundels voor Tuticorin, de een over de jaren 1726-1732 (2950 D), de ander over de jaren 1736-1758 (2065 D), terwijl in den inventaris van het Ceilonsch archief van het jaar 1787 (zie hiervóor bl. 44, n. 3) bovendien vermeld worden een bundel 1717-1721 en een andere 1721-1724 (bundel 834 D, bl. 6, nrs. 7 en 7½).

[4] Voor zoover kon worden nagegaan, zijn te Colombo bewaard een bundel van Manaar 1735-1757 (2393 D), een van Calpentijn 1736-1758 (48 D) en een van een niet genoemd subaltern comptoir (2706 D).

Orders geheel en uitsluitend gericht op overzichtelijkheid en toegankelijkheid voor hen, die de orders toepassen en hare toepassing bewaken moesten. Deze taak was die der Hooge Regeering, gene die der gewestelijke en plaatselijke gezaghebbers. Zoowel voor de eene als voor de andere groep van bestuurders werd bij de verzameling van de ontvangen en verstrekte voorschriften gemakkelijke kennisneming beoogd, en niets anders. Met name niet voor de centrale Regeering eene administratieve vereenvoudiging in dezen zin, dat men bedoelde de teboekstelling van de orders, welke tevoren, op enkele uitzonderingen na, alleen te Batavia geschiedde, voortaan achterwege te laten, omdat nu de van buiten toegezonden registers voor de tot dusver te Batavia bezorgde in de plaats konden treden.

Bataviasche verzamelingen. — Het is in dit verband van belang te vermelden, dat Van der Parra's Regeering, die in Juli 1761 met zooveel klem op de inlevering van de compendia der buitencomptoiren aandrong, tegelijkertijd nadrukkelijk vaststelde, dat in de toekomst evenals voorheen de bijhouding van de bundels ter generale secretarie zou worden voortgezet: „Teffens is op de voorstel van Zijn Edelheijd om de voorszeide positieve ordres, voor zooverre die direct van deese Regeering zijn afgevloeijt, sedert of met primo Januarij 1761 te vervolgen en altoos sonder interruptie effen te houden ..., verstaan dat werk eens voor al op te dragen aan ..." [1]).

Dat besluit was slechts eene wettelijke bevestiging van de bestaande practijk en die practijk is zich zelve gelijk gebleven ook nadat de compendia van buiten waren ontvangen en de aanvullingen periodiek naar Batavia werden opgezonden. In de tweede helft der achttiende eeuw zijn verschillende reeksen orders voor de buitenbezittingen aangelegd en bijgehouden. De van ouds bestaande afzonderlijke boekhouding voor de Oostersche en de Westersche comptoiren is vermoedelijk komen te vervallen [2]). Daarvoor zijn nieuwe reeksen in de plaats getreden:

---

[1]) *Res. van G.-G. en RR. van 24 Juli 1761*, bundel 1761, II, bl. 973.

[2]) In het Landsarchief bevindt zich slechts één bundel: *Orders voor de Westerkantoren*, III, loopende over het tijdvak 1721-1729. De benaming is in de negentiende eeuw op den bundel aangebracht.

die der *Permanente Orders voor de Buitencomptoiren*, waarvan veertien lijvige bundels, bestrijkende het ononderbroken tijdvak 1743-1774, zijn bewaard. Daarin zijn de orders, gedrukt en geschreven, in tijdvolgorde achter elkander geplaatst, zonder indeeling of registers, kantteekeningen of opschriften;

die der *Positieve Orders voor de Buitenkantoren* [1]), onder de hoofden der onderscheidene comptoiren verzameld;

die der *Circulaire Ordres*, waarin de uittreksels uit de brieven en resoluties elkander chronologisch opvolgen. De reeks vangt in 1743 aan, de laatste in het Landsarchief aanwezige bundel reikt tot 1789, hetgeen echter geenszins beteekent, dat de reeks op dat tijdstip is afgebroken. Elke bundel is van een register voorzien, terwijl twee samenvattende registers, een over de periode 1743-1779 en een over de periode 1780-1785 zijn aangelegd;

die der *Circulaire en Permanente Orders*, drie bundels over het tijdvak 1742-1803.

Bovendien waren nog enkele bijzondere verzamelingen aangelegd [2]).

Uit dat alles blijkt afdoende, dat de Regeering, toen zij met kracht aanstuurde op de opteekening van de Positieve Orders in de buitencomptoiren, geenszins voor hare secretarie tijdsbesparing op het oog had, hierin bestaande, dat voortaan in het Kasteel Batavia de bedoelde verzamelingen niet meer behoefden te worden aangelegd. Men verwachtte daarvan deze andere tijdwinst, dat de lijvige bundels der oorspronkelijke stukken niet meer bij elke voorkomende gelegenheid doorzocht behoefden te worden door hen, die de voorschriften hanteeren moesten, noch te Batavia, noch in de hoofdplaatsen buiten.

Snelle raadpleging van het verzamelde was het doel der bevolen verzameling, „om met den eersten opslag te konnen vinden al wat tot de begeerde zaak relatief was" [3]). Daaruit volgt, dat de

---

[1]) Slechts de bundels 1761-1764 en 1765-1768 zijn in het Landsarchief aanwezig. De benaming is in de vorige eeuw gemoderniseerd.

[2]) Bewaard wordt een bundel genaamd *Permanente Ordres voor Semarang* 1759-1785. De benaming, in de vorige eeuw aangebracht, is onjuist. Zij behoort te luiden: *Permanente Ordres voor het Semarangs Ministerium en den Soerabayaschen Raad* 1759-1786.

[3]) Zóo drukte Van Cloon, de vader der algemeene verzamelings-politiek, zich uit. Zie hiervóor, bl. 45

compendia, behalve natuurlijk op volledigheid, op overzichtelijkheid gericht moesten zijn. De Hooge Regeering had dan ook bij herhaling aangedrongen op beknopte en doelmatige inrichting van de compendia „beknopt en zonder onnodige extensie" [1]), „onder speciale en applicable tituls off hoofden" [2]), „onder sodanige hoofden als op ider saak toepasselijk zal wesen" [3]), „onder een behoorlijk alphabet" [4]).

Officiëel model.— Al ras zou blijken, dat men de taak in de meer dan twintig comptoiren niet gelijkelijk opvatte, dat men op Amboina voor hare uitvoering over betere krachten beschikte dan in Siam, en, wat erger was, dat sommige comptoiren de taak zóo uitvoerden, dat haar hoofddoel, de overzichtelijkheid, teloor ging. Toen besloot, in 1756, de Regeering Mossel, zooals hiervóor reeds werd vermeld, „allerwegens een model te zenden, om zig daarna in het opstellen te reguleeren" [5]).

Van dat oogenblik af is het model beslissend geworden voor de inrichting van de compendia. Men zou zulks niet anders dan kunnen toejuichen, ware het niet dat het officiëele Bataviaasch voorbeeld juist in zeer gebrekkige mate aan de eischen van beknoptheid en overzichtelijkheid voldeed.

Het model, gedrukt bij 's Compagnie's drukker, is in het Landsarchief weergevonden [6]). Het daarin aan anderen aanbevolen stelsel van bijeenbrenging van de orders berust op de naschrijving van

---

[1]) *Res. van G.-G. en RR. van 17 September 1756*, Van der Chijs, VII, bl. 194.

[2]) *Res. van G.-G. en RR. van 31 Juli* 1733, bundel 1733, II, bl. 951. Zie hiervóor, bl. 47.

[3]) *Missive van G.-G. en RR. aan den resident van Cheribon*, Stephanus Jacobus van Soesdijk, van 24 December 1737, bundel *Cheribon* 36, bl. 352. Zie hiervóor, bl. 48, n. 6.

[4]) *Res. van G.-G. en RR. van 2 Februari 1741*, bundel 1741, I, bl. 195.

[5]) *Res. van G.-G. en RR. van 17 September 1756*, hiervóor, bl. 50, n 1, aangehaald bij Van der Chijs, VII, bl. 195.

[6]) In den bundel *Placcaten, Advertissementen, Billetten 1753-1762*, bl. 387-445. Het opschrift luidt: *Model, waarna de positive ordres van de respective buytencomptoiren, nevens een register daarop, ingevolge het besluyt van den 17den September jongstleden* (1756), *zullen bijeengebragt en overgezonden moeten werden.* Een tweede exemplaar bevindt zich in den bundel *Permanente ordres voor de buitenkantoren 1753-1756*, bl. 937-997.

den volledigen tekst der missiven, welke de orders inhouden. Aard en dagteekening der brieven worden telkens bij wijze van opschriften vermeld. In randschrift aangebrachte kantteekeningen geven met één enkel woord alineaasgewijs de onderwerpen aan, waarop de orders betrekking hebben. Een tiental bijgevoegde voorbeelden verduidelijkt de bedoeling der ontwerpers. De randschriften worden dan tot een alphabetisch register verzameld met verwijzing naar de bladzijden, waar de trefwoorden te vinden zijn.

Toepassing van het model.— Of die wijze van boekstaving in het Kasteel Batavia is uitgevonden dan wel aan elders vervaardigde compendia is ontleend, is moeilijk te zeggen. Zeker is, dat het type in verschillende comptoiren reeds vóor 1756 in gebruik was, te Ambon [1]), Padang [2]), Palembang [3]), Malaka [4]), in Siam [5]), Cheribon [6]), Bantam [7]) en op Java's Noord-Oost Kust [8]). Na 1756 wordt het algemeen aanvaard, door Amboina voor alle vier daar aangelegde reeksen [9]); door Ceilon voor twee der drie daar bestaande groote reeksen onbeperkt, voor de derde na aanbrenging van eenige wijzigingen in het stelsel [10]); voor de voortzetting van de bestaande reeksen door Padang [11]) en Palembang [12]); voor de nieuw opgezette reeksen door Banjermassin [13]), Ternate [14]), Banda [15]) en Bengalen [16]).

---

[1]) De reeksen 1669-1693 (*Ambon* 691), 1677-1696 (*Ambon* 697), 1721-1739 (*Ambon* 699).

[2]) De reeks 1700-1733 (*Sumatra's W. K.* 2).

[3]) De reeks 1680-1733 (*Palembang* 32).

[4]) De reeks 1778-1787 (*Buitenland* 20).

[5]) De reeks 1632-1733 (*Buitenland* 9a).

[6]) De reeks 1697-1737 (*Cheribon* 36)

[7]) De reeks 1720-1737 (*Bantam* 1).

[8]) De reeks 1735-1748 (*Java's N. -O. K.* 163).

[9]) Hiervóor vermeld, bl. 52, n. 1.

[10]) Hiervóor vermeld, bl. 51, n. 3, 4 en 5.

[11]) De reeksen 1760-1771, 1773, 1775 (*Sumatra's W. K.* 3).

[12]) De reeks 1749-1792 (*Palembang* 33).

[13]) De reeks 1747-1789 (*Borneo Z. en O.* 104).

[14]) De reeksen 1749-1758 en 1759-1764 (*Ternate* 63 en 64).

[15]) De reeksen 1702-1770 en 1774-1781 (*Banda* 15 en 16).

[16]) In het Landsarchief is aanwezig de bundel 1760-1764, *Buitenland* 153. De bundel draagt in dorso de aanduiding „Koromandel" en wordt

Voor de andere comptoiren missen wij de gegevens om den vorm der compendia vast te stellen. Wel weten wij nog van het bestaan van enkele verzamelingen, ofschoon de verzamelingen zelf zijn verloren gegaan. Coromandel, op welks bodem het denkbeeld der algemeene teboekstelling is gerijpt, heeft in 1734 zijn eerste compendium naar Batavia opgezonden. Het feit is tot ons gekomen doordat daarvan in eene resolutie der Hooge Tafel gewaagd wordt [1]). Uit den inventaris van het Coromandelsch Compagniesarchief [2]) leeren wij, dat de reeks der Bataviasche orders sinds 1734 is voortgezet met zekerheid tot 1775, vermoedelijk ook daarna [3]), bovendien dat eene tweede reeks tot bijeenbrenging van de patriasche orders in 1735 is geopend of voortgezet [4]). Al die bundels zijn, als nagenoeg alle papieren der Kuste Coromandel, onherroepelijk verloren gegaan.

Zeer weinig is ook behouden van Bengalen. Te Batavia bevindt zich slechts één bundel vandaar afkomstige Positieve Orders [5]), in de archieven van Calcutta geen enkele. Toch heeft ook de directie Bengalen hare omvangrijke verzamelingen gekend. Ook ditmaal verstrekt ons bij gebreke van de oude bundels zelve een inventaris van het Compagniesarchief gegevens [6]). Daaruit blijkt, dat aan de Hoegli reeds in 1680-1681 registers van *Generale Orders* aangelegd waren, dat aldaar een *Compendium van Positieve Orders* werd bijgehouden, over de periode 1753-1788 elf bundels tellende,

---

in den *Inventaris*, bl. 347, vermeld als „onzeker van Koromandel". De namen der onderteekenaars konden meerendeels worden teruggevonden in de *Personalia* van het Landsarchief. Zoo kon worden vastgesteld, dat de bundel niet te Negapatnam, doch te Hoegli is opgesteld.

[1]) Zie hiervóór, bl. 48, n. 3.

[2]) Uitgegeven door mr. J. van Kan, in de *Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel LXXI, 1ste stuk, Bandoeng 1932.*

[3]) D.t.p., bl. 41 (reeks 1734-1745), bl. 11 en 34 (reeks 1746-1755) en bl. 47 (reeks 1765-1775).

[4]) D. t. p., bl. 52 (reeks 1735-1745) en bl. 33 (reeks 1756-1765).

[5]) Zie hiervóór, bl. 57, n. 1.

[6]) In den Bengal Secretariat Record Room te Calcutta wordt bewaard de Engelsche vertaling van den inventaris van het archief der Bengaalsche factorij, dat in 1825 met de nederzetting zelve door de Hollanders aan de Engelschen is overgegeven en, zooals van zelf spreekt, voor een aanmerkelijk deel uit het oude Compagniesarchief bestond.

dat eene afzonderlijke reeks was opgezet voor de *Circulaire Orders*, waarvan vijf bundels worden vermeld.

Voor sommige comptoiren ontbreken zelfs alle gegevens [1]. Overigens worde de aandacht er op gevestigd, dat van geen enkele nederzetting de bundels in volledigen getale aanwezig zijn, van de hier genoemde echter wel in zoodanige hoeveelheid, dat wij ons een duidelijk beeld van de door haar gevolgde wijze van teboekstelling kunnen vormen. Men mag wel als zeer waarschijnlijk aannemen, dat ook de andere comptoiren, waaromtrent de bescheiden ontbreken, zich in hoofdzaak van dezelfde methode bediend hebben.

Afwijkingen van het model. — Intusschen had de practijk van enkele secretarieën eene afwijking van die methode in het leven geroepen, welke zelfs na 1756 nog hier en daar korten tijd is blijven voortbestaan. Men meende de overzichtelijkheid te dienen door de uittreksels, welke de orders inhielden, in stede van hen chronologisch aan elkander te rijgen, onderwerpsgewijs onder hoofden te brengen en deze in lettervolgorde te rangschikken. Zóo zijn opgezet de Ceilonsche *Twaalf Bondels* [2], benevens het *Generaal Recuyl der successive ordres concerneerende Malacca*, hetwelk in drie reeksen reikt van 1643 tot 1760 [3]. Zóo hadden ook de comptoiren Padang [4] en Siam [5] hunne eerdere verzamelingen ingericht, om later tot het algemeen aanvaard type over

---

[1] Wij kennen nog eenige bijzonderheden van het Malabaarsch compendium uit de beschrijving, welke daarvan in eene memorie van overgave van het jaar 1743 wordt gegeven. De verzameling was „in 8 folianten begrepen, dewelke onder hare tituls te vinden sijn", en verdeeld in drie hoofdstukken: 1o met wien de E. Compagnie hier ter custe te doen heeft, 2o hetgene de E. Compagnie hier ter custe omset, vertiert en inkoopt, 3o 's Compagnie's huishoudinge (*Memorie van overgave* van J. V. Stein van Gollenesse, *Selections from the records of the Madras Government, Dutch records* no. 1, Madras 1908, bl. 2).

[2] Zie hiervóor, bl. 51, n. 5.

[3] De reeksen 1643-1734 (*Buitenland* 14 en 15), 1735-1744 (*Buitenland* 17), 1745-1760, eene reeks van vijf bundels, waarvan er drie in het Landsarchief bewaard worden (*Buitenland* 18/1, 18/2 en 18/3).

[4] De reeks 1661-1700 (*Sumatra's Westkust* 1).

[5] De reeks 1741-1760 in drie bundels (*Buitenland* 7, 8, en 9).

te gaan. In Banda's oudste compendium [1]) zijn de overigens slechts spaarzaam aangebrachte opschriften niet alphabetisch, doch oogenschijnlijk willekeurig gerangschikt. De eenige van Djambi afkomstige verzameling [2]), welke is aangetroffen, ordent de stof onder tien afdeelingen, die naar den aard der bestuursvoering gekozen zijn.

Gebrekkigheid van het model. — Maar ook in deze afwijkende bewerkingen is de hoofdmethode, welke aan het Bataviaasch model ten grondslag ligt, onaangetast gebleven: de extracten uit de brieven worden in den oorspronkelijken tekst afgeschreven. En in dien vorm schuilt zijn gebrek, dat de bruikbaarheid der aldus samengestelde compendia ten zeerste schaden moest. Zeker, nu was de raadpleging van de Positieve Orders vergemakkelijkt, ja in vele gevallen voor het eerst mogelijk geworden. De orders lagen nu niet meer als tevoren in brievenboeken of dergelijke bundelreeksen, die behalve orders vele andere dingen inhielden, weggedoken dan wel op losse stapels verspreid. Men hoede zich echter voor overdreven voorstelling op dat stuk. Immers de toegankelijkheid der verzamelingen hing geheel af van de doelmatigheid der indeeling en der inrichting van de registers, die de verzamelingen voor wie haar bij gelegenheid wilden naslaan ontsluiten moesten. Dat het daaraan naar het eigen inzicht van hen, die op de compendia steunden, soms haperde, blijkt uit eene klacht, door den aftredenden gouverneur Stein van Gollenesse geüit bij zijn afscheid van de Malabaarsche Kust: „te wenschen sijnde, dat de tituls niet so generaal waren, wanneer men vrij gemakkelijker hetgene men weten wil soude konnen ontdekken, want bij voorbeeld de titul van de dienaren beslaat so veel geschrift, dat men med minder moeijte een ordre dienaangaande bij de brieven selfs souden konnen opspeuren, en hetwelk door een geschikte verdeeling vrij gemaklijker had konnen gemaakt worden" [3]).

Daarbij komt nog iets anders. De raadpleging bij voorkomende gelegenheid was niet het eenig doel, waarvoor de algemeene teboekstelling was bevolen. Van Cloon had eene hoogere bestem-

---

[1]) De reeks 1664-1702 (*Banda* 14).

[2]) De reeks 1707-1733 (*Riouw* 67).

[3]) *Memorie van overgave* (Malabar 1743), *Selections from the records of the Madras Government. Dutch records*, no. 1, *Madras* 1908, bl. 2.

ming voor oogen gestaan: de opwekking tot de studie van de orders en de bekendwording in breeden bestuurskring van haren inhoud, „tot een algemeene kennis van saeken te doen geraeken en tot een ondersoek aan te moedigen" [1]). Daarvan kon bij de voorgeschreven inkleeding van de verzamelingen nauwelijks sprake zijn. De overneming van de ellenlange zinswendingen der oorspronkelijke brieven ontneemt aan de compendia de beknoptheid en leesbaarheid, welke voor de besturende kooplieden de eerste voorwaarde voor gezette en stelselmatige kennisneming vormen moesten. Bovendien is het naar den trant van het officiëel model bijeengebrachte tot zoo groote reeksen van onooglijke folianten gezwollen, dat hunne doorwerking door hen, die zich niet in de eerste plaats aan studie van teksten hadden te wijden, ook daarom uitgesloten moet worden geacht.

Beknopte compendia. — Het is uit een oogpunt van waardeering van de beteekenis der compendia voor het rechtsleven der buitencomptoiren eene gelukkige omstandigheid, dat het rondschrijven der Regeering, waarbij het model werd voorgeschreven, eerst in 1756 is uitgegaan. Want de practische zin der kooplieden had hun tevoren reeds ingegeven hoe alleszins bruikbare overzichten moesten worden ingericht. Beknoptheid van zegswijze en beperking van omvang waren alleen te verkrijgen door middel van samenvattende beschrijving van de beslissingen in de eigen taal van den bewerker.

Dat had men te Colombo begrepen, lang vóor Batavia zich met den vorm der redactie bemoeien zou. Daar was reeds in 1700 het *Generaal Register*, hiervóor vermeld [2]), systematisch opgezet. Dezelfde methode moet eveneens gevolgd zijn in eene verzameling, genaamd *Alphabetisch Register op de ordres*, welke is verloren gegaan, doch wordt vermeld in den inventaris van 1787 [3]). Ook te Ambon werden van het begin der achttiende eeuw af compendia vervaardigd, waarin de stof onder hoofden was gebracht, de hoofden in lettervolgorde waren gerangschikt en de orders in

[1]) Woorden uit de resolutie aan 31 Juli 1733, hiervóor aangehaald, bl. 47.

[2]) Bl. 44, n. 8.

[3]) Zie over dien inventaris hiervóor bl. 44, n. 3. Men vindt de vermelding op bl. 7 van den inventaris, onder nr. 21½.

beknopte samenvatting weergegeven. Het oudste teruggevonden voorbeeld van dat type dagteekent van 1715. Het bestrijkt het tijdvak 1686-1715 [1]) en draagt de sporen der eerste nog onbeholpen poging. Spoedig is echter de methode verbeterd, zooals blijkt uit eene aanvullende bewerking van de eerste verzameling, die teruggaat tot 1680 en wordt afgesloten in 1730 [2]). Eenige jaren later is met veel nauwgezetheid en strikte doorvoering van de methode een nieuw compendium opgezet over de periode 1676-1733 [3]), hetwelk op denzelfden loffelijken voet in een anderen bundel is vervolgd tot den aanvang van het jaar 1749 [4]). Even te voren was eene op dezelfde leest geschoeide samenstelling van de orders voor de Oostersche gouvernementen, uitgevaardigd in het decennium 1739-1748, tot stand gebracht [5]). Zij vormt den eersten bundel eener tot 1790 vervolgbare reeks, welke hiervóor reeds bespreking heeft gevonden en van 1760 af is teruggekeerd tot het inmiddels voorgeschreven model [6]).

Ook elders had de stelselmatige en beknopte verzameling van de Positieve Orders haar beslag gekregen. Vermoedelijk heeft het Ambonsch voorbeeld Ternate tot navolging gewekt. Daar werd in 1739 eene zorgvuldig bewerkte korte beschrijving van de orders over het tijdperk eener eeuw (1637-1739) afgesloten [7]). Malaka had zijn *Generaal Recuyl*, dat van de verovering van de nederzetting op de Portugeezen tot 1760 reikte [8]). Maar het compendium besloeg acht lijvige bundels, wel voor raadpleging op bepaalde punten, doch niet voor kennisneming van het geheel geëigend. Ten einde nu de overzichtelijkheid te bevorderen, was in margine ter zijde van elke order hare beknopte samenvatting aangebracht. Die randschriften zijn verzameld in drie deelen van bescheiden afmeting, gedoopt

---

[1]) Landsarchief, *Ambon* 698, 1ste stuk.

[2]) Landsarchief, *Ambon* 698, 2de stuk.

[3]) In het Landsarchief in drie volledige exemplaren (*Ambon* 693, 694, 696) en een fragment (*Ambon* 695) bewaard.

[4]) Landsarchief, *Ambon* 700. Samensteller was de onderkoopman Frederik Gronardt.

[5]) Landsarchief, *Ambon* 701, 1ste stuk.

[6]) Zie hiervóor, bl. 52, n. 1.

[7]) Landsarchief, *Ternate* 62.

[8]) Zie hiervóor, bl. 59, n. 3.

Korte Notulen op 't Generaal Recuyl [1]). Op soortgelijke wijze was te Palembang de gewone teboekstelling aangevuld met eene beknopte bewerking, genaamd *Compendium van diverse ordres* [2]), waarin de bevelen, ontvangen gedurende eene periode van welhaast zeventig jaren (1681-1749), in minder dan tachtig bladzijden worden samengevat. Ten slotte hebben sommige comptoiren, zonder juist tot samentrekkende beschrijvingen hunne toevlucht te nemen, den grooten hoop der bescheiden toegankelijk pogen te maken door aan de gewone verzamelingen uitvoerige met bijzondere zorg bewerkte registers dan wel eene beknopte aanduiding van den inhoud der ordres toe te voegen. Een voorbeeld van deze methode biedt de reeks Bantam 1720-1737 [3]), van gene de reeks Banda 1702-1770 [4]).

De verzamelingen onderling vergeleken. — Wanneer men nu de verzamelingen in uitvoerigen tekst, naar het officiëel model opgezet, vergelijkt met de compendia in verkorten tekst, dan komt men dra tot het inzicht, dat het verschil tusschen de twee beschrijvingswijzen gelegen is op de grens, welke de bruikbaarheid voor overzichtelijke doeleinden van de onbruikbaarheid scheidt. In het Malaksch *Recuyl* beslaat de rubriek „Fiscaals en haar ampt" zes en vijftig welgevulde folio-bladzijden, welke de daaruit getrokken *Korte Notulen* op zes bladzijden weergeven, terwijl de rubriek „Regtzaken" in de *Korte Notulen* slechts een zesde van den omvang heeft, welke haar in het *Recuyl* is toegemeten [5]). In de Ambonschen verzamelingen van beiderlei uiteenloopenden snit is de wanverhouding tusschen de letterlijk nageschreven en de verkort weergegeven teksten soms zoo groot, dat het moeite kost, de overeenstemming terug te vinden. Menigmaal is daarentegen nauwelijks verschil tusschen de twee lezingen te bespeuren. In den regel

---

[1]) In het Landsarchief zijn aanwezig de bundels 1643-1734 (*Buitenland* 16) en 1745-1760 (*Buitenland* 19); de tweede ontbreekt.

[2]) Landsarchief, *Palembang* 33.

[3]) Hiervóór vermeld, bl. 57, n. 7.

[4]) Hiervóór vermeld, bl. 57, n. 15.

[5]) Bundel *Buitenland* 14, bl. 293-348, geresumeerd in bundel *Buitenland* 16, bl 57-62; bundel *Buitenland* 15, bl. 1047-1079, geresumeerd in bundel *Buitenland* 16, bl. 171-175.

is het verschil echter aanmerkelijk. Hier worde één voorbeeld vermeld, hetwelk met zorg zóo gekozen is, dat de vergelijking van den volledigen met den beknopten tekst niet noodeloos hooge eischen aan het geduld van den lezer stelt. Hetgeen de Bataviasche missive van 14 Februari 1692 op het stuk van den *curator ad lites* inhoudt, wordt weergegeven als volgt:

in eene Ambonsche verzameling naar den trant van het officiëel model: [1])

> Dat de boedels onder de curator ad lites ook seer werden beswaart uijt een gewoonte, die UEdelen schrijven dat deselve zouden hebben van niet te betaalen als onder condemnatie van den regter ende daarover nog een formeel proces maken, is een zake die UEdelen na behooren sullen moeten tegengaan; want indien het noodig is tot voorkooming van bedenkelijkheeden, dat den curator ad lites geen uijtkeering selfs van liquide schulden, legaten, etc. doet dan na voorgaande condemnatie, soo is het seeker, dat hij, de zaake klaar leggende, geen proces daarover maken mag als op sijn eijgen privé costen, als behoevende sig in desen gevallen alleenlijk aan de discretie ende het oordeel van den regter te gedragen, gelijk hij dan wederom, wanneer de saake voor den eijsscher duijster is, gehouden is, een behoorlijke defensie te adhibeeren, sonder dat men in dit gevall de boedels in de kosten behoort te condemneeren dan alleenlijk wanneer de zake na regten geen compensatie admitteert, dewijl de gestorvene haar niet konnen defendeeren, gelijk zijlieden welligt andersins bij haar leeven zoude hebben konnen doen ende het voor een eijscher regtschaapen werk is, in een intricate zaak te wagten tot den man overleden is.

in het Ambonsch compendium: [2])

> De curateur ad lites sal op goedvinden van den regter betalen in liquide saken, doch in illiquide saken den eijscher behoorlijke verweering voeren, ook mag geen boedel met de kosten van het proces beswaard worden, tensij de saak na regten geen compensatie lijden kan.

Men ziet: het verschil tusschen de twee lezingen is groot en de samenvatting, welke er in slaagt den wezenlijken inhoud der missive in weinige regels weer te geven, kundig bedacht. De compendia, die zich, anders dan het officiëel model, inderdaad op samentrek-

---

[1]) Bundel *Ambon* 691, bl. 320-321.
[2]) Bundel *Ambon* 696, bl. 90.

king hebben toegelegd, boden beknopte en hanteerbare overzichten van het in de Positieve Orders geregelde.

Inhoud der Positieve Orders.— Beschouwen wij thans nader den inhoud dier regelingen.

Het wakend oog der Bataviasche Meesters ging over de vele groote en kleine handels- en bestuursbelangen, welker verzorging aan de besturende kooplieden der buitencomptoiren was toevertrouwd. De Positieve Orders bestrijken daarom alle aangelegenheden, welke schikkingen vereischten of richtlijnen behoefden.

Opsomming. — Daarin worden in bonte verscheidenheid voorschriften en aanwijzingen aangetroffen omtrent de meest uiteenloopende onderwerpen : [1])

omtrent koopmanschappen en handelswaren, gewassen, specerijen en andere producten ; omtrent aanplant, visites en extirpatie ; omtrent noten, foelie, nageloogst en nagelcultuur ; omtrent peper en koffie, indigo en amfioen, kaneel en katoen, suiker en sago, rijst en kadjang, ebbenhout en andere houtsoorten ; omtrent zwavel en salpeter, amber en schildpadhoorn, paarlen en parelmoer, goudmijnen en zilverwerk, kleeden en lijnwaden, zijdecultuur en olifanten; omtrent perkeniers en perkvisites, maten, ijk en gewichten, negotieboeken en pakhuizen, provisies, douceurs en emolumenten ;

voorts omtrent defensie, militie, soldaten en inheemsche militairen ; omtrent admiraals en navale macht, officieren, opper- en onderofficieren, kapiteins, kapitein-luitenants, luitenants, vaandrigs, sergeants, korporaals en busschieters ; omtrent vestingwerken en fortressen, kasteelen en ringmuren, verschansingen en redoutes, rampaarden en borstweringen ; omtrent artillerie en ammunitie, kanonnen en zwaar geschut, affuiten, lonten en zwalpen, snaphanen, windroers, bussen, geweren ; omtrent buskruit, kruitkelders en wapenkamers ; omtrent rantsoenen en soldijen ;

benevens omtrent andere „remarquabel zaaken" als schepen en vaartuigen, schuitjes en chaloepen ; koningen, inlandsche vorsten en hoofden ; conquesten en schenkagiën ; Portugeezen,

---

[1]) De aanwijzingen van de hier opgesomde onderwerpen zijn alle aan de hoofden der registers ontleend ; alleen is de oude schrijfwijze zooveel mogelijk met de nieuwe in overeenstemming gebracht.

Spanjaarden, Engelschen en Franschen; religie, Nieuw Testament en avondmaal, predikanten en predikaties, omloopende leermeesters en schoolmeesters, kerkeraden en kerkelijke visites, heidenen en Mohammedanen, Roomsch-Katholieken en Roomschgezinden, begrafenis en kerkhoven; slaven en Mardijkers; dukaten, dukatons en stuivers; melaatschen en medicijnen; ongehoorzame en onbekwame dienaren, domme krachten en lediggangers; briefwisseling, dagregister, diaconie, menage.

Administratief recht. – Dat alles en nog meer staat met rechtsregeling in geen of niet anders dan verwijderd verband.

Doch reeds betreden wij het rechtsgebied met de overigens betrekkelijk schaarsche voorschriften betreffende bestuursvoering en ambtelijk beleid, samengebracht onder hoofden als: regeering, gezag, orders of positieve orders, ordonnantie, patriasche extracten, plakkaten, politie, Raad van Politie of Politieke Raad, raadsleden of leden van politie, resoluties. En midden op het terrein van het bestuursrecht voeren ons de bepalingen, in grooteren getale voorkomende, omtrent Compagniesdienaren in het algemeen, als aannemen in Compagniesdienst, ambten, dienaren, ministers, den artikelbrief, eed van getrouwheid en onderdanigheid en andere eeden, instructies, monstering en monsterrollen, reglement nopens de dienaren, verband, vrijburgers of vrijlieden, zielsbeschrijving; zoomede de zeer talrijke regelingen aangaande de onderscheidene hoogere en lagere dienaren van allerhand slag.

Dat betreft nog bestuursrecht, waarmede de rechter niet bij voorkeur en slechts zelden in aanraking komt. Maar het ontbreekt ook allerminst aan bepalingen, die rechtstreeks betrekking hebben op de rechtsbedeeling en de uitoefening van rechtspraak, noch aan heele reeksen voorschriften, die rechtsnormen van allerlei aard inhouden en voor het meerendeel bestemd zijn, door den rechter te worden toegepast.

Ten einde een denkbeeld te geven van den omvang dier voorschriften, worden hier de belangrijkste daarin vervatte onderwerpen, stelselmatig en overzichtelijk onder hoofden gerangschikt, opgesomd [1]).

[1]) Ook deze hoofden zijn alle aan de oude bundels ontleend.

Rechtsbedeeling en daarmede samenhangende onderwerpen:

Actie op Inlanders
Bode
Chineesche boedelmeesters
Cipiers en geweldigers
Commissarissen van kleine en huwelijksche zaken
Fiscaal en haar ampt, verstrekkingen aan fiscaals
Justitiëele collegies (en leden)
Landraad
President(s)
Raad van Justitie, Justitiëele Raden, vergadering van Justitie, raadspersonen
Rechter
Secretaris van Justitie
Vacatiën
Weeskamer, weesmeesters

Procesrecht:

Appel, vonnis
Appointement of vonnissen
Arrest, arresten
Attestatiën
Civiele zaken, civiele processen
Condemnatie
Confiscatie
Crediteuren
Crimineele zaken
Dood- of lijfstraffe
Eed
Gecondemneerden, gecondemneerde delinquent
Geschillen (inlandsche)
Interrogatoriën
Jurisdictie
Justitie
Justitiëele college
Justitiëele papieren, procespapieren, processtukken
Justitiëele zaken
Kettinggangers
Litiganten
Proceskosten
Processen
Processtukken
Procureurs
Recollementen
Rechtszaken, rechtsoefeningen
Rekesten
Revocatie
Schelmstukken
Sententies
Torturen
Vergadering van Justitie
Verkoop van schuldenaren
Vonnis
Vonnissen crimineel

Privaatrecht:

Assignatiën
Bankroetiers
Boedels
Borgtochten
Cognossement
Curator (of curateur) ad lites

Dieverij
Echtscheiding
Executeurs
Fidecommis
Gemengd huwelijk (geschillen over ...)
Genantiseerde penningen
Gijzeling, gijzelen
Huwelijken
Hypotheek
Insolvente boedels
Interessen
Koop en verkoop
Landwet
Lekkage, ondermaat, wannigheden
Nalatenschap
Pachten
Procuratie
Schuldenaren, schulden, debiteuren
Sequester
Stuwage
Testamenten
Uithuwelijken
Vaste goederen
Venia aetatis
Verkooping
Vermaking
Weeskamers
Weezen, weeskinderen
Wettigen
Wissels, wisselbrieven

Strafrecht :

Aangehaalde goederen
Afgoderij
Baldadigheden
Bandieten
Bannissement
Besnijden
Boeten
Condemnatie
Confiscatie
Delict, delinquenten
Desertie, deserteurs
Dienaren
Dieverij
Dood- of lijfstraf
Gestolen goed
Gevangenis, gevangens
Gouverneur-Generaal
Huwelijken
Kettinggangers
Menschendieverij
Misdadigen
Mishandelingen
Morshandel, morserijen
Nageldieverij
Papoes
Pardon
Particuliere handel
Ronselaars
Samenrotting
Sluik, sluikhandel, sluikerij, sluikhandelaars
Straffen
Valsche munt
Wegloopers
Woeker verboden

Volkenrechtelijke voorschriften:

Afgezanten
Buiten en prijzen
Contracten, verbonden
Disputen
Krijgsgevangenen
Neutraliteit
Oorlog, oorlog en vrede
Possessie
Reede (de handhaving van het recht derzelve)
Tractaat
Veroverde vaartuigen
Vrede
Vreemdelingen, vreemde naties, vreemde Europeërs
Vijandelijke goederen

Varia:

Arakpacht
Armen
Burgers, burgerij
Compagniesorder
Domeinen
Ingezetenen
Lijfeigenen
Notariëele akten
Passen
Slaven, Balische slaven
Statuten van Batavia
Successie
Transport
Vendutie
Vrijburgers
Weduwen
Zegels, gezegeld papier, klein zegel, zegelgeld

Ziedaar de opsomming van de belangrijkste hoofden, waaronder in de verzamelingen van Positieve Orders rechtsregelingen van allerlei slag worden aangetroffen. Naar volledigheid is niet gestreefd, kon, bij de bestaande leemten in de beschikbare gegevens, ook niet gestreefd worden. Het vorenstaande is echter toereikend om ons een overzichtelijk denkbeeld der in de orders verspreide rechtsstof te vormen.

De geschilderde portretten van Jan Pieterszoon Coen en van Eva Ment

door

J. DE LOOS-HAAXMAN.

I.

DE PORTRETTEN VAN EVA MENT.

In het mooie, kleine museum van Hoorn hangen in de groote bovenzaal de statige portretten van Jan Pieterszoon Coen en zijn vrouw, Eva Ment. Het portret van Coen is zeer bekend en veel gereproduceerd. Dat van Eva uit den aard der zaak minder. Beide portretten waren in 't bezit van de Kamer Hoorn, toen de O. I. Compagnie in 1802 werd opgeheven [1]). De toenmalige Burgemeester, J. C. van de Blocquery [2]), kocht de portretten en schonk ze aan de stad. Zij kwamen eerst in 't Raadhuis, daarna in 't Museum. Geen der twee portretten is gemerkt of gedateerd. Successievelijk werden zij toegeschreven aan verschillende kunstenaars [3]), o.a. aan Jacob Wabbe, een Hoornschen schilder van historie en portret. Coen, die September 1623 uit Indië terugkwam en in 1624 Bewindhebber ter Kamer Hoorn was, woonde Februari 1625 in Amsterdam en trouwde kort daarop met Eva Ment, eveneens te Amsterdam. Pas twee jaar na het sluiten van het huwelijk gingen Coen en Eva naar Indië.

Aangenomen was tot nog toe, dat de portretten in het Hoornsche Museum geschilderd werden als pendanten tus-

[1]) *Connoisseur*, Nov. 1930 p. 314. Artikel van mevrouw C. KERKMEYER — DE REGT.

[2]) E. W. MOES, *Iconographia Batava*, II, p. 90 No. 4963.

[3]) *Connoisseur*, Nov. 1930 p. 314.

schen begin 1625 en begin 1627, — het sluiten van het huwelijk en het vertrek naar Indië. Er scheen hiervoor veel te zeggen. Door de maten [1]), de mooie oude lijsten van gesneden hout, de evenwichtige, breede opzet der beide figuren, naar elkaar toegewend, evenzoo door de visueele voordracht maakten deze twee portretten inderdaad den indruk wezenlijke tegenhangers te zijn, voortgekomen uit één opdracht. Wel was er een aanmerkelijk verschil in kleur. De jonge blonde vrouw toch praalt in blauw feestgewaad met veel kanten, parelen en goud tegen een lichten achtergrond, terwijl Coen's portret gehouden is in donkere kleuren, overeenkomende met den diepen ernst van den kop, en slechts eenigen luister ontleent aan de blankheid van den breeden radkraag, een kanten manchet en aan het kleurige vlak van een tafelkleed. Doch wie zou het anders wenschen bij dit verschil in leeftijd, in karakter en in belangwekkendheid. En toch, hoe ook aannemelijk, is ook deze coloristische voordracht niet geheel te vertrouwen. Want Eva's portret heeft een donkeren achtergrond [2]) gehad, die eenige jaren geleden bij een restauratie werd verwijderd. Onder deze overschildering kwamen toen over de geheele breedte groen-blauwe gordijnplooien van lichte tint te voorschijn. Het is evenwel niet onmogelijk, dat ook het portret van Coen een dergelijke verrassing verbergt. Sporen om kop en kraag heen schijnen op een latere overschildering te wijzen. De achtergrond van het portret van Eva is dus eens donker gemaakt en het portret van Coen schijnt ook te zijn veranderd, doch dit neemt niet weg, dat deze portretten, het een met lichten achtergrond en geschilderd in een helder kleurgamma, het ander geheel in donkeren toon gehouden, ontegenzeggelijk den indruk geven een paar te vormen. Voorts is het eveneens duidelijk, dat ze door dezelfde hand geschilderd zijn. Gebeurde dit echter ook terzelfder tijd en wel tusschen 1625 en 1627?

---

[1]) 132 × 99 cM.

[2]) Mededeeling van den heer J. C. KERKMEYER, Conservator van het West-Friesche Museum te Hoorn.

Zonder twijfel is de autoritaire beeltenis van Coen uit Hoorn, wanneer wij hier te doen hebben met het origineele exemplaar, uit de periode tusschen 1623-1627. Ware het portret van Eva gelijktijdig geschilderd, dan zou zij — geboren in 1606 — toen ongeveer twintig jaar oud hebben kunnen zijn. Zoo jeugdig ziet zij er op dit portret wel niet uit, doch hierom alleen het ontstaan van de beeltenis naar een later jaar te verschuiven, zou niet aangaan. Voor een latere dateering is evenwel nog een andere aanwijzing.

In 1900 werden te 's Hertogenbosch de collecties van Baron van den Bogaerde verkocht. In deel II van den geïllustreerden Catalogus [1]) waren afgedrukt de anonieme portretten van een man een vrouw, pendanten genoemd. Op bijna onmerkbare verschillen in verhoudingen en richting na, was het vrouwenportret naar den vorm geheel gelijk aan het portret van Eva Ment te Hoorn. De beschrijving treedt niet in veel details. Slechts de „soie bleue damassée et brodée d'or" wordt in den catalogus vermeld; niets over andere kleuren of over den achtergrond. Is dit schilderij een repliek of . . . . het oorspronkelijke stuk?

Waar deze tweede effigie van Eva op 't oogenblik berust, is mij niet bekend. Noch de firma Frederik Muller, die de verkooping bezorgde, noch het notariskantoor te 's Hertogenbosch konden inlichtingen geven. Op 's Lands Iconographisch Bureau te 's Gravenhage was deze beeltenis niet in reproductie te vinden, noch vermeld; evenmin in de Iconographische Verzameling van Jhr. Van Beresteyn. Moes noemt alleen het Hoornsche portret; in de werken van Frederik Muller, Van Someren en Singer is evenmin een enkele aanduiding over eenig gegraveerd of geschilderd portret, dat dan misschien op het stuk uit Heeswijk zou kunnen terugvoeren.

Het opnemen van deze anonieme portretten als pendanten in den Heeswijkschen catalogus had geen zin. Ten eerste verschillen de maten nog al aanzienlijk, — zij zijn voor het vrouwenportret 122 × 95 cm, voor het mannenportret

---

[1]) *Catalogue des Collections d' Antiquités au Chateau de Heeswijk, Musée Baron van den Bogaerde,* II nrs. 105 et 106, p. 30.

Portret van Eva Ment
Museum te Hoorn

Portret van Eva Ment
Verkooping Van den Bogaerde
te 's Hertogenbosch

Portret van Jan Pieterszoon Coen
Museum te Hoorn

Portret van Jan Pieterszoon Coen
Verzameling van Landvoogdsportretten
Paleis Rijswijk te Weltevreden

Portret van Jan Pieterszoon Coen
Rijksmuseum te Amsterdam

Portret van Jan Pieterszoon Coen
uit Valentijn

Portret van een onbekende
Verkooping Van den Bogaerde
te 's Hertogenbosch

114 × 86 cm —, ten tweede is de geheele ordonnantie der figuren onafhankelijk van elkaar ontworpen en volgen de richtlijnen een ander principe. Hier is geen gelijktijdig geconcipieerde opzet, evenmin een tendenz om een desnoods later gegeven opdracht nauw te doen aansluiten aan een bestaande schepping. Eén ding hebben de stukken echter wel gemeen. Dat is het penseel, dat hen schilderde. In de breed uitgelegde teekening der handen, in den wat eenvormigen toets daarvan, ook in de weergave der manchetten is dit b.v. merkbaar. En over dezen maker hebben wij nu juist in de schilderijen uit Heeswijk een positieve aanwijzing, die naar Jacob Wabbe voert. Het vrouwenportret n.l. is gemerkt en gedateerd. Het draagt het monogram: J. Wab (de drie laatste initialen vereenigd), met de toevoeging: aetatis 26, anno 1631, dit is het jaar na de terugkeer van de weduwe Coen uit Indië. Zeer waarschijnlijk heeft Wabbe Eva's beeltenis ontworpen als pendant voor het portret van Coen. Was het origineele portret van den overleden landvoogd toen reeds te Hoorn of was het in Eva's bezit, had zij het misschien uit Indië mee teruggebracht en schonk zij het daarna aan de Kamer Hoorn of gaf zij copieën, eventueel replieken, door Wabbe zelf gemaakt, van het origineele portret van Coen en van haar eigen portret?

Er zijn geen stukken, die ons over een schenking aan de Kamer Hoorn inlichten. Het archief [1]) van deze Kamer is op een zeer klein gedeelte na verloren gegaan. Van de Resolutieregisters bleef slechts bewaard een deel met geheime Resoluties van 1691-1794. Wel ligt er op 's Rijks Archief een inventaris van het jaar 1764, waarin de meubelen van het O. I. huis te Hoorn vermeld staan, doch deze bevat geen gespecificeerde opgave der schilderijen.

Door de signatuur op het portret in 1900 uit de collectie Van den Bogaerde te Den Bosch verkocht, staat nu echter wel vast, dat Wabbe de portretten van Coen zoowel als van Eva schiep — de schilderwijze is dezelfde —; door het „aetatis 26 anno 1631" evenzoo, dat de conterfeitsels van

[1]) Mededeeling 's Rijks Archief te 's Gravenhage.

den grondlegger van Batavia en zijn vrouw uit het museum te Hoorn hen niet voorstellen als jong gehuwd paar. Misschien hadden zij elkaar zelfs, toen het portret van Coen geschilderd werd, nog nooit gezien.

Maar nu het mannenportret van Heeswijk? Hangt dit samen met Eva? Het is niet gesigneerd! Op de achterzijde staat: Ao. 1632 aet. 40. Mag men hier aan den tweeden echtgenoot van Eva denken? Zij hertrouwde in Februari 1632 te Amsterdam met Marinus Louwissen, toen deze 34 jaar oud was [1]). Dat klopt niet met den leeftijd achter op het portret. Vermoedelijk zijn dan ook deze twee anonieme stukken slechts om den gelijken toets te zamen gebracht onder den naam Wabbe, misschien pas in den verkoopcatalogus, misschien reeds eerder.

Is nu het portret van Eva Ment uit Heeswijk het origineele en dat te Hoorn een copie of een repliek door Wabbe zelf? Vergelijkt men de zeer goede fotogravure uit den mooien catalogus met het schilderij te Hoorn, dat een aangenaam, zeer representatief costuumstuk is van zwier en visueele charme, doch wel wat vlak geschilderd en overwegend decoratief van geaardheid, zoo zonder eenige diepte of expressie in het gladde gelaat met zijn benepen trekken, dan wint de fotogravure het. Het is alsof men hierin een vrijer schepping voelt, een gevoeliger, spontaner toets, meer picturalen samenhang en dan ook die eigenaardige levendigheid, gesponnen tusschen het ademend object en den spiedenden schilder. Dit zelfs in die mate, dat verzacht wordt het wezenlooze, onintelligente en burgerlijke in de onbewogen trekken van een vrouw, om wie in enkele korte jaren zooveel wegviel als om de vrouw van den geweldigen Coen, en die toch bleef zoo onbelangrijk als haar portret ons toont.

Evenwel, foto's zijn onbetrouwbaar! Zoo lang het portret uit de Heeswijksche collectie niet is teruggevonden, is er alleen de in den catalogus vermelde signatuur van Jacob Wabbe, die dit portret van Eva Ment het recht der prioriteit schijnt te verleenen.

---

[1]) M. A. VAN RHEDE VAN DER KLOOT, *De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië*, p. 34.

II.

DE PORTRETTEN VAN COEN.

E. W. Moes geeft in zijn *Iconographia Batava* [1]) een reeks portretten van den vierden landvoogd, die niet volledig is. Er aan ontbreken: een portret ten voeten uit in het „Entrepôt" aan de Boompjes te Rotterdam door Pieter van der Werff, een klein portretje, in het bezit van Dr. C. J .K. van Aalst en geplaatst in het gebouw van de Ned. Handelmij. te Amsterdam, voorts een beeltenis van ongeveer dezelfde afmetingen in de werkkamer van den gouverneur-generaal in het Paleis Koningsplein. Ook deze twee portretjes moeten gerekend worden tot de verkleinde copieën, ten deele copieën van copieën, aesthetisch te verwerpen, als authentieke studie van Coen's sombere trekken van geen belang en ten opzichte van de waardigheid dezer figuur soms zelfs een aanfluiting [2]).

Het levensgroote portret door P. Moreelse was ongetwijfeld een origineel stuk. Het ging in 1864 bij den brand van het museum Boymans in vlammen op. In de catalogi van 1859 en 1862 staat het op naam van Moreelse, ofschoon het niet gesigneerd was. Als maten werden opgegeven 1 el 92 duim bij 1 el 12 duim.

De Fransche kunsthistoricus W. Burger geeft er een beschouwing van in zijn *Musées de la Hollande* [3]). Hij noemt het een mooi portret: „debout, de grandeur naturelle, fièrement tourné avec le superbe costume du temps . . ." Hij vond geen signatuur.

---

[1]) *Iconographia Batava*, I 186 (verkort overgenomen)

1. door P. Moreelse	Was in Boymans.
2. door?	Mus. Hoorn.
3. door?	Paleis Weltevreden.
4, 5 en 6. door? Verkleinde copieën.	Buitenzorg; Dep. v. Kolonien; Rijksmus. Amsterdam.
7. door?	in de 17e eeuw op Banda-Neira.

8. door? 3 verkoopingen te Amsterdam, 2e helft 19e eeuw.

[2]) B. v. het copie-portretje uit het Rijksmuseum te Amsterdam. Zie afbeelding.

[3]) T. II. p. 194. Paris 1860.

Het portret van Coen, dat Valentijn op 't eind van de 17e eeuw zag hangen in 't kasteel Nassau op Neira [1]) „met het halve lijf, met een geel zijde wambuis en een groote, wijde broek" is zonder twijfel geheel verloren gegaan. Valentijn geeft slechts deze details, niets meer, onvoldoende als gewoonlijk deze sporadische mededeelingen over schilderijen zijn. Was het een origineele beeltenis of een copie? Er valt niets van te zeggen.

Op originaliteit kan het portret in het „Entrepôt" te Rotterdam in zoover prat gaan, dat het misschien geen directe copie is. Het werd in 1698 geschilderd als schoorsteenstuk voor de kamer van Bewindhebberen in het Oost-Indisch Huis (thans „Entrepôt" en bij de gemeente in gebruik), te Rotterdam. Het prijkte er met rondom aan de wanden de portretten der andere gouverneurs-generaal. Pieter van der Werff [2]) zette er zijn naam onder. Het stuk stelt Coen voor — hij zou het althans kunnen zijn! — ten voeten uit in een landschap onder een boom. Rechts onder wolken liggen schepen op het water. Coen voert den commandostaf in denzelfden stand als op het groote portret in 't Paleis Weltevreden (Rijswijk) den rotan, doch houdt den arm verder van het lichaam af. De houding is gemaniëreerd — dit lag in den tijd — zwierig, onpersoonlijk, en de karakterlooze kop lijkt niet in 't minst op de krachtige physionomie van Coen, zooals wij die van het portret te Hoorn kennen. Het kan natuurlijk een copie zijn [3]), ofschoon de onderteekening van Van der Werff, die ondertusschen behalve portretschilder een bekend portretcopiïst was, dan niet zonder meer geoorloofd zou zijn; het kan echter evengoed een op bestelling door Van der Werff ontworpen portret zijn. Mij dunkt, dat de onwezenlijkheid van den kop hier wel op wijst [4]).

---

[1]) FRANÇOIS VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, 3, st. 2, p. 2.

[2]) Pieter van der Werff, 1665 – na 1731, Rotterdam.

[3]) De gemeentearchivaris van Rotterdam, Dr. E. Wiersum, deelde mij mede, dat het verbrande stuk in het oude Boymans veel overeenkomst met het schoorsteenstuk moet hebben gehad.

[4]) Afbeelding en beschrijving in *Buiten*, 20 Juli 1918.

Dan blijven over het groote statieportret uit Hoorn en de eenvoudige beeltenis in de galerij van Landvoogdsportretten, in het Paleis te Weltevreden (Rijswijk).

Het portret te Hoorn [1]) is den laatsten tijd herhaaldelijk gecopiëerd [2]). Het is een representatief, tevens zeer ernstig portret en een mooi stuk. De figuur staat breed uit geplant, naar rechts, de kop wendt zich iets terug en niet te ontwijken is de blik der vorschende oogen. De kleur van het gordijn, — groen met wat goud — en van het goudbruine costuum is sober; sober is ook het geplooide batist van den witten radkraag, en de kleuren van het tafelkleed onder den zwarten hoed vallen slechts weinig op. Het incarnaat is in het gelaat teleurstellend. Het is overheerschend geel met een weinig rood en de schildering is daar wat eentonig. Toch lijdt de indrukwekkende karakteristiek er niet onder, al zou deze misschien nog intenser van werking zijn bij gevoeliger stofuitbeelding.

Het portret geeft Coen weer op rijperen leeftijd. Het bezit de autoriteit van den regeerder en ook diens geslotenheid en reserve. Stellig is het geschilderd, toen Coen zich van 1623-1627 in Holland bevond [3]).

Van het portret van Coen uit de Verzameling Landvoogdsportretten te Weltevreden is niets bekend. Het werd hiervoor nog nooit gereproduceerd. Het deelde met de andere portretten de lotgevallen der galerij en hing met deze twee eeuwen lang in de donkere Raadzaal van het Kasteel van Batavia. Nadat echter bij de restauratie van 1925-1926 een dunne overschildering, waarschijnlijk door Raden Saleh aangebracht en die aan het portret zijn authentiek karakter ontnam, was weggenomen, bleek, dat Coen's beeltenis betrekkelijk goed was geconserveerd. Het was evenwel sterk nagedonkerd en vroegere ruwe restauraties hadden toch, helaas, haar sporen achtergelaten op hand en kraag. Ook

[1]) Zie hiervoor: „Portretten Eva Ment".

[2]) o. a. voor het museum van het Kon. Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

[3]) Zie hiervoor: „Portretten Eva Ment".

was de nerf van het paneel door de dun opgebrachte verf heen gegroeid. Vooral is dit zeer hinderlijk in het gelaat [1]), dat bovendien een roode kleur heeft, invloed van de kleurstof uit het djatihout of van een roode plemuur als schildergrond. Dit alles maakt het portret zeer donker en moeilijk te fotografeeren. Met sterk zijlicht evenwel wint het aan duidelijkheid.

Het is iets meer dan ten halve lijve uitgevoerd, naar links gewend. Het gelaat kijkt den beschouwer vol aan, de rechterarm is iets van het lichaam afgehouden, de rechterhand klemt even boven den onderrand van de schilderij een rottan vast met gouden knop. Het gebaar van deze fel klemmende, in de verfhuid beschadigde rechterhand wordt meer of minder juist teruggevonden op een aantal prenten, die Coen voorstellen. Overigens is in kop, kleederen en houding duidelijk overeenkomst met het portret te Hoorn. Het wambuis met schouderkappen, molensteenkraag, de gordel, de knoopenrij, waarlangs evenwijdige galonbiezen liggen, al deze onderdeelen zijn dezelfde als op de Hoornsche beeltenis. Zeer opmerkelijk is het gele of gouden brocaatpatroon op bruinen grond, op beide portretten volkomen gelijk. De gordel evenwel daalt aan de voorzijde van het Indische portret, waardoor de borst normaler lijkt, niet zoo ingedrukt en nauw als te Hoorn; de degenriem bovendien komt niet van de rechterzijde, want de geheele gordel is een kwartslag naar links gedraaid en nu gaat deze riem van af de knoopenrij schuin naar links. Het buis is korter en de manchet om den zichtbaren rechterpols smal en van onversierd batist. De zwart-groene achtergrond is onverdeeld, draagt evenwel in den linkerbovenhoek een poover uitgebeeld wapen. Het portret is in een geschilderd ovaal [2]) gevat, dat evenwel op de afbeelding niet onderscheiden kan worden. Aan deze uiterst sobere beeltenis, duister van nagedonkerde kleuren, geeft geen enkel sierend detail eenige aesthetische vreugde. De breede kraag, te

[1]) Raden Saleh's overschildering was niet voor niets aangebracht!
[2]) De eerste 10 groote landvoogdsportretten hebben alle dit ovaal.

Hoorn een lenig geschilderde tooi, is hier een afgepoetste, blauwige, vage massa, evenwel toch van eenzelfde constructie als te Hoorn. De verknoeide hand, de rood doorschemerde kop zetten evenmin gratie of aantrekkelijkheid bij.

In welke verhouding staat nu het portret te Weltevreden tot het portret te Hoorn; welk is het oudste; zijn beide origineel? Waar is het Indische portret geschilderd?

Is het groote portret te Hoorn niet het origineele door Coen aan Jacob Wabbe van Hoorn bestelde stuk, waarvoor hij natuurlijk poseerde [1]), dan is dit schilderij toch stellig een repliek door denzelfden schilder [2]), Jacob Wabbe. Nam Coen het mee naar Indië? Hij kan het voor of bij zijn vertrek in 1627 aan de kamer Hoorn hebben geschonken; hij kan het echter ook zeer goed meegenomen hebben naar Batavia, in 1627 reeds een belangrijke stad, waar Coen zeker was een goede behuizing in het kasteel te vinden. Nam hij het mee naar Batavia, staat dan het Indische portret in verband met het Hoornsche? Maakte de Compagniesschilder er tot op zekere hoogte een copie van of gaf het hem slechts eenigen steun voor den opzet? Het Indische portret toch is stellig in Coen's tweede regeering geschilderd. Een uiterst materieel bewijs hiervan is de kleeding van den opperlandvoogd, dezelfde, die hij draagt op het groote statiestuk ..... waarschijnlijk in Holland nieuw aangeschaft en niet uit Indië meegebracht! Doch, ook de kop is ouder! Deze kop is stellig in Indië geschilderd door een schilder, die sterk onder den indruk was van Coen's persoonlijkheid, een schilder, niet erg knap, geen groot artiest en die maar weinig belangrijk werk om zich heen zag, die misschien — zoo zou men kunnen redeneeren om de gelijkheden in de portretten te verklaren — op het Hollandsche stuk gewezen is ten einde hem in een moeilijke opdracht steun te geven. Waarschijnlijk hingen er tijdens Coen's tweede regeering reeds portretten van

---

[1]) In verband met zijn Bewindhebbersschap ter Kamer Hoorn in 1624 zou dit in dat jaar hebben kunnen zijn.

[2]) Zie hiervoor: „Portretten Eva Ment".

voorgangers in het kasteel. Deze oude portretten, die nog steeds deel uitmaken van de galerij van Landvoogdsportretten, hebben alle dezelfde afmetingen (78 à 79 × 98 cm), dezelfde houtsoort. Zoo ook het op djatipaneel geschilderde portret van Coen. Had de schilder een copie moeten maken van het Hoornsche portret voor de jonge verzameling met den kop in natuurlijke grootte en ten halve lijve [1]), dan zou er van den rechterarm een groot stuk zijn vervallen. Een andere stand van arm en hand kon bij een dergelijke opdracht de oplossing geven en in verband met den veranderden stand van den arm ware dan weer een andere richting van den gordel gewenscht en ook aangewezen. Doch waarom een opdracht voor een copie, die tot dergelijke gewrongen veranderingen aanleiding moest zijn, terwijl de schilder in staat was een eenvoudigen opzet zelf te concipieeren! Bovendien kan ik in het Indische portret geen copie zien. De kop nl. is geheel anders dan de Hoornsche. Er is verschil in trekken, die op eigen waarneming wijzen, b.v in den mond. De onderlip steekt hier iets voor de bovenlip uit, terwijl de bovenlip van het portret te Hoorn, ruimer van plooiing, eerder iets over de onderlip heen sluit. Er is evenwel ook verschil in *uitdrukking*. Deze is versterkt, hooger opgevoerd. De kop uit Hoorn, hoe ernstig, nadenkend dan ook en scherp beluisterd door den schilder, is niettemin die van een man, die op reserve bedacht is en zijn zieleleven afgesloten houdt voor de buitenwereld. En hoezeer door het leven gegroefd, woelen in deze trekken niet meer de knijpende zorgen, veeleer hebben zij zich ontspannen in een zeker welbehagen. Het portret van later datum echter, dat van Weltevreden, met zijn vermagerde kaken, is hard, door en door hard, scherp, speurend, huiveringwekkend somber; het is de kop van Coen, midden uit het harde Indische leven van werk, eischen en gevaar. Deze mensch is op alles voorbereid.

Feitelijk was de schilder een onbekwaam man. De simpele stijl van het stuk, overigens zoo goed overeenkomend

[1]) Zooals de oude portretten te Weltevreden.

met de persoon van Coen, bezit geen enkel kleurig accent. De houding is uiterst stijf, enkele onderdeelen, b.v. de hand, ofschoon beschadigd, toonen niettemin de beperktheid van den schilder. Hier is werkelijk een gebrek aan vermogen. In den kop evenwel overtreft deze ongenoemde schilder zichzelf, ook in de schildering. De partij van mond snor, neus is gevoelig gemodeleerd, fijntjes en doorschijnend tot een goede plastiek opgevoerd. En hoewel dan ontegenzeggelijk beperkt van gaven heeft deze schilder de autoriteit van de persoon, die voor hem poseerde, tot in merg en been gevoeld. Hij is in staat geweest in dit stroeve, simpele, in veler oogen ongetwijfeld leelijke en naar den vorm onaanzienlijke portret van den stichter van Batavia het onverzettelijke en het indrukwekkende te leggen van deze groote persoonlijkheid. In Indië geschilderd in tijden van gevaar en onzekerheid, ademt het een geheel anderen geest dan het portret te Hoorn, dat — voor Coen — weelderig is en zwierig. Dit werk van den in Coen's tegenwoordigheid stellig bedremmelden, onhandigen, doch zeker niet geheel onbeduidenden Compagniesschilder mist integendeel juist alle bravoure, het is onheilspellend stil! Coen zelf is tot in de ziel gepeild; hij peilt met onafwijsbare doordringendheid ieder, die dit vergeten portret aandachtig beschouwt.

Wie kan de schilder geweest zijn? De eenige naam, die ik met dit portret in verband kan brengen, doch ook alleen in verband, is die van Adriaan Minten, uit Leiden, den neef van Jacobus Bontius, Coen's lijfarts. Minten was met zijn oom meegekomen. Over hem is niets te vinden [1]). Slechts Bontius noemt hem in zijn „Epistolae" gericht aan zijn broeder Mr. Willem Bontius te Leiden [2]). In welk emplooi Minten naar Indië kwam, wordt in de brieven niet vermeld; dat hij het er niet best maakte, worden wij echter wel gewaar, want vier jaar later stuurt

---

[1]) Noch in de Lexica, noch in het Leidsche gemeente-archief, ofschoon het onderzoek zich uitstrekte over de doop-, trouw-, poorters- en belastingboeken. Ook wijlen Dr. Hofstede de Groot had nooit van hem gehoord.

[2]) Uitgegeven door Jhr. Dr. L. S. A. M. von Römer, bij Kolff, Batavia 1921.

men Adriaan wegens slecht gedrag terug. Bontius deelt over hem mee, dat hij Adriaan „met goedvinden van den heer generaal" — dit slaat dus op dienstverband van Minten met de Compagnie — de teekeningen voor zijn „Medicinae Indorum" laat maken. Wanneer hij de déconfiture van den jongen man naar Holland meldt, voegt hij er bitter aan toe: „wij en sijn hier sulcke costelijcke scilders niet van noode". Of Bontius inderdaad in staat was over de kostelijkheid van Minten als schilder te oordeelen, weten we niet. Evenmin of Minten de veronderstelling van Dr. de Haan [1]) verdient, dat hij de schilderij van Batavia van 1627 wel zal hebben geschilderd; een perspectivische plattegrond uit Coen's tijd met heel mooi geschilderde details, huizen, menschen, dieren, bruggen en grachten, waarvan de poovere resten — de defecten zijn zeer groot — door Dr. Yzerman op den zolder van het Hoornsche stadhuis werden ontdekt [2]). Voorts zijn Minten's illustraties voor de werken van Bontius slechts door gravures aan ons bekend. Voorteekeningen, 't eigenlijke werk van Adriaan, bezitten we niet. We weten dus niets van den artiest Minten af. Door zijn relaties met Bontius kan hij natuurlijk zijn goede kans voor de opdracht om het portret van Coen te schilderen hebben gehad.

Van dit Indische portret werden copieën gemaakt, met andere landvoogdsportretten tot seriën samengevoegd, alle ongeveer van dezelfde afmetingen, meest met wapen, naam, titel en data van regeeren op een in grijs geschilderde balustrade onder langs het portret. In testamenten en boedelbeschrijvingen komt men deze portretten tegen; de verschillende Kamers bezaten ze waarschijnlijk alle. De Kamer Rotterdam bedankt in 1727 Mattheus de Haan voor het zenden van zijn portret [3]). Min of meer regel-

---

[1]) *Oud-Batavia*, II p. 103.

[2]) Nu in het museum te Hoorn; een copie in het museum te Batavia.

[3]) „Wij hebben met veel plezier ontfangen het portrait van den Ed. Heer gouverneur-generaal M. de Haan, bedankende zijn WelEd-, voor de prompte besorginge, hebbende hetselve geplaatst in onse ordinaire vergadersaal in den Rangh en beneffens de andere heeren generaals Zijn

matige en voltallige series zijn in 't Rijksmuseum (afkomstig van de V. O. C.), bij de Ned. Handelmaatschappij te Amsterdam, in het Paleis te Buitenzorg en in 't Departement van Kolonien te 's Gravenhage. Ook op aucties en in den kunsthandel kwamen deze copieën voor, alle klein, alle in hetzelfde serieverband [1]), doch vaak met veranderingen, soms zelfs gecopieerd naar een ander portret dan dat te Weltevreden in de authentieke verzameling. Het Departement van Kolonien zond zijn volledige collectie copietjes naar de Internationale Koloniale Tentoonstelling te Parijs in 1931, waar zij alle verbrandden [2]). Zooals gezegd, is niet steeds in deze series het portret van Coen een hem waardige beeltenis. Noch de niets zeggende, blozende kop bij de Handelmaatschappij en zeker niet het potsierlijke ding in 't Rijksmuseum te Amsterdam geven iets van zijn grootheid weer. [3]). Te Buitenzorg evenwel hangt een goed portretje van den landvoogd; evenzoo in de werkkamer van den gouverneur-generaal in het Paleis Koningsplein. Dit laatste behoort tot een 8-tal vroeg 18e eeuwsche portretjes op koper geschilderd. Het is zeer

---

Ede. praedecesseurs". Aankomende Patriasche Brief van 20 Oct. 1727. 's Lands Archief Batavia.

De Haan zond in 1727 ook een portret over voor VALENTIJN'S *Oud en Nieuw Oost-Indië*, zie: *Boekzaal XXV* (1727) blz. 728.

[1]) Tot dit soort portretwerk door de Compagnie uit Indië naar Holland gezonden behoort zonder twijfel het kleine, ongesigneerde portretje van „Sayfoedin, Coningh van Tidore" in het museum Czartoryski te Krakau. Dr. H. SCHNEIDER geeft er in *Oude Kunst*, jrg. 1917/18 een beschrijving van. Ook hier draagt een grijs geschilderde balustrade het opschrift. Een klein portretje van den Koning van Ternate te zamen met 22 landvoogdsportretjes vond Dr. Hofstede de Groot vermeld in een 18e eeuwschen auctiecatalogus. Zie eveneens Dr. SCHNEIDER, *Oude Kunst* 1917/18. En Valentijn vertelt in dl. II, st. I. p. 83 van het portret van den Pati van Leynitoe, een oud en eerwaardig man met een langen, grijzen baard, dat de landvoogd Hustaardt liet schilderen en naar Holland zenden. Het werd geplaatst in het O. I. Huis te Amsterdam.

[2]) Een nieuwe collectie copieën is zoo goed als gereed.

[3]) Dr. R. A. M. Bergman, schrijver van een Psychographie van Coen in dit tijdschrift, dl. LXXIII, afl. 1 (1933), meent hierin een jonger portret te zien.

gerestaureerd, want het was zwaar geschonden. Bij Coen gaan al deze copieën terug op het groote Indische portret en de prenten gaan weer op deze copieën terug. Valentijn liet copietjes door Matthijs Balen nateekenen, misschien in 't Oost Indisch huis te Amsterdam of te Rotterdam. Portretjes waren er in elk geval genoeg. Balen zette er wel *ad effigiam* onder, maar heeft de origineelen in Batavia nooit gezien, want hij is nooit in Indië geweest. Van hem [1]) is zeer weinig schilderwerk bekend: één ets en verder deze voorteekeningen voor de gravureportretten in het hoofdstuk: „Leven der Opperlandvoogden" [2]). Die voorteekeningen zelf schijnen echter niet meer te bestaan, zoodat men Balen feitelijk als teekenaar alleen kent uit wat de graveurs, die voor Valentijn werkten, ervan maakten. En dat is niet alles even fraai. De onbekende graveur van het portret van Coen echter bracht het er technisch betrekkelijk goed af. Ook is het geschilderde voorbeeld waarschijnlijk beter geweest dan het portretje in de serie van het Rijksmuseum. Naar de gravure bij Valentijn stak in het midden der 18e eeuw J. van der Schley het portretje voor Du Bois' *Vie des Gouverneurs-Généraux*. Voor de vele prentportretten [3]) in verschillende techniek, die er sedert nog van Coen zijn gemaakt, waren gewoonlijk een dezer beide gravures het voorbeeld. Erger nog was 't, wanneer een nog jongere prent eenvoudig werd nagestoken of -geteekend. In elk geval echter was het telkenmale een hoe langer hoe meer verwaterende hercopiëering van een copie, waarbij de relatie met het oorspronkelijke stuk steeds meer verloren ging. Aanvaardbaar als gelijkenis of als uitbeelding van den kop van Jan Pieterszoon Coen zijn dan ook noch de meeste der copieën, noch de prenten.

---

[1]) Matthijs Balen, Dordrecht, 1684-1766. Zie: THIEME-BECKER, *Künstler-Lexicon*, II. 407.

[2]) VALENTIJN, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, IV. st. 1.

[3]) Er zijn er o.a. van Veelwaard, Kaiser, Mieling, Reckleben.

Batavia, 1933.

Beschreven Lingga van Krapjak

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Ongeveer een zestal maanden geleden werd in de ḍoekoeh Krapjak (desa Pangonan, onder-district Mertojoedan, district Magelang-kotta, regentschap Magelang, Kedoe) op het erf van een der bewoners een lingga ontgraven, die zich thans op het erf bevindt van Mas Tjakraminarso in de ḍoekoeh Pandean, eveneens behoorende tot de genoemde desa Pangonan [1]). De lingga, van andesiet vervaardigd, is op het cylindervormige bovengedeelte beschreven in 4 regels rondgaand oudjavaansch schrift [2]). De top van de lingga is beschadigd en deze beschadiging heeft tevens de twee laatste cijfers van het jaartal benevens de aanduiding van māsa en tithi weggenomen. De transscriptie van het resteerende levert het volgende op:

// swasti çakawarṣātita 7 . . . çuklapakṣa paniruan pahing wṛhaspati wāra hana ri umaḥnya rewatī nakṣatra wariyā yoga tatkāla ni sawah i kurambittan tampaḥ 3 sinusuk si pamgat tiru raṇu pu apus sima ni dharmma nira i salingsingan

„Heil! Çaka-jaren voorbijgegaan 7 . . . [3]), maand . . ., dag

[1]) Ir. J. L. MOENS had de vriendelijkheid mij op een en ander attent te maken, waarop ik mij naar de plaats begaf. Er schijnen geen andere oudheden te voorschijn gekomen te zijn; vroeger werden in de buurt eenige yoni's aangetroffen (Inventaris 681 en 682), waarvan er één waarschijnlijk bij de lingga behoort.

[2]) Het schrift is zeer duidelijk voorzoover het niet beschadigd is en biedt geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen.

[3]) Wat er van het tweede cijfer overgebleven is maakt den indruk een nul-teeken te zijn, hetgeen echter niet mogelijk is op grond van de hieronder te behandelen inscriptie bij tjaṇḍi Asoe.

no. . . . van de lichte maandhelft, 5e dag van de zesdaagsche week (paniron), 1e dag van de vijfdaagsche week (paing), donderdag, (de zon) in zijn huis zijnde, maanhuis rewatī, yoga wariyas [1]); dat is het tijdstip waarop een sawah van Kurambittan [2]) groot 3 tampah, door den Pamgat van Tiru Raṇu [3]), (geheeten) Pu Apus, werd afgebakend tot vrijgebied voor zijn graftempel [4]) te Salingsingan".

Gelukkig zijn wij in staat door vergelijking met een ander opschrift, eveneens op een dergelijk paaltje gebeiteld, doch elders gevonden, dit vrijmaken van een stuk grond ten bate van den graftempel van den uitvaardiger nader te belichten. Ik bedoel het „zuiltje", eenmaal staande tusschen de tjaṇḍi's Asoe en Loemboeng boven Moentilan aan de Pabelan, welks opschrift is getransscribeerd door Brandes onder no. XI van zijn bekende bundels [5]). Een poging tot vertaling van dit opschrift, dat, zooals blijken zal, ten nauwste verband houdt met het juist gevondene, moge voorafgaan aan eventueel te maken opmerkingen.

„Heil! Çaka-jaren voorbijgegaan 796, maand cetra, 2e dag van de lichte maandhelft, 2e dag van de zesdaagsche week (haryang), 4e dag van de vijfdaagsche week (kliwon), woensdag, tithi [6]), maanhuis kṛtikā; dat is het tijdstip dat

---

[1]) Brandes leest ten onrechte t.a.p. warigha.

[2]) Een desa Krambetan is gelegen in het Salamansche (Inventaris 878).

[3]) Tiru raṇu komt voor in O.J.O. XXVI: 11 (muang rakryanta gangsal: wungkal tihang, wka, sirikan, kalung warak, tiru raṇu; 907 A. D.) en dus ook in K. O. XXVI: 11; het houdt wellicht verband met den titel tiruan. Vgl. nog waru raṇu in O. J. O. XXII.

[4]) Ik vertaal dharma met graftempel, doch vestig er de aandacht op dat dharma natuurlijk in het algemeen beteekent „godsdienstig vrijstift"; wij moeten dus bij den graftempel rekenen den grond, waarop deze gebouwd werd. Het is echter wel zeker, dat hier geen andere stichting bedoeld kan zijn dan een zoogenaamde dharma pangasthūlan (O. J. O. XXIV).

[5]) O. J. O. XI. Na eerst bij de Controleurswoning te Moentilan gestaan te hebben, schijnt het zich thans als No. D 144 in het museum te Batavia te bevinden.

[6]) Ik vermoed dat dit „tithi", dat hier eenigszins vreemd aandoet, door

de Pamgat van Hino, (geheeten) Pu Apus afbakende tot vrijgebied gronden voor zijn graftempel te Salingsingan, (zich uitstrekkende) naar het Zuiden 44 dĕpa, naar het Oosten 27 [1]) dĕpa; het afgebakend worden door hem van een sawah te Çri Manggala staat ertegenover als ruilstuk voor de gronden van zijn graftempel; het gebruik van die sawah is waduahummā [2]) te zijn voor Salingsingan; getuigen waren de dorpsfunctionarissen [3]) te Salingsingan: patih [4]), kalang, gusti, wariga, winĕkas, parujar, tuha wanuā en de rāma's jātaka [5]), marhyang, sthāpaka, upakalpa, kāyasthā

---

een verlezing van het manuscript op een verkeerde plaats is terecht gekomen en ten rechte thuishoort vóór „dwitīya", waar het inderdaad gemist wordt.

[1]) Er staat „nmang". Ik gis „rwang".

[2]) Ik beken voor dezen terminus technicus geen vertaling te weten, hoewel beide deelen duidelijk zijn; uma is een bevloeid rijstveld, wadua zijn dienaren, onderdanen. Is de bedoeling „Heer-lijke Sawah"?

[3]) Voor deze vertaling in afwijking van het gebruikelijke „dorpshoofden" zie T.B.G. LXXIII: 100 vlg.

[4]) Voor enkele der nu volgende functionarissen zie Goris' artikel in T.B.G. LXX: 163 vlgg. en nadien ibidem LXXIII: 100 vlg.

[5]) Het is zeker niet toevallig dat de hier volgende rāma's in zulk een grooten getale zijn opgesomd. Het zijn namelijk allen lieden, die iets met den godsdienst te maken hebben en van enkelen kan worden vastgesteld, dat zij zelfs een rol in bijzettingsceremonien zullen hebben gespeeld. Onder jātaka zullen wij wel hebben te verstaan een priester, die zich met de astrologische berekeningen uit het tijdstip van de geboorte bezighoudt (aldus in Warāhamihira's Bṛhadsaṃhitā); den marhiyang leerden wij reeds kennen in T.B.G. LXXIII: 101; een sthāpaka kennen wij zelfs bij name, daar ons de Nāgarakṛtāgama als zoodanig Çrī Jñānawidhi noemt, die een rol speelde bij de bijzetting van de rājapatni (zang 64: 3, 64: 5, 69: 1, 69: 2) en zelfs de hoofdpersoon schijnt geweest te zijn, de priester, die de ziel van alle banden met het aardsche verlost. Vergelijk ook: *Oudheden van Bali* 1: 77 oorkonde ad. Warāhamihira's Bṛhadsaṃhitā kent den sthāpaka in de beteekenis van „oprichter van een beeld", wat hier van bijzondere beteekenis is en wel zal samenhangen met het speciale gebruik van sthāna in Nāgarakṛtāgama 43: 5.

Een upakalpa schijnt een handlanger, helper te zijn, terwijl de term kāyastha doet denken aan de Balische pĕrmas, personen, die godheden in zich opnemen kunnen. De term dewakarma zegt ten slotte weinig, daar ze op elke ritueele handeling van toepassing kan zijn.

Nader onderzoek naar het voortleven van deze termen op Bali schijnt zeer gewenscht.

en dewakarma; voorts de dorpsfunctionarissen te Çrī Manggala en te Wanua Poh; deze allen kregen te eten [1]) en kleeren; de bedoeling is dat, mochten er zijn die zich vestigen op de dharma, dezen van eeuwigheid tot eeuwigheid in de vijf groote hellen mogen verblijven en al dergelijke ongemakken hun deel mogen zijn."

Ten slotte behoort hier nog bij een passage uit een oorkonde van onbekende herkomst, uitgegeven door Cohen Stuart in zijn „Kawi Oorkonden" onder no. X en dateerende uit 802 çaka. Daarin wordt gesproken van eenige gouden en zilveren sieraden, „een wijgeschenk van Z. M. Rakai Kayu Wangi voor den Bhaṭāra te Salingsingan", wat wel niet anders kan zijn dan een geschenk aan een in den graftempel te Salingsingan vereerden voorvader [2]).

Uit de vergelijking van het thans bekend geworden materiaal kan nu worden opgemaakt dat:

1e. Pu Apus op een onbekenden datum in de 8e çaka-eeuw, Pamgat van Tiru Raṇu zijnde, eenige sawahs bij Baraboeḍoer vrijmaakt van lasten ten behoeve van zijn dharma in Salingsingan.

2e. Dat deze Pu Apus in 796 çaka gronden voor zijn dharma op die plaats vrijmaakt door er gronden te Çrī Manggala voor in ruil te geven, hetgeen hij doet in zijn kwaliteit van Pamgat van Hino.

3e. Dat er zes jaren later door den koning, raka van Kayu

Het valt intusschen op dat deze ritueele functionarissen met den titel rāma worden aangeduid; dit sluit in zich dat wij dezen titel dus elders beter vertalen met „Eerwaarde" of „Edelachtbare" Heeren — het niet bestaan van een verschil tusschen zuiver-godsdienstige en zuiver-wereldlijke functionarissen in de oudjavaansche desa (het geheele desaleven was één groot complex van mystisch-magische handelingen en zuiver wereldlijke of technische handelingen naar de opvatting van den westerling kwamen daarin eigenlijk niet voor, evenmin als thans op Bali) maakt het kiezen van een adaequate vertaling uiterst moeilijk. De splitsing tusschen Kerk en Staat was op het oude Java onbekend.

[1]) Ik gis manaḍaḥha op grond van andere oorkonden.

[2]) „puṇya çri mahārāja rakai kayuwangi i bhaṭāra i salingsingan".

1. *Lingga met inscriptie uit de 8e çaka-eeuw, gevonden te Krapjak.*

(Foto's Holt).

2. *Idem. Detail der inscriptie.*

3. *Idem. Detail der inscriptie.*

Wangi, wijgeschenken worden gegeven aan den te Salingsingan bijgezette.

4e. Dat de oorkonde van Krapjak ouder moet zijn dan die van tjaṇḍi Asoe, aangezien het pamgat-schap van Tiru Raṇu waarschijnlijk lager was dan dat van Hino, welk laatste gemeenlijk aan den koning toekwam.

5e. Dat het waarschijnlijk, doch lang niet zeker is, dat koning Kayu Wangi in dynastiek opzicht een nazaat was van Pu Apus.

Meer valt er op het eerste gezicht niet te concludeeren; zooals men ziet is er niet veel nieuws bij.

Krom heeft in zijn *Hindoejavaansche Geschiedenis* reeds de aandacht gevestigd op het verband tusschen de twee toenmaals bekende namen Salingsingan [1]); Goris wijdt aan een en ander in zijn opstel over de inscriptie van Koeboeran Tjaṇḍi eenige belangrijke opmerkingen [2]).

Hij veronderstelt dat het Çrī Manggala de eenig vermelde grensdesa is naast Salingsingan als hoofddesa; voorts aanvaardt hij de gelijkstelling van Salingsingan met tjaṇḍi Asoe, de tjaṇḍi in welks onmiddellijke nabijheid de inscriptie gevonden is, om ten slotte de veronderstelling te opperen, dat met het aangrenzende Çrī Manggala de tjaṇḍi Loemboeng bedoeld zou zijn, welke, zooals men weet, vlakbij tjaṇḍi Asoe gelegen is (aan de overzijde van de Pabelan).

In mijne lezing van de onderhavige oorkonde zal men bemerken dat ik tot andere conclusies moet komen. Ik vertaal namelijk de woorden „muang rāma i çrī manggala i wanua poḥ" niet door „voorts de dorpsfunctionarissen van Çrī Manggala in Wanua Poḥ" doch „Çrī Manggala en Wanua Poh". Dat ik beide keeren, waar „i" voorkomt, een plaatsnaam veronderstel heeft zijn grond in het feit dat de oude oorkonden voorbeelden te over verschaffen van het gebruik om bij het opsommen der getuigen (waar het ook hier om gaat) telkens zonder tusschenvoeging van „muang"

[1]) o. c. 180, 181.

[2]) T.B.G. LXX: 168, 169.

of een ander voegwoord de plaatsen hunner herkomst met een voorafgaand „i" achter elkaar te plaatsen [1]).

Voorts meen ik met Goris van meening te moeten verschillen omtrent de ligging van Çrī Manggala en dus ook van Wanua Poh. Het komt mij voor dat er bij het vermelden van getuigen niet per se sprake behoeft te zijn van autoriteiten van grensdesa's, die dan ook in vele gevallen met opzet als zoodanig worden aangegeven (rāma tpi siring); noodzakelijk is alleen, dat zij aanwezig zijn bij de plechtigheid en het spreekt vanzelf dat de belanghebbenden daarbij in de eerste plaats komen. In welk opzicht nu zijn de rāma's van Çrī Manggala en Wanua Poh belanghebbend bij de schenking van Pu Apus? Doordat tengevolge van het onttrekken van een deel der opbrengsten der voor zijn dharma benoodigde sawahs, de schenker aan de lieden van Salingsingan sawahs ter beschikking stelde die gelegen waren bij Çrī Manggala. Dit behoeft echter nog in het geheel niet te leiden tot de veronderstelling, dat deze ruil-sawahs nu ook in de onmiddellijke nabijheid van Salingsingan gelegen waren. Het beteekent slechts dat de opbrengst der Çrī Manggala-sawahs, welke tevoren aan den Pamgat van Hino kwamen, thans aan de bewoners van Salingsingan toekomen, teneinde hun tegemoet te komen voor het derven van hunne inkomsten uit de sawahs, welke in gebruik kwamen als dharma. Hieruit zouden wij dan de gevolgtrekking kunnen maken, dat het inderdaad Pu Apus' bedoeling was om op de dharma (die, zooals Krom terecht opgemerkt heeft, niet een „graftempel" *behoeft* te zijn, doch evengoed een daarvoor of voor andere religieuze doeleinden gewijd stuk grond) een graftempel te bouwen, er iets althans mede te verrichten, dat het bebouwen als sawah voortaan onmogelijk maakte. Vandaar de ruil. De sawahs te Kurambittan

[1]) Dat in O. J. O. XXII een rake wanua poḥ voorkomt behoeft nog geen reden te zijn in ons wanua poḥ een ressort te zien en geen desa. Het centrum van elk ressort zal immers toch ook een desa geweest zijn. Waar wij uit O. J. O. II weten dat er een çrī manggala „watĕk hino" bestond, lijkt het mij niet goed gerechtvaardigd hier „i wanua poḥ" te vertalen alsof er stond „watĕk wanua poḥ".

echter werden vrijgemaakt van hunne lasten ten behoeve van de dharma te Salingsingan – dat wil zeggen, dat het deel hunner opbrengst, dat vroeger naar den Pamgat van Tiru Raṇu ging, voortaan bestemd was voor de bewoners van Salingsingan, die immers van hunne sawahs waren beroofd. Een dergelijke oorkonde zal zich dus ook te Çrī Manggala hebben moeten bevinden.

Aan den anderen kant is er dan ook geen bezwaar om aan te nemen dat dit Çrī Manggala op den Diëng zou hebben gelegen, zooals wij op grond van een daar gevonden oorkonde [1]) zouden willen aannemen en waarop Dr. Goris dan ook wijst. Immers, uit de nieuwe vondst te Krapjak blijkt toch wel duidelijk, dat *afstanden* in dit opzicht van geen groot belang zijn, aangezien die tusschen tjaṇḍi Asoe en Krapjak over de toenmalige wegen zeker meer dan 20 km zal hebben bedragen.

Op zulk een afstand is wel geen sprake van het bebouwd worden van de sawahs te Krapjak door lieden van Salingsingan. Hoofdzaak echter is, dat beide sawahs ressorteeren onder denzelfden schenker — voor de dharma te Salingsingan en de ruil-sawahs te Çrī Manggala klopt dit goed, daar de laatste onder Hino blijken te ressorteeren; dat de sawahs te Krapjak door den Pamgat van Tiru Raṇu worden vrijgemaakt ten behoeve van diens dharma, welke later blijkt de asch van een Pamgat van Hino te zullen bevatten, is voorloopig onverklaarbaar en slechts aanvaardbaar door het feit, dat de Pamgat van Tiru Raṇu en die van Hino denzelfden naam dragen, Pu Apus.

Intusschen moeten wij echter bedenken dat, om dezelfde redenen als waarom wij Çrī Manggala niet vlak naast tjaṇḍi Asoe behoeven te plaatsen, ook het voorkomen van de zinsnede „hana sima i çrī manggala watak hino enz." op de oorkonde van den Diëng nog niet behoeft te zeggen dat deze plaats dan daar gelegen was: hetzelfde geval kan zich namelijk ook hier voorgedaan hebben.

Geheel nutteloos is dus onze nieuwe inscriptie voor ons inzicht in de grondaangelegenheden van dien tijd niet.

---

[1]) O. J. O. II.

Voorts wil ik nog een oogenblik de aandacht vragen voor de tjaṇḍi's welke in de nabijheid van de reeds gepubliceerde oorkonde gelegen zijn. Zooals gezegd bevond het „zuiltje" zich tusschen de tjaṇḍi's Asoe en Loemboeng. Welke van beide den bewusten graftempel zal hebben uitgemaakt is dus onzeker—in ieder geval lijkt het mij niet voorzichtig om met Dr. Goris zonder meer tjaṇḍi Asoe daarvoor aan te zien en de andere met Çrī Manggala te identificeeren. Immers, er ligt in de onmiddellijke nabijheid nog een derde tjaṇḍi, Pĕṇḍĕm.

Volgens Krom zou zelfs geen der aanwezige tjaṇḍi's in aanmerking komen, daar zij een zeer late faze in de middenjavaansche bouwkunst zouden vertegenwoordigen en naar zijne opvatting dichter bij den tijd van Prambanan dan bij dien van onze inscriptie zouden staan [1]). Het komt mij echter voor, dat de door Krom aangegeven gronden voor deze meening niet alle voor critiek gevrijwaard zijn; in het bijzonder is zijne opmerking, als zou de smalle ommegang naar Oost-Java wijzen, wel juist maar weinig zeggend, aangezien zulke smalle ommegangen ook bij de oudste middenjavaansche tjaṇḍi's worden gevonden, ja somwijlen slechts van zulk een breedte zijn dat men eigenlijk van geen ommegang spreken kan. Voegen wij hierbij dat Krom in zijne beschrijving herhaaldelijk naar de tjaṇḍi's van den Diëng verwijst, dan meen ik dat wij aan enkele technische eigenaardigheden niet al te veel waarde moeten toekennen en dat in ieder geval een zorgvuldiger vergelijking dient te worden gemaakt alvorens wij de beslissing kunnen nemen dat geen der drie tjaṇḍi's als graftempel in den aanvang der 8e çaka-eeuw in gebruik kan zijn geweest [2]).

---

[1]) KROM, *Inleiding*² I: 417.

[2]) Van een put-onderzoek, ter opsporing van gegevens inzake de bijzetting, kan geen sprake zijn, daar reeds tijdens Hoepermans (1864—1867) de putten schoon leeg waren — hij raakt daarover zelfs aan het fantaseeren en zegt: „Deze voetstukken zijn zigtbaar zoo hoog gemaakt om de brandputten op de diepte te krijgen, ten einde de vrouwen de gelegenheid te geven in de vuurgloed te kunnen naderspringen".

Ten slotte nog een opmerking in verband met de nieuw-gevonden inscriptie. Zij dateert uit de 8e çaka-eeuw en moet dus vervaardigd zijn in een tijd, die tjaṇḍi Baraboeḍoer heeft zien verrijzen. Nu heeft de heer Nieuwenkamp in zijn artikel over de gelijkenis tusschen deze tjaṇḍi en een lotus de hypothese geopperd, dat genoemd bouwwerk in een watervlakte moet hebben gelegen, zooals een lotus zich boven het water verheft. Het feit echter, dat in dien tijd een bestaande sawah van een bestaande desa, gelegen lager dan tjaṇḍi Baraboeḍoer [1]), op deze oorkonde ter sprake komt, doet het onhoudbare van deze hypothese duidelijk in het oog springen.

[1]) De kaart geeft voor Krapjak een hoogte van 257 m., terwijl de desa Baraboeḍoer op 250 m. ligt; de heuvel ten W. van de desa, waarop het monument, is nog weer eenige tientallen meters hooger. Trouwens, hetzelfde bewijs wordt geleverd door tjaṇḍi Pawon, die op 240 m. gelegen is en zich dus onder water zou bevonden moeten hebben.

Jogjakarta, 1 Juni 1933.

Eenige opmerkingen over de figuren staande boven de teekens van den dierenriem op de prasens (zodiakbekers)

door

Dr. K. C. CRUCQ.

Deze raadselachtige en fascineerende figuren hebben reeds menigen onderzoeker beziggehouden, zonder dat echter ooit een bevredigende verklaring gevonden werd. Hoewel ik niet apodictisch durf beweren de oplossing van dit raadsel gevonden te hebben, meen ik dat onderstaande beschouwing wellicht een suggestie in de goede richting kan geven, en in elk geval interessant genoeg is om medegedeeld te worden.

Ik zal de lezers niet vermoeien met een gedetailleerde beschrijving van mijn talrijke mislukte pogingen om deze figuren in een bepaald systeem of stel van godheden in te passen, welke hypothesen wel dezelfde zullen zijn als die van vroegere onderzoekers, o.a. de Babylonische en de Egyptische „beheerschers" der maanden en zodiakteekens; de 12 Aditya's, de 12 of 11 Rudra's, de nawagraha (de planeten), de nawasanga (met Viṣṇu en Brahma de 11 nawasanga-lokapāla's), de andere lokapāla's, enz.

Geen enkele der genoemde stellen van goden is iconografisch met onze figuren in overeenstemming te brengen; en wegens dezelfde reden moet men de Balische en Tĕnggĕrsche opvattingen hieromtrent [1]) beschouwen als secundaire speculaties, die ons geen bruikbare gegevens kunnen verschaffen.

---

[1]) Zie *Handelingen Eerste Congres T. L. en V. kunde van Java*, blz. 80-81.

Zooals men weet bestaat de reeks uit 1° zes identieke figuren, waarvan er vijf gekleed zijn in een soort lange broek (sroewal), en dus mannelijk zijn (nl. die welke staan boven den stier, den leeuw, den schorpioen, den makara (de garnaal, capricornus) en den visch, en één welke een sarong aanheeft, en dus een vrouw voorstelt (staande boven de maagd); 2° vijf wajang-achtige gedaanten, nl. een figuur die blijkens zijn haardracht, baard en kastekoord een Brahmaan voorstelt (boven den ram); een panakawan-achtige figuur (gelijkend op Togog) met een puntig wapen of werktuig in de rechterhand (staande boven de mimi); een man (tani) met een patjol op den linkerschouder (boven de krab); een panakawan-achtige figuur (gelijkend op Sĕmar) met een arit in de rechterhand (boven de weegschaal) en een man (tani) met een ploeg op den linkerschouder (boven het watervat); 3° een vogel (staande boven den boog).

Aangaande dit laatste teeken moet vermeld worden, dat blijkens den naam van het sterrenbeeld dhanu in het Bisaya, nl. manog pana = kip-pijl, de vogel boven den boog waarschijnlijk behoort bij de weergave van het sterrenbeeld als zoodanig, dat dus geen aparte figuur boven zich heeft; dit sterrenbeeld neemt dus een uitzonderings-positie in; het is misschien het eerste teeken van den Oud-Javaanschen dierenriem. Men denke ook aan de zon die er soms boven staat; dus het begin van het zonne-jaar? [1]) Op dit teeken kom ik later nog terug, aangezien volgens de hieronder te bespreken methode ook een andere verklaring hiervoor te vinden is; bovenstaande oplossing wordt er echter niet bepaald door weerlegd.

Toen ik na allerlei systemen tevergeefs te hebben toegepast, in deze kwestie „au bout de mon astrologie" gekomen was, begreep ik dat de oplossing niet moest worden gezocht in den vreemde, maar op Java zelf, dat de figuren autochthoon waren, door de Javanen zelf gekozen of uitgedacht. En verder lag het voor de hand in de eerste

---

[1]) Vgl. MILLIES, *Opmerkingen over den Oud-Javaanschen dierenriem*, Verslagen en Mededeelingen K. Akademie van Wetenschappen afd. letterkunde, deel VII blz. 319-320.

plaats de beide figuren nader te beschouwen wier attributen ons een vast gegeven verschaffen, nl. den man met den patjol en den man met den ploeg. Deze stellen beslist landbouwers voor, en wel, blijkens hun uiterlijk, gewone tani's. De onderstelling dat dit „beschermgoden van den landbouw", of „aard-demonen" zijn, konden we dus laten varen; mijn eerste gedachte was dat zij bepaalde seizoenen symboliseerden, nl. den tijd van het ploegen der sawahs en het patjollen der ladangs; maar om te beginnen klopt deze onderstelling niet met de maand van het sterrenbeeld waarboven zij staan (Juni-Juli en November-December), en al was dit wel het geval, dan zou het toch nog onbegrijpelijk zijn, waarom de andere figuren dan ook niet in den „landbouwkalender" zouden zijn ingepast.

Zoo was ik weer op een dood punt aangeland; maar toch bleef ik, terecht, overtuigd, dat we de oplossing moesten zoeken in „autochthone" richting; en daarin is de oplossing dan ook gevonden. De eer van deze ontdekking komt toe aan den heer Tegoeh, 1[en] klerk bij den Oudh. Dienst, die de gelukkige ingeving heeft gehad de oplossing van het raadsel te zoeken in de richting der „wangsalans" of rebussen, beter gezegd: in het Javaansch gebruik om zaken of begrippen aan elkander gelijk te stellen die hetzij overeenkomst van naam vertoonen, hetzij een, in onze oogen soms gezochte, andere factor of eigenschap gemeen hebben, hetgeen ook in de Europeesche Middeleeuwsche symboliek zeer gewoon was. De gemeenschappelijke eigenschap is hier de *gelijktijdigheid*, geen reëele, maar een symbolische: het sterrenbeeld doet door zijn vorm denken aan het jaargetijde waarin de werkzaamheid valt van de erboven staande figuur, m. a. w. het zijn typisch Javaansche rebussen.

De verklaring van den man met den patjol is als volgt: Het teeken *de Krab* doet denken aan den tijd *dat er veel krabben op het land zijn*, het begin van den *drogen tijd*, waarin men de tĕgalans met den *patjoel* bewerkt.

Het teeken *het Watervat* doet denken aan het begin van den *regentijd*, waarin men de sawahs beploegt; vandaar de tani met den *ploeg* boven het Watervat.

En hierdoor is m.i. de sleutel van het geheim gevonden; toen we deze beide bovenstaande figuren hadden ontraadseld, volgden de anderen als vanzelf.

De *Geit* (Mesa) doet ons denken aan de „aja ekapā" en aan de huid der zwarte antilope, dus aan offerritueel en *brahmanen-dom*; vandaar de *brahmaan* boven dit teeken.

De *Mimi* of *Pijlstaartkrab* steekt met zijn degenvormigen staart; de figuur erboven voert ook een *steekwerktuig*, waarschijnlijk een instrument om aardkluiten los te wrikken; waarom hij een panakawan-achtige gedaante heeft, kan ik niet zeggen.

In het geval van de *Weegschaal* en de figuur met de *arit* is de rebus het ingewikkeldst. Men moet in de Weegschaal een *pikoelan* hebben gezien, een vast attribuut van den *grassnijder*, de figuur met de *arit*; waarom hij ook op een panakawan lijkt, is mij eveneens onbekend.

Van den *Vogel* (kip) boven den *boog* heb ik hierboven reeds de door Millies gegeven verklaring vermeld, gebaseerd op den naam van het sterrenbeeld in het Bisaya. Volgens onze methode kan men deze figuur echter ook aldus verklaren: de door de lucht vliegende *pijl* wordt gesymboliseerd door den vogel. Voor Millies' verklaring pleit wel het feit dat de vogel *lager* staat dan de andere figuren der bovenste reeks, en dus misschien niet bij de reeks behoort. Wat tenslotte het jaartal betreft, het is mogelijk, dat dit hier is geplaatst omdat dit sterrenbeeld in het oude Java als het eerste teeken van den zodiak gold, maar ook blijft de mogelijkheid bestaan dat het jaartal hier werd aangebracht om de eenvoudige reden *dat er nergens anders in de bovenste reeks plaats voor was.*

Zoo zijn dan de „bijzondere" figuren afgehandeld en blijven over de zes identieke, Egyptisch-aandoende, figuren, vijf mannelijke, nl. die boven den Stier, den Leeuw, den Schorpioen, den Makara (garnaal, Capricornus) en den Visch, en één vrouwelijke, boven de Maagd; dat deze laatste figuur vrouwelijk is, spreekt vanzelf.

Ik vermoed dat we in deze figuren moeten zien de oud-inheemsche afbeelding van den zonnegod (met stralenkrans

om het hoofd), dus eenvoudig aanduidend de zon staande in het betrekkelijke teeken, terwijl de vrouwelijke figuur boven de Maagd de gemalin van den zonnegod voorstelt. Deze figuren houd ik voor speciaal Oud-Tënggërsch, niet algemeen Oud-Javaansch; immers de zodiakbekers zijn, de twee Balische uitgezonderd, alle afkomstig uit den Tënggër, welke bergstreek reeds in den vroeg-Madjapahitschen tijd blijkens een oorkonde van Hayam Wuruk een bijzondere positie innam, en aangezien, zooals gezegd, buiten den Tënggër geen zodiakbekers gevonden worden, mag men veronderstellen dat deze voorwerpen, althans in dezen vorm, van ouds speciaal behoorden bij het in den Tënggër gebruikelijke ritueel.

Ik ben er mij ten volle van bewust dat mijn verklaring weinig geloof zal vinden, en, oppervlakkig beschouwd, heeft zij ook wel veel onwaarschijnlijks. Maar gelukkig beschik ik over een gegeven dat m.i. sterk voor mijn oplossing pleit, een analoog geval, waarin weliswaar de figuren boven den zodiak ontbreken, maar waar de teekens zelf voor een deel door dergelijke zeer „gezochte" rebussen worden voorgesteld. Een dergelijke beker bevindt zich in het Batav. Museum, een tweede exemplaar is in het Museum te Malang.

Op deze prasen worden de teekens van den dierenriem als volgt afgebeeld:

1. de ram door een uitkijkenden man op een palmboom;
2. de stier door een stier;
3. de tweelingen door een aan elkander vastzittende ploeg en worm;
4. de kreeft door een toekang met hamer en beitel en een ascetenhaardracht;
5. de leeuw door een staanden man;
6. de maagd door een oude vrouw met een watervat op het hoofd;
7. de weegschaal door een zittenden man;
8. de schorpioen door een naga onder een pajoeng;
9. de boogschutter door een vogel (gans);
10. de steenbok door een bok;

11. de waterman door een watervat;
12. de visschen door een man met pikoelan, een klein kind meetrekkend.

Zooals men ziet zijn slechts de nos. 2, 6, 10 en 11 (♉ ♍ ♑ ♒) de gebruikelijke afbeelding der zodiakteekens, waarbij nog opgemerkt moet worden dat de steenbok hier zijn „Europeeschen" vorm heeft, niet dien van een garnaal, hetgeen doet vermoeden dat deze prasen van vrij laten datum moet zijn. Dit doet echter niets af aan het gegeven tot steun van mijn verklaring bovengenoemd, nl. de weergave van teekens op zodiakbekers door „rebussen in beeld".

De heer Altona, Voorzitter der Vereeniging tot bevordering der kennis der Hindoe-Jav. en Jav. Cultuur te Malang, zond ons de volgende vernuftige verklaring der „rebussen":

1. De man in den klapa kijkt om = Jav. dombani; dit duidt aan domba = *ram.*
2. De ploeg en de worm vormen een tweeling-paar en beiden verrichten dezelfde bezigheid (kěmbar) nl. den grond omwoelen, zij vormen dus een wangsalan voor de *tweelingen.*
3. De toekang met hamer en beitel = wong kara („werkman"), aanduidend kara = *kreeft*; bovendien heeft zijn haardracht gedeeltelijk den vorm van een kreeftenschaar; verder kijkt de man om = oelih, oendoer = achteruitloopen, zooals een garnaal.
5. De staande man wijst op zijn geslachtsdeelen, een toespeling op rajasiṃha, aanduidend siṃha = *leeuw.*
7. De zittende man weegt twee ronde voorwerpen tegen elkander af: timbang, aanduidend de *weegschaal.*
8. De slang heft den staart op (djěngking); bovendien duidt hij iets gevaarlijks, iets slechts aan (kala), aldus een wangsalan vormend voor kaladjěngking = *schorpioen*, de pajoeng is in werkelijkheid een bloem, de kěmbang kětoengging (Pergularia odoratissima Sm.); kětonggeng is ook = schorpioen.
9. De vogel strekt zijn hals recht omhoog = dhanoe, aldus den boog aanduidend.

12. De man pikoelt twee vrachten; het is dus een „dubbel" zodiakteeken (twee visschen); verder is de kleine figuur a. h. w. niet overeenkomstig met of verschillend van — overcompleet bij — de groote; overcompleet: salwah = pina = mina, aldus aanduidend de *visschen*.

Dit laatste zodiakteeken bewijst, evenals de steenbok, dat men bij de vervaardiging van dezen beker is uitgegaan van den Europeeschen dierenriem, niet van den *Javaanschen*.

De dieren op de basreliefs van de Boroboedoer

door

Dr. A. STEINMANN.

In hun werk „Beschrijving van Boroboedoer" hebben N. J. Krom en T. van Erp bij de bespreking der reliefs van de Boroboedoer op verschillende plaatsen bijzondere aandacht geschonken aan de aldaar afgebeelde dierenwereld, — Krom reeds in 1920 in deel I bij de archeologische beschrijving, voor zoover de verschillende dieren daarbij gemakkelijk te herkennen waren, of anders voor zoover zij uit de in beeld gebrachte tekstverhalen afgeleid konden worden; — Van Erp in 1931 in deel II bij zijne bouwkundige beschouwingen omtrent het kunstwerk. Helaas heeft Krom nagelaten, bij de samenvattende bespreking over de kleeding, gebouwen, meubels enz., waaromtrent de basreliefs ons inlichtingen wisten te verschaffen, in hoofdstuk XVI „De Boroboedoer als Hindu-Javaansch kunstwerk en cultuurmonument", ook tevens aan de in beeld gebrachte planten en dieren eenige beschouwingen vast te knoopen. Paard en olifant werden er weliswaar in genoemd, doch slechts voor zoover zij als rij- of lastdier optraden. Van Erp daarentegen ging verder en gaf in verschillende twijfelachtige gevallen ook zijn veronderstellingen ten beste ter nadere bepaling der op de zg. rankenposten [1]) afgebeelde dieren en hunne verspreiding over Azië en den Archipel.

In bovengenoemd werk vinden wij de volgende dieren vermeld:

[1]) Onder „rankenposten", een gruwelijk germanisme, verstaat men hier de pilasters, geheel opgesmukt en uitgewerkt naar onderwerpen uit de natuur, hoofdzakelijk ontleend aan de plantenwereld.

1. onder de zoogdieren: apen, runderen, buffels, herten, varkens (of tapirs?), neushoorns, leeuwen, tijgers, katten, paarden, honden, jakhalzen, hazen, otters, geiten, schapen, eekhoorns, schubdieren en muizen.

2. onder de vogels: pauwen, reigers, kippen, duiven, uilen, kraaien, kakatoe's, ganzen, zwanen, eenden, voorts de havik en de kwartel.

3. onder de lagere dieren: schildpadden, slangen, visschen (o. a. haaien), krabben en garnalen.

Aan deze lijst kunnen wij nu nog toevoegen: de l o e w a k, de k i d a n g, de z e b o e, de i c h n e u m o n (mungo of mangoest), p a r k i e t e n, de d o l f ij n en de b r i l s l a n g.

Later hebben Cammerloher en Bakhuizen van den Brink in een drietal artikelen in *De Tropische Natuur* (XX, 1931, p. 141-152 en 181-186; XXI, 1932, p. 10-12) de op de basreliefs van de Boroboedoer afgebeelde flora besproken, waarbij zij terloops ook aan de daarop weergegeven vertegenwoordigers uit de dierenwereld een korte beschouwing vastknoopten.

De op de basreliefs ten tooneele gevoerde dieren zou men het beste in twee hoofdgroepen kunnen onderverdeelen:

a) in dieren, welke onafscheidelijk behooren tot de op de reliefs afgebeelde geschiedenissen, aangezien zij volgens de overlevering daarin een vaste rol vervuld hebben;

b) in dieren, welke in geen enkel opzicht in verband te brengen zijn met de voorgestelde onderwerpen, en dus erbij betrokken moeten zijn enkel en alleen ter opvulling of ter opluistering der betreffende paneelen. Om een voorbeeld te geven, behoeven wij slechts te verwijzen naar die reliefs, waarop Maitreya wordt voorgesteld predikende voor de dieren, of wel naar die, waarop Samantabhadra en de dierenwereld afgebeeld staan.

In de eerste afdeeling zal men, juist in tegenstelling met hetgeen in dat opzicht van de planten gezegd kan worden, naar alle waarschijnlijkheid het meerendeel der op de Boroboedoer afgebeelde diersoorten hebben te rangschikken. Vooropgesteld dient echter te worden, dat wij nog niet

omtrent de beteekenis van alle voorstellingen op de verschillende reliefs voldoende ingelicht zijn, en dus moeten wij ons hier voorloopig beperken tot *die* tafereelen, waarvan de beteekenis reeds bekend is, zooals die, welke betrekking hebben op de teksten van de Lalitavistara (Ie omgang), de Avadāna's en de Jātaka's, waarbij inbegrepen de Jātakamālā (Ie omgang, hoofdmuur, onderste reeks en de balustrade), de Gaṇḍavyūha (IIe omgang, hoofdmuur), de Maitreya-verhalen (III gaanderij), en de Samantabhadra-tekst of Bhadrachari (IVe omgang). De reliefs op den IIIen en IVen omgang zijn gebleken in betrekking te staan tot bepaalde teksten, waarin de Bodhisattva's Maitreya en Samantabhadra de voornaamste rol spelen, zoodat zij te beschouwen zijn als een uitgebreider Gaṇḍavyūhatekst [1]). Uit den aard der zaak nu zullen wij de meeste der voorgestelde dieren natuurlijk op die reliefs aantreffen, waarop de vroegere geboorten van den Boeddha in beeld zijn gebracht. Over deze geschiedenissen handelen b.v. de reliefs langs de balustrade en langs den hoofdmuur van de eerste gaanderij. Wanneer wij de Karmavibhaṅga, waarvan nog slechts enkele tafereelen op de basreliefs van den bedolven voet terecht gebracht konden worden, voorloopig onbesproken laten, dan zullen wij op de reliefs, welke den Jātakamālā-tekst (waarin over de vroegere levens van den Boeddha uitgeweid wordt) vertolken [2]), o.a. de volgende diersoorten afgebeeld vinden; — allereerst de tijgerin (relief 1), den haas, den jakhals, den otter en den aap (relief 23-25). Verder herkennen wij nog op relief 56 een visch, 58 den kwartel, 77 en volgende den haṃsa, 86 en 99 den aap, terwijl elders ook nog het mannelijk

[1]) De in ons stuk opgegeven nummers der diverse reliefs hebben betrekking op de afbeeldingen in den platen-atlas der Boroboedoer-monographie van KROM en VAN ERP. Dat onze opsomming geen aanspraak wil maken op volledigheid, spreekt wel van zelf, gezien de beperkte plaatsruimte in dit opstel, evenals het voorloopige karakter, dat wij er aan wenschen toe te kennen.

[2]) Deze zijn weergegeven op de *bovenste* reeks van de balustrade der 1e gaanderij.

hert (relief 95) en de olifant een rol spelen. Op relief 112 zien wij den Bodhisattva geincarneerd in een olifant, op 128 in een karbouw of waterbuffel, op dat van 133 in een specht, die een bot verwijdert uit de keel van een leeuw en tenslotte kunnen wij hem nog aantreffen in de gedaante van een pauw, gevangen zittende en zijn leer predikende, en in die van den schildpad (relief 192-195); voorts o.a. ook op relief 56 van de *onderste* reeks van den hoofdmuur der Ie gaanderij als koning der Çibi's met den havik en de duif uit de bekende geschiedenis omtrent deze twee vogels.

Wanneer men dus slechts te weten kan komen, welke diersoorten tot de verschillende verhalen in betrekking staan, is het veelal niet zoo moeilijk meer aan de hand daarvan na te gaan, in hoeverre deze dieren door den kunstenaar natuurgetrouw dan wel gestyleerd zijn weergegeven. Men zal heel vaak kunnen opmerken, dat bepaalde dieren al heel weinig gelijkenis vertoonen met die, welke zij eigenlijk behoorden voor te stellen. Wat hiervan de eigenlijke reden mag geweest zijn, valt niet altijd even gemakkelijk te beoordeelen, al is het aannemelijk te veronderstellen, zooals Cammerloher deed voor den leeuw, dat de oude beeldhouwers bij de uitbeelding van sommige der vereischte diersoorten uit het Hindoeland, welke niet op Java voorkwamen, enkel en alleen op hun geheugen waren aangewezen. Het valt zeer zeker niet te ontkennen, dat men bijvoorbeeld den leeuw op de Boroboedoer doorgaans min of meer schematisch vindt weergegeven, waardoor er niets natuurlijks aan overgebleven is. Dit is vooral het geval met de talrijke ter bewaking voor de poorten opgestelde leeuwen[1]). Toch treft men in dat opzicht ook alweer enkele uitzonderingen op den regel, zooals bijvoorbeeld op reliefs BIa 133-135, waarbij vooral op het eerste relief de houding van den leeuw, die een hert bespringt, zeer zeker geenszins onnatuurlijk, noch zelfs stijf genoemd

---

[1]) TH. VAN ERP. *De leeuwen van den Barabudur.* (*Oudheidk. Verslag* 1923, p. 39-54).

kan worden (fig. 1a). Op reliefs BIa 77-80 vindt men het Haṃsa-jātaka weergegeven, hetgeen Krom vertaalde met „De geschiedenis van de zwanen". De daarop voorkomende vogels doen echter meer denken aan ganzen, behalve misschien het dier links boven op paneel 77, waarvan weliswaar het lichaam geschonden is, doch waarvan de hals en de bek duidelijk die zijn van een zwaan (fig. 1c). Deze willekeurigheid behoeft ons op zich zelf niet zoo zeer te verwonderen, aangezien het Sanskritwoord „haṃsa" zoowel „gans" als „zwaan" en zelfs „flamingo" kan beduiden. Ook de haas met de onnatuurlijk groote, opstaande ooren op relief 24 BIa langs de balustrade van de eerste gaanderij (bovenste reeks), op welk relief de geschiedenis wordt voorgesteld van den brahmaan, die in het bosch den Bodhisattva in de gedaante van een haas tegenkomt, tezamen met een otter, een jakhals en een aap, en die dezen dieren om voedsel verzoekt, is niet bijster natuurgetrouw in beeld gebracht. Het naast den haas zittende dier, dat blijkbaar een jakhals moet verbeelden, is als zoodanig stellig niet te herkennen, evenmin als de otter (*Lutra* sp.) daar beneden. Een duidelijker afbeelding van den Indischen jakhals (*Canis aureus ?*) vindt men echter op het Bhairawa-beeld in het Ethnographisch Museum te Leiden, waarvan men een afbeelding kan aantreffen in het artikel van J. L. Moens, *Het buddhisme op Java en Sumatra in zijn laatste bloeiperiode* [1]). Tenslotte willen wij wijzen op het voorkomen op de verschillende tafereelen van mythische dieren, o.a. het Çarabha-hert op paneel B Ia 93, met zijn acht pooten, waarvan vier op den rug (fig. 11), voorts nāga's, makara's met gestyleerden olifantskop en vischlijf, het vliegende wonderpaard Valāha (relief B IV 22), garuḍa's, kinnara's enz. enz.

Gaan wij nu over tot de bespreking der dieren, welke vrij duidelijk te herkennen zijn en die wij meenen te kunnen determineeren, dan hebben wij als zoodanig in de eerste plaats den olifant te noemen, dien men het veelvuldigst

---

[1]) *Tijdschrift v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel LXIV, 1924, p. 546.

en tevens het getrouwst op de verschillende tafereelen afgebeeld kan vinden. Ook de a p e n zijn soms verrassend levendig voorgesteld, zooals, om een paar voorbeelden te noemen, op relief Bla 102, waar de speelsche uitdrukking op de snuiten bijzonder opvalt (fig. 2), of op de paneelen 129-131, waar de plaagzucht onmiskenbaar van hun gelaat valt af te lezen (fig. 3b), of wel op relief Bla 86, alwaar de sprekende trekken van den slapenden aap zoo getrouw zijn weergegeven.

Even zeker als men zeggen kan, dat de beeldhouwers bij de uitbeelding der op de reliefs weergegeven personen niet met individuen, doch slechts met vaststaande of bepaalde typen werkten, even zeker hebben zij ook hunne voorstellingen uit de natuur, zooals dieren, planten, rotsen enz. op conventioneele wijze op de reliefs uitgewerkt naar standaardmodellen. Op dit feit heeft Krom reeds eerder gewezen, doch ik wil daarop te dezer plaatse nogmaals de aandacht der lezers vestigen. Beschouwen wij nu in dit verband b. v. de afbeeldingen op de Boroboedoer, die a p e n moeten voorstellen, dan vinden wij deze altijd op stereotype wijze afgebeeld. Daaruit vermoeden wij, dat bij de uitbeelding dezer dieren den beeldhouwers een langstaartige *Macacus*-soort [1]) als prototype voor oogen gezweefd moet hebben, zooals duidelijk te zien schijnt aan de sterk vooruitstekende snuiten en ten overvloede nog blijken kan uit het bezit van een langen staart bij de afgebeelde dieren [2]). Een bonte schaar van dieren vindt men op de voorstelling van relief III 71, waar men den toekomstigen Boeddha Maitreya voor de dieren ziet prediken. Dit relief, en ook dat van IV 55 ter verluchting van den Samantabhadratekst, levert waardevolle gegevens op ter beoordeeling van

[1]) Dergelijke apen vindt men ook herhaaldelijk afgebeeld op de Rāmāyaṇa-reliefs van de Tjaṇḍi Prambanan. Het geheele leger, door Hanoeman aangevoerd, bestaat uit deze apen.

[2]) Immers de soorten uit het geslacht *Semnopithecus*, zooals de l o e t o e n g, bezitten wel een langen staart, maar tevens een vlakken gelaatshoek, terwijl de staartlooze g i b b o n s – *Hylobates* sp. hier als vanzelfsprekend niet in aanmerking komen.

de toen bekende dierenwereld [1]) (fig. 4 a en b). De dieren zijn daar grootendeels tot paren vereenigd. In de rangschikking daarvan bemerken wij een zekere regelmaat in de volgorde doordat b. v. op beide reliefs de olifant en het paard beneden zijn geplaatst. Daarnaast zien wij op relief 71 enkele schapen, daar boven zeboes en karbouwen, vervolgens geiten en varkens, een haas met abnormaal groote ooren en een kakatoe. Doch men kan op de bedoelde reliefs nog meer belangrijks opmerken. Wij troffen namelijk op relief IV 55 de *eenige afbeelding op de Boroboedoer* aan van den neushoorn. Dat Cammerloher en ook Karny hem over het hoofd hebben gezien, is vermoedelijk aan de omstandigheid te wijten, dat hij zich te midden van eene geheele kudde van andere dieren bevindt en daardoor niet dadelijk opvalt. Deze neushoorn zou *Rhinoceros sondaicus* Desm. kunnen zijn, doch evengoed *Rh. unicornis* L. (Rh. indicus of asiaticus), den Indischen neushoorn, aangezien hij slechts één enkelen hoorn bezit. Achter dit dierenpaar kan men twee varkens onderscheiden, verderop, eveneens in paren, schapen, bokken met lange sik en zeboes, hazen (?) met groote ronde ooren en slangen, dan twee leeuwen, twee tijgers en tenslotte op den achtergrond eenige apen.

Nu is het wel opvallend, dat de volgorde dezer dieren

---

[1]) Behalve deze zijn nog enkele andere reliefs, waarop men velerlei dieren aantreft, voor den zoöloog van belang, bijvoorbeeld de paneelen Bla 31 en 128, op welk laatstgenoemd relief men den buffel in het bosch, te midden van verschillende viervoetige woudbewoners aantreft, relief II 100 (Gaṇḍavyūha), waar Avalokiteçvara in een rotsgebergte zittend afgebeeld is, omgeven door de dieren, of paneel BII 29, waar een bhikṣu ligt te slapen te midden van een menigte dieren, onder welke KROM noemt: apen, herten, varkens, eekhoorns, vogels, jakhalzen, schubdieren (?), „en nog meerdere, waarin de beeldhouwer zich niet zoodanig zoöloog getoond heeft, dat wij zijn bedoeling kunnen vatten". Paneelen met waardevol studiemateriaal zijn o.a. B I 109 en 114, waarop verschillende wouddieren, B II 59—61 en I Ba 372, waarop de geschiedenis van den asceet, de duif, de raaf, de slang en het hert fig. 14).

hier afwijkt van de gewone rangschikking volgens de Hindoe-mythologie. Het is op deze twee reliefs, doch vooral op dat van no. 41 van de onderste reeks (fig. 3a) en verder op de reliefs B Ia 131 en 132 (fig. 3 b), dat wij in het bijzonder de aandacht van den lezer wenschen te vestigen, omdat zij het zijn, die een bevestigend antwoord weten te geven op de vraag door Bakhuizen van den Brink indertijd gesteld, nl. of ook de karbouw — *Bos bubalis L.* niet ergens op de Boroboedoer-reliefs nagespeurd zou kunnen worden. Welnu, op bovenbedoeld relief 41 herkennen wij niet minder dan vier karbouwen, waaronder er één in de typische slapende houding. Desondanks zal men echter goed doen, niet enkel uit dit voorkomen van den karbouw op de Boroboedoer-reliefs de gevolgtrekking te maken, dat de afbeeldingen van dit dier ontleend zouden zijn aan de Oud-Javaansche dierenwereld. Immers de karbouw stamt af van den arni, welke buffel in de moerassen van Voor-Indië in wilde en halfwilde kudden leeft.

Behalve den karbouw ontmoeten wij op de reliefs ook nog het Aziatisch huisrund of de zeboe (*Bos indicus L.*), veelal kenbaar aan den bult op zijn rug. Tengevolge van de vermenging met het Europeesche rund (*Bos taurus*) is de bult van den sapi, die bij het zuiverder Bengaleesche ras nog goed ontwikkeld is, soms meer of minder verdwenen [1]). Wij vinden hem afgebeeld o.a. op paneel 93 van den bedolven voet (fig. 15a), op relief 336 en 372 van de bovenste reeks, en op paneel 2 van de onderste reeks der balustrade der Ie gaanderij.

Resumeerende vinden wij dus van de vertegenwoordigers der *Ungulata* of hoefdieren op de reliefs aanwezig, zoowel den gewonen waterbuffel of karbouw — *Bos bubalis L.* met de gestrekte ruglijn, als ook den zeboe — *Bos indicus L.* met den vetbult op den nek. Wij zien ze gezamenlijk tusschen de afgebeelde dieren optreden en wel den karbouw op relief III 71, waarvan enkele

---

[1]) J. H. VAN BALEN. *De dierenwereld van Insulinde in woord en beeld.* I. De zoogdieren, Zutphen, Thieme, p. 480.

exemplaren met lange naar achter gerichte horens en andere met korte opstaande horens werden weergegeven, terwijl wij op relief 55 (IVe gaanderij, hoofdmuur) den z e b o e vertegenwoordigd zien (fig 4b). Krom vermeldt bij de bespreking van relief 55 onder de verzamelde dieren den b u f f e l en het r u n d, en van relief 71 (Maitreya) nog drie andere runderen, zonder op het wezen daarvan dieper in te gaan. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij met „buffel" den k a r b o u w en met „rund" den z e b o e bedoeld, want bij de bespreking van reliefs 129—132 van de onderste reeks der balustrade der Ie gaanderij, waarop de geschiedenis van den b u f f e l en den a a p is weergegeven, duidt hij den aldaar afgebeelden k a r b o u w eveneens met „buffel" aan. Daartegenover staat echter, dat hij bij de beschrijving van relief 41 der onderste reeks van denzelfden omgang, waarop vier k a r b o u w e n staan afgebeeld, van r u n d e r e n in het algemeen spreekt, als was hem toen het onderscheid tusschen k a r b o u w en z e b o e ontgaan. Waarschijnlijk zijn Cammerloher [1]) en Karny [2]) de eersten, die melding maken van het voorkomen op de reliefs van den z e b o e als zoodanig. Karny legde in zijn geschrift van 1925 nog extra den nadruk op de aanwezigheid van dit rund op de hierbedoelde reliefs, waarbij hij tevens het reliefstuk weergaf, waarop een ploegende landbouwer met zijn stel *ossen* voorkomt. Uit de orde der *Ungulata* vermelden wij verder: den éénhoornigen n e u s h o o r n — *Rhinoceros* sp., het p a a r d, de g e i t - *Capra* sp. en het s c h a a p — *Ovis* sp. S c h a p e n zijn o.a. afgebeeld op relief 86 van den bedolven voet, op Ia 86, op relief B Ib 79, tezamen met p a u w e n, twee k i d a n g s en een e e k h o o r n enz. G e i t e n ziet men o.a. op reliefs B II 85 en 87.

Krom wil onder de dieren op relief Ia 86 ook nog twee g a z e l l e n (?) herkennen; wij echter houden ze eenvoudig voor s c h a p e n. Op relief 93 van den bedolven voet, en

---

[1]) H. CAMMERLOHER. *Wat de Boroboedoer den natuuronderzoeker leert.* (*De Trop. Natuur*, XX, 8, 1931, p. 150).

[2]) H. H. KARNY. *Neues vom Borobudur.* Ein Sammelreferat. 1925, Abb. 3, p. 8.

ook elders, vinden wij nog den kidang of mĕntjĕk-*Muntiacus muntjac Zimm.* (*Cervulus muntjac*) afgebeeld, (fig. 15a), hetgeen uit het korte gewei met de tamelijk evenwijdig verloopende en dicht bijeen geplaatste horens, alsmede aan de verhevenheden boven de oogen, valt op te maken. Ter rechterzijde van de middenfiguur op ditzelfde relief ziet men twee ganzen en twee pauwen. Het duidelijkst vindt men den mĕntjĕk afgebeeld op relief B Ia 97 (fig. 5), met op den voorgrond een vluchtend jong. Duidelijke afbeeldingen van den kidang, waarop vooral de voor deze hertensoort zoo typische kenmerken, zooals de, boven het hoofd uitstekende verlengstukken (steel, rozenstok) zittende kroontjes, en verder het korte gewei op kortere of langere, met zijn enkele kleine naar voren en naar boven gerichte vertakking aan de basis, bijzonder goed zichtbaar zijn, vindt men op relief Ib 114 en B II 61 (fig. 12 en 13a), alsmede op relief B Ia 372 (fig. 14) en B Ia 133 (fig. 1a) [1]. Een aantal herten (*Cervidae*) kan men voorts aantreffen op relief II 100, waar Avalokiteçvara zich in het rotsgebergte ophoudt. Varkens herkent men niet alleen tusschen de opeengehoopte dieren van relief III 71 en relief IV 55, doch eveneens op relief 9 en 74 van den bedolven voet, op Ib 109 en 114 (fig. 13a), op B Ia 95 en 128 (fig. 6a) en op nog vijf andere reliefs (59-61, 57 en 40?) der balustrade van den IIden omgang. Ook als dragers der z.g. rankenposten van den hoofdmuur der IVe gaanderij treffen wij het varken als ornament uitgebeiteld

---

[1]) Een goed gelijkend beeld van den mĕntjĕk vinden wij ook nog op een der Rāmāyaṇa-reliefs (no. 25) van de Tjaṇḍi Prambanan, waarbij de beeldhouwer zelfs niet vergeten heeft de zoo typische teruggekromde hoektanden duidelijk te doen uitkomen (fig. 16). – Hierbij zij vermeld, dat alle afbeeldingen van dieren, die op andere monumenten dan de Boroboedoer voorkomen, en welke wij in onze bespreking hebben opgenomen, steeds in een noot beneden aan de bladzijde vermeld zijn. De hierbij opgegeven nummers van de besproken reliefs hebben, voor zooverre het gaat om de tjaṇḍi's Prambanan en Panataran, betrekking op het boek van J. KATS, *Het Rāmāyaṇa op Javaansche tempelreliefs.* Uitg. Kolff & Co. Batavia-Leiden.

aan, Dit afgebeelde varken vertoont duidelijk eene sterke inzinking van de ruglijn, hetgeen vermoedelijk wijst op het zoowel op Java door Chineezen, als op Bali veel geteelde slachtvarken [1]) (fig. 6b). De tapir (*Tapirus indicus*) wordt, hoewel met twijfel, genoemd door Van Erp als voorkomende op een der sierpijlers (rankenposten). De vorm der achterpooten van het voorgestelde dier sluiten m.i. deze mogelijkheid uit.

Onder de roofdieren of *Carnivora* ontmoeten wij den tijger — *Felis tigris L.*, zoowel op de reliefs (b.v. op drie daarvan langs de balustrade der IIe gaanderij), als ook enkel ter opluistering der verschillende sierpijlers. Tamelijk natuurgetrouw komt hij voor op no. 39 van bovengenoemde balustrade Hoe katten door de beeldhouwers werden weergegeven, toont ons relief I B 80 uit de geschiedenis van Rudrāyaṇa bij de vertooning der gedresseerde katten (fig. 15b).

De beide dieren met de gestrekte staarten op relief 135 van de balustrade der eerste gaanderij (fig. 1 b), zijn mogelijk de palm- of rolmarter, loewak, tjareuh of moesang - *Paradoxurus hermaphroditus Pall.*, welke diersoort over Oost-Azië algemeen verspreid voorkomt. Ook de dieren, die zich op relief 62 van de balustrade der II gaanderij, beneden den staart van den pauw, in de rotsholte bevinden, zien wij voor loewaks (fig. 7 a) aan. In elk geval zijn de op fig. 1 b afgebeelde dieren o.i. dezelfde als die van fig. 7a. Duidelijk daarvan verschillend is het op fig. 7b afgebeelde dier, dat zich onder den zetel van den asceet bevindt. Wij meenen daarin een vertegenwoordiger van de groep der Mangoesten, Ichneumons of *Herpestinae*, behoorende tot de familie der Civetkatten (*Viverridae*) te mogen herkennen (relief B I b 79) evenals in het rechts van het midden, beneden afgebeelde dier op relief I b 90, weergevende de geschiedenis van Bhallatiya. De rolronde en langgerekte, op korte pooten rustende

[1]) De door SCHNEIDER opgegeven kenmerken als het hooge voorhoofd en den korten, krachtigen snuit kloppen hier geheel mee.

romp, de toegespitste snuit, de korte en ronde ooren en tenslotte de volle staart, doen ons het meest denken aan den M a n g o e s t (*Herpestes mungo* - Eng. m a n g o o s e), ook wel i c h n e u m o n geheeten, die in de oudheid een groote rol speelde als slangen en rattenverdelger en voor dat doel veel getemd werd [1].)

Goede afbeeldingen van h o n d e n vinden wij op reliefs 87 en 88 van den bedolven voet (fig. 9 a-b). Zeer natuurgetrouw op eerstgenoemd relief is de houding van den blaffenden h o n d met zijn opgerichten staart. Doch ook de h o n d van paneel 88, die iemand in de kuiten bijt, is niet onverdienstelijk weergegeven. Ik verwijs voor dit dier verder nog naar reliefs 92, 65, 49 en 4 van den bedolven voet, naar relief B Ia 24 en naar reliefs Ia 80, 118, 19 (en misschien 68) (Levensgeschiedenis van den Boeddha) enz., alsmede naar de opluistering van een sierpijler aan den hoofdmuur van de Ie, IIIe en IVe gaanderij. Van Erp uitte de veronderstelling, dat een dezer dieren een j a k h a l s kon zijn, hoewel het toch ook wel wat op een h o n d gelijkt. De vrijwel onherkenbare afbeelding van den j a k h a l s en den o t t e r (*Lutra* sp.) hebben wij hiervoor reeds besproken. Of hier met dezen jakhals de Indische soort, *Canis aureus* L., bedoeld kan zijn, valt heel moeilijk uit te maken [2]).

---

[1]) Een eveneens sterk erop gelijkend dier vinden wij op een der Kṛṣṇāyana-reliefs van Tjaṇḍi Prambanan. Er schijnt echter eenige verwarring te heerschen omtrent den i c h n e u m o n en den m a r t e r. Dat de „marter" als attribuut van den god des rijkdoms Kuvera vaak gebezigd werd, zij hier terloops vermeld. N. J. KROM (*De Buddhistische bronzen in het Museum te Batavia.* Rapp. v. d. commissie in N. I. v. Oudheidk. Onderzoek, 1919. p. 56) en later A. C. TOBI (*De Buddhistische bronzen in het Museum te Leiden.* Oudhk. Versl. 1930. Bijlage D. p. 192) noemen n.l. als attribuut van Jambhala-Kuvera o.a. den marter of ichneumon. De naam marter voor ichneumon werkt eenigszins verwarrend, aangezien de twee namen eigenlijk aan verschillende diersoorten toebehooren. Deze verwisseling kan ontstaan zijn, omdat men voor ichneumon geen Hollandschen volksnaam bezit.

[2]) KROM spreekt nog van een j a k h a l s, voorkomende op relief I B 29, onder de dieren, die rondom den slapenden bhikṣu heen liggen.

Onder de knaagdieren of *Rodentia* ontmoeten wij op de Boroboedoer den h a a s, den e e k h o o r n en de r a t. Den h a a s vinden wij op de sierpijlers van den hoofdmuur, Ie gaanderij tot vier malen, op die van de IIe gaanderij drie malen toe afgebeeld. Herhaaldelijk doet hij zich bij de geboorteverhalen van den Boeddha voor als incarnatie van den Bodhisattva. De abnormaal lange staart, waarmee hij op paneel B Ib 79 werd toegerust, was Krom en Van Erp reeds opgevallen. Wij zullen wel niet ver mistasten, indien wij aannemen, dat hier slechts sprake kan zijn van een I n d i s c h e n h a a s — *Lepus* sp., doch wij wagen het niet om tot eene nadere soortbepaling over te gaan.

Het is opvallend, hoe afwijkend de haas op de verschillende paneelen, waarop hij een rol speelt in het in beeld gebrachte verhaal, werd weergegeven. Behalve op paneel B Ib 79, waarop wij hem zien met een langen staart vindt men hem overigens steeds met een kort staartstompje afgebeeld. Verder wordt hij meestal weergegeven met onnatuurlijk groote ooren, welke soms cirkelrond of ook wel langwerpig zijn, het eerste o. a. op relief II B 59 (fig. 13b.), waaruit wij konden afleiden, dat de beide dieren met ronde flapooren op paneel IV. 55 (zie fig. 4b), inderdaad hazen moeten verbeelden, het tweede o. a. op relief II B 61, III 71, B I b 79, op relief 4 van den bedolven voet, op een der sierpijlers enz.

E e k h o o r n s of badjings-*Sciurus* sp. herkennen wij o.a. op relief B IV 20 der Maitreya- en Bodhisattva-verhalen, op relief I a 85, op relief B Ib 79 en op relief 105 van den bedolven voet, alwaar men een exemplaar tegen een boom ziet opklauteren, terwijl men een anderen beneden ziet zitten [1]). R a t t e n (*Rattus* sp.) treft men aan op drie reliefs (no. 65, 87 en 118) van den bedolven voet (fig. 9b). De eenige soort onder de *Edentata* of tandeloozen, die wij op de Boroboedoer vinden kunnen, is *Manis* sp., het s c h u b d i e r,

---

[1]) Deze dieren vindt men ook herhaaldelijk op de Rāmāyaṇa-reliefs van de Tjaṇḍi Prambanan afgebeeld, meestal tegen boomen opklimmend, b.v. op reliefs 12, 23, 28, 30/31, 32 en 33/34.

en wel op relief 88 handelende over de levensgeschiedenis van den Boeddha.[1])

Op de reliefs van den bedolven voet werden de afgebeelde dieren, hoewel niet altijd, toch wel doorgaans willekeurig aangebracht, juist in tegenstelling met de reliefs van balustrade en hoofdmuur der Ie gaanderij, welke de geschiedenissen van den in verschillende dierengedaanten geincarneerden Bodhisattva weergeven, waarbij vaak de in beeld gebrachte diersoorten door den gevolgden tekst waren voorgeschreven. Hetzelfde geldt voor de op de eerste gaanderij, hoofdmuur, bovenste reeks afgebeelde dieren. Naast de vogels, welke dieren zich bij uitstek leenen tot opvulling van leemten in het paneelwerk en tengevolge daarvan dan ook het veelvuldigst werden uitgebeeld, zien wij den olifant en het paard, voorts herten en honden overwegend vaak optreden. Trouwens ook op de reliefs, die de tafereelen uit de Jātakamālā en de Maitreyaverhalen weergeven, komt de olifant herhaaldelijk voor. Op het beitelwerk der sierpijlers van den hoofdmuur der Ie en der IVe gaanderij daarentegen, ziet men den leeuw en op die van de IIIe gaanderij, de schildpad het veelvuldigst voorkomen.

Wat betreft het aantal der in beeld gebrachte vogels, staat zeker de pauw (*Pavo* sp.) bovenaan (fig. 10a). Of men hier van den Javaanschen pauw (*Pavo muticus* L.) mag spreken, valt aan het uiterlijk niet met absolute zekerheid te zeggen, hoewel de vrij lange kuif, die hij op relief II B 66 (fig. 10a) en op relief II B 62 bezit, daarvoor mogelijk zoude kunnen pleiten. Hij komt op niet minder dan 7 paneelen der geboorteverhalen van den Boeddha voor (no. 40, 57, 59, 62, 63, 65, 66), verder op

---

[1]) Veel fraaier afgebeeld treft men dit dier aan op relief 8 van de Rāmāyaṇa-reeks op Tjaṇḍi Prambanan, en wel in een typische ineengerolde houding, verder op paneel 39 der Rāmāyaṇa-reliefs van Tjaṇḍi Panataran.

Onder de op relief 38 van de Rāmāyaṇa-reeks op Tjaṇḍi Panataran geschetste dieren, die door HANOEMAN opgeschrikt worden, ontwaren wij ook nog beneden een van stekels voorzien dier, dat wij voor het stekelvarken, landak of *Hystrix* aanzien, dat eveneens tot de knaagdieren behoort.

relief B Ib 79 (Jātaka's), op relief Ib 109 en 114, op relief Ia 83, op relief II 31 en op reliefs III 12 en 14. Andere vertegenwoordigers der hoendervogels of *Galliformes*, als kippen, of fazanten komen op alle reliefs af en toe voor, evenzoo reigers [1]) (*Ardeidae*). Zeer vaak afgebeeld vinden wij ook de duiven of *Columbae*, zoo o. a. op reliefs Ib 86, 87, 89, 93, 98, 99, 101, en op BIa 372 vervolgens heel dikwijls papegaaien (*Psittacidae*), o. a. op IIB 56, 62, 66, 71, 73, 74, 79, 81 en 29 en op no. 37 van den bedolven voet. In hoofdzaak hebben wij hier te doen met kakatoes, gekenmerkt door de aanwezigheid van een kuif, b. v. op relief III 35, waar de bovenste rij vogels aan de linker kant van het paneel volgens Krom uit kakatoes zouden bestaan. Op relief B I a 103 (fig. 10b) daarentegen, vinden wij bovenaan vier krombekkige vogels met betrekkelijk korten staart afgebeeld, welke door het ontbreken van de kuif moeten aangezien worden voor parkieten. Hetzelfde geldt voor paneel II B 29. Van de gansvogels of *Anseriformes* vinden wij haast overal op de reliefs af en toe enkele vertegenwoordigers, zooals ganzen en eenden, afgebeeld. Ook op de sierpijlers heeft Van Erp een gans weten te ontdekken.

Een uil herkende Krom op relief 4 van den bedolven voet [2]), tezamen voorkomend met eene kraai (*Corvus* sp.) [3]). Kraaien vindt men ook nog op paneel II B 29, BIa 372 (fig. 14) en zooals Krom o. i. terecht wist op te merken, rechts boven op relief II B 57 (fig. 13a). De tot de *Turni-*

---

[1]) Reigers meenen wij te herkennen op relief I b 114 (zie fig. 12)

[2]) Twee uilen zien wij ook in den boom zitten, rechts op paneel 16 van de Rāmāyaṇa-reeks van Tjaṇḍi Prambanan, die merkwaardigerwijs door KATS voor „neusapen" werden uitgemaakt. Naar de bosjes veeren boven de ooren te oordeelen, moeten ze een soort ooruil (*Otus* sp.) voorstellen.

[3]) Een pelikaan, die bezig is een visch te verslinden, vinden wij overigens op relief 42 van de Rāmāyaṇa-reeks van Tjaṇḍi Prambanan afgebeeld (Of de afgebeelde vogel *Pelecanus philippinensis* GM dan wel *Pelecanus onocrotalus* L. (*roseus* GM) is, durven wij niet uit te maken) en op relief 55 van de Rāmāyaṇa-reeks van Tjaṇḍi Panataran twee tot de *Coraciformes* behoorende neushoornvogels (*Bucerotidae*).

ciformes behoorende k w a r t e l (*Turnix* sp.) herkent men op relief B I a 58, en de tot de *Accipitiformes* behoorende h a v i k (relief I b 56) hebben wij reeds vroeger vermeldt.

Onder de lagere gewervelde dieren komt vooral de s c h i l d p a d [1]) bij herhaling op de reliefs voor, en wel in de geboorte-verhalen van den Boeddha, waarbij zij een belangrijke rol te vervullen heeft. Zoo vindt men haar bijvoorbeeld weergegeven op relief B Ia 192 en 195 (fig. 8d), voorts op paneel 89 van den bedolven voet, tezamen met eenige v i s s c h e n, welk tafereel de onverbiddelijke wet van het Karman moet verduidelijken. S l a n g e n ziet men o. a. op de sierpijlers van den hoofdmuur der IIe en IVe gaanderij uitgebeiteld, alsmede op 3 reliefs van de bovenste reeks der Ie gaanderij, balustrade (no. 57, 192, 195), op relief B Ib 17 (fig. 8b en c) en dan nog op relief 89 van den bedolven voet [2]). Op relief 372 van de bovenste reeks van de balustrade der Ie gaanderij ziet men eveneens een slang weergegeven, alweer in dezelfde, half opgerichte houding, die men haar elders ook steeds laat aannemen. Deze dreigende houding van het dier met den hoog opgerichten kop en met den schild- of lepelvormig, tot meermalen de oorspronkelijke breedte uitgezetten hals, is kenmerkend voor de tot de *Colubridae* behoorende b r i l s l a n g of c o b r a (*Naja* sp., de zg. o r a j s i n d o e k), die wij dan ook zonder aarzelen als zoodanig identificeeren. Ook hier blijkt duidelijk, dat men met een standaardmodel te doen heeft, hetwelk ook op andere monumenten navolging vond (bij voorbeeld op de Prambanan). Over afbeeldingen van s l a n g e n op de tempelmuren heeft Huyser in het bijzonder geschreven in *Het Nederl. Indische huis oud en nieuw* [3]). Hij vestigde daarin mede de aandacht op nog andere slangen-

---

[1]) Ook op de bouwwerken uit de Oost-Javaansche periode wordt zij soms afgebeeld o.a. op die van Tjaṇḍi Keḍaton (zie ook *Oudhk. Verslag* 1921, p. 23, fig. 4), waar een s c h i l d p a d in gevecht met een o l i f a n t is voorgesteld.

[2]) Ook herkent men ze op reliefs 24, 25 en 42 van de Rāmāyaṇa-reeks op Tjaṇḍi Prambanan.

[3]) J. G. HUYSER. *De Naga in de Javaansche Kunst.* (*Het Nederl. Ind. Huis oud en nieuw*, Jaarg. 2, 1915, p. 12-28).

beelden, b.v. op de reliefs van de Tjaṇḍi Mĕndoet, de Prambanan en elders. Inderdaad vinden wij slangen herhaaldelijk weergegeven op de wanden dezer oude monumenten, zooals o.a. op de Rāmāyaṇa-reliefs van de Tjaṇḍi Prambanan (zie pl. 1, 24, 25 en 42 in het boek van Kats), verder op de Kṛṣṇāyana-reeks aldaar, waarop men ook de p a d voorgesteld vindt.

Den k r o k o d i l meenen wij op paneel B Ia 193 betreffende de geschiedenis van de s c h i l d p a d, waarop de schipbreuk is voorgesteld, rechts van het schip te mogen herkennen in het met wijd opengesperden muil afgebeelde vischachtige dier. Ongetwijfeld zal het een op den v i s c h-o l i f a n t of m a k a r a gelijkend zeemonster hebben moeten voorstellen doch die, zooals Krom m.i. zeer terecht opmerkt, „weinig van de Makara heeft, welke in de decoratie der Hindoe-Javaansche tempels zulk eene groote rol speelt, doch meer op een h a a i lijkt", waarvoor o.i. ook de aanwezigheid van de zee eerder zou pleiten. Evenwel bezit een haai geen tong en evenmin zulk een wijd opengesperden muil. De aanwezigheid van die tong en de gelijkenis met het monster met den opengesperden muil op paneel B Ia 54, voorstellende de geschiedenis van den koopman Suparaga, op welk paneel een echte m a k a r a ter overeenkomstiger plaatse, rechts van het schip aanzwemt, verder de gelijkenis met het dier uit paneel no. 25 [1]) der Rāmāyaṇa-reliefs van de Tjaṇḍi Prambanan dat ons een k r o k o d i l te zien geeft, duiden o.i. eerder op den traditioneelen k r o k o d i l, dien men volgens Vogel [2]), Heine-Geldern [3]) en anderen [4]) uit de oudstbekende Makara-voorstellingen in Vóór-Indië (o.a. in de grot van Lomas Rishi in Bihar uit 250 vóór Chr.) herkent.

V i s s c h e n of althans vischachtige dieren komen op

---

[1]) Zie J. KATS. *Het Rāmāyaṇa op Javaansche tempelreliefs.* Uitg. Kolff & Co. Batavia-Leiden.

[2]) J. Ph. VOGEL. *De makara in de Voor-Indische beeldhouwkunst.* (*Ned. Ind. Oud & Nieuw*, VIII, 1924, p. 266).

[3]) R. HEINE-GELDERN. *Altjavanische Bronzen.* (*Artis thesaurus*, I. 1925, p. 24).

[4]) W. F. STUTTERHEIM. *Indische Cultuurgeschiedenis.* II. *Het Hinduisme in den Archipel*, 1932, p. 153).

de reliefs herhaaldelijk voor, zooals afzonderlijk op de reliefs 109 en 118 van den bedolven voet, reliefs B Ia 54 en 56 (Jātaka), op no. Ia 76, 77 en 115 en op relief II 41 (Gaṇḍavyūha), doch elders ook tezamen met schildpadden (zie reliefs B. Ia 57, 192 en 195) of met krabben [1]) Soms, zooals aan den voet van sommige sierpijlers, vinden wij visschen enkel en alleen ter wille van de versiering [2]). Als zoodanig valt dan op de tot de *Cetaceae* of walvischachtigen behoorende dolfijn (fig. 8a) dien wij feitelijk al bij de bespreking der zoogdieren hadden moeten vermelden.

Haaien vinden wij afgebeeld op paneel B Ia 192 onder de vele zeedieren, die om de schildpad heen zwemmen, waarbij één exemplaar zelfs van de onderzijde zichtbaar wordt (zie ook fig. 8d). Voor afbeeldingen van visschen hebben wij ons niet alleen te wenden tot die reliefs, waar deze dieren in verband te brengen zijn met het in beeld gebrachte verhaal (zooals b.v. in de verhalen, waarin de Bodhisattva optreedt in de incarnatie van een visch (zie B Ia 56 en 57), doch wij zullen deze waterdieren al even dikwijls kunnen aantreffen, zuiver als bijkomstig element, o.a., daar waar de beeldhouwer ons een zeetafereel vertoont met schepen erop (zie relief 23, 53, 86 en 108 van de onderste reeks der hoofdmuur der Ie gaanderij, en reliefs 41 van den hoofdmuur, IIe gaanderij en 54 bovenste reeks van de balustrade der Ie gaanderij) [3]). Krabben en garnalen vermeldt Van Erp onder versieringen der z.g. rankenposten. Wij mogen niet nalaten, zij het ook slechts terloops, nog even te wijzen op het voorkomen van de bekende çangkaschelp — *Turbinella* sp. op de reliefs van de Boroboe-

[1]) Krabben ziet men natuurgetrouw weergegeven op de Rāmāyaṇa-reliefs No. 1, 40 en 41 van de Tjaṇḍi Prambanan.

[2]) b.v. niet minder dan 16 maal in den hoofdmuur der IIIe gaanderij en 2 maal op de sierpijlers in den hoofdmuur der IVe gaanderij).

[3]) Onder de visschen ontwaren wij op de Prambanan (relief 41/42) een vertegenwoordiger der kogel- of koffervisschen (*Tetrodontidae*) en op de Panataran-reliefs (No. 36) een zwaardvisch (*Xyphias gladius L.*). Naar de gedaante te oordeelen, hebben wij hier hoogstwaarschijnlijk te doen met den eigenlijken kogelvisch-*Tetrodon reticularis*, waarvan doode exemplaren na stormachtig weer zoo vaak op Java's stranden aanspoelen.

doer, aangezien zij uit een oudheidkundig oogpunt beschouwd zulk een belangrijke rol heeft gespeeld, waarom zij dan ook herhaaldelijk het onderwerp is geweest eener nauwkeurige studie. C. Leemans heeft in zijn artikel *Boroboedoer op het eiland van Java*, Leiden 1873, de tafereelen aangegeven, waarop men çangka-schelpen afgebeeld vindt. Jochim [1]) wijdt in 1907 een uitvoerig artikel aan deze schelp, terwijl hij daarin tevens een overzicht geeft van de reliefs van de Boroboedoer (ook die van de Mendoet), waarop zij voorkomen. Dat de çangka-schelp tot een der voornaamste attributen behoort van Viṣṇu en diens avatāra's (o.a. Narasiṃha en Kṛṣṇa), alsmede van Doerga, Ganeça enz., die de schelp doorgaans met een der achterste handen vasthouden, zij hier eveneens nog vermeld. Wij willen hier volstaan met tenslotte nog te verwijzen naar relief III 28 waarop een çangka-schelp is afgebeeld, die daarbij kennelijk dienst heeft te doen voor napje of bloembakje en naar de sierpijlers of zg. rankenposten waar deze schelp, van vleugels voorzien, ter opsiering gebezigd werd.

Afscheid nemende van de Boroboedoer deelen wij nog mede, dat wij de eenige afbeelding van de p a d (of kikvorsch?) op de oude Hindoe-monumenten zijn tegengekomen op Tjaṇḍi Prambanan, en wel op relief 24 der Rāmāyaṇa-reeks, waar een slang in aanvallende houding tegenover een pad afgebeeld is, en op één der Kṛṣṇāyana-reliefs. Op het eerste Rāmāyaṇa-relief meenen wij ook geheel links bovenaan h a g e d i s s e n te mogen herkennen. De k r o k o d i l werd vereeuwigd op het Rāmāyaṇa-relief 25 van de Tjaṇḍi Prambanan en op het voetstuk van het soubasement, aan de zuidzijde van de Tjaṇḍi Soerawana, waarop de geschiedenis van den kaaiman en den bantèng werd uitgebeeld. Den w a l v i s c h herkennen wij op een relief van Tjaṇḍi Soerawana, waarop o. a. Van Stein Callenfels [2]) de aandacht vestigde en waarbij hij te-

---

[1]) E. F. JOCHIM. *Sangka-schelpen* (*Tijdsch. I. T. L. & V.* XLIX, 1907, p. 188-202).

[2]) P. V. VAN STEIN CALLENFELS. *De Mintaraga-basreliefs aan de Oud-Javaansche bouwwerken.* (*Publ v/d. Oudheidk. Dienst in Ned. Indië.* Deel

vens op de gelijkenis wees met een ander beeld op een relief, te vinden op het pendopo-terras van Tjaṇḍi Panataran (foto 328 der serie Van Kinsbergen).

Vliegende insecten hebben wij slechts één enkele maal aangetroffen, en wel op paneel 39 van de Rāmāyaṇa-reeks op Tjaṇḍi Panataran. Deze insecten houden wij voor hommels.

Als een bijzondere merkwaardigheid noemen wij de vondst van de Helmcasuaris (*Casuarius* Briss.) op een der diermedaillons langs de muur van het eerste terras van de Tjaṇḍi Panataran (fig. 15c). Deze tot de orde der *Ratitae* behoorende vogel is gekenmerkt door een helmvormige kam, twee afhangende borstlellen en de drie krachtige teenen, terwijl de staart uiterlijk niet zichtbaar is. Ook het feit, dat de bovenhelft van de snavel boven de onderhelft heengrijpt, werd door de beeldhouwer trouw weergegeven. Deze vertegenwoordiger van de familie der *Casuariidae* komt behalve in Australië alleen op Ceram, en volgens Muller ook op Nieuw-Guinea, voor. Hiermede is dan weer een nieuw bewijs geleverd van contact tusschen Java en het Oostelijk deel van den Archipel in de 13e eeuw [1]).

Van bijzonder belang is het nu voor ons, om na te gaan, of de afbeeldingen van dieren op de reliefs van de Boroboedoer een antwoord vermogen te geven op de vraag, in hoeverre de paneelen op dit bouwwerk al dan niet een Oud-Javaansch karakter dragen. Deze vraag valt moeilijk te beantwoorden! Onder de talrijke, op de basreliefs afgebeelde dieren konden slechts hoogst enkele met meer of mindere zekerheid op de soort bepaald worden, b. v. de kidang, de loewak, de buffel, en ev. de pauw en de brilslang. Evenwel omvat nu juist het verspreidingsgebied van deze enkele diersoorten tevens het vasteland van Azië, zoodat wij ons om die reden alweer daaruit geen enkele gevolgtrekking kunnen veroorloven. Alleen wat

I, 1925, p. 37.) Zie afbeelding op paneel 6 van de reeks illustraties behoorende bij dit artikel.

[1]) Kern-Krom, *Het Oud-Javaansche Lofdicht Nāgarakṛtāgama* (1919), Zang 14 : 3 en blz. 261.

1. a. *Leeuw en kidang.* b. *Leeuwen en loewaks.* c. *Hamsa's.*

Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks. Avadana's en Jataka's.

2. *Langstaartige Macacus-soort.*

Fragment uit relief 102. Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks.

3. Karbouwen.

a. Eerste gaanderij, balustrade, onderste reeks, Avadana's en Jataka's.

b. Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks (I B a 129 en 130). Avadana's en Jataka's.

4. a. Maitreya predikt voor dieren.
Fragment uit relief 71, derde gaanderij, hoofdmuur.

b. Samantabhadra-tekst.
Fragment uit relief 55, vierde gaanderij, hoofdmuur.

5. *Kidang, Mĕntjĕk.*
(*Muntiacus muntjac* Zimm).
Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks.

6. *Varkens.*

a. Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks.

b. Sierpijler.

7. a. *Loewak.*
(*Paradoxurus hermaphroditus* Pall).
Tweede gaanderij, balustrade.

b. *Ichneumon, Mangoest*
(*Herpestes mungo*).
Eerste gaanderij, balustrade, onderste reeks.

b. Brilslang.
Eerste gaanderij, balustrade, onderste reeks.

a. Dolfijn.
Sierpijler.

d. Schildpad en haaien.
Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks. Avadana's en Jataka's.

c. Brilslang.
Sierpijler.

9.

a. Hond.

b. Honden en ratten.

Bedolven voet.

10.

a. Pauw. (*Pavo muticus* L.)
Tweede gaanderij, balustrade

b. Parkietjes.
Eerste gaanderij, balustrade bovenste reeks

Avadana's en Jataka's.

11. Çarabha (koe met 8 hoeven).
Eerste gaanderij, balustrade, bovenste reeks
Avadana's en Jataka's.

12. Muntjac-herten met vertakte horens.
Eerste gaanderij, hoofdmuur, onderste reeks.

13. a. *Kraaien, verder kidangs en varkens.*

b. *Haas met ronde ooren, verder varkens en een karbouw.*

Tweede gaanderij, balustrade.

14. *Geschie nis van den asceet, he hert, de duif de raaf e de slang.*

Eerste gaanderij balustrade, bovenste reeks.

a. Zeboe (Bos indicus L.)
voorts kidang, paard, pauwen en hamas
Fragment uit relief 93 van den bedolven voet.

Fragment uit relief 80 van de balustrade der eerste gaanderij.

b. Katten (Felis domestica ?)
(Men lette op de lange staarten).

c. Helmcasuaris (Casuarius sp.)
Diermedaillon aan het eerste terras van Tjandi Panataran.

16. *Kidang (slagtand te zien)*
Fragment uit relief 23 van de Ramayana-reeks op Tjandi Prambanan.

de *pauw* betreft, mag men nagenoeg met zekerheid aannemen, dat daarmede de Javaansche soort *Pavo muticus L.* bedoeld moet zijn, aangezien de vorm van de kuif daarop wijst [1]).

Het meerendeel der afgebeelde dieren is echter op het vasteland van Azië vertegenwoordigd door een grooter of kleiner aantal verschillende soorten. Aangezien nu de kenmerkende verschillen tusschen deze soorten onderling meestal slechts aan het dier zelf kunnen worden beoordeeld, valt het moeilijk om aan de hand der doorgaans slechts vage voorstellingen op de reliefs tot een onwrikbaar besluit te geraken. Wel willen wij nog terloops vermelden, dat van de 18 soorten van zoogdieren, welke Dammerman [2]) beschouwt als endemisch te zijn voor Java, geen enkele op de reliefs van de Boroboedoer aangetoond is kunnen worden. En wat de vertegenwoordigers der geslachten *Sciurus* en *Rattus* op de basreliefs betreft: het voorkomen van tallooze vormen daarvan ook op het vasteland van Azië maakt elke vergelijking ondoenlijk. Slechts de k a k a t o e kunnen wij vermelden als een der weinige dieren, die blijkbaar uit het Oosten van den Archipel zijn ingevoerd.

Bij de kritische beoordeeling der afbeeldingen uit de dierenwereld mag men niet uit het oog verliezen, dat de beeldhouwers veelal geen bepaalde soorten (behalve wanneer één soort in aanmerking komt zooals bij olifant of buffel), maar meer bepaalde typen naar standaardmodellen hebben afgebeeld (b. v. in het geval van varkens, eekhoorns, ratten enz.), hoewel natuurlijk zeker voor elk geval oorspronkelijk een bepaald dier als prototype tot model zal hebben gediend. Bij de verschillende incarnaties van den

---

[1]) Naar de meening van den Heer DAMMERMAN zou het voorkomen dezer vogels op de reliefs van de Boroboedoer aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling, dat de Javaansche pauw eigenlijk een uit Indië ingevoerd dier zou kunnen zijn. Deze mogelijkheid is van bijzonder belang in verband met het feit, dat de pauw tot die categorie van dieren behoort, welke uitsluitend bekend zijn van Zuid-Oost-Azië en Java, zonder zelfs in de daartusschenliggende of aangrenzende gebieden zooals Sumatra, Borneo of Celebes enz. voor te komen.

[2]) K. W. DAMMERMAN, *On the zoogeography of Java* (*Treubia*, XI. 1, 1929, p. 4).

Boeddha zal zeker niet altijd aan een bepaalde soort haas, hert, of schildpad enz. gedacht behoeven te worden, doch meer aan het hert, den haas, de schildpad in het algemeen genomen. Daarom ook kunnen wij sommige dieren op zulk eene eigenaardige manier weergegeven zien, zooals b.v. de haas met een bijna menschelijk voorkomen. Daarnaast komen wij hier en daar voorstellingen tegen van bepaalde fabeldieren, welke doorgaans naar vaste normen werden weergegeven, zooals b.v. het Çarabha-hert, het wonderpaard Balāha, voorts de nāga's, garuḍa's, makara's, kinnara's enz. enz. enz. Men mag bovendien niet vergeten dat alle in beeld gebrachte verhalen uit Vóór-Indië stammen, zoodat alle daarbij op den voorgrond tredende dieren oorspronkelijk op Vóór-Indië betrekking hadden. De Hindoe-Javaansche kunstenaar had zich dus daar zooveel mogelijk aan te onderwerpen, hetzij bij het uitwerken zijner voorstellingen naar alhier ingevoerde exemplaren of wel door louter uit zijn geheugen te putten, hetzij door zich te behelpen met ten naastenbij overeenkomstige Javaansche soorten, hetzij zelfs door zich krampachtig vast te houden aan geijkte standaardmodellen.

Hierbij eindigen wij ons vluchtig overzicht der dierenwereld, welke men op de verschillende reliefs van de Boroboedoer afgebeeld kan vinden. Wij zijn er echter stellig van overtuigd, dat eene diepergaande beschouwing der door ons aangeroerde onderwerpen door vakzoölogen nog heel wat meer belangrijke bijzonderheden aan het licht zal weten te brengen, dan ons tot hiertoe mogelijk was. Mocht deze wensch spoedig eens tot vervulling komen, dan zouden wij ons meer dan ruimschoots beloond achten voor de moeite, die wij ons in dit opzicht getroost hebben.

Tenslotte wensch ik een woord van dank te richten tot de Heeren Dr. F. D. K. Bosch en Dr. K. W. Dammerman voor hun belangstelling en medewerking, alsmede in 't bijzonder tot den Heer R. C. Bakhuizen van den Brink voor het tijdroovende corrigeeren van het manuscript.

Buitenzorg, December 1933.

De Rijstbouw in Balantak (Oostarm van Celebes)

door

Dr. A. C. KRUYT.

Tegenover den Banggai-archipel ligt op den Oostarm van Celebes het landschap Balantak. Het neemt de zuidelijke helft in van den kop van het schiereiland, waarvan de noordelijke helft bewoond wordt door het Saloeanvolk, dat zich ook verder naar het Westen over dezen landarm verspreid heeft. De bewoners van den Banggai-archipel en die van Balantak hebben veel verkeer met elkaar gehad, en dit heeft volgens de mededeelingen der menschen altijd op vriendschappelijken voet plaats gevonden.

Het is hier niet de plaats na te gaan in hoeverre deze beide volken aan elkaar verwant zijn. Bij veel overeenkomst vertoonen ze veel verschil. Een groot verschil bestaat tusschen hen ten opzichte van den landbouw. Terwijl de Banggaiers zich voor het meerendeel nog houden aan het verbouwen van oebi en keladi, en rijst slechts hier en daar wordt geplant in oorden waar de Islam vasten voet heeft gekregen, beoefent het volk van Balantak in zijn geheel den rijstbouw.

Dat deze menschen zich eertijds ook met knolvruchten hebben gevoed, is zeer waarschijnlijk, maar thans is de rijst als hoofdvoedsel algemeen aanvaard. Deze cultuurovergang moet al lang geleden hebben plaats gehad, want alle herinnering aan vroegere toestanden in dit opzicht zijn verdwenen. Een reden voor dit verschil mag gelegen zijn in de omstandigheid, dat de Balantakkers minder conservatief zijn dan de Banggaiers. Dit komt ook uit in het overgaan tot het Christendom van beide volken: de eersten

hebben den nieuwen godsdienst algemeener en grondiger aanvaard dan de laatsten.

Zulke veranderingen in het leven van animistische volken als het aanvaarden van den rijstbouw, zijn alleen mogelijk onder zekeren druk van boven. Deze druk is vermoedelijk uitgeoefend door de vorsten van Baolemo aan de noordkust van dezen landarm. Deze vorsten moeten vreemdelingen zijn geweest, die de rijst op het schiereiland hebben gebracht, vermoedelijk via den Banggaiarchipel. We stellen ons dan voor, dat zij, nadat ze het Saloean- en het Balantakvolk aan zich hadden onderworpen, hen ook gedwongen hebben rijst te verbouwen. Toen de vorsten van Banggai door invloed van Ternate invloedrijker waren geworden, is in de tweede helft van de achttiende eeuw door de vereende krachten van Banggai, Ternate en Gorontalo het rijk van Boalemo verwoest. De invloed van de vorsten van Banggai op hun onderdanen is steeds gering geweest (zie „De vorsten van Banggai", *Koloniaal Tijdschrift*, 1931).

De Balantakkers hadden met de Banggaiers gemeen dat ze zeer verspreid over het land woonden. Dorpen in onzen zin kende men niet. Het dorp was de woonplaats van het Hoofd, *tonggol*; hier stonden dan 3 of 4 huizen bij elkaar, en naar den naam van deze plek werd de heele omgeving genoemd. Ieder voelde zich lid van zulk een dorpsgemeenschap, en dit saamhoorigheidsgevoel kwam vooral aan den dag, wanneer het clanfeest *soemawi* werd gevierd. Het grondbezit van elke dorpsgemeenschap was wel bekend: de grenzen werden aangegeven door bergen, heuvels, beken. Binnen dit gebied had ieder lid van de clan het recht boschgrond te ontginnen. Deze grond werd dan geacht te zijn van den ontginner en zijne familie. Wil iemand van een andere familie uit hetzelfde dorp een akker op dien grond aanleggen, dan moet hij dit aan den ontginner vragen, en daarvoor geeft hij als huur een deel van de opbrengst, van elke 500 bossen 20. Dit heet *monsoi*. Op den langen duur echter, wanneer de familie van den ontginner den grond al tal van jaren gebruikt heeft, wordt hij weer gerekend te behooren tot het dorpsbezit, waarop ook anderen

hun akkers kunnen aanleggen zonder daarvoor een recht te betalen. De ontginner „heeft er zijn zweet al van gegeten", zegt men; d. i. de moeite van het ontginnen is allang beloond. Er moeten wel eens geschillen zijn gerezen, wanneer iemand zijn recht op den grond langer wilde handhaven dan door de anderen voor billijk werd gehouden. De *tonggol* had in zulke gevallen te beslissen. Op gronden die hij niet zelf heeft ontgonnen, heeft iemand alleen recht, zoolang hij die gebruikt.

Wil iemand uit een andere dorpsgemeenschap hier komen tuinen, dan heeft hij dit alleen aan het Hoofd, *tonggol*, te vragen. Rechten betaalt hij niet, maar vooral van zoo'n vreemdeling wordt verwacht, dat hij in vriendschap met zijn buren leeft, en meehelpt bij arbeid van algemeenen aard.

Van het schenken van een stuk land als bruidschat voor het huwelijk van zijn zoon, of van het verkoopen ervan, zooals dit op den Banggai-archipel gebruikelijk was, weet men in Balantak niet: de grond blijft van de dorpsgemeenschap, en kan niet worden vervreemd.

Allen weten dat de rijst uit het Zuiden is aangevoerd, via Banggai; men richt zich daarom steeds naar het Zuiden als men de rijstgeesten aanroept. De rijst heet *pae*; jobstranen (Coix agrestis) is *koroeron*; gierst (Setaria italica) *parojan*. Oebi (*oewi*) en keladi (*omboelon*) worden ook geplant. Sawahs heeft men nooit gekend. Deze zijn pas aangelegd na de komst van het Gouvernement.

Het sterrenbeeld waarnaar men zich in Balantak richt voor het openen der akkers, is de gordel van Orion, *mian motoloe* „de drie menschen". Het Zevengesternte draagt den naam van *mian badaan* „de vele menschen", en Sirius heet *pakawai*. Het is echter de gordel van Orion, waarop acht geslagen wordt. Als deze 's avonds om een uur of zeven midden in den hemel staat, wordt met het akkerwerk begonnen. Wacht men er langer mee, dan zal de rijst niet gelukken. Eenig verhaal, dat sterren vroeger menschen zouden zijn geweest, heb ik niet gevonden.

Langen tijd van te voren heeft men voor zichzelf bepaald waar men zijn akker zal aanleggen. Zal men nu daarmee

beginnen, dan brengt men eerst een offer van sirih-pinang in huis aan den stamvader der familie. Deze heet op den Banggai-archipel *pilogot*, in Balantak noemt men hem *pololo'*. Men roept den stamvader aan (Lamala : *moliwaa*, Balantak : *moroboe* [1]), en verzoekt hem wel over hem (den aanroeper) te waken, opdat de rijstgeest, *boerake'na pae* [2]) „rijstgeest" hem niet ziek zal maken.

Men beweert, dat *boerake'na pae* uit een gezin bestaat: man, vrouw en kinderen; maar men weet niet hoe ze er uit zien. Aan deze rijstgoden en de geesten, die aangeduid worden met den naam van *din* (*djin*), worden nooit varkens geofferd, want men beweert, dat ze Mohammedaan zijn. Men slacht op den dag vóór het planten van de rijst een hoen voor *boerake'na pae*, anderen doen het erna; uit de gesteldheid der ingewanden van den vogel tracht men op te maken, of de rijst zal lukken. Wanneer de voorspelling ongunstig uitvalt, slacht men een ander hoen en men gaat hiermee voort, tot men er een gedood heeft, welks ingewanden beter beloven. Dit heet *mosilolowai boerake'* (bij Dr. Kaudern wordt dit *batoenoe* genoemd; dit woord heeft echter de algemeene beteekenis van „roosteren"); het doel ervan is, opdat de *boerake'na pae* geen aanspraken op de diensten of de vereering der menschen zal maken, voordat het gewas vrucht draagt. Voordat men zal gaan planten, wordt een offertafeltje op den akker opgericht, dat den naam draagt van *pino'oenan* (Dr. Kaudern schrijft *tipoe oenian*; dit is

---

[1]) Balantak wordt verdeeld in een westelijk deel, Lamala, en een oostelijk deel, Balantak of Pokobondolong. De lieden van Lamala noemen zichzelf ook: kami, mian Balantak. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, bestaat ten opzichte van de taal alleen verschil in enkele woorden. Waar Balantak genoemd wordt naast Lamala, is er het oostelijk deel mee bedoeld. Op zichzelf gebruikt, wordt er het heele landschap mee aangeduid.

[2]) In Balantak wordt de naam *boerake* gebruikt voor een categorie van geesten, die op de akkers, aan het zeestrand, in de boomen, op de bergen wonen. Zoo zegt men, dat op den berg Tompotika een machtige boerake woont. Bij het aan de mian Balantak verwante Saloean-volk is *boehake* een algemeene naam voor geesten, die o.m. in priesters varen. Bij de Bare'e sprekers zijn *woerake* luchtgeesten, die de priesteressen helpen bij hun pogingen om levenskracht voor zieken van den hemelheer te halen.

niet juist). Daarop heet *boerake'na pae* te wonen om op de rijst te passen.

Men is bang voor den rijstgeest, want hij is er spoedig bij om iemand ziek te maken. Wanneer iets, hoe weinig ook, van de te velde staande rijst verbrandt, wordt hij heel boos. Zoo ook als men in boosheid op boomstronken of stammen hakt. De *boerake'na pae* houden er slaven op na, die *tapoeare* heeten. Deze worden in ernstige gevallen door den rijstgod op den overtreder afgezonden om hem te dooden. Deze *tapoeare* worden niet vereerd, zooals Kaudern meedeelt in *I Celebes obygder* II, hfdst. II (het bericht aldaar, dat de *tapoeare* op de rijstgodin Lise in Onda'e zou lijken, doet vermoeden, dat deze *tapoeare* hier met *boerake'na pae* zijn verwisseld; een vroeger door mij uitgesproken vermoeden dat de Tampoeare van Kaudern voor Toempoeare „eigenaar van de rijst" zou staan, is gebleken niet juist te zijn).

Als de rijstgeest boos geworden is, moet hij weer verzoend worden met een offer, dat den naam draagt van *tambo*. Maar ook om allerlei kleine nalatigheden tenopzichte van de akkergebruiken raken deze geesten uit hun humeur, en maken de menschen ziek. Daarom voelt men zich altijd angstig tegenover hen en roept de hulp van den beschermgeest der familie in om zich te vrijwaren tegen hun onzichtbare aanvallen.

Nadat die hulp is ingeroepen, begeeft de landman zich opweg naar den grond, dien hij zal bewerken. Hij heeft de ooren met bladeren toegestopt, want hij mag geen kreten van vogels hooren; hij zou in dat geval naar huis terug moeten gaan. Dit doet hij ook, als hij onderweg een doode muis, een dooden vogel of eenig ander dood dier ziet liggen; of wanneer een boom gevallen is over het pad, dat hij volgt. Thuisgekomen slacht hij een hoen voor den stamvader der familie, en biedt hem sirih-pinang aan, opdat hij de zaak in orde make bij de *boerake'na pae*, en er geen onheil voor de menschen uit voortkome. Dit offeren om eenig onheil af te wenden draagt den naam van *mangawaoewaoe*, wat eenvoudig „doen, maken" beteekent. Den volgenden morgen gaat men dan weer zijn geluk beproeven.

Is het een gezelschap van huisvaders, die afgesproken hebben gezamenlijk hun akkers te gaan „openen", dan wordt allereerst het terrein verdeeld, en geeft men teekens in boomen tot hoe ver ieders akker zal gaan. Bij zulk een gezelschap wordt echter geen voorganger gekozen, zooals in vele streken van Celebes wordt gedaan; maar het werk wordt onderling geregeld en verdeeld. Zijn de stukken, die elk voor zich zal bewerken, aangewezen, dan gaat ieder een plek op zijn terrein van onkruid en klein hout ontdoen. Bij dit eerste bewerken van den grond wordt niet op teekenen gelet; alleen als men er een ineengestrengelde liaan op aantreft, heeft dit een beteekenis: is de lus, die de slingerplant gevormd heeft, rond, dan wil dit zeggen, dat de akker veel rijst zal opbrengen; is de lus echter ingedrukt, dan is het een teeken, dat de landman, die er een akker wil maken, spoedig zal sterven, als hij niet een ander terrein daarvoor neemt.

Eerst wanneer hij van dit „openen" van den akker is thuisgekomen, haalt de landbouwer de proppen uit de ooren. Den volgenden dag wordt besteed aan het bijeenbrengen van het noodige voedsel om de komende dagen ongestoord te kunnen besteden aan het verder bewerken van den grond.

De vogel aan wiens geluid de meeste waarde wordt gehecht, is de *dee* (Poso: *tekateka*, Phoenicophaeus calyorinchus); als deze zijn e, e, e, e! in staccato uitstoot, heeft dit een ongunstige beteekenis. Laat hij ke, ke, ke! hooren, dan kan men gerust zijn. Is het akkerwerk verder gevorderd, dan wordt ook geluisterd naar de kreten van den uil, *koang*. Het gunstigste teeken, dat deze kan geven is, wanneer hij zijn geroep 5 × rechts en 3 × links laat hooren: men mag dan op een rijken oogst rekenen! Blijft de vogel maar doorroepen, dan is dit heel ongunstig. Het kan beduiden, dat de eigenaar van den akker moet sterven gedurende het loopende jaar. Men tracht dan de ongunstige uitwerking der kreten ongedaan te maken door offeren (*mangawaoewaoe*) aan den stamvader in de woning, opdat hij zijn kracht zal verdubbelen om den bedreigde te beschermen.

Ongunstige vogelkreten, waaruit zich eenig kwaad voor den mensch ontwikkelt, zijn *mambara* „onheilaanbrengend". Behalve het pas genoemde *mangawaoewaoe*, doodt men ook wel eens een hond, opdat het dreigende kwaad (*mambara*) niet den mensch maar den hond treffe, zooals men het uitdrukt. De hond moet het kwaad krachteloos maken. Dit dooden van den hond heet *mompepas*.

Is men gereed met het wieden en het hakken van onkruid en struikgewas (deze werkzaamheid heet *soemapar*), dan gaat men over tot het vellen der boomen, *mantara'i*. Hierbij wordt niets bijzonders in acht genomen. Het kan echter gebeuren, dat men aan een woudreus 2, 3 dagen hakt, en dat hij nog niet vallen wil. Dan denkt men: Er is zeker iets met dien boom; misschien heeft hij wel een eigenaar (woont er een geest in). Thuisgekomen spreekt de landman dan weer den stamvader (*pololo'*) toe (*moliwaa*), en roept zijn tusschenkomst in om dien eigenaar te bewegen heen te gaan, of om weg te nemen wat den boom in zijn val belemmert. Dan kan het niet missen of den volgenden dag zal hij vallen. Zooals misschien bij alle Indonesische volken, hebben ook de bewoners van Balantak het meest ontzag voor waringinboomen (*tamparang*). De geest, die daarin woont, noemt men *sangke*. Ook in groote boomen, waaraan veel orchideeën gehecht zijn, houden ze hun verblijf. Vooral kinderen moeten voor deze geesten op hun hoede zijn, want zij worden licht ziek door den invloed dezer onzichtbare wezens. Toch hakt men zulke boomen ook om.

Om het hout spoedig te doen drogen, worden de takken eraf en in stukken gehouwen; dit werk heet *monsoso*. Voordat men ertoe overgaat het hout te verbranden (*monsoeap*), wordt eerst weer de stamvader in de woning toegesproken (*moliwaa*) om zijn tusschenkomst te vragen om te maken, dat het vuur het hout goed vertere. Het vuur waarmee het hout wordt aangestoken, moet nieuw gemaakt zijn. Dit doet men tegenwoordig met vuursteen en een stukje staal, waarbij de vonk wordt opgevangen door een stukje zwam van den arenboom. Deze vuurslag heet *kaloeli*. Heeft men hierover niet te beschikken, dan slaat

men vuur met een scherf van een aarden kom en een stuk droge bamboe (*lambangan*, Bambusa longinodes) Zoo'n vuurslag heet *lean* (naar het aardewerk, dat denzelfden naam draagt). De vuurzaag kent men ook: een lat droge bamboe wordt snel heen en weer gestreken door een gleuf in een stuk bamboe; op deze wijze vuurmaken heet *mongkokor*. Tenslotte maakt men ook nog vuur door boren, *momiol*; de boor, zoowel als de plank waarop de boor heen en weer wordt gedraaid, zijn van *saro*-hout.

De laatste werkzaamheid op den akker, voordat men tot planten kan overgaan, is het *roemakat*; dan worden de takken, die niet door het vuur zijn verteerd, op hoopjes bij elkaar gelegd, en deze worden verbrand. Is de grond schoon, dan wordt de dag bepaald, waarop de rijst zal worden geplant.

Boven is reeds medegedeeld, dat aan Boerake'na pae, de rijstgeesten, wordt geofferd, en een offertafeltje voor hen wordt opgericht. De ingewanden van het hoen, dat bij deze gelegenheid wordt geslacht, worden onderzocht (*momile kompona manoe*). Een heel gunstig teeken is, wanneer een darm wordt opgemerkt, die zich in een scherpen hoek ombuigt. Men maakt uit de ligging der ingewanden ook op, of het den eigenaar van den akker en diens gezin in dat jaar goed of slecht zal gaan. Heeft het hoen niet gunstig voorspeld, dan neemt men een ander en dit wordt zoo noodig tot driemaal toe herhaald; meer vermogende lieden dooden nog meer hoenders. De ingewanden worden na het onderzoek weggeworpen, en het hoen wordt gegeten.

In den vroegen morgen nu van den dag, waarop de rijst geplant zal worden, gaat de eigenaar van het veld of diens vrouw met toegestopte ooren naar het offertafeltje (*pino'oenan*) op den akker. Daar spreekt hij Boerake'na pae toe (*moliwaa*), en verzoekt den geest op het offertafeltje te komen wonen. Voordat hij dit verzoek uit, telt hij van 1 tot 9, dan van 1 tot 6 en tenslotte van 1 tot 3. In alle stilte steekt hij vervolgens 3 of 6 gaten in den grond om de offerstelling heen, en doet daarin zaad; hij behoeft

daarbij niet de oogen te sluiten. Na deze plechtigheid keert hij weer in huis terug, en als het helder dag is geworden, gaan mannen en vrouwen het veld beplanten: de mannen steken met hun pootstokken (*potoedak*) de gaten in den grond (*montoedak*), en de vrouwen komen achter hen aan, in elk gat eenige korrels rijst stortende (*mongoeoe*). Het zaad heet *pae loempane* d.i. getreden rijst, want de korrels zijn met de voeten van de helmen getreden, of beter nog: gewreven. In elke draagmand (*basoeng*) met zaad zijn een sirihvrucht en een pinangnoot gelegd. Bij het uitdeelen van het zaad aan de vrouwen, die het in de gaten storten, wordt niets in acht genomen.

Zoolang het zaad nog niet is opgekomen, mag geen vleesch van den gemsbuffel (*baloelang*) in het veld gebracht worden. Zelfs iemand die op een andere plaats van dit vleesch gegeten heeft, moet van den akker wegblijven (evenals het Saloean-volk zijn ook de Balantakkers gewend om er levende gemsbuffels — Anoa — op na te houden).

Sommigen maken een omheining om het veld (*mambala*), anderen doen dit niet. Het wieden van den grond tusschen de rijstplanten heet *roemaoe*.

Bij al deze werkzaamheden wordt acht geslagen op de dagen van de maand (maandagen), want men moet oppassen geen akkerwerk te doen op dagen die voor de familie verboden zijn. De namen der dagen (nachten) zijn: *gora'ion, kopindoeana, torotoloena, taraparapaatna, pirilima'na, toronomna, piripitoe'na, parawaloe'na, pirisio'na, piripompoelo'na, kama'asana, timoemoen, malai, toposoeoer, toemba, warani* (volle maan), *kobinsiran, katoembe, kasoa, toemangara, olot, koemoto, kolioe, ola, mantatar, toe'or, ole mola, poso, lalom, lalom*, twee donkere manen.

Zooals gewoonlijk bij de volken op Celebes worden de dagen van de eerste helft der maand geteld; de klinker van het rangschikkende voorvoegsel wijzigt zich naar den klinker van het telwoord.

Van deze dagen zijn niet een aantal vastgesteld als verboden tijden, omdat de naam van den dag of een eigenaardigheid van den stand der maan daartoe aanleiding

geeft, maar voor elk gezin zijn de dagen, waarop men niet op den akker mag werken, verschillend. Dit zijn namelijk de dagen, waarop de vader, de moeder, een kind uit dat gezin zijn gestorven. Stoorde men zich niet hieraan, dan zou het gewas door varkens of muizen verwoest worden. Het verband tusschen de dooden en hun verschijningsvormen (muizen, varkens) is hier heel duidelijk. Men zegt dan ook ronduit, dat muizen de zielen der afgestorvenen zijn. Ze worden gezonden door den aardgeest, *tombolo tano*. Men spreidt dan aan den kant van den akker een pisangblad, waarop gekookte rijst en kippenvleesch worden gelegd, en daarbij wordt de aardgeest aangeroepen (*moliwaa*) om hem te vragen de muizen terug te roepen. Overigens helpt men zichzelf door overal op den akker vallen en strikken op te stellen.

Als men last heeft van rijstvogels (*pereet*), mag men die niet verjagen, want dan zouden er nog veel meer komen; maar men plant overal in het veld lijmstokken om er zooveel mogelijk te vangen.

Wanneer er ziekte in het gewas is, is het gewone middel ertegen, dat men van de bladeren van een aantal planten een bos maakt. Deze steekt men aan, en met dien walmenden ruiker loopt men tusschen de planten door, in de hoop hiermee de ziekte te verdrijven. Na afloop van dit berooken van het gewas, mag niemand, zelfs de eigenaar niet, gedurende drie dagen op den akker komen. Wanneer bijvoorbeeld een groot deel van het geplante niet opkomt, vraagt men zich af, wat de reden daarvan kan wezen; dan laat men een priester (*bolian*) komen, die door wichelen, *momoelos*, heeft uit te maken, wat de oorzaak van dit ongeluk is. De priester komt, legt de handen op elkaar, blaast er tusschen, wrijft ze over elkaar. Hierbij murmelt hij, en vraagt aan de rijstgeesten (*boerake'na pae*), of zij het soms zijn, die het zaad hebben verhinderd op te komen. Dan zet hij de span van de rechterhand op den linkerarm uit: de vingertoppen van beide middelvingers worden precies op elkaar gelegd, en dan meet hij naar boven: driemaal zet hij de span uit, en meet dan weer terug; reikt bij de tweede

span terug de top van den middelvinger totaan den wortel van de hand, dan is het antwoord ontkennend; reikt hij er overheen, dan is het bevestigend. In het eerste geval gaat de priester voort met zijn onderzoek en vraagt of de dooden de oorzaak zijn; of anders de aardgeest. Heeft men zekerheid hieromtrent gekregen, dan wordt weer aan den stamvader in huis geofferd *(mangawaoewaoe).* Dezen wordt verzocht de rijstgoden en allerlei geesten (*din*) bijeen te roepen en hen te smeeken den groei van het gewas niets in den weg te leggen. Als het orakel heeft uitgewezen, dat het inderdaad de *boerake'na pae* zijn, die het kwaad hebben veroorzaakt, dan gebeurt het wel, dat een rijstgeest zich in den priester manifesteert en een geit als offer vraagt; hij zegt er dan nog bij van welke kleur het dier moet zijn.

Leek het gevaar voor mislukking heel groot, dan stak men in den ouden tijd wel eens over naar Banggai om van Boneaka, een der *balakat*, heilige plekken, water te halen om daarmee het gewas te besprenkelen (Zie „De vorsten van Banggai", *Koloniaal Tijdschrift*, 1931). De vorst van Banggai had zelf niets uitstaan met den landbouw der Balantakkers. Men vroeg hem nimmer om medicijn of een zegen voor het gewas. Ook gaf hij nooit rijst aan het gezantschap, als men hem de belasting, *roeroe*, kwam brengen, zooals sommige vorsten op Celebes wel doen; zulke rijst wordt dan met het zaad gemengd om dit levenskrachtiger te maken.

Mislukt de rijst, dan wordt dit aangemerkt als een bewijs, dat men de *boerake'na pae* op de eene of andere wijze vertoornd heeft. Men belooft hun dan een zoenoffer (*tambo*) te slachten. Op een geschikt oogenblik, nog voordat men met den nieuwen akker een aanvang maakt, slacht men een geit en een aantal hoenders voor hen.

Wanneer de rijst rijp is, wordt de dag bepaald, dat met het snijden een aanvang zal worden gemaakt. In den vroegen morgen van dien dag, om een uur of 4, als alles in de natuur nog doodstil is, gaat de huisvrouw het veld in, en snijdt op een willekeurig punt drie aren af. Deze legt ze op een boomtronk, en dekt ze met een boomblad toe. Dit

werk heet *mongolo'i* „beginnen"; de drie aren dragen den naam van *pongolo'* „het begin". Hierop keert ze naar de tuinhut terug.

Als het dag geworden is, gaan allen die daartoe aangewezen zijn of er zich voor hebben aangeboden, oogsten. Men begint met de rijst langs de kanten te snijden, voortdurend van rechts naar links gaande, en zich steeds dieper den akker in begevende. Elk van de oogstenden heeft een mandje (*kelenoen*) om het middel hangen. In de *kelenoen* van de leidster van den oogst bevindt zich een klein pakje met oogstmedicijn, dat *botoer* heet. In deze mandjes leggen de snijdende vrouwen de aren, die geen steel hebben, en die dus niet tot bossen kan worden samengebonden; zulke aren heeten *roentoep*.

Het mesje waarmee de aren gesneden worden heet *kalapini;* het heeft dezelfde gedaante als dat wat in Poso en in de meeste andere streken van Midden-Celebes in gebruik is. Degenen die helpen oogsten, krijgen als loon ieder twee groote bossen rijst, die den naam dragen van *timpa*, terwijl de andere bossen van gewone dikte *poeoet* heeten. Ieder bindt zelf de gesneden halmen tot bossen, en legt ze op open plekken, die gemaakt zijn door het stroo plat te trappen. De bossen liggen dus overal over het veld verspreid. Eerst als de heele akker is afgeoogst, worden de bossen samengebracht om ze te drogen. Is de rijst droog, dan stapelt men ze opeen; zoo'n stapel heet *dompo* (Bare'e: *dompoe* „groep, troep, kudde").

Van het gebruiken van een oogsttaal weet men niet. Oogstliederen kent men evenmin.

Als ongeveer de helft van het veld is afgeoogst, gaat de eigenares van den akker allerlei bladeren, die als medicijn gelden, uit de wildernis bijeen zoeken; hiervan maakt ze een pak, waarin ook een steen is gesloten. Dit pak medicijnen heet evenals het reeds genoemde pakje in het mandje der leidster, *botoer*. Ze legt dit pak tusschen de drie stoelen, die het eerst om het offertafeltje (*pino'oenan*), de woonplaats van de *boerake'na pae*, geplant zijn; ze maakt die stoelen aan het tafeltje vast. Daarna richt ze naast die

stoelen een miniatuur huisje op; het staat op vier paaltjes, en er zijn twee vloertjes boven elkaar in aangebracht. Op elk der vloeren legt ze 4 kleine bossen rijst, en dan vraagt ze aan de rijstgeesten daar hun intrek te nemen.

Terzelfdertijd heeft men ook in de tuinhut of in het woonhuis (als de akker niet te ver van het dorp is verwijderd) 4 van die kleine bossen aan den wand opgehangen; deze hebben geen naam. Het laatst van alles worden de aren gesneden, die met het offertafeltje (*pino'oenan*) samengebonden zijn. Deze worden dan tot één bos samengevoegd met de 8 bosjes uit het *boerake*-huisje. Deze bos en de 4 kleine, die aan den wand der hut of woning hebben gehangen, worden in een mand (*kelenoen*) gelegd, en deze wordt aan een dakspar bevestigd, opdat de muizen er niet aan zullen komen, want het duurt nog enkele dagen, voordat het oogstfeest gevierd wordt en de rijst in de schuur kan worden opgeborgen. Voordat dit feest plaats heeft, mag niet van de nieuwe rijst worden gegeten.

Dit eerste van de twee oogstfeesten viert ieder gezin (soms vereenigen zich enkele daartoe) voor zichzelf; dit heet eenvoudig *mangkaan pae oe'oeroe* „nieuwe rijst eten". Daartoe gaan de mannen uit het gezin er op uit om te visschen en te jagen, ten einde de noodige vleeschspijs voor den aan te richten maaltijd te verkrijgen. De vrouwen stampen van de nieuwe rijst; hierbij is ook de rijst, die het laatst gesneden is bij de *pino'oenan*. Bij dit werk worden geen bijzondere gewoonten in acht genomen. Bij het feest moet altijd een priester (*bolian*) tegenwoordig zijn, want hij slacht de hoenders om uit hun ingewanden op te maken wat de toekomst voor het gezin in zich bergt. De priester ook is het, die wanneer het eten gaar is, vier heel kleine pakjes rijst maakt; een ervan steekt hij tusschen de latten van den vloer; een tweede in het dak; een derde legt hij bij den haard, en het vierde doet hij in de mand (*kelenoen*), waarin de aren van de laatst gesneden drie stoelen. Men zegt dit te doen om te voorkomen, dat men ziek zal worden. Daarna maakt hij eten klaar op een pisangblad: rijst, vleesch en lever van hoen. Dit blad met eten plaatst hij op de plek, waar zich

de offerborden voor den stamvader van het gezin bevinden. Hij legt er nog een paar heel kleine bosjes rijst bij, en bindt er een levend hoen vast. Die plek is feestelijk versierd met bloemen en bladeren.

Dan spreekt de priester den stamvader en de geesten (*boerake, din*) toe (*moliwaa*), deelt hun het doel van de feestelijkheid mee, verzoekt hun het gezin blijvend te zegenen, en eindigt met: „Komt nu hier eten"! Hierna heeft de maaltijd plaats; maar voordat men toetast, smeert ieder zich een paar korrels rijst op den buik om te voorkomen, dat men van het nieuwe voedsel buikpijn zal krijgen (dit feest wordt door Dr. Kaudern in zijn boek *I Celebes obygder* II, hfdst. 11, *mansai kelenoen* genoemd; geen van mijn zegslieden kende deze uitdrukking: waarschijnlijk is het groote oogstfeest *mansa'ei* met het eerste huiselijke feest verward).

Wanneer alle families uit dezelfde dorpsgemeenschap klaar zijn met hun huiselijk feest, heeft het groote oogstfeest plaats, waarbij aan *boerake'na pae* verlof wordt gegeven naar hun woonplaats terug te keeren; dit is „aan de overzijde der zee". Dit feest heet in het westelijk deel van dit landschap (Lamala) *mansa'ei*, in het Oosten *momosoe'i*. In de uitvoering ervan bestaat ook eenig verschil. In Mantok, vanwaar ik de meeste inlichtingen heb, houdt elk gezin een bamboe kokertje gereed, dat met ontbolsterde rijst gevuld wordt, en dat versierd is met jong kokosblad. Zoo'n kokertje heet *bojo* (*wojo, wolo, bolo* zijn in de Celebes-talen veel voorkomende woorden voor „bamboe"). Deze kokertjes brengt men samen in een van de groote huizen in het dorp waar dan een gezamenlijke maaltijd wordt gehouden, een herhaling van het huiselijk feest. Dit heet *mombojoi* „van *bojo* voorzien".

Na afloop hiervan trekken allen, die daartoe in staat zijn, naar het zeestrand. Elk dorp op de bergen had daarvoor zijn eigen plek. Zoo gingen de menschen van Mantok naar Boegin, een plaats dichtbij Sobol, dat tegenwoordig een vrij belangrijk handelsoord geworden is, dat elke maand door de Paketboot wordt aangedaan. Bij Boegin is het strand bedekt met rizophoren (*tongke*). Middenin dit strandbosch

werd een kleine boomstam opgericht, waaraan zich veel takken bevonden; hij werd van zijn bladeren ontdaan. Aan de takjes werden de bamboe kokertjes opgehangen, elk vergezeld van een sirihvrucht en een pinangnoot. Deze boom werd ook *tongke* genoemd. Bovendien werden er een 15tal levende hoenders losgelaten. De vogels verspreidden zich tusschen de rizophoren, en vonden daar meestal hun dood.

Bij het gezelschap bevonden zich een vijftal priesters (*bolian*), die alles regelden, en die, wanneer de boom met bamboetjes gereed was, een toespraak tot de *boerake'na pae* hielden. Daarin deelden ze dezen geesten mede, dat het nu hun tijd was om naar hun land terug te keeren; de menschen hadden een uitrusting voor hen gereed gemaakt; deze moesten ze meenemen; behalve het aangebodene moesten ze ook met zich meevoeren alle ziekten en ongemakken, die de menschen kwellen. En wanneer ze dan in het komende jaar van overzee de rook zagen opstijgen van het hout der nieuwe akkers, dat verbrand werd, moesten ze zich naar Balantak terugspoeden. Na afloop van deze plechtigheid werd een maaltijd aan het strand gehouden, een afscheidsmaaltijd voor de *boerake*-geesten (Aan Dr. Kaudern is verteld, dat in dit gedeelte van het land de offers aan de rijstgeesten op een rijstwan (*ikiran*) bij wijze van prauw werden aangeboden; hiervan wist men in Mantok echter niets, en men had er ook nooit van gehoord).

In het oostelijk deel van het land maakt men een vaartuig, waarin de kokertjes worden verzameld. Dit vaartuig wordt naar het strand gebracht, waar het in zee wordt gezet om het weg te laten drijven, nadat de rijstgeesten op de reeds beschreven wijze zijn toegesproken. Dr. Kaudern trof het bij zijn bezoek aan Balantak in 1919 juist, dat men het oogstfeest vierde. Hij vertelt ervan: In de dorpen Binoentik, Kalibambang, Lonas, Londo, Sepe, Balantak en Gobe werd op elke plaats bij het *momosoei* een ongeveer 3 meter lange boot van sagobladscheede gemaakt, *doeangan kalawi* (prauw van sagobladscheede). Deze had den vorm van een Ternataansche boot en werd met rijst beladen, die op verschillende wijzen was toebereid: vooral hoopjes ketoepat . . .

Een priester of priesteres roept Tampoeare aan en verklaart vóór den geest, dat de rijstoogst is gelukt, en dat hij nu gerust naar zijn woonplaats terugkeeren kan. Waar deze is, is den menschen onbekend. Het voedsel in de boot en op de wan wordt opgegeten, en de boot wordt opgeborgen tot het feest van het volgende jaar. In fig. 106 van meergenoemd werk van Dr. Kaudern wordt ons de boot getoond.

Dat men de lading van de boot zelf opeet en het vaartuig opbergt voor het volgende jaar zijn duidelijk wijzigingen, die onder invloed van het Christendom zijn aangebracht.

Eerst na het *mansa'ei* (*momosoei*) mag de rijst in de schuur (*alang*) worden opgeborgen. Zulk een schuur (zie fig. 108 en 113 in deel II van Kaudern's werk) heeft veel van die welke in Poso worden gebruikt. Meestal hebben enkele gezinnen gezamenlijk een schuur. De ruimte binnen is dan in vakken verdeeld, waarin ieder zijn eigen rijst kan opbergen. Bij het binnenbrengen wordt de *botoer*, het pakje kruiden, dat tusschen de vastgebonden stoelen om de offerplaats heeft gelegen, op den vloer gelegd, en daarop worden de bossen opgestapeld. Als de rijst opgeborgen en de schuur gesloten is, mag ze pas worden geopend, wanneer iemand rijst komt koopen, al is het nog zoo weinig, voor de waarde van een bord of een paar el katoen. Ieder lid van de gezinnen, aan wie de schuur toebehoort, mag erin en men behoeft zich daartoe niet bijzonder te kleeden.

Het rijstblok heet *ndoela-ndoelan* (zie fig. 98 in deel II van Kaudern's werk), en de stamper *pomeso*, woorden dus die sterk afwijken van die welke op Celebes gebruikelijk zijn. Men houdt ervan met den stamper in een bepaald rhythme in het leege blok te kloppen. Dit heet *meteendoe*. Dit vermaak is niet beperkt tot den tijd na afloop van den oogst; men begint er al mee, wanneer de rijst groeit, en men houdt er mee op als het oogstfeest is gevierd, en de rijstgeesten naar huis teruggestuurd zijn.

Bij het koken en eten worden niet zooveel regels in acht genomen als bijv. in Poso het geval is. Rijst eten uit het deksel van een kookpot of uit een zeef (*piisan*) is niet

verboden. Onder de boombladeren zijn er geen, waarin de rijst niet mag worden verpakt, enz. Alleen zal ook in het Balantaksche de kookster ervoor zorgen de rijstspatel (*aroe*) of de potlepel (*leang*) nimmer na gebruik in den pot te laten staan. Het gevolg ervan zou zijn, dat als iemand ons door zwarte kunst kwaad wil doen, ons innerlijk niet sterk genoeg zou wezen om weerstand daaraan te bieden; of als iemand ons wilde dooden, zouden we zeker door zijn speer worden getroffen.

The social meaning of the sept-house and the sept-boat in Dutch and British New-Guinea

by

P. WIRZ.

When dealing with the social conditions among the inhabitants of New-Guinea one continually encounters the peculiar conduct of the individual personality of the group. One pays too little attention to this conduct as a rule. Also relative to the larger communities one is often in doubt. One speaks of tribes, races, clans and septs or larger family-groups without really being aware of what the actual structure of the social community is. The first to point out the want of precision in this matter was Thurnwald [1]) whose fundamental work on the social organisations of the Papuans will always remain of great value. Thurnwald gives us precise definitions as to what we should understand by tribe, race, clan or sept. Nevertheless it appears to me, that a list of social conceptions is often not able precisely to explain what the latter mean, and it is often not possible to see from the explanation that the social structure has evolved and in what way this evolution has taken place. It appears to me, that in New-Guinea we shall not be able to use the term tribe as a social unit, distinguished by a uniform language and the same ethnic conditions. In many districts the languages have split up into many dialects as there are existing settlements or groups of settlements and reveal slight but definite variations in a definite direction.

---

[1]) R. THURNWALD, *Die Gemeinde der Banaro*, Stuttgart 1921.

Above all, one must also not forget, that such a classification is foreign to the native. For him, tribal membership does not even exist. He knows only a relationship to a definite group, whose characteristics form the mutual ancestors and the mystical totem-pole references. These social groups can now be organised into larger associations or groups of higher order, or we also find organisations which rest upon a division of the population. Or thirdly we find a connection of these two social systems, through which complicated organisations originate; this is the case for example in the Southern Coast District of Dutch New-Guinea and also with the Gogodára in the district North of the Fly-River-Estuary. I have referred to these conditions in detail at another place.

A further characteristic of the social group forms the occupation of a mutual home (sept-house) and a mutual conveyance (sept-boat) to which should be added however that this refers to institutions of a patrilinor nature.

I. The Sept-House.

Every social group (clan) possessed at one time its own personal, carefully defined residential district, and also originally, as a home, a single, large house, a sept-house, the male population of which belonged to this single social group. It is selfevident that the house, therefore, must be built very large and in a commanding position, and in this way the long tunnel-like houses originated, as we still have them to day in the Northwest-coast, in the Geelvink-Bay, on the islands opposit this bay, and in a very pronounced form in the Western-, Delta- and Gulf-Division of British New-Guinea.

The so called "daímo", "dárimo", "rávi" „or "erávo" was originally nothing more, than a regular Sept-House, that is an individual residence of a certain social group. Only during later time these houses, due to continual wanderings and changing of places, have become different in character. Sept-houses which are actually inhabited by but one social group are now very seldom found, and these

still only in more or less isolated districts, where these pilgrimages did not take place. But even where this mixture of different social groups has occurred it is still clearly discernable to which social group the sept-house once belonged. This is true first, because, as a rule, the group which first settled in that district still represents the largest number of people, and also in other way maintains dominating position. Also the surrounding plantland and the sago-swamps remain, of course, in the posssesion of the first-settled tribe-group.

In the northwestern part of New-Guinea, among the Numfoors and the inhabitants of the island of Biak, the groups have the peculiarity of actually naming themselves after the houses from which they came. The names often refer to some of the singular characteristics of the houses. We have therefore, for example, among the Numfoors the group "Rumandér" or "the house on the slope", "Rumbrawér" or "the golden house", "Rumadás", or "the smoking house", "Rumakiék" or "the house with the stairs".

The question of residence is solved in two ways:

1. The sept-house is actually occupied by the entire population, that is by all the male members of the groups together with the married women and their children. In this case the interior of the house is divided up in as many compartements as there are families, or

2. the sept-house is occupied only by men and the women and children are given quarters in small huts. There are certain modifications to be distinguished in each of the two cases.

In the districts of the Papuan-Gulf (Kiwai, Bamu, Turama, Kérewa, Erá, Purari) the family houses are situated in more or less disorderly fashion on both sides of the long darimo, daimo or ravi, which is often a hundred yards or more long, and which is the mens house. Each of these small huts is connected with the sept-house by a plank-gangway. However the farther East one proceeds from the Fly-River, the greater the distance becomes between the family huts and the sept-house, and it can be observed at the same time that the last-named building assumes more and more

the character of a proper cult-house. And while in the territory of the Bamu, Turama, Omati and Kiko-rivers the sept-house may also be visited by women and children, and the public ceremonies and festivals are as a rule held in it, this is not the case in the eastern part of the Delta-Division (Erá- and Purari-Delta) and in the adjoining Gulf-Division.

In the district of the Erá-Delta and still more in the Purari-Delta the sept-house is taboo for the female population, and is completely separated from the family huts. The most unique combination in this respect exists no doubt with the Gogodára in the Western-Division, between the northern bank of the Fly and the Aramia-River. Here we have just as in the northwestern New Guinea always only a single long-house as the only dwelling of the whole population of the settlement. In this house both sexes live together, but in separate rooms. The big middleroom, which runs through the whole building is only for the grown-up and adolescent men. For the women and children little rooms are built in, on both sides, more or less symmetrical in two stories. The women may not enter the middle-room of the dwelling, which is only for the men, except on some occasions, for example at certain ceremonies which are followed by free sexual intercourse. The women who want to go to their apartments must do so by entering from the side of the big house, where in the roof which reaches down to the bottom, are left as many openings as there are family rooms. On the other hand, the men can reach the rooms of their wifes by climbing a narrow ladder which leeds from the middleroom to the higher floor. Such a house is in reality noting more than a combination of the longstretched mens house with the individual livingrooms, which however here are all under one roof. Real sept-houses are not found here. The mixture of the social groups is here a complete one. The representatives of the different groups divide the undivided middleroom of the so called "genámo" (communal house) among themselves at libitum, and there is just as little agreement relative to the two phratries (Segérena and Páiana) into which the whole

Gogodára-population is divided. Nevertheless we must assume that here too wo have to do with houses which were originally sept-houses.

The ends of the middle beam, called musíri, which runs under the floor, are carefully carved and terminate in heads of animals, which resemble and correspond to the oldest objects of the local groups pertaining to them. If a new genáme is to be built, to each group the duty is assigned to provide for, and carve such a musíri.

On the other hand in the whole territory of the Delta-Division, the distribution of the different septs within the communal-house is strictly organized. Here each social group has its distinct compartment which according to the different groups runs either across the whole building (as is the case in the district of the Estuary of the Bamu-River, where in each communal-house only a few number of groups live), or crosswise till the middle passage (Turama, Kerewa, Erá-District, Purari-Delta, where many more groups live in the same house). Traces of an original division in two moieties in this western part of the Delta are to be seen in so far as in regard of the long-house, which always faces the river or the coastline, there is invariably distinction between a riverside and a bushside, whereas in the East (Erá- and Purari- Delta), where the building (because of its more cultural character) is built asymmetrical and has only one entrance and outlet, the interior is divided in a left and a right half, to which corresponds a similar division of the people [1]). In this division of the house in a water and a bushside the extremely old dualism between water and land expresses itself, a dualism which can be proved too a social direction along the whole South-coast and of which evidences can be found in the traditions of the population of northwestern New-Guinea [2]).

---

[1]) F. E. WILLIAMS, *The natives of Purari-Delta.* (Port Moresby 1924). p. 95.

[2]) P. WIRZ, *Die Marind-anim von Holländ. Süd-Neu-Guinea.* (Hamburg 1925) Bd. II, Teil IV p. 213 and

P. WIRZ, *Beitrag zur Ethnologie der Sentanier. Nova Guinea* Vol. XVI livr. III (Leiden 1928). p. 267.

II. The Sept-Boat.

Just as the home is destined to receive people for the night, so is the canoe to be considered, in a similar way, a place in which people of the same social fellowship may gather.

In association with this thought it could also be mentioned that the sept-house very often has the form of a boat. As in relation to the residence, we must also here differentiate between methods of conveyance which are for individual persons and for families, and between those which are appointed and destined for the whole group.

In literature it is as a rule mentioned that the boats for men and women are those which usually are not only different in their construction, but also in their application. The fact however that among the coast-tribes and also among many of the inland inhabitants a third kind of canoe existed, namely a sept-boat, seems to been completely overlooked in the past. I was first made aware of this fact, as my informants in Northwestern New-Guinea, while ascertaining the names of social groups and clan-progenitors, occasionally mentioned other names to me, which referred to the sept-boats belonging to the group.

Each social group, there called "k é r e t", owns or formerly possessed a specially large boat, which, as has been said, was considered property of the entire sept. In earlier times it served for extended voyages along the coast and also to Ceram and other islands. Occasionally head hunting expeditions, so called "h o n g i", were connected with these expeditions. These sept-boats were not only possessed by the Numfoors, but also by the inhabitants of the island of Biak and other tribes of the north-coast region of New-Guinea. The names for these sept-boats were permanently settled. When a boat became unserviceable, another one had to be made which received the name of its predecessors. Under no condition was it allowed to alter the name. The sept-boats distinguished themselves from the others (family and private boats) chiefly by their size and the copious decoration.

The main characteristic however was, that only representatives of the social group in question were allowed to travel in the sept-boats. However in course of time the sept-boats as the sept-houses lost their original meaning, when representatives of different groups began more or less to intermingle with the individual communities.

In a social way the canoe plays a greater role in Southern New Guinea than in the region of the North-coast. Here the groups are named after their houses, while there in certain regions of the Delta it is customary for the social group te be named after their sept-boats. This association has gone so far, that in certain districts social groups and sept-boats have become synonymous terms. Among the Gogodára, for example, the destignation for canoe, g a ú a, is equivalent to that of the social group (clan). If one wishes therefore to determine the group membership of a certain person, the question would be: "which is your gaúa?" This application of speech however has its special reason. The canoe in this case is actually the central unit of the social community, as is in other places the communal house, where the representatives of the group assemble.

The Gogodára like to form the prows of their boats into the heads of animals, in the same manner as the musiri of the genáno. The main-toten of the group (aligator, dog, pig, kangaroe, snake, eel) is often represented together with the head of the ancestor of the same group, which is, to all appearance, devoured by the totem-animal. The canoe itself is, therefore, again nothing more than a representation of the grouptotem-animal.

This thought still more is clearly expressed during the occasion when the boys are initiated. For the closing ceremony at this time a number of small ceremonial boats (often nothing but a carved beam in the form of canoe) with artistically carved prows, are prepared. These ceremonial boats, called "g i" are made by the old men, and before the actual closing celebration has taken place, no unitiated person, and above all no woman, may view them. It is said of the g i, as of a higher being, that everyone who

views it without permission will be harmed. In reality the native sees the totem-animal itself in this g i, but only the old men are immune from it. The custom goes so far that during the entire preparation and as long as these g i are in front part of the community house, where the sept-olders also have their places, the entire house must be avoided by the women, children and young people. They may not return to the genámo until in the evening, after sundown, in order to spend the night, and also then under no circumstances may they approach or enter the house from the front side. Upon this day of initiation all of the g i are brought out into the open and placed in a row in front of the house. The anointed and adorned novices are then brought out by their maternal uncles, and each one is placed into one of the g i.

This final act of the initiation is really of deep significance to the novice, because it impresses upon him, in a symbolic manner, the thought of the reception of the boy in the social unit. Then the canoe itself is, of course, in reality nothing more than the main totem-animal, that is the representative of the social unit or clan to which the boy, from now as a fully licensed and mature member, belongs.

This chief totem-animal is however at the same time nothing more than the monster which swallow up the novice during the initiation, and the canoes a kind of re-birth.

The canoe is, therefore, actually of the greatest significance to the native, and this can only be understood by a careful observation of the mentality of their social life. Also among the other tribes of the Western- and Delta-Division the significance of the canoe rests upon the same or similar views.

Among the Marind-anim in Dutch New Guinea, who much resemble to the Gogodára in regard to their social membership and totem-organization, every social group originally had its own sept-boat. This institution has long since been given up. Nevertheless it still lives in certain rather exaggerated and mythical traditions. For example the natives attempt to say, even to day, regarding to their totem-ancestors and totem-descendants, that all totem-animals,

plants and other objects that belong to the same group, came together with their original progenitors into the present residential territory of the group in a single large canoe. Each social group possesses such a legendary canoe, and, similar to the belief among the Gogodára, the belief exists also here, that this sept-boats possessed a definite form and resemblance to the principle totem of the group. For example, in the banana-group it is said that the totem descendants and forefather came in a boat which in reality was nothing other than a large banana- peel. In the same way the boat of the areca- group originated from half a shell of a giant arecanut.

In the district of the Aird-Delta, and farther eastward in the Purari-Delta, the conditions are similar to those among the Gogodára, that is: every social group possesses a sept-boat which, as a rule, carries the same name as the group itself. To distinguish between the different sept-boats special facial ornaments are carved on both sides of the bow, in the body of the canoe. These ornaments are in reality nothing other than clan-emblems and appear also on other objects occasionally.

They distinguish themselves from each other as a rule only in the elaboration of certain line-features, which encircle the eyes and continue in more or less complex flourishes. Contrary to the clan-emblems of the Gogodára, which are carved or painted on sept-boats and also upon many other objects such as drums, pipes, arrows, and occasionally on the trunks of palms and fruit trees, these emblems have nothing to do with totem motives, because in the region of the Bamu, and also in the whole Delta-Division, only relicts of a former totemistic organization will be found.

Mededeelingen

Eenige raadsels van de Mamasa-Toradja's

1.. Aka iko-aka iko?
Koesapoe-sapoe manaran!
Koesaile malaira!

1.. Wie ben je, wie ben je?
Grijpen kan ik je makkelijk,
maar zien kan ik je niet!
Antwoord: Iem. eigen ooren.

2.. Koeita bela'na taoe,
tae' koeita bela'koe!

2.. Den tuin van een ander zie ik wel, maar mijn eigen tuin zie ik niet!
Antwoord: Iem. eigen rug.

3.. Aka iko, aka iko?
Tokeattang lao boko!

3.. Wie ben je, wie ben je?
Dik van achteren?
Antwoord: De kuit van het been.

4.. Tomenteka' torro' tangna!
Aka iko.

4.. Iemand klimt omhoog maar kan niet verder dan tot halverwege. Wie ben je?
Antwoord: De broek die niet hooger kan dan tot het middel.

5.. Aka iko, aka iko?
Limai sioeloe, pantan indo,
pantan ambe!

5.. Wie ben je, wie ben je?
Vijf gebroeders, maar ieder heeft zijn eigen moeder en zijn eigen vader.
Antwoord: De sirihbenoodigdheden, nl. sirih, pinang, kapoer, koelit en tabak, die samen een sirihpruim vormen, maar ieder afzonderlijk een eigen afkomst hebben.

6.. Aka iko, aka iko?
Kajoe malallang-malallang,
sibaisen batoe poeroe'?

6.. Wie ben je, wie ben je?
Er is een hout, dat bitter is en bevriend met een steen die uitgeslagen (beschimmeld) is.
Antwoord: Lombok (spaansche peper) die gegeten wordt met zout.

7.. Aka iko, aka iko?
Boekoe palelen, boekoe dilelen.

7.. Wie ben je, wie ben je?
De beenderen steken en de beenderen worden gestoken.
Antwoord: De dwarsbalken onder een huis, waarvan de een in den ander steekt.

8.. Aka iko, aka iko?
Basisi messamboe',
kamaii natibemi lao?

8.. Wie ben je, wie ben je?
Als je jong bent, ben je bekleed, als je oud wordt, ben je naakt.
Antwoord: Een jonge pisangstengel die pas boven den grond komt en in een omhulsel gewikkeld zit, dat bij het opgroeien wordt verbroken.

9.. Barini' pa'-barini' pa'
angkoe toemampa daramoe.

9.. Je bent nog zoo klein, je bent nog zoo klein en toch gebruik je al een naald.
Antwoord: De naalden van de bangapalm.

10.. Panoesoek petoero langi'
Aka iko?

10.. Je stok wijst naar de lucht; wie ben je? De stam van de enau-palm.

11.. Kajoe marekko'-marekko',
tangkoeisan marekko'na!
Aka?

11.. Een droog stuk hout. Maar ik weet niet of het droog is. Wat is dat?
Antwoord: De hoorn van een karbouw.

12.. Aka iko, aka iko?

12.. Wie ben je, wie ben je?

melenten batoe saboea,
oellapa' ba'bana lembang!

Daar komt een groote steen aangerold, hij bedekt een geheel dal.
Antwoord: De duisternis van den avond.

13.. Tedo'-tedo'na ne'ne'koe,
pantan meramboe bokona.
Aka iko?

13.. De karbouw van mijn grootvader rookt van achteren. Wie is dat?
Het huis, waarin aan den achterkant gestookt wordt.

14.. Megkamma' batoe indona,
roemo-oeko anakna!
Aka iko?

14.. De moeder zwijgt als een steen, het kind maakt lawaai. Wie ben je?
Antwoord: Het huis, want het huis zelf zwijgt maar zijn kinderen (de bewoners) maken lawaai.

15.. Aka iko, aka iko?
Koebattari koemba' tappari
batoe, koebattari batoe
tappari lompo, koebattari
lompo, tappari oeai.

15.. Wie ben je, wie ben je? Ik sla op de vezels en ik raak een steen, ik sla op een steen en raak het vet, ik sla op het vet en raak het water.
Antwoord: Een klappernoot, die van buiten een laag vezels heeft, daarna de harde schaal, dan het zachte vruchtvleesch en eindelijk het water.

16.. Aka iko, aka iko?
Balombong mengngoeloe
solo'.

16.. Wie ben je, wie ben je? Er is iets dat lijkt op een spaarpot maar zijn hoofd is beneden.
Antwoord: De neus.

17.. Aka iko, aka iko?
Mane toemoeka' tomate,
ana tibillangmo liang

17.. Wie ben je, wie ben je? Als een doode die omhoog gebeurd wordt naar het geopende graf.
Antwoord: De rijst, als we die naar den mond brengen om op te eten.

18.. Koeliling-koeliling to'na, koeala tambarese'na! Aka iko?

18.. Ik loop rondom je stam en trek je haren uit. Wie ben je? Antwoord: De kapokboom wiens vruchten geplukt worden.

19.. Kalibambang peto-peto, oentidak tallang saratoek. Aka iko?

19.. Er vliegt een groote vlinder, zij velt wel 100 bamboe's. Wie ben je? Antwoord: Het rijstmesje, dat den vorm van een vlinder heeft en waarmee de rijststengels worden doorgesneden.

20.. Kaloempini' saoe' rante masokan oenteba'reoe! aka iko?

20.. Over het veld zweeft een zwaluw. Hij is bekwaam om gras te snijden. Wie ben je? Het rijstmesje, dat ook den vorm van een zaluw heeft.

21.. Aka iko, aka iko? Kaloekoe pitoe matanna.

21.. Wie ben je, wie ben je? Een klapper (cocosnoot) met zeven oogen. Antwoord: Het hoofd met de zeven openingen van mond, neus, oogen en ooren.

22.. Aka iko, aka iko? Koepake bakaroe, koe-anna maloesa

22.. Wie ben je, wie ben je? Als je gebruikt wordt, wordt je nieuw, wordt je niet gebruikt dan wordt je oud (leelijk). Antwoord: Het rijstveld of de tuin, die bij bewerking als nieuw is, maar bij verwaarloozing vol onkruid raakt.

23.. Elong-elong ponno lembang. Aka iko?

23.. Als je geschud wordt, wordt een heel dal gevuld. Wie ben je? Antwoord: De pinangboom, waarvan de vruchten bij het sirihpruimen worden gebruikt.

24 . . Aka iko, aka iko? Oela' baloe-baloe, ponno lembang.	24 . . Wie ben je, wie ben je? Een zwarte slang, het dal is van je gevuld. Antwoord: De sawah.
25 . . Aka iko, aka iko? Mentiak-tiak anakna, soemaradende indona.	25 . . Wie ben je, wie ben je? De kinderen vliegen, de moeder verhuist heen en weer. Antwoord: Iemand is aan het rijst wannen. Het kaf (de kinderen) vliegt weg. De rijst (de moeder) schuift heen en weer op de wan.
26 . . Aka iko-aka iko? Mammi' atena bangik.	26 . . Wie ben je, wie ben je? Het hart van den bangik (een soort hond) is lekker. Antwoord: De inhoud (rijst) van een kookpot.
27 . . Aka iko, aka iko? Talloe'-talloe'kan ma'oeloe' sangngin lindo tobarani.	27 . . Wie ben je, wie ben je? Wij zijn drie gebroeders, onze gezichten zijn rood (als van de dapperen). Antwoord: De drie steenen in den haard waarop gekookt wordt en die in het vuur roodgloeiend worden.
28 . . Limakan ma'oeloe' sangin sanda songko' bassi. Aka iko?	28 . . Wij zijn met z'n vijven. We hebben allen een ijzeren hoed. Wie ben je? Antwoord: De vijf vingers aan elke hand. De hoed is de nagel.
29 . . Joloakkao dadi, anna indo'. Koeassiai kaka' ketangtonganna. Aka iko?	29 . . Ik werd eerst geboren, daarna mijn moeder. Vraag het maar aan mijn ouderen broeder. Wie ben je? Antwoord: Het kapmes, waarvan het lemmet (het kind) eerst werd gemaakt, daarna

het handvat (de oudere broer) en eindelijk de scheede (de moeder).

30 . . Aka iko, aka iko? Kajoe ma'panka loerokko, dipassedanni loelangangan.	30 . . Wie ben je, wie ben je? Er is een boom waarvan de takken naar beneden groeien en wat hangt naar boven wijst. Antwoord: Het menschelijk lichaam, armen en beenen (de takken) groeien naar beneden en het hoofd naar boven.
31 . . Oelanganmoko toe'o, angkoe loelangngan teë, anta sitammoe jao. Aka iko?	31 . . Loop jij daar en ik hier en straks ontmoeten we elkaar boven. Wie ben je? Antwoord: De daksparren die tegen elkaar in loopen en elkaar bij den nok van het huis ontmoeten.
32 . . Taoe'-taoe' dio lalan, nakarea' tobarani. Aka iko?	32 . . Er zit een popje langs den weg. Zelfs de dappere is er bang voor. Wie ben je? Antwoord: De uitwerpselen van een hond, waarvoor zelfs een dapper man opzij gaat.
33 . . Aka iko, aka iko, basisi barani, kamaii marea'mi.	33 . . Wie ben je, wie ben je? Als jij klein ben, ben je dapper, als je groot ben ben je bang. Antwoord: Het lange rietgras (alang-alang), dat als het pas ontspruit met zijn scherpe punt de voet kan verwonden, maar als het lang is geen kwaad meer doet.
34 . . Iari madokko'-dokko', iari to'do lompona. Aka iko?	34 . . Je ziet er mager uit, maar je vet valt naar beneden. Wie ben je?

Antwoord: Het rek boven den haard van gespleten bamboe gemaakt, waarvan het roet (zijn vet) afvalt.

35.. Ekko' tedong tangkoepoera. Aka iko?

35.. Een karbouwenstaart. Al eten velen ervan hij raakt niet op. Wie ben je?
Antwoord: Een stroomend riviertje; al drinken vele menschen ervan, het water raakt toch niet op.

36.. Peo'-peo'na nenekoe tangkoeissan koedappai. Aka-iko?

36.. De lendengordel van mijn grootvader. Ik kan hem niet meten.
Antwoord: De weg waar mijn grootvader ook op geloopen heeft (de lendegordel is een lange smalle doek).

37.. Aka iko, aka iko? Lioe allo, lioe bongi, lioe tangmarea'-reak.

37.. Wie ben je, wie ben je? Den ganschen dag en den ganschen nacht, nooit ben je bang.
Antwoord: De rivier, die altijd maar doorloopt.

38.. Madiong mangga dada, madella mangga dada. Aka iko?

38.. Ben je diep dan reik je tot mijn borst, ben je ondiep dan reik je ook tot mijn borst. Wie ben je?
Antwoord: Een vijver waarin een eend zwemt. Al is de vijver diep of ondiep, de eend zakt er altijd even diep in.

39.. Bala oemmoela' bai. Aka iko?

39.. Een heining die een varken jaagt.
Antwoord: Een kam die gebruikt wordt om luizen te vangen.

40 . . Aka iko, aka iko? Manoek boesa' ponno lokko'.

40 . . Wie ben je, wie ben je? Een spelonk vol met witte kippen.
Antwoord: De mond die vol is met witte tanden.

41 . . Bitti manoek tangkoepoera. Aka iko?

41 . . Een kippenpoot. Ik kan je niet opmaken. Wie ben je?
Antwoord: De lepel (die den vorm van een kippenpoot heeft) waarmee ik eet, maar die zelf niet opgegeten wordt.

42 . . Toei oeloengkoe, koetama oemmalangko. Aka iko?

42 . . Pak mijn hoofd vast, dan zal ik komen en wat voor je halen.
Antwoord: De groote rijstlepel (pesale), dien men bij zijn hoofd moet pakken om rijst op te scheppen.

43 . . Lempoi'i oeloengkoe, angkoe rokko ma'oeloe pole.

43 . . Sla mijn hoofd af, straks krijg ik beneden weer een nieuw hoofd.
Antwoord: De stek van een boom, waarvan de top wordt afgeslagen en die, in den grond gestoken, weer wortels krijgt.

44 . . Jolo papi', oendi papi', tangngana manda napapi'. Aka iko?

44 . . Van voren waaier je, van achteren waaier je, in het midden wordt je bewaaierd. Wie ben je?
Antwoord: Een karbouw die van voren, met zijn ooren slaat en van achteren met zijn staart om zich de vliegen van het lijf te houden.

45 . . Jolo tedong, oendi tedong, tangngana tangngia tedong. Aka iko?

45 . . Van voren een karbouw van achteren een karbouw, maar in het midden geen karbouw. Wie ben je?

Antwoord: Een trom, die voor en achter met een karbouwenhuid bespannen is en die in het midden uit hout bestaat.

46 . . Anak dewata mengkepak. Aka iko?

46 . . Een godenkind dat gedragen wordt. Wie ben je? Antwoord: Een maiskolf die nog in de scheede zit.

47 . . Aka iko, aka iko? Mangkali-kalina' rokko, anak dewata nabasa.

47 . . Ik graaf naar beneden en vind een godenkind. Antwoord: Aardappels of andere aardvruchten.

48 . . Aka iko, aka iko? Manoek lotong mengkaoeloe.

48 . . Wie ben je, wie ben je? Een zwarte kip die met haar kop naar beneden hangt. Antwoord: De bloemkolf van een pisang.

49 . . Aka iko, aka iko? Limboeng koetappai langngan.

49 . . Wie ben je, wie ben je? Een put waaruit ik water schep. Antwoord: Een kookpot.

50 . . Taoe'-taoe' jao tanete, mangngoendappa patomali! Aka iko?

50 . . Er zijn kindertjes op den berg. Ze steken hun beide handen uit. Wie ben je? Antwoord: Een soort varen (pakoe) welker bladeren als handen zijn.

51 . . Toroko tedong laoko oeli'. Aka iko?

51 . . De karbouw blijft staan, het touw loopt weg. Wie ben je? Antwoord: De laboevrucht, die blijft liggen, terwijl de stengel groeit en zich verplaatst.

52 . . Asoe ma'bongka silola, tae' den lasilambi'na'. Aka iko?

52 . . Een hond die den heelen dag jankt en niet krijgt wat hij jaagt. Antwoord: Een windmolentje.

53..Aka iko, aka iko? Timboe'-timboe' jao langi', tana iroe-iroe' poeang, tana pengkoko dewata.

53..Er is een bron in de lucht. Mensch en goden kunnen er niet uit drinken.
Antwoord: De klappernoot, die vol water zit, maar het water is opgesloten.

54..Aka iko, aka iko? Mentiongan tangmamara.

54..Wie ben je, wie ben je? In huis opgesloten en toch altijd nat.
Antwoord: De tong.

55..Koenonnong balajan, tigirik tanete. Aka iko?

55..Ik trek aan een touwtje, een berg draait rond.
Antwoord: Het spinnewiel.

56..Koenonnong balajan, mamose ambena tato. Aka iko?

56..Ik trek aan een touwtje, de vader van Tato is boos.
Antwoord: De tol.

57..Aka iko, aka iko, Bai satepo menawa?

57..Wie ben je, wie ben je? Een varken dat naar beneden loopt.
Antwoord: de wenkbrauwen.

58..Innang dadimia dokdek, anna mane dadi dokdek, ia kalandoria dokdek. Aka iko?

58..Eerst komt er een „dokdek", dan komt er nog een „dokdek", de tweede „dokdek" is langer dan de eerste. Wie ben je?
Antwoord: De ooren van een karbouw zijn er eerst; later komen zijn horens, die langer worden dan de ooren.
Het woord „dokdek" is niet vertaalbaar.

59..Kandean bombong madella', siroek titengko malolo.

59..Er is een etensbakje dat diep is en ook ondiep.
Er is een lepel die krom is en ook recht.
Antwoord: De hand.

60..Kodo-kodo lan pangngalak,

60..Er zitten apen in het bosch.

masokan oemmondoondoi oeë. Aka iko?	Ze trekken aan de rotan. Wie ben je? Antwoord: Vlooien die in het hoofdhaar zitten.
61 . . Aka iko, aka iko? Baka sitonda pekali.	61 . . Wie ben je, wie ben je? Een mand met een spade tegelijk. Antwoord: De snuit van een varken. Het varken graaft met zijn snuit en eet met zijn bek.
62 . . Boedaki'oembawai, mabanda'. Mesaki', maringngan.	62 . . Als velen hem dragen is hij zwaar. Als één hem draagt is hij licht. Antwoord: Een karbouw, die, dood zijnde, door velen moet gedragen worden en zwaar is, maar als hij leeft door één man gemakkelijk geleid kan worden.
63 . . Sangeran ditoke' tojang. Aka iko?	63 . . Er is een slijpsteen in de lucht gehangen. Wie ben je? Antwoord: De pitten van de mangga vrucht.
64 . . Oemmande pissan, tintai saboelan.	64 . . Hij eet eenmaal en een maand lang gaat het er weer uit. Antwoord: Het kalkdoosje voor sirihpruim, dat eens per maand gevuld wordt.
65 . . Sawa illaoe' mangngarran, mangik taoe lana ande.	65 . . Er is een booze slang, die alleen maar menschen wil eten. Antwoord: Het graf.
66 . . Loerekke loesaoehna, oerrenden asoe boesa'koe.	66 . . Ik loop heen en weer met een witte hond. Antwoord: Iemand die begint te weven en om de schering te spannen heen en weer loopt met een kluwen garen.

67 . . Talloe taoemmi bonno'na, soele oempongko solana.

67 . . Hij is al drie jaar dood en toch vermoordt hij nog zijn vriend.
Antwoord : Het touw, van de huid van een karbouw gemaakt, dat gebruikt wordt om een anderen karbouw vast te binden als hij geslacht wordt.

68 . . Jari tang ma'lentek iari sale kira-kira.

68 . . Hij heeft geen voeten, maar is zeer slim.
Antwoord : De kooi, waarin vogeltjes worden gevangen.

69 . . Ia kalandona taoe, tangsira' da'pandang-padang.
Aka iko ?

69 . . Hij is langer dan een man, maar kleiner dan het lage gras.
Wie ben je ?
Antwoord : Een slang.

70 . . Sangeran peteba' reoe.

70 . . Een slijpsteen die het gras doet vliegen.
Antwoord: De tong van een karbouw.

Mamasa, 20 April 1933.

A. BIKKER.

Eenige mededeelingen aangaande mijn arbeid in de periode 1 Januari tot 30 Juni 1932.

Een enkele van mijn notities uit deze periode moge hier volgen. Ze behelst eenige gegevens in verband met de positie van Soke Ḍato, dorpshoofd van Lete Kawäina in het landschap Lolina, als behoorende tot de kaþisoe van vaderszijde en die van moederszijde (kaþisoe: exogame verwantengroep naar afstamming in vaderlijke linie georganiseerd). Ik laat ze hier volgen in de taal waarin ze mij werden medegedeeld, het dialect van Lolina, wat dan tevens kan dienen als een proeve van West-Soembasch. Een korte uiteenzetting van de familieverhoudingen van Soke Ḍato dient tot goed begrip vooraf te gaan.

Soke Ḍato is de zoon Roea Ngeḍo (zijn vader) en behoort als zoodanig tot de kaþisoe We'e Tapela. Hij woont echter in zijn 'oema loka', het huis van zijn oom, moeders broer, waar hij geboren en opgevoed is, en heeft zoo zijn plaats in de kaþisoe We'e Bole. Na den dood van zijn vader is Roea Ngeḍo's moeder tot vrouw genomen door zijn oom, Benaka Kaka, die zelf een zoon had Ngila Kawoegila. Roea Ngeḍo nam nu een vrouw van Lete Kawäina, maar voordat de vereischte gedeelten van den bruidschat waren betaald, zoodat ze naar het huis van haar man kon overgaan, stierf Roea Ngēḍo in een twist met Ngila Kawoegila. Soke Ḍato werd na den dood van zijn vader in het huis van zijn 'loka', moeders broer, geboren.

T e k s t:

Ngila Kawoegila mono Roea Ngeḍo aworona ama kaweḍa, aworoi Benaka Kaka. Na Benaka Kaka ata pote länga täkaja. Ngiaka jängo kakoe jakini welina mawine pala paḍekenoe nä'i Lete Kawäina lina Roea Ngeḍo. Täka na Ngila Kawoegila dana näoekidi karäbo. Peina ka daoe näoekidi; ana kangianagoe jo'oe

linani Ngila Kawoegila na Roea Ngeḍo. Ngia kana ḍeke bani limaji karăbona Ngila Kawoegila na Roea Ngeḍo. Ngia kana boetoege atena Ngila Kawoegila kana tăweja na Roea Ngeḍo kana mate. Ngia kaa la patăoeja Bodo Ede, oema lokana.

ɓa lenga ɓoga pakati raɓakoḍawege,
ɓa lenga dara pateda gĕloekoḍawege,
lenga da kaḍakoḍawe larage,
lenga da logakoḍawe ɓinage,
gă'i kana tomakodi
rate ɓokoena,
rate ăpoena,

linani Roea Ngeḍo na lokana, ngia kaa ngidija oema lokana.

Na mawinena wotonani Bongo Biri, Lete Kawăina, kaɓisoe We'e Bole. Da pajapoja welina.

namete ɓadige toeloeroena,
narara ɓadige kaḍangarana,
napanoe ɓajige koɓa matana,
namete ɓadige mata soesoena.

Ne ɓana ḍaḍi wă'i oema lokana na Soke Ḍato,

ɓana nĕboe soro dengage,
ɓana dara dede dokoege,
ngia kakoe kikirakoni katowana,
ngia kakoe saroboekoni leḍena,
jo nă'i aloɓani kila,
atătoeni toene,
Adakowa,
Metekowa,
sarakona,
noekoekona.
malagoerakoewi woea limana,
malagoerakoe wi woea wă'ina,

linani Soke Ḍato na lokana.

Ngiaka ɓana ḍaḍi na Soke Dato natagoe wă'i Wo'e Bole, ɓa lenga da pajapoja welina inana. Ngiaka ɓana pangarani napangarani ngarana oeboena lokana.

Taka ne ɓaa pangarani na lakawa, aparenge ḍjăladi li'i oeboe waikana Roea Ngeḍo:

rengeoe jo'oe Mete Măngoe Doloe Ada Măngoe Langoe

apasoesoei leloe,
akapoeḍani pare,
alalaja ta koḅa,
aḅoerija ta watoe,
jo năwa, wola woeamoeni.
Gă'i kaoe gĕloe pamadjagani,
kaoe kangali pamaḍetani,
kaoe pakoroni lima,
kaoe pagĕloeni wă'i,
kaoe jani we'e maringi, we'e malala.
rengeoe jo'oe nenati
akadobo kokona,
akadowa karapena,
ală'a kasoro kaḍoe woela,
ală'a kasoro kaḍoe loḍo,
atomana băra ina,
aḍoekina băra ama,
nă'i a'oro nĕboegoela,
nă'i a'oro tekogoela,
gă'i kaoe weroe kaoe welaja,
gă'i kaoe iroe kaoe laikoja,
kaoe paloe wăini kikoemoe,
kaoe soḅa wăini ngadamoe,
kai kalete ḍoeango dara,
kai mane ḍoeango lara,
kai ḍekoe lara palina,
lara mate wăina atama,
lara măngoe ră'a.

Ngiaka ne ḅa lina, ḅa lenga ḍaḍi wă'ina oema lokana na Soke Ḍato, ngia kana ḅara marapoe loka.

Tăka ḅa wă'ikoge pa'oerata ḍengana, kana parenge ḍjăladi li'i dewa oeboe dewa waika, dewa ina dewa ama, nă'i Ada Măngoe Langoe nă'i Mete Măngoe Doloe. Ngia kana ḍeke ia manoe kana patoetoeni. Ne ḅana ḅarai na manoe Ada Măngoe Langoe, Mete Măngoe Doloe ngiaka linani:

ida woekoegoe
ngia kakoe watoe eka ngoḍo,

ida woekoegoe
ngia kakoe wasoe eka dede.
wă'idi roege raga nino,
wă'idi siroe sapa mawo,
tăka dakoe deke ḍengakige tana,
tăka dakoe siwoe ḍengakige roeta.
Tăka nă'i apawoenoe apangasa
roekoenai tiboena,
patanai kapoekana,
ḅera patalelini,
pata pamadjoepoeja.
Tăka ḅa lenga wă'ini keḍoe rara oele
lenga wă'ini wawi dari papa
lenga wă'ini keḍoe bani wawi bani,
ngiaka
da pakadăoeka ḍengakina,
da panewe ḍengakina,
ḅa lenga madalenage dobana,
madjaganage letena.

Baa tăoepa piamowa na Roea Ngeḍo amate, ḅaa ja piamoni saḍa tooena, dede darana boe kaa parengawa, boe kaa pakiḅowa, kaa tăoeja odi ḍana. Ngia kaa ole marapoe atapia.

Ngiaka ne ḅa lina nakaḍoeaḍana kaḅisoe, marapoe na Soke Ḍato.

Patenga kăḍo ropaja,
laba kăḍo toedaja,
keto kăḍo kiroja,
nĕboe kăḍo tamaja.

Ngiaka dana ḍekeki mawine We'e Tapela, mawine We'e Bole.

Vertaling:

Ngila Kawoegila en Roea Ngeḍo hadden eén vader, hadden te zamen als vader Benaka Kaka. Nu was Benaka Kaka een zeer rijk man. Nu wilde Roea Ngeḍo de bruidschat betalen voor een vrouw, die hij was gaan nemen in Lete Kawăina, maar Ngila Kawoegila wilde niet ten aanzien van de karbouwen. Hoe wil je zoo niet, ben jij soms alleen zijn zoon, zei Roea Ngeḍo tot Ngila Kawoegila. Daarop nam Roea Ngeḍo de karbouwen van Ngila Kawoegila zonder meer

weg [1]). Nu werd Ngila Kawoegila woedend en doorstak Roea Ngeḍo met de lans zoodat hij stierf. Daarop bracht men hem over naar Ḅodo Ede, naar het huis van zijn oom.

„Daar ze waren als honden elkaar bijtend bij de etensbak,
als paarden elkaar trappend in de kraal;
daar voor beiden de weg geen ruimte bood,
en de deur niet breed genoeg was,
zoo kome hij tot de graven
van zijn grootvader,
van zijn grootmoeder"

zeide zijn oom ten aanzien van Roea Ngeḍo, en zoo bracht men hem naar het huis van zijn oom.

Zijn vrouw (nl. de vrouw die Roea Ngeḍo wilde nemen) was een zuster van Ḅongo Biri in Lete Kawäina van de kaḅisoe We'e Bole.

Reeds waren zwart de haardsteenen,
en rood het kaḍangara-hout;
reeds vertoonde haar gelaat vlekken
en waren haar borsttepels zwart geworden [2]).

Daar nu Soke Ḍato in het huis van zijn oom werd geboren,
daar hij was als een speer verkeerd geborgen,
als een paard verkeerd gestald,
zoo dacht zijn oom van hem:
laat ik hem het hoofd scheren,
en den navelstreng afsnijden.
En hij die hem het kila-kruid schilt
en het brandhout hakt [3]),

---

[1]) *naḍeke bani limaji*, lett. hij nam ze onbevreesd van hand, d.w.z. zonder vragen, als vrij om ze te nemen, daar hij er recht op had.

[2]) Verschillende uitdrukkingen voor ver gevorderden staat van zwangerschap. Het hart van den kaḍangara-boom is wit wanneer de boom jong is, maar rood bij oude boomen.

[3]) *moro kila* is de *moro*, het kruid, de medicijn, die gekookt wordt in het water waarmee moeder en kind zullen worden gebaad, als middel tegen *kila*. Uit de verschillende beschrijvingen mij van kila gegeven, maak ik op, dat het een meer algemeene aanduiding voor ziekte is en niet op een bepaalde ziekte betrekking heeft. Cfr.: *kila ate*, booshartig, *kila-loma*, klapachtig, *kila mata*, onrustig van oog. Het laatste wordt b.v. gezegd van een schrikachtig paard. Van een vrouw die meer voor

dat die zij als Ada,
als Mete [1]);
het zij naar diens regel
en naar diens bond [2]).
Dat lang mogen worden de vingers van zijn hand,
de teenen van zijn voet.

Toen nu Soke Dato geboren werd had hij zijn deel in We'e Bole, daar de bruidschat voor zijn moeder nog niet was betaald. En toen men hem een naam gaf, benoemde men hem met den naam van zijn ooms grootvader.

Evenwel, toen men het kind een naam gaf, deed men ook de voorouders van Roea Ngeḍo het woord hooren:

hoor, gij, Ada Măngoe Langgoe Mete Măngoe Doloe
die hem een dot doet zuigen [3])
en hem rijstpap voert,
die hem hebt gesmolten in den nap,
en uitgegoten in den steen [4]),

---

een anderen man dan voor haar eigen gevoelt zegt men: *nakilawi matana, nakaḍeḍewe kerena,* ze is onrustig van oog en ongedurig van zit. En van een vrouw wier kinderen telkens jong sterven: *kilaḍage soesoena odeḍage kengana*: kila zijn haar borsten en schurftig haar dijen.

Wasoe toene, het brandhout voor het vuur waarbij de vrouw na de, bevalling moet zitten. *Talirana api,* met den rug naar het vuur zitten.

[1]) Met Ada Mete wordt aangeduid de naam van de marapoe van de kaḅisoe van Roea Ngeḍo, den vader van Soke Data. Deze handelingen, het welzijn van het kind beoogend, mogen dus worden gedaan onder bescherming van zijns vaders marapoe, Ada Mangoe Langoe, Mete Mangoe Doloe.

[2]) Met *noekoe sara* wordt aangeduid al wat door de voorvaderen als regel voor het leven van het nageslacht is overeengekomen en waaraan zij hun zegen verbinden.

[3]) De geheele uitdrukking *apasoesoei leloe, akapoeḍani pare,* kan vrij worden weergegeven met „die hem uw vaderlijke zorg betoont". Ze is ontleend aan de wijze waarop men een zuigeling waarvan de moeder gestorven is, te eten geeft. Men stampt de rijst tot meel (*kapoeḍa*) en kookt daarvan een dunne pap. Daarin doopt men een dot kapok en laat het kind daaraan zuigen. Verder heeft *pasoesoe leloe* een uitgebreider beteekenis gekregen, nl. het voeden van een moederloos kind, ook als die voeding op natuurlijke wijze geschiedt.

[4]) D.w.z. die hem gemaakt en geformeerd hebt.

deze, uw bloesem, uw vrucht is het.
wees hem een hooge omheining,
een hooge omwalling;
omschut hem met uw handen,
omkraal hem met uw beenen,
geef hem koel water, frisch water [1]).
hoor, gij, die gegaan zijt tot de maanhorens,
de zonnehorens [2]);
die gekomen zijt tot moeder
en geraakt zijt tot vader,
hem die u verwondde met de lans
en u teekende met het kapmes
sleur hem en sleep hem,
trek hem voort en voer hem mee,
sla hem met uw staart
en grijp hem met uw mond;
eén zij het paard door u beiden bereden,
eén zij de weg door u beiden gevolgd,
de weg door hem begaan,
de weg van den dood door het staal [3]),
de weg des bloeds.

Daar nu Soke Dato in het huis van zijn oom geboren is dient hij de marapoe lọka [4]).

---

[1]) Koel water, frisch water, tot wering van al wat *bana*, warm, schadelijk, is. *Ringina*, verkoelen, o.a. door besprenging met water, *pesika wa'e*.

[2]) De ziel van den gewelddadig gestorvene wordt geacht naar het uitspansel op te stijgen. Zij wordt door *ina woela, ama loḍo* moeder maan, vader zon, tot zich genomen. Vandaar: *mate pene langita*, sterven met opstijging ten hemel, i.g. een gewelddadigen dood sterven. Men zegt ook *mate palona*, met gestrekte beenen sterven, omdat degenen die door geweld gestorven zijn niet in gevouwen houding worden begraven, waarnaast *mate ma'oeḍoe* gevouwen sterven, een 'natuurlijken' dood sterven. Kambera zegt *meti paḍjola*, gestrekt sterven, en *meti mbana*, onheilbrengend sterven, voor het sterven door geweld, waartegenover, *meti kaḍoekoetoe*, gevouwen sterven, en *meti maringoe*, koel, heilzaam sterven.

[3]) Lett. de weg van het sterven door wat scherp is.

[4]) *Loka* beteekent zoowel moeders broer, en dan speciaal die het huis bewoont vanwaar de moeder afkomstig is, als de heele familiegroep

Moet hij echter om een of andere reden de marapoe raadplegen [1]), dan brengt hij de zaak ook voor bij de zielen van grootvader en grootmoeder, van moeder en vader [2]), bij hem, Ada Mãngoe Langoe, Mete Mãngoe Doloe. Hij neemt een kip en bestemt die voor hem. En wanneer hij dan de opdracht over de kip van Ada Mãngoe Langoe, Mete Mãngoe Doloe uitspreekt [3]), zegt hij hem:

het is niet mijn wil,
dat ik ben een alleen liggende steen;
het is niet mijn zin,
dat ik ben een afgezonderd staande boom.
Er is een verstrikking voor mijn schim,
er is een belemmering voor mijn schaduw;
daarom betreed ik niet den grond,

---

waaruit de vrouw is genomen, waartegen over *doma* de familiegroep waarin de vrouw is getrouwd (Kambera: *jera* naast *ana kawini*). In de ruimere beteekenis kunnen de grenzen nog weer enger en wijder worden getrokken. Zoo onderscheidt men *loka mboe oema*, al degenen die behooren tot en afkomstig zijn van het huis waaruit de vrouw genomen is: *loka mboe oema kelaḍa* al degenen die met de vrouw eénzelfde groot huis hebben, d. w. z. een huis dat in de kaḅisoe een bepaalde functie heeft; *loka kaḅisoe*, allen die tot dezelfde kaḅisoe met haar behooren. In elk huis heeft ook de *marapoe loka* zijn plaats; wordt ook genoemd *apaḍekoe apamane*, die volgt en nagaat, die nl. de vrouw volgt die tot dat huis is gekomen. Marapoe van mans en van vrouws familie worden verder onderscheiden als *marapoe paḍoeki*, de marapoe waartoe de vrouw door haar huwelijk gekomen is, en *marapoe pawali*, de marapoe waarvan ze afkomstig is.

[1]) *Oerata* is de benaming van de handeling van het raadplegen van marapoe door het vademen van de lansschacht, *ropa kapoeḍa*. Ze is ontleend aan een onderdeel daarvan nl. het onderzoek van de lijnen van lever en kippendarm (cfr. mal. oerat). In Koḍi heeft deze handeling haar naam ontleend aan een andere wijze van wichelen, nl. die met de *mowala* het orakeltouw. Het vademen van de lansschacht heet daar *paroepoe kaloro*, het touw beblazen. Bij raadplegen van de *mowala* blaast men er op bij de aanroep: *foooo ..... mowana*.

[2]) Samenvattende aanduiding voor de zielen van de gestorvenen.

[3]) *Bara* in ruimere beteekenis, zie boven *ḅara marapoe*, marapoe dienen; in engeren zin de aanroeping doen voor het slachten, waarbij het beest aan een bepaalden marapoe wordt gewijd met de bede dat de teekenen in lever of darm een duidelijke uitspraak zullen geven.

en buig het rietgras niet weg.
Maar hem, den valscherik, den beloerder,
knak zijn spruit,
breek zijn top,
splijt hem in tweeën,
hak hem af tot den grond.
Maar zoolang er is
die aap met roode tanden,
dat zwijn met behaarde snuit,
die woedende aap, dat woeste zwijn,
kan hij (met hen) niet verkeeren
en niet (met hen) spreken.
Daar diep is het dal
en hoog is de berg.

Eerst als voor den verslagene, voor Roea Ngeḍo vergoeding is gegeven, eerst wanneer hem lijf en leden weer zijn opgericht [1]), dan eerst slacht men hem de meegift [2]), dan eerst wordt zijn lichaam ingewikkeld en legt men hem in het graf [3]). En dan leven weer tezamen marapoe en menschen [4]).

Zoo is het dat Soke Ḍato tot twee kaḅisoe, tot twee marapoe behoort. Hij is
een balk naar twee zijden gestrekt,
een trom aan twee kanten beslagen,

[1]) Letterlijk vertaald: Wanneer men hem weer heeft gegeven de gestalte van het lichaam, den bouw van het paard. Door het geven van de vergoedingsgeschenken (voornamelijk gouden sieraden, *maraga*, borstsieraad, *taḅelo*, voorhoofdsieraad) wordt de gestalte van den gedoode weer opgericht (cfr. mal. *bangoen* in beteekenis: bloedprijs).

[2]) *Parenga*, het slachten van het beest (paard of karbouw of beide) speciaal bestemd als meegift aan den gestorvene (ḍangana). Dit beest wordt genoemd *dara pakaletena, karābo pasokana*, het paard door hem bereden, de karbouw door hem geleid, en mag niet door kaḅisoegenooten van den gestorvene worden gegeten. Het wordt gegeten door de *loka*.

[3]) Ook vóór dien is hij wel begraven, d. w. z. wel in een graf gelegd, maar dat noemt men nog niet begraven. Hij is nog maar weggelegd (ḅodala). Eerst na betaling van de bloedprijs zou men hem werkelijk kunnen begraven (tanena).

[4]) De veete betreft dus zoowel de levenden als de marapoe waarmee ze verbonden zijn.

een mes snijdend aan twee kanten,
een lans aan twee zijden scherp.

En daarom neemt hij geen vrouw van We'e Tapela, noch van We'e Bole.

De Afgevaardigde van het
Nederlandsch Bijbelgenootschap
op Soemba
Dr. L. ONVLEE Jr.

BOEKBESPREKING

Bijdragen tot de kennis van het Midden Maleisch (Bĕsĕmahsch en Sĕrawajsch dialect) door O. L. HELFRICH. Supplement op de „Nadere Bijdragen" (1927). 's Gravenhage 1933.

Indien dit werk evenals de vorige bijdragen van den heer Helfrich in de Verhandelingen van het Genootschap verschenen was, zou het woord „Supplement" zeker niet door den uitgever met kleine letters in een ondertitel verstopt zijn. Het is n.l. geen zelfstandige „bijdrage", doch een reeks, deels waardevolle en noodzakelijke, maar deels o.i. onnoodige verbeteringen en aanvullingen op de vroeger verschenen deelen. Onnoodig achten wij verbeteringen die slechts bestaan uit een eenigszins andere rangschikking van gegevens die al in de vroegere publicaties voorkomen: tot bij tijd en wijle een herdruk van het geheele werk, waarin alle toevoegingen opgenomen zijn, verschijnen zal, hadden zulke omzettingen gerust aan het gezond verstand van den lezer overgelaten kunnen worden. Maar daarnaast zijn ook tal van nieuwe woorden opgenomen en preciseeringen gegeven vooral van adatrechtelijke en ethnografische termen; hierin ligt de waarde van dit supplement.

Uit de door den heer Helfrich gepubliceerde literatuur-producten had nog wel iets meer gehaald kunnen worden. Ten bewijze hiervan laten wij enkele aanteekeningen op sommige van de opgenomen artikelen volgen. Het hier besproken werk wordt geciteerd als „Suppl.", de teksten in Verhandelingen 53 als t. gevolgd door het paginacijfer.

'a l a w in de beteekenis van lakoe (Suppl.) is wel Sĕrawajsch voor Bĕsĕmahsch *'alĕ* (zie t. 233 r. 14 v.o.), het Mal. *hala*, richting.

'a n d o n. Suppl.: ngandoni, uitnoodigen. Deze beteekenis past niet op de plaats in t. 271: di'andoeninjaw rĕdjong di 'andaw larangan, bij begaf zich naar de jonk bij de privé badplaats.

Het woord is het Jav. *andon;* ook in het Lampoengsch wordt het, althans in de literatuur, gebruikt (in den vorm *andoen*).

b a n d o n g komt ook voor in de Mal. beteekenis: samengevoegd, gekoppeld, bijv. t. 246, 248.

d a g o q. Suppl.: dagoq pĕnĕnggalan, een kwade geest huizende in geboomte. In het Sĕrawajsche scheppingsverhaal (t. 242) wordt gezegd, dat dago'ăq pĕnanggalan ontstond uit een deel van de kĕloemas (het vlies?) van het wereldei: *Pĕnanggalan* is de bekende vampyr, die in het Minangkabauwsch *palasi'*, op Bĕlitong *poelong* heet. Voor *hantoe dagok* geeft het nieuwe woordenboek van Wilkinson: wolken aan den horizon, die bijzondere vormen aannemen; volgens de Maleiers zijn het geesten van vermoorde lieden. *Dagoq pĕnanggalan* zal dus in het algemeen beteekenen: spoken en vampyrs, en misschien ook wel eens als naam van een bepaalden boozen geest gebruikt worden.

d ĕ k i r is niet „vallen", zooals thans met een vraagteeken is overgenomen uit schr.'s aanteekeningen op een Bĕsĕmahsch versje in TBG 37 p. 88, maar, evenals vele andere woorden die met dĕ- beginnen, klanknabootsend. In het versje geeft het de klank van het vallen van een koperen ring weer, elders (t. 248) het geluid van een boschhoen.

d j a j ĕ. Terecht is bij Hovens verklaring „niets bijzonders" een vraagteeken geplaatst. Het Suppl. geeft onder tanah: tanah djajĕ, de uitgekozen plaats, van waar uit de aanval op een doeson wordt aangevangen. Uit t. 240 en Helfrich's Lampongsche teksten p. 82 blijkt, dat *djajĕ* tegenover *taloe* staat in de beteekenis van gunstig en ongunstig, eigenlijk overwinning (Skr. Jav. *djaja*) en nederlaag (Bat. en Lamp. *taloe*). Met het laatstgenoemde woord is *talloe*, ongeluksdagen (Verh. 53 p. 170) wel identiek. „Niets bijzonders" zal in den samenhang waarin Hoven het woord aantrof beteekend hebben: geen bijzondere hinderpaal.

'ĕ m p a q. Het in Suppl. toegevoegde vraagteeken lijkt mij overbodig. Nog niet vermeld is de beteekenis van dit woord in de uitdrukking pĕnoh 'ĕmpaq (t. 238, rechtspreuken no. 82), gelijk Mal. pĕnoeh pĕpak, propvol.

'ĕ n d j a m is het Mal. *oendjam*, loodrecht met een vaart naar beneden steken; zie vooral t. 247, waar het in parallellie staat met *lantaq*, inheien.

'ë n d o n, vroeger verklaard: geduld; Suppl.: ('ëndom ?). Het komt voor t. 236: boemi tërban kakoe 'ndonka(n) langin tërbarka(n) 'akoe sanggaq, wat zeker gelezen moet worden: boemi tërban ka(n) koe'ndonka(n), langit tërban ka(n) 'akoe sanggaq, en blijkt dus ongeveer synoniem met *tahan*.

g ë t o k. In de verklaring van een liedje, TBG 37 p. 85, wordt als beteekenis van dit woord opgegeven: tongtong, en dit lijkt wel juist. Hiervan is dan afgeleid mënggëtok, slaan op een gëtok; t. 246 en 247 schijnt gëto'äq(S) klanknabootsend te zijn voor het geluid van een tongtong. In BKI 83 p. 226 wordt nggëtoq vertaald met: het een of andere voorwerp gooien naar.

'i n t a j. ngintaj, Suppl.: op iets letten en met de oogen volgen. Het is bepaaldelijk het Mal. mëngintai, loeren op; t. 268 wordt het gezegd van Lëmang Batoe, een der broeders van Anak Dalam van Benkoelen, die loert op voorbijgaande schepen om ze te berooven.

k o e k o t. De verklaring van het Suppl. = pidjaq (trappen op) bevredigt niet geheel voor de plaats t. 240: mengoekot dëndan manaw rijang, immers dëndan is een rotan die als leuning dient; men trapt er dus niet op maar houdt er zich aan vast. Of zou men hier dëndan moeten opvatten als pars pro toto in den zin van: rotanladder?

l a h *i* r. Suppl.: lah*i*r dan bat*i*n, jonge jaren en volwassen leeftijd. De zegsman van deze verklaring heeft zeker gedacht aan lah*i*r, geboren worden, en bat*i*n, gehuwde man. Maar ze is toch wel wat te fantastisch om zonder eenig commentaar in het woordenboek opgenomen te worden! Batin als tegenstelling van lahir is natuurlijk het Arabische woord „innerlijk".

l ë l a q. De in het Suppl. met een vraagteeken gegeven verklaring: hijgen, buiten adem zijn, is ontleend aan TBG 37 p. 92. Ze is zeker onjuist; op de genoemde plaats wordt bëlëlaq gezegd van een rotan; evenzoo tëlëlaq in t. 248 en 253 van een rotan, t. 239 van kettingen. De beteekenis schijnt te zijn: afhangen (?).

m a n d j *i* n g. Suppl.: (grdw. ?) gaan (?). Het is het Javaansche woord, synoniem met masoq (t. 236, 239, 248, 269). De stam is *andjing*, maar als secundaire stam treedt op *pandjing*, dat ook in Helfrich's woordenboek voorkomt met de verklaring = koeroq.

n a n. De ook in het Suppl. gehandhaafde verklaring = djaq (Mal.

dari) is niet houdbaar. Op de plaats waar ze het eerst gegeven wordt (TBG 37 p. 71) is *nan* 't Minangkabausche woord, gelijk B. njĕ, S. njaw, Mal. jang.

n g a m b o l, Suppl. „veerkrachtig", behoort bij 'ambol terugspringen, doch schijnt ook secundaire stam te zijn, daar er van afgeleid wordt ngambolan (t. 236 en 259 bis). De beteekenis van dit laatste woord is echter niet duidelijk.

n i n g komt ook voor als verkorting van 'aning, hooren, b.v. t. 270 en 271.

p ĕ r o m a n II is het Perzische firmān, woord (Gods), zooals reeds in het woordenboek van Von de Wall verondersteld wordt (door Nix). Het is dus synoniem met het vaak er mee verbonden mĕndikĕ, Jav. andika, „wat door een hoog aanzienlijke gezegd wordt".

p ĕ t a n d a n g a n, voorteeken, moet volgens Suppl. onder tandang geplaatst worden. t. 270 staat pĕtandajan; zou dit misschien de juiste vorm zijn, en het woord afgeleid zijn van tanda op dezelfde wijze als pĕrasaian van rasa?

r a t a j. *gr*oempot rataj is een uit het rèntjongschrift gemakkelijk verklaarbare fout voor *gr*oempot rantaj, volgens Wilkinson een frequentatief van roempoet: allerlei grassoorten. Deze beteekenis past goed op de plaats in het scheppingsverhaal waar het woord voorkomt (t. 241).

r o e r o n g is hetzelfde als loerong, zooals duidelijk blijkt uit t. 238 sĕloerong doewĕ roerong.

s ĕ r ĕ b ĕ. De verklaring = 'akoe in het Suppl. is ontleend aan TBG 37 p. 85, waar sĕr(ĕ)bĕ echter zeer goed de beteekenis kan hebben van „overal".

s ĕ r i p, het Arabische masjrik, beteekent t. 233 niet zoozeer zonsopgang, als wel de plaats waar de zon opkomt, het oosten.

s i k a p heb ik in de opgegeven beteekenis „rechthoek (?)" niet in de publicaties van den heer Helfrich aangetroffen. Bĕsikap en mĕnjikap komen in de teksten voor in den zin van: zich netjes maken (t. 237,255; vgl. Jav. *sikĕp*, Min. *sigo'* en Wilkinson s. v. *sigap*).

s o e k a t beteekent ook in het versje TBG 37 p. 83: lot; de aan deze plaats ontleende beteekenis = di*gr*i (?) kan dus vervallen.

t i t i q. Hier had ook nog kunnen vermeld worden het Sĕrawajsche titi'āq soewaraw (t. 246), voor Nitiswara, de naam van een wetboek.

t j a q komt ook voor (BKI 83 p. 220, 222) gelijk tjatjaq.

t o e n g k *i* n g. In een Bĕsĕmahsch raadsel (BKI 45 p. 63) wordt van een kĕpiting gezegd: bĕntal toengk*i*ng boeloh rĕmoq, door Helfrich indertijd vertaald: 't draagt als pakje een sirihdoos, boeloh rĕmoq (soort van sirihdoos). Wanneer men echter bedenkt, dat met dit „pakje" toch wel niets anders bedoeld kan zijn dan de eieren van de krab, en dat tongkèng in het Mal. beteekent: stuit, dan ligt het dunkt mij voor de hand om te vertalen: haar stuit-pakje (het pakje dat zij op haar stuit draagt) is van fijngeslagen bamboe (of: is een soort van, wellicht van geplette bamboe gevlochten, sirihdoos?). Ik voor mij zet althans bij de opgave van het Suppl.: toengk*i*ng, sirihdoos, voorloopig een vraagteeken.

Men make uit deze aanteekeningen vooral niet op, dat wij zouden pretendeeren, de door den heer Helfrich gepubliceerde Midden-Maleische literatuur geheel te begrijpen. Ook deze stukken zijn, evenals de formulieren waarvan de schrijver in het voorwoord spreekt, ten gevolge van de overlevering „geenszins aan een verminkingsproces ontsnapt", en ze volkomen te verklaren zal misschien nooit gelukken. Wel moge uit het bovenstaande blijken, dat door vergelijking van verschillende plaatsen waar een woord voorkomt en door het raadplegen van andere talen nog wel het een en ander op te helderen is.

Hetzelfde geldt van de rechtspreuken en spreekwijzen, vroeger reeds door den heer Helfrich gepubliceerd, en in dit supplement met een twintigtal vermeerderd. Een letterlijke vertaling ervan geeft schr. niet; ze biedt vaak moeilijkheden, maar is in andere gevallen met behulp van het woordenboek gemakkelijk te vinden. Hieruit volgt dan echter lang niet altijd vanzelf de overdrachtelijke beteekenis. Daarom is het veel waard, dat schr. bij iedere zegswijze nauwkeurig opgeeft, in welke omstandigheden ze gebruikt wordt. Vaak wordt eenzelfde spreekwijze in verschillende streken niet op dezelfde wijze aangewend. Een typisch voorbeeld hiervan is het laatste in het supplement gegevene: tĕtĕtaq ndiqdĕ bĕtijang, tĕgantong ndiqdĕ bĕtali, dat in Bĕsĕmah gebruikt wordt in den zin van: naar het onbereikbare streven. Den oorspronkelijken vorm van deze zegswijze vinden we in een mystiek tractaatje, geschreven

in een met Lampongsch vermengd Maleisch, en opgenomen in Helfrich's Lampongsche teksten, blz. 48: tĕrgantoeng tiada bĕrtali, tĕrtjangtjang tiada bĕrtihang, afhangende zonder touw, omhoog stekende zonder steunpaal, een beeld voor het mystieke geheimenis. Hierin is blijkbaar tĕrtjangtjang later opgevat als tĕrtjĕntjang, stukgehakt, en daarna vervangen door het ongeveer synonieme, en in de uitdrukking bĕrtĕtak-tjĕntjang er mee gecombineerde, tĕrtĕtak, afgekapt, hoewel dit woord hier vrij zinneloos is, en de tegenstelling tusschen de twee deelen daardoor verloren gaat. Weer anders wordt de uitdrukking: tagantoeëng inda' batali in Minangkabau opgevat; volgens het woordenboek beteekent ze daar: zonder reden hangende of uitgesteld blijven, maar ze wordt ook gebruikt om de toestand van een vrouw aan te geven, die door haar man verlaten is zonder dat hij haar de talak gegeven heeft.

Al moesten wij er op wijzen, dat enkele oude verklaringen, die in het Supplement zijn opgenomen, den toets der kritiek niet kunnen doorstaan, en dat niet àlle 74 bladzijden waardevolle aanvullingen bevatten, dit neemt niet weg dat de studie van het Midden-Maleisch door deze publicatie weer een stuk vooruit gebracht is. Dat met dit werkje het laatste woord over de Midden-Maleische lexicografie gesproken zou zijn zal de schrijver zeker niet bedoelen. Indien een volgende „bijdrage" zou kunnen bestaan in een paar ethnografische teksten met vertaling en aanteekeningen zou zij in ruimer kring de aandacht trekken dan een uiteraard vrij droge woordenlijst, en daardoor zoowel voor de Midden-Maleische literatuur als voor den arbeid die de heer Helfrich voor hare ontginning gedaan heeft en nog steeds verricht, de waardeering wekken, waarop zoowel de een als de ander alleszins aanspraak kan maken.

P. VOORHOEVE.

DR. ERICH VOIGT: *Wirtschaftsgeschichte Niederländisch-Indiens*; De..sche Wissenschaftliche Buchhandlung, Leipzig 1931.

De Heer Voigt heeft — blijkens zijn voorwoord daartoe gestimuleerd door den publicistischen arbeid van E. Helfferich — in een bestek van 172 pagina's druks een beknopt overzicht van de

economische ontwikkeling van Nederlandsch-Indië geschreven hetwelk om een tweetal redenen aandacht verdient.

Allereerst verdient het die aandacht — ook voor zich snel oriënteeren willende Nederlanders — om de geslaagdheid van het overzicht op zichzelf. Indien voor oogen wordt gehouden, dat een dergelijk bestek eene diepergaande gedetailleerde behandeling noodzakelijk moet uitsluiten en dat zich dit overzicht derhalve noodzakelijk beperken moet tot een vogelvlucht over de voornaamste toppen, welke de economische ontwikkeling van Indië te zien heeft gegeven, mag de schrijver worden gelukgewenscht met de verdienstelijke wijze, waarop hij zich van deze laatste taak gekweten heeft. In een zestal hoofdstukken vinden achtereenvolgens behandeling: de oudste tijd onder heerschappij van Hindoes, Mohammedanen en Portugeezen, de tijd van de Oost-Indische Compagnie, het tijdvak onder wisselend bewind tot 1830, het Cultuurstelsel van Van den Bosch en zijn invloed, het tijdvak der nieuwe oriënteering tot aan den wereldoorlog en tenslotte het tijdvak der oorlogs- en na-oorlogsjaren. Goedgekozen foto's illustreeren den tekst. De schrijver geeft blijk de Hollandsche koloniale literatuur grondig te hebben bestudeerd en heeft zijne verkregen kennis omtrent de hoofdzaken op eene dusdanig heldere en aaneensluitende wijze tezamengevat, dat het resultaat van zijn arbeid zeer lezenswaardig is geworden.

Er is evenwel nog een tweede reden waarom de verschijning van dit boek aandacht verdient. Het is namelijk geschreven met een kennelijk interesse voor dit land, hetwelk in den tekst op meerdere plaatsen te voorschijn treedt en wel het duidelijkst tot uitdrukking komt in de slotwoorden van de inleiding: „Betrachten wir nun im folgenden die Wirtschaftsgeschichte Niederländisch-Indiens, so sehen wir, dasz gerade dieses von der Natur so überaus reich gesegnete tropische Gebiet, in früheren Zeiten nur ein Ausbeutungsobjekt, heute in Interessenkreis verschiedener Groszmächte gelegen, dank einer vorzüglichen Wirtschaftspolitik unter den Kolonialländern die erste Stelle einnimmt, sowohl in wirtschaftlicher als auch in kultureller Beziehung. Für uns Deutsche seit Jahrhunderten kein unbekanntes Gebiet — das deutsche Element konnte gerade hier sich oft in wahrer Grösze zeigen — wollen wir nicht vergessen, dasz auch gerade Niederländisch-Indien nach

dem Kriege zu den wenigen Ländern gehörte, die uns Deutsche gern aufnahmen und in denen deutsche Tatkraft sich wieder voll entfalten konnte."

De verschijning in het buitenland van *goede* boeken over Nederlandsch-Indië — en als zoodanig mag dit werk m.i. worden aangemerkt — kan slechts worden toegejuicht; moge Dr. Voigt's boek in vele Duitsche handen komen.

S.

T. G. S. Moelia, *Het primitieve denken in de moderne wetenschap.* Dissertatie Leiden 1933. J. B. Wolters Uitgevers-Mij, Groningen, Den Haag, Batavia.

Na een welbesteden studietijd heeft Dr. T. G. S. Moelia zijn verblijf in Holland afgesloten met een dissertatie over bovenstaand onderwerp. De titel is eenigszins dubbelzinnig, maar de schrijver stelt zich in dit werk ten doel om „een belangrijke functie van de primitieve psyche, het denken, zoowel ethnologisch als psychologisch (en logisch, dit laatste echter in beperkte mate) te benaderen". Op deze wijze wil hij er voor zijn deel aan mede werken om den „grooten achterstand in onze kennis omtrent de psychische eigenschappen der Indonesische volken" in te halen. Inderdaad is dit zeer noodig, en een dergelijk werk van een Indonesiër, die een Westersche scholing genoten heeft, zal dan ook door ieder, die in deze zaken belang stelt, met aandacht worden ontvangen. Immers hij heeft zich beijverd om op grondige wijze van de vele theoriën op dit gevaarlijke terrein kennis te nemen en draagt met overtuiging zijn opvattingen voor, hier en daar met persoonlijke ervaringen toegelicht.

Het eerste hoofdstuk, getiteld: De plaats van het primitieve denken in de wetenschap, is voornamelijk descriptief van aard. Na een kort stukje over het primitieve denken in de philosophie bespreekt schrijver de plaats daarvan in de ethnologie, waarbij de evolutionistische (o.a. Spencer, Tylor, Frazer, Bastian) en de historische richtingen (Graebner, Schmidt, Boas e.a.) met de „Völker-" (Wundt) en de ontwikkelingspsychologie (Werner) de revue passeeren. Tot slot worden nog enkele woorden gewijd aan het primitieve denken in andere takken van wetenschap, zooals in

de psychiatrie en in de studie van de taal, het adatrecht en de economie. Hoewel de auteur de verschillende scholen niet critisch beschrijft, vereenigt hij zich toch in het algemeen met de zienswijze van ethnologen als Steinmetz, Van Eerde, Nieuwenhuis en Thurnwald, die van meening zijn dat „de aanleg van den menschelijken geest in wezen overal gelijk is, doch dat de natuurmensch als gevolg van allerlei levensomstandigheden in de ontwikkeling ten achter is gebleven. Wanneer echter de mogelijkheid tot het opdoen van meer kennis en ervaring wordt geopend, achten zij den primitieven geest in staat op gelijke wijze intellectueele verrichtingen te presteeren als de moderne mensch" (26), in welke woorden de opvatting van den schrijver zeer duidelijk is weergegeven.

Zooals te verwachten valt van iemand, die op dit standpunt staat, draagt het tweede hoofdstuk, over de theorie van Lévy-Bruhl en zijn aanhangers, een veel meer uitgesproken critisch karakter. Na een schets van de hoofdbegrippen van het stelsel van dezen geleerde, dat op ethnografisch zeer eenzijdig gekozen argumenten zou berusten, verklaart de schrijver goeddeels in te stemmen met de vele bestrijders van deze theorie, zooals Allier, Leroy, Weber, Nieuwenhuis en de Kat Angelino, die zoowel de grondslagen als de conclusies van Lévy-Bruhl niet aanvaarden. En het is vooral de opvatting dat het principieele verschil tusschen den primitieven en den modernen mensch in zijn praelogischen, resp. logischen aard gelegen zou zijn, die Dr. Moelia tracht te weerleggen.

In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk behandelt hij terloops de aanhangers van Lévy-Bruhl, tot wie hij Werner, Storch, Piaget en Van der Leeuw rekent, terwijl tenslotte enkele woorden aan het standpunt van Freud worden gewijd. Eerstgenoemde verwijt hij even als Lévy-Bruhl een te groote gedurfdheid van conclusie, waardoor de primitieve mensch bij hem eigenlijk tot een curiosum wordt, terwijl Van der Leeuw het begrip ontwikkeling zou ontkennen, zoodat het verband tusschen de moderne en de primitieve psyche verloren gaat, hoewel deze ontkenning bij het structuurbegrip, waarmede Van der Leeuw werkt, niet noodzakelijk is, zooals Spranger leert.

In het volgende hoofdstuk behandelt de schrijver enkele onderzoekingen omtrent het primitieve denken, die of met behulp

van directe psychologische methoden (door tests, vragenlijsten, de methode van de speciale psychologie, de psychologisch-vergelijkende methode, met gebruikmaking van de uitkomsten der dier- en kinderpsychologie en der psychiatrie, en de geesteswetenschappelijke methode der moderne psychologie) of wel met behulp van niet-psychologische methoden zijn ingesteld. Allereerst beschouwt hij het waarnemingsvermogen der primitieven, dat onderzoekers als Woodworth e.a. als gelijkwaardig aan dat der hooger ontwikkelde volken beschouwen, terwijl de ontwikkelingspsychologie (Werner) hieromtrent een andere meening heeft. Naar aanleiding hiervan en van het door Jaensch bestudeerde verschijnsel der eidetik komt Dr. Moelia tot de conclusie dat de macht der suggestie bij minder ontwikkelde volken grooter is en dat hierdoor dergelijke afwijkende verschijnselen veelvuldiger bij hen te constateeren zullen zijn, maar dat er van een principieel verschil niet gesproken kan worden.

In de volgende paragraaf over „Intellect, suggestibiliteit en emotionaliteit" betoogt de schrijver, na vermelding van de onderzoekingen van Thurnwald, Porteus en Kits van Heyningen, dat er „tusschen het intellect van beschaafde volken en de Indonesische bevolkingsgroepen, die het primitieve stadium nog niet geheel te boven zijn, geen kwalitatief doch slechts een kwantitatief verschil bestaat", terwijl ook het hier gegeven onderwijs „van hetzelfde geloof in die principieele gelijkwaardigheid uitgaat" (81).

Als voorbeelden van onderzoekingen met behulp van de niet -psychologische methoden bespreekt hij studies van Nieuwenhuis e.a. over Dajak's en Toradja's, terwijl hij ook het karakteriologisch onderzoek van Van Loon aan een beschouwing onderwerpt, waarbij hij o.a. de gangbare meening bestrijdt, dat het Maleische ras bijzonder emotioneel van aard zou zijn.

Uit al deze onderzoekingen blijkt volgens Dr. Moelia niets van een „andere of anders georganiseerde psyche" (86), maar wel dat de aanleg overal gelijk is. De ontwikkelingstendenzen hiervan worden echter door allerlei omstandigheden bij de verschillende volken geremd of bevorderd en daarin hebben wij de verklaring dier verschillen te zoeken. Deze endogene en exogene factoren onderwerpt de auteur vervolgens aan een korte bespreking, waarbij achtereenvolgens de erfelijkheid en het ras als wetenschappelijk

te weinig vaststaande factoren kort behandeld worden, terwijl een veel grootere waarde gehecht wordt aan de milieufactoren (omgeving, klimaat, ziekte, voeding, etc.), die met de sociologische structuur van de samenleving op de denkbeelden en opvattingen der bevolking een diepgaanden invloed uitoefenen.

Nadat aldus het bestaan van een praelogica in den zin van Lévy-Bruhl verworpen is, beschouwt Dr. Moelia de primitieve logica in het vierde hoofdstuk afzonderlijk, waarbij hij zich beperkt tot die punten, waarin het primitieve karakter van de logische verbindingsregels het meest op den voorgrond treedt. De grondstellingen van het denken worden hier allereerst kortelings besproken, waarbij de schrijver in tegenstelling met Lévy-Bruhl constateert dat het principe van identiteit en het principium contradictionis als ook het principium exclusi tertii bij de natuurvolken evenzeer als bij de cultuurvolken gevonden worden; al zal men ze niet geformuleerd aantreffen, dat de menschen er naar handelen, is buiten twijfel.

De causaliteit in het primitieve denken wordt uitvoerig besproken, omdat er geen categorie van het denken is waarin het onderscheid tusschen het primitieve en het modern-wetenschappelijke denken zoo principieel aan den dag treedt als hier. Dr. Moelia poneert de stelling dat de mensch op lagen trap van beschaving niet alleen daar de oorzaak-gevolg relatie ziet, waar deze zich, zooals in de praktijk van het leven, direct aan de waarneming voordoet, maar dat hij ook het algemeene principe, dat er tusschen oorzaak en verandering een noodzakelijk verband bestaat, kent. Dit blijkt b.v. duidelijk uit de mythen, waarin de primitieve mensch een verklaring tracht te geven van alle gebeuren, dat buiten zijn waarnemingsgebied valt. Er dient echter onderscheid gemaakt te worden, tusschen het begrip causaliteit en de vormen van causale verklaring, daar de uiteenloopende resultaten, waartoe het denken van primitieven en dat van modern ontwikkelden leiden kan, verklaard moeten worden „niet uit een verschil in de opvatting van de causaliteit, maar in de vormen van de causale verklaring" (104).

Uitvoerig beschrijft hij hoe de causaliteit een menschelijk a priori is, dat langs den weg van historische ontwikkeling uit een magisch-mystisch stadium in het natuurwetenschappelijke is overgegaan. Het belangrijkste onderscheid tusschen beide denkvormen

is hierin gelegen dat „het primitieve denken den samenhang in het gebeuren niet objectief afleidt uit de analyse der processen en het opvat als gevolg van een gesloten wetmatigheid; het verklaart eigenlijk niet, doch tracht den zin van den oorzakelijken samenhang te verstaan en het resultaat te projecteeren op den achtergrond van zijn geloof in de afhankelijkheid van het gebeuren van anthropomorph gedachte krachten" (116) (animisme, dynamisme).

In de paragraaf over de abstractie en de begripsvorming keert de schrijver zich wederom tegen Lévy-Bruhl, die den primitieven deze vermogens ontzegt. Op grond van bepaalde taalverschijnselen en op grond van het feit dat begrippen als tijd en ruimte en ook het getal wel degelijk als zoodanig onder de Indonesische volkeren bekend zijn, concludeert daarentegen Dr. Moelia, dat dezen evenzeer tot het vormen van abstracties in staat zijn, ook al dragen deze een zeer „gegenständlich" karakter.

Het resultaat van het abstractievermogen is het begrip, waaraan echter in zijn primitieven vorm het karakter van logische noodzakelijkheid en algemeengeldigheid in den zin der logica niet kan worden toegekend, daar het teveel aan de concrete waarneming gebonden blijft.

Hierna volgen er nog enkele bladzijden over Oordeelen, besluiten en classificaties, waarvan in het algemeen hetzelfde geldt als van de begrippen. Dit alles wordt echter eveneens beinvloed door subjectieve, emotioneele en magische factoren en blijft gebonden aan affectgeladen voorstellingen en aan de physieke werkelijkheid.

In het vijfde hoofdstuk, het wezen van het primitieve denken, worden de resultaten van het onderzoek nog eens samengevat en dieper gefundeerd. Spreker wijst hier op de moeilijkheden verbonden aan het scherp definieeren van de primitieve psyche, daar ook het begrip primitief slechts betrekkelijken zin heeft. Vervolgens bespreekt hij het ikbewustzijn, dat wel degelijk aanwezig is, hoewel het niet los van zijn omgeving te denken is, terwijl de persoonlijkheid weinig stabiel en suggestibel genoemd moet worden.

Na enkele uitwijdingen over de denkpsychologie der Würzburger school, bespreekt hij de aanschouwelijkheid als kenmerk van het primitieve denken, terwijl ook de invloed van emotioneele omstandigheden op de vorming van het begrip behandeld wordt.

De schema's van het primitieve denken verschillen gradueel van de onze en daardoor draagt het begrip daar een minder constant karakter, waarin echter de invloed van den nieuwen tijd ingrijpende veranderingen te weeg brengt.

Tot slot van dit hoofdstuk geeft Dr. Moelia een dertiental stellingen, waarin hij de conclusies van zijn beschouwingen formuleert.

Het is zonder meer duidelijk dat in een schematisch overzicht, als in het bovenstaande geboden wordt, aan den inhoud van dit werk en aan vele belangrijke beschouwingen en opvattingen te kort gedaan moet worden. Zoo rijk is dit boek aan allerlei uitweidingen, zoowel op het gebied der psychologie als dat der ethnologie, maar ook op dat der logica en dat der philosophie in het algemeen, dat men zich bij een samenvatting wel tot de groote lijnen moet beperken en men slechts de resultaten kan weergeven. Deze zoo veelzijdige inhoud in een kort bestek heeft echter ook zijn bezwaren, daar de schrijver teveel geeft om de verschillende standpunten scherp van elkaar te kunnen afgrenzen. En hierin zit m. i. de zwakke zijde van dit werk, dat overigens van groote waarde is om de belangstelling voor deze belangrijke vraagstukken, die toch het uitgangspunt moeten zijn van elke koloniale politiek, te stimuleeren.

Als ik nu in het ondervolgende mijn bezwaren tegen het standpunt van Dr. Moelia in het kort zal ontwikkelen, gebeurt dit in het levendige besef dat wij ons, zooals Dr. Moelia ook zelf meer dan eens opmerkt, bevinden op een terrein dat vol moeilijkheden zit, en waarop men nog lang niet tot vaststaande resultaten gekomen is. Dit hangt ook samen met het feit dat wellicht nergens sterker dan hier de subjectieve instelling van den onderzoeker een belangrijke factor is, die door zeer vele omstandigheden als de levensbeschouwing, het ras etc. beinvloed wordt.

Hierboven wees ik er reeds op dat door den zoo veel omvattenden inhoud Dr. Moelia nergens zoo uitvoerig het standpunt van de besproken richtingen heeft bepaald als in dit verband toch wel noodig geweest ware. En vooral wordt dit bezwaar hier gevoeld omdat zoowel van ethnologischen als van psychologischen kant getracht werd een oplossing te vinden. Want naar mijn meening is er in dit werk een innerlijke tegenstelling te constateeren

tusschen het ethnologische en het psychologische uitgangspunt van den schrijver, waarbij het eerstgenoemde de overhand behoudt, maar waardoor de psychologische behandeling a.h.w. scheef getrokken wordt. De oorzaak van deze tegenstrijdigheid kunnen wij hier laten rusten, daar wij enkel met het resultaat dat voor ons ligt, te maken hebben.

In de ethnologische beschouwingen neemt de schrijver m.i. een tamelijk ouderwetsch evolutionistisch standpunt in, doordat hij het verschil tusschen primitief en modern uit een voornamelijk door uiterlijke omstandigheden vertraagde ontwikkeling tracht te verklaren, waardoor dit verschil niet als principieel of kwalitatief, doch als kwantitatief wordt beschouwd.

Bij zijn psychologische beschouwingen blijft hij deze opvatting in zooverre trouw dat hij de theorieën van Lévy-Bruhl, die wèl een principieel verschil aanneemt, met hardnekkigheid bestrijdt. In zijn ijver gaat hij echter toch wel wat al te ver. Want afgezien van het feit dat hij de groote verdiensten, die Lévy-Bruhl, ondanks zijn noodzakelijke eenzijdigheden, vooral als baanbreker op dit terrein ongetwijfeld bezit, wel wat heel erg miskent, betrekt hij ook in zijn weerlegging menschen, die in principieele punten ver van Lévy-Bruhl afstaan, zooals b.v. Werner en Van der Leeuw. Ware Dr. Moelia op hun zienswijzen dieper ingegaan, dan zou hij bemerkt moeten hebben hoe groot verschil er bestaat tusschen Lévy-Bruhl en deze z.g. aanhangers, met welk woord men toch alleen die volgelingen mag aanduiden, die het in principieele kwesties met den meester eens zijn. En om nu het verschil tusschen beider standpunten aan te geven kan men dunkt mij niet beter doen dan de twee termen te gebruiken, die Dr. Moelia, wellicht te zeer vervuld van het „Écrasez l'infame!", naar het mij voorkomt niet scherp genoeg onderscheiden heeft. Dit zijn nl. de begrippen principieel en kwalitatief, die hier gelijkelijk als tegenstelling van kwantitatief dienst doen om het onderscheid tusschen de primitieve en de moderne psyche aan te geven. Afgezien van de vraag of het woord kwantitatief op dit terrein voor iemand, die „de evolutionistische theorieën in haar klassieken en dogmatischen vorm" (18) verwerpt, bruikbaar is, moet men de eerstgenoemde termen toch wel onderscheiden. Dr. Moelia doet dit onvoldoende, daar hij anders geleerden als Van der Leeuw en

Werner nooit tot aanhangers van Lévy-Bruhl had kunnen stempelen. Want wie kwalitatieve verschillen aanneemt, stelt daardoor reeds de principieele gelijkheid der vergeleken objecten vast, daar principieel ongelijksoortige objecten wat de kwaliteit betreft niet te vergelijken zijn. Men kan immers wel van verschillende soorten en kwaliteiten rijst spreken, maar tweede kwaliteit rijst toch niet met een bepaalde kwaliteit rubber vergelijken, daar de basis voor de vergelijking hier ontbreekt. En evenmin is het geoorloofd om menschen die spreken van kwalitatieve verschillen tusschen de primitieve en de moderne mentaliteit („een anders georganiseerde psyche") op één lijn te stellen met hen die dit verschil als een principieele kloof zien („een andere psyche"). Het verwaarloozen van dit principieele onderscheid heeft Dr. Moelia tot onnoodig veel kritiek op genoemde geleerden geleid, want op meer dan één plaats geeft schrijver blijk het begrip „primitieve structuur" niet ongenegen te zijn. Dit hangt natuurlijk samen met de opvatting die men omtrent de ontwikkeling heeft. En juist over dit cardinale punt laat de schrijver ons helaas in het duister; ofschoon uit het ethnologische gedeelte de conclusie getrokken zou kunnen worden dat hij de ouderwetsch-biologische opvatting hiervan is toegedaan, zooals ook uit zijn gebruik van de termen kwantitatief, gradueel en geleidelijk blijkt, toch treedt, als gezegd, hier en daar een opvatting naar voren, die zeer aan die der structuur-psychologie verwant is.

Als Dr. Moelia b. v. op pag. 164 schrijft dat hij er geen bezwaar tegen heeft om van de structuur der primitieve psyche te spreken, mits deze zich maar ontwikkelen kan en haar vormen en grenzen doorbreken om plaats te maken voor steeds hoogere structuren, dan ligt, zooals hij zelf zegt „niet meer de idee van de mechanistisch-dogmatische evolutieleer aan de ontwikkeling ten grondslag, maar een ontwikkeling in den zin van een overgrijpend teleologisch verband van alle „Selbstbereicherung" en „Wertverwirklichung". Maar waarin onderscheidt zich deze structureele ontwikkeling essentieel van wat een man als Werner onder „Schöpferische Entwicklung" verstaat, al laat deze meestal waardebepalingen achterwege? En ook in het practische gedeelte blijkt telkens weer dat in de practijk Dr. Moelia in wezen niet zoo ver afstaat van de opvattingen der structuurpsychologie; zoo bv. als hij bij de behandeling van het causaliteitsbegrip opmerkt dat het wezenlijke

verschil tusschen primitief en niet-primitief *niet* in de causaliteit, maar in de *vormen* van de causale verklaring gelegen is. Maar deze vormen vinden juist in de structuur van het primitieve denken hun plaats en worden uit het geheel van de primitieve psyche verstaanbaar, zooals Werner telkens weer betoogt. Het constateeren van kwantitatieve verschillen kan hier niets verhelderen, dat kan alleen de „Schöpferische Analyse", die niets op zich zelf stelt, maar uit den zin van het organische geheel de functie en het karakter van het deel bepaalt en zoo de kwalitatieve verschillen, die de eenheid van den menschelijken geest vooronderstellen, in de verschillende structuren aan den dag brengt.

Hiermede is allerminst gezegd dat Dr. Moelia in zijn critiek op Werner steeds te ver gaat, daar ook de Entwicklungspsychologie het laatste woord in deze kwesties nog niet gesproken heeft. Zeer terecht wijst Dr. Moelia er op dat het rationeele handelen bij de z.g. primitieven geen uitzondering, maar levenspraktijk is, en al ontkennen Werner c. s. dit niet, inderdaad gaat hun belangstelling meer naar het bijzondere dan naar het gewone uit, zoodat de conclusies eenzijdig uitvallen. Maar met het aanwijzen van deze eenzijdigheid is daarom het standpunt van de ontwikkelingspsychologen nog niet weerlegd, daar tenslotte ook al de rationeele handelingen uitingen zijn van een mentaliteit, waarin natuurlijk de ratio niet ontbreekt, doch wel een andere plaats inneemt en a. h. w. een andere „kleur" heeft dan in een meer modernen geest. En dit zelfde geldt mutatis mutandis voor de waarnemingen, de begripsvorming en al de andere geesteswerkzaamheden en karaktereigenschappen, die Dr. Moelia behandelt, maar waarvan de eigenaardige structuur nooit volkomen duidelijk kan worden als men slechts let op de kwantitatieve verschillen, die aan te wijzen zouden zijn. En dat dit eigenaardige karakter bestaat, daarvan laat de schrijver ons niet onkundig, al blijft het hem door zijn ethnologische principes onmogelijk om met zijn hiermede in den grond tegenstrijdige psychologische inzichten dit in zijn typische kwaliteiten te verstaan.

Bij de vele met zooveel talent besproken onderwerpen, die Dr. Moelia in dit werk heeft aangeroerd, missen wij dus noode een bespreking van het begrip ontwikkeling, en, naar wij meenen heeft het ontbreken hiervan ernstige gevolgen gehad. Want was

de schrijver hierover tot grootere klaarheid gekomen, dan zou hij, gezien zijn talenten, een veel bevredigender resultaat bereikt hebben. Desalniettemin blijft dit boek zeer zeker zijn waarde behouden, daar het den lezer dwingt zich te bezinnen op vraagstukken van het allergrootste belang. Dit belang mede door zijn dissertatie te hebben kunnen dienen, moet Dr. Moelia een groote bevrediging zijn.

Dr. K. A. H. HIDDING.

BLADVULLING

Tārumanāgara.

In de West-Javaansche inscripties van koning Pūrṇawarman wordt een rijk of stad Tārumānagara vermeld, welks naam „noch Indisch, noch Sundaneesch klinkt", volgens Kern. Tot nu toe is het dan ook niet gelukt dezen naam in Indië terug te vinden.

Daarom lijkt het ons wenschelijk de aandacht te vestigen op een dorp Tarumapura, dat genoemd wordt in een der inscripties van den Cālukya-Coḷa vorst Kulottungga, die in 1070 den troon besteeg [1]). De plaats ligt ongeveer 10 mijl ten noorden van Kaap Comorin, in hetzelfde gebied, van waar de Agastya (= Waprakeçwara)-vereering naar den Archipel is uitgestroomd. Bedenkt men welk een nauwe band tusschen beide landstreken heeft bestaan, alsmede het feit, dat in de West-Javaansche- en Koeteiinscripties *Zuid-Indische* invloed geconstateerd is, dan valt voor de Zuid-Indische herkomst van Pūrṇawarman wel het een en ander te zeggen.

F. M. SCHNITGER.

Den Haag, Aug. '33.

---

[1]) Hultzsch, South Indian Inscriptions XXIX, vol. III, part 2, p. 159.

Rechtsgeleerd bedrijf in de buiten-comptoiren

door

Mr. J. VAN KAN.

HOOFDSTUK III

RECHTSREGELING.

De opzet.— Toen de ervaring leerde, dat de verzameling van bestaande teksten voor de rechtspraak der buitencomptoiren de uitkomst niet of niet in afdoende mate brengen kon, en ook zonder die teleurstellende ervaring af te wachten, grepen de plaatselijke gezaghebbers naar een ander en doortastender middel: zij namen zelven de rechtsregeling ter hand. De stoutmoedigen handelden daarbij op eigen gezag, de bedachtzamen beperkten zich tot het werk der voorbereiding, in de hoop, dat hooger gezag de aangeboden ontwerpen tot wet zou verheffen.

Gewestelijke rechtsregeling op bijzondere punten was aan de orde van den dag. De rechtsregeling in het groot, waarop wij hier het oog hebben, komt daarentegen betrekkelijk zelden voor. De voornaamste reden dezer schaarschheid zal wel in de moeilijkheid van den arbeid gelegen zijn. Maar daarin vond zij niet haar eenigen grond. Ook de doortastende bestuurders stonden met schroom tegenover de onderneming. De commissaris voor Ceilon Jacob Christiaan Pielat, om de rechtspraak bezorgd, zon op middelen tot verbetering van „de informeele en langsleepende manier van procedeeren, die alhier scheen in train gebragt te wesen", maar de herziening van het procesrecht durfde hij niet aan, omdat „de Edele Hoog Achtbare Heeren Superioren zoowel als Haer Hoog Edelens tot Batavia niet gaarne sien, dat de politie sig met het judiciëlle melleert ofte bemoeid" en „zoo hebbe ik aan dien regtbank (te Colombo) juyst wel geene positive ordres ofte wetten willen verleenen" [1].

[1] *Memorie van overgave* (Ceilon 1734), Government Archives Colombo, 13 D, bl. 43 en 44.

Men wist dus, dat de moederlandsche en de Bataviasche Meesters de groote wetgeving aan zich wenschten te houden.

Desondanks zijn er, met name in de Vóor-Indische streken van het handelsrijk van tijd tot tijd ondernemende bestuurders opgestaan, die ter wille van den goeden gang van zaken in hun gewest de hand aan den ploeg hebben geslagen.

§ 1. OUDSTE REGELINGEN.

Voorwerp der oudste regelingen. — De eerste pogingen tot het scheppen van massale rechtsregeling liggen op een gebied, dat de plaatselijke overheid na ter harte ging, waarmede echter de rechter slechts bij uitzondering in aanraking kwam, op het gebied van het bestuursrecht. Tot diep in de achttiende eeuw wordt in de buitencomptoiren de klacht vernomen, dat men den weg niet wist te vinden in den doolhof van bepalingen betreffende de taak der Compagniesdienaren.

De Vlaming van Oudshoorn's Ordres voor Amboina.— De eerste, die eene poging heeft ondernomen om daarin voor het door hem bestuurd gewest verbetering aan te brengen, was de dertiende Ambonsche landvoogd Arnold de Vlaming van Oudshoorn.

Bij den aanvang zijner eerste bewindsperiode (1647-1650) getroffen door „het extra-ordinaire groot ende bedenckelijk different van penningen, nu onlangs ter Weescamer alhier geresen", overwoog hij, dat „om diergelijke groote abuijsen . . . in 't aenstaende te preveniëren wel een naerder cours diende geraemt" en vaardigde daartoe uit een *Appendix aende ordre voor weesmeesters in Amboina*, waarbij ten aanzien van het beheer van de aan de weeskamer toevertrouwde gelden strenge regelen werden gesteld, „op pene in de vergoeding van alle de schaden ende interessen" door de nalatige weesmeesters [1]).

[1]) De *Appendix* wordt, evenals de hierna te noemen door De Vlaming uitgevaardigde instructies, bewaard in het Landsarchief, bundel *Banda* 21, alwaar de *Appendix* de bl. 125-127 beslaat. De instructie is niet gedagteekend. Zij is echter de eerste van een zevental instructies van gelijk-

De *Appendix* voor de weesmeesters opent de reeks van instructies, welke de nieuw opgetreden landvoogd voor de Compagniesdienaren heeft opgesteld. Met betrekkelijk korte tijdspoozen worden achtereenvolgens uitgevaardigd:

eene *Ordre voor d'adsistenten* bescheijden ten Casteele Victoria in Amboina, gedagteekend 9 October 1647 [1];

eene *Ordre voor den cassier in Amboina* [2], gedagteekend 9 Mei 1648 [2];

vervolgens een viertal instructies, alle gedagteekend 1 November 1648, te weten eene *Ordre, waer na sich een igelijk op Compagnies timmerwerve ... sal hebben te reguleeren* [3];

eene *Ordre voor den opperchirurgijn* van het Casteel Victoria in Amboina [4];

eene *Ordre voor de oppercooplieden en administrateurs* van Compagnies effecten ten Casteele Victoria in Amboina [5];

eene *Ordre voor den winckelier* des Casteels Victoria [6].

Elke dezer instructies staat op zich zelf. Te zamen vormen zij echter een min of meer afgerond en omvangrijk brok dienarenrecht, te omvangrijker omdat de laatstgenoemde twee orders allerhande regelingen voor anderen dan de in het opschrift genoemden inhouden. Ook op Amboina is De Vlaming's wetgevende arbeid als eene eenheid begrepen en tot een geheel vereenigd onder de benaming: *Ordonnantiën ende instructiën door de Edele Heere Arnold de Vlaming van Oudshoorn als gouverneur over de provintie van Ambonia beraemt ende gearresteert over d' administratiën van des Compagnies suppoosten in voorszeide provintie bescheiden* [7]. Vermoedelijk is de samenbundeling op De Vlaming's

---

soortige strekking, waarvan de zes andere in chronologische volgorde zijn gerangschikt, terwijl het eerstvolgende stuk gedagteekend is 9 October 1647. Men mag daarom gissen, dat de *Appendix* vóor dat tijdstip, dus spoedig na De Vlaming's aanvaarding van het bewind (op 4 September), is vastgesteld.

[1] Bl. 128-131 van den bundel.

[2] Bl. 131-134 van den bundel.

[3] Bl. 134-137 van den bundel.

[4] Bl. 137-141 van den bundel.

[5] Bl. 141-164 van den bundel.

[6] Bl. 164-179 van den bundel.

[7] Bl. 125 van het handschrift.

last spoedig na 1 November 1648 tot stand gebracht. Daarmede was de rechtsregelende werkdadigheid van den pas opgetreden landvoogd tot stilstand gekomen.

Anthonie Hurdt's Instructies voor Ambon. — Een kwart eeuw later heeft een ander voortvarend bestuurder het werk aangevuld en herzien.

Valentijn getuigt van Anthonie Hurdt (1672-1678): „hij heeft veel goede wetten, placcaaten, instructiën hier nagelaten" [1]). In die wetgeving neemt de verzorging van de welomschreven taak der dienaren eene plaats van beteekenis in. Evenmin als De Vlaming heeft Hurdt gezonnen op één samenvattend reglement van ambtelijke plichten, doch één voor één de regeling van sommiger plichten ter hand genomen; niet éene instructie of ook niet één bundel instructies in het leven geroepen, doch een aantal van elkander losse instructies, echter talrijk genoeg om daarin eene administratiefrechtelijke wetgeving op eenigszins groote schaal te zien.

Voor de bepaling van den omvang dier wetgeving zijn wij niet op optimale gegevens aangewezen. Het chronologisch *Recueil* der Ambonsche plakkaten [2]) vertoont eene gaping voor de laatste maanden van het bewind Hurdt en juist in dat tijdvak valt bij uitstek de werkzaamheid, welke hier onze aandacht heeft, van den landvoogd, die blijkbaar vóor zijn vertrek het ontworpen programma van wetgeving met bekwamen spoed heeft willen verwezenlijken. Gelukkigerwijs heeft dat programma Valentijn's bijzondere opmerkzaamheid gewekt en zoo zijn wij ditmaal dankbaar, dat wij op het ietwat gebrekkig kompas van den grooten compilator kunnen zeilen. Intusschen erlangt Valentijn's voorstelling van zaken van elders eene afdoende bevestiging. De wetgevende arbeid, door Hurdt in de laatste maanden van zijn bewind gewrocht, vindt beschrijving in eene memorie van den onderkoopman Isaac van Theye, welke op eene andere plek [3]) bij Valentijn staat afgedrukt. Die beschrijving stemt, wat den inhoud betreft, met de door Valentijn in den tekst gegeven voorstelling geheel overeen.

[1]) Valentijn, II, *Ambonsche Zaaken*, bl. 229.

[2]) Zie hiervóor, bl. 29.

[3]) II, *Beschryvinge van Amboina*, bl. 328.

In den aanvang was Hurdt's aandacht gericht op de aanvulling van De Vlaming's instructies. Zoodoende begiftigde hij met de wettelijke regeling van hunne plichten als een ongevraagd geschenk Compagniesdienaren, die door den voorganger nog niet waren bedacht. *De „geregtsbode* in deese provintie" opent de rij met de instructie van 10 Maart 1674 [1]. Dan volgen *de werfmeester* bij ordre van 8 Januari 1676 [2]) en *de „bazaar-wagten"* bij ordre van 18 Juni 1676 [3]). In hetzelfde jaar, onder dagteekening 16 Januari, wordt echter ook uitgevaardigd eene instructie, waarnaar zich zal hebben te gedragen *„een ijgelijk op 's Compagnies timmerwerf"* [4]), welke stof reeds in 1648 voorwerp van regeling had uitgemaakt. Daarmede was de herziening van De Vlaming's verzameling ingeleid.

Toen, met het jaar 1678, het naderend einde zijner landvoogdij in het zicht kwam, heeft Hurdt de afwerking van zijn wetgevend programma wederom opgenomen en eenigermate verhaast. Nu krijgen *de subalterne hoofden* in de buiten-residenties, bij instructie van 25 Januari 1678 [5]), benevens *de fiscaal,* bij instructie van 10 Maart met ampliatie van 14 Mei 1678 [6]), hunne beurt. Gedurende de laatste maand van des landvoogds verblijf op Amboina zijn nog vier instructies uitgevaardigd, eene voor den administrateur van 's Compagnie's kleedenwinkel (*winkelier*) [7]), eene voor den administrateur van de kleine cassa (*kassier*) [8]), beide gedagteekend 9 Mei, voorts eene voor den administrateur van het magazijn der vivres (*bottelier*), welke de dagteekening draagt van den daaropvolgenden dag [9]), ten slotte eene voor *den opperkoopman* van 14 Mei [10]). Daarmede was Anthonie Hurdt's wetgevend werk voor Ambon voltooid. Op 31 Mei is hij vertrokken.

---

[1]) *Ambonsch Recueil*, Landsarchief, *Ambon* 739, bl. 66.

[2]) D. t. p., bl. 86.

[3]) D. t. p , bl. 81.

[4]) D. t. p., bl. 83.

[5]) Vermeld bij Valentijn, II, *Beschryvinge van Amboina*, bl. 325 en te vinden d. t. p., bl. 300.

[6]) D. t. p., bl. 313 en 317.

[7]) D. t. p., bl. 332.

[8]) D. t. p., bl. 336.

[9]) D. t. p., bl. 294.

[10]) D. t. p., bl 289.

De laatste vier instructies zijn alle herzieningen van eerdere orders, door de Vlaming opgesteld. De onderlinge vergelijking van de teksten leert, dat Hurdt in hoofdzaak bij de bestaande regeling aansluit, echter onder aanbrenging van wijzigingen, toevoegingen en weglatingen; dat hij in den regel den vorm vrijelijk hanteert, somtijds echter De Vlaming's bewoordingen geheel of gedeeltelijk naschrijft.

Rijklof van Goens' Instructies voor Ceilon. — Intusschen had men ook op Ceilon niet stilgezeten. Tegen het einde zijner eerste Ceilonsche bewindsperiode heeft Rijklof van Goens eene poging ondernomen om meer zekerheid te brengen in de voorschriften voor de dienaren. Toen Van Goens, in Juni 1661, het bestuur overgaf aan Adriaan van der Meyden, voor wien hij de landvoogdij had waargenomen, stelde hij zijn opvolger een bundel stukken ter hand. Boven het eerste prijkte het langademig opschrift: *Consideratiën over 't eijlandt Ceylon ende de onderhoorige comtoiren tsamengestelt naa de ordre van de Ed. Heer Gouverneur-Generaal ende Raaden van India bij forme van instructie voor den Gouverneur ende Directeur van 'tselve eijlandt, om hem in 't bestieren der saacken tot naader approbatie van Haar bovengemelde Edele van te dienen en te letten* [1]). De *Consideratiën* hielden dus eene rechtstreeksche instructie voor den gouverneur en directeur in. Men kan daarin tevens zien eene algemeene inleiding tot hetgeen verder volgt. Want behalve de landvoogd krijgen een negental hoogere Compagniesdienaren van het Kasteel Colombo, benevens de dessave van het Zuidelijk Commandement, hunne ambtelijke leefregels.

Ziehier de opsomming van die instructies:

eene voor *den gouverneur en directeur* van het eiland (bl. 1-24 van het handschrift) [2]);

eene voor *den dessave van Colombo* (bl. 24-38) [3]);

---

[1]) Landsarchief, *Buitenland* 134. De *Consideratiën* zijn uitgegeven in Engelsche vertaling van Sophia Pieters, met inleiding en noten van R.G. Anthonisz, onder den titel *Instructions from the Governor-General and Council of India to the Governor of Ceylon, 1656 to 1665*, Colombo 1908.

[2]) Verkort weergegeven bij Valentijn, V, *Byzondere zaaken van Ceylon*, bl. 148.

[3]) Bij Valentijn, bl. 151.

eene voor *den opperkoopman* (bl. 38-43) [1];
eene voor *den equipage-meester* (bl. 43-49);
eene voor *den koopman van het soldij-comptoir* (bl. 49-58);
eene voor *den winkelier* (bl. 58-63);
eene voor *den kassier* (bl. 63-65);
eene voor *den dispencier* (bl. 65-69);
eene voor *den onderfabryck* (bl. 69-73);
eene voor *den kapitein der kaneelschillers* (bl. 74-93);
eene voor *den dessave van Mature* (bl. 94-119).

De overhandiging van den bundel had plaats ter reede van Gale. Vandaar zeilde Van Goens naar Jaffnapatnam en daar stelde hij het hoofd van het Noordelijk Commandement, Anthonie Paviljoen, nog twee instructies ter hand, eene voor *den commandeur* zelf (bl. 119-136) van het handschrift) en eene voor *den dessave der provincie Jaffenapatnam* (bl. 136-144). De eerstgenoemde wordt aangeduid als „nader ordre" en sluit aan bij eene reeds te voren, in 1658, eveneens door Van Goens in zijne toenmalige hoedanigheid van (admiraal en) „commissaris tot het visiteeren van de kust Ceylon" aan Paviljoen verstrekte aanwijzing. Later zijn ter secretarie van het gouvernement Colombo al die instructies, met inbegrip van de beide laatstvermelde, gezamenlijk tot één bundel gevoegd. In dien vorm liggen zij thans vóor ons.

Wij hebben dus te doen met eene poging om door reglementeering van overheidswege de taak en het gezag der hoogere bestuurs- en rechterlijke ambtenaren te omschrijven en vast te leggen. De poging is, afgezien van de instructie voor het Noordelijk Commandement, ondernomen in het jaar 1661 [2].

---

[1]) Bij Valentijn, bl. 153.

[2]) Deze dagteekening vereischt nadere toelichting. Op den bundel, die in het Landsarchief bewaard wordt, is in dorso aangebracht de aanteekening: *R. van Goens — Consideratiën Ceylon 1658*. De samenbundeling is eerst naderhand geschied en de aanteekening is foutief.

Onjuist is ook de dagteekening, opgenomen in den titel der Engelsche vertaling der *Consideratiën*, welke onder toezicht van den Colomboschen Gouvernementsarchivaris R. G. Anthonisz is bezorgd (zie hiervóor bl. 194 n. 1). Daar wordt vermeld, dat de *Instructions* zijn verstrekt in de jaren 1656-1665 (zie ook den aanhef der *Introduction*). Het aanvangsjaar dezer periode is niet anders te verklaren dan als eene schrijffout voor 1658, de dagteekening der eerste aan Paviljoen verstrekte aanwijzingen. Het eind-

Ofschoon zulks in het handschrift nergens met zoovele woorden gezegd wordt, is zeer blijkbaar Van Goens zelf de ontwerper van de instructies. Zelfs bestaan sterke aanwijzingen hiervoor, dat de beide orders van het Noordelijk Commandement door hem zijn opgesteld gedurende de zeereis van Gale naar Punte Pedro.

Latere lotgevallen der Ceilonsche Instructies.— Van een landvoogd als Van Goens, die met de Regeering te Batavia in voortdurende en nauwe betrekking stond, was niet anders te verwachten, dan dat hij het goedkeuringsrecht der Hooge Tafel eerbiedigen zou. Weliswaar wordt den commandeur van Jaffnapatnam op het hart gedrukt, van stonde af de ontvangen bevelen na te leven „aan alle saacken na uijterste vermogen daarnaa dirigeeren" [1]), doch hier kan slechts van voorloopige invoering sprake zijn. In de

---

jaar 1665 heeft betrekking op iets, dat geheel en al staat buiten de stof, welke het opschrift vermeldt. In de uitgave Anthonisz-Pieters is namelijk aan het einde ook de vertaling van Paviljoen's memorie van overgave opgenomen en deze is gedagteekend Jaffnapatnam 19 September 1665 Met de *Consideratiën* heeft dit stuk echter niets uitstaande.

Het is ook niet juist, dat de verschillende instructies, in de *Consideratiën* vervat, over een tijdperk van eenige jaren verspreid liggen. Zij zijn, behoudens dan de voorloopster van 1658, alle in de eerste helft van 1661 opgesteld. Gedagteekend zijn zij weliswaar niet — vandaar de twijfels —, doch aangeteekend staat, dat de groote bundel, inhoudende elf instructies, aan Adriaan van der Meyden is overgereikt te Gale in Juni 1661 (bl. 119 van het handschrift; de dag is niet ingevuld, Valentijn vermeldt als zoodanig 21 Juni, t.a.p., bl. 154), de kleine bundel, betrekking hebbende op het Noordelijk Commandement, aan Anthonie Paviljoen vóor Punte Pedro op 26 Juli 1661 (bl. 144 van het handschrift). Het vermoeden ligt voor de hand, dat Van Goens de instructies niet langen tijd daarvóor alle tezamen heeft ontworpen. Dat vermoeden wordt bevestigd door eene aanwijzing van Van Goens zelven in diens memorie van overgave van 1663, waarin hij gewaagt van de „consideratiën ende beveelen der dessaves" onder toevoeging: „die anno 1661 over 't Eylandt Ceylon syn t' samen gestelt" (E. Reimers, *Memoirs of Ryckloff van Goens 1663-1675. Selections from the Dutch records of the Ceylon Government*, no. 3, Colombo 1932, bl. 60). Zóo is ook de overlevering op het eiland blijven voortleven. Zie *Memorie van overgave* van Cornelis Jan Simons (Ceilon 1707), Government Archives Colombo, 1010 D, bl. 7, en Valentijn, t.a.p., bl. 311.

[1]) Bl. 115.

hoofdinstructie van den gouverneur van het eiland wordt uitdrukkelijk het voorbehoud gemaakt „tot naader approbatie van Haar bovengemelde Edele" [1]). De confirmatie is gevolgd bij Bataviaschen brief van 25 Juli „ende nog nader en special der bij die van den 10en September, beijde des jaars 1662 naa Ceylon geszonden sijnde" [2]). De instructie voor den commandeur Paviljoen van 1658 is zelfs door Heeren Zeventien goedgekeurd [3]).

Zoo had Ceilon zijne „instructies voor meest alle bedieningen" en daarmede een belangrijk stuk administratiefrechtelijke wetgeving verkregen. Lang heeft zij niet gegolden. Het is schier ondenkbaar, dat onder het laatste en langdurig bewind van Van Goens (1664-1675) diens eigen schepping niet in eere gehouden is en misschien geldt dat ook voor de landvoogdij van zijn zoon en opvolger (1675-1679). Daarna is zij weldra in onbruik geraakt.

Toen, in 1703, Cornelis Jan Simons aan het bewind kwam, bevond hij, dat „ieder hier zonder instructie occupeert . . en hare respective diensten na eijgen caprices wierden waargenomen" [4]). Van Goens' instructies waren te sluimeren gelegd ter secretarie van den Raad van Politie en ook de rechterlijke ambtenaren, voor wie een deel harer geschreven was, hadden die rust niet gestoord. Ook de dessaves namen hunne bediening waar „zonder commissie, instructie of reglement, schoon er een, door de Heer van Goens anno 1661 in Juni ontworpen, ter secretary lag" [5]), „als agter de bank geworpen" [6]).

C. J. Simons' hernieuwing van de Ceilonsche Instructies. — Die toestand kon Simons niet bevredigen en hij beschouwde het als zijne taak, het werk van Rijklof van Goens te hervatten en met de eischen van zijn tijd in overeenstemming te brengen. Met dat doel heeft hij „d'officianten ijder opsigtelijk zijn ampt zodanigen instructie afgegeven als d'Edele Heer superintendent Rijkloff van

---

[1]) Bl. 1.

[2]) Bl. 144.

[3]) Bij aankomende patriasche missive van 17 Mei 1661.

[4]) *Memorie van overgave* (Ceilon 1707), Government Archives Colombo, 1010 D, bl. 7.

[5]) Simons bij Valentijn, t.a.p., bl. 311.

[6]) Valentijn, t.a.p., bl. 304.

Goens voor deselve al in den jare 1661 had doen opstellen, met expres bevel een ijder in margine van dien noteren zoude hetgene niet meer in gebruijk mogte zijn". De uitwerking van den maatregel was verschillend: „Hetwelk dan bij sommige nagekomen, bij andere door gebrek aan capaciteijt gantsch qualijck uijtgevoerd". Toen nam Simons het werk zelf ter hand: „heb ik het naeste g'agt in de respective instructiën zoodanige veranderingh en verschicking te maeken als die ...". En dan worden de instructies opgesomd, welke op den door Van Goens gelegden grondslag door Simons opnieuw zijn vastgesteld: voor *den dessave*, voor *den kapitein der kaneelschillers*, voor *den equipagemeester*, voor *den constapel-majoor*. Met de hulp van „seker vertreckent minister" is aan die reeks nog eene instructie voor *den eersten administrateur* toegevoegd, terwijl bovendien voorschriften, alle „na dese tijden geschikt", voor een vijftal andere bediendens in spoedig vooruitzicht worden gesteld" [1]).

Voor het overwegend deel dezer regelingen heeft Simons bij Van Goens de voorbeelden gevonden. In welke mate hij die voorbeelden gevolgd heeft, kan blijken uit de vergelijking van den tekst der *Consideratiën* met de ééne hernieuwde instructie, welke ons behouden is en bij Valentijn staat afgedrukt [2]), „die voor den kapitein der kaneelschillers". De doorlezing vestigt den indruk, dat het opschrift de juiste verhouding tusschen de twee teksten weergeeft: *Instructie voor den Capiteijn van de Caneel*, eertijds ter ordre van den Heer Superintendent, Rijkloff van Goens, ontworpen, en thans, met eenige verschikking en verandering, op nieuws af gegeven ...". Tot die verandering behoorde ook de artikelsgewijs groepeering van de voorschriften, waarmede de wetsvorm was aanvaard. De instructie is gedagteekend 27 April 1707.

De ondernomen herziening heeft Simons niet ten einde kunnen brengen. Onafgedaan is gebleven de nog beraamde bijwerking van de instructies voor den garnizoensboekhouder, den kassier, den winkelier, den dispensier. Anderzijds zijn enkele nieuwe regelingen, die betreffende *den constapel-majoor* en *den curator ad lites*, aan de herziene massa toegevoegd [3]).

---

[1]) *Memorie van overgave*, bl. 7-8.

[2]) T.a.p., bl. 316.

[3]) *Memorie van overgave*, bl. 8, en Valentijn, t.a.p., bl. 342.

§ 2. JACOB MOSSEL EN DE *ORDRES EN STATUTEN* VOOR COROMANDEL (1736-1738).

Jacob Mossel's ontwerp voor Coromandel. — Sinds Mei 1736 was Jacob Mossel in zijne hoedanigheid van opperkoopman [1]) president van den Justitiëelen Raad van Coromandel ter hoofdplaats Negapatnam. Dat ambt had hem, die tevoren reeds president der weeskamer geweest was, met de behoeften van rechtspraak en rechtsleven ter Oostkust van het Vóor-Indisch schiereiland in nadere aanraking gebracht en zijne werkdadige belangstelling in die richting gewekt. Daarvan geeft blijk een drietal ontwerpen, spoedig na zijn optreden door Mossel opgesteld tot beknopte en overzichtelijke regeling van sommige belangrijke onderwerpen. Twee hunner komen hier voor bespreking in aanmerking. Voor het derde zal elders de aandacht worden gevraagd.

Op 20 November 1736 werd het eerste ontwerp te Negapatnam „in rade — dat is in den Politieken Raad — g'exhibeert". Het draagt het wijdloopig, doch kenschetsend opschrift: *Ordres en Statuten op de Justitie in India, bijeenvergadert uijt de Bataviase Statuten, vaderlandse en Bataviase ordres en gerecipiëerde landscostume ter Custe Chormandel door Jacob Mossel, president van den Agtbaren Raad van Justitie te Negapatnam, waarna men zig bij gemelden rade gewoon is te reguleren* [2]).

Het aandeel der Bataviasche Statuten. — Vier bronnen worden dus opgesomd, waaruit de president Mossel de stof voor zijn werk heeft geput. In de eerste en voornaamste plaats worden de Bataviasche Statuten genoemd en inderdaad is het overwegend groote deel van het ontwerp daaraan ontleend. Dit bestaat, behalve uit eene toevoeging, waarover hierna, uit tien kapittels, wier opschriften regelrecht naar het Bataviaasch wetboek verwijzen.
Kap. I handelt over „Raad van Justitie" in aansluiting bij B. S., V.

[1]) In herinnering worde gebracht, dat sedert de resolutie van G.-G. en RR. van 23 Juni 1732 de eerstaanwezende gezaghebber in de buitenbezittingen, in casu de gouverneur en directeur van Coromandel, niet meer als voordien, de justitiëele colleges mocht voorzitten.

[2]) Landsarchief, *Buitenland* 161, bl. 283-348.

Kap. II handelt over „Fiscaal" in aansluiting bij B.S., VI.
Kap. III handelt over „Secretaris" in aansluiting bij B.S., VII.
Kap. IV handelt over „Bode" in aansluiting bij B.S., IX.
Kap. V handelt over „Geweldiger en Cipier, item Visiadoor" in aansluiting bij B.S., X.
Kap. VI handelt over „Manier van Procederen" in aansluiting bij B. S., XIII.
Kap. VII handelt over „Arresten" in aansluiting bij B. S., XIV.
Kap. VIII handelt over „Van Sententiën en Executiën" in aansluiting bij B. S., XV.
Kap. IX handelt over „Van Appel en Reformatie" in aansluiting bij B. S., XVI.
Kap. X handelt over „Preference en Concurence" in aansluiting bij B. S., XX.

Men ziet, de *Ordres en Statuten* van Coromandel hebben uit het Bataviaasch voorbeeld overgenomen de stof der hoofdstukken, welke aan het gewone procesrecht zijn gewijd (I—IX), en daaraan één hoofdstuk van verbintenissenrecht toegevoegd (X), dat aan het procesrecht nauw verwant is. Zij hebben tegelijk ook al die hoofdstukken der Bataviasche Statuten benut, welke het gewone procesrecht regelen (III-XVI) en voor benutting in aanmerking komen. Onbenut is gebleven een vijftal hoofdstukken, III, IV, VIII, IX en XII, alle handelende over instellingen, welke in de nederzetting ter Kuste Coromandel, zooals in de meeste nederzettingen van gelijksoortige beteekenis, onbekend waren of—zoo de procureurs—eene onbeteekende rol speelden : schepenen, baljuw, notarissen, deurwaarder en stadsbode, advocaten en procureurs. Voor den scherprechter (B. S., XI) kon met éene enkele bepaling worden volstaan (I, 27).

Bovendien zijn enkele grepen gedaan uit sommige andere hoofdstukken der Statuten, welke overigens niet tot legger hebben gediend. Zoo is art. 5, kap. I, betreffende des voorzitters leiding van den Raad van Justitie, ontleend aan B. S., III, 11 (van schepenen); art. 10, kap. III, betreffende de taak van 's Raads secretaris, aan B. S., VIII, 11 (van notarissen); art. 35, kap. VI, betreffende de eerbiediging door de in het ongelijk gestelde partij van de rechterlijke uitspraak, aan B. S., XII, 10 (van advocaten ende procureurs); art. 36 van hetzelfde kapittel, betreffende de geding-

voering met gepaste middelen, aan alinea 20 van laatstgenoemd hoofdstuk.

Mossel's ontwerp is dus eene zeer duidelijk geteekende poging om te geraken tot de overzichtelijke samenbrenging van het procesrecht in een beknopt en afgerond wetboekje. Het opschrift der *Ordres en Statuten* schijnt op een weidscheren opzet te wijzen. Meer dan schijn is dat echter niet en de samensteller zelf duidt bij gelegenheid zijn werk aan als „een kort bijeentreksel van de manier van procedeeren" [1]).

Dat bijeentreksel is voor het grootste deel aan de Bataviasche Statuten ontleend of daarvan afgeleid. Echter niet in zijn geheel. Het ontwerp bestaat uit 182 artikelen, waarvan nagenoeg drie vierden aanleunen bij het Bataviaasch wetboek en slechts één vierde deel andere herkomst heeft. Voorzoover ontleening heeft plaats gehad, is deze echter geenszins ontaard in overneming met huid en haar van de regelingen, zooals die in de verschillende hoofdstukken der Statuten zijn samengebracht. In de 135 overgenomen wetsbepalingen is een nagenoeg gelijk aantal alinea's der Statuten verwerkt, terwijl daarentegen 37 alinea's der betreffende hoofdstukken niet zijn opgenomen of verwerkt.

Vrije bewerking van de Bataviasche Statuten. — Ook die 135 artikelen zijn niet door klakkelooze overschrijving in het Coromandelsch ontwerp gekomen.

Menigmaal geschiedt de overneming vrijelijk, somtijds zóo vrijelijk, dat het eenige inspanning kost het voorbeeld terug te vinden. Men vergelijke:

Ordres en Statuten voor Coromandel	*Bataviasche Statuten*
VI, 7: Wie imant wil dagvaarden ter betalinge van penningen, uijt kragte van verbandbrieven, moet sulx doen drie dagen bevorens met het toesenden der copia verbandbrieven op de verbeurte van 1/2 rijksdaalder ten eijnde daarop te	XIII, 3: Ende op dat dengenen, die gedachvaert wort ten gestelden daege gereet mach comen, sal den deurwaerder ofte bode neffens de dachvaerdinge denselven behandigen ofte 't synen residentie plaetse laeten de conclusie, die den

[1]) *Memorie van overgave Jacob Mossel* (*Coromandel 1744*), Landsarchief, *Buitenland* 161, bl. 131.

versoeken namptissement der penningen.	eysscher voornemens is jegens den gedaeghde te nemen, by een procureur onderteekent, mitsgaders 't synen redelycken costen presenteeren copia authentyck van de brieven van verbande, obligatiën, accoorden ofte andere instrumenten, daerop den eysscher, ten daege dienende, namptissement ofte condemnatie versoecken sal.
VI, 20: In saken van kleen belang zal terstond bij monde geprocedeert werden tot antwoord, replicq en duplicq, ten ware den raad anders appoincteerde.	XIII, 18: Ende ten principalen in saecken, hondert realen ende minder bedraegende, sal mede terstont mondelingh geantwoort, gerepliceert ende gedupliceert moeten werden, omme daerop ende op de stucken ende verificatiën, die parthyen sullen overleggen, recht gedaen ende geordonneert te worden nae behooren, sonder dat parthyen in voorsz. saecken hunne dinghtalen by geschrifte sullen mogen overleggen; maer sullen deselve ter syde van de presentatie ter rolle by den secretaris aengeteeckent worden, ten waere by den rechter om redenen anders geappoincteert wierd.

Dat is meer dan omzetting van vorm. Aan de rechtsbeslissingen wordt eene nieuwe wending gegeven, welke het oorspronkelijk mist. Nochtans blijft de beslissing in wezen gelijk. Voorbeelden van hetzelfde verschijnsel biedt ook de vergelijking van

Ordres en Statuten van Coromandel, VI, 8 met	*Bataviasche Statuten*, XIII, 4
VI, 23 met	XIII, 22.

Afwijking van de Bataviasche Statuten.— Herhaaldelijk worden ook rechtsbeslissingen genomen weliswaar naar aanleiding van het bij de Bataviasche Statuten bepaalde, doch in afwijking daarvan. Dan verheft de rechtsregeling voor Coromandel zich tot eigen rechtsregeling, welke echter in een voorschrift der Statuten hare ontstaansreden vindt.

B.S., VI, 6, bepaalt omtrent den fiscaal (van India):

> Sal uyt alle boeten ende confiscatien, duysent realen ende daeronder bedraegende, genieten een derde part ende boven de duysent realen een sesde part.

Die parten waren blijkbaar te gering voor den fiscaal der buitenbezitting [1]). De *Ordres en Statuten*, II, 6, lezen:

> Zal uyt alle boetens en confiscatiën de helfte genieten, mits daaruijt den aanbrenger voldoende.

Op gelijke wijze kunnen naast en tevens tegenover elkander geplaatst worden:

Ordres en Statuten voor Coromandel	*Bataviasche Statuten*
VIII, 4: Vonnissen zijn executabel een jaar jegens de principalen.	XV, 4: ... De sententiën van den Raedt [sullen executabel wesen] den tyt van drie jaren, te weten jegens den principaelen gecondemneerde ...
VIII, 19: Den inlander, uijtgewonnen sijnde over opgenome schuld van zes tot zes honderd pardaus ingesloten, mag in hegtenisse werden geset en, onvermogens den debet binnen drie maanden te voldoen of sufficante borgen te stellen, eerst in desselvs goederen g'executeert zijnde, ten behoeve van den crediteur publicq tot lijveijgenen verkogt werden.	XV, 16: Ofte soo 't een Chinees, Swart ofte ander onchristen persoon is, sal, den tyt van veertien dagen in hechtenisse geseten hebbende ende geen raet tot betalinge wetende, voor de somme, in de condemnatie begrepen, tot lyffeygen vercocht worden onder de hant ofte in 't openbaer aen de meestbiedende, te weten, soo wanneer geen meer schuldich is, als met de waerde van sijn lichaem betalen can, maer by soo verre meer schuldich is, als de waerde van syn lyff bedraegt, en sal met soodanige vercoopinge niet mogen volstaen, alsoo bevonden is, dat sulcx toegestaen wordende, veele

[1]) Wellicht is het bepaalde ook door de Hooge Regeering vastgesteld (vgl. *Res. van G.-G. en RR. van 22 December 1656*, Van der Chijs, II, bl. 233, laatste alinea) in aansluiting bij de *resolutie van 9 Mei 1669*, Van der Chijs, II, bl. 483. De betreffende instructie is niet weergevonden.

valsche ende sinistre practycken onder voorsz. natiën in swange souden gaen, maer sal den gecondemneerde in den ketting geclon-cken ende gehouden worden, ter tyt toe hy syne crediteuren sal hebben voldaen ofte gecontenteert.

X, 8: Het regt van preferentie op de goederen over de huyshuur sal duuren dertien maanden [1]).

XX, 18, a.h.e.: ... Preferentie vergunt is ... mits de huyre niet en exedeere den tyt van drie maenden.

Zelfstandige regeling. — Een merkwaardig voorbeeld eener zelfstandige regeling, welke niettemin in de *Ordres en Statuten* is opgenomen naar aanleiding van eene bepaling der Bataviasche Statuten van geheel andere strekking [2]), is te vinden in VI, 14. De plaatsing van het wetsartikel stelt boven twijfel, dat in het enkel gebruik van de uitdrukking „verjaert vonnisse" in *B. S.* XIII, 13, de aanleiding moet worden gezocht tot het ontwerpen van dit artikel:

> Het regt van verjaringe, ingevoerd tot wegneming van oude questiën en geschillen, sal in dese stad en dorpen ook stand grijpen dewijl de inlanders tot 't voortbrengen van oude zaken seer inclineeren.

Op deze en dergelijke afwijkingen moet dus mede worden gelet, wanneer wij vaststellen, dat omstreeks drie vierden der bepalingen van het Ontwerp Mossel hunnen oorsprong nemen in het Bataviaasch voorbeeld. Voor vele wetsartikelen beteekent dat rechtstreeksche ontleening, voor tal van andere is die oorsprong daarentegen slechts middellijk.

Plaatselijke aanpassing. — Ter wille van de volledigheid moet nog worden gewezen op eene andere groep van kleine afwijkingen naar den inhoud, welke noodzakelijk waren ten einde sommige in de Bataviasche Statuten plaatselijk gekleurde gegevens aan

---

[1]) De rechtsoplossing is ontleend aan de *Res. van G.-G. en RR. van 27 Juli 1687*, te vinden bij Van der Chijs, III, bl. 200.

[2]) De naar aanleiding dáarvan genomen rechtsbeslissing der *O. en S.* treft men aan in art. 35 van kap. VIII: „Die executie op een verjaard vonnis versoekt, sal den succumbant laten dagen voor sijne presente competente regter als ware 't vonnis bij een ander geveld".

te passen aan de toestanden van het Vóor-Indisch schiereiland. Voor de Schepenbank wordt de Civiele Raad in de plaats gesteld (b.v. I, 19 vgl. B. S., V, 10; IX, 1, vgl. B. S., XVI, 1); bij de vaststelling van boeten en namptissement worden de realen van achten herleid tot pagoden en pardous (b.v. I, 19, vgl. B. S., V, 10; VII, 12, vgl. B. S., XIV, 12; IX, 1, vgl. B. S., XVI, 1).

Al die aangebrachte afwijkingen betreffen den inhoud. Maar ook dan, wanneer de inhoud ongewijzigd uit het Bataviaasch wetboek is overgenomen, wordt onafgebroken zorg besteed aan de verbetering van den vorm.

Vereenvoudiging van den vorm. — Zeer duidelijk uitgesproken is het doorloopend streven van den ontwerper naar vereenvoudigde uitdrukking, naar vermijding van de menigmaal noodeloos omslachtige zegswijze der Bataviasche Statuten. In de hiervóor aangehaalde teksten is die neiging reeds waarneembaar. Te harer verluchting worden hier nog eenige teksten uit de twee onderling vergeleken rechtsregelingen naast elkander gesteld.

Ordres en Statuten voor Coromandel	*Bataviasche Statuten*
III, 4[1]: D'advisen aantekenen om te beter d'appoinctementen en sententiën te formeeren. 5: Notitie houden, welke leden absent zijn.	VII, 5: Wanneer eenige processen in vergaderinge gevisiteerd worden, sal den secretaris naerstich toeluysteren ende d'advisen op een biljetge annoteeren omme daeruyt des te beter syn appoinctementen ende sententiën te formeeren; moet oock notitie houden, welcke schepenen ofte raden telcken rechtdaege ofte als er iets gebesoigneert wort, present syn ofte niet.
V, 8: Geen drank verkopen of doen verkopen als aan gequalificeerdens, sober, eerlijk en reijn huijshouden en doen houden.	X, 11: . . . sullen aen de gevangens geen wyn ofte stercken dranck vercoopen, nochte gedoogen by ymant anders vercocht werde, ten waere aen gequalificeerde persoonen, ende dat soberlyck; maer moeten

[1]) De bepaling maakt deel uit van de opsomming artikelsgewijs van de werkzaamheden van den secretaris; de aanhef van den zin staat in art. 1.

	bequaem, geschickt huyshouden ende wel toesien, dat in de gevanckenissen geen oneer gepleeght, gedobbelt, droncken gedroncken ofte eenige questieuse tytcortinge geëxerceert worden; moeten oock de gevangenhuysen alle daegen doen uytvegen ende behoorlyck reynigen, opdat de gevangens door stanck, vuylicheyt ende ongemack geen dobbele miserie en lyden.
VI, 21: In andere zaken zal den gedaegde op verzoek acht, veertien of meer dagen verleend werden, zoo ook by replicq en duplicq, alles peremptoir en op verstek, salvo purgo ten naasten.	XIII, 19: Maer in saecken, meer als voorsz. somme bedraegende, sal den gedaeghde, soo hy sulcx versoeckt, tyt van acht, veerthien ofte meerder daegen gegeven worden, naer dat den Raedt ofte Schepenen sullen bevinden te behooren, omme syn antwoorde by monde te doen ofte schriftelyck over te leggen, welcken tyt parthyen hinc inde mede gegeven sal worden om te repliceeren ende te dupliceeren, alles peremptoir ende op versteck.
VII, 6: Alle vreemdelingen zijn arrestabel, excepto die in ambassade komen.	XIV. 6: Maer sullen alle vreemdelingen, soo in hun persoon als in hunne goederen, gearresteert mogen werden, uytgesondert die in ambassade ofte publycke commissiën gecomen syn.
VII, 11: Bij vrese voor vlugt sal borge geeijscht worden en bij manquement gijsseling toegestaan.	XIV, 11: Gevreest wordende, dat ymant boven arrest mochte doorgaen, sal den arrestant vermogen den soodanigen borge te eysschen, ende by weygeringe ofte mancquement van dien in gyselingh ofte apprehentie te doen gaen.

Andere min of meer treffende voorbeelden van de geschetste neiging tot tekstbekorting biedt de vergelijking van *Ordres en Statuten van Coromandel* met *Statuten van Batavia*

I, 17	V, 8
III, 3	VII, 4

IV, 3	IX, 11
V, 1	X, 2
V, 9	X, 12
VI, 10	XIII, 5, i. h. m.
VI, 16	XIII, 15
VI, 24	XIII, 23
VI, 31	XIII, 28
VI, 32	XIII, 29
VI, 33	XIII, 30
VIII, 2	XV, 2
VIII, 3	XV, 3
VIII, 16	XV, 14
VIII, 34	XV, 27
X, 11	XX, 10
X, 14	XX, 13
X, 18	XX, 17

Deze opsomming, gevoegd bij de gedane aanhalingen, moge volstaan om den trek der *Ordres en Statuten* te doen uitkomen, welke het Coromandelsch rechtsgewrocht als zijne scherpst geteekende eigenaardigheid en tevens als zijne grootste verdienste siert: het streven naar beknoptheid van voorstelling en uitdrukking, de toeleg de teksten te zuiveren van den balast van casuïstische uitspinsels, uitlegging en rechtvaardiging van rechtsbeslissingen in den tekst, taalkundigen omhaal, alles nuttelooze toevoegingen van gedachten, volzinnen en woorden, welke veelvuldig voorkomen in het Bataviaasch wetboek.

Dezelfde toeleg, die vereenvoudiging en afronding gebracht heeft in de bepalingen, welke in rechtstreeksche of verwijderde navolging van het voorbeeld zijn tot stand gekomen, diezelfde toeleg heeft begrijpelijkerwijs eerst recht voorgezeten bij de opstelling van de nieuwe bepalingen. Daarbij is zeer blijkbaar bijzondere zorg besteed aan de beknopte en weloverwogen redactie, welke zich somtijds tot kernachtige zegswijze verheft:

I, 23: Geen kennisse sal mogen genomen werden van geleende penningen tot hoger intrest als een percento des maands.

I, 24: Zullen geen regt doen op onderhandse verkoop of verpandinge van vaste goederen.

I, 28: Niemand der raden mag zijn advijs laten aantekenen.

V, 7: Sal 's maandelijks 't costgeld van de gegijselde vorderen of tot zijn eijgen risico blijven.

VI, 3: Doch in de dorpen zal den adigaar zulx bij alle beschicken.

VI, 5: Op Son- en feestdagen zullen geen citatiën gedaan werden.

VI, 35: Parthijen sullen na 't prononciëren niet dingen of krakelen op 1 p % boete.

IX, 6: De boete van fol appel moet betaald werden ter plaatse, waarnatoe geappeleerd werd.

IX, 7: De fatalia lopen na 't overkomen van 't proces.

IX, 8: De processtucken bij appel origineel op te senden.

X, 21: In pre- en concurrentie zullen de geprefereerdens ook met de nodige onkosten voorgaan.

Splitsing van wetsartikelen. — Mossel's voorzorg voor den overzichtelijken vorm komt nog op andere wijze tot uiting. Wanneer soms de alinea's der Statuten als gevolg van langademigheid onleesbaar dreigen te worden, worden zij tot twee of drie wetsartikelen verknipt. Zoo is

B. S., V, 2	gesplitst in	*O. en S.*, I, 1-3
VII, 5		III, 4-5
XV, 23		VIII, 28-29
XV, 24		VIII, 30-31
XVI, 1		IX, 1-2
XX, 2		X, 1-2

Voeging van wetsartikelen. — De splitsing geschiedt ter wille van de duidelijkheid. De zucht naar beknoptheid geeft, omgekeerd, aanleiding tot voeging van twee of meer alinea's der Statuten, wanneer die voeging na inkrimping van den overtollig uitvoerigen inhoud geschieden kan zonder de duidelijkheid te schaden. Zoo zijn

B. S., X, 4-5	samengetrokken tot	*O. en S.*, V, 3
X, 7, a.h.e., 8 en 9		V, 5
XIII, 5, aanh., 14 en 13		VI, 9
XIII, 5, a.h.e., 9 en 6		VI, 12
XIII, 11 en 10		VI, 13
XX, 8-9		X, 10

Het aandeel der vaderlandsche Ordres. — Het opschrift der *Ordres en Statuten* vermeldt als tweede bron der wettelijke regeling de „Vaderlandsche Ordres". Die vermelding, weliswaar ná de

Bataviasche Statuten, welke den grondslag der gansche regeling uitmaken, doch vóor de andere benutte bronnen, is, wat den daardoor toegekenden voorrang betreft, gedacht in de volgorde der waardigheid, uit eerbied voor het Opperbestuur. Want in de orde der belangrijkheid komen de vaderlandsche regelingen ver achteraan.

Voor zoover kon worden nagegaan, is slechts éene enkele bepaling rechtstreeks aan een door Heeren Zeventien uitgevaardigd voorschrift ontleend. En wel de bepaling van I, 7, nopens de vervanging van 's Raads president bij „absentie of ongelegentheijt". Zij is de toepassing op den plaatselijken Justitiëelen Raad van het besluit der Bewindhebbers van 1 November 1709, met betrekking tot den Raad van Justitie te Batavia genomen [1]).

Het aandeel der Bataviasche Ordres. — In de derde plaats worden genoemd de „Bataviase Ordres", dat wil zeggen de aanwijzingen door de Hooge Regeering naar Coromandel verstrekt. Zij vinden doorgaans aanleiding en grondslag in de te Batavia uitgevaardigde resoluties van Gouverneur-Generaal en Raden, somtijds in eene resolutie van den Raad van Justitie of van Schepenen.

De orders zelve staan niet te onzer beschikking. De Coromandensche archieven, en daarmede de uit Batavia gekomen oorspronkelijken, zijn nagenoeg geheel verloren gegaan, terwijl in het Landsarchief slechts weinige minuten nog aanwezig zijn, welke geen licht verspreiden aangaande beslissingen, in zake procesrecht genomen en naar Pulicat of Negapatnam doorgezonden [2]). Bij de poging het aandeel der Bataviasche ordres in Mossel's wetboekje vast te stellen zijn wij daarom aangewezen op de opsporing van overeenstemming en gelijkenis der nieuwe Coromandelsche bepalingen met de besluiten der Hooge Tafel en andere colleges der hoofdplaats.

Langs dien weg blijkt dan, dat een aantal voorschriften der *Ordres en Statuten* hun oorsprong danken aan Bataviasche voorbeelden:

---

[1]) Te vinden bij Van der Chijs, IV, bl. 2.

[2]) Ook de verzamelreeksen voor de buitencomptoiren bieden geen uitkomst, de algemeene reeksen niet omdat zij eerst met het jaar 1742 of 1743 aanvangen (zie hiervóor, bl. 55), de eenige reeks voor de Westercomptoiren, welke het Landsarchief bezit, evenmin, omdat zij slechts een tijdvak van luttele jaren bestrijkt (zie hiervóor, bl. 54, n. 2).

de bepaling van I, 6, nopens de beslissing in raadkamer van den Raad van Justitie bij staking van stemmen, is, in beknopten vorm ingekleed, geheel ontleend aan de resolutie van 8 Februari 1709 [1];

de bepaling van I, 27, nopens de executie van doodvonnissen door middel van de harquebusade „bij alteratie van den scherpregter omtrent het dooden met den zwaarde", is gelijkluidend met de beslissing der resolutie van 16 Januari 1681 [2];

de bepaling van I, 28, luidende

> Niemand der raden mag zijn advijs laten aantekenen

vindt men weer in twee elkander opvolgende resoluties, die van 24 April 1700 [3]) en van 4 Februari 1732 [4]), terwijl op hare naleving juist in Coromandel met klem wordt aangedrongen in een brief der Hooge Regeering van 22 October 1700 [5];

de bepaling van III, 11, voorschrijvende, „bij obligatiën geen speciaal verband van vaste goederen te insereeren" is overgenomen uit de resolutie van 5 Juli 1690 [6]), met dezen verstande, dat de resolutie zich met haar verbod richt tot notarissen, het ontwerp Mossel daarentegen tot den secretaris van den Raad van Justitie;

de bepaling van V, 7, nopens de maandelijksche afrekening van de kosten der gijzeling geeft in beknopten vorm weer de resolutie der Bataviasche Schepenbank van 15 September 1673 [7];

---

[1]) Van der Chijs, III, bl. 555.

[2]) Van der Chijs, III, bl. 67

[3]) Van der Chijs, III, bl. 500. Daar is echter tusschen de woorden „vergadering" en „aanteekening" het woordje „geene" bij vergissing uitgevallen. Zie IV, bl. 303.

[4]) Van der Chijs, IV, bl. 303.

[5]) De brief is in het Landsarchief niet teruggevonden. Van de strekking blijkt echter uit de in de vorige noot aangehaalde resolutie, welker inhoud bij Van der Chijs slechts beknopt is weergegeven. De tekst luidt: „Gelijk zulx bij brieven deser Regeering na Cormandel, sub dato 22 October 1700 geszonden, seer klaar en duijdelijk gesegt word uyt consideratie het ten uijterste onbetamelijk, tegens het regt en alom vigerende practijk strijdende is, dat zulcke aantekening in judiciële zaeken soude geschieden", *Res. van G.-G. en RR. van 4 Februari 1732*, bundel 1732, bl. 290-291.

[6]) Van der Chijs, III, bl. 277.

[7]) Van der Chijs, II, bl. 568. Het oorspronkelijk is te vinden in *Resolutieboek Schepenen*, bundel 1672-1679, bl. 98.

de bepaling van VI, 5, nopens het verbod van dagvaarding op Zon- en feestdagen verheft tot dwingende regeling hetgeen de resolutie van 15 September 1733, vertrouwend op „het gebruijk en practijcq", overliet aan het goedvinden van den Raad van Justitie [1];

de bepaling van VI, 34, nopens de toelating van den beslissenden eed als bewijsmiddel in civiele zaken, leunt aan bij de resolutie van 16 Februari 1633 [2];

de bepaling van VII, 4, nopens uitsluiting van verhaal op nalatenschappen van Compagniesdienaren na de afsluiting van hunne „doodrekening", had herhaaldelijk een voorwerp van regeling door de Regeering uitgemaakt, neergelegd in de resoluties van 3 October 1679 [3], 27 September 1680 [4], 19 October 1700 [5] en het advertissement van 1 September 1701 [6];

de bepaling van VIII, 18, nopens „moderatie van executie van eenig persoon van goeden naam, beswaard zijnde met veel schulden" is doortrokken van den geest der resolutie van 26 Februari 1700 [7];

de bepaling van X, 9, nopens „legaal hypoteecq en preferentie, vergund aan die Compagniesgoed bij vendutie verkopen" voet in de resolutie van 22 Augustus 1687 [8];

de bepaling van X, 19, nopens de beperking van de bevoorrechting der Compagniesschulden, is geknipt uit de resolutie van 26 Maart 1655 [9];

de bepaling van X, 21, nopens „het voorgaan der geprefereerdens ook met de nodige onkosten" is te Batavia ingevoerd door den Raad van Justitie bij resolutie van 8 Maart 1670 [10];

---

[1] Van der Chijs, IV, bl. 346.
[2] Van der Chijs, I, bl. 287.
[3] Van der Chijs, III, bl. 34.
[4] Van der Chijs, III, bl. 65.
[5] Van der Chijs, III, bl. 510.
[6] Van der Chijs, IX, bl. 323, art. 12.
[7] Van der Chijs, III, bl. 489.
[8] Van der Chijs, III, bl. 203.
[9] Van der Chijs, II, bl. 204.
[10] Van der Chijs, II, bl. 507. De aanwijzing daar is niet geheel duidelijk. Er is sprake van eene resolutie, op 8 Maart 1670 door den Raad van Justitie genomen. „Den Raad heeft op heden den 8 Maart 1670 vastgestelt, dat . . .", zoo vermeldt de blaffer van den Raad van Justitie 1668-1778,

de bepaling van X, 22, nopens den voorrang van schepenkennissen boven „notariale obligatiën" en van deze boven „obligatiën onder de hand, schoon met drie getuijgen ondertekend", is nageschreven naar de resolutie van 26 Augustus 1672 [1]).

Vervolgens komt in de *Ordres en Statuten* een drietal bepalingen voor, welker voorbeelden het weliswaar niet gelukt is volledig terug te vinden, welker Bataviasche herkomst niettemin met zekerheid vaststaat, omdat dezelfde bepalingen worden aangetroffen — ditmaal zonder dat de bronnen vermeld worden — in de Nieuwe Bataviasche Statuten, die haar ongetwijfeld hebben ontleend aan ter hoofdplaats uitgevaardigde resoluties, zeer waarschijnlijk van de Hooge Regeering afkomstig.

De bepaling van VI, 19 nopens de verleening van „provisie van nantissement" op „liquide handschriften" treft men nagenoeg letterlijk aan in de Nieuwe Bataviasche Statuten, kapittel „Commissarissen van huwelijkse en kleine geregtszaken", art. 41 [2]).

De bepaling van VI, 26, volgens welke der procedeerende partij, die heeft afgezien van de productie van nadere bewijsstukken, nochtans op zekere voorwaarden vergund wordt nieuwe stukken in het geding te brengen, doch alleen tegen betaling, boven de kosten van het dientengevolge veroorzaakt uitstel, van eene boete van zes — en bij herhaling van twaalf — rijksdaalders ten bate van de armen, die bepaling vindt men weer in de Nieuwe Statuten, hetzelfde kapittel, art. 57, te lezen in verband met het voorafgaand artikel [3]). Alleen over de herhaling zwijgen de Statuten.

De zooëven bedoelde voorwaarden worden vastgelegd in VI, 27, der *Ordres en Statuten*. Voor de overlegging van de nieuwe stukken wordt vereischt, behalve dat zij ter zake dienende moeten zijn, het bewijs, „dat den producant deselve (eerder) niet en hadden kunnen bekomen". De bepaling ademt geheel den geest der resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van

---

Landsarchief, bundel *Justitie* 118, bl. 6. Gelijke aanteekening komt voor in den bundel *Plakaten 1622-1746*, bl. 288.

[1]) Van der Chijs, II, bl. 560.

[2]) Van der Chijs, IX, bl. 90.

[3]) Van der Chijs, IX, bl. 92.

24 Januari 1698, en zou daaraan zeer wel ontleend kunnen zijn [1]). Hare bewoordingen vertoonen echter een zoo sprekende gelijkenis met art. 56 eiusd. cap. der Nieuwe Bataviasche Statuten [2]), dat ook hier het bestaan van eene vermoedelijk latere resolutie moet worden aangenomen, waaruit zoowel het Coromandelsch als het Bataviaasch ontwerp, beide, hebben geput. Het is echter niet mogen gelukken, dien ontbrekenden schakel terug te vinden.

Ten slotte moeten in dit verband worden vermeld de reeds besproken bepalingen van II, 6 en X, 8. Zie aangaande de eerste hiervóor, bl. 203, noot 1, voor de laatste bl. 204, noot 1.

Ziedaar, voor zoover kon worden nagegaan, de „nieuwe" wetsartikelen, welke het ontwerp Mossel ontleend heeft aan de Bataviasche resoluties. Wellicht was ook te Negapatnam een door den Raad van Justitie te Batavia bijgehouden exemplaar der Statuten in afschrift aanwezig, waarin de nieuwe regelingen mede op het stuk van procesrecht waren opgesomd en in elk geval werd daar ter plaatse aanteekening gehouden van de orders, uit Batavia toegezonden. Dergelijke hulpmiddelen zullen door Jacob Mossel wel zijn aangewend bij den opzet en de voltooiing in weinige maanden tijds van zijn wetboekje van procesrecht.

Intusschen — het zij met nadruk gezegd — kan met betrekking tot het ingesteld onderzoek naar de herkomst der bepalingen der *Ordres en Statuten*, wegens de groote moeilijkheden aan het onderzoek verbonden, volledigheid niet worden gewaarborgd. Nochtans schijnt de negatieve uitkomst, dat een aantal wetsartikelen niet tot eenig voorbeeld kon worden herleid, de gevolgtrekking

---

[1]) De requirant had gesteld, „dat het hem onmogelijk was, de nootsakelijke stucken en bewijsen, tot verificatie van sijn goet regt dienende, soo spoedig ... te konnen ontbieden en procureren en gevolgelijk sig maar heeft konnen en moeten bedienen van diegene, dewelke hem de tijt toelieten bijeen te krijgen". De Hooge Tafel nam de juistheid der gestelde feiten aan, doch besliste, dat „het verlenen van sodanigen relief ..., om geen te wijden deure te openen en daaromtrent gestadige versoeken en moeijelijkheden subject te raken, niet dan met een spaarsame hand en onder de vereijste voorsigtigheijt behoort te werden ingewilligt". Bundel 1698, bl. 41-42. Vgl. Van der Chijs, III, bl. 441, waar uit de resolutie een en ander wordt vermeld.

[2]) Van der Chijs, IX, bl. 92.

te wettigen, dat Mossel nog menigen greep heeft gedaan uit de plaatselijke rechtspractijk.

Het aandeel der Landscostume. — Die grepen vormen dan de laatste massa der bepalingen, welke in het ontwerp is opgenomen, die der waarlijk „nieuwe" bepalingen, ontleend aan de vierde bron, waaruit de ontwerper heeft geput en door hem aangeduid als de „gerecipiëerde Landscostume ter Custe Chormandel".

Hoe heeft die Landscostume zich gevormd? Is zij de neerslag der geregelde doorwerking van toegepaste rechtsgebruiken, voetende in de plaatselijk gevoelde behoefte? Of is zij door de overheid opgelegd of althans vastgelegd?

Voor de beantwoording van de gestelde vraag bevatten de *Ordres en Statuten* slechts éene rechtstreeksche aanwijzing. Eénmaal — in het eerste kapittel bij artikel 23, tot regeling van rechtsmacht in zake vorderingen uit geldleening — wordt in margine verwezen naar een Negapatnamsch plakkaat van 1706 tot bestrijding van woekerrente, blijkbaar uitgevaardigd in aansluiting bij eene resolutie der Hooge Regeering, welke mede wordt aangehaald [1]. Andere rechtsregelingen, hetzij plaatselijke, hetzij ook andere, welke den ontwerper gediend hebben, worden niet vermeld. Intusschen ligt het vermoeden voor de hand, dat een aantal in de *Ordres en Statuten* opgenomen rechtsgebruiken te voren reeds wettelijke sanctie hadden verworven. Welke of hoevele, is niet vast te stellen.

Bepalingen met plaatselijk karakter. — Hoe dat zij, de „gerecipiëerde Landscostume" omsluit op hare beurt twee groepen van bepalingen, waarvan vooral de eerste scherp geteekend is. Zij betreft rechtsinstellingen, welke een uitgesproken plaatselijk karakter dragen:

I, 21, en VI, 3, met betrekking tot de rechtspraak van den Adigaar [2];
V, 11-14, met betrekking tot de inkomsten van den Visiadoor [3];

[1] *Res. van G.-G. en RR. van 15 November 1697*, te vinden in *Plakaten*, bundel 1680-1725, bl. 208.

[2] Op het Indisch schiereiland een met rechtsmacht bekleed inlandsch hoofd. Zie Hobson-Jobson, *Glossary*, London 1903, bl. 6.

[3] Gevangenbewaarder, van Port. Vigiador.

VI, 4, met betrekking tot de dagvaarding van inheemsche debiteuren, buiten het rechtsgebied der nederzettingen woonachtig, die met behulp van Pions [1]) voor den rechter worden gebracht op grond van bevoegdheden, aan de Compagnie bij Caul [2]) verleend;

IX, 4 en 6-9, met betrekking tot het hooger beroep van de beslissingen van den Justitiëelen Raad te Negapatnam op den Raad van Justitie van Batavia.

Andere bepalingen.— De bepalingen der tweede groep worden niet door eene gemeene gedachte tot samenhang gebracht. Zij betreffen:

I, 8 en 9: het verbod van afdoening van zaken door den Raad van Justitie bij onvoltalligheid van het college;

I, 10: het verbod van de leden om aan de stemming deel te nemen in zaken, „rakende derselver bloedverwanten of zwagerschap";

I, 12: 's Raads bevoegdheid tot kennisneming van verknochte zaken, welke „verscheijde rigtsgebieden zijn onderworpen";

I, 23 en 24: de beperking van 's Raads volstrekte bevoegdheid;

I, 26: de rechtspraak over den inlander;

II, 5: de gebondenheid van den fiscaal aan den letterlijken zin der plakkaten;

VI, 2: de termijn van dagvaarding, in acht te nemen jegens den curator ad lites;

VI, 14 en 15: de verjaring van schuldvorderingen;

VI, 25: de aanwending in het geding van „attestatiën, verkregen van personen, welke ter requisitie van parthij advers hebben gedeposeerd";

VIII, 20: de gebondenheid van hen, die zich voor inlanders borg hebben gesteld;

X, 23: de schatting van de „reekening van onkosten aangaande preferentie".

Verrassende bepalingen. — In dit overzicht is een drietal artikelen onvermeld gebleven. Zij verdienen, om hunne eigenaardigheid

---

[1]) Voetknechten. Zie Hobson-Jobson, bl. 696.

[2]) Contract (met de Indische vorsten gesloten). Zie Hobson-Jobson, bl. 268.

of merkwaardigheid, in afzonderlijke bespreking de nadere aandacht.

Kap. VIII, art. 21 luidt:

> Inlandse vrouwsperzonen, debiteuren zijnde, werden te Batavia na d'uijtwinninge in 's Heeren boeijen gesteld ten laste der crediteuren solange die de onkosten betalen.

Die beschrijvende mededeeling van hetgeen te Batavia rechtens is [1]), zonder voor Coromandel eene rechtsoplossing te vermelden — de eenige taak van het Coromandelsch wetboekje — past in het geheel niet in den op bondigheid en klaarheid gerichten trant van Mossel's ontwerp. Vermoedelijk hebben wij hier te doen met een onvoldragen wetsartikel, een wetsartikel in schetsvorm, dat in voorloopige opstelling in het ontwerp is ingeschoven, terwijl de beslissing omtrent zijn eindvorm, eerst uitgesteld, nimmer is genomen.

Eene verrassing van geheel anderen aard bereiden ons twee andere bepalingen, welke, de eene den rechter, de andere den fiscaal, bindende normen van tekstduiding voorschrijven. Wij lezen

> Kap. I, art. 25 : Den regter is meer verbonden aan de intentie der placcaten in het vonnissen als aan den letterlijken zin, uijtgesondert omtrent den particulieren handel, alwaar den letterlijken sin sonder afwijkinge moet gevolgt werden.

> Kap. II, art. 5: Den fiscaal is in het nemen zijner conclusie principaal verbonden aan den letterlijken zin der placcaten.

Het vraagstuk der wetsuitlegging, de mate van vrijheid, waarmede de rechterlijke overheid staat tegenover de geschreven teksten, hield dus den wetsontwerper Mossel bezig en hij vond het noodig, op dat stuk de richtsnoeren bij wettelijke regeling aan te wijzen. Niet minder merkwaardig dan de regeling zelve is de bijzondere gebondenheid, welke des rechters overigens erkende vrijheid van interpretatie wordt aangelegd bij de toepassing van de bepalingen omtrent dat meest geschuwde aller misdrijven, de inbreuk op het allesbeheerschend handelsmonopolie [2]).

---

[1]) *Res. van G.-G. en RR. van 19 Maart 1700*, Van der Chijs, III, bl. 491.

[2]) 's Rechters strikte gebondenheid aan de bepalingen omtrent den smokkelhandel was vastgelegd bij *Res. van G.-G. en RR. van 16 Juli 1728*, bundel 1728, bl. 330. De Raad van Justitie had „op eijgen authoriteijt konnen goedvinden, te mitigeeren den inhoud van het placcaat van

Eedsformulieren. — Tot slot van deze mededeelingen omtrent vorm en inhoud van het wetboek van procesrecht voor Coromandel worde nog een oogenblik stilgestaan bij de eedsformulieren en de naar aanleiding daarvan gevoerde beschouwingen, waarmede Mossel zijn arbeid besluit.

In het kader der processueele regeling past alleen de vermelding van partij- en getuigeneeden. Doch het vermoeden ligt voor de hand, dat veel van het medegedeelde ook zijne beteekenis behoudt voor de ambts- en purge-eeden, welke van zóovelen bij zóovele gelegenheden door de Compagnie werden gevergd.

De *Ordres en Statuten* geven de beschrijving van de plechtigheden, waarmede de eedsaflegging gepaard gaat, doorgaans met vermelding van de formulieren of verwijzing naar „bekende woorden". Zoo worden achtereenvolgens besproken de wijzen van zweren der Gereformeerde Christenen, der „Rooms-Christenen", der „Mennoniten", die met het afleggen van eene verklaring kunnen volstaan, der „Jooden", der „Mahometanen" en der „Heydenen". De medegedeelde gebruiken zijn voor het meerendeel niet beperkt tot de Oostkust van het Vóor-Indisch schiereiland. Zij zijn daarom bekend of kunnen gemakkelijk bijeengegaard worden.

Dat is echter niet het geval met de eigen gebruiken en opvattingen der Heidenen, dat zijn de Hindoes, de eedsaflegging betreffende, welke heerschten in de kuststreek, waarvoor Mossel zijn wetgevend gewrocht heeft opgezet. Daar zijn drie wijzen van zweren in zwang, eene blijkbaar in Indië, althans in Zuid-Indië,

---

den 5en Maart 1726 tegen het morssen en handelen in coffijboonen geemaneerd, en af te wijken van dies rigeur". De Hooge Tafel verstond, „de voorsz. dispositie van den Raad van Justitie aan te merken als een infractie in de wetten en ordonnantiën, door de hooge overigheijt gestatueerd, waartoe deselve geensints is bevoegd geweest".

De beslissing sloot geheel aan bij de aanwijzing der Meesters, tien jaren tevoren verstrekt. Naar aanleiding van een rondschrijven der Regeering, waarbij den bestuurders der Oostercomptoiren werd aanbevolen bij toepassing van de doodstraf op den sluikhandel eenige mildheid te betrachten, duchtten Heeren Zeventien de goedertierenheid der rechters en raadden „in zaken van dat belang zich aan de letter van de wet en in zo verre aan de rigoureuse kant te houden" (*Aankomende patriasche missive van 15 Juli 1718*, bundel 1716-1719, bl. 289-291).

algemeen gebruikelijke („buijten de tempels in presentie van een of meer Braminees 't jurament geschied"), eene van Ceilon herkomstig („'t treeden over hun middelband ... onder verklaringe van de waarheid sijner dispositie") en eene derde, in het land van Coromandel „voor de regtbanken alhier" ingevoerd. Hare dubbele eigenaardigheid bestaat hierin, dat zij in een tempel en met veel plichtplegingen geschiedt — „op een eclatanter wijse" —, hetgeen het gewicht van den eed verhoogt [1].

Treffend is Mossel's schildering van den afkeer, waarmede de Moslims, doch vooral de Hindoes staan tegenover de eedsaflegging. „Menschen, die sig inbeelden geloovwaardig te zijn, agten 't [zweren] sig tot 't aldergrootste affront ... niet juijst alleen om de schande, maar ook uijt vreese voor straffe des hemels". Het groote gevaar schuilt in de gevolgen, welke de menschen aan de hemelstraffen verbinden: „Wanneer den sweerder of 't sijne dan wel ijmand van de zijne kort na 't afleggen van den eed eenig ongeluk overkomt, ... dan staat hij volslagen te boek voor een meinedige, werdende in 't land sodanig een verjaagd en sijn woning gesloopt".

Waardeering van Mossel's werk. — Hiermede zijn de belangrijkste wetenswaardigheden verhaald uit het ontwerp, dat Jacob Mossel, opperkoopman en president van den Raad van Justitie, op 20 November 1736 in den Politieken Raad van Negapatnam op tafel legde. In de korte spanne tijds van eenige maanden aangevangen en voltooid, doet het zich aan ons voor als een tot zekere hoogte oorspronkelijk stuk werk, loffelijk om zijne dubbele verdienste, naar den inhoud en naar den vorm. Naar den inhoud door de inschakeling van de plaatselijk tot ontwikkeling gekomen rechtsgebruiken in den algemeenen opzet van het procesrecht der Compagnie, zooals dit in navolging van de moederlandsche regelingen te Batavia was vastgesteld. Naar den vorm door het verwezenlijkt streven naar overzichtelijkheid en vereenvoudiging, dat de wijzigingen, in het Bataviaasch voorbeeld aangebracht, schier alle tot verbeteringen stempelt en waardoor de

[1] Eene geheel andere beschrijving van de eeden der Coromandelsche „Heydenen" vindt men bij Baldaeus, *Afgoderye der Oost-Indische Heydenen*, uitg. dr. A. J. de Jong, 's Gravenhage 1917, bl. 204-205.

kleine wetgevende arbeid van den gelegenheidsjurist Jacob Mossel zich in dit opzicht verheft boven het groote werk van den bekwamen beroepsjurist Joan Maetsuycker en zeer verre boven tal van gewrochten van latere centrale wetgeving.

Bekrachtiging van het ontwerp. — Thans blijft nog ter beantwoording over de vraag, of het ontwerp-Mossel tot wet voor Coromandel is geworden.

De „exhibitie" van de schets in den Politieken Raad van Negapatnam kon geen andere beteekenis hebben dan dat 's Raads instemming gevraagd — en ongetwijfeld verkregen — werd op het ontwerp als ontwerp. De beslissing, d.w.z. de verheffing tot geldende rechtsregeling, moest uit Batavia komen, al dan niet naar de aanwijzingen van Heeren Zeventien. „Tot speculatie . . .", zoo zegt later de gouverneur Mossel in zijne memorie van overgave, „heb ik een kort bijeentreksel van de manier van procedeeren . . . gemaakt, dat dog sonder hooger ordre tot geen wet verstrekt" [1]).

Is die verstrekking ooit gevolgd?

Onder dagteekening 17 Augustus 1745 gelasten Gouverneur-Generaal en Raden Mossel's opvolger in de directie Coromandel, Galenus Mersen, „haar tot een rigtsnoer te laten strecken de memorie door den Heer Raad extraordinair Jacob Mossel bij Sijn Edeles depart vandaar naar herwaarts nagelaten, in so verre onse gegevene of nog te gevene ordres het tegendeel niet niet komen aan te wijsen" [2]). Uit die opdracht blijkt niet of zij mede het bevel tot naleving van het ontwerp van procesrecht omvatte. Met zekerheid komt echter vast te staan, dat Mersen de opdracht aldus heeft opgevat en daarmede wordt het wel zeer waarschijnlijk, dat de bedoeling der Hooge Regeering niet eene andere geweest is. In de memorie van overgave van Galenus Mersen aan zijn vervanger mr. Librecht Hooreman lezen wij: „En alsoo Haar Hoog Edelhedens bij missive van den 17 Augustus 1745 hebben gelieven te gelasten, dat men sich sal hebben te laten strecken tot een rigtsnoer de naargelatene memorie van den WelEdelen Groot Achtbaren Heer

---

[1]) (Coromandel 1744), Landsarchief, *Buitenland* 161, bl. 131.

[2]) *Afgaand Indias Briefboek van den jaare 1745*, bl. 370. In dezelfde bewoordingen wordt ook aan Heeren XVII bericht. *Afgaande patriasche missive van 31 December 1745*, bundel 1745, bl. 641.

Jacob Mossel, waarbij aanhalinge gedaan is en tot bijlagen hebbende de door welmelde Zijne Edele voorgedagten Achtbaren Raade van Justitie bij den anderen gebragte maniere van procederen ..., soo vermeijnen [sulx]... nu ook opgevolgd te konnen werden" [1]).

De Ordres rakende schuldenaars.– Anderhalf jaar na hunne opstelling hebben de *Ordres en Statuten* voor Coromandel een verlengstuk gekregen. Zooals wij hiervóor [2]) hebben gezien, heeft Mossel's eerste ontwerp, als wetboek van procesrecht opgezet, de grenzen van het procesrecht nochtans overschreden door de opneming van het tiende en laatste kapittel, van „preference en concurence". Bepalingen omtrent concursus creditorum en bevoorrechte schulden worden van toepassing bij geheele of gedeeltelijke executie van debiteuren. Aan den geëxecuteerden of met executie bedreigden debiteur is nauw verwant de insolvente debiteur of de debiteur in staat van wordende insolventie.

Deze gedachtengang heeft vermoedelijk Jacob Mossel geleid, toen hij besloot een tweede ontwerp te vervaardigen, en wel tot regeling van de betalingsbevoegdheid van den debiteur, die weet, dat hij spoedig zal ophouden te betalen, en van het verhaal op de goederen van den debiteur, die opgehouden heeft te betalen. De twee verknochte onderwerpen worden in één ontwerp samengebracht onder het opschrift *Ordres rakende schuldenaars afgegeven, zo verre ter Custe Chormandel haare applicatie vinden, door den president Jacob Mossel tezamengebragt* [3]).

Inhoud en herkomst. – Het geheel bestaat uit 22 wetsartikelen, waarvan de eerste negen aan de eerstgenoemde, de overige aan de laatstvermelde stof zijn gewijd.

De tweede massa is ontleend aan de Bataviasche Statuten, hoofdstuk XIX (Van desolate boedels), alinea's 2-18. De bewerking is van denzelfden snit en vertoont dezelfde goede vormeigenschappen, welke de *Ordres en Statuten* kenmerken en sieren. Zij verbetert en vereenvoudigt de wetstaal, ontdoet haar van noodeloozen

[1]) (Coromandel 1748), Landsarchief, *Buitenland* 162, bl. 172-173.

[2]) Bl. 200.

[3]) Landsarchief, bundel *Buitenland* 161, bl. 343-348.

omhaal, vermijdt de ingewikkelde stijlwendingen en voegt in beknopte bepalingen te zamen hetgeen voor samenvoeging vatbaar is. Ter verluchting van het gezegde worde een tweetal artikelen aangehaald en geplaatst naast de overeenstemmende alinea's der Statuten, welke tot voorbeeld hebben gestrekt.

Ordres rakende schuldenaars	*Bataviasche Statuten*
art. 11: En sonder voorszeid bevel sal sig niemand daarin steken op arbitraire correctie.	XIX, 3: Ende op dat in sulcke gelegentheyt geen fraude gepleeght magh worden, is expresselyck geinterdiceert, dat niemant sonder kennisse ende bevel van Schepenen hem in soodaenigen boedel steecken sal, op arbitrale correctie nae gelegentheyt van saecken.
art. 13: Sal ten eersten de schulden invorderen en de goederen uijterlijk binnen zes weken publicq verkopen ten overstaan van de passeerders der inventaris.	XIX, 5: De goederen in maniere voorsz. geïnventariseert synde, sullen de geseyde curateurs metten eersten hun devoir doen omme de uytstaende schulden in te vorderen ende de goederen met de eerste gelegentheyt, uytterlyck binnen ses weecken, nae voorgaende affixie van billetten, in 't openbaer aen de meestbiedende te vercoopen ende dat ten overstaen ende daerover geroepen den secretaris ofte notaris, die by 't maecken van den inventaris geweest is, opdat blycke, dat deselvige ende geen andere vercocht worden.

De bepalingen van den aanhef der *Ordres*, die welke betrekking hebben op hetgeen met het vermogen van den aanstaanden failliet geschiedt en hetgeen den aanstaanden bankroetier rechtens te wachten staat, zijn niet aan het Bataviaasch wetboek ontleend. Pogingen om eenige Indische rechtsregeling op te sporen, welke tot voorbeeld zou kunnen hebben gestrekt, zijn gefaald.

Slechts van twee artikelen is het gelukt de waarschijnlijke herkomst vast te stellen. Het ééne (art. 2) regelt de Actio Pauliana, het andere (art. 1) bereidt daartoe den weg. Vermoed mag worden, dat zij zijn neergeschreven na de lezing van Van Leeuwen's *Roomsch-Hollands Recht*, II, 7, nrs. 8 en 9, onder gelijktijdige

raadpleging van De Groot's *Inleidinge*, II, 5, § 3 en 4, waaruit Van Leeuwen zich op zijne beurt voedt. Art. 1 kan zoowel door den eenen als door den anderen der twee beroemde schrijvers zijn ingegeven [1]). De volgorde der artikelen en ook de bouw van art. 2 wijzen veeleer op navolging van Van Leeuwen nr. 9, aanhef, terwijl bij de uitwerking wederom gebruik is gemaakt van gegevens der *Inleidinge*, welke in het *Roomsch-Hollands Recht* ontbreken [2]).

De fortuin van Mossel's arbeid. – *De Ordres rakende schuldenaars* zijn gedagteekend 30 April 1738. Op dat tijdstip was het schip reeds zeilende, dat Mossel het bericht van zijne benoeming tot gouverneur der Custe Coromandel brengen zou. Op 7 Maart was hij door Valckenier en zijne Raden tot het hooge ambt geroepen. Daarmede vonden zijne rechtstreeksche bemoeienis met de rechtspraak en tegelijk zijne bijzondere belangstelling voor het rechtswezen haar vroegtijdig einde.

Maar nog niet geëindigd is het verhaal van Mossel's Coromandelsche rechtsschepping. Voor de *Ordres en Statuten* is nog een brok nageschiedenis weggelegd. Twintig jaar na zijne voltooiing heeft het Negapatnamsch wetboekje een anderen bestuurder van een buitencomptoir, in diens zorg voor de rechtspraak van zijne

---

[1]) Het artikel luidt: „IJmand, meer schulden wetende te hebben als betalen kan, mag egter zijn maners betalen". De Groot § 4, a. h. e: „Doch een schuldenaer meer schuldig zijnde dan hij heeft vermag ... betalinge te doen aen sijne maners". Van Leeuwen, nr. 8, laatste alinea: Behoudens nogtans, dat yemand meer schuldig zijnde als hij goed heeft, ... aan sijn maners betaling mag doen".

[2]) De *Ordres* vereischen voor de instelling van de Pauliana, dat de door den debiteur vervreemde goederen zijn afgestaan „voor niet of voor kleene waarde". De Groot, § 4, leest eveneens. „... voor niet ofte voor kleine waerde", Van Leeuwen, nr. 9, daarentegen: „... om een kleyne waarde".

In de *Ordres* wordt ook de wetenschap der benadeeling van de crediteuren aan de zijde van den bevoordeelden derde bedacht: „... dan wel den ontvanger geweeten heeft dat 't geschiede om de inschuld te verkorten". Het zinnetje is blijkbaar ontleend aan de *Inleidinge*, t.a.p.: „... ofte immers wetenschap heeft gehad dat de vervremdinge geschiede om den inschuld te verkorten". Bij Van Leeuwen wordt van de conscientia fraudis van den derde niet gerept.

handelskust, tot navolging gewekt. Doch alvorens daaromtrent het een en ander mede te deelen, moeten wij onze aandacht aan eene andere rechtsregeling wijden, welke in de volgorde des tijds aan de beurt van behandeling is.

§ 2. MEIJERT JOHAN VAN IDSINGA EN DE *INSTRUCTIE* VOOR SUMATRA'S WESTKUST (1753).

De ontwerp-instructie.— Meijert Johan van Idsinga was op 16 Juni 1750 benoemd tot commandeur van Sumatra's Westkust. In afwijking van de resolutie van 23 Juni 1732, welke de opperhoofden der buitencomptoiren van elke bemoeienis met justitiëele zaken uitsloot [1]), was hem bij bezondere beschikking der Hooge Regeering het voorzitterschap van den Raad van Justitie opgedragen [2]). Derhalve „beide, 't politique bestier en de offening van 't regt ter deser custe helpende dragen", heeft de president-commandeur Van Idsinga „al over lang nodig gevonden eens zodanige regulen ten dies vordering en handhaving voor te moeten draagen als vermeene, dat soo wel aan allen UEdelens — het stuk is tot den Politieken Raad gericht — en de verdere leeden van Justitie in 't gemeen als aan mij in 't particulier misschien dienstig zullen kunnen weesen". Met andere woorden, hij legde den Padangschen Raad, en wel op 15 Juli 1753, eene ontwerp-regeling voor, welke op de justitie betrekking had [3]).

Inleidende beschouwingen. — Aan het ontwerp zelf gaat eene voorrede vooraf, waarin een uitbundige lofzang op de rechtspraak wordt aangeheven en eene hooggestemde uiteenzetting gegeven

[1]) Van der Chijs, IV, bl. 311.

[2]) Het straks te vermelden handschrift, blz. 264, 266 en 282.

[3]) In handschrift bewaard in het Rijksarchief te 's Gravenhage, in de *Aankomende Indische brieven*, 1756, deel 17, bl. 259-364. Op het document is het eerst de aandacht gevestigd door dr. F. W. Stapel, *Bijdragen tot de geschiedenis der rechtspraak bij de Vereenigde Oostindische Compagnie*, in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van N.-I.*, deel 90 (1933) bl. 132.

van hare uitoefening: „De justitie, 't eenige fundament en sterkte van alle regeeringe en bijsondere staten van overheeden, ook hoe hoog, aenzienelijk en magtig verheven of hoe gering, ja tot in 't eenzame wout leeven, altoos bij alle volkeren, geciviliceerden en barbaren, als uijt den door Godde den mens ingedrukte natuur, hoe min bedorven hoe eerbiediger, als aller welgeluksaligheid g'eert en aangebeeden zijnde, zoo is van alle eeuwen niets meerder te sorge van alle redelijke schepselen geweest dan dat ...". In den aanvang, het tijdperk der „gouden eeuwen" was de gerechtigheid gewaarborgd „door den regelmaat van 'tgeen door den natuur billijk en regt gevonden moeste werden". Die Paradijstoestand duurde voort „totdat de geweldigen op den aarde quamen". Toen „heeft de eenvoudigheid zig in wallen moeten besluijten en voor de aangroeijende quaaden zijn burgerlijke en gemeene wetten te voorscheijn gekoomen, om den tomeloosen tot breijdels te verstrecken ... 't Is maar nodig dezelve nae inhoudt te eerbieden en gehoorzaamheid te doen bewijsen", zuks, „meer met sagtmoedigheid dan te grooten strengheid ..., egter te veel toegeventheid zoude de quaaden, in veragting der wet, meer en meer aan doen groeijen" [1]).

Wetten zijn dus noodig voor de handhaving van de gerechtigheid en Van Idsinga rekent het tot zijn plicht van gewestelijk bestuurder aan de totstandbrenging van gewestelijke wetgeving op het stuk van de rechtspraak met de daad mede te werken. Hij koestert in dat opzicht vérstrekkende plannen en spreekt de hoop uit, „dat mij den tijd, zaeken en gesontheid toe zal laten ... in vervolg met een korten schets ter behandeling van de voornaamste zaeken, een regtbank voor kunnende komen, te kunnen en mogen suppleeren" [2]). Wat dit werkprogram omvatte, blijkt niet en het program is ook nimmer ten uitvoer gelegd. Voor het oogenblik wordt volstaan met de overlegging van de thans ontworpen regeling.

Het ontwerp zelf. — Zij omvat tien kapittels, welker opsomming leerzaam is voor de bepaling van haren omvang. Achtereenvol-

[1]) Uit de voorrede, bl. 259-265 van het handschrift.

[2]) T. a. p., bl. 265.

gens wordt gehandeld: Van president en leeden in 't gemeen (kap. I), Concerneerende den Raad praesident in 't particulier (kap. II), Omtrent maandelijkse commissarissen (kap. III), Omtrent 't voteeren en delibereeren in Rade (kap. IV), Van den fiscaal (kap. V), Van den secretaris en gesworen clercq (kap. VI), Van den bode en explooicteur (kap. VII), Van den cipier (kap. VIII), Van den geweldiger en caffers van den fiscaal (kap. IX), Van den scherpregter (kap. X), te zamen 245 wetsartikelen. Er is derhalve uitsluitend sprake van het personeel der rechtspraak, met inbegrip van de met de tenuitvoerlegging van vonnissen en rechterlijke maatregelen belasten.

Het ontwerp-Van Idsinga, dat zichzelf geen andere benaming dan die van *Instructie* toekent, kan dus worden gekenschetst als eene ontwerp-regeling nopens de uitoefening van het rechterlijk bedrijf of, anders gezegd, nopens het beleid der rechterlijke overheid en dezer helpers. Zorgvuldig worden alle bepalingen betreffende den procesgang zelven en de verrichtingen van partijen vermeden, vermoedelijk wel omdat de nadere regeling van die onderwerpen in Van Idsinga's verdere bedoeling lag. Hoe dat zij, de instructie, zooals zij vóor ons ligt, laat de procesvoering ongemoeid en staat daarom, wat betreft omvang en gewicht der geregelde rechtsstof, verre ten achter niet alleen bij het ontwerp-Taillefert [1]), doch ook bij Mossel's *Ordres en Statuten* voor Coromandel.

Herkomst der bepalingen. — Ofschoon dan minder belangrijk, is het Padangsch rechtsgewrocht echter in hooge mate belangwekkend uit een oogpunt van de herkomst zijner bepalingen. De vraag, welke bestaande gegevens de wetgevende bestuurders bij de opstelling van hunne rechtsregelingen hebben benut, is van bijzondere beteekenis voor de waardeering van het rechtsgeleerd bedrijf der buitencomptoiren. Zij houdt ons in dit hoofdstuk dan ook bij voortduring bezig. Soms is hare beantwoording eenvoudig, omdat de ontwerpers ons omtrent hunne bronnen alles hebben onthuld. Zoo staan in het ontwerp-Taillefert voor procesrecht terzijde van elk artikel de teksten duidelijk en nauwkeurig vermeld, waaraan de bepaling is ontleend. Soms blijkt het zeer

[1]) Zie hierna, bl. 268.

ingewikkeld, de wettelijke en andere uitspraken terug te vinden, die tot voorbeeld hebben gestrekt. Dat is het geval met het ontwerp voor Sumatra's Westkust.

Nochtans zijn wij niet geheel op eigen onderzoek aangewezen, wanneer wij ons dan de vraag stellen: uit welke bronnen heeft Van Idsinga de stof voor de bijkans 250 artikelen zijner schets bijeengegaard?

Beducht voor het verwijt, dat de door hem aangeboden rechtsregeling uit des ontwerpers eigen inzichten zou zijn gesproten in stede van te voeten in de Indische en moederlandsche practijk, heeft de maker der instructie de gestelde vraag voor zijn tijd voorzien en haar in de voorrede zelf beantwoord. Medegedeeld wordt, dat bij den opzet van het werk tweeërlei gegevens zijn benut, en wel in de eerste plaats — „voornamentlijk" — „verscheide stukken uijt de forme van procederen voor den Raad van Justitie des Casteels tot Batavia, deser Indischen hoogsten regter", en voorts „diverse schriften van regtsverstandigen", van wie een viertal met name wordt vermeld. Uitdrukkelijk wordt verzekerd, dat „geensints na eigen wetenschap, op goedvinden" is neergeschreven, behoudens dan voor zoover de noodzakelijke plaatselijke aanpassing van het geldend recht betreft, negatief door „agterlating van 't hier innecessaire", positief door „bijvoeging van zodanige alteratiën en ampliatiën als vermeene na den particuliere staed van 's Compagnie's dominium en huyshouding ter deser custe" [1]).

Op grond van de hier verstrekte aanwijzingen mag dus worden verwacht, dat in de Padangsche ontwerp-instructie drie, en ook niet meer, rechtsmassa's zijn weer te vinden, ontleend aan

1. de Bataviasche Statuten,
2. oud-vaderlandsche rechtsgeleerden,

dan wel vrucht van

3. aankleeding en aanvullingen van bestaande regelingen naar plaatselijke behoefte.

Het aandeel der Bataviasche Statuten. — Wanneer men poogt zich een denkbeeld te vormen van het aandeel, dat het Bataviaasch wetboek in het Padangsch ontwerp toekomt, en daartoe de ka-

[1]) Bl. 264-265 van het handschrift.

pittels van het laatstgenoemde met de hoofdstukken van het eerstvermelde vergelijkt, welke voor die vergelijking in aanmerking komen, dan treft het aanstonds, dat, zoowel wat de opschriften als de stofindeeling zelve aangaat, het gekozen voorbeeld alleen met bezonnen oordeel des onderscheids is gevolgd. Op tien kapittels zijn zeven opschriften grootendeels, doch niet geheel, aan Van Diemen's rechtsgewrocht ontleend, drie andere komen daarin echter als zelfstandige groepeeringen van bepalingen in het geheel niet voor.

Het eerste kapittel.— Kapittel I (Van president en leeden in 't gemeen) sluit aan bij hoofdstuk V der Statuten (Raedt van Justitie). Inderdaad is een achttal artikelen, ook al zijn de aanvaarde rechtsoplossingen niet steeds dezelfde, klaarblijkelijk ingeblazen door hetgeen de ontwerper in gemeld hoofdstuk heeft aangetroffen [1]), terwijl bovendien twee andere artikelen, verbodsbepalingen voor de rechters bevattende, zijn terug te voeren tot een tweeledig voorschrift der Statuten, hoezeer dit laatste den rechters de beperkingen oplegt niet in hunne verhouding tot partijen, zooals Van Idsinga het voorstelt, doch in hunne onderlinge verhouding [2]).

Voorts herinneren enkele artikelen van het kapittel aan bepalingen der Statuten, welke in andere hoofdstukken dan het overeenstemmende voorkomen [3]).

---

[1]) Art. 2, aanhef, (samenstelling van het rechtsprekend college) door B. S., V, 8; art. 3 (benaming van het college) door V, 3, a. h. e.; art. 7 (verbod aan de rechters van aanneming van giften of geschenken) en art. 8 (verbod om partijen van raad te dienen) door V, 2, a. h. e.; art. 9 (tot verzekering van het geheim der raadkamer) door V, 13; art. 31 en 33 (beperking van de bevoegdheid van het college) tezamen door V, 6; art 39 (ambtseed van president en leden) door het eedsformulier aan het einde van hoofdstuk V der Statuten.

[2]) Art. 5 (verbod van bloed- en aanverwantschap tusschen rechters en partijen) en art. 6 (verbod voor de rechters om van partijen pachters, medestanders of borgen te zijn) terug te voeren tot B. S., V, 2, i. h. m. en aanhef (vgl. ook III, 4 en 5).

[3]) De beslissende stem, in art. 2 aan den fiscaal toegekend, is weer te vinden in B. S., VI, 5; (de bepaling past niet in het kapittel, zij wordt dan ook te rechter plaatse, V, 4, herhaald); de rolregeling van art. 18 kan haar voorbeeld vinden in B. S, III, 14; der regeling in art. 25 van de volstrekte bevoegdheid van den Padangschen Justitiëelen Raad heeft vermoedelijk B. S., III, 7, voor oogen gezweefd.

Wanneer wij de som der voorafgaande uiteenzetting opmaken, dan zien wij, dat in kapittel I van het ontwerp een twaalftal bepalingen door het Bataviaasch Ordonnantieboek kan zijn beïnvloed. Het eerste kapittel bestaat echter uit 39 artikelen. Derhalve moet een aanzienlijk deel van elders komen.

Kapittels II-IV. — Geheel anders wordt de verhouding tusschen de aan de Statuten ontleende en de daaraan niet ontleende massa in de drie volgende kapittels, welke zijn gewijd aan 's Raads president, aan de maandelijksche commissarissen (voor de afdoening van kleine zaken) en aan het „voteeren en delibereeren" in Rade. Niet alleen komen deze hoofdstukken in de Bataviasche Statuten in het geheel niet voor [1]), doch aan de daarin geregelde stof wordt ook op andere plaatsen nauwelijks eenige aandacht geschonken. Het spreekt dan wel van zelf, dat wij, speurende naar den invloed der Statuten, voor deze hoofdstukken ons nagenoeg vergeefsche moeite moeten getroosten.

Gelijkenis is slechts waarneembaar tusschen art. 3, kap. V der Statuten, waarbij 's Raads president de bevoegdheid wordt verleend, het college naar goeddunken bijeen te roepen, benevens de plicht opgelegd het zegel te bewaren eenerzijds en de daarmede eenigermate overeenstemmende art. 3 en 5, aanhef, kap. II van het Padangsch ontwerp anderzijds [2]). Wellicht zou nog de bepaling betreffende het „concludeeren na de meeste opinies en stemmen" (ontwerp IV, 10) kunnen zijn neergeschreven mede na kennisneming van B. S., III, 11 [3]), doch, zooals hierna zal blijken, hebben voor Van Idsinga's redactie andere teksten den doorslag gegeven [4]).

[1]) De Statuten kennen slechts commissarissen van huwelijxse saecken (kap. XXI). Ofschoon kap. III, art. 8, (vgl. ook V, 12) reeds de kiem inhoudt, waaruit de instelling der commissarissen voor kleine zaken zich spoedig ontwikkelen zal, is van eenige regeling van deze stof nog geen sprake.

[2]) Art. 3: „den president zal in bewaringe houden de ornamenten"; art. 5: „den praesident hebbende .. authoriteijt omme altoos de leeden des Raads te vergaderen ter kamer". Zeer waarschijnlijk hebben zich echter bij de opstelling van deze formuleeringen ook andere invloeden doen gelden. Zie hierna, bl. 234, n. 4.

[3]) „Ende nae de meeste stemmen te concludeeren".

[4]) Zie bl. 235, n. 1.

De overige kapittels.— Van hoofdstuk V af wordt de invloed der Statuten wederom zichtbaar. Ten einde ons een denkbeeld te vormen van den omvang van dien invloed, zonder onze toevlucht te nemen tot uitvoerige tekstvergelijking, worden hier, beknopt omschreven, de onderwerpen opgesomd, welker regeling in het Padangsch ontwerp — somtijds met huid en haar, somtijds na min of meer ingrijpende wijziging — is ontleend.

Van kapittel V (van den fiscaal) zijn de artikelen 4 (zitting en stemrecht van den fiscaal in Rade), 23 (voeging door den fiscaal), 32 (vertegenwoordiging in rechten van door den fiscaal aangesprokenen) en 39 (eed van den fiscaal) rechtstreeks en grootendeels voortgesproten uit B. S., VI, 5,4 (vgl. ook IV, 4), 7 en het eedsformulier aan het slot van het hoofdstuk; de artikelen 5 (het geheim der raadkamer door den fiscaal te bewaren), 7 ('s fiscaals taak tot processueele beveiliging van de hoogheidsrechten van den Nederlandschen staat), 12 ('s fiscaals aandeel in verbeurdverklaarde goederen en opgelegde boeten), 30 (voorkoming van slepende procedures) in vorm of kerngedachte weer te vinden in B.S., IV, 5, VI, 1, 6, 8; terwijl art. 25 (minnelijke schikking door den fiscaal) en 27 (afzien van vervolging) zouden kunnen zijn ontstaan door splitsing van B. S., IV, 2, ofschoon deze laatste regeling den baljuw betreft en in hare bijzonderheden van de Padangsche verschilt, ten slotte art. 29, waarbij den fiscaal de bijhouding van een register der aanhangige zaken wordt opgelegd, aan het soortgelijk voorschrift voor den baljuw van B. S., IV, 8, ontleend kan zijn.

Dergelijke verwantschap is waarneembaar in kapittel VI (van den secretaris en gesworen clercq) tusschen

art. 4 (notuleering ter vergadering en formuleering van de meeningen der Raadsleden) en B. S., VII, 5;

art. 5 (ingereedheidbrengen van 's Raads rol) en B. S., VII, 3;

art. 7 (bijhouding van twee rollen en sententieboeken, civiele en crimineele enz.) en B. S., VII, 2;

art. 13 (des secretaris' bedieningen pro Deo) en B.S., VI, 3, waar de formuleering geschiedt voor den fiscaal;

art. 18 (voorzoover betrekking hebbende op de bewaring door den secretaris van genamptiseerde goederen en gelden) en B. S., VIII, 10;

art. 21 (boekhouding door den secretaris van genantiseerde, gesequestreerde en geconfisceerde goederen) en B. S., VII, 11;
art. 35 (de eed van den secretaris en den gesworen clercq) en de eedsformule aan het slot van B. S., VII.

In kapittel VII (van den bode en explooicteur) tusschen
art. 3, 4 en 5 (bewaren van de orde ter terechtzitting) en B. S., IX, 4 en 5;
art. 7 en 9 (uitbrengen van exploiten) en B. S., IX, 9 en 6;
art. 19, 20 en 21 (taakuitoefening van den bode) en B. S., IX, 11, 12, 10;
art. 23 (door den bode te stellen borgtocht) en B. S., IX, 8;
art. 24 (eed van den bode) en het eedsformulier aan het slot van B. S., IX (eed van den deurwaarder en stadsbode).

In kapittel VIII (van den cipier) tusschen
art. 7 (voorkoming van uitbraak) en art. 5 (voorzoover van gelijke strekking) en B.S., X, 6 en 4;
art. 29 (eed van den cipier), en het eedsformulier aan het slot van B. S., X.

In kapittel IX (van den geweldiger en caffers van den fiscaal) tusschen
art. 1 en 3 (bevoegdheid van den geweldiger) en B. S., X, 14 en 13;
art. 10 (vaststelling van het sluitgeld) en B. S., X, 10;
art. 26 (eed van den geweldiger) en het eedsformulier aan het slot van B. S., X.

In kapittel X (van den scherpregter) tusschen
art. 4, 5 en 6 (des scherprechters belooning voor de executie van onderscheidene soorten van doodstraf) en B. S., XI, 2;
art. 8, 9 en 10 (heele en halve tarieven in zake lijfstraffen en pijnbank) en B. S., XI, 3 en 4.

De som van het voorafgaand overzicht onder cijfers brengende, verkrijgen wij deze uitkomst, dat een vijftigtal artikelen van het Padangsch ontwerp is voortgekomen uit of onder invloed staat van de Bataviasche Statuten. Wanneer men nu bedenkt, dat het ontwerp uit 245 bepalingen bestaat, dan wordt het duidelijk, dat nog ruimte moet zijn voor andere herkomst of beïnvloeding van elders.

Het aandeel der rechtsgeleerden.— Wij volgen den ontwerper Van Idsinga op den voet. Behalve uit de Bataviasche Statuten

heeft hij, naar hij ons mededeelt, grepen gedaan uit „diverse schriften van regtsverstandigen", en hij noemt er vier: Grotius, Bort [1]), Merula en De Vries.

Hugo de Groot. — Zoo het vorenstaande ons eenig denkbeel der in de Padangsche instructie geregelde rechtsstof heeft bijgebracht, vraagt men zich met verbazing af, welk van Hugo de Groot's werken iets kan uitstaande hebben met de regeling van het beleid der justitie. De *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* bevat niets van dien aard. Met de lantaarn zoekende, is het gelukt in de *Verantwoordingh van de wettelycke regieringh* een passus terug te vinden over een onderwerp, dat in de instructie is aangeroerd: het beginsel, dat niemand ter zake van misdaad mag worden gegijzeld of in hechtenis genomen zonder voorafgaande informatie, behalve ingeval van betrapping op heeter daad [2]), aan welke stof gewijd zijn de artikelen 19 en 20 van het vijfde hoofdstuk van het Padangsche ontwerp. Misschien zou het niet onmogelijk blijken nog enkele dergelijke vondsten in de *Verantwoording* te doen of uit de *Hollandsche Consultatiën* eenig advies van De Groot op te diepen, dat, wat de stof betreft, voor vergelijking met sommige bepalingen van het ontwerp in aanmerking zou kunnen komen. De tijd en moeite, door een dergelijk onderzoek vereischt, zouden echter slecht besteed zijn, omdat men het voor zeker houden mag, dat ook de Padangsche ontwerper niet in De Groot gezocht heeft, integendeel De Groot zoo weinig kende, dat hij meende zich veilig op diens gezag te kunnen beroepen met betrekking tot eene materie, welke door dezen niet behandeld is. Vermoedelijk prijkte de *Inleidinge* in Van Idsinga's eigen boekerijtje of in dat van den Justitiëelen Raad ter Westkust en heeft die omstandigheid den commandeur-wetgever er toe verleid, den grooten rechtsgeleerde te zien in ongecontroleerd verband met zijn eigen rechtsgeleerden arbeid.

De „rechtsverstandige" De Vries. — Zoo zal ook wel verklaard moeten worden de wonderlijke vermelding van een anderen

[1]) Het handschrift leest bij vergissing Bor.

[2]) Cap. XIII, laatste alinea; uitgave Parijs [1622], bl. 138.

zoogenaamd toonaangevenden schrijver als bron, waaruit een Sumatraansch wetsontwerp van omstreeks de helft der achttiende eeuw zich zou hebben gevoed. Wie toch is de „rechtsverstandige" De Vries? Onder de schrijvers van eenigen roep over oud-Hollandsch recht komt de naam De Vries niet voor. Onder de mindere goden wordt hij eenige malen aangetroffen [1]), doch de betreffende geschriften kunnen voor benutting door den Padangschen wetsontwerper in de verste verte niet in aanmerking komen.

Pieter Bort. — Anders staat het echter met Pieter Bort en vooral met Merula.

Het *Tractaet van crimineele saecken* heeft enkele diensten bewezen bij de samenstelling van het kapittel betreffende den fiscaal. Artikel 15 verbiedt den fiscaal op straffe van boete en ontslag zich te wachten voor „concussiën, extorsiën, overlast, gewelt ... opdat geene onnozele ten onregte gecalumniëert ofte met procedures gevexeert werden". Over dit onderwerp wordt — voor alle officieren van justitie opgezet — uitvoerig gehandeld in het *Tractaet*, 4e boek, § 24-32, welker doorlezing ongetwijfeld vruchten moet hebben afgeworpen voor den wetsontwerper ter Westkust, die peinsde op wettelijke regeling, binnen welker gezichtskring ook lag de beteugeling van buitensporigheden en misbruiken van de zijde der dienaren der justitie. Met de besproken bepaling hield ook eene andere, die van kap. I, art. 23, verband, waarbij den Raad toezicht wordt verleend op de „abuijsen en delicten van fiscaal en mindere dienaaren".

In de artikelen 19-21 wordt des fiscaals bevoegdheid om partijen in rechten te betrekken deze beperking opgelegd, dat, behoudens betrapping op heeter daad, niet mag worden ingegrepen zonder vooraf met verlof van den commandeur der Kuste of den president van den Raad ingewonnen „praesente informaties", welke

[1]) Vermeld worden: Hercules de Vries, *De Deposito*, Disp. inaug. Leiden 1688, Antonius Joannes de Vries, *De alienatione praedii dotalis*, Disp. inaug. Leiden 1718, Arnoldus de Vries, *De naturali sui defensione*, Disp. inaug. Leiden 1723, en van Elias de Vries twee verknochte proefschriften, het eene te Utrecht verdedigd in 1745, *De jure naturali ac gentium, seu duobus juris fontibus*, het andere te Leiden in 1748, *De jure civili, seu tertio juris fonte*.

in Rade moeten worden vertoond om tot uitgangspunt te strekken voor alle te treffen dwangmaatregelen [1]. Aan de met deze stof samenhangende vragen worden — weliswaar met betrekking tot den procureur-generaal bij het Hof van Holland — beschouwingen gewijd in het *Tractaet*, IV, 39-43 en 45, welke Van Idsinga tot navolgenswaardig voorbeeld en aansporing kunnen hebben gestrekt.

Het heeft er allen schijn van, dat de aandacht van den Padangschen koopman-wetsontwerper, bij het doorbladeren van *Alle de wercken* van Pieter Bort, ook is gewekt door het *Tractaet van arresten*, waarin nuttige dingen te lezen staan over de gijzeling. Hij las, VI, 3: „Die ymant wil doen arresteren, moet alvooren de kosten afspreecken ende ook cautie daer voor stellen indien den deurwaerder, waert ofte cipier ... sulckx begeert" en met die lezing deed hij zijn voordeel bij de opstelling van kap. VIII, art. 20 van zijn ontwerp. Verderop, VIII, 30, stond nog de uitspraak: „Een cipier en mach geen gevangen om civile saecken ontslaen, sonder voorgaende vonnisse ofte consente van parthye" en in de omgeving dier uitspraak en ook elders [2]) waren nog andere wetenswaardigheden vermeld omtrent het ontslag uit de gijzeling en de gevangenschap. Het ontwerp maakte zich dat alles ten nutte en bracht de stof in hoofdzaak tezamen in art. 21 van het 8e hoofdstuk. Maar, wat de gijzeling betreft, werd het beginsel niet zuiver overgenomen. Bort had geleerd: ontslag uit de gijzeling is alleen geoorloofd hetzij op grond van eene rechterlijke beschikking, hetzij met toestemming van den crediteur, op wiens verzoek de gijzeling is geschied. Van Idsinga begreep het verband anders en eischte „consent en permissie van de geïnteresseerde partie" boven en behalve de „authorisatie of last van den Raaden". Dat was veel gevergd.

Paulus Merula. — Zoo heeft Bort kleine steentjes bijgedragen tot den opbouw van het Padangsch rechtsmonument. Van grootere beteekenis en omvang is de invloed van Merula. Voor den niet zeer deskundigen koopman-jurist, die zich onledig hield met het ontwerpen van eene schets voor de regeling van het beleid der

[1]) Vgl. hiervóor, bl. 231, n. 2, en hierna, bl. 235, n. 2.

[2]) *Tractaet van crimineele saecken*, VIII, 9.

justitie op een met medewerkers schaars bezetten buitenpost, bood Paulus Marula groote voordeelen boven Pieter Bort. Merula behandelt rechtstreeks een aantal der vragen, welke een wetboekje als het beprokene geroepen is tot oplossing te brengen. Hij sluit bovendien voortdurend bij beproefde moederlandsche wetteksten aan, welke ook voor de rechtspractijk der buitencomptoiren houvast geven. Zijne uitdrukkingswijze is voorts beknopt en bondig, voor aanpassing aan den wetgevenden toon geschikt. Ten slotte spreekt Merula, in tegenstelling tot Bort, behoudens in de verwijzingen, welke gemakkelijk kunnen worden overgeslagen zonder de lezing te verstoren, weinig Latijn.

Het ligt voor de hand, dat Van Idsinga, die voor de kapittels II-IV in de Bataviasche Statuten zoo goed als geen aanknoopingspunten gevonden had, tot die stof genaderd, zijn vaderlandschen zegsman hoopvol heeft doorgebladerd. Voor het hoofdstuk (III) der maandelijksche commissarissen is de oogst niet van beteekenis geweest. Maar de beide andere afdeelingen vonden bij Merula tot zekere hoogte een voorbeeld van behandeling, die van 's Raads president (kap. II) in den achtsten titel van het vierde boek („van den president"), die van de behandeling in raadkamer (kap. IV) in den 87en titel van hetzelfde boek („van opiniëren naar gedaan rapport").

Zoo is in kapittel II art. 7, betreffende 's presidents bevoegdheid, nagenoeg gelijkluidend overgenomen van Merula, IV, 8, 2 [1]), evenals art. 9, betreffende de assistentie aan den gerechtsbode te verleenen bij het uitbrengen van zijne exploiten, Merula, IV, 93, 3, 1 [2]) naschrijft. Bovendien zijn art. 4, regelende 's presidents vroegtijdige verschijning ter vergadering, ongetwijfeld opgesteld na doorlezing van Merula, IV, 8, 3, 3 [3]), art. 3, betreffende 's presidents verplichting tot bewaring van de ordonnanties, en 5, betreffende 's presidents bevoegdheid om te allen tijde de leden samen te roepen, vermoedelijk mede [4]) na kennisnemig van Merula, IV, 8, 3, 1 en 2 [5]).

---

[1]) Tekst ontleend aan de *Instructie van den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt*, art. 4, aanhef.

[2]) *Instructie*, art. 13.

[3]) *Instructie*, art. 14, slot.

[4]) Zie hiervóor, bl. 228, n. 2.

[5]) *Instructie*, art. 4, i. h. m., en art. 5, aanhef.

In kapittel IV is eene dergelijke beïnvloeding van het Padangsch ontwerp door Merula waarneembaar. Art. 4, over beraadslagen en stemmen ter vergadering, is de noodeloos lange uitspinning van art. 153, aanhef, der *Instructie van den Hove van Hollandt* enz., hetwelk is afgedrukt bij Merula, IV, 87, 4. Art. 5, over de taak van den secretaris ter zitting, geeft met eenigszins andere woorden art. 31 der *Instructie* weer, hetwelk te vinden is bij Merula, IV, 87, 5. Artikel 10, over de beslissing bij meerderheid van stemmen, is in hoofdzaak gelijk aan artikel 153, i. h. m., der *Instructie*, door den Padangschen ontwerper aangetroffen bij Merula, IV, 87, 6, 1 [1]).

Ook bij de opstelling van een drietal andere kapittels is uit Merula geput.

Kapittel III, art. 9, over de bewijsvoering voor maandelijksche commissarissen, sluit aan bij Merula, IV, 61, noot 3; art. 10, over onderzoek op feiten voor commissarissen, bij art. 126, a. h. e., der *Instructie*, gelezen bij Merula, IV, 61, 4, 2; art. 10, over het getuigenverhoor voor commissarissen, voor zooveel de vormelijke ondervraging betreft, bij Merula, IV, 65, 10, 2, voor zooveel de materiëele ondervraging aangaat, bij nummer 3 ter aangehaalde plaatse en de aan het einde van titel 10 vermelde bepaling van art. 129 der *Instructie*.

Kapittel V (van den fiscaal): over de stof der art. 19 en 20 (de verplichte inwinning van presente informaties door den fiscaal alvorens iemand in rechten te betrekken) moge Van Idsinga Pieter Bort hebben nagelezen [2]), de gebezigde formuleering van art. 19 is getrokken uit Merula, IV, 14, 4, 2, (= *Instructie*, art. 19, i.h.m.), terwijl in art. 20 de uitgedijde aankleeding van Merula, IV, 14, 4, 3 (= *Instructie*, art. 19, a. h. e.) gemakkelijk te herkennen is. Ook art. 29 (het aanleggen van een register door den fiscaal) bevat elementen, welke ontleend schijnen aan Merula, IV, 14, 8, 1 en 2 (= *Instructie*, art. 20).

In kapittel VII (van den bode en explooicteur) is rechtstreeksche invloed van Merula en zijne teksten weinig zichtbaar. Wellicht mag verband worden aangenomen tusschen de *Manier van pro-*

---

[1]) Zie hiervóór, bl. 228, n. 4.

[2]) Zie hiervóór, bl. 233, n. 1.

cederen en art. 17. Dat artikel gebiedt den bode, zich voor de tenuitvoerlegging van rechterlijke bevelen en uitspraken desnoods te verzekeren van de hulp der officieren van justitie, welke hulp niet mag worden geweigerd. Art. 13 der *Instructie*, te vinden bij Merula, IV, 93, 3, 1, gebiedt den officieren van justitie, den deurwaarders van den Hove, „als sij des versogt sullen weesen, te assisteeren".

Overigens schijnt ontleening in dit hoofdstuk niet voor te komen. Doch het is zeer wel aannemelijk, dat een aantal artikelen, ofschoon hunne formuleering van elders erlangende, zijn opgesteld na de aandachtige doorlezing van passages uit de *Manier van procederen*, welke op dezelfde stof betrekking hebben.

Art. 6, den eersten plicht van den gerechtsbode omschrijvende, heeft een geheel anderen inhoud dan Merula, IV, 13, 8, de opzet der bepaling is nochtans van denzelfden snit als de aanhef van het kapittel bij Merula [1]). Diens inhoud wordt weerspiegeld in art. 7 van het ontwerp. De verantwoording aan den Raad van zijne verrichtingen, waartoe art. 8 den gerechtsbode verplicht, kan haar uitgangspunt vinden in art. 103, i.h.m., der *Instructie* = Merula, IV, 14, 17, 1 (vgl. ook IV, 13, 8). Zoo kan ook bij de opstelling van art. 9, bepalende aan wien citaties en exploiten moeten worden uitgebracht, van de nalezing van Merula, II, 1, 4, noot 8, eene opwekking of bevestiging van reeds gevestigde voorstelling zijn uitgegaan. Den borgtocht, dien de bode gehouden is te stellen in navolging van een gebruik, dat in Holland en Vlaanderen van ouds voor den deurwaarder gold, regelt het ontwerp in art. 23. De bepaling stamt vermoedelijk rechtstreeks van elders [2]), niettemin wordt eene dergelijke regeling ook aangetroffen bij Merula, IV, 13, 7, of liever in de *Instructie*, art. 100, waarnaar Merula verwijst.

Des ontwerpers toevoegingen.— Uit de Bataviasche Statuten en uit een tweetal vermaarde vaderlandsche schrijvers heeft dus Van Idsinga bouwstoffen voor zijn ontwerp bijeengegaard. Hij heeft bovendien, zooals hij ons in de inleiding mededeelt, bezorgd de „bijvoeging van zodanige alteratiën en ampliatiën als vermeene na den

[1]) Het ontwerp leest: „Des bodens officie bestaat voornamelijk eerstelijk in ...". Merula: „Het officie van de deurwaarders werd principalik gespeurd in ...".

[2]) Zie hierna, bl. 243 en vgl. bl. 230 (kap. VII, art. 23).

particuliere staed van 's Compagnie's dominium en huijshouding ter dezer custe te hebben moeten schikken" [1]). Hiermede zijn wij dan genaderd tot eene derde massa bepalingen van het ontwerp, die, welke de ontwerper uit eigen wetenschap heeft opgesteld.

Ofschoon stellige gegevens om die bepalingen met zekerheid te onderkennen ontbreken, is het niettemin mogelijk ons daarvan een denkbeeld te vormen. Het blijkt, dat Van Idsinga zich bij de inlassching van de op eigen gezag vervaardigde artikelen heeft laten leiden door tweeërlei overwegingen. In de eerste plaats vereischten plaatselijke omstandigheden bijzondere voorzieningen of aankleedingen. In de tweede plaats heeft de Padangsche rechtsregelaar hier en daar eigen inzicht en eigen opvattingen in de regeling belichaamd.

Aan de eerste beweegreden danken het aanzijn: in kap. I (van president en leden) art. 1, dat het voorzitterschap van den Raad van Justitie opdraagt aan den commandeur der Westkust [2]), art. 24 betreffende het rechtsgebied, art. 27-29 betreffende de rechtsmacht van het college; in kap. II (van den president) art. 1, dat eene herhaling van het zooeven vermelde aanvangsartikel van het eerste kapittel inhoudt; in kap. VII (van den bode) art. 10, dat het operatieveld van den gerechtsbode afpaalt; in kap. IX (van den geweldiger enz.) art. 8-10, welke sommige bevoegdheden van den geweldiger, en art. 14-16, welke het gebied, waarbinnen zij hunne bevoegdheden mogen uitoefenen, omschrijven.

Eene eigen gedragslijn volgt het ontwerp in het telkens keerend voorschrift, dat de bekleeders van de hoogere ambten moeten behooren tot den Protestantschen godsdienst (I, 2, voor den president, V, 1, voor den fiscaal, VI, 1, voor den secretaris en den gezworen klerk, VII, 1, voor den gerechtsbode), welk voorschrift zeker voor alle Compagniesdienaren algemeen gold — nochtans met dit verschil, dat in den regel sprake is van den Gereformeerden godsdienst—, doch juist daarom door anderen niet telken male wordt herhaald. Een tweede reeksje bepalingen is er op gericht, de onderworpenheid van de dienaren der gerechtigheid

[1]) Bl. 7 van het handschrift.

[2]) Zie hiervóor, bl. 223.

aan hooger gezag met ongewone klem te verzekeren: aan den commandeur der Kust, tevens president van Justitie (V, 2, den fiscaal betreffende), aan den Raad van Justitie en „in 't particulier aan den president", soms met toevoeging van de maandelijksche commissarissen en éenmaal van den fiscaal (V, 6, aangaande den fiscaal en diens suppoosten; VI, 18, nogmaals aangaande den fiscaal in „alle zaeken raakende de justitie"; VI, 1, aangaande den secretaris en gezworen klerk; VII, 6 en 24, aangaande den gerechtsbode; X, 3, aangaande den scherprechter); aan den commandeur en den Politieken Raad, éenmaal, wat den geweldiger betreft, met toevoeging van den president en raden van justitie (I, 24, betreffende de berechting zelve door den Raad van Justitie, „om verwijdering van vriendschap tusschen 's Compagnie's bondgenooten voor te komen"; V, 17 en 18, betreffende den fiscaal „in poincten den politie raekende"; IX, 22, betreffende den geweldiger).

Verzwegen bronnen. — Wanneer men nu de rechtsstof overziet, welker opneming in het Padangsch ontwerp door de voorafgaande beschouwingen wordt toegelicht, wanneer men de wetsartikelen samentelt, ontstaan uit navolging of nalezing van de Bataviasche Statuten en vaderlandsche rechtsgeleerden dan wel tot bevrediging van plaatselijke behoefte of eigen voorkeur ontworpen, dan blijkt, dat de som van al die bepalingen verre beneden de helft van het gezamenlijk aantal der genummerde normen van Van Idsinga's *Instructie* blijft.

De vraag dringt zich op of omtrent de herkomst van het overig deel — het meerendeel — der bepalingen ook eenig licht kan worden verspreid.

In het ontwerp komt éene verwijzing voor, welke een ander spoor dan de tot nog toe gevolgde doet vermoeden. Artikel 24 van het zesde kapittel schrijft den secretaris van Justitie voor, hoe te handelen in zijne hoedanigheid van curator of sequester ingeval de bevoorrechte met de niet bevoorrechte schuldeischers strijden over de verdeeling van den boedel, indien aller aanspraken niet ten volle kunnen worden bevredigd. Daarbij wordt in den tekst verwezen naar eene resolutie der Hooge regeering in zake de afwikkeling van insolvente boedels van overleden Compag-

niesdienaren, de resolutie van 7 Juni 1751, eene der vele pogingen tot regeling van deze netelige stof [1]).

Door deze vingerwijzing gericht, komt men dra tot eene lichtelijk verrassende ontdekking. Meyert Johan van Idsinga, die met het oog op het in zijn ontwerp door anderen te stellen vertrouwen niets zoozeer duchtte als de verdenking van te hebben geput uit eigen wetenschap, die zoozeer bekommerd was om het bewijs der onoorspronkelijkheid van zijn papieren gewrocht, dat hij zelfs niet schroomt zich te beroepen op voorgewende zegslieden, diezelfde bedeesde wetgever verzuimt ons mede te deelen, dat hij met volle grepen geput heeft uit de achtenswaardigste aller rechtsbronnen, welke meer dan eenige andere gezag en goede kansen aan zijn ontwerp beloven kon: de regelingen der centrale overheid zelve. Want behalve de genoemde Bataviasche Statuten is een aantal ongenoemde Bataviasche resoluties en instructies, bovendien menige order, van de Principalen afkomstig, benut. Die voorschriften waren alle of althans nagenoeg alle voor een ander rechtsgebied dan Sumatra's Westkust of zelfs de buitenbezittingen in het algemeen geschreven, doch zij werden door den Padangschen wetsontwerper ook voor zijn gewest nuttig geoordeeld en daarom geheel of ten deele, ongerept of gewijzigd, overgenomen.

De nauwkeurige bepaling van den omvang der aldus gerecipiëerde massa zou een zeer tijdroovend onderzoek vereischen, te moeizamer omdat de wetsontwerper Van Idsinga de kunst beoefent en verstaat, hetgeen hij van anderen overneemt in eigen aankleeding te steken, welke de herkenning van de teksten niet vergemakkelijkt. Voor het hier beoogd doel is het echter toereikend aan te toonen, dat de voorschriften der Hooge en der Hoogste Regeering ruimschoots zijn benut.

Positieve Orders. — Alvorens daartoe door bijeenbrenging van zooveel mogelijk materiaal over te gaan, moeten wij enkele Bataviasche resoluties, die in de *Instructie* zijn overgegaan, op eene afzonderlijke plaats stellen. Bedoeld worden die besluiten der

---

[1]) In het handschrift wordt de resolutie bij vergissing aangeduid als die van 8 Juni 1751. Zij is te vinden in den bundel 1751, I, bl. 322-323.

Hooge Regeering, welke juist voor de Westkust bestemd en daarom als bevelen naar Padang overgezonden waren. Het spreekt wel van zelf, dat dergelijke rechtstreeksche aanwijzingen der Bataviasche Meesters, door den plaatselijken wetgever niet werden versmaad. Aangezien wij over de Positieve Orders voor Sumatra's Westkust van de jaren 1661-1733 beschikken [1]), terwijl anderzijds, zooals hierna zal blijken, de resoluties, welker benutting aantoonbaar is, voor een aanmerkelijk deel juist binnen genoemd tijdvak liggen, kan worden vastgesteld, hoeveel der gedurende bijkans driekwart eeuw voor de Westkust geschreven Regeeringsbesluiten in het ontwerp opneming hebben gevonden. Het zijn er twee of drie in getal.

Eene aanschrijving onder dagteekening 31 Mei 1683 verbiedt, naar aanleiding van eene even te voren gevolgde practijk, den bevelhebber ter Kuste „voortaan aan wie het ook zoude mogen wezen over dootslag eenige de minste gratie off quijtschelding te verleenen of te vergunnen" [2]). In rechtstreeksche aansluiting daarbij behoudt art. 32, kap. I, van het ontwerp „'t verleenen van eenige brieven van abolitie en pardon" voor aan de „Hoogste Regeering deeser Indiën". De resolutie van 8 Februari 1709 decreteerde ook voor de rechtbanken der buitencomptoiren, dat in het vervolg bij staking van stemmen ten voordeele van den verweerder zou zijn beslist [3]). Zóo bepaalde, onder het maken van onderscheidingen en het bezigen van bewoordingen volkomen gelijkluidend aan die der resolutie, art. 11 van kap. IV. Hieraan moet nog worden toegevoegd, dat art. 2, kap. I, der *Instructie*, het getal der leden van den Justitiëelen Raad brengende op acht, zegt te handelen „na ordres". Die order kan eerst na 1733 te Padang ontvangen zijn. Tevoren had de Hooge Regeering integendeel den wensch uitgesproken, het getal der Padangsche rechters, ongerekend den president, te zien gesteld op zeven [4]). De jongste order is niet weergevonden.

---

[1]) Zie hiervóor, bl. 59, n. 4, en bl. 57, n. 2.

[2]) Landsarchief, bundel *Sumatra's W. K.* 1, bl. 294.

[3]) Van der Chijs, III, bl. 555. De opzending naar de Westkust blijkt uit bundel *Sumatra's W. K.* 2, bl. 137.

[4]) Brief van G.-G. en RR. van 16 Mei 1716 naar Sumatra's Westkust, bundel *Sumatra's W. K.* 2, bl. 140.

Slechts ten hoogste drie artikelen van het ontwerp zijn dus ontleend aan Bataviasche voorschriften, welke voor het eigen rechtsgebied, dat het ontwerp bestemd was te bestrijken, uitgevaardigd waren. Nochtans blijkt een heele reeks van Bataviasche voorschriften bij den opzet van de *Instructie* te zijn benut. Het wordt tijd, daaraan onze aandacht te wijden.

Bataviasche Instructies. — Uit het rechtsmateriaal der zeventiende eeuw heeft Van Idsinga niet minder dan zes of zeven instructies opgediept, welke hem bij de samenstelling van zijn ontwerp als voorbeeld tot navolging voor bijzondere bepalingen hebben gestrekt. Het zijn de navolgende, uitgevaardigd van De Carpentier's regeering af tot Camphuys' bewind toe.

In het Padangsche ontwerp is bijzondere zorg besteed aan het kapittel (V), gewijd aan den fiscaal. Aangezien de Bataviasche Statuten in hunne beknopten opzet op dat stuk bij lange niet voldoende steunpunten boden voor de uitvoerige regeling, welke Van Idsinga zich had voorgesteld, heeft deze naar allerlei andere richtingen om hulp uitgezien, daarbij ook het wetgevend materiaal der zeventiende eeuw ijverig doorgesnuffeld. In de eerste plaats de *Instructie van 16 Juni 1625 voor den bailluw te Batavia „mitsgaders d'andere dependerende officieren van de justitie"* [1]), waarin hij stof aantrof voor de regeling van de bewaring van het geheim der raadkamer (art. 5 van het ontwerp), van de toevoeging aan den fiscaal van een zeker aantal gerechtsdienaren (art. 13), van de afdoening buiten proces (art. 25) en van de aanlegging en bijhouding van een „pertinent register" (art. 29). Daarop hebben achtereenvolgens hun invloed doen gelden de artikelen 6 [2]), 10, 5 [3]) en 8 [4]) der Bataviasche instructie. Dezer bruikbaarheid was

[1]) Van der Chijs, I, bl. 132.

[2]) Andere invloeden zijn niet uitgesloten, zie hiervóor bl. 229, doch de bewoordingen van het ontwerp („niet te releveeren de secreeten des camers") stemmen met die van Carpentier's instructie overeen.

[3]) Ook hier zijn andere invloeden bespeurbaar, zie hiervóor bl. 229, doch wederom herinnert de opzet van het artikel – afgezien van de uitdrukking, die verschilt – het meest aan Carpentier's instructie.

[4]) Dezelfde opmerking geldt ook hier, zie hiervóor bl. 229 en 235. Doch de uitdrukking „pertinent register" wordt uitsluitend in de instructie van 1625 aangetroffen; zij komt in de Bataviasche Statuten, noch bij Merula voor.

daarmede nog niet uitgeput. Uit het hoofdstuk „Van den cipier" [1]), art. 10, is nog de bepaling van het ontwerp (kap. VIII, art. 4) getrokken, waarbij den cipier het toezicht op het behoorlijk gedrag der gegijzelden wordt opgedragen, met dit verschil, dat de instructie van 1625 hier niet spreekt van gegijzelden in het bijzonder, doch van gevangenen in het algemeen, met uitdrukkelijk inbegrip echter van hen, die zich in de gijzeling bevinden.

Voorts heeft Van Idsinga voor den opzet van het door hem ontworpen kapittel van den fiscaal zich gewend tot de *Instructie van 13 Maart 1688 voor de independente fiscaals* [2]) en daaruit de stof, tot op zekere hoogte ook den vorm geput voor de competentie-regeling (art. 8, waaraan ten grondslag ligt art. 3 der instructie), voor de regeling van het tegen den fiscaal te voeren verweer (art. 32, waaraan ten grondslag ligt art. 8 der instructie [3]), voor de door den fiscaal te treffen maatregelen tot beteugeling van den particulieren handel (art. 34, algemeene maatregelen [4]), art. 37, voorschrijvende hoe te handelen met op schepen in beslag genomen particuliere goederen, art. 38, monstering op aankomende en vertrekkende schepen; welke maatregelen zijn weer te vinden in art. 31, 30, 17 der instructie).

Ten slotte heeft ook nog de *Instructie van 20 December 1666 voor den water-fiscaal te Batavia* [5]) eenige bouwstoffen voor het kapittel van den fiscaal geleverd. Art. 34, handelende over des fiscaals visitatie van „alle gaande en komende soo 's Compagnie's scheepen als andere vaarthuygen", voet in art. 3 der instructie, terwijl art. 6 der instructie vermoedelijk mede is geraadpleegd bij

---

[1]) Van der Chijs, I, bl. 152.

[2]) Van der Chijs, III, bl. 218.

[3]) Dit wetsartikel is zelf ontleend aan de Bataviasche Statuten, VI, 7, welke bepaling eveneens van invloed kan zijn geweest, zie hiervóor bl. 229. De teekenende uitdrukking van het ontwerp „zig zelfs dan wel door iemand anders zich te laaten verandwoorden" wordt echter aangetroffen in de instructie van 1688, terwijl de Bataviasche Statuten, overigens in overeenstemming met de Bataviasche rechtspractijk, die in de buitencomptoiren niet altijd en overal kon worden gevolgd, spreken van: „door hem selven ofte een procureur sijn saecken verantwoorden".

[4]) Zie voor andere invloeden, welke zich hebben doen gelden, hierna, bl. 243, n. 1.

[5]) Van der Chijs, II, bl. 416.

de opstelling van art. 34 van het ontwerp, overigens van meersoortige herkomst [1]), betreffende de algemeene maatregelen tot afwering van den particulieren handel.

Goede diensten heeft ook bewezen de *Instructie van 7 Juni 1635 voor den deurwaarder en den geregstbode bij den Raad van Justitie te Batavia* [2]) en wel bij de opstelling van het overeenstemmend kapittel van het Padangsch ontwerp (kap. VII, van den boode en explooicteur). Zeker is, dat twee bepalingen, de eene betreffende des bodes taak vóór en ter Raadszitting (art. 2), de andere betreffende zijne verplichting tot aanzegging en executie (art. 12), uit de instructie van 1635 (art. 4 en 10) zijn overgenomen. Nu derhalve vaststaat, dat Van Idsinga de regeling van Hendrik Brouwer gekend en voor zijn doel gebruikt heeft, schijnt het aangewezen, naar haar invloed op andere deelen van het ontwerp te speuren. En inderdaad blijkt het zeer wel aannemelijk, dat ook andere bepalingen (de art. 4, 7, 9, 23) zich, althans mede, uit het oude Bataviaasch rechtsmonument (de art. 5, 9, 6, 8) hebben gevoed. Tot zekerheid is deze veronderstelling echter niet te verheffen, omdat het betreffend hoofdstuk (IX) der Bataviasche Statuten zelf voor een goed deel aan de instructie van 1635 is ontleend [3]), zoodat de eene bron in hare aanwending van de andere niet meer te onderscheiden is.

Kapittel III (omtrent maandelijkse commissarissen) van het Padangsch ontwerp komt in de Bataviasche Statuten niet voor [4]). Het heeft dus elders een steun- en uitgangspunt moeten zoeken en, zooals voor de hand lag, mede gevonden in de *Instructie van 3 December 1669 voor de commissarissen uit den Raad van Justitie voor kleine zaken* [5]), eene verbeterde uitgave van de *Instructie van 3 Juni 1656 voor de commissarissen van kleine zaken* [6]), welke

[1]) Zie hiervóor, bl. 242.

[2]) Van der Chijs, I, bl. 372.

[3]) Wij behoeven het vraagstuk niet nog ingewikkelder te maken door er op te wijzen, dat de instructie van 1635 op hare beurt wederom steunt op De Carpentier's instructie van 1625, hoofdstuk „Van den deurwaarder ofte stadtsboode" (Van der Chijs, I, bl. 148), omdat uit niets blijkt, dat Van Idsinga dit hulpmiddel heeft aangewend.

[4]) Zie hiervóor, bl. 228.

[5]) Van der Chijs, II, bl. 488.

[6]) Van der Chijs, II, bl. 224.

regelingen, beide van Maetsuyker's regeering afkomstig, als eene aanvulling van de Statuten moeten worden beschouwd. Zij hebben bovenal de stof geleverd voor de fundamenteele bepalingen omtrent de afbakening van de bevoegdheid der commissarissen (art. 2, getrokken uit art. 2 instr. 1669 = art. 2 instr. 1656) en omtrent het verbod, of straffe van royement en boete, zaken voor te brengen bij den Raad, die bij commissarissen behooren (art. 6, getrokken uit art. 10 instr. 1669 = art. 9 instr. 1656).

In de achttiende eeuw, toen de gronslagen ook voor het rechtswezen gelegd waren, trad de afgeronde instructie als vorm van nieuwe wetgeving eenigszins op den achtergrond. Wie bij de regelingen der centrale overheid over dat tijdperk aanleunen wilde moest te rade gaan bij de patriasche orders en de resoluties der Hooge Regeering. Zoo heeft Van Idsinga op ruime schaal gedaan.

Ten einde dit overzicht niet overmatig te bezwaren, zullen wij ons beperken tot de opsomming van de geraadpleegde bronnen, welker invloed in het Padangsch ontwerp kon worden opgespoord, met vermelding telkens van het onderwerp, waarvoor de raadpleging gediend heeft en verwijzing naar de bepalingen van het ontwerp.

Patriasche Orders. — Aangetroffen worden de sporen van de bevelen en wenken der Meesters van

16 April 1657 [1], bij de regeling van den jaarlijks door de leden van den Justitiëelen Raad af te leggen zuiveringseed (ontwerp, I, 10);

1 November 1709 [2], bij de bepaling omtrent de verboden graden van bloed- en aanverwantschap der leden van het rechterlijk college (I, 4); bij het voorschrift aangaande het jaarlijksch of halfjaarlijksch verslag, door het college aan den Politieken Raad uit te brengen over den stand van zaken (I, 38) [3]; bij de bepaling, dat (alleen) in buitengewone gevallen de fiscaal bevelen heeft te ontvangen van den commandeur der Kuste (V, 3);

[1] *Aankomende patriasche missiven*, bundel 1655-1660, bl. 185.

[2] Van der Chijs, IV, bl. 1 en 2.

[3] Bij de opstelling van deze bepaling kan ook zijn geraadpleegd de order van Heeren Zeventien van 15 Juli 1718, *Aankomende patriasche missiven*, bundel 1716-1719, bl. 388-389.

15 September 1730 [1]), bij het voorschrift, dat de Raad recht zal doen in naam van de Hoogmogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden (I, 13);

3 September 1733 [2]), bij de bepaling, dat omtrent verschooning door den fiscaal moet worden beslist door den Raad van Justitie (V, 11).

Resoluties van Gouverneur-Generaal en Raden van

27 November 1657 [3]), bij de regeling van den jaarlijkschen eed van purge (I, 10);

29 Mei 1658 [4]), bij hetzelfde onderwerp;

6 Mei 1670 [5]), bij de beperking van de aanwending van gekleurde gerechtsdienaren (kaffers) voor de tenuitvoerlegging van gerechtelijke handelingen (IX, 3); bij de regeling van het optreden van „zwarte dienaren" ingeval van betrapping op heeter daad en daarmede gelijkgestelde gevallen (IX, 4); bij de regeling van de opbrenging van slaven door de kaffers (IX, 13);

30 Mei 1670 [6]), bij de regeling van den eed van purge (I, 10);

25 April 1701 [7]), bij de regeling van des fiscaals bevoegdheid tot inhechtenisneming en vrijlating van gevangenen (V, 27);

5 December 1707 [8]), bij de beperking van de aanwending van „zwarte dienaren" voor de tenuitvoerlegging van gerechtelijke handelingen (IX, 3);

30 December 1710 [9]), bij het voorschrift tot jaarlijksche opzending van processtukken naar Batavia met bestemming voor den Raad van Justitie (I, 30);

4 Juli 1724 [10]), bij de regeling van hetgeen den Raad te doen staat ingeval van verzwakking door sterfte of toeval (I, 17);

---

1) *Aankomende patriasche missiven*, bundel 1730-1737, bl. 522.
2) *Aankomende patriasche missiven*, bundel 1731-1735, bl. 760.
3) Van der Chijs, II, bl 249.
4) Van der Chijs, II, bl. 305.
5) Van der Chijs, II, bl. 512.
6) Van der Chijs, II, bl. 522.
7) Van der Chijs, III, bl. 516.
8) Van der Chijs, III, bl. 584.
9) Van der Chijs, IV, bl. 9.
10) Bundel 1724, II, bl. 29.

28 Maart 1730 [1]), bij de regeling van het door de maandelijksche commissarissen uit te oefenen toezicht op het verlijden van notariëele of quasi-notariëele acten (III, 7);

20 April 1733 [2]), als bij de vóor-vorige resolutie;

benevens de besoigne van 1 Augustus 1743 [3]), bij de bepaling, dat opkomende affiniteit in verboden graad de zittende leden van het rechterlijk college niet tot heengaan noopt (I, 4).

Zoo was Van Idsinga's ontwerp-instructie uit allerhande en veelsoortige bouwstoffen opgetrokken. Dat daarbij ook de eigen rechtsvinding eene, ofschoon verdoken rol, speelde, mag als zeker worden aangenomen.

Vaststelling van de Instructie. — Eerst anderhalf jaar nadat het ontwerp aan den Politieken Raad ter Westkust was voorgelegd, een half jaar nadat Van Idsinga van zijn ambt was ontheven, is, onder dagteekening 13 December 1754, de opzending naar Batavia „ter approbatie" geschied. De Hooge Tafel behandelde de zaak zeer beknopt en nam eene voorzichtige beslissing door, bij resolutie van 1 Juli 1755, te gelasten, de *Instructie* „alleen voor zo verre tot een rigtsnoer te laten strecken als den inhoud van dat schriftuur overeenstemd met de Bataviasche Statuten ende andere in vigeur zijnde wetten en ordres, op dat stuk beraamt en vastgesteld" [4]). Mossel's Regeering — hoe kon het anders! — was dus niet afkeerig van gewestelijke codificatie, doch beperkte dezer taak tot de overzichtelijke bijeenbrenging van geldend recht met uitsluiting van elke wijziging. Intusschen zal het bij de vaststelling van de *Instructie* gemaakt voorbehoud hare practische toepassing door den Padangschen rechter wel weinig gehinderd hebben.

[1]) Van der Chijs, IV, bl. 255.

[2]) Bundel 1733, I, bl. 416.

[3]) Bundel *Besoignes* 1743, bl. 11-12.

[4]) Bundel 1755, II, bl. 416. Vgl. dr. F. W. Stapel, t.a.p., bl. 132-133. De daar medegedeelde (Haagsche) tekst wijkt een weinig van de te Batavia bewaarde lezing af.

§ 4. LOUIS TAILLEFERT EN HET *PERMANENT REGULAMENT* VOOR BENGALEN (1755 EN 1761).

Toen de wetgever voor Coromandel Jacob Mossel reeds geruimen tijd den troon te Buitenzorg bestegen had en de wetgever voor de Westkust Meijert Johan van Idsinga weer naar Batavia teruggeroepen was, stond in het Hindoeland een ander bestuurder op, die zich tot taak stelde in de heerschende rechtsonzekerheid verbetering te brengen.

Niet op het stuk van procesrecht en privaatrecht alleen bestond behoefte aan rechtsregeling in het groot. Louis Taillefert's eerste poging tot codificatie brengt een stuk administratief recht voor Bengalen. Zij dagteekent van 1755, van de korte periode, gedurende welke hij voor de eerste maal in de directie aan de Hoeglie het hoogste ambt heeft bekleed.

Onzekerheid der voorschriften voor de dienaren. — Sedert lange jaren waren zoowel in het moederland als in Batavia tal van voorschriften uitgevaardigd met betrekking tot de Compagniesdienaren der buitencomptoiren, aangaande getal, kwaliteit, gagie, aanstelling, bevordering, ontslag, readmissie, tuchtmiddelen, terugkeer naar Batavia en Nederland. Ook aangaande het punt, dat voor den goeden gang van zaken in de handelsnederzettingen het allerbelangrijkste was, de taakomschrijving der onderscheidene „bediendens".

Doch die „wetten en bevelen" zijn „diep in den zagten grond der vergetelheid weggezonken" en bij zijne „intrede in het bestier" bleek den pasbenoemden directeur van Bengalen al ras, dat „verscheide dienaren geheel onkundig waren van hetgeene zij ambtshalven gehouden zijn te doen en als hun bijzonder departement aan te merken is". Dat „is gants niet surprenant", wanneer men bedenkt, dat nooit iemand zich de moeite getroost heeft, de geldende voorschriften bijeen te garen.

Niet dat men van de ambtsbekleeders zelven kon eischen, „alle instantiën, wetten en bevelen, welke die materie eenigsints concerneeren, . . . te colligeeren". Daartoe „hebben maer weinige occasie" en dat is ook niet „een ijders werk". Maar was het van

de dienaren te veel gevergd, „d'extracten en verdere papieren, zijn ampt of bediening rakende, die hem successive afgegeven en ter hand gesteld zijn, bij den anderen te vergaderen en aan zijn opvolger behoorlijk over te geven"? Nog erger was, dat „ook van de kant van degeene, die het roer der regeeringe te deser plaatse in handen gehad hebben nog nimmer schijnt gedagt te wesen omme daarinne te voorsien".

Noch het eene, noch het andere was geschied. De voorzorg der beambten zelf voor de stipte taakvervulling hunner opvolgers had het vademecum niet in het leven geroepen, evenmin als de zorg der overheid het compendium had geschapen. Het laatste is „na een etablissement van zoo veele jaren nauwelijks vergeefvelijk", al is het verklaarbaar, omdat „bij een werk van zoodanigen natuur weinig eere en veel ondank te verwagten is". Het verzuim is echter voor herstel vatbaar.

Het ontwerp Taillefert. – Taillefert besluit na zijne aanstelling als directeur van Bengalen niet langer „alles maar op zijn beloop te laten en zig voor het tegenwoordige te redden zo goed men kan" en „eene zo ik meen duijdelijke aanteekening of conceptnotitie doen ten papieren brengen van hetgeene van het bijzondere departement der gequalificeerdens in deese directie is". Wat den grondslag betreft, waarop de regeling berust, heeft de ontwerper zich in de eerste plaats „scrupleuslijk gereguleerd naar de wetten en beveelen", [1]) wanneer deze echter zwijgen, dus in de tweede plaats, „naar de gebruijken zo in dese directie als op andere comptoiren"; en, wanneer beide genoemde bronnen opgedroogd blijken, dus in de derde plaats, „uijt mijn eigen hoofd suppleerende 't weinige dat er dan nog scheen te manqueren". Zóo doende, hoopt Taillefert „de huijshouding alhier eens voor al op een ordentelijke voet te reguleeren en buijten verwarring te houden, waardoor den last van 's Compagnie's dienst, in stede van verswaart, merkelijk verligt zal werden".

---

[1]) Van dien eerbied voor de bestaande regelingen geeft Taillefert in zijn memorie van overgave eene eenigszins vrijere voorstelling: „... heb *gecorrigeert* d' ordres, resolutiën en gebruijken daarvan sprekende"., (Bengalen 1755), bundel *Buitenland* 88, bl. 211.

Het ontwerp [1]) is, vergezeld van eene inleidende aanbeveling [2]) eene boodschap aan den Raad, „met gerustheid ter resumtie en dispositie overgegeeven" aan den Politieken Raad te Hoeglie en aldaar „g'exhibeert" op 26 Mei 1755. De Raad bracht enkele wijzigingen in den tekst aan [3]), overwoog wijders [4]), dat naar Taillefert's eigen waarschuwing „de weinige tijd, welke aan dit volumineuse werk besteed is, niet permitteerd hetselve voor een volmaakt stuk te debiteeren, waarbij niets g'omitteerd of overgeslagen nog geene abuijsen ingeslopen zouden wesen" en besloot op voorstel van den ontwerper, voorzichtigheidshalve te verklaren, „dat bijaldien eenige oningetrockene en ong'altereerde ordres . . . omtrend het werk van ijders bijzonder departement in dezen mogten wesen g'omitteerd, deselve geensints voor g'abrogeert, maar integendeel voor in deze g'insereerd werden gehouden". Dat was een wijs voorbehoud.

Inwerkingstelling van de regeling. — Maar omtrent de verheffing van het ontwerp tot geldende rechtsregeling maakte men zich in de Bengaalsche directie geen zorgen. Zonder de bevoegdheidsvraag zelfs te stellen, welke Jacob Mossel in Coromandel zoozeer had beziggehouden, werd ter vergadering goedgevonden, „het Reglement . . . te laeten ingaan met primo July naastkomende, tegens welken tijd de nodige afschriften en extracten zullen moeten en kunnen vaardig wesen". Daarmede ging de Raad ongetwijfeld zijne bevoegdheid te buiten. Of het besturend college van Fort Gustavus daarover ooit ter verantwoording is geroepen, kon niet worden vastgesteld.

Zoo had dus Bengalen zijn Beambtencodex, door den vervaardiger gedoopt: *Permanent Regulament voor de respective dienaren deser Directie.*

---

[1]) Het wijdloopig opschrift luidt: *Notitie van hetgeene de respective dienaren deser Directie naer d'ordres en het gebruijk incumbeert te verrigten, om te dienen tot een Permanent Regulament voor deselve ter voorkoming van alle twijffel en disputen omtrend hetgeene van ijders speciaal departement zij.*

[2]) Waaraan de hier vermelde bijzonderheden en alle aanhalingen in den tekst zijn ontleend. Het handschrift wordt bewaard in het Landsarchief, *Buitenland* 100. De inleiding bl. 1-6.

[3]) De opsomming is te vinden bl. 10 in margine van het handschrift; de wijzigingen zelve zijn bij de gewijzigde artikelen telkens in margine vermeld.

[4]) De dispositie is aan het einde van het handschrift in margine vermeld, bl. 237-238.

Het Permanent Regulament. — Het *Permanent Regulament* bevat eene uitvoerige en tot in bijzonderheden afdalende omschrijving in gebodstoon van de taak der gequalificeerde Compagniesdienaren in drie afdeelingen, waarvan de eerste is gewijd aan de dienaren van het hoofdkantoor, de tweede aan die van het subalterne kantoor Cassimbazar, de derde aan die der factorijen Patna en Decca, te zamen 511 artikelen en 26 kapittels. De eerste afdeeling omsluit 443 artikelen, gegroepeerd in 18 kapittels, zoovele als er beambten met eigen werkkring in de directie zijn: de directeur, de hoofdadministrateur, de fiscaal, de negotieboekhouder, de pakhuismeesters, de equipagiemeester, het hoofd van de militie, de dorpmeester, de cassier, de dispencier, de secretaris van politie, de factuurhouder, de soldijboekhouder, d' ordinaire gecommitteerdens, de bedienden van de kleedenzaal, d' eerste gesworen clercq, d' opperchirurgijn, de gesworen ofte adjunct van den eersten clercq. Voor Cassimbazar werden achtereenvolgens bedacht: het opperhoofd, de tweede persoon, de cassier, de pakhuismeester en d'ordinaire gecommitteerdens. Voor Patna en Decca: de eerste factoors, de tweedens en de derde persoonen.

Waardeering van het Permanent Regulament. — Zooals het vóór ons ligt met zijn afgeronden inhoud en zijne verzorgde wijze van uitdrukking, verradende des ontwerpers streven naar volledige behandeling van de te regelen rechtsstof en zijne inspanning om de desbetreffende bestaande voorschriften te beheerschen, is het *Permanent Regulament*, mede als eersteling in zijne soort, een omvangrijk en verdienstelijk stuk wetgevend werk. En men mag aannemen, dat het bijgedragen heeft tot de benadering van des ontwerpers doel, „de bevordering van een behoorlijke beweging en voortgang der verscheide raderen, waaruit het eenigsints vervuijlde, doch wel weder schoon te maken uurwerk van 's Compagnie's dienst alhier is gecomposeerd" [1]). Niettemin kleeft van meet af aan het ontwerp eene zekere gejaagdheid om de ondernomen taak te voleindigen [2]) en diezelfde haast kenmerkt de

[1]) Inleiding, bl. 5.

[2]) „De weinige tijd, die mij selfs tot dat volumineuse werk gegeven hebbe...", zegt de boodschap aan den Politieken Raad, bl. 4. De memorie van overgave voegt daaraan tot verontschuldiging toe, dat het werk

vaststelling in twee zittingen van den Politieken Raad op twee opeenvolgende dagen — 26 en 27 Mei 1755. Wist Taillefert, dat de dagen van zijn verblijf aan de Hoeglie geteld waren en had hij een vermoeden van het besluit, dat in dezelfde week — op 30 Mei — te Batavia zou worden genomen en waardoor hij van Bengalen naar Soeratte zou worden gezonden?

Hoe dat zij, de vergadering van Fort Gustavus had, zooals wij hiervóor [1]) hebben gezien, het noodig gevonden bij de vaststelling van het ontwerp een voorbehoud te maken betreffende de ongestoorde gelding van bestaande, in de regeling niet verwerkte, voorschriften. Men beschouwde het *Regulament* niet als eene gave afdoende rechtsregeling.

De herziening van het Permanent Regulament. — Overigens had Taillefert ook de bijwerking van zijne schepping vooruit geregeld en, zóo doende, gehoopt hare anders eerlang dreigende verouderring te kunnen voorkomen. Met dat doel had hij gelast, dat het *Regulament* in een „vasten band" zou worden bewaard „en daaragter van tijd tot tijd ingeschreven alle extract-brieven en resolutiën, waarbij eenige nieuwe ordres en schickingen te vinden zijn". Geschiedt het bijhouden behoorlijk, dan zal zulks „zeer faciliteeren het formeeren van een vervolg op dat werk met distinctive aanwijsing van d'articulen van het eerste ontwerp, die door jongere beveelen of arrangementen vervallen zijn" [2]).

Toch zou vermoedelijk noch de omwerking noch de bijwerking zijn uitgevoerd en zou de regeling tot het einde der Hollandsche bedrijvigheid aan de Hooghlie hare eerste aankleeding behouden hebben, ware het niet, dat eene zeer ongewone beslissing van Heeren Zeventien Louis Taillefert ten tweeden male aan het hoofd der Bengaalsche directie hadde gebracht. In het najaar 1760 teruggekeerd, heeft de herbenoemde bestuurder blijkbaar aanstonds de vernieuwde aandacht aan zijne rechtsschepping geschonken en heeft de zorg voor hare verbetering en bijwerking hem beziggehouden.

„meer moeijte gekost heeft als men zig verbeelden zoude", bundel *Buitenland* 88, bl. 211.

[1]) Bl. 249.

[2]) *Memorie van overgave Louis Taillefert* (Bengalen 1755), bundel *Buitenland* 88, bl. 212.

In Mei 1761 heeft de voorgenomen herziening haar beslag gekregen en is, ook ditmaal bij eenvoudig besluit van den Raad van Politie, in de zittingen van 8 en 15 Mei [1]) genomen, het *Permanent Regulament* „g'altereerd en geampliëerd" en omgedoopt in: *Reglement op de pligten of het bijzonder departement der dienaren in Bengalen* [2]).

Het Reglement op de Pligten. — Het *Reglement op de pligten* is eene weloverwogen en verzorgde omwerking en bijwerking van het *Permanent Regulament*. Tal van wijzigingen zijn aangebracht in de oude bepalingen, tal van oude bepalingen zijn door nieuwe vervangen en tal van nieuwe bepalingen zijn aan de oude toegevoegd, ten gevolge waarvan het aantal artikelen met meer dan honderd is gestegen. Bovendien is in de eerste afdeeling (het hoofdkantoor) de volgorde der kapittels hier en daar veranderd; in de tweede afdeeling (Cassimbazar) eene reeks bepalingen ingelascht, welke in het *Permanent Regulament* ontbraken, omtrent de „pligten der gecommitteerdens in de Munt"; de derde afdeeling, welke in eerste lezing immers de factorijen Patna en Decca bestreek, tot Patna beperkt, zulks als gevolg van de inmiddels ingetreden opheffing van de Dekkasche residentie [3]).

§ 5. ROELOF BLOK EN DE WETGEVING VOOR CELEBES (1758 — 1759).

Roelof Blok te Makassar. — Dezelfde rechtsnood, welke ter Kuste Coromandel en in de nederzetting aan de Hoeglie de plaatselijke wetgeving had in het leven geroepen, heerschte ook ter Kuste

[1]) In Taillefert's tweede Bengaalsche memorie van overgave (1763) wordt het *Reglement op de pligten* aangeduid als dat van 22 Mei 1761 (bundel 90a, bl. 276).

[2]) Het handschrift wordt bewaard in het Landsarchief, bundel *Buitenland* 110.

[3]) Bij *Resolutie van G.-G. en RR. van 26 Juni 1755*, bundel *Besoignes* 1755, bl. 83-84. De factorij werd niet geheel opgebroken, doch de handel werd gestaakt en slechts één pennist ter plaatse achtergelaten „tot mainctenue onser possessie en eijgendommen".

Celebes. Bij zijn optreden als gouverneur van Makassar — in het najaar 1755 — kwam Roelof Blok tot het inzicht, dat zoowel de regeling van de taak der onderscheidene Compagniesdienaren als de rechtspraak dringende voorziening behoefden.

Wat het eerstgenoemd euvel aangaat, bereikte den nieuw opgetreden bestierder aanstonds de klacht, „dat niet alleen de respective collegiën soowel als de schrijfcomptoiren, maar ook in 't gemeen alle de dienaaren deeses gouvernements ontblood waaren van de noodige instructie ter hunner narigt". De bedienden kenden nauwelijks of in het geheel niet de voor hen uitgevaardigde „ordres en beveelen" en deze waren „alleen — doch door een onvergeevelijke sloffigheijt zeer verstroit en defect — ter secretarij te vinden". Roelof Blok zon op middelen om „'t voorseijde gebreck en daaruijt voortgevloeijde naare onkunde" te bestrijden.

Navolging van anderen. Roelof Blok was een zorgzaam bestuurder en een ijverig speurder — zijne *Historie van Celebes* bewijst het! —, maar een zoo vindingrijk en ondernemend man als Mossel of Taillefert was hij niet. En zoo ging hij bij anderen te rade. „Door voorbeelden van andere of eijgentlijk met den ijver van één wacker hoofdgebieder elders, thans waardig lid van 't Lighaam der Hooge Indiasche Regeeringe gesterkt", besluit hij „op de vestiges van mijne mentor" tot de vervaardiging en de overlegging in den Politieken Raad van het Kasteel Rotterdam van een „compendium der successieve beveelen onser superioren".

„Mijne mentor", „wacker hoofdgebieder, tans waardig lid der Regeeringe" was geen ander dan Louis Taillefert, gewezen directeur van Bengalen, thans — wij zijn in 1758 — directeur van Soeratte en sinds eenigen tijd extraordinair lid van den Raad van Indië [1]. Blok kende Taillefert's rechtsregeling voor Bengalen, natuurlijk in hare eerste lezing, dus het *Permanent Regulament*, en hij besloot daarmede zijn voordeel te doen ten bate van de hem toevertrouwde handelskust.

---

[1]) Bij *resolutie van 25 Augustus 1757* besluit de Hooge Regeering den pasbenoemde „te congratuleren", bundel 1757, II, bl. 645.

Het Reglement voor Celebes aan dat voor Bengalen ontleend.— Onder dagteekening 25 Juli 1758 heeft Blok den Politieken Raad van Makassar eene ontwerp-regeling voor de dienaren van genoemd gouvernement, mét een aanbiedingsbrief, ter resumptie en dispositie voorgelegd [1]. Het opschrift stemt nagenoeg letterlijk met dat van het *Permanent Regulament* overeen [2]. Het betoog, in het begeleidend schrijven gevoerd, is hetzefde als dat van Taillefert's boodschap aan zijn Raad van Politie en daaraan zijn zelfs verscheiden volzinnen en zinswendingen ontleend. Ook de tekst van het ontwerp, 419 artikelen groot, is voor een zeer aanmerkelijk deel uit het Bengaalsche voorbeeld gesneden. Evenzoo opzet en indeeling.

Het eigen Makassaarsch aandeel.— Nochtans is van klakkelooze naschrijving geen sprake. Bij het bestaan van gemeene voorschriften voor en het ontstaan van gemeene rechtsgebruiken in alle of vele buitencomptoiren waren tal van bepalingen voor overneming vatbaar zonder dat daardoor de wezenlijke waarde der Makassaarsche regeling geschaad wordt. Doch de Kuste Celebes had ook hare eigen voorschriften, van de centrale en de plaatselijke overheid afkomstig, en hare eigen gewoonte, benevens hare eigen wenschen. Dat Makassaarsch aandeel in de rechtsregeling vindt in tal van gewijzigde en nieuw ontworpen artikelen zijn neerslag.

Ook de indeeling is niet in slaafsche navolging ontaard. De bepalingen omtrent de subalterne kantoren zijn weggelaten en ook niet door andere betreffende de Makassaarsche residenties vervangen. Het aantal kapittels, ten bedrage van achttien, is weliswaar gelijk aan dat der eerste afdeeling (het hoofdkantoor) van het *Permanent Regulament*, doch slechts twaalf hunner zijn aan het Bengaalsch compendium ontleend, terwijl de volgorde in overeenstemming is gebracht met de rangrol van Makasser. Weggevallen zijn de bepalingen aangaande den negotieboekhouder, de pakhuismeesters, den dorpmeester, den factuurhouder, de gecommitteerdens en de bedienden van de kleedenzaal. Daarvoor zijn

[1] Landsarchief, bundel *Makassar*, 278, bl. 1-71. De inleiding, waaraan het in den tekst aangehaalde is ontleend, bl. 1-3.

[2] Zie hiervóor, bl. 249, n. 1.

zes andere kapittels in de plaats gekomen, welke het opschrift dragen: den ontfanger en licentmeester, den winkelier, den secretaris van justitie, den luijtenant van d'arthillerij, den chirurgijn van 't hospitaal ofte hospitalier, den oppertolk. Bovendien is, zooals van zelf spreekt, het hoofdstuk van den directeur vervangen door dat van den gouverneur. Al die veranderingen waren zeer zeker noodig om het Makassaarsch ontwerp aan te passen aan de toestanden ter Kuste Celebes. Daaruit blijkt echter tevens en afdoend, dat het werk van Blok de opstelling van eigen regeling niet heeft geschuwd. Zoo is het *Reglement voor Makasser* — de archaïsche schrijfwijze wordt nu verlaten — een wel verre van oorspronkelijk, daarom niet onverdienstelijk rechtsmonument, dat ongetwijfeld voor de practijk der bediening van de ambten in het gouvernement Celebes als bruikbare leidraad heeft gestrekt.

De inwerkingtreding. — De kwestie der verheffing tot wet van het ingediend ontwerp is in Makassar niet op zoo eenvoudige wijze opgelost als zulks eenige jaren te voren aan de Hoeglie was geschied. Men wist in het Kasteel Rotterdam zeer wel, dat een zoo omvangrijke en belangrijke rechtsregeling als het beraamd *Reglement* van den plaatselijken Politieken Raad als voorstel zijn eindvorm en ook steun kon erlangen, doch dat voor de wettelijke vaststelling en de invoering de goedkeuring der Hooge Regeering van noode was. En het ontwerp werd naar Batavia „ter approbatie" gezonden.

Bij resolutie van 28 Maart 1760 [1]) hebben Gouverneur-Generaal en Raden „na eenige weinige gemaakte remarcques ten opzigte van sommige poincten" de gevraagde bewilliging verleend: „noopens het ontworpene *Reglement voor de respective dienaaren* door den gouverneur Roelof Block ingesteld ... wij ons declareeren bij deesen, dat wij 't voorschreven reglement approbeeren", onder het vrijwel loos voorbehoud, „voor zooverre desselfs (des Reglements) inhoud niet strijdig is met Compagniesordres, welke aldaar (te Makassar) reeds leggen of namaals gemaakt mogten werden".

Van eenige meerdere beteekenis waren de „remarcques ten opzigte van sommige poincten". Bedoeld waren een dertiental wij-

---

[1]) Bundel 1760, I, bl. 263-264.

zigingen, door de Hooge Tafel in den door Blok opgestelden tekst aangebracht. Daaromtrent werd naar Makassar bericht bij brief van 31 December 1760, welke brief in het handschrift van het *Reglement*, hetwelk te onzer beschikking staat, is afgeschreven [1]). Het handschrift voegt daaraan toe: „Alle deese veranderingen zijn hier bij ieders nommers op de kant bijgeschreven". Zoo is inderdaad met nauwgezetheid geschied.

Het *Reglement voor de dienaren* van Makassar was nu wettig vastgesteld en ingevoerd. Daarmede was echter Roelof Blok's wetgevende bemoeiing nog niet ten einde.

Blok's zorg voor de rechtspraak. — De boodschap, door den commandeur der Kuste in Juli 1758 aan den Politieken Raad van 't Kasteel Rotterdam gericht tot aanbeveling van de ontworpen rechtsregeling was, zooals wij gezien hebben, wat betreft den inhoud en zelfs de zegswijze, voor een goed deel ontleend aan Taillefert. Doch in éen opzicht ging hare strekking verder dan die van het Bengaalsch voorbeeld. Taillefert was bezorgd over de twijfels, waarin de dienaren verkeerden ten aanzien van de hun opgedragen taak. Blok had aan de individueele dienaren toegevoegd: „de respective collegiën". Dat wilde zeggen de rechtsprekende colleges.

Van meet af heeft Blok zijn oog ook gericht op de verbetering van de rechtspraak of, juister gezegd, op wegneming van de in de rechtspraak heerschende onzekerheid door verscherping van de voorschriften, waarnaar het recht gesproken moest worden, derhalve op rechtsverbetering. Niet alleen had de gouverneur van Celebes zich in 1758 het vraagstuk gesteld, maar hij had ook reeds eene oplossing bedacht. „De noodzaakelijkhijd van een redres in deesen bespeurde ik ook zeer wel en wees al ten eersten de respective collegiën tot de Bataviasche Statuten, als ordeelende, dat die voor een gezond verstand, gepaart van maar weijnige Neederduytsche regtsgeleerde boecken als S. van Leeuwen, H. de Groot en J. de Damhouder volkoomen genoegsaam waaren om 's Heeren Regt te oeffenen en een iegelijk zijn deel toe te wijsen" [2]).

---

[1]) Bl. 4.

[2]) Bl. 1 van het handschrift.

Dat was ongetwijfeld eene zeer kinderlijke oplossing van een ingewikkeld probleem, maar zij bewijst, dat het probleem den gouverneur Blok bezighield.

De Ordres en Statuten voor Celebes. — In den bundel, waarin het bewaard is, wordt het *Reglement* schier op den voet gevolgd door een tweede ontwerp van rechtsregeling, het Makassaarsch procesrecht betreffende. Dit ontwerp is niet, als het eerste, onderteekend. Het is zelfs niet gedagteekend. Maar de dagteekening kan bij benadering en met eene geringe speelruimte worden vastgesteld. In den tekst zelf (art. 2 van het hoofdstuk „Raad van Justitie", bl. 77 van het handschrift) wordt verwezen naar een Bataviaschen brief van 30 December 1756. Het ontwerp moet dus van na dien tijd dagteekenen. In eene kantteekening (bij artikel 21 van hetzelfde hoofdstuk, bl. 80) is bijgeschreven, dat rekening moet worden gehouden met eene beslissing, te vinden in een Regeeringsbrief naar Ternate van 31 December 1759. Blijkbaar is die bijschrijving bedoeld als eene aanvulling van den tekst naar aanleiding van eene onlangs uitgevaardigde instructie, waarmede bij de vervaardiging nog geen rekening kon worden gehouden. Zoo die opvatting juist is, moet het ontwerp zijn opgesteld tusschen 30 December 1756 en 31 December 1759.

Die dagteekening bevat tevens eene zeer gewichtige aanwijzing voor de herkomst der regeling. Wanneer men in aanmerking neemt *ten eerste*, dat een Makassaarsch ontwerp van rechtsregeling wel bezwaarlijk van iemand anders kan stammen dan van den gouverneur, en dat Blok gouverneur van Celebes was in de hiervóor bedoelde periode; *ten tweede*, dat de gouverneur Blok blijken had gegeven van zijne dubbele voorliefde zoowel voor wetgevenden arbeid — het *Reglement* — als voor bemoeiing met de rechtspraak [1]; *ten derde* de plaatsing van het handschrift in den bundel in schier onmiddellijke aansluiting bij Blok's *Reglement voor de dienaren*, — dan schijnt redelijke twijfel aangaande het vaderschap der procesrechtelijke regeling uitgesloten.

Het ontwerp is het werk van Roelof Blok.

Het opschrift luidt: *Ordres en Statuten op de Justitie in India*,

---

[1]) Zie hiervóor, bl. 256.

bijeenvergadert uijt de Bataviasche Statuten en Ordres, mitsgaders gerecipiëerde landscostumen ter Custe Celebes op Macassar [1]).

Dat klinkt verrassend voor wien zich het opschrift herinnert van Mossel's ontwerp voor Coromandel [2]). En inderdaad, evenals het *Reglement* voor Makassar grootendeels is ontleend aan Taillefert's *Permanent Regulament* voor Bengalen, zoo blijken de *Ordres en Statuten* der Kuste Celebes nagenoeg geheel te zijn nageschreven naar de *Ordres en Statuten* der Kuste Coromandel.

Verschilpunten met de Ordres en Statuten voor Coromandel. — Wij kunnen daarom volstaan met de aandacht te vestigen op de verschilpunten en afwijkingen. De *Ordres en Statuten voor Celebes* verschillen eenigermate van de *Ordres en Statuten voor Coromandel* in drieërlei opzicht: naar den omvang, naar den inhoud, naar den vorm.

Naar den omvang. Terwijl het Negapatnamsch wetboekje in tien kapittels het procesrecht met inbegrip van bevoorrechting van schulden poogt te omvatten, stelt de Makassaarsche navolging zich tevreden met een zestal hoofdstukken en wel door de bepalingen weg te laten, welke op de taakuitoefening van de dienaren der gerechtigheid betrekking hebben, den fiscaal, den secretaris, den bode, den geweldiger en den cipier, die, althans de in de eerste twee plaatsen vermelden, immers behandeling in het *Reglement voor de dienaren* hadden gevonden.

Naar den inhoud zijn enkele wijzigingen aangebracht als noodzakelijk gevolg van het verschil van toestanden aan de beide handelskusten. Het gerecht van den Civielen Raad, eene Vóor-Indische instelling, was te Makassar onbekend; daarvoor zijn de Commissarissen van kleine gerechtszaken in de plaats gesteld (V, 1 en 2, in vergelijking met *O. en S. Corom.* IX, 1 en 2). De pagoden, pardous en fanams van het Draviedenland en de realen worden omgerekend in rijksdaalders (I, 11; II, 2, 10; IV, 19 in vergelijking met *O. en S. Corom.* I, 11; VI, 6 en 13, lid 1; VIII, 19).

Doch ook buiten noodzaak zijn, behalve dat de volgorde der artikelen niet altijd is behouden, enkele artikelen weggelaten (b.v.

---

[1]) Bundel *Makassar* 278, bl. 77-96.

[2]) Zie hiervóor, bl. 199.

O. en S. Corom. I, 27) en in het eerste kapittel twee bepalingen ingevoegd (I, 21 en 28) en drie andere ingrijpend gewijzigd (I, 7, a. h. e., I, 8, a. h. e., I, 11, tweede helft). Bovendien zijn een aantal wijzigingen van redactioneelen aard of kleine aanvullingen aangebracht (I, 14, 19; II, 3, 5, 12, 29; III, 9; IV, 2, 17, 19 in vergelijking met *O. en S. Corom.* I, 14, 19; VI, 7, 9, 14, 31; VII, 9; VIII, 2, 17, 19).

Vermeldenswaard is daarbij, dat in het tweede kapittel (manier van procedeeren) het wetboekje van Blok de neiging vertoont in zijne uitdrukkingswijze terug te keeren naar de Bataviasche Statuten. De artikelen 1, 3, 6, 11, 18 wijken van de analoge bepalingen der *O. en S. Corom.* (II, 1, 7, 9, 13, lid 2, 20) af en zijn onmiskenbaar neergeschreven onder invloed van B. S. XIII, 1, 3, 14, 10, 18.

Naar den vorm zijn twee eigenaardigheden der Makassaarsche regeling te vermelden, waarvan de eene zich bij uitzondering voordoet, de andere daarentegen doorloopend eenige eigen kleur aan het wetboekje verleent.

De eerste eigenaardigheid bestaat hierin, dat somwijlen een beroep wordt gedaan op een gezaghebbend vaderlandsch rechtsgeleerde, eenmaal in den wettekst zelf (II, 7) en eenmaal in margine (bij IV, 9). Beide malen wordt verwezen naar Simon van Leeuwen's *Roomsch Hollands Recht.* Daaruit spreekt Bloks voorliefde voor „Neederduijtsche regtsgeleerde boecken" als leidraad bij de rechtspraak [1]).

Vermoedelijk heeft Simon van Leeuwen zijn Makassaarschen beoefenaar ook goede diensten bewezen bij de tweede afwijking naar den vorm van Mossel's tekst, welke de gouverneur-wetgever van Celebes zich heeft veroorloofd. Naast de vreemde rechtstermen, waarvan de *Ordres en Statuten* naar het gebruik van den tijd wemelen, wordt telkens de verdietsching tusschen haakjes geplaatst. Niet alleen uitdrukkingen, welke in de poovere rechtspractijk der buitencomptoiren voor de meesten tot onherkenbare klanken geworden waren, als *comparuit, intendit, salvo purge, reprochen, salvatiën* en dergelijke, doch ook gemakkelijk af te leiden romanismen als *sententie, solutie, exceptie, provocabel, pronuncieëren* worden alle zonder uitzondering vertaald. Dat zal ongetwijfeld aan de Kuste Celebes wel van nut geweest zijn.

---

[1]) Zie hiervóór, bl. 256.

Waardeering van de Ordres en Statuten. – Ziedaar de schrale opsomming van het weinige, dat aan het procesrechtelijk gewrocht van Roelof Blok nog eenig begin van oorspronkelijkheid kan bijzetten. Of daarmede voldaan was aan de belofte van het opschrift – op zijne beurt naar het Negapatnamsch voorbeeld nageschreven! –, dat de *Ordres en Statuten* mede waren „vergadert uijt . . . gerecipiëerde landscostumen ter Custe Celebes", moet ernstig worden betwijfeld. Men mag het in den wetsontwerper van het Kasteel Rotterdam al loven, dat hij de andere taak van zijn wetgevend programma, de nalezing van de *Bataviasche Statuten*, ter vervulling niet uitsluitend aan zijn voorganger in de beoefening van de kunst der wetgeving heeft overgelaten.

De invoering. – Ongelukkigerwijs is deze mededeeling omtrent inhoud en herkomst der Makassaarsche *Ordres en Statuten* niet bij machte aan het verhaalde iets toe te voegen omtrent de invoering van de nieuwe rechtsschepping. Is zij, evenals het *Reglement voor de dienaren* naar Batavia ter bekrachtiging opgezonden en is die bekrachtiging ooit gevolgd? Is zij als plaatselijke regeling in werking gesteld, zonder de bewilliging der Hooge Tafel in te roepen, zooals Taillefert gehandeld had met het *Permanent Regulament* voor Bengalen? Of is het ontwerp blijven sluimeren in het archief van het Kasteel Rotterdam? Ingesteld onderzoek heeft niets aan het licht gebracht, dat op de gestelde vragen eenig antwoord kan geven in de eene of in de andere richting.

§ 6. JOHAN ABRAHAM VAN DER VOORT EN HET *REGLEMENT VOOR DE DIENAREN* VAN AMBOINA (1790).

Aanleiding tot de regeling. – Wij hebben hiervóor gezien, dat op Amboina reeds in de zeventiende eeuw de administratiefrechtelijke regeling voor de Compagniesdienaren de gezette aandacht van twee landvoogden heeft gewekt. Maar noch De Vlaming van Oudshoorn's verzameling van instructies, noch Hurdt's aanvullingen en bijwerkingen van deze zijn in staat geweest te beletten, dat in de achttiende eeuw eene pijnlijke en storende onzekerheid

heerschte op het stuk van de taakomschrijving van hoog tot laag, van ministers en bedienden.

In 1770 neemt de landvoogd Johan Abraham van der Voort (1769-1774) de zaak met ernst ter hand. Hij laat daarbij recht wedervaren aan het werk zijner voorgangers en stelt voorop, dat de gegroeide misstanden geenszins te wijten zijn aan „wandevoir van vorige waardige gebieders, die den eenen in dit stuk, den anderen wederom omtrend iets anders na de verschillende omstandigheeden der tijden, waarin zij zig bevonden, alle hunne pogingen hebben aangewend om ingeslopene wanordres in den dienst uijt den weg te ruijmen". Desondanks was „te meermalen gebleeken, dat 't gebrek aan de noodige ordres tot een regul en rigtsnoer in de departementen der dienaren aanleijding heeft gegeeven tot slordigheeden, schandelijke onkunde en willekeurige behandelingen, die niet anders dan van nadeelige consequentiën voor het belang van de maatschappij komen" en bovendien den landvoogd schromelijk hinderen in de behoorlijke vervulling van zijn ambt, wijl „het voor een gebieder ten uijterste lastig en moeijelijk vald, om in het midden van gewigtiger occupatiën altijd ge'obrueert te worden met klagten niet alleen, maar ook assidue gereed te moeten staan de gedurig begaan werdende feilen en misslagen te redresseeren, midsgaders de daaruijt resulteerende geschillen te beslissen".

Daarom heeft Van der Voort besloten, „te formeeren eene collectie van hetgeen zo van het departement van een gouverneur als van de mindere ministers en eenige andere dienaren in deese provintie is", ten einde „een iegelijk niet langer ignorant te laten omtrend het werk van zijn departement" en, onder dagteekenig 17 December 1770, biedt hij den Politieken Raad van het Kasteel Victoria ter deliberatie en dispositie aan eene *Memorie van hetgeen de respective ministers en bediendens in het Gouvernement van Amboina na de ordres en gebruijk incumbeert te verrigten om te dienen tot een Permanent Reglement voor dezelve, ter voorkoming van alle twijfel en disputen omtrend hetgeene van ieders bijzonder departement is* [1]).

[1]) Het *Permanent Reglement* voor Ambon bevindt zich in het Landsarchief, bundel *Ambon* 857 g. De aanhalingen in den tekst zijn genomen uit de voorrede, bl. 1-5 van het handschrift.

Bronnen der regeling. — Men behoeft zich slechts de nagenoeg gelijkluidende opschriften van Taillefert's *Permanent Regulament* voor Bengalen en van Blok's *Reglement voor de dienaren* van Celebes te herinneren [1]), om aanstonds te vermoeden, dat de Ambonsche regeling met deze voorgangsters iets gemeen heeft. Van der Voort wendt ook niet voor, geheel oorspronkelijk werk te leveren. Weliswaar zegt hij te putten „zo uijt de vestigues, die hier ter secretarij nog bij stucken en brocken te vinden zijn, als uijt mijne eijgene particuliere papieren", doch daaraan gaat de verklaring vooraf, dat hij is „het voorbeeld van andere gebieders hierin volgende".

De vraag rijst: welke voorbeelden heeft Van der Voort benut en in hoeverre bevat zijn *Reglement* een eigen Ambonsch aandeel?

Het mag eigenaardig worden genoemd, dat de drie ons bekende permanente reglementen, dat voor Bengalen [2]), dat voor Celebes en dat voor Ambon uit hetzelfde aantal hoofdstukken zijn samengesteld, ofschoon die hoofdstukken elkander geenszins volkomen dekken. Blok's regeling voor Makassar bevat, evenals Taillefert's regeling voor Bengalen, achttien kapittels, doch slechts twaalf hunner zijn, wat de behandelde stof betreft, aan het Bengaalsch voorbeeld ontleend, terwijl de zes andere oorspronkelijk van opzet zijn. Ook het Ambonsch reglement heeft zich aan het standaardgetal van achttien kapittels gehouden, welke tezamen 544 artikelen omsluiten.

Het Reglement voor Makassar benut. — Bij vergelijking van de indeeling der verschillende regelingen blijkt spoedig, dat Van der Voort bij de zusterprovincie der Westerkwartieren te rade gegaan is. Niet minder dan vijftien der achttien kapittels zijn naar het Makassaarsch voorbeeld opgezet, achtereenvolgens gewijd aan den gouverneur (kap. I = Makassar I) den hoofdadministrateur (kap. II = M. II), het hoofd der militie (kap. III = M. III), den fiscaal (kap. V = M. IV), den soldijboekhouder (kap. VI = M. V), den winkelier (kap. VII = M. IX), den secretaris van politie (kap. VIII = M. VII), den luitenant der artillerie (kap. IX = M. XIV), den opperchirurgijn

[1]) Zie hiervóor, bl. 249, n. 1, en bl. 254.

[2]) Voorzoover het hoofdkantoor betreffende.

van het Kasteel (kap. X = M. XVI), den opperchirurgijn van het hospitaal (kap. XI = M. XVII), den eersten gezworen klerk (kap. XIII = M. X), den dispensier [1]) (kap. XIV = M. XIII), den kassier (kap. XV = M. VIII), den secretaris van justitie [2]) (kap. XVI = M. XII), den equipagemeester (kap. XVII = M. XV).

Het reglement voor Ambon vindt dus in het reglement van Celebes den grondslag van zijn opzet. Daartoe is echter de invloed van Blok's rechtsgewrocht op Van den Voort's schepping niet beperkt. De onderlinge vergelijking van de teksten leert, dat ook het meerendeel der bepalingen zelve aan den gekozen leidraad is ontleend, zij het somtijds met aanbrenging van enkele wijzigingen of aanvullingen. Voor de minder omvangrijke en ook minder belangrijke afdeelingen is met volle hand uit den voorganger gegrepen. Zoo zijn van de zeventien artikelen welke kapittel IX, gewijd aan den luitenant der artillerie, inhoudt, twaalf gelijkluidende terug te vinden in het overeenstemmend hoofdstuk van het Makassaarsch reglement (kap. XIV), terwijl een viertal andere gewijzigd is overgenomen. Slechts éen enkele bepaling, artikel 17, is nieuw. Voor het hoofdstuk betreffende den opperchirurgijn van het hospitaal (kap. XI) is, behoudens eenige weinige aanvullingen, de naschrijving volledig, voor het hoofdstuk van den kassier (kap. XV) op twee artikelen (8 en 9) na eveneens. De meer omvangrijke en ook meer belangrijke afdeelingen hebben op grootere schaal eigen rechtsregeling uitgelokt. Nochtans is ook daar de verhouding tusschen de ontleende en de oorspronkelijk opgestelde massa in het voordeel van de eerstbedoelde. Om ons ook hier tot een drietal voorbeelden te beperken: het hoofdstuk van den gouverneur (kap. I) telt 43 artikelen, waarvan er 27 uit het reglement voor Celebes zijn overgenomen; in de hoofdstukken van den fiscaal (kap. V) en van den eersten gezworen klerk (kap. XIII) zijn die cijfers onderscheidenlijk voor het geheel 44 en 22, voor het ontleend aandeel 25 en 12.

Eigen Ambonsch aandeel in de regeling. — Intusschen blijkt uit het voorafgaande, dat het Ambonsch reglement voor de dienaren,

---

[1]) Het hoofdstuk is aangevuld met eene regeling voor den pakhuisopziender.

[2]) Het hoofdstuk is aangevuld met eene regeling voor den secretaris van den landraad.

hoezeer dan in hoofdzaak bij den Makassaarschen voorganger aansluitende, niettemin eene reeks bepalingen van anderen oorsprong bergt. Met name is dat het geval op het stuk van de drie kapittels, welke niet naar het gekozen voorbeeld, doch naar specifiek Ambonsche behoefte zijn opgezet en welke handelen over de opperhoofden en residenten der subalterne comptoiren (kap. IV), den ingenieur en fabriek (kap. XII) en de gerechtsboden voor de justitie en den landraad (kap. XVIII). De overgroote meerderheid der desbetreffende bepalingen is ongetwijfeld door Van der Voort of zijne helpers ontworpen, menigmaal in aansluiting bij van de Meesters of de Hooge Regeering ontvangen orders en bevelen en overigens naar eigen inzicht.

Het is belangwekkend na te gaan, of bij die uitwerking ook andere rechtsbronnen zijn benut, als hoedanig vooral in aanmerking komen de Bengaalsche reglementen eenerzijds, de Ambonsche zeventiende eeuwsche regelingen, welke wij van vroeger kennen, anderzijds.

Het Reglement voor Bengalen benut. – Wat de eerstgenoemde rechtsbron betreft, moet in herinnering worden gebracht, dat de Makassaarsche regeling van Roelof Blok, waaruit Van der Voort voor Ambon met volle handen heeft geput, op hare beurt zich voornamelijk gevoed heeft uit het *Permanent Regulament* voor Bengalen, zooals dit in 1755 in eerste lezing was vastgesteld. Het spreekt dus van zelf, dat een zeer nauw middellijk verband bestaat tusschen het *Permanent Regulament* en Van der Voort's rechtsschepping. Voorzoover kon worden nagegaan, is echter geen aanwijzing voorhanden, dat Van der Voort het *Permanent Regulament* van 1755 heeft gekend of rechtstreeks benut.

Anders staat het ten aanzien van de herziene lezing van het *Regulament*, welke te Fort Gustavus in 1761 is tot stand gekomen. Deze is bij de samenstelling van den codex voor de dienaren te Ambon ettelijke malen gehanteerd. Zoo komt in kapittel V, handelende over den fiscaal, een tweetal bepalingen voor, die men te vergeefs zoekt in het reglement voor Celebes, doch in nagenoeg gelijkluidende bewoordingen aantreft in de regeling van 1761.

Reglement Ambon, kap. V (de fiscaal).	*Reglement Bengalen 1761*, kap. III (de fiscaal).
Art. 2. Vermag geen actie weigeren te institueeren teegens degeene, die zig misgreepen hebben, ten ware om evidente pregnante reedenen, welke hij in dien gevalle moet allegueeren en waarover het den regter toekomt te jugeeren.	Art. 4. En vooral niet te weigeren actie t' institueeren teegens degeene, die zig misgreepen hebben, ten ware om evidente en peremptoire redenen, welke hij in dien gevalle moet bijbrengen en waarover den regter toekomt te oordeelen.
Art. 10. Doch zal zulx egter geen plaats hebben in zaken, waaraan zodanige arme en miserabile perzonen gekomen zijn bij weege van transport of cessie, waarmeede hij zig niet mag mesleeren.	Art. 9. Behalven in zaken, waaraan dezulke gekomen zijn bij weege van transport of cessie, wāarmede hij zig niet zal mesleeren.

De zekerheid, dat men te Ambon den Bengaalschen dienarencodex van 1761 te zijner beschikking had, geeft nog aanleiding tot het stellen van eene eenigszins ingewikkelde vraag. Het Ambonsch reglement is naar onze voorstelling grootendeels ontleend aan de Makassaarsche regeling, deze op hare beurt aan de Bengaalsche regeling van 1755, welke wederom aan de Bengaalsche regeling van 1761 ten grondslag ligt. Dientengevolge moet veel van hetgeen uit het reglement van Celebes geput is, zich ook bevinden zoowel in de eerdere als in de latere regeling van Fort Gustavus. Kunnen daarom de schijnbaar aan Makassar ontleende bepalingen niet even wél uit de tweede lezing van Bengalen zijn overgenomen? Ware het zoo, dan zou onze voorstelling, dat Makassar voor Ambon tot legger heeft gediend, verruiming behoeven. Gemakkelijk kan echter worden aangetoond, dat zulks niet het geval is. De kleine onderlinge afwijkingen, welke ook bij naschrijving telkens voorkomen, maken het mogelijk na te gaan welke der beide teksten gevolgd is. Eén voorbeeld uit vele, ook ditmaal aan het hoofdstuk van den fiscaal ontleend, worde hier aangehaald:

Reglement Ambon	*Reglement Makassar*	*Reglement Bengalen 1761.*
Art. 22. Moet vervolgens buiten wetti-	Art. 5 Buyten wettige verhinderingen *van*	Art. 10. Buyten wettige verhinderigen al-

ge verhinderingen *van ziekten als andersints* alle vergaderingen van justitie en den landraad bijwoonen, *niet alleen om in civile zaaken als lid te fungeeren, maar ook* om, of er somwijlen zulke ten tapijte mogte koomen, zich daarbij ampshalve te kunnen voegen.	*siekte als andersints* alle vergaaderingen van justitie bij te woonen, *niet alleen om in civile saaken als lid te fungeeren, maar ook* om, of er somwijlen zaaken ten tapijte mogte koomen, waarbij amptshalve verpligt waer zig te voegen.	le vergaderingen van justitie bij te woonen om, of er somwijlen zaken ten tapijte mogte komen, waarbij amptshalven verpligt ware zich te voegen.

De onderstreepte woorden doen met één oogopslag zien, dat de Makassaarsche, niet de Bengaalsche tekst in het Kasteel Victoria tot voorbeeld heeft gestrekt. Dat is doorgaans en onafgebroken het geval. De legger is van de Kuste Celebes gekomen, eenige aanvullingen of verbeteringen van Hoeglie.

Eerdere Ambonsche instructies benut. — Ten slotte ligt het voor de hand, dat Van der Voort in zijne reglement ook gegevens der vroegere Ambonsche instructies heeft verwerkt. Daarvoor komen in de eerste plaats in aanmerking de kapittels, welke te Ambon zijn opgezet. Doch ook in andere afdeelingen van het reglement zijn sporen van dergelijke ontleening aantoonbaar. Met een tweetal voorbeelden moge hier worden volstaan. Het eene is genomen uit het hoofdstuk van de opperhoofden en residenten der subalterne comptoiren (kap. IV), hetwelk behoort tot de oorspronkelijk Ambonsche massa van het reglement, het ander uit het hoofdstuk van den fiscaal (kap. V), hetwelk grootendeels aan het reglement van Celebes is ontleend.

Artikel 16 van het 4e kapittel luidt:

> Wanneer eenige 's Compagnie's dienaar komt te overlijden, zal daarvan ten eersten kennisse moeten gegeeven worden, met aanhalinge off denselven getesteert en iets nagelaten heeft dan niet en dat overlyden ook agter de voorszeide quitantierollen genoteert werden, met bekentstelling van den dag en datum zijns afstervens en of heeft getesteert dan wel ab intestato is komen te sterven; voorts de nalatenschap ter presentie van twee getuijgen behoorlijk g'inventariseert, verseguld en ter eerster occagie herwaards gesonden worden aan den curator ad lites, ten waaren den boedel van

zo weijnig belang was, dat se geen 20 rijxdaalders konde emporteeren, wanneer die ten hunnen compoiren ten gelde gemaakt mag werden.

In Anthonie Hurdt's *Instructie voor de subalterne hoofden op de buytenresidentiën* van 25 Januari 1678 [1]) leest men:

> Eenig Compagniesdienaar komende te overlyden, zal daar af by eerste occasie kennis herwaards gedaan, ende zulks ook agter de quitantie-rol der verstrekte soldyen genoteerd werden, met specificatie van den dag, en den datum, zyns overlydens, en of hy testament gemaakt heeft, of niet, desgelyks moet de nalatenschap, present getuygen, behoorlijk geïnventariseerd, mitsgaders zodanig besloten, en verseegeld, ter eerster occasie werden overgesonden aan de curateur ad lites, ten ware dezelve van kleyn belang, en geen 20 rijxd. waardig was, wanneer die ten overstaan van de voorn. of andere getuygen, aan de meestbiedende mogen werden verkogt ... [2]).

Is bij deze tekstnaschrijving nog sprake van eenige verschikking van de stof en wijziging van redactie, zulks is niet meer het geval met artikel van het kapittel V, hetwelk nagenoeg met huid en haar uit Hurdt's *Instructie voor den fiscaal* van 10 Maart 1678 [3]) is overgenomen. De teksten worden hier naast elkander geplaatst.

Reglement Ambon, kap. V	*Instructie voor den fiscaal* van 1678.
Art. 35: Wijders incumbeert den fiscaal d' executie van alle civile vonnissen, die bij de respective regtbanken van justitie en den landraad werden gestreeken, te weeten wanneer iemand gecondemneert is en de betaling van eenige somme of andersints en na gedane interpelatie, sommatie en renovatie egter geene voldoening presteert, mitsgaders in Raade parate executie is gedecerneert.	Wijders incumbeerd den fiscaal de executie van alle civiele vonnissen, die in de respective geregts-banken werden gestreken, te weten, zo wanneer iemand gecondemneerd is, in betalinge van eenige somme, of andersints, ende na gedane citatie, sommatie, ende renovatie, egter gene voldoeninge presteerd, mitsgaders in Rade executie gedecerneerd [4]).

[1]) Zie hiervóór. bl. 193, n. 5.
[2]) Valentijn, II, *Beschrijvinge van Amboina, bl. 306*
[3]) Zie hiervóor, bl. 193, n. 6.
[4]) T.a.p., bl. 316.

§ 7. TAILLEFERT'S ALGEMEEN ONTWERP VAN PROCESRECHT (1756-1757).

Taillefert's wetgevende bedrijvigheid. — Zooals wij gezien hebben, valt de wetgevende bemoeiing van Louis Taillefert met de administratieve rechtsregeling voor Bengalen in de jaren 1755 en 1761. In de tijdsruimte, gelegen tusschen zijne eerste en zijne tweede bestuursperiode in Fort Gustavus, van 1755 tot 1759, heeft hij de directie Soeratte bekleed. In die periode heeft de wetgevende bedrijvigheid van den werkzamen en om de rechtspraak bekommerden man niet stilgestaan. Zeer verre vandaar. In de jaren 1756-1757 heeft Taillefert het rechtsmonument ontworpen, dat onder de hier geschetste pogingen der bestuurders om voor de buitenbezittingen langs legislatieven weg verbetering te brengen in rechtspraak en rechtsleven, als verreweg de belangrijkste en omvangrijkste, de eereplaats inneemt: het ontwerp van procesrecht voor de buitenbezittingen.

Dat rechtsgewrocht heeft reeds eerder en in ander verband onze aandacht gehad. Daarom mag hier met deze vermelding en verwijzing naar het vroeger behandelde worden volstaan [1]) [2]).

---

[1]) Mr. J. van Kan, *Uit de rechtsgeschiedenis der Compagnie*, I, Batavia, 1930, bl. 31-43.

[2]) De hier geboden gelegenheid worde benut tot het maken van twee opmerkingen. De eerste betreft de aanduiding van de handschriften van het ontwerp Taillefert. Sedert de verschijning van de in de vorige noot aangehaalde verhandeling heeft in het Landsarchief te Batavia eene vernummering plaats gehad, tengevolge waarvan de handschriften thans aldus worden aangeduid (vgl. bl. 36 noot 5 der *Rechtsgeschiedenis*): Deel I: *Justitie* 64, 67, 97 en 68; deel II: *Justitie* 64, 69, 78 en 14; deel III: *Justitie* 65 en 79, benevens *Justitie* 35; deel VI: *Justitie* 66 en 80, benevens *Justitie* 36.

De tweede opmerking betreft de literatuur over het ontwerp Taillefert. Het blijkt, dat reeds vroeger op het ontwerp de aandacht is gevestigd en wel door de Redactie van het tijdschrift *Het regt in Nederlandsch Indië*, 1e jaargang, 2e deel (1850), bl. 1-9, alwaar met enkele historische gegevens de inhoudsopgave der schets door opsomming van de opschriften der onderscheidene titels wordt vermeld, benevens de considerans der ontwerp-resolutie, welke Taillefert pasklaar had gemaakt voor het geval zijn voorstel door de Hooge Regee.ing zou worden aanvaard.

De naam van den ontwerper wordt aangegeven als Taillefort.

Een vrij overzetveer te Wanagiri (M. N.) in 903 A. D.

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Den 17den Juli jl. verraste Zijne Hoogheid P. A. A. Mangkoe Nagara VII mij met de toezending van een tweetal koperen platen, welke waren opgegraven aan den oostoever van den Bĕngawan Sala, daar, waar deze rivier ten N. O. van Wanagiri een scherpe bocht naar het Oosten maakt en dus in de onmiddellijke nabijheid van genoemde regentschaps-hoofdplaats zelf [1]). Op 22 Juli d. a. v. volgde een tweede stel koperen platen, eveneens uit een tweetal bestaande en opgegraven op hetzelfde erf, toebehoorende aan Jap Bio Ging [2]). Dat echter beide stellen niet bij elkaar behoorden, bleek onmiddellijk uit het verschil in afmetingen; toch bleken zij iets met elkaar te maken te hebben, aangezien een vluchtige lezing van de nog ongereinigde, zeer verweerde en gedeeltelijk sterk beschadigde platen aan het licht bracht, dat zij verschillende redacties bevatten van dezelfde oorkonde.

Het eerste stel, dat wij met het cijfer I zullen aanduiden bestaat uit één aan de korte zijden sterk, aan de lange zijden in geringere mate weggevreten [3]) of afgebroken plaat

[1]) Zie situatieschets. De platen waren reeds eenige jaren geleden opgegraven, doch van de vondst was geen mededeeling gedaan; aangezien men aan het bezit ziekten en rampen toeschreef, die na de vondst plaats hadden, trachtte men ze te verkoopen en werden zij aan Z. H. Mangkoe Nagara VII voor diens collectie aangeboden, waarin zij sindsdien zijn opgenomen. (Men vergelijke Bijdragen 52: 303).

[2]) In dit zoowel als het vorige geval was de plaats, waar de platen in den grond begraven lagen, door eenige rivier-keien gemerkt.

[3]) In sommige gevallen zijn de lettergleuven gespaard gebleven, hoewel

(Ia) met een grootste lengte van 38 cm., en één tamelijk gaaf gebleven plaat, metende 18 × 44 cm. (Ib). Beide platen zijn aan een zijde beschreven met een zorgvuldig laat-middenjavaansch schrift en wel in 13 regels, waarvan echter de zijkanten in beide gevallen door de sterke oxydatie nauwelijks of in het geheel niet leesbaar zijn. Door vergelijking met andere oorkonden uit denzelfden tijd is het echter mogen gelukken de meeste onzekere lezingen te herstellen. Tezamen hebben deze platen waarschijnlijk de geheele oorkonde bevat, die het typische vervloekingsformulier mist.

Het tweede stel, dat wij II zullen noemen, is veel minder gehavend, doch de oppervlakte van een der beide hiertoe behoorende platen is zoo sterk geoxydeerd, dat de inhoud niet meer leesbaar is. De platen meten 11.5 × 33.5 cm., zijn eenzijdig beschreven met 7 regels slordig middenjavaansch schrift, terwijl op plaat IIb aan de achterzijde nog een regel schrift voorkomt, die echter niet het einde van de oorkonde bevat en dus als een invoeging voor de geheel beschreven doch helaas onleesbare andere zijde moet beschouwd worden. Dat deze twee platen de geheele oorkonde niet bevat kunnen hebben, is zeker. Schrift en taal geven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen; de spelling is vrij ouderwetsch (*luaḥ, kamwang, muang*; indien dit althans niet als dialectisch moet worden opgevat), bij I zeer zorgvuldig en systematisch, bij II slordig en wisselend (voortdurende wisseling van *rakryān, rakai* en *rake, mahe* naast *mahai*) en vol fouten (*prahipakṣakṣaya, ajña* enz.).

Thans de inhoud.

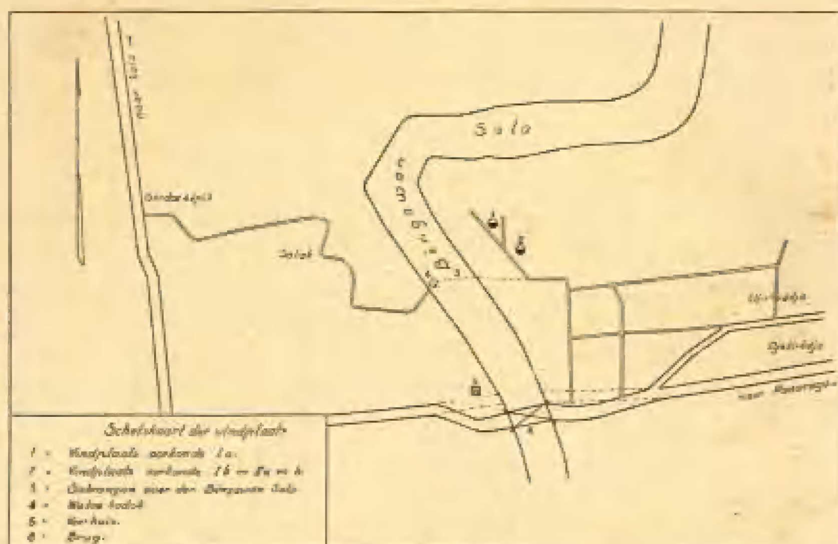
Zooals uit de transscriptie en vertaling kan blijken bevatten de beide oorkonden een bevel van Çrī Mahārājā Rake Watu Kura Dyah Balitung Çrī Dharmodayamahāçambhu, de vorst, die op zijn oorkonde van Caitra 907 (Kĕḍoe) bleek de vroeger als twee verschillende vorsten

---

rondom de plaat sterk is weggevreten, hetgeen ik meen te moeten toeschrijven aan het feit, dat deze gleuven hetzij gevuld waren met verharde boreh of vettig vuil en dus minder aan oxydatie waren blootgesteld, hetzij door hun glad oppervlak minder gelegenheid tot oxydatie boden.

(Foto Holt)

Oorkonde (Ia) uit 903 van een veer te Wanagiri.

Vindplaats. (*Teekening P. W.-M. N.*)

beschouwde Rake Watu Kura en Dharmodayamahāçambhu in één persoon te vereenigen [1]). Dit bevel is uitgevaardigd in 903 en richt zich tot den Raka van Wĕlar, wien wordt opgedragen de gelofte van een gestorven en te Çataçṛngga bijgezetten vorst te volbrengen, door namelijk een veer te stichten. Voorts wordt de Heer van Huwusan bevolen de onder hem ressorteerende gebieden van Tĕlang, Mahe en Paparahuan (gelegen in de omgeving van het huidige Wanagiri) vrij te maken ten behoeve van dien, door genoemde dorpen in heerendienst te onderhouden veerdienst over den Bĕngawan Sala. Ten slotte regelt het bevel de rechtspositie van het te stichten vrijgebied en den handel.

Voorzeker dus, gezien het feit, dat bedoeld veer tot voor kort nog bestond, een welkome vondst [2]).

Alvorens nu den lezer transscriptie en vertaling aan te bieden, wil ik in eenige korte aanteekeningen op enkele belangrijke onderdeelen wijzen.

In de eerste plaats hebben wij in deze oorkonde een nieuw bewijs van Balitungs werkzaamheid en wel op een voor hem zeer beteekenisvolle plaats, n.l. daar, waar de twee deelen van zijn rijk elkaar raakten. Immers, het is niet wel aan te nemen dat een veerdienst zoozeer de zorgen van den vorst zou genieten, dat deze iemand afstand zou laten doen van belangrijke inkomsten teneinde de kostelooze overvaart over een rivier tot stand te brengen, indien deze overvaart niet een belangrijke was. De ligging van het veer nu, juist daar, waar thans nog de groote zuidelijke verkeersader loopt van Midden- naar Oost-Java — van het oude Matarām naar het oude Wĕngkĕr (Panaraga) — verbindt de twee deelen van Java, waarin Balitung door oorkonden van zijn gezag heeft doen blijken. Dr. Goris heeft op dit laatste reeds uitvoerig gewezen in zijne behandeling der eenheid van de matarāmsche dynastie [3]); misschien niet

---

[1]) T. B. G. LXVII (1927): 172 vlgg.

[2]) Het veer is eerst in 1915 door een brug in den weg vervangen.

[3]) Feestbundel K. B. G. deel I: 202 vlgg.

geheel ten rechte, naar het mij voorkomt, brengt hij echter de vindplaatsen van Balitungs oorkonden in verband met diens naamswisseling bij gelegenheid van een huwelijk en veronderstelt hij dat deze vorst zijn machtssfeer in overeenstemming daarmede van zijn oorspronkelijk oostjavaansch gebied (Kaḍiri) verlegde naar Midden-Java. In dat geval zou dan zijne bemoeienis met het juist halfweg gelegen veer over den Bĕngawan (die als grens gediend kan hebben tusschen twee gebiedsdeelen) zelfs als het ware symbolisch zijn geweest.

Kloppen echter de jaartallen?

Zooals men weet heeft de wisseling van den naam Çrī Īçwarakeçawasamarottungga met den naam Çrī Dharmodayamahāçambhu plaats in 907 [1]). Hoe komt het dan echter dat Balitung in onze oorkonde, die van niet minder dan 4 jaren eerder dateert (903), den laatsten en niet den eersten naam draagt? Schijnbaar werpt deze eigenaardigheid de geheele naamstheorie omver.

Gaan wij dan eens na, waarop de meening, dat de naamswisseling in 907 plaats had, berust, dan zien wij dat dit de oorkonde van Blitar is, welke is aangebracht op de achterzijde van een Gaṇeça-beeld [2]). Het in die oorkonde voorkomende jaartal is echter onduidelijk leesbaar en voor verschillende interpretaties vatbaar. Cohen Stuart, die deze oorkonde het eerst in samenwerking met van Limburg Brouwer uitgaf, las niet meer dan de 8 met zekerheid, terwijl hij in het tweede cijfer een 4 vermoedde [3]); Brandes las dit laatste echter terecht als 2 [4]). Het laatste cijfer, door Brandes als 9 gelezen, komt echter in het geheel niet overeen met de 9 van de oorkonde uit het museum te Soerakarta; zooals het er op het facsimile van Cohen Stuart staat, past het niet in het cijfersysteem van dien tijd.

---

[1]) T. B. G. LXVII: 172 vlgg., waar ik verband meende te moeten leggen tusschen deze naamswisseling en een huwelijk, waarvan in bedoelde oorkonde gesproken wordt.

[2]) O. J. O. XXVI.

[3]) T. B. G. XVIII: 109 vlgg.

[4]) De verwisseling van 2 en 4 heeft vaak plaats gehad.

Onze eenige conclusie moet dus zijn, dat de oorkonde van Blitar de theorie, dat de naamswisseling blijvend was en met het huwelijk samenhing noch kan bevestigen, noch bestrijden.

Nemen wij voor een oogenblik aan, dat de oorkonde van Blitar echter juist is gedateerd, dan ontstaat er een interne discrepantie, welke onverklaarbaar schijnt. In 902 toch heet de vorst, behalve met zijn steeds gelijk blijvende namen, ook nog: çrī içwarakeçawotsawatungga [1]). In 903 luidt dit gedeelte van zijn naam: çrī dharmodayamahāçambhu [2]). In 907 mārgaçirṣamāsa luidt het wederom: çrī içwarakeçawasamarottungga [3]), dus met een kleine variant als in 902, om dan in caitramāsa van hetzelfde jaar wederom çrī dharmodayamahāçambhu te luiden [4]). Van eenig systeem is in deze wisseling niets meer te bemerken, zoodat ik, alleen afgaande op deze mogelijkheid (en natuurlijk onder voorbehoud van een juiste dateering van de oorkonde van Blitar) mijn gissing omtrent een samenhang van naamswisseling en een huwelijk in 907 als onwaarschijnlijk zou kunnen laten varen. Er is echter nog een andere mogelijkheid.

Is er chronologisch al weinig systeem in de naamswisseling op te merken, geografisch blijkt zij meer zin te hebben. Het geval doet zich namelijk voor dat alle oorkonden uit Midden-Java, voorzoover zij 's konings naam voeren, daarin het „çrī dharmodayamahāçambhu" hebben opgenomen [5]) terwijl alle oorkonden, waarin de naam „çrī içwarakeçawa" voorkomt, op Oost-Java zijn gevonden [6]). De eenige uitzondering is de plaat van Djĕḍoeng, welke uit 910 dateert en de laatste is van Balitungs charters [7]). Het ligt thans

---

[1]) O. J. O. XXIV.

[2]) De oorkonde van Wanagiri.

[3]) O. J. O. XXVI.

[4]) T. B. G. LXVII: 172 vlgg.

[5]) Die van Wanagiri en voorts T. B. G. LXVII: 172 vlgg (= O. J. O. XXVII en CVIII).

[6]) O. J. O. XXI; O. J. O. XXIV; O. J. O. XXVI.

[7]) O. J. O. XXVIII. Zie GORIS over deze oorkonde in Feestbundel K. B. G. deel I: 204, waar de echtheid betwijfeld wordt.

voor de hand te veronderstellen dat de naamsverschillen kunnen samenhangen met het gebiedsdeel, waarop de oorkonde betrekking had.

Een andere vraag is, in hoeverre Dr. Goris terecht de vindplaatsen der oorkonden in verband brengt met de machtsuitbreiding van den vorst. Plaatsen wij wederom, ter vergemakkelijking der contrôle, de thans bekende oorkonden onder elkaar, dan krijgen wij het volgende staatje [1].

No.	Jaar	Vindplaats	Literatuur
1.	898	Pĕnampikan (Kaḍiri)	O. J. O. XXI
2.	901	Bara Tĕngah *) Kĕḍoe)	O. J. O. XXII
3.	901	Panaraga (Madioen)	O. J. O. XXIII
4.	902	Onbekend (O. Java ?)	O. J. O. XXIV
5.	902	Kĕmbang Aroem *) (Jogja)	O. V. 1925: 41
6.	903	Wanagiri (Soerakarta)	T. B. G. 1933: 269
7.	906	Goenoeng Kidoel *) (Jogja)	O. J. O. XXV
8.	906	Baraboeḍoer *) (Kĕḍoe)	O. V. 1917: 88
9.	907 (?)	Blitar (Kaḍiri)	O. J. O. XXVI
10.	907	Kĕḍoe	T. B. G. 1927: 172
11.	907	Ngadirĕdja (Kĕḍoe)	O. J. O. CVIII (= No. 10)
12.	907	Kĕḍoe	O. J. O. XXVII (= No. 10)
13.	910	Soerabaja (?)	O. J. O. XXVIII
14.	–	Onbekend	O. V. 1925: 18

*) = geen koningsoorkonde.

Zooals men ziet heb ik in deze lijst ook opgenomen de oorkonden, welke weliswaar in Balitungs periode, doch schijnbaar niet door hem zelf zijn uitgevaardigd. Dr. Goris doet dit niet, doch, naar ik meen, misschien ten onrechte. Immers, indien wij in een oorkonde als no. 2, waarin Balitungs naam niet voorkomt, de vermelding vinden van den „rakryān i watu tihang Pu Sanggrāmadhurandhara," dien

[1]) Is Goris' correctie juist dan dienen wij bij deze lijst nog te voegen de oorkonde van 907 uit het Museum te Soerakarta (O. V. 1922: 85) en O. J. O. XXXVI uit 904(6), beide zonder koningsnaam. Zij zijn uit Midden-Java afkomstig (zie Feestbundel K. B. G. deel I: 202 vlgg.).

wij hetzelfde ambt zien bekleeden in de koningsoorkonde van Panaraga (no. 3) uit hetzelfde jaar, dan blijkt hieruit, dat het weglaten van de eerstgenoemde oorkonde de lijst onvolledig zou maken; gaan beide oorkonden toch in hoogste instantie van 's konings macht uit. Hierop wees Krom terecht in „Geschiedenis"[2]: 187.

De door Goris veronderstelde geleidelijke verplaatsing van Balitungs machtssfeer lijkt mij dan ook niet zoo vanzelf sprekend als het werd voorgesteld, ja, het lijkt mij zelfs vrijwel uitgesloten den rakryān van Watu Tihang (= Halu) uit 901, geheeten Pu Sanggrāmadhurandhara, te scheiden van den rakryān van Watu Tihang uit hetzelfde jaar en dragende geheel denzelfden naam, doch voorkomende niet als de vorige op een oorkonde van Midden-Java, doch van Oost-Java. Dientengevolge zou men zelfs moeten aannemen dat Balitung reeds in 901 macht op Midden-Java zou hebben uitgeoefend, en van een langzame doordringing, zich afspiegelende in de geografische verspreiding der oorkonden, blijkt dan niets; de pas gevonden oorkonde van Wanagiri laat zich bovendien evenmin in deze voorstelling van zaken inpassen.

Er is dan ook eigenlijk geen enkele andere reden om Balitung voor een oostjavaansch vorst aan te zien, dan het feit, dat onder zijne oorkonden er verschillende zijn uit Oost-Java en onder anderen de oudste. Toch is er nog wel iets te vinden, wat Dr. Goris' opvatting zou kunnen versterken; ik bedoel de zich thans te Kopenhagen bevindende koperen platen [1]).

Goris spreekt van een oostjavaanschen inhoud dezer platen, zonder dit nader te adstrueeren; waarschijnlijk doelde hij op het voorkomen van een met name genoemd zegelmerk *(jalasamūhalañcana)* en van den titel *pañji* [2]). Indien nu deze oorkonde inderdaad oostjavaansch zou zijn,

---

[1]) O. J. O. XXIV.

[2]) Het woord *pañji* komt ook voor in Balitungs Blitar-oorkonde (O. J. O. XXVI : 13) waar het echter niet zeker is of een titel bedoeld is (*rakryān pañjiwasapamilihan*).

zou daarmede het geheele vraagstuk zijn opgelost, aangezien Balitung daar een beslissing neemt ten aanzien van het vrijgebied te Watu Kura, wat wel niet anders dan zijn eigen apanage kan geweest zijn. Tevens staat er vermeld, dat dit vrijgebied zijn eigen *dharma pangasthūlan* bevatte, hetgeen, moeten wij Van der Tuuk gelooven, zooveel is als een bijzettings-dharma [1]). Dat deze op het gebied van zijn naam-desa was gelegen, is wel zeer aannemelijk [2]). Dit alles klinkt plausibel en schijnt een bewijs te kunnen vormen voor den oostjavaanschen herkomst van onzen vorst; echter, er zijn een paar zaken, die er zich schijnbaar tegen verzetten.

---

[1]) Zie VAN DER TUUK I : 222 s. v. *asthūla.*

[2]) De inhoud luidt als volgt:

„Heil. Çaka-jaren voorbijgegaan 824; Juli-Augustus; vijftiende dag van de lichte maandhelft; [dag van de zesdaagsche week:] Paniron; [dag van de vijfdaagsche week:] Paing; Dinsdag; twintigste woekoe; zevende Kāraṇa = Wiṣṭi; 18e (20e) maanhuis: Pūrwāṣaḍhā; conjunctuur: Çiwa; dat is het tijdstip waarop de Grootkoning, Raka van Watu Kura, Prins van Balitung, Zijne Hoogheid Īçwarakeçawotsawatungga wijzigde (?) de *sima*-bedragen van de dorpsfunctionarissen van Watu Kura, groot Mā Kā 1, betrekking hebbende op zijn privé *dharma pangasthūlan,* (dienende) om op iedere vollemaansdag van de maand Bhādrapada (Augustus-September) door de dorpsfunctionarissen van Watu Kura als vereering gegeven te worden; voorts wat betreft de bevloeide rijstvelden, droge rijstvelden, moerasgronden, suikertuinen, daarvoor moeten zij opbrengen aan zilver 1 Mā per man, gehuchten, ontginningen, 3 Mā ...".

Aanteekeningen.

Maneḥ panima. Is mijn vertaling met „wijzigde de *sima*-bedragen" (de bedragen, welke de dorpsfunctionarissen van Watu Kura elke vollemaansdag van Bhādrapada dienden op te brengen en waarvoor zij de vrijdom van bepaalde belastingen als vergoeding kregen) juist, dan is noch mijn opvatting, als zou de oorkonde een stichting bevatten (gegeven in T. B. G. LXXIII : 86) noch die van KROM (Geschiedenis [2]: 187, waar van een gift gesproken wordt) correct. Bedoelde stichting of gift zou dan reeds eerder plaats hebben gehad; door wien en wanneer is natuurlijk niet na te gaan. De strekking van mijne in geciteerd artikel gedane opmerking blijft echter ongewijzigd.

ing sarahi vat ik op als een variant van *sowang sowang.*

Dat de andere plaat met de eerste tot één stel zou behooren blijkt uit niets; het verschil in lengte der regels pleit er zelfs tegen.

In de eerste plaats wijst de plaats uit de Nāgarakṛtāgama, waar Watu Kura onder kennelijk middenjavaansche plaatsnamen voorkomt, naar Midden-Java en niet naar Oost-Java [1]).

In de tweede plaats komt de vraag op de lippen voor welken vorst tjaṇḍi Lara Djonggrang dan als bijzettingstempel moet hebben gediend? [2])

Beide bezwaren lijken mij echter niet onoverkomelijk te zijn. Wat de plaats in het lofdicht betreft, moeten wij bedenken, dat dergelijke opsommingen niet wetenschappelijk-geografisch plegen te worden gegeven en bijvoorbeeld een plaats in het Panaragasche tusschen plaatsen uit het eigenlijke Midden-Java niet onmogelijk is [3]). Toegegeven moet echter worden dat Bosch' gissing omtrent de gelijkstelling Buḍur = Baraboeḍoer dus geen versterking uit het ter plaatse in de Nāgarakṛtāgama voorkomen van den naam Watu Kura ontvangt.

Wat voorts de bijzettingstempels te Prambanan betreft, die om vele redenen aan den tijd van Balitung of Dakṣa dienen te worden toegeschreven, zoo vindt de toekenning aan den eersten vorst steun in het gemengd çiwaitisch-buddhistisch karakter, dat diens oorkonde van Tadji draagt, in verband met datzelfde verschijnsel, op te merken aan bedoeld tempelcomplex. Aangezien wij mogen aannemen dat de *dharma pangasthūlan* te Watu Kura een bijzettingstjaṇḍi van Balitungs *voorouders* bevatte, kan hier van geen bezwaar gesproken worden [4]).

Inderdaad wijzen dus de feiten, voorzoover zij tot onzen dienst staan, op een oostjavaanschen herkomst van Balitung,

---

[1]) Nāgarakṛtāgama 77 : 3 en T. B. G. LXVII : 182.

[2]) Zooals men weet werd het complex het eerst rechtstreeks met Balitung in verband gebracht door Goris in zijn meergenoemd artikel in den Feestbundel; reeds Rouffaer had aan Dakṣa als stichter gedacht (Bijdragen 1918 : 151 vlgg.)

[3]) Het javaansche gebruik doet eer de mogelijkheid verwachten van een opsomming naar beteekenis, rang of ouderdom.

[4]) Dat neemt echter niet weg dat Balitung zelf óók te Watu Kura kan zijn bijgezet; dubbele bijzettingen zijn van elders bekend.

terwijl wij, de waarschijnlijkheid blijvende erkennen dat hij door inhuwelijking ook over Midden-Java kwam te regeeren, dit feit dus naar den aanvang van zijn optreden dienen te verleggen; nemen wij dit huwelijk in den beginne aan, dan is er ook geen bezwaar de naamsverandering op zijn midden-javaansche oorkonden daarmede in verband te brengen, ook al blijkt dan de belooning voor bij dat huwelijk plaats gehad hebbende diensten eerst in 907 te volgen [1].

Ten opzichte van de titulatuur der Rijksgrooten [2]) leert ons onze nieuwe oorkonde het volgende. In 903 is:

Mapatih i Hino	= Çrī Dakṣottamabāhubajrapratipakṣakṣaya
Rakryān Halu	= Pu Wīrawikrama
Rakryān Sirikan	= Pu Samarawikrānta
Rakryān Wka	= Pu Kutak Pu Bhāswara
Tiruan	= Pu (II: Sang) Çíwāstra
Palarhyang	= Pu Puñjang
Manghūri	= Pu Cakra
Wadihati	= Pu Dapit
Makudur	= Pu Sāmwṛda

Vergelijken wij deze titels (welke wij nog zouden kunnen vermeerderen met dien van den Pangkur e. d., hetgeen ik echter liever wil nalaten, aangezien een wisseling van functionarissen daarbij te vaak zal zijn voorgevallen om er conclusies op te bouwen) met die der andere oorkonden, dan verkrijgen wij het volgende.

De Rijksgrooten van Wadihati, Manghūri, Palarhyang dragen op alle oorkonden van deze periode, waarop zij voorkomen, dezelfde namen, nl. respectievelijk Pu Dapit, Pu Cakra en Pu Puñjang. Die van Makudur heet in 901 (no. 2) Pu Maṇikṣa, in 902 (5), 903 (6) en 907 (10) Pu Sāmwṛda of Sāmwrada, welk verschil wel op verlezing zal berusten. Die

[1]) T. B. G. LXVII: 175.

[2]) De gebruikelijke term „ambtenaar" lijkt mij niet geheel adaequaat, inzooverre dat wij wel zullen mogen aannemen dat de door rakryāns vervulde functies aan de uitoefening van heerlijke rechten en het gebruik van apanages zullen zijn verbonden geweest. Zij zouden met de Makasaarsche Karaëngs te vergelijken zijn (T. B. G. LXXIII: 159 vlgg.).

van Sirikan, in 901 (3) en 903 (6) Pu Samarawikrānta heetende, krijgt er in 907 een titel bij en heet dan Pu Wariga [1]) Samarawikrānta. (10) Bij drie functionarissen echter vindt er met ingang van onze oorkonde een belangrijke wijziging plaats.

In de eerste plaats Pu Wīrawikrama, die in 902 (5) rakryān van Pagĕr Wĕsi was en in 903 (6), 906 (7) en 907 (10) het ambt van Halu en Watu tihang bekleedt, welke ambten, zooals Bosch heeft aannemelijk gemaakt, hetzelfde beteekenen [2]).

In de tweede plaats verdwijnt met ons jaar (903) dan ook Pu Sanggrāmadhurandhara uit de kolom van genoemde ambten; waarschijnlijk is de man dus tusschen Pauṣa 902 en Pauṣa 903 gestorven.

In de derde plaats ontvangt Pu Kutak, die als Wka in 901 (3) en 902 (5) optreedt, met ingang van 903 (6) den extratitel Pu Bhāswara, welke hij in 907 (10) nog draagt.

In de vierde plaats verliest een ander een dergelijken tweeden titel, en wel Pu Asangā Sang Çiwāstra, die aldus in 901 (3) en 902 (5) genoemd wordt, doch in 903 (6) en 907 (10) eenvoudig Pu (Sang) Çiwāstra heet.

Er schijnt dus een belangrijke opschuiving of verandering van anderen aard te hebben plaats gehad, misschien naar aanleiding van den dood van Pu Sanggrāmadhurandhara

---

[1]) Dat *wariga* hier een naam zou zijn is zeer onwaarschijnlijk. Het ligt voor de hand het in verband te brengen met den elders voorkomenden ambtstitel *wariga* = dorpswichelaar (?), ambtenaar voor het uitrekenen der gunstige tijdstippen voor bepaalde handelingen, waartoe de *wariga*, astrologische kalender, gebezigd werd. Dat deze functionaris in het dorpsleven een belangrijke rol zal hebben gespeeld, althans onontbeerlijk was, is zonder meer duidelijk. Hetzelfde geldt voor zijn hoogere ambtgenooten, de Pangkur, Tawān en Tirip. Intusschen zou dan Samarawikrānta aan het hoofd gesteld zijn van alle „Wariga's"; hetzelfde mag men misschien aannemen van het beneden voorkomende *kutak*, wat in onze oorkonde als titel verschijnt, doch elders onder de *mangilala drabya haji* voorkomt. Onlangs wees ik op het verband dat tusschen de hoogste staatsgrooten en deze *mangilala drabya haji* moet worden verondersteld, waarvoor onze oorkonde dus een nieuw bewijs oplevert. Zie T. B. G LXXIII: 166 vlgg.

[2]) O.V. 1925: 46 vlg.

in 902/3. Natuurlijk laten zich hierop geen conclusies bouwen, doch het lijkt mij wel verantwoord op een en ander de aandacht te vestigen.

Wat kunnen wij nu verder omtrent den inhoud van onze oorkonde opmerken?

Allereerst zou ik hier dan de verschillende voorwerpen nader in oogenschouw willen nemen, welke door den Raka van Wĕlar op bevel van den koning en ingevolge de gelofte van een overleden vorst zijn gesticht. Het zijn de volgende: 1 *kamalir*, 3 (II: *umah*) *kamulān*, 1 daarbij behoorende *pangliwattan* (II: *pangliwtan*), 1 *tĕkan pasak* (II: *pasĕk*), 2 *parahu* en 2 daarbij behoorende *giliran*. Waar wij uit de rest van de oorkonden weten, dat het hier om een veerdienst gaat, kan ons het voorkomen van *parahu*'s, booten, niet verbazen. Wat zijn echter de andere zaken?

Afgaande op de door Van der Tuuk gegeven plaatsen kan een *kamalir* zooveel als een *tratag* beteekenen, een uit tijdelijk materiaal opgetrokken bouwwerkje, voornamelijk uit een dak bestaande [1]. Nu is het wel merkwaardig en zeker niet toevallig, dat in het Maleisch تراتق zooveel als „steigerloods" beteekent en ook wel het geheele veer kan aanduiden. Indien wij hier de beteekenis zoo ruim mogelijk nemen, dus „bouwwerk, betrekking hebbende op het aanleggen van een overzetschouw", kunnen wij niet ver mistasten.

Vervolgens komt de *kamulān* of (volgens II) *umah kamulān* aan de beurt. De nauwkeurigheid, waarmede in de oorkonde I de lange ā wordt aangewend, noodzaakt ons deze ook hier niet te verwaarloozen en een beteekenis te zoeken die aan het woord ka-mula-an recht laat wedervaren. Welke huizen *(umah)* nu kunnen „echt, oorspronkelijk of gewoon" zijn in tegenstelling tot „bijzonder, speciaal?" [2]) Het komt mij voor dat wij hier moeten denken aan „woonhuizen" in tegenstelling tot de voorafgaande steigerloods

---

[1]) VAN DER TUUK II: 344a s. v. *kamali*; I: 799b s.v. *rambat*.

[2]) Vgl. uitdrukkingen als de door VAN DER TUUK IV: 582b s. v. *mula* gegevene: „*plendo kĕmulan*", „*waliwis mula*" enz.

en het woord dat volgt. Dit laatste, *pangliwattan* of *pangliwĕtan* (II) zullen wij moeten vertalen met „kookplaats", „keuken", zoodat voor *umah kamulān* wel niet veel anders in aanmerking komt dan „gewoon huis", „woonhuis". Interessant is het overigens te zien hoe in de rest van de oorkonde voortdurend slechts van *kamulān* gesproken wordt en niet van *umah kamulān*. Blijkbaar heeft hier eenzelfde ontwikkeling plaats gehad als welke van „centrale electriciteitsfabriek" eenvoudigweg „Centrale" heeft gemaakt.

Wat een *tĕkan pasĕk* is, is niet met algeheele zekerheid uit te maken. Van der Tuuk geeft het als glosse voor sanskrit *upakārikā*, dat zooveel als „paleis, karavanserai" beteekenen kan en teruggaat op de beteekenis van „helpen, steunen enz." [1]). Afgaande op de beteekenis van het oudjavaansche woord zelf (vaststaande stok,) zou men denken aan een meerpaal; het bijgevoegde getal 1 maakt het niet in de eerste plaats waarschijnlijk dat een der palissaden bedoeld is, welke, zooals wij van de reliefs weten, uit in den grond geslagen palen bestonden en om dorpen en erven waren opgeslagen. Indien het echter mogelijk is dat *tĕkan* reeds zoo vroeg de overdrachtelijke beteekenis van „steun" had, dan is het ook zeer goed mogelijk dat *tĕkan pasĕk* inderdaad zoo iets als een „steunpunt", „bolwerk" kan beteekend hebben.

Wat de beide *parahu*'s hier te maken hebben is zonder meer duidelijk. Minder is dat het geval met de beide *gilirans*. Voorzoover ik dat kan nagaan heeft dit woord overal en steeds de beteekenis van „beurt-", „wissel-", hetwelk hier alleen opgaat, als wij denken aan twee reserve-booten.

Het geheel heeft dan de aanmaak van een steiger (met loods?), drie woonhuizen met één keuken (het is interessant

---

[1]) Van der Tuuk IV : 207b s.v. pasĕk, waar abusievelijk staat *unakârika*; I : 315 vlg. s.v. *upakâra*, *upakâri* en *upakârika*. Een mogelijkheid buiten de beneden gegevene is nog dat het woord zou beteekenen: „boomstok", welke mogelijkheid mij niet groot lijkt op grond van het feit, dat daarvoor naar alle waarschijnlijkheid slechts een bamboe zal zijn gebruikt, welke wel niet zal zijn „gesticht". De algemeene beteekenis van „benoodigdheden", welke aan *upakâra* toekomt, geeft in ons geval geen uitsluitsel.

te zien dat reeds in dien tijd (naar hindoesch model?) de keuken afzonderlijk werd gebouwd), een versterking, twee booten en twee reserve-booten omvat.

Thans nog een enkel woord over de rivier, welke door dezen veerdienst werd overgestoken. Het lijdt geen twijfel of dat is de Bĕngawan Sala geweest; de vindplaats onmiddellijk aan een nog voor kort bestaand in den grooten verkeersader gelegen veer staat daar borg voor. De rivier heet echter anders; I noemt haar Sang Mahawān, II Sang Mahārddhika [1]).

Onwillekeurig is men geneigd om bij den eersten naam aan het woord *hawan* te denken en *mahawān* als „heirweg" te vertalen. Ik wees echter reeds op de stelselmatigheid, waarmede de lengteteekens waren aangebracht, zoodat ik eerder zou willen veronderstellen, dat wij hier een variant hebben van Bagawan (= Bĕngawan, Bagawanta enz.), welk woord hetzelfde beteekent als Mahārddhika (Heer, Heilige enz.) en op sanskrit *bhagawān* teruggaat [2]).

Naar het schijnt kunnen wij enkele der in de oorkonde genoemde namen in de omgeving van het tegenwoordige Wanagiri terugvinden. Zoo wees Z. H. Mangkoe Nagara mij op de padoekoehan Praon, even ten W. van den Goenoeng Gaṇḍoel [3]), waarin wij zonder twijfel Paparahuan

[1]) Ik vestig er de aandacht op dat de Bĕngawan vóór zijn samenvloeiing met de Dĕnkeng vroeger Pĕnambangan heette, welk woord zooveel als „overzetveer" beteekent en wellicht werd ontleend aan ons veer. Dat ook Wanagiri, welks oude naam mij niet bekend is, zijn ontstaan aan het veer te danken heeft, lijkt mij aannemelijk.

Als oude naam van de geheele streek van Wanagiri werd mij opgegeven Kadoewang. Bij Valentijn heette de Bĕngawan Sĕmangi. Zooals men weet liet Mas Said zich op deze rivier tot Soeltan Adiprakosa uitroepen; de rivier heette toen reeds Pĕnambangan. Dit geschiedde echter, naar het schijnt, niet in Wanagiri.

[2]) In de oorkonde uit de Kĕḍoe (thans Museum te Soerakarta) komt echter een *hawān* voor, welke beschermd werd en wel niet veel anders dan een weg kan zijn geweest. Zie T. B. G. LXVII: 206: A7.

[3]) De Goenoeng Gaṇḍoel is de steile rots, welke zich vlak ten W. van de Chineesche kamp in Wanagiri bevindt en waarop men vanuit de controleurswoning (gebouwd onder Mangkoe Nagara II als pasanggrahan) een fraai uitzicht heeft.

kunnen terugvinden. Hetzelfde zal zeker gelden voor Tĕlang, dat volgens Z. H. over zou kunnen zijn in het huidige Tĕlĕng in het onderdistrict Manjaran [1]).

Helaas komen deze namen niet voor op de lijst van *naditirapradeça's*, veer-dorpen, welke te vinden is op een der zgn. Trawoelan-oorkonden [2]).

De oude naam van het veer moet tusschen 903 en 1358 A.D. in onbruik geraakt zijn; dat ons veer, hetwelk het verkeer tusschen Matarām en Wĕngkĕr verzorgde, echter niet op die lijst zou voorkomen, lijkt mij niet wel aan te nemen. Het schijnt niet gemakkelijk te zijn precies de plaats aan te wijzen waar het veer gelegen heeft. Uiteraard zou ik geneigd zijn daarvoor de plek te nemen, waar in 1915 de brug werd gelegd, welke Djoerang gĕmpal heet. Dit klopt ook, zooals Z. H. Mangkoe Nagara mij deed opmerken, met den naam van een der overvaarten op de kaart van Valentijn (Kadjoerang). Niettemin schijnt men ter plaatse meer te gevoelen voor een plaatsing van het oorspronkelijke veer meer noordelijk, daar, waar bij de zoogenaamde Watoe Koḍok nog steeds een doorwaadbare plek is voor vee (dat men liever niet op den grooten weg ziet). De weg zou dan van Gĕrdoe kĕpik oostwaarts geloopen hebben, in vele bochten naar de rivier gaande om zich in Djatirĕdja met den tegenwoordigen weg naar Panaraga te vereenigen. Waar dit veer reeds lang geleden verdwenen is (de toenemende waterschaarschte in den Bĕngawan maakte het eigenlijk overbodig) valt deze zaak natuurlijk niet gemakkelijk uit te maken, temeer, daar de oorkonden dichter bij de tegenwoordige *sabrangan* (doorwaadbare plek) dan bij de brug gevonden werden.

---

[1]) Het is niet onmogelijk dat er vroeger meer namen waren, die uit die der oorkonden zijn ontstaan; zooals misschien niet algemeen bekend is, heeft Mangkoe Nagara IV enkele namen (meestal van plaatsen waar koffie-ondernemingen gevestigd waren) in fraaie kawi-namen omgezet. De Regeering te Batavia vond aanleiding dit ongewenscht te achten, zoodat het bij deze als vorstelijke pasanggrahans beschouwde plaatsen bleef. Thans maken die namen den indruk als zou men hier een reeks zuivere Hindu-namen voor zich hebben, hetgeen dus niet juist is.

[2]) Zie O. V. 1918; 110 en VAN STEIN CALLENFELS in T. A. G. 1924 (41): 57 vlgg.

Van eenige rechten of vrijdommen weet niemand zich iets meer te herinneren; het laatstbestaande veer was gepacht door een Chinees.

Ten slotte, alvorens tot het geven van een transscriptie en vertaling over te gaan, nog een enkel woord over den bijgezetten vorst, wiens gelofte van een blijkens den naam Paparahuan reeds eerder bestaand veer een vrij veer maakte. Hij wordt aangeduid met den term „sang dewata lumāḥ i çataçṛngga" (II) of „haji dewata lumāḥ i çataçṛngga" (I). Deze zelfde naam, „Honderd-top" beteekenend, komt ook voor als die van een gebergte of berg in K. O. II; hij is daar opgenomen in het vervloekingsformulier, waar wordt gezegd: „kamung hyang i dihyang ring satasṛngga . kamung hyang i watu lampyar . kamung hyang marapwi enz." [1]) Nu pleegt men gemeenlijk onder deze *hyang* plaatselijke berggoden te verstaan, doch het lijkt mij thans wel verantwoord deze voorstelling van zaken te verlaten en van vooroudergeesten der op of in die gebergten bijgezette vorsten te spreken [2]). Zien wij dan voorts, dat *satasṛngga* hier als bijstelling van Dihyang (Diëng) gebruikt wordt, dan moet men vertalen: „Gij vooroudergeesten van den Diëng in het Çataçṛngga-gebergte" en komt men er toe om onder dezen laatsten naam het Prahoe-massief te verstaan, waarvan het Diëng-plateau met zijn voorouder-tempels een gedeelte uitmaakte. Wij behoeven dan niet met Kern te denken aan den Soetarĕngga bij Djapara (waar geen belangrijke oudheden zijn gevonden) of aan Saptarĕngga's elders [3]). Met onze voorstelling van zaken is ook de in het Ādiparwan te vinden traditie in overeenstemming, volgens welke Paṇḍu zou zijn bijgezet op den Çataçṛngga; zooals men weet verbindt de huidige traditie nog steeds het noordelijk daarvan gelegen Tĕgal en omgeving met

[1]) K. O. II (COHEN STUART pag. 9).

[2]) Ook ik heb in T. B. G. LXV: 225 vlgg. nog aan een plaatselijke godheid gedacht. Nader onderzoek leerde mij echter, dat deze plaatselijke godheden in feite niet anders kunnen geweest zijn dan locaal vereerde bijgezette vorstenvoorouders of dynastie-stichters.

[3]) KERN, V.G. VI: 307.

Kurukṣetra. Dat het Diëng-gebergte daarbij den Himālaya moest voorstellen is niet meer dan vanzelfsprekend.

***

Oorkonde I

a. 1. ...(poṣa) māsa tithi ṣaṣṭi kṛṣṇa wu ka bu wāra has tā nakṣatra brahma yoga tatkāla ni ājña [1]) çrī mahā rāja rake [2]) ... u-u ... y ... u ... çr... mmodaya ma ...

2. ... [3]) çrī dakṣottama bā hu bajrapratipakṣakṣaya. kumon rake wlar pu su darçana sumiddhākna sot haji dewata lumāḥ ing çataçṛngga. magawaya kamalir mu [6]) ...

3. ... aḥ ing paparahuan ri huwus nikana(ng) gawai rake wlar kamalir 1 ka mulān 3 pangliwattanya 1 tkan pasak 1 parahu 2 giliranya 2 tinañā nika nang rāma ing ...

4. ...jar ya tan wuara sangga han. inujaran sang huwu san pu waluḥ anak wanua i manngahi. de rakryān mapatiḥ kinon umarpa ṇākna ikanang wanua i tlang muang ing mahe [7]) ...

Oorkonde II

a. 1. swasti çakawarṣatīta 825 poṣa māsa tithi ṣaṣṭi kṛṣṇa. wu. ka. wu. wāra. tatkāla ni ajña [1]) çrī mahārāja rakai watu kura dyaḥ balitung

2. çrī dharmmodaya ma hāsambhu [4]). tumurun i rakryān mapatiḥ i hino pu dakṣa bāhubajrapra hipakṣakṣaya [5]). rakai halu pu wīrawikra

3. ma. rake sirikan pu sa marawikrānta. rake wka pu bhāswara. tiruan pu çiwāstra. manghuri pu cakra. wadihati pu ḍapit. makudur

4. pu sāmwṛda. kumon ra ke wlar pu sudarçana. sumiddhākna sot sang de wata lumāḥ ing çataçṛ ngga. magawaya kamalir muang kamulā

---

[1]) lees: ājñā

[2]) lees: watu kura dyaḥ balitung çrī dharmmodayamahāçambhu
Het aantal punten houdt geen verband met de lengte der lacunes.

[3]) lees: tumurun i rakryān mapatiḥ i hino

[4]) sic.

[5]) sic.

[6]) lees: muang kamulān muang parahu irikanang luaḥ

[7]) lees: ing paparahuan kapua watak huwusan

5. ... wusan makakmitana ikanang kamulān muang parahu . umantassakna sang mahawān pratidina pangguhanya mas mā 7 pasang ning kalang mā 2 piṇḍa mā 9 ing satahun. paknānya ...

5. n muang parahu . irika nang luaḥ ing paparahuan . i huwus nikana gawai rakai wlar kamalir 1 umaḥ kamulān 3 pangliwtanya 1 tkan

6. ... muang parāna [1]) i mangmit kamulān . buat thajya nikanang rāma umahāyua asimananā ri kanang dharma. umāryya yan watak huwusan . tar wihang sang huwusan an mangk ...

6. pasĕk 1 giliran 2 parahu 2 dadi ikanang wanua i tlang muang i mahai . i paparahuan kapua wa tak huwusan inalap çīmā nikanang

7. ... halu [2]) pu wīrawikra ma warahan muang ra kryān sirikan pu sama rawikrānta. rakryān wka pu kutak pu bhāswara. tiruan sang çiwāstra. pa lar hyang pu puñjang. halaran pu ...

7. kamulān muang parahu . umĕntassakna sang ma hārddhika buatthajyanya . makana ājñā çrī mahā rāja . kinon rakai wlar umajarang wahuta pa [3])

8. ... pu cakra [4]) pangkur pu rañjan . tawān pu pañjaluan . tirip pu wiṣṇu. anginangin pu nohan. wadihati pu ḍapit. makudur pu sāmwṛda . mangayubhāgya sira kabai ...

9. ... kinon rake wlar umajarang wahuta patiḥ mwang anak wanua i tpi siring nikanang wanua i tlang ing mahe . ing paparahuan . mangayubhāgya ikanang rāma maka ...

10. ... manaḍaha . manginum . maparimwangi . irikana(ng) yan paparaḥ ikanang pasakpasak . patiḥ wungkurul si manungsung mas mā 4 wḍihan yu 1 patiḥ lampuran...

---

[1]) of: paraha

[2]) lees: rakryān halu

[3]) lees: patiḥ

[4]) lees: rakryān manghūri pu cakra

11. ... rangwarang [1]) si wangkĕr . mas mā 4 wḍihan yu 1 wahuta juru si rĕbut mas mā 4 wḍihan yu 1. pihujung ning wahuta si janta pirak mā 8 wḍihan yu 1 pa ...
12. ... n yu 1 . parujar ning patiḥ warangwarang si gring pirak mā 8 wḍihan yu 1 . kalang rika wanwa i kalim wayan pirak mā 2 . kalang i poḥ mas ku 2 kalang i wakung . si wu...
13. ... rikanang susukan sīma sang pa(ng)irahan . i m ... r sang kerawa wineḥ pirak dhā 1 wḍihan yu 1 walandi ranuliḥ pirak mā 8 sowang . anung ...
b. 1. ... ri tla(ng) gustī . si bharata rama ni bahutī . kalang si wgil rama ni gadit . kalima si ḍawal rama ni wujil . winkas si gahata rama ni kañjyal . wariga tamwu ... ta rama ni watū . ... mamā ...
2. nira si gahing rama ni hinān . si guḍir rama ni tiṇḍiḥ . si bngal rama ni krānti . mangla si jantur rama ni nalu . makarisi gaṇḍal rama ni nabha . maweḥ kamwang si timwul rama ni dayī . nahan cihnā nikanang wanua i (IIb heeft op de achterzijde: 1. ni tiṇḍiḥ . wadwa rarai si bngal rama ni krānti . mangla si jantur rama ni nalu . makarisi gāṇḍal rama ni nabha . mawaiḥ kamwang si timbul rama (2) ni dai .)
3. tlang i mahe ing paparahuan an pakabuatthajya ikanang kamulān . muang parahu . umāri an watak huwusan . muang tan katamāna de sang mānak katrīṇi pangkur tawān tirip muang [2]) ...
4. ning mangilala drabya haji kabaiḥ kring . paḍamapuy . pamaṇikan . maṇiga . lwa . malandang . mahuri [3]) ma kalangkang . tapahaji . airhaji . widu . mangidung . tuha paḍahi . kḍi . walyan . paranakkan . sambalsumbu
5. l. watak i dalam . singgaḥ pamṛṣi hulunhaji ityewamādi tan tamā irikanang wanua ri tlang . ing mahe . ing papa rahuan . ikanang dharma ataḥ parāna ni saprakāra ni sukhaduḥkhanya ...

---

[1]) lees: patiḥ warangwarang
[2]) lees: saprakāra
[3]) sic.

6. deyanya mawaiḥ manngahana parmasan ing kataṇḍān . ājñā haji kinonnakan ikanang masamwyawahāra ngkāna hīnghīngana kwaihanya . paṇḍai mas paṇḍai wsi . tam waga gangsa prakāraḥ ...
7. ing satuhān tlung tuhān ing sasīma . yan pangulang kboanya 20 sapi 40 wḍus 80 aṇḍah sawantayan ing sa tuhān tlung tuhān ing sasīma . gulungan tlung pasang . mangaraḥ tlu(ng) lumpang. macaḍar patang paca
8. ḍaran . parahu 1 sungharanya 3 tan patuṇḍāna . ikanang samangkana tan knā dening mangilala drabya haji yāp wan pinikul daganganya. kadyanggānning mabasana . masayang . makacapuri . kapas cungkuḍu [1])
9. garam . wěas . paḍat . lnga . wsi wsi . tamwaga gangsa ityewamādi saprakāra ning dual pinikul kalima bantal ing satuhān pikupikulananya . tlung tuhān ing sasīma . yāpuan lwiḥ sangka
10. ring samangkana . knāna ikana(ng) sakalwiḥnya de sang mangilala soddhāraha(d)i [2]) . kunang ikanang ma ñamwul . manglākha . mañawring . mangapus . mamu but . mangubar . mamukat wungkuḍu . manuhab manuk . mamėsa
11. ṇḍung . manganamanam . manggula manghapū ityewa mādi . kapua ya tribhāgān . sabhāga umarā ring mangila la drabya haji . sabhāga umarā ring dharma . sabhāga umarā ring makmitan dharma samangkana yan wuat (ma)
12. ntas irikanang luaḥ kaniṣṭa . maddhyama . uttama . saluiranikanang inantasakanya tan pintāna ataḥ upahan . yāpwan paminta ataḥ sa upahan salungguḥ ni mahā pātaka pangguhanya . matangya de
13. yan ikanang anak wanua i tlang ing mahe ing papara huan kabaiḥ prayatnāya ri soni nikeng praçasti yathā nyan swasthā

d.i. „Heil Çāka-jaren voorbijgegaan 825; December-Januari; zesde dag van de donkere maandhelft; [dag van de zes-

[1]) of: wungkuḍu
[2]) lees: haji

daagsche week:] Wurukung; [dag van de vijfdaagsche week:] Kaliwon; [dag van de zevendaagsche week:] Woensdag; maanhuis: Hastā [1]); conjunctuur: Brahmā [2]);

dat is het tijdstip van het bevel van Zijne Majesteit den Grootkoning, Heer van den Schildpadsteen, Prins van Balitung, Zijne Hoogheid Dharmodaya Mahāçambhu,

[2] afkomende tot den Rakryān, die Patih is te Hino, Zijne Hoogheid Dakṣottama Bāhubajrapratipakṣakṣaya,

bevelende den Heer van Wĕlar [3]), Heer Sudarçana, dat hij de gelofte doe volvoeren van den Koning Zaliger, die is bijgezet op den Çataçṛngga,

dat hij stichte een steigerloods en (II: woonhuizen en booten) [3] voor de rivier te Paparahuan;

[voorts] nadat de Heer van Wĕlar gesticht heeft: 1 steigerloods, 3 woningen, 1 daartoe behoorende kookplaats, 1 versterking [meerpaal?], 2 booten, 2 daartoe behoorende reserve-exemplaren,

moge [door hem] gevraagd worden aan de dorpsautoriteiten van ... [4] ... (opdat) er geen misverstand [4]) zij wordt de Heer van Huwusan, Heer Waluh, opgezetene van Manĕngahi, persoonlijk geinstrueerd door den Rakryān, die Patih is, om aan te doen bieden het gebied van Tĕlang, van Mahe (II: en van Paparahuan, [5] alles behoorende tot Huwusan);

opdat het diene tot een bewaking van de woningen en de booten, ten einde de overvaart te doen plaats hebben over den Heiligen Mahawān (II: Mahārddhika) [en wel] dagelijks,

---

[1]) 11e (13e) maanhuis.

[2]) Het lijkt mij in overeenstemming met het javaansche denken om in de nauwgezette (en later steeds nauwgezetter wordende) dateering der oorkonden niet te zien een administratieve nauwkeurigheid, doch *een bewijs voor latere vorsten dat de stichting op een magisch-gunstig tijdstip was gedaan en overtreding der bepalingen dus noodwendig ongeluk na zich moest slepen.* Vgl. de vervloekingsformulieren en Erlangga's magische grens.

[3]) Op sommige plaatsen van I zoowel als van II staat *clar.*

[4]) Er kan ook gelezen worden *panggahan*, wat een vertaling zou kunnen geven van: „opdat er geen verdenking zij".

waarvoor getoucheerd worde aan goud 7 Mā, [en] hetgeen den Kalang toekomt[1]) 2 Mā, totaal 9 Mā jaarlijks;

ten bate van ... [6] ... en rechtsheerlijk ten opzichte van het beschermen der woningen; de heerendienst der dorpsautoriteiten bescherme de stichting tegen verwoesting tezwaard;

het [gebied] houde op te ressorteeren onder Huwusan; de Heer van Huwusan verzette zich er niet tegen dat aldus ... [7] ... de Rakryān van Halu, Heer Wīrawikrama worde medegedeeld, alsook de Rakryān van Sirikan, Heer Samarawikrānta; de Rakryān van Wĕka, Heer Kutak Heer Bhāswara; van Tiruan, Heer Çiwāstra; van Palarhyang, Heer Puñjang; van Halaran, Heer ... [8] ... van Manghūri, Heer Cakra; Pangkur, Heer Rañjan; Tawān, Heer Pañjaluan; Tirip, Heer Wiṣṇu; Anginangin, Heer Nohan; Wadihati, Heer Ḍapit; Makudur, Heer Sāmwṛda;

deze allen mogen goedkeuren ... [9] ... de Heer van Wĕlar wordt bevolen mede te deelen aan de Wahuta's, Patihs en opgezetenen der grensdorpen van de gebieden van Tĕlang, Mahe en Paparahuan, dat deze dorpsautoriteiten hunne goedkeuring moeten hechten aan ... [10] ... etende, drinkende, van smeersel en reukwerk voorzien;

daarop worden de getuigengelden gedistribueerd:

de Patih van Wungkurul [2]), Si Manungsung, goud 4 Mā, kleeren 1 stel

de Patih [3]) van Lampuran, ... [11]

de Patih van Warangwarang, Si Wangkĕr, goud 4 Mā, kleeren 1 stel

de Wahuta van Juru, Si Rĕbut, goud 4 Mā, kleeren 1 stel

---

[1]) De uitdrukking *pasang ning kalang* kan ik niet bevredigend verklaren. Moeten wij hierbij denken aan de in dien tijd gebruikelijke beteekenis van *kalang* (dorpsfunctionaris van nog onbekende bemoeienis) of mogen wij reeds denken aan een timmerman, zoodat het geheel zooveel als „reparatiekosten" zou kunnen zijn?

[2]) Elders gelezen: wungkunul.

[3]) Zie voor de titels *patih, wahuta, parujar* en *kalang* T.B.G. LXXIII (1933): 100 vlg. en GORIS in T.B.G. LXX: 163 vlgg.

Patih behoeft ook thans niet een hooge titel te zijn; de hoogheid van den patih wordt uitgemaakt door den rang van zijn Heer, aangezien het zooveel beteekent als „uitvoerder der bevelen". Wordt gesproken van

de Pihujung van den Wahuta, Si Janta, zilver 8 Mā, kleeren 1 stel

de Parujar ... [12] ... kleeren 1 stel

de Parujar van den Patih van Warangwarang, Si Gĕring, zilver 8 Mā kleeren 1 stel

de Kalang van het gebied van Kalimwayan, zilver 2 Mā

de Kalang van Poh, goud 2 Ku

de Kalang van Wakung, Si Wu ... [1]) [13]

voor het afbakenen van het vrijgebied:

de Pangirahan te ..., Sang Kerawa, zilver 1 Dhā, kleeren 1 stel

de Walanda's van dezen, *nulih*, zilver 8 Mā elk [2])

... [b 1] ... te Tĕlang:

de Gustī: Si Bharata, vader van Bahutī;

de Kalang: Si Wĕgil, vader van Gadit;

de Kalima: Si Dawal, vader van Wujil;

de Winĕkas: Si Gahata, vader van Kañjyal;

de Wariga: Tamwu ... vader van Watū; [2]

---

den patih van Wungkurul dan zullen wij ook een *sang* of *pu wungkurul* moeten veronderstellen. Er is geen reden om te veronderstellen dat de beteekenis van *patih* zich in den loop der eeuwen belangrijk zou hebben gewijzigd.

Wahuta is nog steeds onverklaard. De door VAN DER TUUK III: 447 gegeven glosse: *mabaju sĕlĕm* (zwartjas), brengt ons geen stap verder.

Voor *parujar* zie de boven geciteerde plaatsen.

Ook *kalang* is nog onverklaard, hoewel het aan te nemen is, dat hier zeker geen timmerman is bedoeld. Dat het timmermanschap met de functie van den dorpsfunctionaris (*rāma*) *kalang* zal hebben samengehangen, daartegen pleit echter niets.

[1]) De opgesomde ambtenaren van *patih* tot en met *kalang* zijn willekeurig gekozen en afkomstig van dorpen, die zich op grooten afstand van Wanagiri kunnen bevonden hebben. Zij komen namelijk ook op oorkonden uit geheel andere streken als getuigen voor; hun plaatsnamen zeggen dus niets in verband met de stichting.

[2]) De beteekenis van *pangirahan* en *walanda* ontgaat mij; waarschijnlijk hebben zij betrekking gehad op het afbakenen van het terrein, het opstellen en vervaardigen van de oorkonde-steen enz. Misschien steekt in *nulih* geen naam, doch een vorm van *tulih*, *tuli* (vergelijk *panuli*), penseel, verfstof).

de ... Si Gahing, vader van Hinān; Si Guḍir, vader van Tiṇḍih;

de Wadwa Rarai (II) Si Bĕngal, vader van Krānti;

de Mangĕla: Si Jantur, vader van Nalu;

de Makarisi: Gaṇḍal, vader van Nabha;

de Maweh kamwang: Si Timwul, vader van Dayī [1]);

aldus tot een teeken voor de gebieden van [3] Tĕlang, Mahe en Paparahuan, dat zij voor de woningen en booten in heerendienst zijn; zij houden op te ressorteeren onder Huwusan;

voorts mogen zij niet betreden worden door de drie Mānaks: Pangkur, Tawān en Tirip en ... alle [4] degenen, die 's Konings emolumenten incasseeren [2]), alle: *kring* [3]), *paḍamapuy* [4]), *pamaṇikan* [5]), *maṇiga* [6]), *lwa* [7]), *malandang* [8]), *mahuri* [9]), *makalangkang* [10]), *tapahaji* [11]), *airhaji* [12]), *widu* [13]),

---

[1]) *Gusti* tot en met *maweh kamwang* zijn personen uit de dorpen der stichting. Hoewel ik ze onvertaald liet, kunnen wij van enkele de functie wel nagaan. Deze behoeft niet permanent geweest te zijn, doch kan occasioneel zijn voorgekomen bij plechtigheden als de onze. Hiervoor pleit de *maweh kamwang* = de man die de bloemen uitreikte (vgl. *wotsari* en Rāmalegenden enz. I: 277). Op hem zal het *maparimwangi* van Ia: 10 slaan. De *mangĕla* kan de kok der in Ia: 10 genoemde spijzen geweest zijn. *Makarisi* is onbekend. De *wadwa rarai* kan hebben overeengekomen met de elders genoemde *tuha tĕrĕh* (zie GORIS in T.B.G. LXX: 164). *Wariga* is hier ongetwijfeld de dorpswichelaar. Zie verder de geciteerde plaats en T.B.G. LXXIII: 101.

[2]) Zie voor de gedeeltelijke vertaling of verklaring dezer reeks van kratonbewoners, die op 's vorsten kosten leefden T.B.G. LXV: 245 vlgg. (aangevuld T.B.G. LXVII: 175 noot 7) en voor hun positie en beteekenis nog T.B.G. LXXIII: 166 vlgg.

[3]) Zie T.B.G. LXV: 246.

[4]) Ibidem 247.

[5]) Ibidem 256.

[6]) Ibidem 256.

[7]) Lees: *lca*. Zie ibidem 251.

[8]) Ibidem 251.

[9]) Lees: *manghūri*. Ibidem 254.

[10]) Ibidem 252.

[11]) Ibidem 250.

[12]) Ibidem 250.

[13]) Ibidem 265.

mangidung [1]), *tuha paḍahi* [2]), *kḍi* [3]), *walyan* [4]), *paranakkan* [5]), *sambalsumbul* [6]) [5] *watak i dalam* [7]), *singgah* [8]), *pamṛṣi* [9]), *hulunhaji* [10]) enzoovoort, die mogen niet binnengaan het gebied van Tëlang, van Mahe, van Paparahuan; het vrijgebied is rechtsheerlijk in alle soorten van lusten en lasten hetzelve betreffende ... [6] zijn plicht te zorgen dat de betalingen bij de onderteekening tot de helft gaan [11]);

het koninklijk bevel doet [voorts] bevolen worden de handelaren terplaatse in hun aantal beperkt te zijn: goudsmeden, koper[smeden], brons[smeden], alle ... [7] per baas op drie bazen per vrijgebied; indien er gedreven wordt, dan [zijn vrij] 20 buffels, 40 koeien, 80 schapen, een kooi vol eenden [12]) per baas op drie bazen per vrijgebied; voor vervoer per as drie span; van wat gebonden wordt drie *lumpangs*; voor schoudervrachten vier schoudervrachten; [8] één schip met drie *sunghara*'s zonder opstapeling [13]); dat

---

[1]) Ibidem 265.

[2]) Zie KUNST, Oudjavaansche muziekinstrumenten 10/11, 84 en tabellen A en B; GORIS, T.B.G. LXX: 165.

[3]) T.B.G. LXV: 264.

[4]) Ibidem 264.

[5]) Ibidem 247.

[6]) Ibidem 265.

[7]) Ibidem 267 (*watĕk i jro*).

[8]) Ibidem 266.

[9]) Ibidem 266.

[10]) Ibidem 266.

[11]) Vertaling onzeker. *Kataṇḍan* kan natuurlijk ook zooveel als „griffie" beteekenen; de vertaling van *parmasan* met „betalingen" is gissenderwijze.

[12]) Bedoeld zal zijn een „koppel", zooals men ze thans nog langs de wegen gedreven ziet.

[13]) In de oorkonden komen verschillende soorten schepen voor, als: *parahu pawilijan* (koop-schuit) (O.J.O. XLIII); *parahu masunghara* (ibidem); *parahu langkapan* (O.J.O. LIX) *parahu hiliran* (O.J.O. XII); *parahu sajuragan* (O.J.O. CXVIII) enz. Vooral de studie van de namen in O.J.O. CXII beveel ik ten zeerste aan bij degenen die thuis zijn in de terminologie der javaansche (maḍoereesche) scheepvaart. Zonder hulp van deze zijde is het nauwelijks mogelijk een denkbeeld te vormen omtrent de beteekenis van de verschillende typen. Opgemerkt dient te worden dat wij zoowel een *sunghara* als afzonderlijk schip vermeld vinden, als dat

alles mag niet getroffen worden door hen die 's Konings emolumenten incasseeren;

als echter hun koopwaar gepikoeld wordt, zooals bij het verkoopen van kains, het verkoopen van koperwerk, het verkoopen van sirihstellen, ruw katoen, morinda citrifolia, [9] zout, ongepelde rijst, gedroogde visch [1]), sesamolie, ijzerwerk, koperwerk, bronswerk, enzoovoort, [dan is vrij] van alle koopwaren, die gepikoeld worden, [tot] de vijfde pikoelan per pikoel-baas op drie bazen per vrijgebied;

indien er echter meer is dan dat [10] dan worde alles, wat meer is dan dat, getroffen door hen die 's Konings *soddhāra* [2]) incasseeren;

voorts [wat betreft] het zwartverven, roodlakken, roodverven, spinnen, omwinden, roodkleuren, *wungkuḍu* indikken [3]), vogels vangen, strikken maken, [11] allerlei vlechtwerk maken, suiker maken, kalk maken enzoovoort [4]), dat alles wordt in drieën verdeeld: een deel komt aan degenen die 's Konings emolumenten incasseeren, een deel komt aan de stichting, een deel komt aan de beschermers der stichting;

aldus indien een vlot [12] de rivier oversteekt, gering, middel of groot, dan moge het van niets wat overgezet wordt ook maar eenig loon verzoeken; indien toch iemand loon verzoekt, wat ook maar, dan moge het verblijf in de Groote Hel zijn deel zijn:

dit is de reden waarom de [13] opgezetenen van de gebieden van Tĕlang, Mahe en Paparahuan allen tot plicht

---

er gesproken wordt van een *parahu masunghara*. Kan het *hiliran* van O.J.O. CXII met het *giliran* van onze oorkonde Ia: 3 verband houden?

[1]) Elders *paḍĕt*. Zie T. B. G. LXV: 276. De hier gegeven vertaling is op gezag van een mededeeling van den Heer R. L. Mellema, volgens wien in Oost-Java onder *paḍĕt* „gedroogde gezouten visch" wordt verstaan.

[2]) Op onze plaat is ook een lezing mogelijk: *soddhā rahadi* (s. van de prinsen), doch op grond van parallel-plaatsen niet waarschijnlijk. De ware beteekenis van *soddhāra* kan ik slechts gissen (= *drabya*).

[3]) Zal een bereidingswijze van *tjangkoedoe* zijn (een verfstof). Zie T.B.G. LXV: 274 (*manulang wungkuḍu*).

[4]) Zie voor de voorgaande ambachten T. B. G. LXV: 273 vlgg.

hebben zich toe te leggen op den inhoud [1]) van den stichtingsbrief, opdat het hun welga".

***

Versta ik den inhoud goed, dan heeft dus Koning Balitung op den genoemden datum door tusschenkomst van zijn patih aan den Raka van Wĕlar bevolen een overzetveer met toebehooren te stichten ter voldoening aan een koninklijke gelofte en tevens aan den Heer van Huwusan gelast de gebieden van Tĕlang, Mahe en Paparahuan vrij te maken van belastingen (o. a. aan dezen en den Koning of diens gemachtigden, *mangilala drabya haji*, op te brengen), opdat uit de vrijgemaakte gelden het onderhoud van het veer zou worden bekostigd. Hiertoe werden bedoelde dorpen tot *sima* gemaakt en hadden zij jaarlijks een gegeven som aan den veerdienst af te dragen (9 Mā goud). Hofgrooten, ambtenaren en functionarissen der dorpen treden vervolgens op als getuigen, waarvoor zij geld en kleeren krijgen, benevens eten, drinken, bloemen enz. Allen, ook degenen, die de plechtigheid bedienen, worden met name opgesomd.

Voorts verordineert de koning dat de handel der genoemde dorpen tot op zekere hoogte vrij zal zijn van belastingen (te innen door de *mangilala drabya haji*) en regelt hij de vrije hoeveelheden; ten slotte wordt den bedienaars van het veer uitdrukkelijk verboden van hen, die overgezet worden, gelden aan te nemen — hun vergoeding lag in de in Ia 5 genoemde jaarlijksche uitkeeringen [2]).

Jogjakarta, Augustus 1933.

---

[1]) In T.B.G. LXVII: 212 staat op de overeenkomstige plaats: *kayatnaknantāsoni* (oorkonde van de Kĕḍoe), wat mijn vertaling met „inhoud" (*sa-uni*) onzeker maakt. Kan het ontstaan zijn uit *swani*?

[2]) Het kan misschien iemand verbazen, die den Bĕngawan slechts in den drogen tijd gezien heeft, dat over deze rivier een zoo belangrijk veer zou hebben gevoerd. Men vergete echter niet dat hoogstwaarschijnlijk voor duizend jaren ook in den drogen tijd de Bĕngawan voldoende water bevatte, aangezien zijn brongebied nog niet ontboscht zal geweest zijn, zooals thans het geval is.

De „batoe tatahan" bij Air Poear (Pasemah-landen)

door

H. W. VONK.

Over de in Zuid-Sumatra voorkomende oudheden zijn reeds tal van publicaties verschenen.

Een der oudste is wel een artikel van den Officier van Gezondheid E.P. Tombrink, opgenomen in dit Tijdschrift, deel XIX (1870) getiteld „Hindoe-monumenten in de Bovenlanden van Palembang, als bron van geschiedkundig onderzoek".

Zooals uit dezen titel blijkt, werden destijds de hier aangetroffen oudheden opgevat als overblijfselen van een vroegere Hindoe-beschaving.

Langen tijd bleef men die meening toegedaan. Verwezen moge worden naar onderscheidene plaatsen in de publicaties van den Oud-Resident van Palembang, den Heer L. C. Westenenk.

Het eerste diepgaand onderzoek naar de op de Pasemah-hoogvlakte voorkomende overblijfselen van een oude cultuur werd ingesteld door den Heer A. N. J. Th. à Th. van der Hoop, die in het jaar 1932 promoveerde op het proefschrift *Megalithic remains in South-Sumatra.*

Hoewel de Heer Van der Hoop niet tot een bepaalde slotsom kon komen, aangezien de bestudeering van deze oudheden nog in een beginstadium verkeert en hij de vraag wie de makers van de op de Pasemah-hoogvlakte voorkomende beelden waren, nog niet kon beantwoorden, constateert hij toch dat niet gebleken is dat de makers van die beelden Hindoes waren of onder Hindoe-invloed stonden, terwijl hij voorts van meening is dat de tijd waarin deze beelden gemaakt zijn, niet vóór het begin van onze jaartelling gedacht mag worden.

Het belangrijkste punt voor deze dateering is het voorkomen van een keteltrom op een der beelden, en wel op de „Batoe-gadjah", gevonden nabij doesoen Pagar Gading (foto No. 89 e.v., bl. 34, 82 en 158 van genoemd proefschrift).

Deze steen was tot dusverre de eenige, waar de afbeelding van een keteltrom duidelijk op voorkomt.

In het vorig jaar is het mij mogen gelukken een steen te ontdekken, waar ook een afbeelding van een keteltrom op voorkomt.

Ik was bezig een foto te maken van een „steenen trap", voorkomende in een sawah nabij doesoen Air Poear, marga Moelak Oeloe, Pasemahlanden, toen ik van nieuwsgierig toegeloopen bewoners van genoemde doesoen vernam dat zich in de nabijheid een steen bevond met inkervingen, een „batoe tatahan". Omtrent de beteekenis van die inkervingen kon men mij niet inlichten.

Na mijn foto van de „batoe tangga" genomen te hebben, volgde ik mijn berichtgevers om de „batoe tatahan" te zien. Op ruim ½ K.M. van de doesoen Air Poear vond ik inderdaad een steen, die bewerkt was, gelegen aan den oever van een klein riviertje.

De steen bleek omgekeerd te liggen. Het riviertje stroomde langs den voet van een heuveltje, doch het was niet na te gaan of de steen van boven was afgerold, dan wel van nabij den oever naar beneden was gevallen.

Na het schoonmaken van den steen werd bijgaande foto (1) gemaakt.

De figuren op den steen vat ik als volgt op: Links een menschelijke figuur, loopende, die met de rechterhand een karbouw trekt. Opmerkelijk is de neusring van den karbouw.

Rechts eveneens een menschelijke figuur. De linkerhand is niet heel duidelijk, doch het lijkt dat deze den hoorn van een karbouw vasthoudt. De kop van den karbouw is duidelijk, ook de neusring. Niet te zien is waarheen het touw leidt dat aan den neusring vastzit.

Tusschen beide figuren in, door de linksche met de linkerhand en door de rechtsche met de rechterhand vastgehouden, een *keteltrom*.

De teekening van deze keteltrom is zeer duidelijk.

Onder de trom de kop van een hond, die de tanden laat zien.

Volgens het proefschrift van Van der Hoop (blz. 75) worden hier geen afbeeldingen van honden aangetroffen. Deze steen is dus de eerste waar een hond op voorkomt.

De teekening onder den hondekop is niet duidelijk. De eerste indruk is dat deze de bovenkaak van een krokodil voorstelt. Echter ontbreekt dan de onderkaak, terwijl in elk geval de tanden van de onderkaak toch zichtbaar zouden moeten zijn.

Meer waarschijnlijk lijkt het m.i. dat die teekening een versiering van den hond voorstelt; afbeeldingen van versierde dieren zijn tot nu toe echter niet aangetroffen. Toch lijk het mij een versiering, en wel eene, weergevende gedroogde peulvruchten, zooals die thans nog wel voorkomen als versiering van de „perobatan", een met kralen en schelpen versierd bamboeschildje dat vroeger door de animistische Pasemahers bij de geboorte der kinderen gebruikt werd om aan de geesten een lang en gelukkig leven voor de jonggeborenen af te smeeken.

Hieronder lijkt de steen nog verder bewerkt te zijn geweest. Die teekeningen zijn echter zoo verweerd dat de beteekenis daarvan niet meer is na te gaan.

Slechts één zijde van dezen steen is bewerkt. De andere zijden zijn geen van alle van teekeningen voorzien.

Andere steenen beelden of dolmen zijn in de nabijheid niet bekend. In de op ± 3 K.M. van Air Poear gelegen doesoen Lesoeng Batoe bevindt zich, zooals de naam van de doesoen ook reeds aanduidt, een lesoeng batoe, terwijl zich nabij de op ± 3 K.M. van daar gelegen doesoen Geramat weer een beeld bevindt (Van der Hoop blz. 24).

Reeds vele beelden op de Pasemahhoogvlakte zijn thans bekend. De bevolking laat zich aan die beelden echter niets gelegen liggen, en koestert er geen belangstelling voor. Toont men interesse voor die beelden, dan blijkt zoo af en toe het bestaan van tot nu toe niet of niet meer bekende beelden.

1. Batoe tatahan bij Air Poear (Pasemah-landen)

2. *Beeld bij de doesoen Lesoeng Batoe*
(Pasemah-landen)

Zoo deelde de Pasirah van de marga Pagar Goenoeng, welke marga thans tot de onderafdeeling Lematang Oeloe behoort, mij mede dat nabij doesoen Lesoeng Batoe in die marga zich een beeld bevindt, dat grof bewerkt was en waarvan de beteekenis niet meer was na te gaan.

Bij onderzoek bleek onmiddellijk dat het gevonden beeld slechts een klein stuk was van een groot beeld, dat omgevallen en grootendeels met aarde bedekt was.

Het beeld werd ontgraven en overeind getrokken. Het hoofd lag los tegen het beeld aan, en was waarschijnlijk bij het vallen van het beeld afgebroken.

Het beeld stelt voor een menschelijke figuur met een kind op den rug, staande voor een rund. Het hoofd is bedekt met een helm, zooals die op vele beelden voorkomt.

Beide figuren zijn gekleed in een lange, tot even boven de knieën reikende jas, om het middel een gordel.

Bij voortgaand onderzoek zullen zeker nog vele beelden gevonden worden.

Pagar Alam, 14 Maart 1934.

NASCHRIFT.

De vondst van den Controleur van Pasemah, den Heer H. W. Vonk, is prehistorisch van groot belang. Het verband tusschen de Palembangsche megalithen en de bronzen keteltrommen, een van de interessantste ontdekkingen van Dr. Van den Hoop in Boven-Palembang, stond tot nog toe alleen vast door het voorkomen van een keteltrom aan het beeld te Batoe Gadjah. De op den steen van Air Poear zeer duidelijk herkenbare trom is een welkome aanvulling van het bewijsmateriaal.

Waar in vorenstaand artikel de heer Vonk de meening van Dr. Van der Hoop citeert, dat de Palembangsche megalithencultuur niet ouder kan zijn dan het begin der Christelijke jaartelling, kan hier en passant de aandacht op het ondervolgende gevestigd worden.

De meening van Dr. Van der Hoop is gevestigd op het voorkomen van kleine bronzen keteltrommetjes in graven in Indo-China tegelijk met Chineesche objecten en munten,

die Dr. V. Goloubew het materiaal hebben verschaft, deze graven te dateeren ongeveer 50-100 A.D.

Echter zijn deze trommetjes uit Indo-China slechts gedegenereerde nakomelingen van de echte oude keteltrommen. In den aanvang zijn deze fraaie stukken aan de eigenaars mede in het graf gegeven, maar zooals overal ter wereld begon men het ook hier zonde te vinden dergelijke waardevolle en nog goed bruikbare voorwerpen op een dusdanige wijze kwijt te raken en ging men er toe over slechte en waardelooze nabootsingen er voor in de plaats te stellen.

Het ligt voor de hand, dat een geruimen tijd is heengegaan over de vervanging der echte stukken door de nabootsingen, en waar wij in de oude typen zelf nog een heele ontwikkelingsgeschiedenis aan de hand van het ornament kunnen vaststellen, is het niet te gewaagd, aan te nemen, dat, als de graven van Dong-Son uit ongeveer 50-100 A. D. stammen, de bronscultuur, waar de keteltrommen toe behooren eenige eeuwen ouder moet zijn. Te Dong-Son hebben wij te doen met de allerlaatste uitloopers dier oude bronscultuur.

M.i. is het dan ook veiliger den aanvang der bronstijd in Indo-China op ongeveer 500 v. Chr. en die in den Archipel, waar de alleroudste periode met op de trommen nog goed-herkenbare menschelijke figuren nog niet is aangetroffen en waar de bronstijd schijnt te zijn aangevangen met keteltrommen type II, waarbij de menschelijke figuren zich tot onherkenbare wuivende veeren ontwikkeld hadden, een paar honderd jaar later te plaatsen, dus omstreeks 300 v. Chr. Het ornament toch heeft gedurende den bronstijd in den Archipel een geheel eigen ontwikkelingsgang doorgemaakt, met zeer merkwaardige locale varianten en men kan den tijd voor deze ontwikkeling niet al te kort nemen, vooral niet bij het bekende conservatisme der Archipelbevolking juist op het gebied van ornament.

Dr. P. V. van STEIN CALLENFELS.

Pagar Alam, 14 Maart 1934.

De beteekenis van den zonnehoed bij de Oost-Toradjas

door

Dr. ALB. C. KRUYT.

We zullen ons eenige oogenblikken bezig houden met een onderdeel onzer uitrusting, waarvoor het mannelijk deel van ons, Westerlingen, gewoonlijk weinig aandacht over heeft, namelijk met den hoed van de Oost-Toradjas. Voor een hoofddeksel kennen deze menschen verschillende namen. We hebben in de eerste plaats *songko*, een woord, dat we juist zoo bij de Makassaren en Boegineezen, Javanen en Maleiers terugvinden, zoodat het wel mogelijk is, dat het woord door de Toradjas is overgenomen, waar zij, zooals we straks zullen zien, vroeger geen hoeden hebben gekend.

Onder *songko* dan verstaat men een kap of muts of hoed, zonder of met een kleinen rand. Het kapje en de fez, die Mohammedanen op het hoofd plegen te dragen, zijn *songko*; de kalebasdop, die Toradjas zich op het hoofd drukken, en de mutsen van palm- en pandan-blad gevlochten, die moeten dienen om het lange haar bijeen te houden, zijn *songko*; de helm waarmee een kind ter wereld komt, is een *songko*. Met dezen naam ook worden allerlei westersche hoeden aangeduid, die de handel met kisten vol invoert, en die graag gekocht worden.

Aan dezen *songko* zal ik verder geen woord wijden. Ik wil het hebben over een ander soort hoed, dien we niet anders dan „zonnehoed" kunnen noemen, en dien we uit de Indische samenleving kennen: een ronde van palm- of pandanusblad genaaide hoed in de gedaante van een braadpan van allerlei afmetingen, tusschen 4 dm. en soms bijna

een meter middellijn. Van binnen is een opstaande rand aangebracht, die om het hoofd klemt, als de hoed is opgezet.

Nagenoeg overal waar men in Indië komt kan men mannen en vrouwen met dergelijke hoeden op den weg zien loopen, of op den akker zien werken. Men zou ze met evenveel recht regenhoeden kunnen noemen, want onder den hoed bergt men die kleedingstukken, die men niet nat wil laten worden. De Oost-Toradjas nu kennen twee soorten van zonnehoeden; de eene lijkt op de pas beschrevene, zooals die algemeen in Indië voorkomt, en de andere is puntig opgebouwd, vaak ook van een naar boven omgekrulden rand voorzien. Dit puntige model kan men ook op Java en andere eilanden zien. De Oost-Toradjas maken zoo'n puntigen hoed op het rijstblok: de aan elkaar geregen bladeren, die de punt zullen vormen, worden in het stampgat gestoken, en dan over den rand ervan naar buiten gebogen. Als regel zijn het alleen vrouwen, die deze hoeden maken; een bepaalden tijd voor dit werk kent men niet, maar aangezien ze veelal gebruikt worden gedurende den oogst, is men er tegen dien tijd het meest mee bezig.

Men kent twee namen voor deze zonnehoeden. Adriani noemt in zijn woordenboek den puntigen hoed *toroe*, en den platten *tinii*. *Toroe* is hetzelfde woord als het Mal. *toedoeng*. *Tinii* is afgeleid van *tii*, het geluid van vallende druppels, zoodat Adriani vermoedt, dat *tinii* de beteekenis heeft van „de beregende". Deze naamsaanduiding geldt voor de landstreken Lage en Onda'e, de twee toonaangevende stammen onder de Bare'e sprekers. Het dialekt der To Lage heeft Dr. Adriani dan ook genomen als grondslag voor de officieele Bare'e- taal, die door de scholen algemeen bekend is geworden.

Bij andere stammen, waarvan de Poe'oe mboto-groep de voornaamste is, worden de beide namen juist omgekeerd gebruikt: hier is de platte zonnehoed de *toroe*, en de spitse de *tinii*. Ook in het gebruik der beide soorten verschillen de stammen soms onderling, zoodat ik vermoed, dat er geen essentieel onderscheid tusschen beide gemaakt wordt. Maar men kan wel zeggen, dat de punthoed als voornamer

wordt beschouwd dan de platte hoed. De eerste is dan ook veel bewerkelijker en gewoonlijk mooier versierd dan de platte hoed, waarvan men zelden een fraai bewerkt exemplaar te zien krijgt.

Naast *toroe* bestaat nog *soroeë*. Aldus wordt de zonnehoed in de priestertaal genoemd, maar men hoort het ook meermalen in het dagelijksch leven gebruiken. *Soroeë* is op een wijze gemaakt, zooals dit met veel woorden in de priestertaal is gebeurd: *toroe* is door een willekeurige verandering van de eerste letter tot *soroe* geworden, en daarachter is het thans doode lidwoord *e* geplaatst.

We behoeven niet lang onder de afdeelingen van het Toradja-volk rondgekeken te hebben om tot de overtuiging te komen, dat de zonnehoed geen oorspronkelijk bezit van hen is. Dit blijkt al dadelijk hieruit, dat verscheiden stammen hem nooit gekend hebben. Zoo de To Bada' en verscheiden stammen van de Koro-groep. Anderen, zooals de To Napoë, kennen den zonnehoed wel, maar slechts in een paar bijzondere omstandigheden, waaruit blijkt, dat het geen gemeen bezit is. Alleen bij de Sa'dan- en Mamasa-groepen der Zuid-Toradjas, en bij de Kaili- en Sigi-groepen van de West-Toradjas kan het gebruik van den zonnehoed (en dan veelal de platte soort) algemeen worden genoemd.

Dat dit ook hier niet altijd zóó is geweest, blijkt, om slechts één bewijs te noemen, hieruit, dat gedurende den rouwtijd voor voorname afgestorvenen geen zonnehoeden gedragen mogen worden. We weten toch, dat de rouwgebruiken voor een groot deel bestaan uit het handhaven van oude gewoonten, waarvan ondersteld wordt, dat deze door de voorouders in het schimmenrijk altijd nog gevolgd worden. In Ma'kale mag men in den rouwtijd den hoed blijven dragen, mits men er eenige grasbladeren op en om bindt. Nu kennen wij dit gebruik van de To Rongkong, waar de mannen zich als teeken van rouw wat grasbladeren om het voor- en achterhoofd binden. Dit moet een herinnering zijn aan den tijd, toen de To Rongkong nog geen hoofddoek droegen, maar òf het haar los lieten hangen, òf het opbonden met een koord, een reep boomschors of taai

gras, zooals hun volksgenooten, de Sa'dan-Toradjas, nog doen. Als men in Ma'kale, waar de vreemde cultuur het sterkst dit land is binnengedrongen, den hoed wil blijven dragen, moet men het aloude haarbindsel er buitenop aanbrengen.

Het zou mij te ver van mijn onderwerp afvoeren, wanneer ik hier alles wilde aanvoeren, waaruit blijkt, dat de Toradjas eertijds het haar loshangend hebben gedragen zooals dit tot voor korten tijd gewoonte is geweest op Ceram, Tanimbar, en andere eilanden.

Bij de Oost-Toradjas was de zonnehoed geen alledaagsch kleedingstuk, waaruit kan worden opgemaakt, dat aan dit voorwerp een bepaalde beteekenis werd gehecht. De omstandigheid dat alleen mannen en vrouwen in een godsdienstige functie den hoed gebruiken, bewijst dat dit kleedingstuk beschouwd wordt als een soort ambtsteeken. We zullen dus eerst nagaan bij welke gelegenheden de zonnehoed werd gebruikt. Ik moet hier in 't verleden spreken, daar er door de kerstening van dit volk nog maar weinig is overgebleven van de oude gedachten ten opzichte van den zonnehoed, en het gebruik ervan geheel gevulgariseerd is.

Welke rol speelt de zonnehoed bij den landbouw? Wanneer aan den zonnehoed geen buitengewone beteekenis werd gehecht, zouden we mogen verwachten, dat hij bij alle werkzaamheden op den akker zou mogen worden gebruikt, en dit nu is juist niet het geval. In den ouden tijd mocht gedurende het boomen vellen, het branden, schoonmaken en beplanten van den akker, onder het wieden van het onkruid, geen zonnehoed worden gedragen. Dit zou ten gevolge hebben, dat er muizen, varkens, rijstvogels in 't gewas kwamen, en den oogst deden mislukken. Eerst wanneer met het oogsten werd begonnen, haalde de voorgangster bij dit werk haar puntigen zonnehoed uit de rijstschuur, zette die op, en ging dan op den akker om 3 of 4 rijststoelen bij elkaar te binden, waardoor al de rijst op dat veld „gebonden" werd, niet weg kon gaan, wanneer ze soms schrikken mocht van het afsnijden der aren. En als ze dan na een dag of twee, drie, alleen enkele dagen

gesneden had, en het gewas dus hieraan gewend had, kwamen anderen haar helpen, en deze helpsters mochten ook zonnehoeden dragen, als ze over een te beschikken hadden.

Men zegt, dat de leidster van den oogst den zonnehoed moest dragen, opdat hare oogen niet overal heen zouden dwalen, want hierdoor zou de levensgeest van de rijst (*tanoana mpae*) ook gaan zwerven, weggaan, en de hoeveelheid rijst zou daardoor op de eene of andere wijze verminderen. Men drukte deze gedachte ook wel op deze wijze uit: „Wanneer de voorgangster geen hoed droeg, zouden de vogelen des hemels, die in de lucht rondvliegen, de kruin van haar hoofd zien, en dan zou het licht kunnen gebeuren, dat die vogels den levensgeest van de rijst meenamen". Ze mocht, zoolang ze op den akker was, den hoed niet afzetten. Eerst wanneer men tegen het vallen van den avond het werk gestaakt had, zette ze hem af; deed zij het eerder, dan zou dit weer tengevolge hebben, dat de rijstvoorraad verminderde.

Maar ook op andere wijze werd de zonnehoed gebruikt. Voordat de voorgangster de eerste aren zou snijden, zocht ze allerlei bladeren, takjes en wortels bij elkaar, en als ze die thuis gebracht had, werden die in den zonnehoed gedaan. De leidster maakte dan van die kruiden pakjes, die hier en daar tusschen het gewas werden gestoken om te zorgen, dat niets van de vrucht verloren ging niet alleen, maar dat deze ook op een geheimzinnige wijze zou vermeerderen.

In verschillende streken van het Oost-Toradjagebied heeft na afloop van den oogst een plechtigheid plaats, die *motabanggoe* of *motawanggoe* heet. De bedoeling daarvan is, dat men aan den Hemelheer kennis gaat geven van den afloop van den oogst, waarbij hem dan tevens wordt gevraagd het volgende jaar nog meer te geven. Alleen zij die meer dan 1000 bossen van hun akker hebben geoogst, mogen daaraan deelnemen. Al deze deelnemers, mannen en vrouwen, moeten den zonnehoed dragen. Op dit feest dan brengen degenen, die tot één landbouwgemeenschap

behooren, eenige bossen rijst samen, van elke 100 bossen 1. Het aantal op deze wijze bijeengebrachte bossen moet 57, 107, 157 bedragen. Zijn er niet genoeg bossen samengebracht, dan moet het hoofd van die landbouwgemeenschap er zooveel bossen van zichzelf bijleggen tot een van een van de genoemde aantallen vol is. Deze bossen worden zoodanig op den grond gelegd, dat ze een deel van een cirkel vormen. Men noemt dit *ndapetondoe* „van horens voorzien". We denken daarbij het eerst aan een maansikkel, waarvan de punten ook „horens" heeten. De deelnemers zitten in dezen niet gesloten ring. Hun hoed hebben allen omgekeerd vóór zich liggen. Nu worden alle geesten van het Oosten, uit den hemel, van onder de aarde geroepen, en voor elk leggen de deelneemsters sirih-pinang in den hoed, waarbij dan wordt gezongen:

Draait den zonnehoed onderst boven,
dat de versierde pinang worde opgeworpen,
doet den wonderbaren hoed op den rug liggen,
opdat we de bonte pinang opwerpen.

Een andere lezing:

Draai den wonderen zonnehoed onderst boven,
ik klief de bonte pinang.
Leg den wonderen zonnehoed op zijn rug,
ik splijt haar (de pinangnoot) in twee gelijke helften.
Laat den wonderen zonnehoed hellen,
ik deel de versierde (pinangnoot) in tweeën.

Men zegt de zonnehoeden omgekeerd neer te leggen om daarin de rijst op te vangen, die de goden uit den hemel daarin werpen. De bossen, waarvan de ongesloten kring is gemaakt, houden dan die uit den hemel neergedaalde kracht in zich vast; en daarom zijn het deze bossen, die in de eerste plaats voor zaairijst worden gebruikt.

Als alle feestelijkheden voor den oogst waren afgeloopen, en de rijst in de schuren werd gedragen, werd ook de hoed daarin opgeborgen, en bleef hij daar tot het volgende jaar.

Een tweede gelegenheid waarbij de zonnehoed werd gedragen was, wanneer de priesteres haar werk deed. Men

stelt zich voor, dat het onstoffelijk bestanddeel van de priesteres in dien hoed naar de regenboog vaart, en dan verder daarlangs, of daarin (wanneer de laatste eveneens als een vaartuig wordt gedacht), naar den Hemelheer gaat. Zij zingt dan:

Den wonderen zonnehoed gebruik als vaartuig om
op te stijgen naar de woonplaats van grootvader;
zet u in beweging, wondere zonnehoed,
we zullen door de lucht heendringen.

Of ook: Den regenboog hebben we tot weg,
den bliksem gebruiken wij als brugleuning,
de zonnehoed zij ons tot vaartuig
op onzen weg naar den regenboog [1]).

Nu komt een opmerkenswaardig onderscheid aan het licht, waarop we straks terugkomen, namelijk dat velen mij hebben gezegd, dat de punthoed nooit door de priesteres als vaartuig wordt gebruikt, maar alleen de platte. En toch wordt bij het bekende parallellisme in de Toradjasche versjes in de eerste helft van de strofe de naam *tinii*, in de tweede *toroe* gebruikt, waaruit op te maken valt, (zooals ik in den aanvang van dit opstel heb gezegd), dat men de beide benamingen voor den zonnehoed dooreen gebruikt.

De Oost-Toradjas kennen een feest, het *momparilangka*, waarbij alle meisjes tot priesteres gewijd worden; d.i. ze worden allen in aanraking gebracht met de hoogere onzichtbare wereld, hetzij dan dat ze later werkelijk priesteres worden of niet. Daartoe moeten de meisjes drie dagen verblijven op een lage stelling, die met een gordijn is omringd om de inzittenden voor het oog te verbergen. De vier hoeken van de stelling zijn versierd met in hout uitgesneden jaarvogels, de grootste luchtbewoners die de Toradjas kennen. Deze vogels, zegt men, voeren de stelling met de meisjes erin, naar het godenverblijf in de lucht. Al deze meisjes nu moeten bij het uitvoeren van den gewijden dans, het *motaro*,

---

[1]) *Poragia ntapodjaja, kilamo tapoajawa, toroemo tapodoeanga modjaja ri poragia.*

zonnehoeden ophebben. Wanneer zij gedurende haar wijding bij de plechtigheden, die aan haar voltrokken worden, geen zonnehoed dragen, zouden ze daarvan de schadelijke gevolgen ondervinden, d.i. dan zouden ze ziekelijk worden, uitteren, en na niet langen tijd sterven. Van den anderen kant zouden ze dezelfde slechte ervaring opdoen, wanneer ze, nog niet gewijd zijnde, een zonnehoed gingen dragen bij een overigens geoorloofde gelegenheid.

Binnenshuis mocht de zonnehoed nimmer op het hoofd gezet worden, want dit zou ten gevolge hebben, dat de bliksem in die woning insloeg.

Ook bij het jaarlijksche feest in de smederij, wanneer de gezondheid van alle dorpelingen door de kracht van het ijzer versterkt wordt, komt de zonnehoed te pas. Een hakmes met een aantal levenskrachtige kruiden worden in een regenmatje gewikkeld, en daarmee worden alle aanwezigen een voor een op de gewrichten der ledematen en op het hoofd geklopt, om hierdoor de kracht van het ijzer aan het lichaam mee te deelen. Maar vooraf is dit ingepakte hakmes in een zonnehoed gelegd, en daarmee heeft de leider van de plechtigheid zevenmaal over de vóór hem op den grond neergehurkte menigte gezwaaid, om met deze handeling de deelgenootschap van allen aan deze plechtigheid tot uitdrukking te brengen.

Ook bij de begrafenis kwam de zonnehoed te pas. Wanneer de kist met het lijk op het erf van het sterfhuis was neergezet, verzamelden de naaste familieleden er zich om heen. Een priesteres overdekte dan de neergehurkten met een oud, kostbaar kleed; zijzelf zette zich den zonnehoed op het hoofd, en dan klingelde ze met een klokje over de hoofden der toegedekten om hun levensgeest te roepen, opdat deze niet met den doode mee zou gaan naar het schimmenrijk.

Wanneer het lijk van een vrouw naar de oude gewoonte in haar kist op de stelling in de lijkenhut was geplaatst, werd daar ook haar zonnehoed bijgehangen, opdat haar levensgeest (*tanoana*), die zich door den dood van het

lichaam gescheiden heeft, naar de woonplaats der luchtgeesten (*banoea mboerake*) kan opstijgen.

En als tenslotte bij het groote doodenfeest de beenderen der afgestorvenen werden verzameld en schoongemaakt, moesten de mannen en vrouwen, die dit werk deden, en die in deze functie als een soort priester, middelaar tusschen menschen en geesten optraden, allen den zonnehoed dragen.

Een paar maal in den loop mijner mededeelingen is de hoed genoemd als vaartuig naar en in hoogere streken: de priesteres laat haar onstoffelijk ik daarmee naar den regenboog brengen; de levensgeest (*tanoana*) van den doode, wel te onderscheiden van de doodenziel, die naar het schimmenrijk onder de aarde gaat, wordt ermee opgevoerd naar de woonplaats der luchtgeesten.

Een opmerkelijk gebruik van den hoed als vaartuig vond ik bij de To Wana, den meest achterlijken stam van de Oost-Toradjas. Bij het groote *sali*-feest worden de geesten, die aan de dorpelingen levenskracht schenken, samengebracht in een mand met takken Cordilyne. Als het feest ten einde loopt, wordt over deze tijdelijke woonplaats der geesten een zonnehoed geplaatst. De priesters zwaaien er dan al reciteerende hun Cordilyne-takken over, en laten op deze wijze de *walia*-geesten in den zonnehoed naar het uitspansel terugkeeren.

In veel verhalen wordt verteld, hoe iemand zich in een zonnehoed naar een ander spoedt. Nu eens is het een vrouw, die op een zonnehoed naar het vijandelijk land vliegt om haar gesneuvelden echtgenoot in het leven terug te roepen; dan weer zijn het twee zusjes, die door haar ouders mishandeld worden, en die dan in een ouden zonnehoed die ze ergens gevonden hebben, naar den hemel varen om bij Grootmoeder (de oude vrouw uit de Austronesische sproken) troost te gaan zoeken. In een zonnehoed volgt een meisje haar broeder, die op reis gegaan is, omdat ze aan het verwelken van de plant, die hij haar achtergelaten heeft, ziet, dat hij niet gezond is. Woeko zet haar kind

na, dat haar heeft verlaten, in een zonnehoed gezeten. Een dochter spoedt er zich in naar den vorst, die haar vader heeft gevangen gezet, teneinde hem te verlossen; en zoo zou ik nog meer voorbeelden uit de Toradja litteratuur kunnen opsommen.

Al deze verhalen dragen mythische trekken; er zijn eronder, die door hun uitgesproken karakter algemeen als maanmythe worden herkend. Ik noem er alleen van die van het type van ons sprookje van de ganzenhoedster, de prinses, die door haar dienstmaagd opzij geschoven, het pluimvee moet hoeden, terwijl haar voormalige kamenier als prinses met den prins trouwt. Wanneer in de Oost-Toradja lezing van dit sprookje de vermeende prinses met den prins de oceaan zal oversteken om de ouders van den laatste te bezoeken, vraagt de ware prinses (de ganzenhoedster) om mee te mogen varen, en als haar dit door haar voormalige slavin geweigerd wordt, gaat ze in een zonnehoed zitten en komt daarmee veilig aan de overzijde. En altijd is zoo'n zonnehoed van goud.

Uit alles wat we omtrent den zonnehoed onder de Oost-Toradjas hebben vernomen, blijkt, dat dit voorwerp niet in het dagelijksch leven werd gebruikt, en dat men er dus een bijzondere beteekenis aan hechtte. Het eenige, dat aan dagelijksch gebruik kan doen denken, is dat de deftige matrones zich veelal met een zonnehoed dekten, wanneer ze zich naar een ander dorp begaven, maar het bijzondere hieraan is weer, dat zoo iets alleen plaats had, wanneer ze zich opmaakten om een of ander offerfeest bij te wonen.

Laatst ons nog even de opgenoemde gevallen, waarin van een zonnehoed gebruik gemaakt wordt, memoreeren: bij de oogstgebruiken dekt de voorgangster zich met den zonnehoed, en wordt in dit voorwerp het offer aan de geesten aangeboden. Voor de hand liggend is de verklaring die de menschen er zelf van geven, dat door den hoed de leidster haar blikken niet in de ruimte kan laten ronddwalen, waardoor haar levensgeest (*tanoana*) van haar zou kunnen weggaan, en de rijst meenemen. Korter uitgedrukt: dat de rijst haar in de wijdte gaande blikken zal volgen.

Maar waarom dan in dit geval de hoed, terwijl bij andere gelegenheden, waarbij ook voorkomen moet worden, dat de levensgeest weggaat, kappen gebruikt worden. Zoo gebruikte men tot voor kort bij de bergstammen der West-Toradjas alleen kappen. In Napoe ook; alleen had daar degeen, die de gesneden aren van de snijdsters overnam en ze tot bossen bond, een zonnehoed op, een gebruik dat vermoedelijk onder invloed van hun oostelijke buren is ontstaan.

Het offeren in een zonnehoed is ook alleen bij het oogsten gebruikelijk. Het vat waarin altijd aan menschen en goden iets wordt aangeboden, is de *bingka*, een van de schil van Maranta dichotona of bamboe gevlochten vierkant mandje.

Als de landbouwende Oost-Toradja zich in iets van de natuur, van zon, maan en sterren, van regen, droogte en wind afhankelijk weet, dan is het in zijn akkerwerk. Daarom komt de vraag in ons op: Zou de Toradja den hoed in eenig verband brengen met den cosmos?

Bij het feest, waarop de meisjes in beginsel tot priesteres werden gewijd, het boven genoemde *momparilangka*, speelt de zonnehoed een voorname rol, zóó voornaam, dat de naam voor de meisjes, die de plechtigheid ondergingen, en die zooals we weten van een zonnehoed voorzien moesten zijn, *toroe bangka* „zonnehoed-vaartuig" is, omdat ze daarmee naar het godenverblijf in de lucht opstegen, en hun opwachting maakten bij Poeë mpalaboeroe, den Hemelheer, met wien zeer waarschijnlijk eertijds de zon werd bedoeld. In het verloop van dit feest worden zooveel duidelijke trekken van zonnedienst gevonden, dat het ook hier voor de hand ligt aan te nemen, dat de Poso-Toradja eenige betrekking ziet tusschen den hoed en den cosmos.

Bovendien wordt aan elke breedtezijde van het hokje, waarin de meisjes bij genoemd feest gedurende drie dagen worden opgesloten, een fraai versierde zonnehoed opgehangen, en deze kan geen andere bedoeling hebben dan om dit kamertje tot „hemel" te stempelen.

Maar ook aan de maan wordt hierbij gedacht, want er bestaat een versje, dat veel gezongen werd door meisjes, die in de leer waren gegaan om priesteres te worden, waarin

zij de maan vragen haar spoedig bedreven te maken in het reciteeren der priester-litanieën: O maan daarboven, kom naar beneden opdat we vrienden worden. Koop mij enkelringen, die ik als enkelringen kan gebruiken als ik den weg der luchtgeesten opga".

Het groote doel bij het priesterwerk der Oost-Toradjas is levensgeest (*tanoana*) van den Hemelheer te halen, dit is op onze manier van spreken uitgedrukt: gezondheid en kracht uit de lucht te halen; in de eerste plaats van de weldoende zonnewarmte.

Dat ook bij andere Toradja-stammen de zonnehoed met de natuur in verband gebracht wordt, steunt de pas geuite meening. Het ligt ook voor de hand om de zonneschijf en de volle maan met een zonnehoed te vergelijken, hetzij dat de Toradjas deze overeenkomst hebben geleerd van hen, van wie ze den hoed gekregen hebben, dan wel, dat zij haar er zelf bijgemaakt hebben. Bij de To Bada', die den zonnehoed niet kennen, en dus alleen van *songko*, de hoofdbedekking zonder breeden rand, spreken, wordt een mythe verteld van twee broers, Goudborst en Goudhoed. Het is wel duidelijk, dat we hier te maken hebben met hemellichamen. De heer Woensdregt, die ons deze mythe meedeelt, denkt aan zon en maan, die dan hier broeders zouden zijn. Ik geloof echter, dat met beide broers de zon bedoeld is, de een in Zuider- de ander in Noorderdeclinatie.

Bij de Zuid-Toradjas, en wel bij de Sa'dan- en de Mamasagroep, is de afbeelding van de zon bekend onder den naam van *barre allo*. Dr. H. van der Veen zegt, dat *barre* een oude uitdrukking voor het opgaan der zon is, het doorbreken van het morgenrood; in de tegenwoordige taal zegt men *berre*, dat bij vele West-Toradjastammen *bere* is, „uit iets (bijv. uit den grond) te voorschijn komen". *Barre allo* is dus de zon bij haar opgang. Deze figuur wordt nu eens op hout geschilderd, dan daarin uitgesneden, meermalen ook van katoenen lapjes kunstig samengenaaid; op de uiteinden van de mummiepakken, die er uitzien als groote rolkussens, wordt de figuur aangebracht; men vindt haar alleen bij de lijken van aanzienlijken uit het *poeang*- of *tomakaka*-

geslacht, bij hen dus, die waarschijnlijk afstammen van een volk, dat later in het Toradja-gebied is binnengedrongen, een geslacht, dat zich altijd min of meer gescheiden heeft gehouden van het volk, dat althans altijd getracht heeft te doen.

Het verhaal van de afstamming der menschen in het distrikt Pana' van de Zuid-Toradjas, verschilt in opzet niet van het verhaal, dat men daaromtrent in de overige distrikten van dit gebied vindt; de Hemelheer daalt op aarde neer, huwt met een vrouw van de aarde, en uit deze verbintenis komt het menschengeslacht voort: de overal in Indië verspreide mythe van het huwelijk van hemel en aarde. Maar in de lezing van dit verhaal te Pana' is dit het merkwaardige, dat die Hemelheer Pataranan of Batara i sarong, d.i. „heer in den zonnehoed" wordt genoemd. Hier vinden we dus een aanwijzing, dat met den zonnehoed de hemel, het uitspansel, is bedoeld.

De Zuid-Toradjas vieren in al hun afdeelingen het *ma'-boea'* -feest, waarin veel trekken van zonnedienst worden aangetroffen. Bij dit feest speelt de hoed ook een rol. Bij de To Seko wordt midden in de woning een hoepel opgehangen, waarvan wij in verband met enkele aanwijzingen mogen aannemen, dat er de zon mee bedoeld is. De illusie wordt versterkt, doordat aan den hoepel de jonge gele bladeren van den arenpalm worden gehangen, waarmee wel niet anders dan zonnestralen bedoeld kunnen zijn. Bij de Toradjas in het Galoempangsche wordt deze hoepel vervangen door een zonnehoed, die op de offertafel, een blad op één poot, wordt gelegd. Hier kan de hoed weer bedoeld zijn als het hemelgewelf, wanneer de offertafel op één poot de aarde verbeeldt.

De Oost-Toradja onderscheidt niet scherp, als hij het over den kosmos heeft. Van den Schepper en Hemelheer, Poeë mpalaboeroe, worden bijzonderheden verteld, waaruit niet anders kan worden opgemaakt, dan dat met deze figuur de zon bedoeld is. Maar altijd, wanneer ik hierover met intelligente Toradjas sprak, en hen naar westersche redeneertrant had „bewezen", dat met Poeë mpalaboeroe de

zon bedoeld moest zijn, kreeg ik ten antwoord: „Welneen, de zon is alleen maar het oog van Poeë mpalaboeroe".

Tenopzichte van den hoed kunnen we dan ook niet zeggen, aan welk deel van den cosmos men heeft gedacht, toen men aan dit voorwerp de bestemming gaf, die wij uit de mededeelingen hebben leeren kennen. Soms is het of men werkelijk daarbij de zon voor oogen heeft gehad. Zoo wordt de puntige zonnehoed (met den platten doet men dit niet) vaak schitterend versierd, niet alleen met helgekleurde lapjes, maar men bracht er tal van stukjes mica, loovertjes, stukjes koperblad, en andere schitterende dingen op aan. Dit versieren van een zonnehoed mocht alleen gedaan worden door een priesteres, dus door een die gewend was met de machten in 't hemelruim om te gaan. Hoe schitterender zoo'n zonnehoed versierd was, hoe hooger magische waarde eraan werd toegeschreven. Jonge vrouwen mochten zulke schitterende hoeden niet dragen, en kinderen mochten ze niet aanraken. Ze zouden hierdoor ziekelijk en zwak worden, verteerd door de magische kracht, die er van zoo'n voorwerp uitgaat.

Ik moet nu ook denken aan *barre allo*, een zonnebeeld, dat niet ver van de hoofdplaats Mamasa op een lijkenhut uitgebeiteld stond. De figuur was met katoenen draden overspannen, die met bamboelatjes uiteen gehouden werden; hierdoor trachtte men een voorstelling te geven van zonnestralen. De vorm van dit met draden bespannen zonnebeeld herinnerde mij sterk aan den puntigen zonnehoed, waarbij de uiteinden der bladeren, waarvan dit voorwerp gemaakt is, hooguitgetrokken, alle in een punt uitkomen. Het zou niet onmogelijk zijn, dat de bedoeling hiervan is geweest om aan den zonnehoed een voorstelling te verbinden van de stralen die de zon uitzendt.

Als dit juist gezien is, kan bij den platten zonnehoed de voorstelling van het hemelgewelf, misschien ook van de maan hebben voorgezeten. Zooals de hemel het aardrijk overwelft, zoo bedekt de zonnehoed de enkele persoon, bewaakt, houdt besloten, zijn levensgeest. Zoo krijgt het dragen van den zonnehoed door de leidster bij het oogsten

en door de priesteres bij haar hemelsch werk een bijzonderen zin.

Bij de verhalen waarin van den zonnehoed gesproken wordt als een vaar- of een vliegtuig moeten we weer aan de hemellichamen zelf denken. Zon en maan zweven door het luchtruim van het eene eind van den horizon tot het andere. Talrijk zijn de verhalen van lieden, die hulp vragen aan de zon of de maan om hen over te brengen naar den Hemelheer, die daar in 't zenith woont, en als de gelijkenis van deze hemellichamen met een zonnehoed eenmaal is vastgesteld, is het slechts een kleine stap van zon en maan tot zonnehoed, en hiermee is het terrein voor de fantasie tot in het oneindige uitgebreid.

Dr. N. Adriani en ik hebben de Oost-Toradjas leeren kennen in een stadium, waar in voorwerpen als de zonnehoed nog tot de sacrale dingen behoorden, en daardoor zijn wij in staat geweest te constateeren, dat men bij het gebruikmaken ervan meer daarin heeft aangevoeld, dan de huidige Toradjas in staat zijn te doen.

Een oud schilderij in een oud Stadhuis

door

J. DE LOOS-HAAXMAN.

Het oude Stadhuis [1]) van Batavia, waarin sedert eenige jaren het Landskantoor van de Provincie West-Java gevestigd is, dateert uit het begin der 18de eeuw. Reeds in 1620 was Jan Pieterszoon Coen met een Stadhuis begonnen, dat echter niet lang in gebruik is geweest, want in 1626 werd de eerste steen gelegd voor een nieuw gebouw. Coen is daar in 1629 begraven ten tijde van het tweede beleg van Batavia door den vorst van Mataram, doch werd vijf jaar later overgebracht naar de nieuwe Hollandsche kerk. In 1706 besloot de Regeering tot verbouwing van het Stadhuis. De „Fabriek" (chef van het ambachtskwartier) W. J. van de Velde maakte de plannen, Jan Kemmer, baas-timmerman, voerde ze uit, nadat Petronella Willemina van Hoorn, het achtjarig dochtertje van den gouverneur-generaal in Jan. 1707 den eersten steen had gelegd. In 1710 werd het Stadhuis in gebruik genomen, doch pas twee jaar later was de bouw voltooid. Het onderging in den loop der jaren eenige veranderingen; zoo bleek b. v. het bordes, waar bekendmakingen werden afgekondigd na voorafgaand klokgelui, te smal en werd dit in 1801 en 1802 verbreed. Hierdoor kwam er voor de terechtstellingen meer ruimte en behoefde niet telkenmale een houten schavot te worden opgeslagen. Van uit een breede, ondiepe kamer boven den ingang in den uitspringenden middenbouw, sloegen

[1]) De op deze bladzijde volgende historische gegevens betreffende het Stadhuis van Batavia zijn ontleend aan „*Oud Batavia*" van Dr. F. DE HAAN.

de heeren Schepenen de uitvoering van hun vonnissen gade. Deze kamer heeft aardige details, o. a. een authentiek steenen poortje met reliefs. Feitelijk zijn nog slechts dit poortje, de goed geproportioneerde getraliede vensters, en de monumentale trap met gesneden leuning, die naar de verdieping leidt, de decoratieve elementen van het gebouw. Overigens is het zeer eenvoudig.

François Valentijn heeft het Stadhuis nog voltooid gezien. Hij zegt erover, dat het zeer deftige vertrekken had en roemt de zeer groote Raadkamer van Schepenen „met heerlijk huisraad van stoelen, kussens en een schoon tapijt op de tafel" [1]). Zag hij misschien in die Raadkamer het groote schilderij [2]) hangen, in triptiekvorm, doch met vaste vleugels en zonder deuren, dat tegenwoordig een sieraad is van het gebouw, of hing het schilderij toentertijd misschien in de Vergaderkamer van den Raad van Justitie? Dan zou Valentijn het echter even goed hebben kunnen noemen! Valentijn evenwel spreekt er niet over, evenmin de schilderreiziger Cornelis de Bruyn, die van Februari-Augustus 1706 te Batavia was, doch het Stadhuis toen reeds in onttakelden toestand heeft aangetroffen en het schilderij — indien het er reeds was — waarschijnlijk opgeborgen. Wel vermelden beide schrijvers met nadruk de landvoogdsportretten in de Raadzaal van het Kasteel. Valentijn ontleent er zelfs uitvoerige persoonsbeschrijvingen aan.

Het Stadhuis herbergde niet minder dan vijf colleges: den Raad van Justitie, de Colleges van Schepenen, van Weesmeesteren en van Huwelijksche en kleine zaken en den Burgerlijken Krijgsraad. Natuurlijk kunnen slechts de eerste twee colleges als bezitter van het schilderij in aanmerking komen, doch welk college het toebehoorde en in welke vergaderzaal het enorme stuk boven het rechters gestoelte hing, is niet bekend. Over het schilderij is tot nog toe niet anders gepubliceerd dan wat G. P. Rouffaer [3])

---

[1]) François Valentijn, *Oud en Nieuw- Oost-Indiën*, IV, st. 1, p. 235.

[2]) Thans behoorende tot *'s Lands Verzameling Schilderijen*.

[3]) G. P. Rouffaer, *Oude Schilderijen te Batavia*, *Oud-Holland* 1894, p. 199 en 200.

er in *Oud-Holland* over mededeelt. Hij zag het hangen „in het lokaal van den President", vond in het middenstuk goede gedeelten en plaatst het omstreeks 1660 met invloed van Rembrandt in het koloriet, dat van mooie oude tint was. Deze tint, voornamelijk te weeg gebracht door vuile en bruine vernislagen, ging er, nadat Rouffaer het zag, waarschijnlijk niet op vooruit. Want in 1925, toen het gouvernement de restauratie der Landsverzameling ter hand nam, was het schilderij uiterlijk in een deerniswaardigen toestand door het vuil, dat zich er op verzameld had en de vele en groote kalkspatten, die het bedekten, gevolg van roekeloos en slordig witten der muren. Na den schoonmaak bleek het stuk heel wat koeler van kleur te zijn. Met het vuil en de oude vernis had het schilderij ook het midden- 17e eeuwsch aspect en den zwaren toon verloren, die Rouffaer bekoorde en dien hij Rembrandtiek noemde, en daarmee minstens vijftig jaar in leeftijd!

Met dezen koelen 18e eeuwschen toon kwam het type der vrouwenkleeding en van het kapsel overeen en de stijl der ornamentale versiering, en hier ligt misschien ook de verklaring van het feit, dat Valentijn en De Bruyn het stuk niet vermelden.

Het schilderij is in zijn geheel 9.16 lang. Het middenstuk, evenals de zijstukken, op aaneengevoegde djatiplanken, die uitstekend bewaard zijn, geschilderd, is binnen de mooi geprofileerde lijst 176 × 270 cm, de vleugels zijn 97 × 323 cm groot. Het kleurige middenstuk verbeeldt het „Oordeel van Salomo" in een laat-Renaissance ensceneering, waaraan barokke, zelfs nog jongere motieven zijn toegevoegd. De vleugels zijn in grisaille uitgevoerd. In dit „Oordeel van Salomo" wordt den rechters, die in de Schepenkamer of in den Raad van Justitie zitting hielden, een illuster voorbeeld van wijze berechting voor oogen gesteld; de zijstukken laten zien ter linkerzijde hoe leelijk het een rechter kan vergaan, als hij zijn plicht verzaakt, ter rechterzijde, hoe de wet de volle maat der straf eischt. De uitvoering van deze voorstellingen is uiterst primitief, doch zeer duidelijk.

Het „Oordeel van Cambyses".

Het „Blindmaken van Zaleukos".

De linker grisaille geeft het vonnis van Koning Cambyses over Sisamnes, den rechter, die zich had laten omkoopen en voor geld een onrechtvaardig vonnis wees. Cambyses liet er den ontrouwen rechter voor villen en met de huid den rechterszetel bekleeden. Toen gaf hij de plaats van den vader aan den zoon en raadde dezen voortdurend voor oogen te houden op wiens zetel hij recht sprak [1]). Dit moment geeft de linker grisaille weer. Cambyses staat in het midden, breed gebarend; met hem vormen naar links eenige lansdragers een wel heel weinig gesloten groep. Aan den anderen kant heeft de zoon onder de huid van zijn vader plaats genomen, zonder veel uiterlijke aandoening. Justitia en Temperantia flankeeren het tooneel [2]).

In het rechter grauwtje is de voltrekking van een vonnis in vollen gang. Van actie kan men hier niet spreken, want hoewel op dit rechter zijstuk wel de groepen iets beter zijn samengesteld, is er van spanning en felheid in de handeling weinig te bemerken. Toch was daarvoor wel aanleiding.

Want al schijnt op dit schilderstuk een dubbele oogoperatie op paisibele wijze zijn beslag te krijgen, in werkelijkheid zit er achter deze handeling grooter tragiek en gewoonlijk wisten 17e en 18e eeuwsche schilders sterke plastiek, verwonderlijk juiste anatomische en perspectivische kennis en vooral fellen hartstocht in een dergelijke voorstelling zeer goed uit te drukken, beter dan hier gedaan is. Deze placide uitbeelding geeft de tragische geschiedenis van Zaleukos van Lokri. Zaleukos, wetgever der Lokriers (Groot-Griekenland) is een legendarische persoon, die ongeveer 700 jaar voor Christus zou geboren zijn en in 670 een wetgeving aan zijn vaderland schonk, waarvan wel de tekst verloren ging, doch fragmenten bewaard bleven in oude geschriften. Persoonlijk werden zijn eigen wetten hem noodlottig. Want op overspel

[1]) Herodotus V, hst. 25.

[2]) Justitia met weegschaal en zwaard, Temperantia met een attribuut, dat nog het meest op saamgeknoopte teugels lijkt, doch waarbij het aantal der aaneengehaakte gespen niet verklaarbaar is. In de 17de eeuw is een dergelijk attribuut voor Temperantia, de Gematigdheid, niet ondenkbaar.

had hij het verlies van beide oogen gesteld en zijn eigen zoon maakte zich aan dit misdrijf schuldig. Hoewel het volk gratie vroeg, weigerde Zaleukos. Hij handhaafde het vonnis, gaf de gerechtigheid ten volle wat haar toekwam, doch verzachtte het lot van zijn zoon door zelf de helft der straf te ondergaan.

Op het rechter paneel ontneemt men dan ook den zoon het rechteroog en offert Zaleukos het linker. Geeft dus de eerste grisaille weer met welk een gruwelijke autoriteit de rechter bij zijn plicht gehouden wordt, de tweede grijs- in grijsschildering verhaalt van de onaantastbaarheid der wetten. Links van deze laatste voorstelling staat Veritas met den spiegel, rechts Constantia met de zuil.

Het „Blindmaken van Zaleukos" was evenals het „Oordeel van Cambyses" een geliefkoosd onderwerp, ofschoon niet zoo populair als het „Oordeel van Salomo". Holbein schilderde Zaleukos' zelfopoffering in 1521 op een muur der groote Raadzaal van het Stadhuis te Bazel [1]).

Het „Blindmaken van Zaleukos van Lokri" is eveneens het onderwerp van het linker relief in de beroemde Schepenkamer [2]) in het Amsterdamsche Stadhuis; ook hier stelt het middenstuk het „Oordeel van Salomo" voor [3]). Het „Oordeel van Cambyses" en het „Villen van Sisamnes" is o.a. door Gerard David in 1498 voor de Schepenzaal te Brugge in beeld gebracht [4]).

Het is om deze voorstellingen, dat de zijstukken van het Bataviasche schilderij interessant zijn, niet door de glanslooze, vlakke, onbekwame schildering, de kinderachtige compositie en de onvoldoende plastiek. In dit alles schoot de schilder wel zeer tekort. Beter is hij in het middenstuk, dat ook door de hier en daar zelfs aangename kleur aantrekkelijker is. Het middenpaneel draagt rechts beneden

---

[1]) Het stuk ging al spoedig achteruit en werd in 't begin der 19e eeuw gecopiëerd. Zie: *Hans Holbein d.j.* in *Klassiker der Kunst*, Bd. 20, s. 164, 165. Dr. Hans Schneider was zoo vriendelijk mij hierop te wijzen.

[2]) de Vierschaar.

[3]) door Arthus Quellinus de Oude van Antwerpen. (1609-1668).

[4]) Nu in het museum te Brugge.

Het „Oordeel van Salomo".

de onderteekening J. J. De Nijs pinxcit, in letters, die zeer goed uit het begin der 18e eeuw kunnen wezen. Het is voorts duidelijk, dat de beide zijstukken van dezelfde hand als het middenstuk zijn.

Het middenstuk stelt dan het oordeel van Salomo voor. Links is de troon geplaatst met koning Salomo en hovelingen, rechts staat koel en afwachtend de valsche moeder; in 't midden knielt de andere vrouw. De beide kinderen en de krijgsman, klaar om het levende kind te halveeren, vormen in 't midden een wat verwarde groep; geheel links op het eerste plan staat een tweede krijger. De schilder heeft Italiaanschen invloed ondergaan, blijkens de compositie en de ensceneering. Hij deed zijn best de moeilijke opdracht uit te voeren, doch kwam in het middenstuk, evenmin als in de zijstukken, tot actie. Wel wekt hij bij den beschouwer meer voldoening. Want ondanks de verstarring in de handeling, is toch duidelijk uitgedrukt in het smeekend en tegelijk afwerend gebaar der knielende moeder, hoe zij op het vonnis van den laconieken Salomo en op het prompt opgeheven zwaard reageert. Alleen deze middengroep geeft dan ook eenige beweging aan het schilderij. Even onberoerd als de koning zijn echter de valsche moeder en de hovelingen; zij allen figureeren. Een mooi gebogen barokke lijst omvat den bovenkant van het schilderij. Van deze houten lijst valt een gordijn neer, waarvan de goed geschilderde plooien links en rechts zijn opgenomen, Salomo's rechtszaal om zoo te zeggen onthullen en van de voorstelling het tooneelmatige niet weinig verhoogen.

De achtergrond van de grijsmarmeren troonzaal is met groote zorg gecomponeerd, met meer zorg en meer smaak dan de losse samenhang der schrale groepen met de misteekende figuren en onedele detailteekening zou doen verwachten. Links van de middenas is deze achterwand door Jonische pilasters streng en met smaak verdeeld. Zij dragen een Jonisch hoofdgestel en vatten tusschen zich in een van boven boogvormig afgesloten raamopening met balustrade en een doorkijk in een rood marmeren rotonde, waarvan het dak open is. Deze achtergrond heeft naast Renaissance-motieven

ook barokke stijlkenmerken, zoo b.v. de ronde, open zaal met de zware vazen in de nissen, waardoor de concave wand is geleed. Ook de paneelvulling in 't midden, zeer sierlijk van teekening en van uitstekende verdeeling, heeft het karakter van den Lodewijk XIV stijl. Zelfs is er in het ornament al iets te bespeuren van den overgang naar het Regenceornament, dus van een 18e eeuwschen invloed. Want hoewel de plaatsing van het ornament nog volkomen symmetrisch is, fungeert als gedeeltelijke en a-symmetrisch geplaatste vulling van het acanthusmedaillon in het middenpaneel, een decoratief-realistisch detail, zooals zooveel voorkomt in de paneelvullingen van Fransche decorateurs b.v., door ranken omlijste landschappen, op schommels zwevende bergères, enz. Hier is dit detail een geheel uit ornament opgebouwd ledikant met vierkanten hemel en bedgordijnen. In dit ledikant ligt een menschelijke figuur, de armen gevouwen; eromheen is een stuk rechthoekige kamerarchitectuur, die op de foto niet te onderscheiden is en op het schilderij slechts als men het stuk van zeer nabij beziet. Door dit a-symmetrische motief, hier fantastisch-realistisch, doch gewoonlijk van idyllischen aard, geplaatst te midden van volkomen regelmatig acanthusrankornament, zou men deze decoratie terug kunnen brengen tot het begin der 18e eeuw. In Frankrijk gaven reeds de barokke Jean Bérain [1]) — hoewel gematigd en ornamentaal verwerkt — en in veel sterker mate Antoine Watteau [2]), deze luchtige, zwevende, geheel onlogische paneel- en medaillon-vullingen en samenstellingen, die tot het midden der 18e eeuw hoe langer hoe overmoediger, ook onredelijker van ontwerp zouden worden.

Niet 't minst op grond van dit ornament is het schilderij terug te brengen tot het eerste gedeelte der 18e eeuw. Al is evenwel dit motief in zijn aard niet ongewoon, toch vraagt men zich af, waarom het hier zulk een eigenaardigen vorm kreeg. Is het wellicht een aanduiding op het dooddrukken

---

[1]) Fransch decorateur, 1637-1711.

[2]) Fransch schilder en decorateur, 1684-1721.

van het kind? Men kan er echter ook zeer goed kritiekloos navolgen in zien. En misschien is dat hier het meest waarschijnlijke. Want De Nijs was een zeer middelmatig schilder. Stellig is de achtergrond, dien hij er zoo goed afbracht, geen eigen ontwerp. Hij heeft ongetwijfeld een kunstboek of een gravure uit Europa gebruikt, Italiaansch of Fransch. Zijn voorbeeld echter reikte slechts tot aan den troon. Daar begint het ornament te veranderen. Wel is het Lod. XIV type der ranken en voluten doorgevoerd, doch volgens eigen compositie met verslapte teekening en gezwollen, smakelooze vormen. Een zelfde gebrek aan gespierde voordracht en spanning in de lijn der ornamenten is in den troon, uit dit zelfde wrakke ornament opgebouwd, en in de stoelen van Zaleukos en zijn zoon op het rechter grauwtje. Alles wat goed is aan het middenstuk, de achtergrond en de marmeren vloer, is zonder twijfel door den schilder gladweg gecopieerd. Zijn bekwaamheid zou voorts evenzeer te kort zijn geschoten om van de figuren iets aannemelijks te maken, had hij niet beschikt over een passabel kleurgevoel. Daardoor kreeg hij nog een kans om coloristisch van het middenstuk een aantrekkelijk geheel te maken. Wel vallen dan hierbij de zijvleugels des te meer af!

Van een schilder J. J. de Nijs is noch in de Lexica, noch bij het Rijksarchief te 's Gravenhage iets bekend. Bij onderzoek van de generale monster-rollen van Compagniesdienaren voor de afdeeling Batavia, die van 1700-1710 werden nagegaan, is de naam niet aangetroffen. Het Rijksarchief kon terecht niet overgaan tot een volledig onderzoek der vele scheepssoldijboeken van de vijf kamers der V. O. C. Wurzbach [1]) noemt wel verscheidene schilders Denys, o. a. den uitstekenden portretschilder Frans [2]), die 10 kinderen had, w. o. Jacob, geb. 1644, eveneens schilder, doch van minder belang dan zijn vader. Deze Jacob ging op 22 jarigen leeftijd naar Italië (Venetië, Rome, Napels) en kreeg te Mantua opdrachten voor het koor van de St. Mauritiuskerk

---

[1]) Dr. ALFRED VON WURZBACH, *Niederländisches Künstlerlexicon*

[2]) Antwerpen, geb. ± 1610, † vóór 10 Dec. 1657.

Hij schilderde ook veel voor den hertog van Mantua en maakte te Florence portretten. Er is werk van hem te Antwerpen.

Wurzbach zegt, dat de nog overgebleven schilderijen van Jacob de Nijs het succes, dat hij in Italië had, niet kunnen verklaren. De Nijs trouwde in Antwerpen een weduwe met kinderen, liet haar in 1695 in den steek en verdween naar het buitenland. Kwam hij toen in Batavia terecht? Er zijn verder nog berichten over zijn dood in 1708, doch die worden niet geloofwaardig geacht. De *Mededeelingen van het Ned.-Historisch Instituut te Rome*, dl. 8 (1928), p. 185 [1]) e.v. bevatten een artikel over Nederlandsche schilderijen in Italië, waarin verscheidene werken van Jacob de Nijs worden genoemd, doch niet uitgebeeld. Misschien zou vergelijking ter plaatse met de foto's van het Bataviasche schilderij licht kunnen brengen. Evenwel, de schilder van Salomo's oordeel onderteekent J. J. de Nijs! Zijn handteekening is even keurig als nadrukkelijk; er kan geen letter van over het hoofd gezien worden!

Maar al leverde het onderzoek op 's Rijksarchief dan ook niets op, een Compagniesdienaar J. J. de Nijs is er niettemin geweest!

De fichescollectie op 's Landsarchief te Batavia wijst n.l. een Jacob Joan de Nijs aan, boomwachter [2]) van de Compagnie, die 18 Februari 1736 in de Portugeesche Binnenkerk ter aarde werd besteld [3]). 't Is volstrekt niet onmogelijk, dat we met dezen Jacob Joan den schilder van Salomo's oordeel gevonden hebben, al wijst voorshands dan ook niets uit, dat deze boomwachter op zijne wijze de kunst beoefende. Doch ook van Jacob Coeman en Cornelis Suythoff, den krankbezoeker en den cipier der burgerboeien, wordt het kunstzinnig emplooi niet steeds genoemd in officieele bescheiden.

---

[1]) *Noord- en Zuid-Nederlandsche Kunstwerken in de kerken der voormalige Vorstendommen en Hertogdommen van Noord-Midden-Italië* van Dr. F. H. Fokker.

[2]) Volgens het Naamboekje van 1735 in dat jaar benoemd.

[3]) 's Landsarchief, B. S. Batavia 128. In den klapper op de testamenten is geen laatste wil van Jacob Joan te vinden.

De naam De Nijs komt reeds van af 1620 te Batavia voor en is er nog lang niet uitgestorven. Een andere De Nijs b.v. was Adriaan, in 1739 boekhouder en in 1752 Raad Extra-ordinair.

Welke De Nijs evenwel het enorme paneel te Batavia mag hebben geschilderd, de boomwachter Jacob Joan of de uit Antwerpen verdwenen Jacob, het schilderij wordt er niet belangrijker of mooier door. Het moet het doen met zijn decoratieve charme en zijn goede kleur. Als zoodanig is het een sieraad voor de kamer van den gouverneur van West-Java, waarin het een onderkomen heeft gevonden.

Batavia, Februari 1934.

Niassche Teksten
met Ned. vertaling en aanteekeningen

door

W. L. STEINHART
Zendeling-leeraar te Poelau Tello, Batoe-eil. (S. W. K.).

I

„Alle Niassche wijsheid uit het grijze verleden wordt voorgedragen op hohò ... Er zijn bepaalde personen, wien die zangen bekend zijn. Het verzamelen van die gegevens is voor de werkelijke kennis van het Niassche volk niet alleen, maar ook voor de vergelijkende volkenkunde in het algemeen, van onschatbare waarde".

E. E. W. Gs. SCHRÖDER, *Nias*, bl. 284 § 793.

INLEIDING.

In dezen en volgende teksten, opgeteekend op de Batoe-eilanden, houd ik mij zooveel mogelijk aan de gebruikelijke spelling, zooals die onder invloed van Sundermann hier werd ingevoerd. Het lijkt mij echter noodzakelijk eerst de volgende opmerkingen te maken:

1. Ten einde misverstand te voorkomen moet ik er nadrukkelijk op wijzen, dat wanneer in den tekst gebruik gemaakt wordt van het teeken ', men waarschijnlijk oorspronkelijk steeds een hamza hoorde bezigen. Het valt den laatsten tijd echter hoe langer hoe meer op dat het gebruik van de hamza verzwakt, ja, dat die klank meer en meer verdwijnt. Zoo hoort men naast *ata'oe* „bang zijn" *ataoe*, naast *ra'oe* „grijpen" *raoe*, en meer dan eens is de gedachte in mij opgekomen, dat het beter ware i. p. v. *fa'ema*, *ja'o*, *fo'omo*, ja zelfs i. p. v. *ana'a* en *ta'io* e. d. (waarin de hamza toch stellig oorspronkelijk is) te spellen: *faëma*, *jaö*, *foömo*, *anaä*, *taïo*, daar het trema de uitspraak van vele Niassers op de Batoe-eilanden mijnsinziens veel beter weergeeft.

Het '-teeken komt in de gebruikte schrijfwijze in twee gevallen voor:

a. ten eerste als scheidingmaker tusschen twee op elkaar volgende klinkers, wanneer deze niet in elkaar overvloeien en er geen sprake is van een tweeklank. (Dit teeken is o.a. noodig om de klanken aô en a'ô te kunnen onderscheiden. In *daôna-daôna* „hopen, verwachten" hoort men bijna een *ui* als in het Nederlandsch woord „duin" terwijl in *da'ônô* „zes personen" de *a* en de *ô* duidelijk door een hiaat van elkaar gescheiden zijn).

b. ten tweede wanneer een gutturaal uitgevallen is, in welk geval sommige Niassers nog een hamza laten hooren, anderen daarentegen niet of in elk geval niet meer.

Daar ik in vele gevallen niet kan uitmaken wanneer een gutturaal is uitgevallen en de uitspraak met hamza wel de oorspronkelijke zal zijn lijkt het mij het beste, mede in verband met de hier sedert jaren gebruikelijke spelling, het '-teeken te handhaven, mits men maar rekening houdt met de boven aangeduide neiging der Niassche taal op de Batoe-eilanden.

In gevallen waarin ik meest een hamza hoor zal ik het teeken ᵃ (als bijvoorbeeld in betoeᵃa „buik") gebruiken.

De Niassers op de Batoe-eilanden vinden dat de hamza *abeᵃe* „hard en onvriendelijk" klinkt, en zij houden meer van *omboejoe*, van „zachte en vloeiende taal."

Of het verwaarloozen van de hamza plaats vindt onder Maleischen invloed? [1])

2. Dezelfde vraag zou ik willen stellen in verband met hier voorkomende klanken, die in de huidige spelling door dj en tj worden weergegeven. Deze schrijfwijze heeft wel is waar eenig recht van bestaan, maar bij Niassers, die minder onder Maleischen invloed staan, hoort men toch meer dz en ts; dz doet eenigszins denken aan den aanvangsklank van het Eng. woord *judge* en ts aan den beginklank van het Eng. *church*.

3. In vroegere leesboekjes werd nog onderscheid gemaakt tusschen d' en t' en de gewone d en t. Eerstgenoemde, d' en t', kenmerken zich door een blazen van lucht tusschen de tanden,

---

[1]) Aan Maleischen invloed behoeft m.i. niet te worden gedacht; het verdwijnen van de hamza is een verschijnsel van klankverzwakking dat ook elders, b.v. in het Napoesch, verschillende West-Toradjasche talen, één dialect van het Morisch, wordt aangetroffen. (E.)

zoodat ik ze het best met het woord „geaspireerd" meen te kunnen aanduiden.

Daar deze geaspireerde d en t echter alleen voorkomen voor den oe-klank, meen ik met deze opmerking te kunnen volstaan en het vroeger gebruikelijke teeken te kunnen verwaarloozen. Gaat aan de *d* een *n* vooraf zooals in *ndoemi* dan is van bedoelde aspiratie geen sprake.

4. Wat de ô betreft onderscheidt E. E. W. Gs. Schröder zijn verdienstelijk werk „Nias", taalkundige toelichting bl. XV, drieërlei klank [1]):

een zeer nabijkomend aan de eu in „beuk" ö
een zeer nabijkomend aan de u in „buk" ŏ
een zeer nabijkomend aan de ĕ in „bekomst" ô

Hoewel voor niet-kenners van de Niassche taal voor deze schrijfwijze veel te zeggen zou zijn, meen ik voor de Batoe-eilanden te mogen opmerken, dat de Niassers bovengenoemde drie onderscheidingen niet als verschillende klanken aanvoelen. M. i. heeft men hier te doen met dialectische en individueele eigenaardigheden, en soms spreekt ook de gemoedstoestand van den spreker een woord mee, zoodat hij de eene keer bŏbô, een ander maal bŏbŏ of bôbô zal zeggen. Naast sôrŏmi verneemt men bijvoorbeeld ook sôrömi. En heel typisch is, dat men al naar gelang de geaardheid van den spreker en de omstandigheden waarin hij verkeert, dezelfde persoon soms kort achter elkaar hoort zeggen lôna, lŏna, en lŏna.

Tot nog toe is mij geen geval bekend waaruit blijkt, dat bij het verwisselen van bedoelde klanken het woord een andere beteekenis krijgt. Het leek mij een onbegonnen werk aan Schröders schrijfwijze de hand te houden, vandaar dat ik evenals Sundermann slechts gebruik maak van ô, waarin dan alle boven aangeduide nuances begrepen zijn.

5. Als bekend mag verondersteld worden dat de klemtoon normaal valt op de voorlaatste lettergreep. Duidelijkheidshalve hoop ik af en toe waar dit den lezer dienstig mocht zijn, en

---

[1]) De door den schrijver van deze bijdrage, in navolging van Schröder en Sundermann, oorspronkelijk in zijn handschrift gebezigde teekens waren helaas in de drukkerij niet aanwezig, zoodat de Redactie zich genoodzaakt zag, in overleg met den heer Steinhart, deze door substituten te vervangen. *Red.*

vooral in woorden met afwijkenden klemtoon, gebruik te maken van het teeken `. Dus : arò, atò. Eveneens moet opgemerkt worden, dat men bij het opzeggen van deze gezangen telkens bij het laatste woord van het tweede gedeelte van iedere strophe den klemtoon op de laatste lettergreep laat vallen, ook waar deze bij normaal spreken, niet thuis behoort. Dus :
strophe 1 : normaal *sawolo* in het gezang *sawolò*.
strophe 2 : normaal *gojo* in het gezang *gojò*.

6. De volkomen klinkers a, e, o hoop ik aan te geven met behulp van een ¯, dus : ā, ē, ō. Indien dat teeken ontbreekt is dus een korte klinker als in tak, stek en stok bedoeld.

Deze inleiding mag niet afgesloten worden zonder een woord van hartelijken dank gewijd te hebben aan den taalgeleerde Dr. S. J. Esser, die mij niet alleen tot dezen arbeid bij herhaling heeft aangespoord, maar mij, voor zoover hem dat mogelijk was, vanuit de verte met raad en daad diende.

De voetnoot in deze inleiding is van zijn hand.

TEKST I

1. Mē lôna na tanôa tanāri,
   Mē lôna tānô sawōlo,
2. So nināda Dao manāli-nāli,
   So nināda Dao manė gōjō.
3. Ifadāni nda'i dônoe,
   Ifalaoe nda^{a}i mboto.
4. Atāni mae koendi gana^{a}a,
   Atāni mae koendi hāmo.
5. Ibē tandôsa mbālô doehi,
   Toetoeroe loeo wamabāgo.
6. Ba ifadāni soei nda^{a}i dô-
   noe,
   Ba ifalaoe nda^{a}i mboto.
7. Atāni mae lôlô lahina,
   Atāni mae lôlô nāfo.
8. Fatônoe mānô-mānô dānô,
   Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
9. Ibē tandôsa doendoe waha,
   Bôrô da^{a}io wamabāgo.
10. Atāni manė bōla-bōla,
    Atāni mae nāhe nāfo.
11. Samoedza lāni hā ma'ô-
    chô,
    Samoedza hā matona loeo.
12. Ifadāni nda'i dônoe,
    Ifalaoe nda^{a}i mboto.
13. Fatônoe mānô-mānô dānô,
    Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
14. Ma atāni manė naoma-
    naoma,
    Ma atāni manė oloso.
15. Ba ifatoehi tōoe danôa
    tanāri,
    Ifatoehi dānô sawōlo.
16. Ihālô mbātoe mae osāli,
    Ihālô mbātoe mae ōmō.
17. Ma ifabôrô ma ifondiw̄a,
    Ma ifabôrô mae ēhômō.

18. Lôna toria danôa tanāri,
Lôna toria dānô sawōlo.
19. Mē ifaigi nda*i dônoe,
Mē ifaigi nda*i mboto,
20. Ba ma awai tanôa tanāri,
Ma awāli tānô sawōlo.
21. Mē lôna na tanômo dzihônô,
Mē lôna na tanômô dzatò,
22. Ma iāgô mbāwa gawoewoecha,
Ma iāgô ba dzanagono.
23. Ināda Dao manāli-nāli,
Ināda Dao manė gōjō,
24. Ifahālô mbôrô nāni,
Ifalaoe mbôrô noho.
25. Samoedza lāni hā ma'ôchô,
Samoedza hā matona loeo.
26. Abēto lôna isimbātô,
Abēto lôna fō'ōmō.
27. Ināda Dao manāli-nāli,
Ināda Dao manė gōjō,
28. Mē iroegi ndôfi wa'abôla,
Mē iroegi loeo wa'asò,
29. Mē isai dzi samoedza owāsa,
Isai samoedza falahò,
30. Bôla chônia nono ba mbetoe*a,
Bôla chônia nono ba mbēto.
31. Bôla hā daroea sōtôla,
Bôla hā daroea mboto.
32. Samboea dzi lô tēla-tēlaoe.
Samôsa dzi lô taro*o.
33. Ja'ia Latoera Dānô tōoe,
Ja'ia namāda Lamāja Rao.
34. Ja'ia namāda Lowalāni lāw̃a,
Amāda Lowalāni Loeo.
35. Amāda sōbāwi dzihônô,
Amāda sōbāwi dzatò.
36. Mē lôna na tanômô dzihônô,
Mē lôna na tanômô dzatò,
37. Ilaoe fahoehoeo mē lôna niha,
Ilaoe fahoehoeo mē lôna satò.
38. Ināda Dao manāli-nāli,
Ināda Dao manė gōjō.
39. Iw̃ā'ô wanoea famānô-mānô,
Iw̃ā'ô wanoea faego-faego :
40. „Alimāgô tōoe danôa ta-„nāri,
„Alimāgo dānô sawōlo.
41. „Mē lôna ôsinia sihônô,
„Mē lôna ôsinia satò,
42. „Awôgoe fao famānô-mānô,
„Awôgoe fao faego-faego".
43. Môi soei ja ba mbāwa gawoewoecha,
Môi soei ba dzanagono,
44. Ifahālô mbôrô nāni,
Ifalaoe mbôrô noho.
45. Ifoeli ja ba dzoroi ja'ia,
Ifoeli ja ba dzoroi boto.
46. Ma totoehe danômô dzihônô,
Ma totoehe danômô dzatò.
47. Samoedza lāni hā ma'ôchô,
Samoedza hā matona loeo,
48. Iroegi bōni wa'abôla,
Iroegi bōni wa'asò
49. Nono moroi ba mbetoe*a,
Nono moroi ba mbēto.

50. Mē bôla nono moroi ba mbetoe*a,
Bôla nono moroi ba mbēto,
51. Bôla hā daroea mōtôla,
Bôla hā daroea mboto.
52. Ma faedo moroi ba mbetoe*a,
Ma faedo moroi ba mbēto.
53. Samôsa nono sialāwe,
Samôsa dzikabolono.
54. Samôsa nono simatoea,
Samôsa nono lataro.
55. Idzô dôira na hoemēdehēde,
Idzô dôira na fahoehoeo,
56. Tôi nono sialāwe,
Tôi nono kabolono :
57. Ināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao.
58. Idzô dôi nono simatoea,
Idzô dôi nono lataro :
59. Amāda Baloegoe ba Loeaha,
Amāda Handōma Hāro.
60. Ināda Dao manāli-nāli,
Ināda Dao manė gōjō.
61. Iw̄ā'ô wanoea famānô-mānô,
Iw̄ā'ô wanoea mē fahoehoeo :
62. „Haega mē nahiaoe sahono dôdô,
„Haega ma nahiaoe sahono mbo ?"
63. Ma idōro ba loeaha Mēdzājā,
Ma idōro ba loeaha Gomo.
64. Gā'ô ibē nono sialāwe,
Gā'ô ibē dzikabolono,
65. Ma ibē baoeloe Mēdzājā,
Ma ibē baoeloe Gomo.
66. Gā'ô ibē nono simatoea,
Gā'ô ibē nono lataro,
67. Ma ibē ba mbāwa loeaha,
Ma ibē ba handōma hāro.
68. Lôna niha tōoe baewāwô dānô,
Lôna niha tōoe baewāwô dao
69. Baero dzi daroea mōtôla,
Baero dzi daroea boto.
70. Iw̄ā'ô ināda Dao manālināli,
Ināda Dao manė gōjō.
71. „A'ô onōgoe sialāwe,
„Onōgoe kabolono,
72. „Hā samôsa ndaoegô tōoe „baewāwô dānô,
„Hā samôsa ndaoegô tōoe „baewāwô dao."
73. Ba iw̄ā'ô gôi chô nono simatoea,
Iw̄ā'ô chô nono lataro :
74. „Hā samboea gôi ndaoegô „baewāwô dānô,
„Hā samboea gôi ndaoegô „baewāwô dao.
75. „Lôna iwamô fatāli-foesô,
„Lôna iwamô fabôbô fao."
76. Ilimo mbālô mānô-mānô,
Ilimo mbālô ba hoehoeo,
77. Chô ndaono soroi ba mbētoe*a,
Chô ndaono moroi ba mbēto.

78. Samoedza lāni hā ma'ôchô,
Samoedza hā matona loeo,
79. Ināda Dao manāli-nāli,
Ināda Dao manė gōjō,
80. Ma moloi noso simane āni,
Ma moloi noso simae oho.
81. Māte ja ma awāli tānô,
Māte ja ma awāli tao.
82. Ma môi fōnônô dānô sa-
bôcha,
Ma môi fōnônô dānô sa'ogo.
83. Ja'ia ndaononia moroi ba
hoenô,
Iraono moroi ba mbēto,
84. Ononia'ône sialāwe,
Ononia kabolono,
85. Ilaoe mōwi mogacha-gacha,
Ilaoe mōwi mamalo'o.
86. Manānô tanômô dziwoe-
lāw̄a,
Manānô tanômô dzi'ēhò.
87. Samoedza lāni hā ma'ôchô,
Samoedza hā matona loeo,
88. Ma iroegi dzi samboea
owāsa,
Ma iroegi samoedza falahò.
89. Ja'ia nononia'ône sialāwe.
Ononia kabolono,
90. Ilaoe me'e osômi-sômi,
Ilaoe me'e osisino:
91. „Lôna awôgoe fao famānô-
„mānô,
„Lôna awôgoe fao na fa-
„hoehoeo.
92. „Na so nemāli samoenoe si-
„hônô,
„Na so nemāli samoenoe
„satò.
93. „Lôna solaoe bālô ba wa'
„amāte,
„Lôna solaoe bālô ba wa'
„asao,
94. „Dzanôrô falalāw̄a mbāwô,
„Dzanôrô otaloea nēdo".
95. Ma môi ja baomo ba lae-
dāwa.
Ma môi ja baomo ba doeho.
96. Mē moloeo mbanoea
odzāri-dzāri,
Mē moloeo mbanoea mē
asioho.
97. Ja'ia nināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao,
98. Ma ihālô nājānia fōloe'i,
Ma ihālô nājānia hilo.
99. Môi ja manāba tôwoe
ache,
Môi ja manāba tôwoe hao.
100. Môi ja molōbô gae ana'a,
Môi ja molōbô gae rafo.
101. Idōro baomo ba laedāwa,
Idōro baomo ba doeho.
102. Ma toematāro lô maliw̄a,
Ma toematāro lô maoso.
103. Ma iāgô mbālô dāne-dāne,
Ma iāgô doehāsa nōmō.
104. Ilaoe fahoehoeo mē lôna
niha,
Ilaoe fahoehoeo mē lôna
satò.
105. Fatônoe mānô-mānô dānô,
Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
106. Ma iboe'a dôwoe ache,
Ma iboe'a dôwoe hao.
107. Ma iboe'a gae ana'a,
Ma iboe'a gae rafo.

108. Ma itsibò goeli ba loeaha,
Ma ifalaojo baeho.
109. Ma ahāni ma ibôrô nafāgō,
Ma ahāni ma ibôrô hāro.
110. Ma idōro tōoe ba mbāwa loeaha,
Ma idōro tōoe ba handōma hāro.
111. Ja'ia namāda Baloegoe ba Loeaha,
Amāda Handōma Hāro,
112. Idzira goeli dôwoe ache,
Idzira goeli dôwoe hao.
113. Ma idzira goeli gae ana'a,
Ma idzira goeli gae rafo.
114. Ma iāgô mbālô dāne-dāne,
Ma iāgô doehāsa nōmō.
115. Iw̄ā'ô wanoea famānô-mānô,
Iw̄ā'ô wanoea fahoehoeo.
116. Ilaoe fahoehoeo mē lôna niha,
Ilaoe fahoehoeo mē lô satò:
117. „Iw̄ā'ô ināgoe bôrô dza-„new̄āra,
„Iw̄ā'ô ināgoe bôrô dza-„doeono:
118. „Lôna iwāgoe fatāli-foesô.
„Lôna iwāgoe fabôbō fao,
119. „Lôna niha tōoe baewāwô „dānô,
„Lôna niha tōoe baewāwô „dao.
120. „Haega moroi goeli dôwoe „ache,
„Haega moroi goeli dôwoe „hao,
121. „Na tēna nitānô dzihônô,
„Na tēna nitānô dzatò?"
122. Maoso ja moroi ba laedāwa,
Maoso ja moroi ba doeho.
123. Ma itôrô mbāwa galawāsa,
Ma itôrô galawāsa nōmō.
124. Ma idzoedzoe lāw̄a ba gatoea,
Ma idzoedzoe lāw̄a ba dzawōlo.
125. Ma ioerôi noeloe nidānô,
Ma ioerôi noeloe w̄alo.
126. Gāne ba loeaha Mēdzājā,
Gāne ba loeaha Gomo.
127. Mē iroegi ba noeloe nidānô,
Mē iroegi ba noeloe w̄alo.
128. Ma idzira nōmō laedāwa,
Ma idzira nōmō toeho.
129. Iw̄ā'ô wanoea famānô-mānô,
Iw̄ā'ô wanoea mē fehoehoeo:
130. „Haega moroi nōmō lae-„dāwa,
„Haega moroi nōmō toeho,
131. „Na lôna niha tōoe baewā-„wô dānô,
„Na lôna niha tōoe baewā-„wô dao?"
132. Ja'ia nināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao,
133. Ma iāgô mbālô dāne-dāne,
Ma iāgô doehāsa nōmō.
134. Mē idzira moroi ba dza-rôoe,
Mē idzira moroi sa'ēfo,
135. Ahôi alāhi dôdônia,
Ahôi alāhi gēoe boto:

136. „Iw̄ā'ô inägoe, bôrô dzane-
„w̄āra.
„Iw̄ā'ô inägoe, bôrô dza-
„doeono:
137. „Lôna niha tōoe baewāwô
„dānô,
„Lôna niha tōoe baewāwô
„dao.
138. „Haega moroi dzimanè
„sôcha,
„Haega moroi dzimae la-
„ojo?
139. „Tē ma emāli samoenoe
„sihônô,
„Tē ma emāli samoenoe
„satò.
140. „Tē itāba mbāgi tôlô-tôlô,
„Tē itāba mbāgi sōsiwo."
141. Ma iaro'ô gosô-osô lālā,
Ma ibē gosô-osô nōmō,
142. Ma môi ja ba mbāri sō-
fōrōma,
Ma môi ja ba mbāri nioto.
143. Ma toematāro lô maliw̄a,
Ma toematāro lô maoso.
144. Ja'ia namāda Baloegoe ba
Loeaha,
Amāda Handōma Hāro,
145. Ma môi ja baomo ba lae-
dāwa,
Ma môi ja baomo ba doe-
ho.
146. Mē ma arotô gosô-osô lālā,
Mē wa'aro gosô-osô nōmō,
147. Ilaoe fahoehoeo famānô-
mānô,
Ilaoe fahoehoeo faego-
faego:
148. „A'ô niha baewāwô dānô,
„A'ô niha baewāwô dao,
149. „Bōkāni gosô-osô lālā,
„Bokai gosô-osô nōmō!
150. „Lôna atoegoe dôdô lāw̄a
„gāte,
„Lôna atoegoe dôdô lāw̄a
„mbo
151. „Mē lôna bôrô dzanew̄āra,
„Mē lôna bôrô dzadoeono?
152. „Mē lô iwa fatāli-foesô,
„Mē lô iwa fabôbô fao?"
153. Ināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao.
154. Ifa'ēma lī famānô-mānô,
Ifa'ēma lī mē fahoehoeo:
155. „Tē ma emāli samoenoe
„sihônô,
„Tē ma emāli samoenoe
„satò.
156. „Tē ôtāba mbāgi tôlô-tôlô,
„Tē ôtāba mbāgi sōsiwo.
157. „Tē ôfāhô dôdô lāw̄a gāte,
„Tē ôfāhô dôdô lāw̄a mbo".
158. Ifa'ēma lī famānô-mānô,
Ifa'ēma lī mē fahoehoeo,
159. Amāda Baloegoe ba Loe-
aha,
Amāda Handōma Hāro.
160. „Tēna emāli samoenoe si-
„hônô,
„Tēna emāli samoenoe sa-
tô."
161. Ibokai mbāwa lālā,
Ibokai gosô-osô nōmō.
162. Ma ihālô mbōla-bōla la-
hina,
Ma ihālô mbōla-bōla nāfo.

163. Ma ibaradoeāgô lôna maliŵa,
Ma ibaradoeāgo lō maoso.
164. Lalaoe fahoehoeo famānômānô,
Lalaoe fahoehoeo faegofaego:
165. „Lōna iwa fatāli-foesô,
„Lōna iwa fabôbô fao".
166. Hoemēde Mbaloegoe ba Loeaha,
Hoemēde Handōma Hāro:
167. „A'ō niha baewāwō dā-
„nō,
„A'ō niha baewāwō dao,
168. „Hata dōioe na hoemēde-
„hēde,
„Hata dôioe na faehoho?"
169. „Ja'oto Dziadoelo Hôsi,
„Ja'oto Dziadoelo Rao".
170. Ifa'ēma li famānô-mānô,
Ifa'ēma lī mē fahoehoeo:
171. „Na ôtēhe mbālô mānô-
„mānô,
„Na ôtēhe mbālô ba hoe-
„hoeo,
172. „Goehoemālō ndoemigoe
„tambāli dôdô,
„Goehoemālô ndoemigoe
„tambāli mboto.
173. „Goembē fō'ōmō, isimbā-
„tô,
„Goembē isimbātô, fō'ō-
„mō."
174. Ifa'ēma lī famānô-mānô,
Ifa'ēma lī mē fahoehoeo,
175. Ināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao:
176. „A'ô amāgoe Baloegoe ba
„Loeaha,
„A'ô amāgoe Handōma
„Hāro,
177. „Na lôna ide-ide dôdô āte,
„Na lôna ide-ide dôdō bo,
178. „Lôna goetoemēhe lī fa-
„mānô-mānô,
„Lôna goetoemēhe lī mē
„fahoehoeo."
179. Ifa'ēma soei lī famānô-mā-
nô,
Ifa'ēma soei lī faego-fae-
go:
180. „Atoegoesi dôdô āte,
„Atoegoesi dôdô bo".
181. Ba hoemēde Dziadoelo
Hôsi,
Ba hoemēde Dziadoelo
Rao:
182. „Lôna chôgoe fanaloei,
„aoerifa,
„Lôna chôgoe aoerifa
„noso."
183. Hoemēde Mbaloegoe ba
Loeaha,
Hoemēde Handōma Hāro:
184. „Hā chō dawasao damōlō-
„bigô,
„Hā chô damôi wasao da-
„mbē nōro?
185. „Lachômi dzagēoena dzi-
„hônô,
„Lachômi dzagēoena dza-
„tò."
186. Ma fatēhe lī famānô-
mānô,
Ma fatēhe lī faego-faego.

187. Ihālô ndoeminia tambāli dôdô,
Ihālô ndoeminia tambāli mboto.
188. Fatônoe mānô-mānô dānô,
Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
189. Samoedza lāni hā ma'-ôchô,
Samoedza lāni hā matona loeo,
190. Lalaoe mōwi mogacha-gacha,
Lalaoe mōwi mamaloᵉo.
191. Fatônoe mānô-mānô dānô,
Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
192. Mē iroegi dzisiw̄a nalacha,
Medōloe fa tōloe naloeo,
193. Lalaoe fahoehoeo famānô-mānô,
Lalaoe fahoehoeo faego-faego:
194. „A'ô ndoemigoe tambāli „dôdô,
„Ndoemigoe tambāli mboto,
195. „Ilaoe ahôi dôdô ilāw̄a gāte,
„Ahôi dôdô ilāwa mbo.
196. „Hata mbôrô dzanew̄āra,
„Hata mbôrô dzadoeono?"
197. Ma ifa'ēma lī famānô-mānô,
Ma ifa'ēma lī mē fahoe-hoeo:
198. „Andė ninägoe, bôrô dza-„new̄āra,
„Andė ninägoe, bôrô dza-„doeono:
199. „Ināda Dao manāli-nāli,
„Ināda Dao manė gōjō".
200. Mē awai famānô-mānô,
Mē awāli fahoehoeo,
201. Lalaoe meᵉe osômi-sômi,
Lalaoe meᵉe osisino:
202. „Sifa'iwa, sifatāli-foesô,
„Sifa'iwa, sifabôbô fao".
203. Awania la'ila wa'iwāra,
Awania la'ila waboto.
204. Hā samôsa dzanew̄āra,
Hā samôsa dzadoeono.
205. Haega ndawasao ndamō-lōbigô,
Haega ndawasao ndambē nōro?
206. Law̄ā'ô dôdôra ilāw̄a gāte,
Law̄ā'ô dôdôra ilāw̄a mbo:
207. „Na ma lachômi nidādā „Dzombôi,
„Na ma nidādā namāda „Loeo.
208. „Haega ndambaisa môi „hoemālô,
„Haega ndambaisa doe-„mōro?
209. „Mae sogacha hasi bātoe,
„Mae sogacha hasi dao.
210. „Ma aechoe ba dôdô mba-„ha-baha,
„Ma aechoe ba dôdô wa-„noto.
211. „Mae tôla dzāga mbāgi „mbôlôcha,
„Mae tôla dzāga mbāgi „daᵉio.
212. „Ma aechoe ba dzaeroe „mbôlôcha,
„Ma aechoe ba dzaeroe „daᵉio.

213. „Haega ndambaisa mōi
„hoemālô,
„Haega ndambaisa doe-
„mōro ?
214. „Mē lôna niha ba goeli
„dānô,
„Mē lôna niha ba goeli
„dao?"
215. Samoedza lāni hā ma'ōchô,
Samoedza lāni dzimatona
loeo,
216. Fatônoe mānô-mānô dānô,
Fatônoe gafoesiāw̄a loeo.
217. Ma totoehe danômô dzi-
hônô,
Ma totoehe danômô dzatò,
218. Chô nināda Siadoelo Hôsi,
Chô nināda Siadoelo Rao.
219. Ilaoe manisô bōwō doegāla,
Manisô bōwō dzilimo.
220. Ma iw̄ā'ô chô ndoeminia
tambāli dôdô,
Chô ndoeminia tambāli
mboto.
221. Ifa'ēma lī famānô-mānô,
Ifa'ēma lī mē fahoehoeo.
222. Ma maoso ja moroi ba
laedāwa,
Ma maoso ja moroi ba
doeho.
223. Ma ihālô gāri salāw̄a bôna,
Ma ihālô gāri senaoe sāno.
224. Ma ihālô dohonia fatāra,
Ma ihālô dohonia hoelaojo.
225. Jamôi māloe fahoesi-hoesi,
Jamôi māloe fahoesi ho.
226. Ma itôrô dzina mbāwa gôli,
Ma itôrô dzina gino'o.
227. Ma iroegi ba gatoea sota-
najā'ô,
Iroegi ba gatoea solachoe-
mo.
228. Ma itēoe mbōwō doegāla,
Ma ihālô mbōwō dzilimo.
229. Ma idōro baomo ba lae-
dāwa,
Ma idōro baomo ba doeho.
230. Ma ibē chô ndoeminia
tambāli dôdō,
Chô ndoeminia tambāli
mboto.
231. Mē ma i'à mbōwō doegāla,
Ma isônda mbōwō dzilimo,
232. Iw̄ā'ô wanoea famānô-mā-
nô,
Iw̄ā'ô wanoea mē fahoe-
hoeo :
233. „Agafôchô dāloe gājā-gājā,
„Agafôchô dāloe hōoe
„mbēto.
234. „Jaroemoegi bōni wa'abôla,
„Jaroemoegi bōni wa'asò.
235. „Mē tesôla dzide-ide,
„Jatesôla dzidamao".
236. Mē iroegi dzisiw̄a nalacha,
Medôloe fa tôloe naloeo,
237. Ma bôla nono ba mbetoe'a,
Ma bôla nono ba mbēto.
238. Ja'ia namāda Hia Īachilo
Ādoe,
Amāda Hia Lachilo Loeo.
239. Arà wanoea famānô-mānō,
Arà wanoea mē fahoehoeo,
240. Ma tebōlo tōoe niha ba
dānô,
Ma tebōlo tōoe niha ba dao.

241. Chô ninãda Siadoelo Hôsi,
Chô ninãda Siadoelo Rao,
242. Oi mo'ono sialãwe,
Ma mo'ono ja kabolono.
243. Mē wa'ōja nono simatoea,
Mē wa'ōja nono lataro,
244. Fanãli delaoenia na mãte,
Fanãli delaoe na asao.
245. Samoedza lãni dzima'ôchō,
Samoedza dzimatona loeo.
246. Mē mãte ja môi fōnônô dãnō,
Mē mãte ja môi fōnônô dao.
247. Nene-nenenia ba goeli danô,
Nene-nenenia ba goeli dao,
248. Mae hãwoe-hãwoe, gãwoe-gãwoe,
Mae hãwoe-hãwoe, hene-dzoeo.
249. Mae tanômō dziwoe-lawa,
Mae tanômō dzi'ēhò.
250. Lōna la'ila wa fatãli-foesō,
Lôna la'ila wa fabōbō fao.

VERTALING.

1. Toen de aarde er nog niet was,
Toen de wijde wereld niet bestond,
2. Bestond onze moeder Dao, de telkens verjongende,
Bestond onze moeder Dao, de schildpadgelijke.
3. Zij verzamelde het vuil der handpalmen,
Zij vergaderde het lichaamsvuil.
4. Bijeenvergaard zijnde was het zoo groot als een goud-gewicht,
Bijeenverzameld was het zoo groot als een zilver-gewicht.
5. Zij legde het op de knie-schijf,
Kneedde het met den wijs-vinger.
6. En weer verzamelde ze het vuil der handpalmen,
En wederom vergaderde zij het lichaamsvuil.
7. Bijeenverzameld zijnde was 't zoo groot als een uit-gekauwde sirihpruim,
Bijeenvergaderd was 't zoo groot als een uitgekauwde sirihpruim.
8. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering.
9. Zij gebruikte het dijbeen als onderlegger,
Kneedde met den boven-arm.
10. Bijeenverzameld werd 't zoo groot als een sirih-taschje,
Bijeenverzameld was het zoo groot als een sirih-zakje.

11. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
12. Vergaderde zij het vuil der handpalmen,
Verzamelde zij het lichaamsvuil.
13. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering.
14. Bijeenvergaderd was 't zoo groot als een vloermat,
Bijeenverzameld was 't zoo groot als een mat.
15. Toen voorzag ze de aarde van een onderbouw,
Ze gaf de ruime wereld een grondslag.
16. Zij nam steenen zoo hoog als een paleis,
Ze haalde huizenhooge steenen.
17. Ze plaatste ze schuin naast elkaar, schraagsgewijs,
Ze plaatste ze schraagpijlersgewijs als stutten.
18. Onwankelbaar stond nu de wereld,
Onbewegelijk was nu de wijde wereld.
19. Toen ze bekeek het vuil der handpalmen,
Toen ze beschouwde het lichaamsvuil,
20. Werd het veranderd in aardrijk,
Werd het veranderd in wereldrond.
21. Toen er nog geen menschenkinderen waren,
Toen het menschelijk geslacht nog niet bestond,
22. Ging naar den mond van den afgrond,
Ging naar de peillooze diepte,
23. Onze moeder Dao, de telkens verjongende,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke.
24. Zij vergaderde de windstreken,
Zij verzamelde de windhoeken.
25. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
26. Was ze zwanger zonder man te hebben,
Was ze bevrucht zonder echtgenoot,
27. Onze moeder Dao, de telkens verjongende,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke.
28. Toen het tijdstip der geboorte gekomen was,
Toen het tijdstip der baring was aangebroken,
29. Toen een oogstjaar verstreken was,
Een plantjaar voorbij was,
30. Werd een kind uit haar geboren,
Baarde zij een kind.
31. Een tweeling werd geboren,
Een tweeling bracht ze ter wereld.

32. Hoofdeloos was er een,
Zonder zitvlak was er een,
33. Namelijk Latoera Dänö beneden,
Namelijk onze vader Lamäja Rao,
34. Namelijk onze vader Löwaläni boven,
Onze vader Löwaläni Loeo,
35. Onze vader, de zwijnenhoeder der menschen,
Onze vader, die de menschen als varkens houdt.
36. Toen het menschdom nog niet bestond,
Toen er nog geen menschen waren,
37. Was pratende, zonder dat er menschen waren,
Was sprekende, zonder dat het menschdom bestond,
38. Onze moeder Dao, de steeds verjongende,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke;
39. Ze zeide in haar spreken,
Ze zeide terwijl ze praatte:
40. „'t Is jammer van de aarde „beneden,
„'t Is zonde van de ruime „wereld,
41. „Dat er geen bewoners „zijn,
„Dat er niemand woont,
42. „Met wien ik kan spreken,
„Met wien ik kan praten".
43. Ze ging weer naar den mond van den afgrond,
Ze ging weer naar de peillooze diepte.
44. Ze verzamelde de windstreken,
Ze vergaderde de windhoeken,
45. Ze ging terug naar haar uitgangspunt,
Ze keerde terug vanwaar ze gekomen was.
46. Ze was zwanger van menschelijk zaad,
Ze ging zwanger van een kind.
47. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
48. Was de dag der geboorte gekomen,
Was de tijd der baring aangebroken,
49. Van een kind uit haar schoot,
Van een kind uit haar buik.
50. Toen geboren werd een kind uit haar schoot,
Toen geboren werd een kind uit haar buik,
51. Werd geboren een tweeling,
Werden er twee tegelijk geboren.
52. Gepaard waren ze van af de geboorte,
Tezamen waren ze van af den moederschoot.
53. Een was een dochter,
Een was een meisje.

54. De ander was een zoon,
De ander was een jongen.
55. Zie hier hun namen wanneer er gesproken werd,
Zie hier hun namen wanneer er gepraat werd.
56. 't Meisje heette,
De dochter heette
57. Onze moeder Siadoelo Hôsi,
Onze moeder Siadoelo Rao.
58. Zie hier den naam van den zoon,
Zie hier den naam van den jongen:
59. Onze vader Baloegoe ba Loeaha,
Onze vader Handōma Hāro.
60. Onze moeder Dao, de steeds verjongende,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke,
61. Ze zeide, zeggende,
Ze zei al sprekende:
62. „Waar is een plek waar ge rustig kunt wonen,
„Waar is een plaats waar ge veilig kunt zijn?"
63. En zij bracht (ze) naar de Mēdzāja-rivier,
En zij bracht (hen) naar den Gomo-stroom.
64. De dochter zette ze,
De maagd plaatste ze
65. Ginds aan den bovenloop der Mēdzāja,
Ginds in het brongebied der Gomo.
66. Den zoon plaatste ze,
Den jongen zette ze
67. Ginds aan de uitmonding der rivier,
Ginds aan den mond van den stroom.
68. Geen menschen waren er beneden op aarde,
Geen menschen waren er beneden op de wereld
69. Behalve deze twee,
Behalve deze beide.
70. Onze moeder Dao, de steeds verjongende, sprak,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke, zeide:
71. „O, mijn dochter,
„Mijn kind van het vrouwelijk geslacht,
72. „Geheel alleen zijt ge op „de aarde,
„Geheel alleen zijt ge op „de wereld".
73. En eveneens zei ze tot den zoon,
Ze zeide tot den jongen:
74. „Ook gij zijt geheel alleen „op de wereld,
„Geheel alleen zijt ook gij op aarde;
75. „Geen verwanten bezit ge,
„Familie bezit ge niet".
76. Leugenachtig was ze in 't spreken,
Bedriegelijk was ze in 't gesprek

77. Met haar eigen kinderen,
Met haar eigen kroost.
78. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
79. Onze moeder Dao, de steeds verjongende,
Onze moeder Dao, de schildpadgelijke,
80. Haar levensgeest vluchtte weg gelijk wind,
Haar ziel week gelijk een damp;
81. Ze stierf en werd veranderd in aarde,
Gestorven zijnde werd ze tot stof.
82. Haar stoffelijk overschot vulde de spleten,
Haar asch werd het vulsel der aardkloven.
83. Wat nu betreft haar eigen kinderen,
De kinderen voortgekomen uit haar schoot,
84. Haar dochter nu,
Haar kind van het vrouwelijk geslacht,
85. Die werkte op den akker, was aan het hakken,
Ze werkte op het veld, was aan het kappen,
86. Was plantende „*siwoe läwa*-rijst",
Was zaaiende „*ehò*-rijst".
87. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
88. Was er een oogstjaar verstreken,
Was er een plantjaar voorbij.
89. Deze haar dochter nu,
Haar vrouwelijk kind,
90. Was hevig aan het huilen,
Was hevig aan het snikken:
91. „Niemand heb ik om mee „te praten,
„Niemand heb ik om mee „te spreken.
92. „Wanneer er eens een „moordenaar komt,
„Wanneer er eens een kop„pensneller verschijnt,
93. „Is er niemand om den „dood te wreken,
„Is er niemand, die den „doodslag wreekt,
94. „Die tusschen beide dorpen „kan treden,
„Die tusschen beide par„tijen treedt".
95. Ze ging haar woning binnen,
Ze stapte in haar huis.
96. Toen de zon opkwam,
Toen het begon te lichten,
97. Onze moeder Siadoelo Hôsi,
Onze moeder Siadoelo Rao,
98. Ze nam haar draagmand,
Ze nam haar rugmand,
99. Ze ging om te snijden suikerriet „*ache*",
Ze ging om te snijden suikerriet „*hao*",

100. Ze ging vellen den stam van de pisang „*ana'a*",
Ze hing omhakken den stam van de pisang „*rafo*",
101. Ze bracht (het geoogste) naar huis,
Ze bracht (het) naar binnen.
102. Ze zat stil zonder zich te bewegen,
Ze zat stil zonder op te staan.
103. Ze zat op de punt van de rustbank,
Ze zat op de bank in het huis.
104. Ze ging aan het praten, terwijl er geen menschen waren,
Ze ging spreken, terwijl er geen schepsel was.
105. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering.
106. Ze schilde het suikerriet „*ache*",
Ze schilde het suikerriet „*hao*",
107. Ze schilde de pisang „*ana'a*",
Ze schilde de pisang „*rafo*";
108. Ze wierp de schillen in den stroom,
Wierp ze weg in de diepte.
109. Afgedreven zijnde werden ze voortgestuwd door de strooming,
Afdrijvende nam de strooming ze mee,
110. Ze nam ze mee naar de monding der rivier,
Ze nam ze mee naar den benedenloop.
111. Onze vader Baloegoe ba Loeaha,
Onze vader Handōma Hāro,
112. Hij zag de schillen van het suikerriet „*ache*",
Hij zag de schillen van het suikerriet „*hao*",
113. Hij zag de schillen van de pisang „*ana'a*",
Hij zag de schillen van de pisang „*rafo*".
114. Hij ging op de punt van de rustbank zitten,
Hij ging zitten op de rustbank thuis,
115. Hij begon te praten,
Hij begon te spreken,
116. Hij was aan het praten, terwijl er geen menschen waren,
Hij was aan het spreken, terwijl er geen schepsel was:
117. „Mijn moeder zeide,
„Mijn moeder heeft ge-„zegd,
118. „Dat ik geen verwanten „heb,
„Dat ik geen familie bezit,
119. „Dat er geen menschen op „aarde zijn,
„Dat er geen menschen op „de wereld zijn.

120. „Vanwaar dan die schillen
„van het suikerriet „*ache*",
„Vanwaar dan die schillen
„van het suikerriet „*hao*",
121. „Wanneer 't niet geplant
„werd door menschen,
„Wanneer 't niet door men-
„schen werd geplant?"
122. Hij stond op en verliet de woning,
Hij rees op en ging weg van huis,
123. Hij ging door de deur,
Hij passeerde den uitgang,
124. Hij ging opwaarts naar het woud,
Hij ging bergopwaarts het bosch in;
125. Hij ging de rivier op naar het brongebied,
Hij ging stroomopwaarts naar den bovenloop.
126. Daar bij de rivier Mēdzāja,
Ginds bij den stroom Gomo.
127. Toen hij bereikte den bovenloop,
Toen hij bereikte het brongebied,
128. Zag hij een woning,
Zag hij een huis.
129. Hij zeide al sprekende,
Hij zeide al pratende:
130. „Vanwaar die woning,
„Vanwaar dat huis?
131. „Als er geen menschen op
„aarde zijn,
„Als er geen mensch be-
„neden op de wereld is?"
132. Onze moeder Siadoelo Hôsi nu,
Onze moeder Siadoelo Rao
133. Zat op de punt van de rustbank,
Zat op het eind van de bank thuis.
134. Toen ze (hem) zag uit de verte,
Toen ze (hem) zag aan den overkant,
135. Was ze geheel verwonderd,
Was ze geheel verbaasd:
136. „Mijn moeder heeft gezegd,
„Mijn moeder zeide:
137. „Er zijn geen menschen
„beneden op aarde,
„Er zijn geen menschen
„beneden op de wereld;
138. „Vanwaar is (dan) deze, die
„gelijkt op een wild zwijn,
„Vanwaar is (dan) deze, die
„gelijkt op een ree?
139. „Wellicht een moordenaar
„der menschenkinderen,
„Wellicht een vijand, die
„menschen doodt;
140. „Wellicht snijdt hij den
„hals af,
„Misschien snelt hij kop-
„pen".
141. Zij bevestigde den grendel van den ingang,
Zij grendelde het huis,
142. Zij ging in de zijkamer,
Zij ging in de binnenkamer,

143. Ze zat onbewegelijk stil,
Ze zat stil zonder op te staan.
144. Onze vader Baloegoe ba Loeaha nu,
Onze vader Handōma Hāro,
145. Hij ging de woning binnen,
Hij stapte binnenshuis.
146. Daar nu de grendel stevig vast zat,
Daar nu de afsluiting sterk was,
147. Begon hij te spreken,
Ving hij aan te praten:
148. „Zeg, menschenkind op „aarde,
„Zeg, menschenkind op de „wereld,
149. „Ontsluit toch den grendel,
„Open toch de afsluiting.
150. „Is er geen medelijden in „'t hart,
„Is er geen medegevoel in „'t gemoed?
151. „Omdat er geen ouders zijn,
„Omdat er geen vader en „moeder zijn,
152. „Omdat er geen verwanten „zijn,
„Omdat er geen familie is?"
153. Onze moeder Siadoelo Hōsi nu,
Onze moeder Siadoelo Rao,
154. Zij antwoordde en zeide,
Zij antwoordde en sprak:
155. „Wellicht is het een moor-„denaar,
„Misschien is het een kop-„pensneller;
156. „Wellicht snijdt ge hal-„zen af,
„Misschien slaat ge kop-„pen af;
157. „Wellicht doorsteekt ge het „hart,
„Misschien doorboort ge „het hart".
158. Hij antwoordde en zeide,
Hij hernam en sprak,
159. Namelijk onze vader Baloegoe ba Loeaha,
Onze vader Handōma Hāro:
160. „Geen menschenmoorde-„naar (ben ik),
„(Ik ben) geen koppen-„sneller".
161. Zij opende de deur,
Zij ontsloot den grendel,
162. Zij haalde het sirihtaschje,
Zij nam het sirihzakje,
163. Ze zat onbewegelijk stil,
Ze zat stil zonder op te staan.
164. Ze spraken met elkaar,
Ze koutten met elkaar:
165. „Er zijn geen verwanten,
„Er is geen familie".
166. Baloegoe ba Loeaha zei-de:
Handōma Hāro sprak:
167. „Zeg, menschenkind op de „aarde,
„Zeg, menschenkind op de „wereld,

168. „Hoe heet ge wanneer er „gesproken wordt,
„Hoe heet ge wanneer er „gepraat wordt?"
169. „Ik ben Siadoelo Hôsi,
„Ik ben Siadoelo Rao".
170. Hij hernam en sprak,
Hij antwoordde en zeide:
171. „Wanneer ge met mijn aan„zoek accoord gaat,
„Wanneer ge mij het ja„woord geeft,
172. „Neem ik jou als mijn we„derhelft.
„Neem ik jou als mijn gade.
173. „Ik zal je beschouwen als „mijn echtgenoote,
„Ik zal je beschouwen als „mijn vrouw".
174. Zij antwoordde en sprak,
Zij hernam en zeide,
175. Namelijk onze moeder Siadoelo Hôsi,
Onze moeder Siadoelo Rao:
176. „Zeg! mijn vader Baloegoe „ba Loeaha,
„Zeg! mijn vader Handō„ma Hāro,
177. „Wees niet bedroefd,
„Wees niet ontevreden.
178. „Ik zal in dit aanzoek niet „toestemmen,
„Ik zal het ja-woord niet „geven".
179. Hij hernam weer en sprak,
Hij antwoordde weer en zei:
180. „Ontferm U toch,
„Heb medelijden".
181. Toen sprak Siadoelo Hôsi,
Toen sprak Siadoelo Rao:
182. „Ik heb geen levensonder„houd,
„Ik heb geen middelen van „bestaan".
183. Baloegoe ba Loeaha zeide,
Handōma Haro sprak:
184. „Wien zullen we onze „moeiten voorleggen,
„Op wien zullen we onze „lasten afwentelen?
185. „Iedereen heeft zijn eigen „lot,
„Elk is aan het noodlot „onderworpen".
186. Toen werd het ja-woord gegeven,
In het aanzoek werd toegestemd;
187. Hij nam haar als zijn wederhelft,
Hij nam (haar) als zijn gade.
188. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering.
189. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer
190. Deden zij akkerwerk al hakkende,
Deden zij veldarbeid al kappende.
191. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering.
192. Toen de negen (verbods-?) dagen vervuld waren,
De driemaal drie dagen,

193. Waren ze samen aan het spreken,
Waren ze samen aan het praten:
194. „Zeg! mijn wederhelft,
„Mijn gade,
195. „Diep in het hart leeft „verwondering,
„Verbazing bezielt het ge-„moed:
196. „Wie zijn (jouw) ouders,
„Wie is (je) moeder?"
197. 't Antwoord luidde,
En het antwoord klonk:
198. „Mijn moeder, de opvoed-„ster,
„Mijn moeder, die baarde,
199. „Dat is onze moeder Dao, „de telkens verjongende,
„Dat is onze moeder Dao, „de schildpadgelijke".
200. Toen ze uitgepraat waren,
Toen ze klaar waren met spreken,
201. Begonnen ze bitterlijk te weenen,
Begonnen ze hartstochtelijk te schreien:
202. „Broeder en zuster van „éėne moeder,
„Verwanten door banden „des bloeds".
203. Toen eerst ontdekten ze hun bloedverwantschap,
Toen eerst wisten ze familie te zijn,
204. Hebbende één gemeenschappelijke moeder,
Slechts één en dezelfde moeder bezittende.
205. Waarop zouden ze hun zorgen moeten afwentelen,
Waarheen zouden ze hun last moeten brengen?
206. Ze spraken bij zichzelf,
Ze overlegden in hun hart:
207. „Wellicht was het zoo door „den Beschikker bepaald,
„Misschien was 't wel zoo „door onzen vader Loeo „beschikt.
208. „Wat zal men er verder aan veranderen,
„Wat valt er verder aan „te doen?
209. „'t Gaat er mee als met „houwers van doodkisten „uit steen,
„Als met hakkers van dood-„kisten uit zandsteen.
210. „De scherven vallen nu „eenmaal neer in het mid-„den,
„De bijl treft nu eenmaal „het binnenste.
211. „'t Gaat er mee als met „een (ivoren?) polsring,
„Als met een (elpenbee-„nen?) armband,
212. „Nu eenmaal sluitende om „de pols,
„Die zich nu eenmaal om „de pols bevindt.
213. „Wat zal men er aan ver-„anderen,
„Wat is er aan te doen?

214. „Als er geen menschen op „de wereld zijn,
„Als er geen menschen op „de aarde zijn?
215. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
216. (Zoo luidt) de traditie,
(Zoo luidt) de overlevering,
217. Ging zwanger van menschelijk zaad,
Ging zwanger van een kind
218. Onze moeder Siadoelo Hôsi,
Onze moeder Siadoelo Rao.
219. Ze verlangde sterk naar de bloem van de phaeomeria speciosa,
Ze had verlangen naar de bloesem van de *silimo*.
220. Ze vertelde 't aan haar echtgenoot,
Aan haar wederhelft.
221. Hij antwoordde haar,
Hij gaf haar bescheid.
222. Hij stond op om het huis te verlaten,
Hij rees op om weg te gaan.
223. Hij nam een zwaard met hoog hecht,
Hij haalde een zwaard met lang heft.
224. Hij nam zijn speer met dubbelen weerhaak,
Hij nam zijn *hoelaojo*-speer.
225. Hij zou op de jacht gaan, hoes! hoes! roepend.
Hij zou gaan jagen de honden ophitsend.
226. Hij ging langs de poort,
Hij ging langs de goot,
227. Hij bereikte het bosch met 't *tanajā'ô*-gras,
Hij bereikte het woud met *lachoemo*-kruid,
228. Hij plukte de bloem van de phaeomeria speciosa,
Hij nam den bloesem van den *silimo*.
229. Hij bracht (ze) naar huis,
Hij bracht (ze) naar zijn woning,
230. Hij gaf ze aan zijn wederhelft,
Aan zijn ega.
231. Toen zij at de bloem van de phaeomeria speciosa,
Toen zij kreeg den bloesem van den *silimo*,
232. Zeide ze,
Sprak ze:
233. „De buik doet pijn, is op„gezet,
„Pijnlijk is het onderlijf;
234. „De tijd der geboorte zal „nabij zijn,
„De tijd der baring zal ge„komen zijn,
235. „Omdat op komst is een „kleintje,
„Er zal geboren worden „een kleuter".
236. Toen de negen (verbods ?-) dagen voorbij waren,
De driemaal drie dagen,

237. Werd een kind uit haar schoot geboren,
Kwam een kind uit haar voort.
238. Dat was onze vader Hia Lachilo Ādoe,
Onze vader Hia Lachilo Loeo.
239. Niet lang daarna,
Het duurde slechts korten tijd (als een gesprek),
240. Was het menschdom over de aarde verspreid,
Waren de menschen beneden wijd en zijd verbreid.
241. Uit onze moeder Siadoelo Hôsi,
Uit onze moeder Siadoelo Rao,
242. Kwamen enkel voort dochters,
Ze baarde meisjes;
243. Toen er heel veel zonen waren,
Omdat er vele jongens waren,
244. Als haar plaatsvervangsters na haar dood,
Als haar opvolgsters na haar verscheiden.
245. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
246. Werd ze tot stof toen ze stierf,
Werd ze tot aarde toen ze overleed.
247. Haar nageslacht op aarde,
Haar nakomelingen op de wereld
248. Werden (zooveel) als stof en zand,
Werden (zoo talrijk) als stof en zandkorrels;
249. (Ze vermeerderden zich) als *siwoe-lāw̄a* rijst,
Als *ehô*-rijst (vermenigvuldigden ze zich).
250. Ze weten niet verwant te zijn,
Ze weten niet, dat ze broeders zijn.

AANTEEKENINGEN.

1. *mē* komt als voegwoord voor in den zin van „toen" zooals hier uit het zinsverband blijkt, maar kan ook de beteekenis van „omdat" hebben:

*mē lôna ana*ᵉ*a chôgoe ba tobai goemôli* „omdat ik geen goud heb zal ik niet in staat zijn (het) te koopen". Om de laatste beteekenis duidelijk uit te laten komen wordt dikwijls *bôrô mē* gebruikt; *bôrô* is een zelfstandig nmw. en beteekent „reden, oorzaak, oorsprong"; *bôrô mē* zou dus met „om reden" vertaald kunnen worden.

lôna is het meest gebruikelijke ontkenningswoord. Daarnaast hoort men ook wel *lô*ᵉ*ô*. Naast *tobai lôna* verneemt men ook

tobai lô'ô in den zin van „het moet", „het kan niet anders of..." *lôna na* = „nog niet", *lôna ae* „niet meer".

tanôa vertaalt Sundermann in tegenstelling met *tänô* door „das All". Hier mag wellicht gedacht worden aan het achtervoegsel *-a*, vgl. Mal. *laoetan* tegenover *laoet*. Deze *-a* zou dan iets groots, iets machtigs aanduiden. In dit verband wijs ik op woorden als *afôa*, een houtsoort, die wat de geur betreft eenigszins aan *äfo* „sirih" doet denken en ook wel aan de sirihpruim wordt toegevoegd (Schröder § 101); verder *böwöa* „pot" in tegenstelling met *böwö* „bloesem", en *tôwoe* „suikerriet" t.o. *tôwoea* „jonge kokospalm" (op de Batoe-eilanden echter *toewoea*). In deze gevallen zou de *-a* wellicht dezelfde beteekenis of die van „gelijken op" kunnen hebben.

Dat men in priesterlitanieën dikwijls een *-a* voegt achter woorden waar die gewoonlijk niet gehoord wordt zal wel een andere beteekenis hebben. (n. m. b. m. om de maat vol te krijgen). Zie de door Schröder genoemde voorbeelden § § 1123, 1126 (*samboeloe-a*, *la*'*oendroe-oendroe-a*, *taloe-a*, *saho-a*, *tônoe-a* enz.). In den zin van „veelheid" zou ik op *batoea* t.o. *bätoe* willen wijzen (zie Wrdnbk.). *tanäri*. De beteekenis van dit woord is ons niet met zekerheid bekend. Wellicht is het een dichterlijk woord, synoniem met *tanöa*. Een van mijn zegslieden dacht dat het alleen toegevoegd was om de maat vol te krijgen. Mocht *tanäri* door middel van het infix *-an-* van *täri* afgeleid zijn, dan zou ik willen denken aan „dansveld". In andere gezangen wordt het dorpsplein (*ewäli*) dikwijls *aloeajäma* genoemd, van het werkwoord *maloeäja*, dat ook dansen beteekent, afgeleid. In tegenstelling met *maloeäja* bedoelt men met *manäri*, uitsluitend het dansen van vrouwen. Zie voor *tanäri* ook Schröder § 1191.

sawölo, zie Wrdnbk. onder *bolo*. De *b* en de *w* wisselen telkens af. *bolo* „plank of blad, waarop het te slachten varken wordt neergelegd". *wölo-wölo*, *awölocha*, *awolöa*, *fa'awölo*, „breedte", *tebölo*, „uitgespreid", „verspreid", „verbreid". *bolögö dôdôoe chôgoe* „wees lankmoedig t.o.v. mij". *bolochai* (*mamolochai*) „uitspreiden", „openbaren", „iets ronduit verklaren". *bôi anawölo lioe* „spreek een toontje lager".

2. *inäda*. Hoewel we hier in de allereerste plaats aan het bezittelijk voornmwrd. *-da* denken (in strophe 117 is immers sprake

van *ināgoe*) mag er hier toch wel op gewezen worden dat het suffix *-da* best een zekeren eerbied of vrees kan uitdrukken. Schröder spreekt in § 337 van *bēla* en *bēlāda*. Op de Batoe-eilanden noemt men den krokodil uit vrees *toeāda* of *toehāda* en ook wij Europeanen worden uit eerbied meest zoo genoemd, terwijl Europeesche vrouwen wel als *toehāda sialāwe*, „vrouwelijke toehāda" aangeduid worden. In § 1187 teekent Schröder aan, dat ook zon en maan *amāda* genoemd worden.

Dao. Voor de mogelijke beteekenis van *Dao*, zie men beneden aant. 68; *manāli-nāli* komt van den stam *ali* (man) „vervangen", „opvolgen", „in de plaats van iets anders komen", „vertalen". *manāli-nāli* soms ook wel *manali-nali*, „steeds als opvolger, als plaatsvervanger optreden", „steeds weer terugkeeren, „steeds vernieuwen", „steeds verjongen". Er zal bedoeld zijn, dat *ināda Dao* telkens in andere gedaante terugkeert. Wel is waar sterft ze (zie strophe 80-82) maar ze leeft voort in haar kinderen (strophe 244).

manè gōjō „als een schildpad"; in plaats van *manè*, wordt in dit verband meest *mae* of *simae* gebruikt. Deze woorden drukken een vergelijking uit en regeeren immer den zoogenaamden eersten vorm. Bij correlatief gebruik bezigt men *simae* en *simane* tegenover elkaar, bijv. *simae fa'ōja ndaononia simanè gōi wa'ōja mbāwinia* „hij heeft even zooveel varkens als hij kinderen heeft", letterlijk: „gelijk de veelheid van zijn kinderen, zoo is ook de veelheid van zijn varkens". Na *simanè* volgt immer de tweede vorm. Men zegt dikwijls *simanè* in den zin van „zoo is het" (demikian). *gōjō* zie Wrdnb. sub *ōjō*. Het schild van dit dier is aan den rood- of bruinachtigen kant. De uitdrukking *mae gōjō* wordt dikwijls gebruikt om de schoonheid van iets te prijzen. *mae gōjō nōmō andà* „dit huis is bizonder mooi". Van glanzend, glimmend hout wordt het ook gezegd, maar niet van mooie personen.

Daar men in dezen zangvorm meestal met synoniem parallelisme en slechts af en toe met synthetisch parallelisme te doen heeft, neigde schrijver dezes er oorspronkelijk toe over in plaats van „de schildpad-gelijke" een uitdrukking te zoeken, die meer met de beteekenis van *manāli-nāli* overeenkomt. Zou men *manè gōjō* met „eeuwig, onvergankelijk" mogen vertalen? Het is onzen Niassers bekend, dat de schildpadden zeer oud kunnen worden. Toch is steller dezes nog geen verhaal tegengekomen, waaruit zou kunnen blijken,

dat men dit dier het eeuwige leven toekent. Dit geldt wel van de *oero*, een kreeftachtige garnaal, en verder van de slang, *oelô*. Zooals bekend werpen deze dieren hun huiden van tijd tot tijd af en leven in nieuwe gedaante voort. Hadde men dus van *inâda Dao* willen zeggen, dat eeuwig leven haar deel was, dan ware het voor een ieder duidelijk geweest indien men i.p.v. *manè gōjō* „als een schildpad" *manè oero* of *manè oelô* gezegd had. Tot op heden is mij niet met zekerheid gebleken, dat men zich deze moeder *Dao* inderdaad in de gedaante van een schildpad voorstelt. De letterlijke vertaling „de schildpadgelijke" is voorloopig dus wel de veiligste.

3. *ifadāni*, 3e pers. enkelv. van *fadāni* (mam), zie Wrdnb. sub *tāni*. *tāni* (man) ontmoet men ook in werkwoordsvorm, in den zin van „opkroppen", „zich iets aantrekken"; *bôi tāni li andè* „trek je dat woord niet aan"; *atāni* wordt als adjectief van personen gebruikt, die eenzaam zijn of iets alleen moeten doen en toch niet bang zijn, ook het intransitieve werkwoord *manetāni* wordt in dien zin gebezigd: *lōna atāni* (of *manetāni*) *nachigoe ba halōwō* „mijn jongere broer gaat niet alleen aan den arbeid als hij geen metgezel heeft". Hier zit dus het begrip „afgezonderd" in. Op Nias is *atāni-tāni* „gierig, vrekkig". Op de Batoe-eilanden zegt men dan *atāli*. *atāni-tāni*, *adāni-dāni* = „langzamerhand bijeenvergaderd", *amadānisa*(*g*) = „voorraad".

nda'i zie Wrdnb. sub *da'i*. *bēchoe sinda'i-nda'iō* „booze geesten" die men zich als zwart voorstelt.

4. *koendi* „een kleine vrucht, die gebruikt wordt om goud te wegen"; 1 batoe goud heeft de zwaarte van 2 centen. Wil men een kleinere hoeveelheid afwegen dan rekent men met genoemde pitjes. In 1 batoe gaan 64 van die vruchtjes.

ana'a (g); in dit verband moet de tweede vorm gebezigd worden. Een stoffelijk bijvoegl. nmwrd. echter staat steeds in den eersten vorm (zie Sprachlehre bl. 99). *mokanâ-kana'a* „verguld".

5. *bē* (*mamē*) „geven". Hier heeft *bē* de beteekenis van „gebruiken als". Letterlijk staat er dus: „Zij gaf als onderlegger de knieschijf". Vandaar dat *tandôsa* ook in den eersten vorm staat. Een voorbeeld van dezelfde constructie is: *ibe āsoe ndao* of ook: *ibē ndao āsoe* „hij behandelde mij als een hond".

tandôsa, zie onder *tandrô* Wrdnb., is o.a. „de persoon op wien men het gemunt heeft, tot wien men zich wendt, het lijdend

voorwerp van een of andere handeling", ook wel *nandôsa* genoemd. Ook hoort men: *manandôsa ba dôdôgoe* „'t boeit me, 't pakt me, 't gaat er bij mij in, ik pas het op mij zelf toe", letterlijk: „het is liggende op mijn hart".

toehi-toehi heeten de ronde steenen, waarop de kookpot rust; het is eveneens wisselnaam voor „kinderhoofdje". *Ibalõdoehini dãnõ* „hij knielde op den grond".

toetoeroe (manoetoeroe) „wijzen"; *toetoeroe ba dãloe* „middelvinger"; *toetoeroe famasai* „ringvinger"; *toetoeroe gãhe* „teen".

babãgo (mamabãgo). Deze term wordt bij het kneden van leem bij het pottenbakken gebruikt, vandaar de beteekenis „formeeren". *famabãgo* (gevormd van den „infinitief" *mamabãgo* door i.p.v. de aanvangs-*m*- een *f* te gebruiken) duidt het middel of instrument aan, dat dient om de handeling te verrichten: *famabãgo mbõwõa* „instrument of middel om potten te formeeren". Andere voorbeelden van dezen vorm: strophe 82 *fõnônô dãnõ sabôcha* „iets dat dient om aardkloven op te vullen" (vulsel),

strophe 98 *fõloe*[a]*i* „middel om iets op den rug te dragen" (draagmand),

strophe 182 *fanaloei* „middel van bestaan", eigenlijk: „middel om iets (voedsel) te zoeken",

strophe 210 *fanoto* „middel om iets te houwen" (bijl). Verder verwijs ik naar Sundermanns Sprachlehre bl. 101.

7. *lôlô* zie Wrdnb. Ik laat de mogelijkheid open, dat *lôlô* een poëtisch woord is, dat als bijstelling bij *lahina* en *ãfo* gevoegd wordt, wellicht met oorspronkelijk synonieme beteekenis. Van denzelfden stam zijn misschien afgeleid:

lôlôchi (mo) „voorkauwen" „voeren van kinderen en zieken".

falõlõchi (mam) „ceremonieele spijs verstrekken aan bruid en bruidegom".

falõlõ (intransitief) „aanbieden van offerspijs aan voorouderbeeldjes".

falõlõcha (substantief) „ceremonieele maaltijd": Kleine hoeveelheid offerspijs, die door den offeraar en zijn gezin gegeten wordt. Het deel dat aan de voorouderbeeldjes gegeven wordt heet *mãso-mãso*.

lahina is het poëtische woord voor sirih. *ãfo (n)* is het meest gebruikelijke. Zie verder Wrdnb. sub *foesi*.

8. Is lastig te vertalen; ook de Niassers konden mij geen uitsluitsel geven. Reeds is uit de derde strophe gebleken, dat *tõnoe* „handpalm" beteekent. Of *fatõnoe* nu met handpalm in verband te brengen is? Wellicht op deze wijze: er wordt gesproken van *tõnoe lachõmi* „het geluk dat iemand zoo maar in den schoot geworpen wordt"; *tõnoe wa'amāte* „het onveranderlijk lot, dat iemand sterven moet". Men zegt *haega ndambaisa ma iroegi tõnoe wa' amātenia* „wat zal men er aan doen zijn doodsure had nu eenmaal geslagen". *tõnoe* beteekent dus naast „handpalm" ook het onveranderlijk lot „fatum". Waarschijnlijk is de gedachte daarbij oorspronkelijk geweest: zooals ieder zijn eigen handlijnen *(lālā dõnoe)* heeft, waaraan niets te veranderen is, zoo heeft ieder ook het hem toebedeelde lot onverbiddelijk te aanvaarden. Men zegt trouwens ook: *ma faoro ae ba lālā dõnoenia* „'t was reeds aan zijn handpalmen te zien, 't stond reeds in zijn handpalmen gegraveerd". *Fatõnoe* is een intransitief werkwoord, dat dus zooveel beteekent als „tot iets voorbeschikt zijn"; *fatõnoe gasāla'õgoe* „ik was er toe voorbeschikt dat kwaad te doen", letterlijk dus: voorbeschikt was mijn ondeugd"; *fatõnoe galachā'õgoe* „ik was er toe voorbeschikt door (deze) mijn ramp getroffen te worden".

Aan de hand van deze gegevens, die mij aanvankelijk alleen ter beschikking stonden, vertaalde ik strophe 8 als volgt:

Onveranderlijk is 's werelds beloop,
Voorbeschikt is het lot der aarde.

Later ontdekte ik nog de volgende gezegden:

tõnoe mānõ-mānõ dānõ ja „hij is het onderwerp van veler gesprek, hij gaat van mond tot mond (in gunstigen maar ook in ongunstigen zin).

fatõnoe mānõ-mānõ dānõ ndao „ik ben tot een verhaal geworden".

gõmāgõ tõnoe mānõ-mānõ dānõ „gij zult wijd en zijd besproken worden, wereldkundig worden".

Verstaat men onder *mānõ-mānõ dānõ* een verhaal omtrent de wereld, eventueel de geschiedenis der wereld in 't algemeen, met *tõnoe mānõ-mānõ dānõ* bedoelt men wel in 't bizonder: 't eigenlijke Niassche verhaal omtrent de wording der wereld en de geschiedenis der voorouders. Genoemde voorbeelden zullen dus willen zeggen: ge zult nog eens zoo bekend worden als een onzer voorouders in het verhaal omtrent de wording der wereld,

zooals wij wel eens zeggen: hij wordt nog eens tot een mythologische figuur.

Wanneer ik dus in strophe 8 *fatõnoe mãnõ-mãnõ dãnõ* op grond van de laatste voorbeelden als „overlevering en traditie" vertaal, zal ik wel het dichtst bij de waarheid zijn. Mocht in dit *fatõnoe* ook nog de bijgedachte van het „voorbeschikt zijn" verborgen liggen, dan zal het wel de beste oplossing zijn deze strophe als volgt te exegetiseeren: 't is zoo gebeurd, omdat het zoo geschieden *moest*. Volgens Niassche opvatting is per slot van rekening alle geschiedenis voorbeschikt, of in elk geval aan het noodlot onderworpen.

gafoesiãŵa loeo; de eerste vorm is *afoesiãŵa loeo*. Omtrent de beteekenis dezer woorden konden de Niassers mij ook geen uitsluitsel geven. De stam is *foesi* (Mal. *poetih*), zie Wrdnb.; *afoesia(g)* is „spek", *fagafoe-gafoesi* (*mam*) „vergelijken wat het witst is". *afoesiãŵa loeo* beteekent wellicht „wat door de zon beschenen, witgemaakt of verlicht wordt", en zou in dit verband dus synoniem met „aarde" (*tãnõ*) kunnen zijn.

De Niasser, uit wiens mond ik dezen zang opteekende, veronderstelde, dat met deze uitdrukking de god *Lowalãni* bedoeld wordt, die wel *Lãni* of Loeo genoemd wordt. Hoe ik dan het slot van deze strophe vertalen moet is me niet duidelijk.

Een andere Niasser beweerde weer, dat de zinsnede moet luiden: *fatõnoe gafoesia ŵãlo*. Veel duidelijker wordt de zaak daardoor niet. *ŵãlo* moet een oud woord zijn, dat zoo goed als nooit meer gebruikt wordt in den zin van „zandbank bij de kust"; het is ook een poëtisch woord voor „dorpsplein". Verder zegt men van een groot huis: *mae ŵãlo nõmõ andà* „dit huis is als (een) *ŵãlo*". Zie ook Wrdnb. en strophe 125. Tenslotte zij hierbij aangeteekend dat het mijn indruk is, dat dergelijke regels als in strophe 8 dikwijls toegevoegd worden om op adem te komen en zich te bezinnen op het volgende.

10. *nãhe* komt, voor zoover mij bekend is, alleen in verbinding met *ãfo* voor. Zie Wrdnb. onder *naha*. *Nahia* is op de Batoe-eilanden gebruikelijk.

11. *lãni*, op Noord Nias *langi*, is wel het Mal. *langit*. Hier moet *lãni* „dag" beteekenen. Het komt in de dagelijksche spreektaal, voor zoover mij bekend is, nooit in dezen zin voor, *Lowalãni* wordt wel eens kortweg *Lãni* genoemd.

ma'öchö „dag" in tegenstelling met „nacht", zie Wrdnb. onder *öchö*. *ma'achä* „vandaag", *ma'öchö no* „laatst, onlangs".

matona, zie Wrdnb. onder *tonga*, wordt hier waarschijnlijk alleen bijgevoegd om de maat vol te krijgen.

14. *ma* duidt de afgeloopen handeling aan, maar eveneens het nog aan den gang zijnde feit: *ma so ja ba lälä* „hij is onder weg".

15. *fatoehi(mam)*, zie aanteekeningen sub 5. Voor praefix *fa-* zie Sundermann Sprachlehre bl. 26 en Wrdnb. Anhang bl. 251.

17. *faböröö (mam)* „denzelfden grondslag, een gemeenschappelijk uitgangspunt geven". In dit geval: de steenen in V-vorm plaatsen. *ifaböröö wanänö toewoea* wordt bij het planten van jonge klapperboomen gezegd als men de vruchten vlak naast elkaar in den grond zet om plaats te winnen, zoodat de boomen later in V-vorm van elkaar afgroeien.

ndiŵa, zie Wrdnb. onder *diŵa*.

Het praefix *mö-* duidt o.a. een bezit van iets aan: *möana*a* „goud bezitten" „zeer rijk zijn", *mö'ono* „kinderen hebben", maar ook: „baren". Deze woorden kunnen tot zelfstandige naamwoorden gevormd worden door de *m* te vervangen door *f*: *föana*a* „het rijk zijn", „rijkdom", *fö'ono* „het kinderen hebben", „het baren".

Deze vormen dienen ook bij intransitieve werkwoorden als stam van het bijbehoorende causatieve werkwoord: *föana*a(mam)* „rijk maken", *fö'ono(mam)* „doen baren", *fondiŵa(mam)* „van stutten voorzien".

18. *toria* „schuinhangen, overhellen"; *riägö (roemiagö)* „schuinhouden, neigen", *oeriägö dödögoe chönia* „ik neig mijn hart tot hem, ik doe barmhartigheid aan hem"; *ria-ria dödö* „voornemen, plan"; *aria dödö* „genegen zijn"; *faria(mam)* „schuinhouden", maar ook (misschien van een anderen stam) „een rhythmisch geluid voortbrengen", *ifaria-ria wamödzi* „hij brengt een rhythmisch geluid voort door (op iets) te slaan". Verder nog: *ifaria fadaoeloe hoehoeöda* „hij stuurt ons gesprek opzettelijk in de war door er tusschendoor te spreken".

20. *awai*, meestal wordt *awäli* „klaar" gezegd. Hier heeft *awai* echter niet de beteekenis van „klaar zijn", maar van „veranderd worden". Ware de beteekenis „de aarde is klaar" dan moest *tanöa* in den tweeden vorm staan: *awäli danöa*. In strophe 81 komen we op dezen vorm terug.

21/22. Voor *tanōmō* zie Wrdnb. onder *tānō* en voor *awoewoecha* onder *boewoe*.

sanāgono moet wel „diepte" beteekenen. In een vervloeking of verwensching zegt men wel eens: *jamanāgono chōoe nigimō* „moogt ge diepe framboesiawonden bekomen".

Verder: *bôi boe'a goeli nigimômône jamanāgono soei chôoe dania* „verwijder niet de korstjes van je framboesia-wonden, ze mochten straks weer dieper worden". Zou de stam *hono* zijn? (Zie aldaar in 't Wrdnb.).

Men zegt hier: *ahono wanôlô*, wat niet, zooals men eigenlijk zou verwachten, beteekent „de deining *(fanôlô)* is tot bedaren gekomen", maar: „de deining is verbazend groot". Zoo ook: *ahono ndi* „er zijn heel veel muggen" en: *ahono wa'awachania* „het is zeer diep". Verder hoort men: *igono maneô* „hij verroerde geen vin, hij bleef onverschillig".

24. Men zou hier eigenlijk de gedachte verwachten: zij laat zich door den wind bevruchten". Een vertaling in dien geest is m. i. echter op grond van den Niasschen tekst uitgesloten.

fahālô (mam) „van alles evenveel nemen, evenwichtig maken, aan elkaar verbinden, vereenigen, verzamelen, met elkaar laten huwen"; *fahālô* (intr.) „gelijk gemaakt, evenwichtig"; *ma fahālô ira* „ze zijn met elkaar gehuwd". De „infinitief" van *hālô* komt niet voor, maar wordt vervangen door *manai: môi ia manai ja'ia* „hij ging het halen", of ook: *môi ia wanai ja'ia* „hij ging om het te halen". Men kan hetzelfde ook zeggen met behulp van het infix *-oem-*, maar dan staat het object in den tweeden vorm: *môi ia hoemālô ja*.

Van *manai* is misschien afgeleid *ana'iŵa* „het goudaandeel dat familieleden, dorpshoofd en dorpsoudsten van den bruidschat krijgen". Alleen baart de hamza eenige verwondering. Zou *manai* vroeger *mana'i* geluid hebben? Of is *ana'iŵa* door vocaalsplitsing uit *anaiŵa* ontstaan? Sommige Niassers beweren dat *ana'iŵa* een verbastering is van *ana'a niwa; iwa(n)* „broeder, zuster, familielid". Hoewel ik deze mogelijkheid wil openlaten, pleit tegen die opvatting m.i. dat in *niwa* niet de *ŵ* voorkomt.

manai vervangt *hālô* in alle beteekenissen.

Volledigheidshalve worden hier nog de volgende m. i. zeer ongewone afleidingen van den stam *hālô* meegedeeld: *fasihālô (mam)*, *fôsihālô (mam)*, *fônihālô (mam)* „afmikken, geven en nemen", bijv.

bij het verdeelen van rijst. Analoog met de laatste afleiding kwam ik nog tegen:

fōnirôi (mam) „tijdelijk verlaten of afstand doen van" (van den stam *rôi*):

tafōnirôi dzabila,
tahālō dzatoelō,
mea lōna a'egefō.

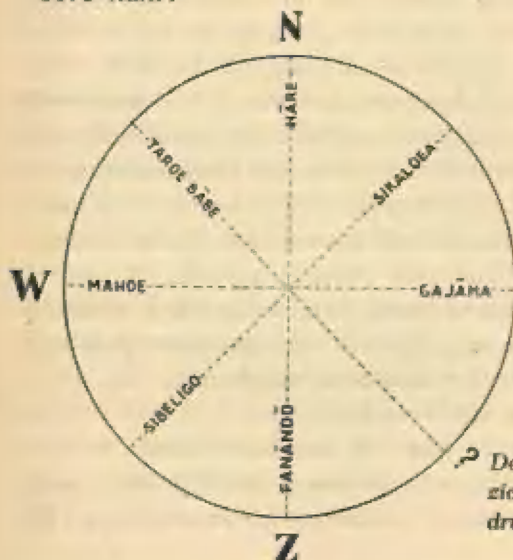
letterlijk: „wij verloochenen tijdelijk de scheeve verhouding (misschien wel: wij doen net alsof ...),
„wij gedragen ons fatsoenlijk,
„opdat er niets belachelijks zij".

Gezegd van gezworen vijanden, die zich in gezelschap beheerschen, om zich niet tegenover anderen belachelijk te maken.

mōnibôdzi boe, lett. „als met een haar geslagen", vrij vertaald: „licht beschadigd, gestriemd, slordig afgewerkt"; *ifōnibôdzi boe,* lett. „hij slaat als met een haar", dus: „hij slaat zeer voorzichtig, zoodat heel flauw een striem zichtbaar wordt.

oho(n) behalve de in het woordenboek genoemde beteekenissen kan dit woord nog die van „verwelkt blad van pisang, suikerriet en mais" hebben; *amoho* = „vochtig", *ohōmō* „koortsig van kinderen". Behalve *asioho* hoort men hier nog: *asoho, arioho* en *ario-rioho* „helder".

De Niassers kennen zeven windstreken *bōrō nāni*:

? *Deze is onbekend, men behelpt zich met een Maleische uitdrukking.*

28. Letterlijk staat hier:

Toen zij bereikte het jaar der geboorte,
Toen zij bereikte het jaar van de komst.

iroegi wordt dikwijls als praepositie gebruikt: „tot, tot aan", *iroegi wa'amātenia* „tot aan zijn dood".

dôfi is de eerste vorm. In den zin van „jaar" wordt deze vorm nog wel gebruikt: *dôfi wa'arâ* „een jaar lang", in den zin van „ster" hoort men slechts *ndôfi*.

29. De stam *sai* en enkele afleidingen van dien stam: *ma isai ndâga banoea* „ons overviel het noodweer"; *ma lasai mi ba lālā* „zij haalden jullie onderweg in".

fasai ndao gôfa „ik haalde de boot nog"; *lôna fasai* „'t kan niet meer afgehandeld worden, er is geen tijd en gelegenheid".

saihôgô „gouden voorhoofdversiersel bij vrouwen" (*hôgô* „voorhoofd"). *saigô (man)* „zacht tegen iets aan tikken".

oefadzai-dzai mānô-mānôgoe „ik spreek snel achter elkaar"; *ifadzai-dzai gāhenia* „hij loopt snel", *ma fadzai-dzai ndao wa'amôi ba Dzigāta* „ik ging telkens kort achter elkaar naar Sigāta". *dzai* of *dzai-dzai* „verhindering, belemmering". *dzai ja'oegô* „evenals jij" *fagadzai ja'ia* „evenals hij".

owāsa: wat eigenlijk oorspronkelijk hieronder verstaan werd, is hier niet meer na te gaan. Voor *falahô* zie ook Schröder § 471.

30. *betoe°a*, ook wel *betoea*.

bēto. 't Breedste gedeelte van den zijkant van het lemmet van een mes wordt ook zoo genoemd, en eveneens 't dikste gedeelte van de binnenzijde der vingers.

31. *tôla* beteekent hier „lichaam".

tôlatā'ô „zeer mager".

dôla-dôlāmô „tenger".

tôla dōjō: wanneer een jonge man de dochter van zijn *sibāja* (moeders broeder) niet huwt, is hij verplicht den *sibāja* een soort boete te betalen, genaamd *ana'iwa dôla dōjō* (*tōjō* beteekent op de Batoe-eilanden „vrouwelijk schaamdeel").

32. *tēlaoe* „hoofd, kop, hoofdman, voorste of bovenste gedeelte van iets".

taro°o (subst.) „zitvlak, achterste deel van iets, achtersteven", *taro°o lālā* „eind van den weg"; *taro°o* (adjectief), ook *ataro°o*, is „volgeladen, overbelast van vaartuigen", *ataro°o mbōtonia ana°a* „haar lichaam hangt vol goud".

fetatāro (mam) of *fatetāro (mam)* is „aanstellen, plaatsen, neerzetten", *tetaro°ô* „gevestigd zijn", *toematāro* „zitten", *tarōmi (man)* „bezetten, bebouwen, beplanten", *sinarōmi* of *sinarōma* „te be-

bouwen plaats, bouwterrein, nederzetting". *Fōtarōma* is een poëtisch woord voor „huis".

Bij het vertalen van deze strophe rees de vraag: moet vertaald worden: „de een had geen hoofd en de ander had geen zitvlak"? Volgens het spraakgebruik is dat stellig mogelijk. De *ēre hohò* (Niassch letterkundige) uit wiens mond ik dezen zang opteekende, beweerde, dat het eerste deel „hoofdeloos was er een" op Latoera Dānô sloeg, en het laatste deel: „zonder zitvlak was er een" op Lowalāni betrekking had. Volgens zijn meening werd daarmede gedoeld op de geslachtloosheid van Lowalāni.

Andere *ēre hohò* beweerden echter, dat Latoera Dānô, die onder de wereld verblijf houdt geen hoofd en geen zitvlak heeft. Hij staat als een paal in den grond opdat de aarde, die hij torst door de afwezigheid van zijn gewrichten, niet zal schudden.

samōsa, zie Wrdnb. onder *sa-*.

33. *ja'ia* (voor de pronomina personalia zie men Sprachlehre bl. 65 v.) kan ook beteekenen „zoo is het", „juist". Hoewel de tweede vorm van *ja'oegô* in den regel *ndaoegō* (aoe zonder hamza als in het Mal. *laoet*) is, hoort men ook wel, vooral bij de zoogenaamde Madzinô-stammen, *oegō* bezigen: *haega môi oegô*? „waar gaat ge naar toe?"

Verder zij nog opgemerkt, dat men door middel van het praefix *o-* en het suffix *-ô* het begrip „ik-, gij-, hijzelf" enz. kan uitdrukken.

oeōja'oto'ô wa'amôi „ik ga zelf".

ōōja'oegō'ô wa'amôi „gij gaat zelf".

Latoera Dānô: de beteekenis van *latoera* is mij niet bekend. In een dergelijk verhaal zegt Latoera Dānô:

goemāgô seche-seche dānô,

goemāgō seche-seche dao, d. w. z.

„ik zal dienen als het fundament der aarde,

„ik zal worden het steunpunt der wereld".

Wellicht heeft Latoera Dānô dezelfde beteekenis als *seche-seche dānô*. Als wellicht stamverwante woorden noem ik nog: *toendaha* „buffer, stootkussen, instrument om stoot of botsing te breken of te voorkomen"; *toendahāgô* (*man*) „afduwen, wegduwen, tegenhouden, steunen op, ondersteunen, steunen". Zie verder Wrdnb. onder *toendra* en *toendrehe*.

Sundermann maakt in zijn boekje „Die Insel Nias und die Mission daselbst" (bl. 74 v.) melding van een godheid, Latoere genaamd, die volgens Niassche opvatting in de zon zou wonen.

Lamāja, de beteekenis van dit woord is ook niet bekend. Volledigheidshalve zij vermeld, dat men nog de volgende wellicht verwante uitdrukkingen kent: *tamāja*, „verdikking, bult, ronding" *tamāja dzōla* „het dikke ronde deel in het handvat van een roeispaan", *motamāja dāloe gēoe andè* „die boom is in het midden bultig"; *omāja-māja* „opgezet, gespannen van zweren, zóó, dat er een glimmende plek te zien is", *omāja-māja mbo'ōnia* „zijn wangen zijn mollig; *molamāja mbāja gōwi* „de aardappelen" gedijen zóó goed, dat de grond bultig wordt."

Naast *motamāja* schijnt dus ook *molamāja* voor te komen, maar het is zóó zeldzaam dat de meeste Niassers het niet meer kennen.

In verband met *rao* noem ik nog:

orao-rao of *morao-rao mbanoea* „de hemel is zwaar bewolkt, is zwart".

bēchoe sōrao-rao „booze geesten, die als zwart worden voorgesteld".

35. De Niasser noemt zich wel het varken van Lowalāni. Zooals hij over zijn vee vrijelijk kan beschikken zoo heeft Lowalāni leven en dood van den mensch in zijn hand (zie aant. sub 207).

39. *wanoea*, zie onder *w̄a'ō* in 't Wrdnb.

faego-faego wordt vóór zoover bekend in de spreektaal niet of niet meer gebruikt. Men hoort wel eens *ōja gego-gegonia* „hij verkoopt veel praatjes, hij kletst veel". Ook wel, met dezelfde beteekenis: *ōja wagegosania*.

De stam is dus wel *gego* of *ego*.

40. *alimāgô*. Sundermann noemt als ongebruikelijke stam *magô*. Als *alimāgô* den zin heeft van „jammer", „het moet ontzien worden", dan zou men verwachten, dat het werkwoord *alimāgôsi* uitsluitend beteekent „sparen", „ontzien".

De beteekenis is echter zwevend, vandaar dat ik dit werkwoord liever niet gebruik. De een zegt dat *ialimagôsi gana'ania* beteekent „hij is zuinig op zijn goud", en een ander beweert precies het tegenovergestelde, door te zeggen, dat het juist „verkwisten" beduidt. Dat laatste klopt met Sundermanns verklaring „verschwenden". Van een ironisch gebruik of van het weglaten van het woordje „niet" is geen sprake. Voorbeelden: *manatāli ia*,

ialimagósi gana'ania „hij is gierig, hij is zuinig op zijn goud", *ma iöli wājo seboea bôli ba lôna iogoenā'ö, ialimagôsi gana'ania* of ook *alimāgô gana'ania ibe* „hij kocht een dure paraplule en gebruikt die niet, hij smijt zijn geld zoo maar weg".

In 't eerste geval beteekent de uitdrukking: „Jammer achten om het geld uit te geven", in het tweede geval: „het jammer doen zijn door het uit te geven".

Het bezigen van het werkwoord *alimagôsi* volgens het eerste voorbeeld is het meest gebruikelijk. 't Gebruik van datzelfde woord in de tweede beteekenis werd door verschillende Niassers beslist verkeerd geacht, maar komt het meest nabij aan de vertaling, die Sundermann geeft.

Volledigheidshalve nog de volgende wellicht stamverwante woorden en uitdrukkingen:

ialimā'ô wofānô „hij ging terstond heen", vgl. het Noord-Niassche *anemā'ö*, door Sundermann genoemd onder *tēma*.

ilima(g) „instrument om water te hoozen", *ilimai* (*man*) „hoozen", *ilimāsö(g)* „het te hoozen water".

46. *totoehe* of *tetoehe*.

Toehe is „stomp, tronk, stam". Ter vaststelling van de beteekenis van het werkwoord *toehēö* de volgende uitdrukkingen:

latoehēö wēönöro „zij gaan voort den last te dragen en spannen zich daarbij rusteloos in".

tobai tetoehe nöwō andè (ook: *totoehe*) „dat bootje kan niet ankeren, kan onmogelijk vastgelegd worden". *tobai totoehe (of: tetoehe) niha ba mbanoea andè* „de menschen kunnen zich in dat dorp niet vermeerderen en ontwikkelen".

hana wa lōna totoehe (of *tetoehe*) *ndaoegō ba mbörô halôwöoe?* „waarom blijf je niet aan je werk?", „waarom blijf je niet aan den gang?"

totoehe dāloe dzialāwe andà „deze vrouw is zwanger", lett. waarschijnlijk: „de buik van deze vrouw is opgezet", maar ook: *totoehe nono*.

De laatste uitdrukking vindt men ook in deze strophe, alleen meer poëtisch ingekleed. Ik vertaal: „zwanger van een kind", maar letterlijk zal deze uitdrukking wel moeten beteekenen: „er ontwikkelt zich een kind".

Blijkens de zooeven genoemde voorbeelden kan het betrokken

werkwoord beteekenen: voortgaan, vastleggen, ontwikkelen, vermeerderen, zich inspannen, opzetten, ontstaan.

48. In deze strophe is *bõni* subject. Letterlijk staat er dus: „hij kwam de geboortenacht". De Niasser laat het vervoegde werkwoord 3e pers. enkel- of meervoud voorafgaan, plaatst het object in den tweeden vorm en laat het subject aan het slot in den eersten vorm volgen: *ibõdzi nāsoe andè onõgoe* „mijn kind slaat dien hond", *lataolo dziloemāna banoeāda* „onze dorpsgenooten helpen den arme".

52. *faedo* (intr.), zie onder *ēdõgõ*.

ēdo gai(n) „vischlijn". In deze samenstelling zal *ēdo* wel beteekenen „tegenstuk, partner, complement van den vischhaak" *(gai)*. Ook in strophe 94 blijkt dat *ēdo(n)* „partner, partij" beteekent. In de dagelijksche omgangstaal komt het niet meer in dien zin voor.

faedo dõdõ „eensgezind".

53. *sialāwe*, zie onder *lawe*. Als afkorting en aanspraak (van vrouw tot vrouw) hoort met wel eens: *alāwè, lāwè. Ono alāwe* „maagd, jonge dochter," *ono sialāwe* „meisje, dochtertje".

Volledigheidshalve zij nog het volgende aangeteekend, hoewel ik niet zeker ben dat men hier met stamverwante woorden te doen heeft:

Op Nias zegt men *āwe (g)* „grootmoeder".

Op de Batoe-eilanden komt nog voor: *fa'āwe ira* „ze zijn bevriend"; *manāwe* „eten koken en opdienen"; *la'anawēsi dõme* „zij bedienen de gasten".

sikabolono, een poëtisch woord voor „vrouwelijk". In Sundermanns Woordenboek vinden we onder *bolo*: *sibolowoea*, dat in de priestertaal „vrouw" beteekent. In de poëzie komt hier echter ook voor: *ono matoea sobolono* „jonge man". *bolono* is de naam van een nog jong exemplaar van een zekere vischsoort, die in volwassen staat *sibāba roga* heet.

54. *ono simatoea* „knaap"; *ono matoea* „jongeling"; *matoea* „schoonouders", maar ook gebezigd voor personen, die wij oom en tante noemen.

lataro is een poëtisch woord voor „mannelijk"; het hangt wel samen met *silataono* „haan" (op Nias *silatao*). Volgens Sundermann is *latāno* „mannelijk".

57. *adoelo*; *manadoelo* is, behalve „eieren leggen", ook „poepen van kinderen"; *mae adoelo mänoe mbotonia* „zij is een zeer schoone verschijning".

hösi beteekent volgens Sundermann „steen". Op de Batoe-eilanden weet men niet meer te vertellen wat het woord beteekent. In een vervloeking zegt men: *jaloemachi ndaoegö hösi* „moogt ge door een *hösi* getroffen worden".

59. *Baloegoe*, zie Sundermann en Schröder § 913.

häro „strooming". *handöma häro* is hier een poëtische uitdrukking voor *loeaha* „monding"; zie Wrdnb. sub *handro*.

64. *ga* „hier" (bij mij), ook *ga'ö*; *gä'ö* „daar" (bij u); *gäne* „ginds" (buiten de sfeer van u en mij).

65. *oeloe* (*n*) heeft behalve de in het Wrdnb. genoemde beteekenissen ook nog die van „de verhoogde ruimte (soort podium) in de voorkamer van het Niassche huis, vlak bij het tralievenster". In verbinding met de praepositie *ba* heeft een samentrekking plaats, evenals bij *baomo* „in huis", *baene* „op het strand", i.p.v. *ba noeloe* zie Strophe 127, *ba nömö*, *ba nëne*.

67. *loeaha* wordt ook gebruikt in den zin van „rivier", vandaar dat hier duidelijkheidshalve *bäwa* „mond, monding" wordt toegevoegd.

68. *baewäwö*, zie onder *bäwö*. Verschillende dorpsnamen beginnen met *Bäwö* of *Hili*, omdat de dorpen vroeger op de toppen der bergen lagen. *tosiwäwö ma' efoe wöchögoe* „het is met mijn ziekte iets beter".

dao. Hier ontmoeten we voor het eerst *dao* als substantief, dat, zooals het zinsverband aantoont, van gelijke beteekenis is als *tänö*. *dao* komt voor als substantief en als stoffelijk bijvoegl. nmwrd. in den zin van „zandsteen", „puinsteen". 't Is onwaarschijnlijk, dat dàt hier bedoeld zou zijn. Uit strophe 81 van den tekst moge blijken, dat *dao* in den eersten vorm *tao* luidt. Zandsteen wordt nooit *tao* genoemd. Wel hoort men af en toe *ndao*.

Is *dao* dan een afkorting van *dänö* (*tao* = *tänö*)? Opmerkelijk is dan dat in de afkorting *tao* de ö van *tänö* in *o* is overgegaan. Of dat meer gebeurt? In het binnenland van Nias hoort men i.p.v. ö wel *o*, b.v. *fötö*, däär *foto* „een soort havik". In de volgende voorbeelden geschiedt het niet: 't Noord-Niassche *fangärö-ngärö* wordt op de Batoe-eil. *fanä'ö-nä'ö*, omgekeerd zegt men hier

farõga, terwijl dat op Nias *faõga* luidt. Hier zegt men *mowãnõ-wãnõ*, op Nias *mowaõ-waõ*, ginds hoort men *noemãlõ*, hier: *loemã'õ*. Mocht *dao* echter toch een afkorting van *dãnõ* (*tao-tãnõ*) zijn, dan rijst de vraag of men *inada Dao* vertalen mag met: onze moeder der Aarde.

75. *tãlifoesõ*, hier alleen in poëzie gebezigd.

76. Voor *bãlõ* zie Wrdnb. De samenstelling *bãlõ mãnõ-mãnõ* is mij niet bekend; is de beteekenis wellicht „de kern, het eigenlijke (de spits) van het verhaal of gevoerde gesprek"? Vgl. nog: *bãlõ niha* „dorpsoudste, volksleider"; *bãlõ mboto nono ande* „dat kind is een schoonheid"; *tõbalõsa* of *mõnãwãlõsa* „het zou goed zijn als ..."; *lõna nawãlõ* „deugniet"; *mobãlõ* „van beteekenis zijn", „nog een staartje hebben". Onlangs hoorde ik zeggen: *bõi biniõ mbãlõ mãnõ-manõoe* „verzwijg niets van datgene wat je gezegd hebt".

80. Van *moloi* afgeleid is *oloira* (*g*) „beste kamer". Volgens de huidige spreekwijze behoort hier eigenlijk te staan; *simae* of desnoods *manè* (zie aanteekening onder 2).

81. Evenals in strophe 20 heeft *awãli* of *awai* hier de beteekenis van „veranderen in, worden tot". Schröders vertaling in § 78, bl. 30 „laat het uit zijn met jou, Klapperspruit" is onjuist. De eenig juiste vertaling is: „moogt gij in een klapperspruit veranderd worden". Uit het heele verband blijkt ook, dat dàt bedoeld is. „Veranderd worden" wordt meestal weergegeven met behulp van het werkwoord „*baliõ*" (*mam*); *tobãli tãnõ ia* „hij werd tot aarde", *ibaliõ bãtoe nõwõnia* „hij veranderde zijn boot in een steen" (*õwõ* „prauw"), maar ook *awãlisi* wordt in denzelfden zin gebruikt.

baliõ gaat wel op denzelfden stam als *awãli* of *awai* terug. Sundermann gaat echter niet van deze veronderstelling uit (zie aant. 172 en 208).

mõi (intr.) „gaan, komen, worden tot, veranderd worden in".

fõnõnõ, zie onder aanteekening 5.

83. *ono moroi ba hoenõ* „eigen kind", *ono ba dalosoe* „neven en nichten (oom en tante-zeggers)", (*talosoe* „zijkant").

84. *ononiaõne*; dit *-õne* is nadrukwijzer.

85. *lo'o(mo)* „vlak maken, effenen": *alo'õa* (*g*), *alo'õta* „vlakte"; *alo'o dõdõ* „eensgezind", gaarne iets doen"; *falo'o mbãgi* (*mam*) „onthoofden".

86. *siwoe lāŵa* en *si'ēhò* zijn bepaalde rijstsoorten.

Uit deze strophe blijkt, dat na den „infinitief" vorm het object in den eersten vorm gebezigd wordt: *manānô tanômô;* zie ook strophe 99.

Hetzelfde zou gezegd kunnen worden met een *-oem*-vorm, maar dan zou het object in den tweeden vorm staan: *toemānô danômô* (zie aant. 24).

88. Uit den tweeden vorm *dzisamboea owāsa* mag afgeleid worden, dat *iroegi* op de vrouw betrekking heeft, en deze strophe dus eigenlijk beteekent: Zij bereikte één *owāsa* („oogstfeest" ?)

90. *me'e* (intr.) „weenen"; *mege-ege* „altijd maar door weenen"; *i'e'esi dzi māte* „hij beweent den doode" (*i'esi-esi* is daarvan de frequentatief).

osômi-sômi en *osisino* worden in de spreektaal, voor zoover bekend, nooit gebruikt. Hier komt nog de uitdrukking voor *otsômi-tsômi*, gezegd van een zweer, die op 't punt staat open te breken. Zou *osômi-sômi* dus vertaald mogen worden met „opgezwollen", of wellicht met „brandend", „heet"?

osisino is zeer waarschijnlijk van den stam *sino* „zonneschijn" afgeleid. Van kleine kinderen, die koorts hebben, zegt men wel in de wisseltaal: *osino-sino* of *otsino-tsino goelinia*; *osisino* slaat dus wel op de brandend heete tranen.

93. Dit *bālô* heeft een anderen oorsprong dan het *bālô*, dat in aanteekening 76 genoemd werd. Sundermann noemt beide echter onder hetzelfde hoofd. In dit *bālô* hebben we met den Niasschen vorm van het Maleische *balas* te doen.

asao „gestorven, verwoest, kapot"; *asao-sao* „beleedigd, beschaamd, belasterd"; *ifasao hörö ba nōmōma* „hij brengt schande over ons huis" (bijv. na overspel); *fasao* (*mam*) „wegbrengen van een lijk" (zie ook aant. 184).

94. *falalāŵa* is wel van den stam *lālā* „weg" afgeleid en beteekent „grens"; *falālā* (*mam*) „zich aanstellen"; *tēna famalalāgoe* „het is geen aanstellerij van mij"; *lafalalālā wamē ônia* „ze gaven hem spijzen in soorten"; *amalalātô* (*g*) „afwisseling, verscheidenheid"; *iolalāgô* „hij wandelt in de voetstappen van zijn ouders of voorouders" (in gunstigen en ongunstigen zin).

Voor *ēdo* zie onder aant. 52.

De tweede vorm van *sanôrô* is hier misplaatst, ik kan dezen vorm alleen verklaren door te veronderstellen, dat *lôna so* hier is weggelaten.

95. *laedāwa* en *toeho* worden in poëzie dikwijls in de beteekenis van huis gebezigd. *toeho* is de kern van een boom en *laedāwa* is hout, dat gezaagd wordt uit wortellijsten (*lāli*). Het hout uit deze plaatwortels is zeer hard. Beide uitdrukkingen duiden de goede kwaliteit van het hout aan, waaruit het huis bestaat.

96. *odzāri-dzāri* of *dzoemāri-dzāri* (zie Wrdnb. onder *zāri-zāri*) wordt hier gebruikt in den zin van „helder", „hoog van stem" en daardoor „bijna niet hoorbaar": *dzoemāri-dzāri mbāginia. Dzāri-dzāri* „roode en bittere plantensoort". Op Nias komt *mozāri-zāri* voor in de beteekenis van „toenemen, sterker worden". En verder teekent Sundermann aan: *ozāri-zāri*, adj. rood (van den hemel, des avonds)". Hier is echter ochtend bedoeld. Dat blijkt duidelijk uit *mōloeo* en *asioho*.

Deze strophe behoort niet bij 95, maar bij 97.

97. voor *ja'ia* zie aanteekening 33. Hier kan men *ja'ia* wel het best vertalen met: „wat nu betreft".

98. *ājānia(n)* laat men het beste hier onvertaald, daar het m.i. hier niet veel meer beteekent dan „gereedschap, werktuig".

Voor *fōloe'i* zie men aant. 5.

99. Zie voor den vorm *manāba tôwoe* aant. 86; *tôwoe ache* en *tôwoe hao* zijn suikerrietsoorten. Voor *hao* en *ache* zie Wrdnb.

100. *gae ana'a* is de bekende *pisang emas*; de *gae rafo* is hier niet of niet meer bekend.

Bij het plukken van een tros pisang wordt de heele stam eerst omgehakt.

108. *tsibò* (*manibò*) „wegwerpen", „begraven" (vroeger begroef men de dooden niet, maar zette de sarcophaag op steenen stellages bij het strand; 't woord wordt nu echter ook gebruikt voor begraven in onzen zin).

falaojo (*mam*) „wegslingeren".

baeho is volgens mijn zegslieden een verbastering van *ba mbahô* (zie aanteekening 168).

109. *nafāgô* is in de beteekenis van „strooming" hier niet meer bekend. Men zegt wel eens *inafāgô mānô-mānônia* „hij droeg hetgeen hij te zeggen had punt voor punt goed geordend

voor, of *inafāgō halôwônia* „hij doet zijn werk ordelijk en systematisch".

117. *saneŵāra* „verzorger, opvoeder"; *oelaoe maneŵara onōgoe* „ik verzorg mijn kind"; *oeaneŵaraisi ndaoegō* „ik zorg voor je"; *aneŵarātō(g)* „wat verzorgd wordt, pleegkind". Aangeteekend zij nog dat *siŵāra-ŵāra* „volk", „menigte" beteekent.

Van den stam *ono*: *sadoeono* „ouders", „voortbrengers van kinderen"; *madoeono* „baren"; *mae madoeono gadza ndāwa* „bevallen als een olifant" (bedoeld is „zoo dikwijls als een olifant"); *adoeonōgō* (transitief) „baren"; *fadoeono* „kind, kroost". Het voorvoegsel *madoe-* weet ik niet te verklaren, wellicht is *doe-* een verouderd praefix.

bōrō dzaneŵāra en *bōrō dzadoeono* zijn poëtische woorden voor „ouders".

125. Voor *ŵālo* verwijs ik naar aanteekening 8.

134. *sa'ēfo* „overzijde van rivier of zee"; *niha sifa'ēfo* „overgekomene. reiziger, vreemdeling".

140. *tôlô-tôlō* „slokdarm", men hoort meest *tôtôlō*; *siwo* „strottenhoofd".

141. Van *arô* afgeleid is wel *garogoi*, een werkwoord dat beteekent „de gevechtshouding aannemen".

142. *fōrôma* (zie in 't Wrdnb. onder *ōrō* III) beteekent hier ook „kamer". *bāri* „zijkamertje"; *bāri sōfōrôma* „zijkamer met slaapgelegenheden".

146. *-tô* en *-fô* zijn suffixen, die een versterking uitdrukken: *ma arōtô* of *arōfô* „zeer krachtig", „zeer vast", *ma sôchitô* of *sôchifô* „zeer mooi".

150. *toegoe(man)* „overhellen"; *ēoe sitoegoe āsi* „schuin over het zeewater hellende boom"; *anoegoela(g)* „richting"; *anoegoela dôdô* „hartewensch, neiging"; *atoegoe dôdō* „bewogen, medelijdend, barmhartig".

lāŵa gāte „boven de lever" is een nietszeggende bijvoeging om de versmaat vol te krijgen. Hetzelfde geldt van *lāŵa mbo* „boven de longen".

154. *fa'ēma* (*mam*) „doorgeven, bemiddelen, overleveren", met *li* „antwoorden".

fagēma-gēma (*mam*) „dat steeds maar door doen".

baradoeāgô (*mam*) „stil zitten, zich ingetogen gedragen".

168. De *e* in *faehoho* kan ik niet verklaren. Wellicht hebben we hier een langeren vorm van *fahohò. fahohò* is „op recitatieve wijze iets zingen", het telkens terugkeerend refrein daarbij is: *hoe hae*, waarschijnlijk is daarvan de naam *hohò* afgeleid.

Ik verwijs naar *baeho* in strophe 108 en naar 55, waar i. p. v. *faehoho fahoehoeo* gebezigd wordt. Tevens zij herinnerd aan het in strophe 39 genoemde *faego-faego*.

172. De reeds genoemde vorm met infix *-oem-* (aant. 24 en 86) leent zich bizonder om den toekomstigen tijd uit te drukken. Voor de daarbij gebruikelijke persoonlijke voornaamwoorden verwijs ik naar Sprachlehre bl. 45.

ndoemi (op Noord Nias *doemi*) „regenboog". In de poëzie wordt dit woord gebruikt in den zin van „echtgenoot(e)", volgens de Niassers hier: omdat men naast den eigenlijken regenboog dikwijls als afspiegeling een tweeden flauw zichtbaren waarneemt. Den bovensten noemt men dan *ndoemi simatoea* en den ondersten flauw zichtbaren *ndoemi sialāwe*. Deze verklaring klinkt vrij fantastisch. Misschien is *ndoemi* een wisselwoord voor „regenboog", dat het eigenlijke woord in den loop der eeuwen verdrongen heeft. Wellicht heeft *ndoemi*, zooals uit deze strophe blijkt, oorspronkelijk niets anders beteekent dan „weerga, spiegeling, afspiegeling" of iets dergelijks.

tambāli wordt door Sundermann onder *tamba* gerangschikt. De stam is echter *bāli* (zie aanteekening 81 en 208). *Tambāli* is „de eene kant van iets, tegenpartij, wederhelft".

dōdō, is hier de poëtische aanduiding van *boto* (Mal. *batang*).

181. *hēde* (*man*) „roepen, uitnoodigen", met en zonder *chō*, dus: *lahēde ndao*, maar ook: *lahēde chōgoe*.

182. *aloei* (*man*) „zoeken" zie aant. 225 *māloe*; *fanaloei* „het zoeken", hier „middel van bestaan", zie onder aanteekening 5.

aoerifa, zie onder *oeri*, Wrdnb.

184. *ōlōbigō* (transitief) „neerwerpen", zie onder *obi*; *gōbi-gōbi* „gerinkel, gestommel";

obini (*man*) „slaan, bedoelen, zich aantrekken", *iōbini ndao* „hij slaat mij", *tēna andè niobinigoe* „dat werd niet door mij bedoeld", *tēna andè gōbi dōdōgoe* „dat was mijn bedoeling niet", *bōi ōbini* „trek het je niet zoo aan", *ma ōōbini sibai li andè* „ge hebt U dat woord te veel aangetrokken", *tēōlōbi li ande* „dat woord ging

er in, werd aanvaard en begrepen", *tëōlōbi chōgoe ibē*, hij wentelt het op mij af, hij stelt mij er voor aansprakelijk", *oeōlōbigō hō'ō chōoe* „ik wentel het op U af, ik stel U er voor aansprakelijk".

fasao (mam), zie onder aanteekening 93 en Wrdnb. onder *sao*. Bij wijze van verzuchting in tijden van tegenspoed wordt wel eens gezegd:

ha chō goewasao? „tot wien zal ik mij wenden?", „wat kan ik er aan doen?" Deze strophe zou dus vertaald kunnen luiden: „Wien zullen wij er voor aansprakelijk stellen? Wien mogen wij het ten laste leggen?"

In verband met strophe 185 zou men den gedachtengang echter als volgt kunnen omschrijven: „Wat is er aan te doen? Iedereen is aan het noodlot onderworpen, elk heeft dus te aanvaarden wat hem wordt toebedeeld".

185. *lachōmi* wordt tegenwoordig bijna uitsluitend in den zin van „geluk, voorspoed" gebruikt: *molachōmi sibai niha andè* „die man is zeer voorspoedig".

Hier beteekent het „'t toebedeelde lot" in het algemeen, zoowel voor- als tegenspoed.

Men hoort wel zeggen, als iemand in een of ander werk tegenspoed ondervindt: *obōoe lachōminia* (*obōoe* is „bedorven, rot").

sagēoe, hulptelwoord voor „één stuk", van den stam *ēoe (g)*; *sagēoena, samboeāna* „ieder stuk afzonderlijk, ieder persoonlijk". In het laatste geval echter (dus als personen bedoeld zijn) meestal *samōsāna*.

186. *ma fatēhe;* het praefix *fa-* vormt o.a. wederkeerige werkwoorden.

192. *lachu* heeft hier de beteekenis van „dag"; *siŵa nalacha* „negen dagen". In de omgangstaal komt het niet of niet meer in die beteekenis voor. Gezien de verdere beteekenissen en afleidingen van *lacha* (zie Wrdnb.) kan de vraag gesteld worden of hier verbodsdagen bedoeld zijn.

siŵa is een bizonder getal, dat een volmaaktheid uitdrukt.

195. *ilāŵa gāte, ilāŵa mbo*, hiervoor zij verwezen naar aant. 150. *lāŵa (mo)* is „overweldigen, overtreffen, in opstand komen, bestrijden". Hier zou dus bedoeld kunnen zijn: „de verwondering

des harten overweldigde lever en longen, vervulde het gansche gemoed".

196. *hata?* „wie?", waarschijnlijk een samenstelling van *ha* „wat" en *ata(n)*. Men vraagt wel: *hanatà?* „wie?"

ata (n) wordt nog gebruikt als men over een overleden man spreekt. Men mag zijn naam niet noemen en duidt hem aan door te zeggen: *ata no; no* drukt verleden tijd uit. De uitdrukking wil dus zeggen: „de bewuste man van vroeger". Sprekend over een gestorven vrouw zegt men: *alăwe no(g)* „de bewuste vrouw van vroeger". Een gestorven kind duidt men aan door te zeggen: *boeloe gēoe no* „het bewuste boomblad van vroeger".

205. De moeilijkheid was natuurlijk, dat ze in hun onwetendheid zich aan bloedschande schuldig hadden gemaakt, daar ze als broeder en zuster gehuwd waren.

207. *na ma* ... „wanneer het nu eens" kan hier vertaald worden met „wellicht". *Dădă (man)* is „neerlaten, laten zakken". *Na ma nidădă dzombŏi* „wanneer het nu eens zoo door den „sombôi" was neergelaten", d. w. z. „zoo door hem bedoeld en bepaald was".

Sombŏi, zie onder *bŏi (bŏi)* Wrdnb., vertaalt Sundermann met „der Schöpfer, der Macher, im Süden nur von Gott". Gezien den inhoud van dit heele gezang is het echter zeer de vraag of men *sombŏi* met „Schepper" mag vertalen. Tot nog toe heb ik geen verhalen gevonden waaruit gebleken is, dat men zich *Lowalăni* als „Schepper" denkt. Vergelijk ook het spraakgebruik: *mombŏi ana'a* „goud tot sieraden laten omsmeden"; *sombŏi ana'a* „degene, die het goud laat omsmeden", dus niet de vakman, maar de eigenaar van het goud, degene die er over beschikt. Als „maken", „doen", „tot stand brengen" gebruikt men hier het werkwoord *wŏwŏi* (stam *wŏi?* zie Wrdnb.), *ma oewŏwŏi ae* „ik deed het reeds". Het is voor mij zeer de vraag of *wŏwŏi* en *sombŏi* op denzelfden stam teruggaan, zooals Sundermann schijnt te veronderstellen. *Lowalăni* wordt vaak genoemd *samē noso* „degene, die den levensgeest geeft", „degene, die beschikt over leven en dood" (zie aant. 35). 't Lijkt mij het veiligst *sombŏi* voorloopig met „beschikker" te vertalen.

208. *haega ndambaisa?* „wat zal men er van denken?", „wat zal men er aan doen?" Zie Sprachlehre bl. 45. In den tegenw. tijd zegt men *haega oewaisa?* enz. De derde pers. enkelv. van den

tegenw. tijd *haega iwaisa?* heeft in 't bizonder de beteekenis van „hoe?" gekregen en wordt ook het meest gebezigd. Zie Wrdnb. sub *bai* III, *wai* I en II, *wöi [sa]*, *wisa*, *weisa*. Als *bai* de stam mocht zijn komt de vraag op of *baliö*, resp. *awāli* en *awai* verwant zijn (zie aant. 81, 172 en voor *wöi* ook 207).

210. Voor *fanoto* zie onder aant. 5.

211. *tôla dzāga* moet volgens mijn zegsman een verdraaiing van *tôla gadza* (Mal. *gadjah*) zijn. Men wist vroeger niet met een slagtand te doen te hebben, vandaar het woord *tôla*. Dat elpenbeen werd natuurlijk, evenals het goud, van elders ingevoerd. Alleen de adelstand mocht zich de weelde van het dragen van een elpenbeenen armring veroorloven. Er zijn echter ook armringen van hout, die eveneens *tôla dzāga* genoemd worden, maar dan omwikkeld zijn met zilver.

bôlôcha „onderarm".

212. *aeroe*, zie Wrdnb. onder *eroe*. *Akaeroe-kaeroe* „altijd maar puntig toeloopen". Daar de armringen vroeger vaak in den kinderleeftijd over de hand heen geschoven werden konden ze later met den besten wil niet meer verwijderd worden. *Aechoe* beteekent „neervallen, uitloopen op, aankomen". De bedoeling is deze: de ring heeft nu eenmaal den pols bereikt, is daar tot zijn bestemming gekomen, waarom zal men nog moeite doen hem te verwijderen? *Ma* constateert het onveranderlijke feit met de bijbeteekenis „zoo is het nu eenmaal". Tegen echtparen, die willen scheiden, zegt men wel eens: *mae soāja dôla dzāga, ma aechoe ba dzaeroe mbôlôcha* „het is er mee als met iemand, die een elpenbeenen armring draagt, hij sluit nu eenmaal om den pols", d.w.z. „gij kunt en moogt niet van elkaar scheiden, zoo onafscheidelijk als de armring om den pols past, zoo onafscheidelijk past ook gij bij elkaar".

De strophen 209-212 hebben deze strekking: er is niets meer aan te doen, we hebben klaarblijkelijk onze bestemming bereikt, we zitten nu eenmaal in het schuitje en we moeten meevaren, we hebben de gevolgen van onze daden nu eenmaal te dragen.

219. *manisö*, zie Wrdnb. onder *isö*. *isö* als substantief, ook wel verdubbeld tot *isö-isö*, duidt „iets zuurs" aan, maar eveneens het begeerde", „dat wat verlangd wordt", ook wel *anisöta* (*g*) genoemd. *Tēna oea isögoe ndaoegö* „ik heb je niet noodig", „ik kan het best

buiten je stellen". *Manisô* beteekende vroeger, volgens mijn zegslieden uitsluitend „verlangen naar iets zuurs", nu ook „begeeren" in 't algemeen. Vooral zwangere vrouwen staan er voor bekend gaarne iets zuurs te eten. Wanneer iemand bizonder naar zuren kost verlangt zegt men wel eens gekscherend: *hana wa mae sabëto ndaoegô?* „waarom stel je je aan als een zwangere?"

Schröder noemt in §§ 1412, 710 als den Lat. naam van de „*toegāla*" Alpinia malaccensis Rosc. dan wel Amomum Sp., beide Scitamineae. Volgens hem heet de laatste op Noord-Nias *wojowojo* en op Zuid-Nias *silimo*.

223. Om de juiste beteekenis van *bôna* en *sāno* vast te stellen zie men 't Wrdnb. (*sāno* = *sango*).

224. *tāra* „spoor van een haan", „weerhaak aan een lans"; het mannelijke schaamdeel kan ook met dit woord aangeduid worden. *Fatāra* wil zeggen: aan beide zijden bevindt zich een weerhaak; *ifatāra gāhenia* „hij neemt de gevechtshouding aan, hij zet zijn voeten schrap"; *ifatāra ba dānô* wil zeggen: „hij zorgt voor zijn ouden dag door zich tuinen, vee en onroerende goederen aan te schaffen" *lôna famatāra ba dānô* „er is geen onderpand, er zijn geen onroerende goederen enz".

Voor *hoelaojo* zij verwezen naar Wrdnb. (*hoelajo*) en naar Schröder § 667, bl. 233. De beteekenis van dit woord is slechts te gissen.

Laojo is „ree", *mae* of *hoelô laojo ja* „hij is (zoo snel) als een ree"; *tānô sohoeloe laojo* „land dat heel weinig opbrengt", dus „mager land". De *hoeloe laojo* „reeënrug" is uit den aard der zaak zeer mager de wervelkolom steekt er uit; indien *hoelaojo* daarvan afgeleid is dan klopt dat met het gegeven van Schröder, die spreekt van „een geringe verbreeding". *Falaojo-laojo* (*mam*) is „werpen", „toewerpen" (zie strophe 108).

225. *Jamôi māloe*; door dezen vorm wordt niet alleen het futurum, maar ook de conjunctief aangeduid; voor *māloe* zie Wrdnb. onder *aloe* (*i*); *fahoesi-hoesi* „telkens hoes! roepend" om de honden op te hitsen.

Het bijvoegen van *ho* is wel toe te schrijven aan dichterlijke vrijheid, hetzij om de versmaat vol te maken, hetzij om het te laten rijmen op *hoelaojo*.

233. Met *gāja-gāja* zal wel bedoeld zijn *ogāja-gāja* „opgezet"; *oegāja-gājā ndao* „ik leg mij neer"; *gājā* als uitroep: „laat het maar zoo, laat maar gaan, laat maar rusten"; *fagājā nāsi* „het is tusschen eb en vloed"; *fagājāsa nāsi* „tijd tusschen eb en vloed"; *fagājā-gājā nidānō* „het water wordt opgestuwd", *fagājā-gājā dzichāla* „het gezicht is opgezet"; *ma fagājā wōchōnia* „met zijn ziekte blijft het hetzelfde"; *iāmāgājā'ō ndao* „hij laat mij met rust, hij laat mij links liggen, hij verloochent mij".

235. *sidamao*; een klein kind wordt dikwijls zoo genoemd, zooiets als „puk" en „kleuter".

238. De beteekenis van den hier genoemden naam is niet bekend.

Voor *hia* zie Wrdnb.; wat Schröder noemt in § 677 vermeldt Sundermann onder *hi'a*. Hier kent men nog een soort *maloeāja*-dans, *fadōli hia* genoemd; deze wordt wel is waar alleen door mannen uitgevoerd maar gaat niet met het in de lucht steken van zwaarden gepaard.

chilo (*mōgilōgō*) „verplaatsen"; *chilo ndaoegō* „ga op zij"; *ichilo-chilo ja* „hij schuift telkens heen en weer"; *fachilo-chilo* „aan elkaar gelijk zijn".

ādoe(n) „voorouderbeeldje"; *mōādoe* „er mooi uitzien", „zich fatsoenlijk en ingetogen gedragen"; *fōādoe ndaoegō* „gedraag je fatsoenlijk".

239. Is een bepaalde uitdrukking waarmede een korte tijdsduur wordt aangeduid. Andere dergelijke zegswijzen zijn: *lōna ahachō roko sisāra* „een strootje kan in dien tijd niet opgerookt worden", *arā dzamidzi āfo* „zoolang als men er over doet om een sirihpruim klaar te maken", *lōna alōlō nāfo* „een sirihpruim kan in dien tijd niet uitgekauwd worden", *lōna mō'ōtoe gō ndaono* „een portie kinderspijs kan in dien tijd niet tot koken gebracht worden".

242. *oi* „alle, alles, geheel"; *oigō* (*man*) of *oisi* (*man*) „opmaken, alles verbruiken, verteren"; *o*oi* (*man*) „wegschrappen"; *oi-oi* (*g*) „middel om iets weg of uit te schrappen" (bijv. mesje of vlak-elastiek); *o*oisō* (*g*) „wat weg- of uitgeschrapt moet worden"; *a*oi* „op, opgeteerd".

243. *fa'ōja* is de eerste vorm. De tweede vorm (*wa'ōja*) wordt hier gebezigd om een versterking uit te drukken; *wa'ōja nonōoe*, als uitroep van verwondering: „wat heb je veel kinderen".

Inada Siadoelo Hôsi kreeg dus eerst een aantal zonen en later dochters.

244. Hier kunnen zoowel plaatsvervangers als plaatsvervangsters bedoeld zijn.

248. hēnedzoeo moet heel fijn zand zijn; sommigen zeggen, dat het aan den rooden kant is. Zie ook Wrdnb. onder *ene*.

250. Is een zinspeling op strophe 202-204. De eerste menschen waren er door een toeval achtergekomen verwant te zijn, maar het nageslacht is deze afkomst vergeten. Men staat als vreemdeling en daardoor als vijand tegenover elkaar.

Opruiming en perspectief

door

S. J. ESSER.

Op p. 22-23 van zijn zeer lezenswaard geschrift *Het volksonderwijs in Nederlandsch-Indië in het algemeen en in West-Java in het bijzonder* (Bibliotheek van „Opvoeding" No. 3) zegt de heer A. Schuit het volgende:

„De voertaal bij het onderwijs is de landstaal. Wie Maleisch wil leeren moet naar de vervolgschool of de volledige standaardschool, waar het Maleisch als leervak onderwezen wordt.

Als regel is de landstaal ook als voertaal bruikbaar. Het Javaansch bestrijkt een gebied van meer dan 25 millioen menschen, het Maleisch van ± 10 millioen, het Soendaasch van 8 millioen en het Madoereesch van 5 millioen menschen. Elke taal is rijk en geleed genoeg, om onderwijs in die taal mogelijk te maken, niet alleen primair onderwijs doch ook voortgezet onderwijs, wat op de normaalscholen afdoende is bewezen. En als een taal in woorden- of vormenrijkdom te kort schiet, dan is daarin door het opnemen van vreemde bestanddeelen spoedig voorzien. Hoeveel vreemde bestanddeelen en vormen bevat onze eigen taal niet, geen enkele taal is daar vrij van!

De regel „landstaal is voertaal" geeft moeilijkheden voor de kleine taalgebieden. In de Minahasa met nog geen 400.000 inwoners onderscheidt men 8 taalgebieden, die ver uiteenloopen. Van ouds is hier de Zending aangevangen op haar scholen met Maleisch en deze taal staat thans als algemeene omgangstaal naast de autochthone taaltjes.

In Midden-Celebes met nog geen 400.000 inwoners is het aantal taaltjes legio. Als men over een bergrug trekt, komt men in een ander dal met een ander rijk, met een eigen „koning", en een eigen taal. Het aantal talen is hier zoo groot, dat men er geen namen meer voor weet en ze aanduidt met het woord, dat in die taal voor ons „neen" gebruikelijk is. Het Bareë (= neen) en het Ledo (= neen) hebben een zekere overwegende positie ingenomen, doordat zij in verarmden vorm omgangstaal zijn geworden — de eene in het Oosten, de andere in het Westen — naast het Maleisch. De meeste taaltjes hebben een gebied van nog geen 5000 zielen. In dergelijke gevallen zal men het gevoelige paedagogisch geweten en de piëteit voor het primitieve het zwijgen moeten opleggen en het Minahasische voorbeeld, om het Maleisch te gebruiken, moeten volgen."

Uitspraken als deze kan men dikwijls te hooren krijgen. In principe is men thans wel vrij algemeen overtuigd van de wenschelijkheid van de landstaal als voertaal bij het volksonderwijs, maar in de practijk kiest men toch in de Buitengewesten in 't algemeen voor het Maleisch, omdat men het aantal talen te groot en het aantal sprekers daarvan te klein acht en derhalve meent dat de aan de invoering van de landstaal als voertaal te besteden moeite en kosten niet voldoende verantwoord zouden zijn. Laten wij het Zendings- en Missiegebied buiten beschouwing, dan vinden wij alleen grootere talen, als het Atjehsch, de Zuid-Celebes-talen, enz. als voertaal in gebruik.

Is het vonnis dat op deze wijze over de „kleinere" talen (voor zoover niet door Zending of Missie beschermd) wordt geveld voldoende gemotiveerd? Het eminente cultureele en opvoedkundige belang dat de eigen taal voor ieder volk heeft wettigt een nader onderzoek in deze kwestie volkomen.

Het is een eigenaardig feit dat eigenlijk nooit behoorlijk onderzoek is gedaan naar de taalgeografie van verreweg het grootste gedeelte van den Archipel. Zeer groot is de oppervlakte van het gebied over welks taalkundige gesteldheid men zich een oordeel moet vormen aan de hand van woordenlijsten (dit is, wanneer zulk een lijst eenigszins behoorlijk is ingevuld, nog het gunstigste geval, want de stukjes tekst die bekend zijn gemaakt zijn meestal te gebrekkig en te klein om er veel mee te kunnen beginnen), of van gegevens, afkomstig van ambtenaren, officieren enz., die uit den aard der zaak gewoonlijk berusten op ongecontroleerde mededeelingen van de inheemsche bevolking of haar leiders. Wanneer zelfs door taalbeoefenaars van professie van dergelijke inlichtingen niet altijd een oordeelkundig gebruik wordt gemaakt, kan men niet verwachten dat zulks wél het geval zal zijn bij linguistisch ongeschoolden. Er moet b.v. op gewezen worden dat het *niet* juist is dat de bevolking van Midden-Celebes de talen die er zijn aanduidt met het ontkenningswoord. Het begrip „taal" is bij deze menschen onbekend, en Bare'e *mobare'e* beteekent dan ook niet anders dan „in zijn spreken het ontkenningswoord *bare'e* bezigen". In de bergen ten Westen van het Paloe-dal vindt men *topoda'a* en *topoinde*, van welke termen de gebruikelijke vertaling „Da'a-sprekers" en „Inde-sprekers" feitelijk onjuist is en

vervangen dient te worden door „menschen die zich bij hun spreken van het ontkenningswoord *da'a*, resp. *inde* bedienen". Voor de bevolking is deze onderscheiding voldoende, en men kan het haar bezwaarlijk euvel duiden dat zij tusschen beide idiomen verschil aanneemt, want dit is inderdaad aanwezig, niet alleen in het ontkenningswoord doch ook in andere opzichten, maar op ons rust de plicht, voort te schrijden tot de constateering dat het z.g.n. Inde niet anders is dan een locale variëteit (van een dialect kan men hier niet eens spreken) van het Da'a. Te weinig heeft men zich in taalgeografische beschrijvingen rekenschap gegeven van het feit dat de onderscheiding naar de ontkenningswoorden heel weinig (in principe zelfs niets) uitstaande heeft met de onderscheiding in „talen" [1]).

Onjuist is dan ook de meening van den heer Schuit dat de onderscheiding naar de ontkenningswoorden gevolg zou zijn van de omstandigheid dat het aantal talen zóó groot is dat men er geen namen meer voor weet. Wanneer, wat somtijds voorkomt, twee verschillende idiomen een zelfde ontkenningswoord bezigen, gebruikt men andere benamingen. De auteur maakt zich trouwens van den toestand van Midden- en Noord-Celebes een sterk (men kan helaas niet zeggen „ongewoon sterk") overdreven voorstelling. Voor zijn meening dat men bij het overtrekken van een bergrug en het bereiken van een ander dal een ander rijk, een anderen vorst, en een andere taal zou aantreffen kan hij zich niet op de literatuur beroepen, en met het „ver uiteenloopen" van de 8 talen in de Minahasa schikt het ook nogal: één van deze 8 (gesproken door een restantje van ca. 1000 menschen) is niet anders dan een dialect van het Mongondowsch, twee andere staan zeer dicht bij het Sangireesch, terwijl de resteerende 5, de eigenlijke Minahassische talen (vroeger sprak men, niet zonder grond, van „dialecten"), die weer in twee groepen te verdeelen zijn, zich zeer nauw bij elkaar aansluiten. Men moet het ook weer niet ál te bont maken.

*

[1]) Een geheel andere zaak is dat het om bepaalde redenen wel eens gewenscht kan zijn, voor een bepaalde taal het ontkenningswoord als benaming te bezigen. Het bekendste voorbeeld, de Bare'e-taal in Midden-Celebes, omvat trouwens tal van dialecten die een ander ontkenningswoord bezigen.

Reeds voor ik mijn bestudeering van de West-Toradjatalen aanving was ik mij bewust van de mogelijkheid dat de bontheid van de taalkaart van Indonesië, die ook zonder overdrijving nog groot genoeg is, bij nader onderzoek voor een meer of minder aanzienlijke reductie vatbaar zou blijken te zijn. Daarbij had ik echter meer het oog op slecht bekende streken als de Molukken en Borneo dan b.v. op Noord-Celebes. Dat ook in het gewest Manado te dezen opzichte nog wel het een en ander te doen valt, bleek bij mijn onderzoek van de 9 [1]) z.g.n. Kailische of West-Toradjasche Benedenlandtalen, waarvan kon worden vastgesteld (bijzonderheden kunnen in dit verband buiten beschouwing blijven) dat zij niet meer zijn dan dialecten van een en dezelfde taal, waarvan het Ledo door historische omstandigheden de leiding heeft gekregen en derhalve als standaard-dialect moet worden beschouwd. Het aantal sprekers van deze taal, waarvan de zuidelijke grenzen nog moeten worden vastgesteld, zal de 125.000 wel halen. Een soortgelijke „opruiming" zal naar alle waarschijnlijkheid gehouden kunnen worden onder de 9 Tominische talen, zooals valt op te maken uit in Toli-toli van de bevolking ingewonnen inlichtingen en uit de beschikbare gegevens. Hoe ver deze reductie zal kunnen gaan zal nader moeten worden onderzocht. In het geheele gebied van de Tominische groep (die tegen de 50.000 sprekers telt) is het Ledo verkeerstaal, en het is niet onmogelijk dat deze nauwverwante taal ook in deze streken als voertaal bij het onderwijs zal kunnen worden ingevoerd, althans in Noord-Banawa en Noord-Parigi. Verder oostwaarts krijgt men dan in de eerste plaats het Gorontaleesch, op zich zelf reeds een belangrijke taal (150.000 sprekers, de kolonies buiten haar eigenlijk gebied niet meegerekend), die wellicht (ingewonnen inlichtingen wijzen daarop) ook elders in de Afdeeling als voertaal in gebruik genomen zal kunnen worden. Zelfs wanneer blijken mocht dat het Boeoolsch en het Atinggolasch-Soewawasch of Boeḷangasch als afzonderlijke talen moeten worden gehandhaafd, dan behoeft dit nog niet te pleiten tegen de bruikbaarheid van het in elk geval nauw verwante Gorontaleesch als voertaal op de scholen, omdat deze taal de

---

[1]) In „De Bare'e-sprekende Toradja's" staan er 8 vermeld, doch het Da'a-Inde (zie boven) was toen nog niet bekend.

verkeerstaal is voor de geheele Afdeeling en dit steeds meer zal worden.

Van de streken ten oosten van Gorontalo heeft Kaidipan Besar (Bolaang Itang) een eigen taal (± 7.500 sprekers), doch ten oosten daarvan vindt men in het miniatuur-rijkje Bintaoena weer een variëteit van het Boelangasch, dat zich ook over Molibagoe (Bol. Oeki) aan de Zuidkust uitstrekt. Verder oostwaarts krijgt men dan het Mongondowsch, de Minahasa-talen en vervolgens het Sangireesch (met het Talaoetsch).

Hoewel er, gelijk gezegd, nog nader onderzoek noodig zal zijn om den staat van zaken in het midden van het noordelijk schiereiland van Celebes vast te leggen, is toch zooveel al wel zeker dat men in het gewest Manado met ten minste 3 talen van meer dan 100.000 zielen te doen heeft, die met het Mongondowsch, het Tominisch (zie boven), het Bare'e en het Banggaisch, die men „middelmatig-groot" kan noemen, verreweg het grootste deel van de Residentie beslaan. Hierbij is de Minahasa, die in bijzondere omstandigheden verkeert, buiten beschouwing gelaten (zie echter boven), zoodat als „groote" talen het Sangireesch (met ± 150.000 sprekers, Talaoet niet meegerekend), het Gorontaleesch en het Kailisch overblijven (van de Minahasa-talen heeft het Tontemboansch ruim 100.000 sprekers).

Het is natuurlijk waar dat het praedicaat „groot", op talen als deze toegepast, nog maar betrekkelijke waarde heeft, maar men kan toch niet zeggen dat zij zóó gering van beteekenis zijn dat invoering er van als voertaal op de volksscholen a priori uitgesloten moet worden genoemd. Waar, als in het Gorontalosche, voldoende ontwikkelde menschen zijn om het voor de invoering van de landstaal als voertaal noodige voorwerk te verrichten, kan daartegen misschien alleen nog een klein financieel bezwaar bestaan, dat echter geringer wordt naarmate het aantal der betrokken schoolkinderen grooter wordt, en vrij gemakkelijk — relata refero — te ondervangen is. In elk geval mag daarop een zoo eminent volks- en onderwijsbelang als dit niet afstuiten.

In de kleinere taalgebieden die overblijven, en waarvan, behalve de bovengenoemde vier en misschien het eveneens reeds genoemde Kaidipansch, het Morisch-Boengkoesch, het Loinangsch, het Balantaksch, het Bada'sch, en een paar andere Toradjasche Bergtalen de voornaamste zijn, staat de zaak eenigszins anders. Hier

schijnt de juiste weg, geen algemeenen regel te stellen, maar ieder geval op zich zelf te beoordeelen. De meeste van deze kleinere talen behooren trouwens tot het gebied van de Zending, die krachtens haar aard geneigd zal zijn, althans behoort te zijn, ook bij kleine volkjes de landstaal als voertaal bij het onderwijs in eere te houden.

De zaak van de landstaal bij het volksonderwijs in het grootste gedeelte der Buitengewesten staat bij lange na niet zoo hopeloos als velen geneigd zijn te meenen. Wanneer men den taalrijkdom van een bepaalde streek aan een nader onderzoek onderwerpt (waarbij een niet zeer diepgaande kennis van de betrokken talen al voldoende is), dan komt er orde in den chaos, dan wijkt het dichte struikgewas vaneen en geeft doorkijk op nieuwe mogelijkheden.

De taak van den taalbeoefenaar hier te lande wordt dikwijls te zeer gezien onder den gezichtshoek van haar wetenschappelijke waarde. De mannen van het vak schijnen daar zelf niet altijd onschuldig aan, maar hoe dit zij, de practische kant is zeker van evenveel belang. Voor een goeden opbouw van het volksonderwijs in de Buitengewesten is meer licht op de taalgeografie en kennis van de voornaamste vertegenwoordigers der verschillende taalgroepen dringend noodig. Plaatsing van een taalambtenaar op elk der standplaatsen Ternate, Ambon, Koepang, Bandjarmasin en Pontianak kan zeker niet als overbodige weelde beschouwd worden. Zie ik goed, dan zullen deze ambtenaren zich ook in rechtstreekschen zin met het onderwijs moeten bemoeien, door contrôle op de te vervaardigen schoolboekjes en door toezicht op de wijze waarop de tot voertaal gepromoveerde landstaal door de onderwijzers gehanteerd wordt. Reeds thans is dit dringend noodig. Immers, wanneer de kinderen pas op school zijn verstaan zij nog geen Maleisch, zoodat het eerste onderwijs zich toch van de landstaal moet bedienen. Inzake de landstaal moet de schoolinspectie zich echter noodgedwongen afzijdig houden, zoodat de goeroes in dit opzicht aan zich zelf zijn overgelaten, wat, naar de practijk uitwijst, tot hoogst ongewenschte toestanden leidt. De paedagogische en cultureele belangen die hierbij in het geding zijn zijn te groot dan dat men zich in dit opzicht op den duur tevreden zou kunnen stellen met een lijdelijk toezien.

Ma-, *ma'-*, *mĕ-* en *mĕ'-* in het Tontemboansch

door

S. J. ESSER.

Op bl. 43 van de *Vergelijkende Klankleer van het Niasisch* (I) van A. Lafeber wordt het volgende gezegd: „In het Tontemboan (waar er 3 *ma*'s te onderscheiden zijn — de Adriani's onderscheiden er 2) komen voor *ma* I = Tombulu' *maha*, Philippijnsch *mag*, en met *mĕ* als bijvorm, *ma* II het *ma-* dat voor adjectieven staat, *ma* III passief van *maka*. In het Makela'i zijn *ma* I en II, beide tot *ma'* geworden, dus alhier heeft MAR [1]) de overhand gekregen".

Deze opmerkingen zijn ten deele juist: zooals de auteurs van de „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch" uit de in de „Tontemboansche Teksten" opgenomen verhalen in Makela'i-dialect hadden kunnen zien, is de mededeeling op p. 88 van eerstgenoemd werk, dat het voorvoegsel *ma-*, zoowel het onder I (bl. 80-86) als het onder II (bl. 86-88) behandelde, in het Makela'i *ma'-* luidt, een onvolledige weergave van de werkelijkheid. In het door Lafeber als *ma* III aangeduide element wordt in genoemd dialect geen hamza gehoord [1]).

Geheel juist is echter ook de opinie van Lafeber niet. Deze auteur heeft verzuimd op te merken dat, zooals eveneens uit de Tontemboansche Teksten blijkt, niet alleen in dit laatste geval (d.i. in passieve *ma*-vormen) maar ook somtijds in zuiver-adjectivische formaties met *ma-* in het Mk. de vorm *ma-* gebezigd wordt [2]).

---

[1]) In een voorbeeld van vormen met *ma'-* op p. 89 komt trouwens het woord *mamuali* „worden" voor, waarin evenmin een hamza optreedt.

[2]) Ook actief-duratieve Mk. vormen met *ma-* treft men in de Teksten aan (b.v. p. 249-251: *makomba'*, *matawoi*, *matĕ'tĕr*, *matiei*), doch deze vormen berusten, volgens betrouwbare inlichtingen, op vergissingen. Daarnaast geven de Teksten trouwens ook soortgelijke vormen met *ma'-*.

De scheidslijn tusschen *ma-* en *ma'-* valt dus niet geheel samen met die tusschen de verschillende elementen *ma-* die de boven aangehaalde auteurs in het Matana'i onderscheiden. Het onderscheid dat het Makela'i (of, zooals de sprekers van dit dialect zelf zeggen, Ma'kela'i) ten opzichte van de adjectiva maakt bestaat hierin dat het *ma'-* bezigt wanneer het een actief, doch *ma-* zonder sluiter wanneer het een passief „worden wat het grondwoord aanduidt" uit wil drukken. In het eerste geval kan de beteekenis worden omschreven als „krachtens zijn eigen aard worden wat het grondwoord aanduidt, de eigenschap of geaardheid hebben van te worden wat het grondwoord aanduidt", in het tweede als „onder den invloed van een uitwendige omstandigheid de door het grondwoord uitgedrukte eigenschap verkrijgen of in den betrokken toestand geraken, gemaakt worden wat het grondwoord aangeeft". Deze laatste beteekenis kan weer overgaan in een potentieele: „(gemaakt) kunnen worden wat het grondwoord uitdrukt".

Voorbeelden hiervan zijn: *ma'borung* „mager worden, vermageren" (ten gevolge van zijn eigen aard), *maworung*, id. (b.v. onder den invloed van een ziekte); *makĕmĕl* „vet (gemaakt) worden", *ma'kĕmĕl*, a.h.w. „vet groeien"; *ma'buta* „zich vullen", *mawuta* „vol (gemaakt) worden"; *ma'bĕngi* „avond worden", *ambitu kami wo mawĕngim* „daar waren wij toen het avond werd" (omdat wij het zijn die, zooals ook het Ned. zegt, „het avond hebben laten worden"); *matawoiku, malo'orku* „kunnende door mij gemaakt, mooi gemaakt worden"; *malĕkĕp ĕn siow ngando ja maka'dĕm si tana' itu ĕ ma'bangko'* „toen negen dagen vol waren geworden hield dat land op met grooter te worden" [1]; *tawoiĕna ja ma'komba' se tow mamuali malĕngei kumaapa mamuali masija'* „zijn werk was de menschen te voorspellen of zij arm zouden worden of rijk zouden worden" [2].

Het verschil tusschen *ma'-* en *ma-* bestaat dus hierin dat het eerste optreedt bij actieve, het tweede bij inactieve vormen. Alvorens aan te toonen dat ook bij *mĕ'-* en *mĕ-*, de Mk. equivalenten van Mt. *mē-*, hetzelfde onderscheid te constateeren valt, moge ik hier

[1]) Schwarz, Tontemboansche Teksten, p. 248 (met verbetering van *makadĕm* in *maka'dĕm*); Vertaling, p. 390.

[2]) Ib. p. 249 (met verbetering van *makomba'* in *ma'komba'*); Vertaling p. 392.

nog een paar opmerkingen maken over het adjectivische *ma-*, ter aanvulling van het in de „Hoofdstukken" gezegde.

1. In de eerste plaats kan er op gewezen worden dat de vormen met dit *ma-* niet steeds een „worden" aanduiden maar ook wel, als in de meeste andere IN talen die dit prefix bezitten, een „zijn". Van woorden die gemoedsaandoeningen e.d. te kennen geven is het prefix *ma-* een vast bestanddeel, b.v. *malawi'* „zich schamen, verlegen zijn", *male'o* „dorst hebben", *masěnso'* „genoeg van iets hebben, afkeer van iets hebben (door een teveel)", *masu'ut* „het land hebben, uit zijn humeur (in sterke mate)". In *ma'bow* „boos", van *ĕ'bow*, is wel is waar aan den vorm niet te zien of men met *ma-* of met *ma'-* te doen heeft, maar vermoedelijk toch wel met het eerste, gezien de analogie met andere termen van denzelfden aard.

Nog een stap verder vormen gevallen als *matu'a* „oud", waarin *ma-* aan het woord is vastgegroeid, zoodat voor „oud worden" *mamatu'a* wordt gezegd [1]).

Het spreekt wel haast vanzelf dat bij een aantal stammen slechts één van de beide prefixen *ma-* of *ma'-* gebruikt kan worden. Boven is reeds gebleken dat de adjectiva die gemoedsbewegingen of gevoelens aanduiden steeds met het passieve *ma-* gevormd worden (gemoedsaandoeningen worden dus, zooals ook in de rede ligt, als resultaten van uitwendige omstandigheden opgevat). Ook *mamuali* „worden" heeft steeds *ma-*, zoowel in de beteekenis van „worden onder den invloed van een uitwendige oorzaak" als in die van „uit zich zelf worden".

2. Voorts bestaat er, behalve *ma-* en *ma'-*, nog een ander element dat op kan treden bij adjectiefstammen en aan een op die wijze gevormd woord de beteekenis kan geven van „worden wat het grondwoord aangeeft", nl. het infix *-um-* [2]). De beteekenisschakeering die door deze vormen wordt uitgedrukt is die van „iets worden ten gevolge van een ontwikkelingsgang die niet uit den aard van de zaak in quaestie voortvloeit, een eigenschap verkrijgen die er niet van nature aan eigen is (doch evenmin als

---

[1]) Schwarz, Tontemboansch-Nederlandsch Woordenboek s.v. *tu'a*, en een voorbeeld op p. 248 van de Teksten.

[2]) Hoofdstukken p. 139.

onder den invloed van een uitwendige omstandigheid ontstaan wordt opgevat)", b.v. *lumo'or* „mooi worden", a.h.w. „den mooien kant opgaan" (b.v. van een kind bij het opgroeien), naast *malo'or* „mooi (gemaakt) worden of kunnen worden, mooi (kunnen) uitvallen" en *ma'lo'or*, b.v. van maïs die mooi opgroeit, als het „mooi worden" als voortkomende uit den eigen aard der maïs wordt gedacht; *kumuni'* „vergelen", naast *ma'kuni'* „geel worden" (als b.v. een bloem die, na ontloken te zijn, haar natuurlijke gele kleur aanneemt). De vormen met *-um-* stellen het „worden" dus voor als een proces, dus als een soort handeling, die met *ma'-* als een natuurlijke evolutie, en die met *ma-* als het resultaat van een uitwendige oorzaak. De tegenstelling aorist(*-um-*)—duratief(*ma-*) is hierin terug te vinden.

3. Een beteekenis van *ma-* die niet in de „Hoofdstukken" ter sprake komt treedt op in gevallen als *se Ma'dantung*, lett.: „zij die zich Rantung noemen", „(degenen die van) de familie Rantung (zijn)", *se Ma'najoan* „de leden van de familie Najoan", enz. Wellicht zijn de vele Minahassische familienamen met *ma-*, die staan naast gelijkluidende zonder *ma-* (b. v. *Malonda* naast *Londa* enz.), op deze wijze te verklaren, hoewel het ook mogelijk is hierbij te denken aan een collectieve beteekenis van *ma-* [1]). Wel te onderscheiden van deze vormen is de vaste formatie van *ma-* met een eigennaam in den zin van „wijlen . . .", b. v. *si Maendi'* „wijlen Endi' "; dit *ma-* is ontstaan uit *nima-* (zie Hoofdstukken p. 175 v.).

*

Bij de behandeling van het prefix *mĕ-* (Hoofdstukken, p. 155 v. v.) wordt geen melding gemaakt van een in het Mk. voorkomenden bijvorm *mĕ'-*. Blijkbaar is dit een omissie, want in ander verband (p. 14) wordt dit prefix wel genoemd.

Het prefix *mĕ-* heeft twee hoofdbeteekenissen: een intentioneele en een wederkeerige. In eerstgenoemde beteekenis gebruikt het Mk. gewoonlijk *mĕ'-*. De op p. 157 genoemde vormen *mĕgau* „willen bedriegen", *mĕge'el* „op 't punt zijn een weerzin te krijgen", *mĕlukut* „op 't punt zijn te gaan zitten", *mĕwaja'* „willen loopen,

---

[1]) Vgl. Adriani, Spraakkunst der Bare'e-taal, p. 185; Dunnebier, Spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch, BKI dl. 85 (1929), p. 330 v., 5e.

probeeren te loopen", enz. luiden dus in het Mk. *mĕ'gau* (in dit geval klinkt de *g* soms als de Mal. *g*), *mĕ'ge'el* (id.), *mĕ'lukut*, *mĕ'-baja'*, enz. Toch kan ook in dit geval wel eens *mĕ-* optreden, nl. wanneer het hebben van het voornemen tot het verrichten van een handeling wordt voorgesteld als een toestand, of als een vaste gewoonte of karaktertrek, b. v. *mĕ'tintas* „willen wegloopen, probeeren weg te loopen", doch *mĕtintas* „weglooperig van aard" en *aitu ipĕtintas(ĕ)nu si toja'ang?* „waarom koester je het voornemen met het kind weg te loopen?" (*tintas* = *tintjas*); *ipĕ'sangat(ĕ)na* „hij wilde het ophangen", doch *susu'dna i ma'i, ipĕsangat(ĕ)na a mpaku' ĕn sapeona* „telkens wanneer hij hier komt, hangt hij zijn hoed aan een spijker"; *pĕ'patenam bo'o sia* (vgl. Hoofdstukken p. 157) „hij wilde hem al dooden", doch *pĕpatenan sia* „hij had het plan hem te dooden"; *mĕ'tupum bo'o si wawi aku o kumĕsot a'i si pamatu'ang* „ik wilde het varken al doodsteken toen de hoekoem-toea (dorpshoofd) verscheen", doch *o ko mĕ-tupu im bawi e makawawi e na* „pas op dat je andermans varken (niet) doodsteekt". In zinnen als de laatste vindt men steeds *mĕ-*, dus *o ko mĕtinanĕm im punti e na* „pas op dat je (geen) pisangs plant".

Het Mt. *mĕtutu'* „voorhebben, bedoelen, het er om doen" (Hoofdstukken p. 158) heeft ook in het Mk. dien vorm.

Sommige vormen met *mĕ-* kunnen een causatieve bijbeteekenis hebben (vgl. Hoofdst. p. 137 v.v.). Zoo is *mĕtawoi* zoowel „in den toestand zijn van te zullen (be)werken" als „in den toestand verkeeren van anderen te willen laten werken"; andere voorbeelden: *mĕtumpa iaku sia wo sia sumoso'd* „hij laat mij eerst naar beneden gaan alvorens in huis te komen", *mĕlupa iaku sia wo sia ma'i* „hij laat mij eerst (de zaak) vergeten alvorens te komen", *mĕka'puoka iaku si toja'ang anio'* „dit kind ruïneert mij" (*ka'pu* = op). Andere kunnen passief van aard zijn, b.v. *mĕtĕpi* „het er als het ware om doen om geslagen te worden", *mĕlawat* „als het ware om slaag (lett. „striemen") vragen" (uit den aard der zaak ook actief te bezigen).

Wanneer *mĕ-* komt te staan voor een met *r* of *w* aanvangenden stam, treedt naar het schijnt steeds een hamza op, b.v. *mĕ'dangat* „steeds roepen, gewoon zijn te roepen" (nl. ingeval van angst of zoo), *mĕ'dĕkei* „altijd uitbranders geven", *mĕ'dombit*

„geregeld stelen" (als vaste eigenschap), van de stammen *rangat, rĕkei, rombit*; *mĕ'do'ong* „in een dorp (*ro'ong*) wonen" (ook: „van één dorp zijn", wat ook door *mĕkaro'ong* kan worden uitgedrukt); *mĕ'bale* „in een huis (*wale*) wonen"; *Pinĕ'betengan* (geografische naam) „waar de verdeeling heeft plaats gehad" [1]). Ook voor *g* vindt men soms dit verschijnsel, b.v. *mĕ'gogar* (waarin de eerste *g* soms als de Maleische *g* wordt uitgesproken) naast *mĕgogar* „geregeld losmaken", *mĕ'gorit* (als boven) naast *mĕgorit* „geregeld zagen".

Niet alleen voor *r, w* en *g* maar ook voor een klinker neemt *mĕ-* (*pĕ-*, enz.) in het Mk. een hamza aan, evenals in dit dialect ook geen twee gelijke vocalen op elkaar kunnen volgen maar steeds door een hamza gescheiden worden. Voorbeelden zijn: *mĕ'amang, mĕ'inang, mĕ'empo*, lett. „in de verhouding van vader, resp. moeder en kind, van schoonvader (-moeder) en schoonzoon (-dochter) tot elkaar staan" (Mt. *mĕamang* enz., zie Hoofdst. p. 159), *a mĕkele pĕ'a'bu'unta* of *pĕ'abu'unta* „op gelijken afstand tusschen ons" (ib., p. 161), *mĕ'owak* „een lichaam hebben" [2]) (b.v. *mĕ'owak in sama'* „gezond van lichaam zijn"), *itjami (o) si toja'ang anio' mĕ'enetane'* „ik en deze jongen zijn nog verwant" (met *-an*, zie Hoofdst. p. 163 v.).

In een geval als *mĕlitag* „strikken zetten" (als vaste bezigheid) zal men wel aan een intensieven vorm (zie Hoofdst. p. 76 en 70) hebben te denken [3]).

Het intentioneele *mĕ'-* kan ook voorkomen bij de op p. 162 v. van de „Hoofdstukken" genoemde bijzondere categorie van *mĕ-*vormen die op een of andere wijze de beteekenis van „blootstellen aan de hitte" hebben, en welker prefix in het Mk. in gewone omstandigheden niet door hamza gesloten wordt, b.v. *mĕ'sĕndang* „in de zon willen leggen, willen *mĕsĕndang*", enz.

---

[1]) Zie Woordenboek op *weteng*.

[2]) De op p. 160 van de „Hoofdstukken" genoemde *mĕ*-vormen kunnen ook de beteekenis hebben van „bezitten, hebben wat het grondwoord uitdrukt"; in het voorbeeld *mĕ'owak* komt dit uit den aard der zaak niet uit, doch wel in *mĕkarai* „kleeren bezitten" e.d.

[3]) De op p. 76 voor het Mt. gegeven regel dat de z.g.n. sterke vormen, verbonden met *mĕ-*, bijna uitsluitend met herhaalden stam voorkomen, gaat voor het Mk. niet op. Andere voorbeelden: *mĕnawoi* „steeds (be)werken", *mĕngame'* „aldoor huilen".

Mĕ'-vormen met conatieve of intentioneele bijbeteekenis komen eveneens voor naast de in de Spraakkunst sub 2 (p. 158-163) genoemde groepen van *mĕ*-afleidingen (waardoor in het algemeen een wederkeerige betrekking tot uitdrukking wordt gebracht), maar deze *mĕ'*-vormen worden meestal met woordherhaling van den stam gevormd, zooals in *mĕ'sungku-sungkul* „probeeren te ontmoeten, willen ontmoeten". Waar het wederkeerig karakter minder duidelijk is, zooals in *mĕ'karai* „willen aantrekken", is dit niet noodig (vgl. *mĕ'kara'i*, sterker dan *mĕ'karai*, evenals *mĕ'sĕnda'ng*, sterker dan *mĕ'sĕndang*, zie boven).

Op grond van wat andere talen te zien geven moet men aannemen dat in de wederkeerige beteekenis van *mĕ-* dit prefix oorspronkelijk *mĕ'-* (uit IN *mĕγ-*, waarin *γ* den R-G-H-klank voorstelt) heeft geluid. Omgekeerd moet in de intentioneele of conatieve functie de vorm *mĕ'-* jonger zijn dan *mĕ-*, want *mĕ-* correspondeert naar alle waarschijnlijkheid met *mi-* in andere talen, dat niet door een *γ* gesloten pleegt te worden. Bij de *mĕ*-vormen met intensieven stam komt dan ook, voor zoover bekend, nooit *mĕ'-* voor. Trouwens, ook in de andere Minahasa-talen is, voor zoover ik weet, de vorm *mĕ'-* niet gebruikelijk. Er bestaat geen enkele reden om te veronderstellen dat deze talen een grammatisch verschijnsel hebben verloren, dat alleen in het Mk. bewaard zou zijn gebleven. Veeleer zijn wij gerechtigd, aan te nemen dat het strenge onderscheid dat het Makela'i in zijn *ma-* en *mĕ*-vormen maakt tusschen „actief", „energetisch", „in beweging" en „inactief", „inert", „in rust" (een grammatische onderscheiding die overigens, zooals bekend kan worden verondersteld, in de primitieve talen een groote rol speelt) op een bijzondere ontwikkeling berust. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad dat het systeem der grammaticale elementen, zooals wij bij den huidigen stand onzer kennis mogen aannemen dat het vroeger geweest is, doorbroken is en deze elementen een nieuwe groepeering hebben ondergaan, een groepeering die onverklaarbaar blijft zoolang men het gezichtspunt niet kent dat de taal bij haar totstandbrenging heeft geleid. Bij de verklaring van den vormenschat van een taal kunnen wij de etymologie niet missen, maar deze mag toch nooit het laatste woord hebben. Feiten die niet op de juiste wijze zijn verklaard

en in verband gebracht hebben weinig waarde, en een taalvergelijkend gebouw, opgetrokken met behulp van materiaal dat ontleend is aan talen welker grammaticaal systeem niet of onvoldoende bekend is, kan op zijn hoogst tijdelijke diensten bewijzen. Wie dit voorbijziet loopt gevaar een bouwwerk te scheppen dat wellicht aan hooge eischen van aesthetica en comfort voldoet, maar waarin de werkelijkheid der taal niet wonen kan.

Wat van *mĕ-* en *mĕ'-* geldt, geldt echter niet van *ma-* en *ma'-*. Het gebruik van *ma'-* bij adjectiva in den zin van „worden wat het grondwoord uitdrukt" laat zich zeer goed verklaren en het is dus allerminst zeker dat in dit geval, zooals Lafeber in zijn boven aangehaalde uitspraak zegt, MAR (*ma'-*, *may-*) de overhand heeft gekregen boven MA. Men vergelijke vormen als Ka'kas *maharĕm* „hongerig worden of zijn, honger krijgen of hebben" (Mt. *maarĕm*, Mk. *ma'alĕm*, Hoofdstukken p. 88), waarbij de bovengenoemde Mk. adjectiva met *ma'-* zich aansluiten. De beteekenis „worden" bij adjectiva is ten slotte niet anders dan een uitbreiding van een zeer bekende functie (men denke slechts aan het Maleische *bĕr-*). Er is hier m. i. dus geen sprake van een uitbreiding van het terrein van *may-*, maar (nl. in het Mt. enz.) van dat van *ma-*.

Niassche Teksten

met Ned. vertaling en aanteekeningen

door

W. L. STEINHART

Zendeling-leeraar te Poelau Tello, Batoe-eil. (S. W. K.).

II

1. Lôna na tānô tanāri
Lôna na tānô tanaho,
2. Ba lôna na niha baewāwô dānô,
Lôna niha baewāwô dao,
3. Ba so nināda Dao, manāli-nāli,
So nināda Dao, manè gōjō,
4. Moroi ba mbāwa gawoe-woecha,
Moroi ba dzanagono.
5. Ifadāni nda^{e}i dônoe,
Ifalaoe nda^{e}i mboto.
6. Eboea ja ma lôlô lahina,
Eboea mae lôlô nāfo.
7. Ba ifadāni soei nda^{e}i dônoe,
Ifalaoe nda^{e}i mboto,
8. Ba eboea mae bōla lahina
Eboea mae bōla nāfo.
9. Ba ifadāni soei nda^{e}i dô-noe,
Ifalaoe nda^{e}i mboto,
10. Ba eboea, samboeloe naoma-naoma,
Eboea, samboeloe oloso.
11. Ibāgo ae danôa tanāri,
Ibāgo dānô tanaho.
12. Ibē tandôsa mbālô doehi,
Ibē tōoe doetoeroe wama-bāgo.
13. Ma so ae danôa tanāri,
Ma so dānô tanaho.
14. Ba ifadzôchi nōmō bātoe,
Ifadzôchi nōmō dao.
15. Ibē danômô gēoe baewāwô dānô,
Ibē danômô gēoe baewāwô dao.
16. Ibē danômô galoemāja,
Ibē danômô maliwoeo.
17. Ba môi ja ba mbāwa ga-woewoecha,
Ifoeli ba dzanagono,
18. Ifahālô mbôrô nāni,
Ifalaoe mbôrô noho.
19. Ba abēto lôna isimbātô,
Abēto lôna fō'ōmō.
20. Ba totoehe nono ba mbe-toe^{e}a,
Totoehe nono ba mbēto.

21. Bôla mē aechoe ba mbātô,
Bôla mē aechoe baomo,
22. Ono sifaheroea ba dāloe,
Ono sifaedo ba mbēto.
23. Samboea dzi lô tēla-tēlaoe,
Samboea dzi lôna taro°o.
24. Iw̄ā'ô ināda Dao, manāli-
nāli,
Iw̄ā'ô ināda Dao, manė
gōjō
25. Chô nono sia'a wa'abôla,
Ono sia'a wa'asò:
26. „Tē ma ja'oegô danômô
„dzihônô,
„Ja'oegô danômô dzatò".
27. Iw̄ā'ô: „Tēna ndaoto tanô-
„mô dzihônô,
„Tēna ndaoto tanômô
„dzatò.
28. „Idzô ndao Latoera Dānô,
„Idzô ndao Lamāja Rao.
29. „Goemāgô seche-seche
„dānô,
„Goemāgô seche-seche
„dao".
30. Ba iw̄ā'ô chô nono siachi
fa'abôla,
Chô nono siachi fa'asò:
31. „Ja'oegô danômô dzihônô,
„Ja'oegô danômô dzatò."
32. Iw̄ā'ô: „Tēna ndaoto tanô-
„mô dzihônô,
„Tēna ndaoto tanômô
„dzatò.
33. „Idzô ndaoto Lowalāni
„lāw̄a,
„Idzô ndaoto Lowalāni
„Loeo.
34. „Ja'ò ma dzamē noso dzi-
„hônô,
„Ja'ò ma dzamē noso
„dzatò."
35. Ja'ia nināda Dao, manāli-
nāli,
Ināda Dao, manė gōjō,
36. Môi soei ja ba mbāwa ga-
woewoecha,
Môi soei ja ba dzanagono.
37. Ifahālô soei mbôrô nāni,
Ifalaoe mbôrô noho.
38. Abēto soei lôna isimbātô,
Abēto lôna fō'ōmō.
39. Ja'ia nono sifaheroea ba
dāloe,
Ono sifaedo ba mbēto,
40. Bôla mē aechoe ba mbātô,
Bôla mē aechoe baomo.
41. Idzô nono sia'a wa'abôla,
Ono sia'a wa'asò:
42. Ināda Silahoema Dānô,
Ināda Silahoema Dao.
43. Iw̄ā'ô: „Gā'ô goemāgô chô
„Latoera Dānô,
„Goemāgô chô Lamāja
„Rao,
44. „Enoninia sawôlô āhe,
„Enoninia salio na so".
45. Idzô nono siachi wa'a-
bôla,
Ono siachi wa'asò:
46. Ināda Nadzārāta Lāni,
Ināda Nadzārāta Loeo.
47. Iw̄ā'ô: „Gā'ô goeso chô
„Lowalāni lāw̄a,
„Gā'ô goeso chô Lowalāni
„Loeo.

48. „Ja'ò dzamē ēre baewāwô „dānô,
„Ja'ò dzamē ēre baewāwô „dao".
49. Ba môi soei ba mbāwa gawoewoecha,
Môi soei ja ba dzanagono.
50. Ba tōtoehe danômô dzihônô,
Tōtoehe danômô dzatò.
51. Bôla mē aechoe ba mbātô,
Bôla mē aechoe baomo:
52. Baela Sō'ifô Gana'a,
Baela Sō'ifô Hāmo.
53. Ba ifō'ôsi nōmō bātoe,
Ifō'ôsi nōmō dao.
54. Ba môi soei ja ba mbāwa gawoewoecha,
Môi soei ja ba dzanagono.
55. Ba tōtoehe danômô dzihônô,
Tōtoehe danômô dzatò.
56. Ba bôla mē aechoe ba mbātô,
Bôla mē aechoe baomo,
57. Ono sifaheroea ba dāloe,
Ono sifaedo ba mbēto.
58. Ba idzô nomo sia'a wa'abôla,
Ono sia'a wa'asò:
59. Amāda Hia Lachilo Ādoe,
Amāda Hia Lachilo Loeo,
60. Ināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao.
61. Ba ifoeli soei ba mbāwa gawoewoecha,
Ifoeli ba dzanagono.
62. Ba ifahālô soei mbôrô nāni,
Ifalaoe mbôrô noho.
63. Tōtoehe soei danômô dzihônô,
Tōtoehe danômô dzatò.
64. Ja'ia nono sifaheroea ba dāloe,
Ono sifaedo ba mbēto:
65. Amāda Lachacha Dza'oea,
Amāda Tobai Lalo'o,
66. Ināda Sihamboi Dza'oea,
Ināda Sihamboi ba Mbaloho.
67. Ba samboea ibē baoeloe nidānô,
Samboea ibē baidānô Ho.
68. Ba ma ihālô ndoemi tambāli dôdô,
Ndoemi tambāli mboto.
69. Ba ja'ia namāda Hia Lachilo Ādoe,
Amāda Hia Lachilo Loeo,
70. Ba ma ihālô soei ndoemi tambāli dôdô,
Mo ihālô soei ndoemi tambāli mbo.
71. Lalaoe mamadôli bôrô dzinānô,
Mamadôli tôla dawoeo.
72. Ba iwā'ô amāda Hia Lachilo Ādoe,
Iwā'ô amāda Hia Lachilo Loeo:
73. „Ba chôgoe dzitôloe na'ēoe,
„Chôgoe dzitôloe fāso".
74. Mōwatoeo ichoe here'e,
Mōwatoeo ichoe doho.

75. Ma iboenoe Hia Lachilo Ādoe,
Ma iboenoe Hia Lachilo Loeo,
76. Amāda Lachacha Dza'oea,
Amāda Tobai Lalo*o,
77. Ba maoso Dzihamboi Dza'oea,
Sihamboi ba Mbaloho,
78. Ba ihālô dzeke mbōla-bōla,
Tseke ba nāhe nāfo.
79. Ba môi wāhô Dziadoelo Hôsi,
Môi wāhô Dziadoelo Rao.
80. Ma bôtô bārô daô-tôa,
Ma bôtô bārô galogo.
81. Ma bôtô nono ba mbetoe*a,
Ma bôtô nono ba mbēto:
82. Lafaoe, sibôtô ba mbetoe'a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto.
83. Mēdôloe fache ja ba dāloe,
Mēdôloe fache ba mbēto.
84. Ba lôna jatoemôrô ba lālā dzihônô,
Lôna jatoemôrô ba lālā dzatò,
85. Gā'ô jatoemôrô bārô dôatôa,
Jatoemôrô bārô galogo.
86. Gā'ô jatoemôrô ba lālā dzibôtô,
Jatoemôrô ba lālā dzocho.
87. Ba fa'eboea Lowalānida,
Fa'eboea Dzamē noso,
88. Gā'ô ifatôrô'ô ba lālā dzihônô,
Ifatôrô'ô ba lālā dzatò.
89. Bôla ja mē aechoe ba mbātô,
Bôla ja mē aechoe baomo.
90. Ba eboea ja iraono matoea,
Eboea, ahono fanarò,
91. Ba iw̃ā'ô chô mbôrô dzanew̃āra,
Iw̃ā'ô chô mbôrô dzadoeono:
92. „Ba hai namāgoe, bôrô „dzanew̃āra,
„Namāgoe, bôrô dzadoe- „ono?"
93. Ba iw̃ā'ô ināda Siadoelo Hôsi,
Ināda Siadoelo Rao:
94. „Ma māte ja mē mōlō ni- „dānô,
„Ma māte ja mē tāloe lofo".
95. Ba ihôloe gēoe matona dānô,
Ihôloe gēoe matona dao,
96. Lafaoe, sibôtô ba mbetoe*a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto.
97. Isimbohôi namāda Lāni,
Isimbohôi namāda Loeo.
98. Ba ifatēne Lowalāni,
Ifatēne Loeo Dzahò:
99. „Tēna ja'ò dzamoenoe sa- „new̃āra,
„Tēna ja'ò dzamoenoe sa- „doeono,
100. „Sōfoe chô mbôrô dzane- „w̃āra,
„Sōfoe chô mbôrô dzadoe- „ono".

101. Ba môi dzoemōfoe, môi dzoemeche-dzeche,
Isōfoe sechelai hoehoeo:
102. „Hanatà dzamoenoe sane-„w̄āra,
„Hanatà dzamoenoe sadoe-„ono?"
103. „Ma māte ja mē mōlô „nidānô,
„Mē mōlô dzibalôi ndāso".
104. Lafaoe, sibôtô ba mbetoe*a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
105. Môi mbôdzi rāha-rāha gēoe,
Môi mbôdzi rāha-rāha hao.
106. Môi noemônôi noeloe nidānô,
Môi noemônôi nidānô Ho.
107. Ba hoemēde ae noeloe nidānô,
Hoemēde ae nidānô Ho:
108. „Tēna wa ja'ò dzamoenoe „sanew̄āra,
„Tēna ja'ò dzamoenoe sa-„doeono,
109. „Sōfoe chô mbôrô dzane-„w̄āra,
„Sōfoe chô mbôrô dza-„doeono".
110. „Ma māte ja mē môi lāw̄a „nāsi,
„Ma māte ja mē môi lāw̄a „dzamoto".
111. Lafaoe, sibôtô ba mbe-toe*a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
112. Môi mogō'ōi nāmô sawa-cha,
Môi mogō'ōi dzamoto:
113. „Ha wa ô'ogô'ôi nāmô „sawacha,
„Wa ô'ogô'ôi dzamoto?
114. „Tēna wa ja'o dzamoenoe „sanew̄āra,
„Tēna wa ja'o dzamoenoe „sadoeono".
115. Ba Lafaoe, sibôtô ba mbe-toe*a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
116. Ba môi ja ba dāloe gatoea,
Ma iāgô ba dāloe ndāso.
117. Ba ifadzôchi ndoeri ache,
Iwôwôi ndoeri fēto.
118. Ba môi wēsoe ba mboeloe mbalichi,
Môi wēsoe ba mboeloe go*o.
119. Ba manēnoe-nēnoe ndoeri ache,
Mōli-li ndoeri fēto.
120. So niha sobooe anāno mbisi,
Satôla boe gawono.
121. Môi wadzoeë, môi waigi-faigi,
Môi wadzoeë wondondono.
122. Ma tētoeli mbooe anāno mbisi,
Ma tētoeli mboe gawono.
123. Ba iw̄ā'ô: „Andè laboenoe „dzanew̄āra,
Ba iw̄ā'ô: „Andè laboenoe „dzadoeono",
124. Chô Lafaoe, sibôtô ba mbetoe*a,
Chô Lafaoe, sibôtô ba mbēto:

125. „Ma iboenoe Hia Lachilo
„Ādoe,
„Ma iboenoe Hia Lachilo
„Loeo,
126. „Idzō dzamoenoe Lacha-
„cha Dza'oea,
„Idzō dzamoenoe Tobai
„Lalo'o".
127. Ba ifoeli baomo ba laedāwa,
Ifoeli baomo ba doeho.
128. Lafaoe, sibôtô ba mbetoe'a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
129. Mōwatoeo ichoe here'e,
Mōwatoeo ichoe doho,
130. Ba amāda Lachacha dza'-
oea,
Amāda Tobai Lalo'o.
131. Ba ma ihiē ja ba nichoe
here'e,
Ma ihiē ba nichoe doho.
132. Ma ibē ja binoe gosāli,
Ma ibē ja binoe nōmō.
133. Ba hai Lafaoe, sibôtô ba
mbetoe'a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
134. Mē ifatatāro Lowalāni,
Nifatatāro Loeo Dzahò,
135. Mē chôra fa'ono dzalāw̃a,
Chôra fa'ono dērono,
136. Mē so ba mbôrō danômō,
Mē so ba mbōrô noeno,
137. Chōnia dôla gafōa sa'oesō
tôla,
Tōla gafōa sōadoelo,
138. Gōlaboea lôlô lahina,
Gōlaboea lôlô nāfo,
139. Gōlaboea wônô sahāni,
Gōlaboea wônô si so,
140. Ba siw̃a lāli sōfôrôma,
Siw̃a lāli nioto.
141. Ba nahia laloema'i dzō-
cha,
Nahia dzimatoea laojo.
142. Ba idzō lālinia ba dzita-
mbāli,
Lālinia ba dza'ēfo:
143. Nahia goendi fanēra-nēra,
Nahia goendi famoboto.
144. Ba idzō lālinia ba dzita-
mbāli,
Lālinia ba dza'ēfo:
145. Nahia mboeloe fanoelo
gana'a,
Nahia mboeloe fanoelo
hāmo.
146. Ba idzō lālinia ba dzita-
mbāli,
Lālinia ba dza'ēfo,
147. Ba nahia mbātoe-bātoe ga-
na'a,
Nahia mbātoe-bātoe hāmo.
148. Ba idzō ndahania, siroegi
lāni,
Ndahania, siroegi loeo:
149. Saita gāri, salāw̃a bōna,
Saita gāri sēnaoe sāno,
150. Fanāba dôlô-tôlô hōrô,
Famāhô galogo hoehoeo.
151. Lafaoe, sibôtô ba mbe-
toe'a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
152. Ibē gafōre soe'a-soe'a
mbāwi,
Ibē doemba nilo'o.
153. Ibē mbōha siw̃āloe alisi,
Mbōha sabônô sadzilo.

154. Ba ja'ia Lafaoe, sibôtô ba mbetoe*a,
Lafaoe, sibôtô ba mbēto,
155. Ba ma ihālô ndoeminia tambāli dôdô,
Ihālô ndoeminia tambāli mbo.
156. Mō'ono ae Lafaoe, sibôtô ba mbetoe*a,
Mō'ono ae Lafaoe, sibôtô ba mbēto:
157. Amāda Ho Baoeloe Doemôri,
Amāda Ho Baoeloe Mōjō.
158. Idzô niwania fatāli-foesô,
Idzô niwania fabôbô fao:
159. Amāda Hoera Bôrô Dānô,
Amāda Hoera Bôrô Dao,
160. Idzô niwania soei fatālifoesô,
Idzô niwania soei fabôbô fao:
161. Toeha Samaoso Sihônô,
Toeha Samaoso Satò.
162. Idzô niwania fatāli-foesô,
Idzô niwania fabôbô fao:
163. Āma Laowô Sōāja Gôba,
Āma Laowô Sōāja Go,
164. Āma Laowô Bôrô Nalitô,
Āma Laowô Bôrô Dzimbo,
165. Laowô Famahēla Dānô,
Laowô Famahēla Dao,
166. Āma Laowô Bôrô Nandôoe,
Āma Laowô Bôrô Lāto.
167. Samoedza lāni ha ma'ôchô,
Samoedza lāni ha laloeo.
168. Iw̃ā'ô ono sia'a wa'abôla,
Iw̃ā'ô ono sia'a wa'asò:
169. „Nirôi namāda, sanew̃āra,
„Nirôi namāda, sadoeono,
170. „Chôgoe gafōa sa'oesô „tôla,
„Chôgoe gafōa sōadoelo".
171. Iw̃ā'ô amāda Hoera Bôrô Dānô,
Iw̃ā'ô amāda Hoera Bôrô Dao:
172. „Chôgoe mboeloe fanoelo „gana*a,
„Chôgoe mboeloe fanoelo „hāmo.
173. „Chôgoe goendi fanēra-„nēra,
„Chôgoe goendi famo-„boto".
174. Toeha Samaoso Sihônô,
Toeha Samaoso Satò:
175. „Chôgoe gafōre nitāba,
„Chôgoe doemba nilo*o".
176. Iw̃ā'ô āma Laowô Sōāja Gôba,
Iw̃ā'ô āma Laowô Sōāja Go:
177. „Ja'ò dzamasindo ôli bātoe,
„Ja'ò dzamasindo ôli hao.
178. „Chôgoe gosāli dzihônô,
„Chôgoe gosāli dzatò".
179. Iw̃ā'ô āma Laowô Bôrô Nalitô,
Iw̃ā'ô āma Laowô Bôrô Dzimbo:
180. „Chôgoe wāto silito alāw̃a,
„Chôgoe wāto silito „alogo.

181. „Goembē famaewa dōla
„gawoni,
„Goembē famaewa dōla
„gēhò.
182. „Ja'ò ma dzalahò ma dzōwi
„tānō,
„Ja'ò ma dzalahò, sōwi
„ndāso.
183. „Chôgoe danômô dziwoe
„lāwa,
„Chôgoe danômô dzi'ēhò.
184. „Ja'ò ma dzolōhe na'ēoe
„dzōtôra,
„Ja'ò ma dzolōhe na'ēoe
„mboeko,
185 „Nahia danômô dziwoe
„lāwa,
„Nahia danômô dzi'ēhò,
186. „Na oebāsi na asoso ichoe,
„Na oebāsi na atoea mbō-
„wō.
187. „Na oedōro baomo ba lae-
„dāwa,
„Na oedōro baomo ba doe-
„ho.
188. „Chôgoe nāsoe Sibôli Hāna,
„Chôgoe nāsoe Sibôli Hao,
189. „Famofānō mba'e ba hinō-
„loe,
„Famoloi wofò na hoe-
„mombo.
190. „Andė gila-ila nono dza-
lāwa,
„Andė gila-ila nono derono.
191. „Mēa faohi mbanoeāda
„sihōnō,
„Mēa faohi mbanoeāda
„satò,

192. „Na so dōme sisāwa nahi-
„āda,
„Na so dōme sisāwa ōmō,
193. „Fanoma na môi ja ba
„mbātô,
„Fanoma na môi ja baomo,
194. „Chôgoe dawoeo lôlô la-
„hina,
„Chôgoe dawoeo lôlô nāfo,
195. „Dzitoemboe baoehoe nē-
„wāli,
„Dzitoemboe baoehoe
„wālo,
196. „Āfo dōme simôi ba mbātô,
„Āfo dōme simôi baomo".
197. Iwā'ô Laowô Famahēla
Dānō,
Iwā'ô Laowô Famahēla
Dao:
198. „Ja'ò dzanoeri bāwi dēle-
„dēle,
„Ja'ò dzanoeri bāwi ba
„mba'ò,
199. „Na so dōme simôi ba
„mbanoeāda,
„Na so dōme simôi baomo.
200. „Andė gila-ila nono dza-
„lāwa,
„Andė gila-ila nono de-
„rono.
201. „Gāja na aechoe dzawāli
„ana'a
„Gāja na aechoe dzawāli
„hāmo,
202. „Andė mbôwôda nidzira
„dzihônō,
„Andė mbôwôda nidzira
„dzatò,

203. „Dzi so ba hāre-hāre gosāli,
„Dzi so ba gorahoea dzatò".
204. Iw̄ā'ô Laowō Bôrô Nan-dôoe,
Iw̄ā'ô Laowō Bôrô Lāto:
205. „Niw̄ā'ô namāda, sanew̄āra,
„Niw̄ā'ô namāda, sadoe-„ono:
206. „Chôgoe gāri salāw̄a bôna,
„Chôgoe gāri sēnaoe sāno.
207. „Ma irôi ba doendoe lāgô-„lāgô,
„Ma ibē ba dzagolo nōmō".
208. Samoedza lāni ha ma'ôchō,
Samoedza lāni ha laloeo,
209. Lalaoe fahoehoeo, famānô-mānô,
Lalaoe fahoehoeo, faego-faego
210. Nda'iwania fatāli-foesô,
Nda'iwania fabôbō fao.
211. Ma la'āgô hāre-hāre gosāli,
Ba mbāle orahoea dzatò:
212. „Ā'ô! iwāgoe fatāli-foesô,
„Ā'ô! iwāgoe fabôbō fao",
213. Iw̄ā'ô amāda Ho Baoeloe Doemôri,
Iw̄ā'ô amāda Ho Baoeloe Mōjō,
214. „Andè niw̄ā'ô namāda, sa-„new̄āra,
„Ande niw̄ā'ô namāda, sa-„doeono:
215. „Bôi ta'orodoei banoea,
„Bôi ta'orodoei w̄ālo,
216. „Aloei tanôoe samboea „ja'oegô,
„Aloei tanôoe sagēoe boto.
217. „Andè alaoe mē tebōlō ba „dānô,
„Andè alaoe mē tebōlō ba „dao".
218. Iw̄ā'ô amāda Ho Baoeloe Doemôri,
Iw̄ā'ô amāda Ho Baoeloe Mōjō:
219. „Goemāgô Dāro-dāro Gēre,
„Goemāgô ba Damboe „Sōjō".
220. Iw̄ā'ô amāda Hoera Bôrô Dānô,
Iw̄ā'ô amāda Hoera Bôrô Dao:
221. „Tānô hili siofôna dzoe-„māw̄a,
„Tānô hili siofôna maoso,
222. „Andè nahia nono dzalāw̄a,
„Andè nahia nono derono".
223. Iw̄ā'ô Toeha Samaoso Si-hônô,
Iw̄ā'ô Toeha Samaoso Satò:
224. „Chôgoe ba Mbawô Ma-„nēnoe,
„Chôgoe ba Nichoe Laojo".
225. Iw̄ā'ô āma Laowō Sōāja Gôba,
Iw̄ā'ô āma Laowō Sōāja Go:
226. „Chôgoe Dzōloebo Gatô-„loe,
„Nahiāgoe Dzōloebo Mbo-„go".
227. Iw̄ā'ô āma Laowô Bôrô Nalitô,
Iw̄ā'ô āma Laowô Bōrō Dzimbo:

228. „Chôgoe dānō sifagōlō-
„gôlō,
„Chôgoe dānô salo*o-
„lo*o".
229. „Mē nahia ndāso ananōma,
„Mē nahia danômō dzi'ēhò,
230. „Mē goetoemānō, goewa-
„boe'a ba dānō,
„Mē goetoemānō, goewa-
„boe'a ba dao".
231. Iw̃ā'ō āma Laowô Sōāja
Gôba,
Iw̃ā'ō āma Laowô Sōāja Go:
232. „Goemāgō ba loeaha Mē-
„dzāja,
„Goemāgō ba loeaha Mōjō,
233. „Mē chōgoe mbawidā'ō ba
„gāloe,
„Mē chōgoe mbāwi ba
„mba*ò.
234. „Goembē hēle simae sôrô-
„mi,
„Goembē hēle simae gōjō,
235. „Mēa ladēhe-dēhe ndao
„sihônō,
„Mēa lalôhō-lôhôi ndao
„satò".
236. Iw̃ā'ō Laowō Bôrō Nan-
dôoe,
Iw̃ā'ō Laowō Bôrō Lāto:
237. „Jai danōgoe ba Hili Wa-
„sōma,
„Jai danōgoe ba Hili Mō-
„woelo.
238. „Mē chôgoe gāri salāw̃a
„bōna,
„Mē chōgoe gāri sēnaoe
„sāno,
239. „Na oebē fanoeta mbāgi
„dzihōnō,
„Na oebē fanoeta mbāgi
„dzatò,
240. „Chôgoe galaboeboe lēlē-
„doea,
„Chōgoe mboea wakia
„laojo".
241. Samoedza lāni ha ma'ōchô,
Samoedza dzimatona loeo,
242. Iw̃ā'ō ono sia'a wa'abōla,
Iw̃ā'ō ono sia'a wa'asò:
243. „Hai na bôla nono ba
„mbetoe*a,
„Hai na bôla nono ba
„mbēto?
244. „Ta'ila mae nitānō sialā-
„we,
„Ta'ila mae nitānō fa'ēlo.
245. „Ba hai na lasōfoe banoe-
„āda sihōnō,
„Ba hai na lasōfoe banoe-
„āda satò,
246. „Na eboea na iraono alā-
„we,
„Na eboea na tobai faoro,
247. „Na tabē salaechania sō-
„tōra,
„Na tabē salaechania sō-
„goemo?
248. „Ba haewe mbôli wa'ono
„dzalāw̃a,
„Ba haewe mbôli wa'ono
„derono?"
249. Gā'ō mē mōwahoehoeo,
famānō-mānō,
Gā'ō mē mōwahoehoeo
faego-faego:

250. „Lōna niw̄ā'ō namāda, sa-
„new̄āra,
„Lōna niw̄ā'ō namāda, sa-
„doeono
251. „Mbôwô niha baewāwō
„dānō,
„Mbôwô niha baewāwō
„dao.
252. „Sambālô mbôli mbālô-
„bālô niha,
„Sambālô mbōli ba mba-
„noea satò."
253. Iw̄ā'ō āma Laowō Sōāja
Gōba,
Iw̄ā'ō āma Laowō Sōāja
Go,
254. Mē sitōra ēra-ēra dōdō ja,
Mē sibisa na fahoehoeo,
255. I'ila dzi lôna to'ila,
Itāhô dzi lôna faoro,
256. Iw̄ā'ō chô nda'iwania fa-
tāli-foesō,
Iw̄ā'ō chô nda'iwania fa-
bōbō fao:
257. „So niha siawania ladāda,
„Niha sibohōoe wailo.
258. „Ja'ia namāda Hāw̄a ba
„Madzinō,
„Ja'ia namāda Manaradzo
„Loeo.
259. „Gā'ō lafailo ja mē awoejoe
„dānō,
„Gā'ō lafailo ja mē bo-
„hōoe ndāso.
260. „Ono nidāda Lowalāni,
„Ono nidāda Loeo Dzahò".
261. Iw̄ā'ō āma Laowō Sōāja
Gôba,
Iw̄ā'ō āma Laowô Sōāja
Go:
262. „Chônia mbôwô baewāwô
„dānô,
„Chōnia mbôwō baewāwō
„dao".
263. Ladōro ae mbanoearā'ō
sihōnō,
Ladōro ae mbanoearā'ō
satò.
264. Ladōro dzilima farēta,
Ladōro dzilima foeko.
265. Lasāw̄a baomora laedāwa,
Lasāw̄a baomora toeho.
266. Iw̄ā'ō amāda Hāw̄a ba
Madzinō,
Iw̄ā'ō amāda Manaradzo
Loeo:
267. „Ha wa moi ofoelo wa'ono
„dzalāw̄a,
„Ha wa moi ofoelo mi
„wa'ono derono?"
268. Gā'ô mē law̄ā'ō wōli fa-
mānō-mānō,
Gā'ô mē law̄ā'ō wōli mē
fahoehoeo:
269. „Manōfoe bôli niha bae-
„wāwô danō,
„Manōfoe bôli niha bae-
„wāwô dao:
270. „Ja'oegô nono nifailo
„Lowalani,
„Ja'oegò nono nifailo Loeo
„Dzahò.
271. „Gā'ò lafailo ndaoegō, mē
„awoejoe dānō,
„Gā'ō lafailo ndaoegô, mē
„bohōoe ndāso".

272. Ba iw̄ā'ö amāda Hāw̄a ba Madzinö,
Ba iw̄ā'ö amāda Manaradzo Loeo:
273. „Sambalö mbôli wa'ono „dzalāw̄a,
„Tōnia mbôli wa'ono de„rono:
274. „Sisiw̄a famōhoe mi na „lahālö,
„Sitôloe bātoe, bōli nāfo.
275. „Ila-ila nono dzalāw̄a,
„Ila-ila nono derono.
276. „Sambālö mbôli mbālö„bālo niha,
„Sambālö mbōli mbanoea „satö:
277. „Ha tôloe bātoe wamōhoe „na lahālö,
„Ha sāra bātoe mbôli nāfo".
278. Andè mē lafanahae lafoeli ira,
Lafanahae mōmôi baomo.
279. Andè wa la'ōwalägö ösi dänö,
La'öhi silima foeko.

VERTALING.

1. De aarde was er nog niet,
De wereld bestond nog niet.
2. En er waren nog geen menschen op aarde,
Menschen waren er nog niet op de wereld.
3. Maar onze moeder *Dao*, de steeds verjongende, was er,
Onze moeder *Dao*, de schildpadgelijke, kwam
4. Uit den mond van den afgrond,
Uit de peillooze diepte.
5. Zij verzamelde het vuil der handpalmen,
Zij vergaderde het lichaamsvuil.
6. Zoo groot als een uitgekauwde sirih-pruim,
Ter grootte van een betelpruim.
7. En weer verzamelde ze het vuil der handpalmen,
Ze vergaderde het lichaamsvuil.
8. En het was zoo groot als een sirihzakje,
Zoo groot als een sirihtaschje.
9. En ze vergaderde weer het vuil der handpalmen,
Ze verzamelde het lichaamsvuil.
10. En het werd zoo groot als een vloerkleed,
Zoo groot als een mat.
11. En zij kneedde de aarde,
Zij formeerde de wereld.
12. Als onderlegger gebruikte ze de knieschijf,
Ze deed den vinger naar beneden om te kneden.
13. Toen ontstond de wereld,
Toen was er de aarde.

14. En zij bouwde een steenen huis,
Zij maakte een zand-steenen(?) woning.
15. Ze bracht boomstekken op aarde,
Ze plaatste boomstekken op de wereld.
16. Ze plaatste er stekken *kāloemāja*-hout,
Ze bracht er stekken van den *maliwoeo*-boom.
17. En ze ging weer naar den mond van den afgrond,
Ze keerde terug naar de peillooze diepte.
18. En zij vergaderde de wind-streken,
Zij verzamelde de wind-hoeken.
19. En zwanger werd ze zonder echtgenoot,
Bevrucht was ze zonder man.
20. (Zij was) zwanger van een kind,
Zwanger (ging zij) van een kind.
21. De geboorte had plaats,
De bevalling geschiedde.
22. Een tweeling was er in den buik,
Twee lagen er naast elkaar in den moederschoot.
23. Een had er geen hoofd,
Een had er geen zitvlak.
24. Onze moeder *Dao*, de telkens verjongende, sprak,
Onze moeder *Dao*, de schildpadgelijke, zei
25. Tot den eerstgeborene,
Den oudste:
26. „Wellicht zijt gij het zaad „der menschenkinderen,
„Zijt gij de stamvader der „menschheid".
27. Hij antwoordde: „Ik ben „het zaad der menschheid „niet,
„De stamvader der men-„schenkinderen ben ik „niet,
28. „Zie, ik ben *Latoera Dānô*,
„Zie, ik ben *Lamāja Rao*.
29. „Ik zal worden het steun-„punt der aarde,
„Ik zal zijn het fundament „der wereld".
30. En ze sprak tot den jongste,
Tot den laatstgeborene:
31. „Gij zijt het zaad der men-„schenkinderen,
„Gij zijt de stamvader der „menschheid".
32. Hij sprak: „Ik ben het zaad „der menschheid niet,
„De stamvader der men-„schenkinderen ben ik „niet,
33. „Zie, ik ben *Lowalāni* bo-„ven,
„Ik ben *Lowalāni Loeo*.
34. „Ik geef het leven aan de „menschenkinderen,
„Ik geef der menschheid „den levensgeest".

35. Onze moeder *Dao*, de telkens verjongende,
Onze moeder *Dao*, de schildpadgelijke,

36. Ging wederom naar den mond van den afgrond,
Ging weer naar de peillooze diepte.

37. Zij verzamelde weer de windstreken,
Zij vergaderde de windhoeken.

38. Zij werd weer zwanger zonder man,
Bevrucht was ze zonder echtgenoot.

39. De tweelingen nu in den buik,
De beide kinderen in den moederschoot,

40. Ze werden geboren,
Ze werden gebaard.

41. Zie hier, 't eerstgeboren kind,
Het oudste kind:

42. Onze moeder *Silahoema Dānō*,
Onze moeder *Silahoema Dao*.

43. Ze sprak: „Ik zal ginds tot
„*Latoera Dānō* gaan,
„Ik zal gaan tot *Lamāja Rao*

44. „Als zijn dienstmaagd vlug
„ter been,
„Als zijn snelle dienst-
„maagd".

45. Zie, het jongste kind,
't Laatstgeboren kind:

46. Onze moeder *Nadzārāta Lāni*,
Onze moeder *Nadzārāta Loeo*.

47. Ze sprak: „Ik zal gaan ginds
„tot *Lowalāni* boven,
„Ik zal gaan ginds tot
„*Lowalāni Loeo*.

48. „Ik zal de priesters op
„aarde zenden,
„Ik plaats de priesteressen
„op de wereld".

49. En ze ging weer naar den afgrond,
Ze ging weer naar de peillooze diepte.

50. (Ze was) zwanger van een kind,
Zwanger van menschelijk zaad.

51. Geboren werd,
Gebaard werd:

52. *Baela Sō'ifō Gana'a*,
Baela Sō'ifō Hāmo.

53. En zij vulde het steenen huis,
Zij vulde de zandsteenen(?) woning.

54. En ze ging weer naar den mond van den afgrond,
Ze ging weer naar de peillooze diepte.

55. En zwanger was zij van een menschenkind,
Zwanger van menschelijk zaad.

56. 't Werd geboren,
't Werd gebaard.

57. Twee kinderen waren in den buik,
Een tweeling was er in den moederschoot.
58. En zie, het oudste kind,
Het eerstgeboren kind:
59. Onze vader *Hia Lachilo Ādoe*,
Onze vader *Hia Lachilo Loeo*.
60. Onze moeder *Siadoelo Hôsi*,
Onze moeder *Siadoelo Rao*.
61. En ze ging weer naar den mond van den afgrond,
Ze ging terug naar de peillooze diepte.
62. En ze verzamelde weer de windhoeken,
Ze vergaderde de windstreken.
63. Weer (werd ze) zwanger van een kind,
Zwanger van menschelijk zaad.
64. De tweeling in den buik nu,
De kinderen gepaard in den moederschoot waren:
65. Onze vader *Lachacha Dza'oea*,
Onze vader *Tobai Lalo'o*,
66. Onze moeder *Sihamboi Dza'oea*,
Onze moeder *Sihamboi ba Mbaloho*.
67. Een zette ze aan den bovenloop der rivier,
Een plaatste ze aan de rivier *Ho*.
68. En hij nam (haar) als zijn echtgenoote,
Als zijn wederhelft.
69. Onze vader *Hia Lachilo Ādoe* nu,
Onze vader *Lachilo Loeo*,
70. Hij nam weer een echtgenoote,
Hij nam nog eens een wederhelft.
71. Zij kregen oneenigheid over boomen,
Ze betwistten elkaar sirihplanten.
72. Onze vader *Hia Lachilo Ādoe* zei,
Onze vader *Hia Lachilo Loeo* sprak:
73. „Mij behooren die drie „stammen,
„Die drie sirih-planten zijn mijn eigendom".
74. Ze bestreden elkaar met speren,
Ze bestookten elkaar met lansen.
75. Hij doodde *Hia Lachilo Ādoe*,
Hij doodde *Hia Lachilo Loeo*,
76. Onze vader *Lachacha Dza'oea*,
Onze vader *Tobai Lalo'o*.
77. Toen stond *Sihamboi Dza'oea* op,
Sihamboi ba Mbaloho.

78. Zij nam het mesje uit het sirih-taschje,
Het mes uit het betel-zakje.
79. Ze ging heen om *Siadoelo Hôsi* te doorsteken,
Ze ging heen om *Siadoelo Rao* te doorboren.
80. Gewond werd ze onder de borst,
Gekwetst werd ze onder den oksel.
81. 't Kind in den buik werd gewond,
't Kind in den moederschoot werd gekwetst:
82. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot.
83. Drie jaren was hij in den buik,
Drie jaren vertoefde hij in den moederschoot.
84. Hij wilde niet op de gewone wijze geboren worden,
Hij wilde niet langs den natuurlijken weg gebaard worden.
85. Onder de borst wilde hij te voorschijn komen,
Onder den oksel wilde hij passeeren.
86. Door de wond wilde hij komen,
Door de kwetsuur wilde hij passeeren.
87. Maar de grootheid van onzen *Lowalāni*,
De macht van den Beschikker over het leven,
88. Liet hem dàär passeeren: langs den gewonen weg,
Liet hem op de natuurlijke wijze geboren worden.
89. Hij werd geboren,
Hij werd gebaard.
90. En groot was hij, jongeling,
Volwassen, dragende de wapenrusting,
91. Toen hij sprak tot zijn moeder,
Hij zei tot zijn moeder:
92. „Hoe staat het met mijn „vader,
„Met mijn vader, den ver- „wekker?"
93. En onze moeder *Siadoelo Hôsi* sprak,
Onze moeder *Siadoelo Rao* zeide:
94. „Hij is gestorven tijdens „de overstrooming,
„Hij is gedurende den „hongersnood overleden".
95. Toen kapte hij de boomen van de halve wereld,
Hij hakte de boomen van de halve aard'.
96. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,
97. Hij zette onzen vader *Lāni* in den rook,
Hij berookte onzen vader *Loeo*.

98. En *Lowalāni* zond gezanten,
Loeo Dzahò liet zeggen:
99. „Ik heb je vader niet ge-
„dood,
„Niet ik ben de moorde-
„naar van je vader.
100. „Vraag het aan je moe-
„der,
„Vraag het aan haar, die
„je baarde".
101. Toen ging hij heen om het na te vragen,
Hij ging het onderzoeken:
102. „Wie toch is vaders moor-
„denaar,
„Wie heeft vader gedood?"
103. „Hij stierf tijdens een zond-
„vloed,
„Toen de wateren de dalen
„bedekten".
104. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,
105. Hij ging heen om twijgen af te slaan,
Hij ging om takken te kappen van de bamboe *hao*.
106. Hij ging er mee vullen den bovenloop van de rivier,
Hij deed overstroomen de rivier *Ho*.
107. En de bovenstroom schreeuwde,
De rivier *Ho* riep:
108. „Ik heb je vader niet ge-
„dood,
„Ik ben de moordenaar
„van je vader niet.
109. „Vraag het aan je moeder,
„Vraag het aan haar, die
„je baarde."
110. „Hij is gestorven toen het
„zeewater hoog stond,
„Hij stierf tijdens den wa-
„tersnood."
111. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,
112. Ging droogmalen de zeediepte,
Ging uitdrogen den oceaan.
113. „Waarom droogt gij de zee-
„diepte uit,
„Maakt gij den oceaan
„droog?
114. „Ik heb je vader niet ge-
„dood,
„De moordenaar van je
„vader ben ik niet."
115. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,
116. Hij trok de wildernis in,
Hij ging het binnenland in.
117. Hij maakte een mondharp van *ache*,
Hij maakte een mondharp van *feto*.
118. Hij ging haar vastbinden aan de grashalmen,
Hij bond haar vast aan de alang-alang.

119. En de mondharp zong klagend haar lied,
De mondharp-muziek weerklonk.

120. Er verscheen een man met een etterend scheenbeen,
Met een open enkel.

121. Hij ging uit om te onderzoeken,
Hij ging luisterend op onderzoek uit.

122. Hij stootte op eens zijn scheenbeen,
Plotseling botste zijn enkel er tegen aan.

123. En hij zei : „Van dien(man) doodde men den vader",
Hij sprak: „Zijn vader werd vermoord".

124. Tot *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Tot *Lafaoe*, die gekwetst in den moederschoot,

125. „*Hia Lachilo Ādoe* werd „gedood,
„*Hia Laçhilo Loeo* werd „vermoord,

126. „Zie, de moordenaar was: „*Lachacha Dza'oea*,
„Zie, die hem doodde was: „*Tobai Lalo'o*."

127. Hij keerde naar huis terug,
Hij ging huiswaarts.

128. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,

129. Ze gingen elkaar steken met speerpunten,
Met lansen gingen ze elkaar te lijf,

130. (Hij) en onze vader *Lachacha Dza'oea*,
Onze vader *Tobai Lalo'o*.

131. Hij (*Lafaoe*) hing hem (*Lachachâ's* kop) op aan de punt der speer,
Hij hing hem op aan de punt van de lans.

132. Hij gebruikte hem als doodskop van het raadhuis,
Hij nam hem als schedel voor het huis.

133. Wat nu betreft *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,

134. Omdat *Lowalāni* hem had aangesteld,
Omdat hij aangesteld was door *Lowalāni*,

135. Omdat zij (*Lafaoe* en de zijnen) van hooge afkomst waren,
Uit den adelstand waren,

136. Omdat zij er reeds in het begin waren,
Omdat zij er in den aanvang waren,

137. Behoorde hem het goudgele *afōa*-hout,
De *afōa*-stammen zoo geel als een ei.

138. De vuilnisbelten der uitgekauwde pruimen,
De mestvaalten der weggeworpen sirih.

139. De hoopen afgedreven krengen,
De opeenhoopingen van al wat er in zee drijft.

140. En negen wortellijsten van kamers voorzien,
Negen boomnissen van elkaar gescheiden door wanden.

141. En de woonplaats van het mannelijk everzwijn,
De woonplaats van de mannelijke ree.

142. En zie, het wortelhol aan de overzijde,
De boomnis, aan den anderen kant:

143. Daar lagen de *koendi*-vruchten om te rekenen,
Daar lagen de *koendi*-vruchtjes ter berekening.

144. En zie, in het wortelhol aan de andere zijde,
In de boomnis aan den overkant:

145. Daar lag de goud-weegschaal,
Daar lag de weegschaal van het goud.

146. En zie, in de boomnis aan de andere zijde,
't Wortelhol aan den overkant:

147. Daar lagen de goudgewichten,
Daar lagen de gewichten van het goud.

148. En zie, de tak, die tot den hemel reikte,
Zijn tak, die reikte tot de zon:

149. Hij was de haak om het lange zwaard aan op te hangen,
De kapstok van het zwaard met het lange hecht,

150. Dat rechtsgedingen beslecht,
't Zwaard, dat twistpunten berecht.

151. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,

152. Hij gaf den varkensmaatstok,
Hij verstrekte de afgepaste rijstmaat,

153. Hij gaf de indeeling van acht *alisi*,
De indeeling tot op één *dzilo*.

154. Wat nu betreft *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot,

155. Die ging huwen,
Hij nam een echtgenoote.

156. *Lafaoe*, die gewond werd in den buik zijnde, had als kinderen,
Lafaoe, die gekwetst werd in den moederschoot, bezat als kinderen:
157. Onze vader *Ho Baoeloe Doemõri*,
Onze vader *Ho Baoeloe Mõjõ*.
158. Diens broeder heette,
Diens broer was:
159. Onze vader *Hoera Bõrõ Dãnõ*,
Onze vader *Hoera Bõrõ Dao*,
160. Diens broer was weer,
Zie, zijn broeder was weer:
161. *Toeha Samaoso Sihõnõ*,
Toeha Samaoso Satõ.
162. Diens broeders waren,
Zie, zijn broers waren:
163. Vader *Laowõ Sõãja Gõba*,
Vader *Laowõ Sõãja Go*,
164. Vader *Laowõ Bõrõ Nalitõ*,
Vader *Laowõ Bõrõ Dzimbo*,
165. *Laowõ Famahẽla Dãnõ*,
Laowõ Famahẽla Dao,
166. Vader *Laowõ Bõrõ Nandõoe*,
Vader *Laowõ Bõrõ Lãto*.
167. Op zekeren dag nu,
Op zekeren keer,
168. Sprak de oudste zoon,
Zeide de eerstgeborene:
169. „Wat betreft de nalaten-
„schap van onzen vader,
„Wat betreft 't erfgoed
„van onzen vader,
170. „Mij behoort het goudgele
„*afõa*-hout,
„'t Eikleurige *afõa*-hout
„behoort mij."
171. Onze vader *Hoera Bõrõ Dãnõ* sprak,
Onze vader *Hoera Bõrõ Dao* zeide:
172. „Mij behoort de goud-
„weegschaal,
„Mij behoort de weegschaal
„van het goud.
173. „Mij behooren de *koendi*-
„vruchten om te berekenen,
„Mij behooren de *koendi*-
„vruchtjes ter berekening."
174. *Toeha Samaoso Sihõnõ*,
Toeha Samaoso Satõ (zei):
175. „Mij behoort de varkens-
„maatstok bij het slachten,
„Mij behoort de afgepaste
„rijstmaat".
176. Vader *Laowõ Sõãja Gõba* sprak,
Vader *Laowõ Sõãja Go* zei:
177. „Ik zal een steenen muur
„oprichten,
„Ik zal een bamboe-heg
„aanleggen,
178. „Mij behoort het raadhuis,
„Mij behoort het vergader-
„gebouw".
179. Vader *Laowõ Bõrõ Nalitõ* zei,
Vader *Laowõ Bõrõ Dzimbo* sprak:

180. „Mij behoort de bijl, die
„één span hoog is,
„Mij behoort de bijl, wel-
„ker *alogo* één span breed
„is.

181. „Ik zal ze gebruiken om
„*awōni*-boomen te kappen,
„Ik zal haar benutten om
„*ēhò*-boomen om te hak-
„ken.

182. „Ik zal akkerwerk beoe-
„fenen, het veld bewerken,
„Ik zal landbouwer wor-
„den, arbeidende in het
„dal.

183. „Mij behoort het zaad der
„*siwoe-lāwa*-rijst,
„Mij behooren de zaailin-
„gen van de *si'ēhò*-rijst.

184. „Ik zal de zijde-stoffen
„meenemen,
„Ik zal de *boeko*-stoffen
„nemen,

185. „Als bewaarplaats voor de
„*siwoe-lāwa*-rijst,
„Om de *si'ēhò*-rijst in op
„te bergen,

186. „Wanneer ik reeds oogst
„als de aarpunten gaan
„rijpen,
„Wanneer ik al oogst als
„de bloesem afvalt,

187. „Bij het naar huis brengen,
„Bij het naar huis dragen.

188. „Mij behoort de hond
„*Sibōli Hāna*,
„De hond *Sibōli Hao* be-
„hoort mij,

189. „Om de apen langs den
„akkerrand weg te jagen,
„Om de rondvliegende
„vogels te verjagen.

190. „Dat is het kenmerk van
„ den adel,
„Dal is het kenmerk van
„den edelman.

191. „Opdat volgzaam zijn onze
„burgers,
„Opdat onze landgenooten
„bereid zijn te volgen,

192. „Wanneer gasten ons be-
„zoeken,
„Wanneer gasten tot ons
„komen,

193. „Als eerbewijs voor de
„gasten,
„Als tractatie voor die ons
„bezoeken,

194. „Behoort mij de sirih,
„Behoort mij de betel,

195. „Die groeit in den hoek
„van het dorpsplein,
„Die groeit in den hoek
„van de dorpsstraat,

196. „Als sirih voor den gast,
„die ons huis betreedt,
„Als sirih voor den gast,
„die ons bezoekt".

197. *Laowō Famahēla Dānō*
sprak,
Laowō Famahēla Dao
zeide:

198. „Ik fok de knorrende var-
„kens,
„Ik houd zwijnen in het
„hok.

199. „Wanneer de gasten ons „dorp bezoeken,
„Wanneer de gasten tot „ons komen,
200. „Dat is het kenmerk van „den adelstand,
„Dat is het kenteeken van „den edelman.
201. „Laat het desnoods schat-„ten gouds kosten,
„Laat het ten koste van „ons goud gaan,
202. „Dat behoort tot onzen „stand, waarop het volk let,
„Dat zij onze zede, waar-„op door het volk gelet „wordt,
203. „Door hen, die in het „raadhuis zitten,
„Hen, die de volksverga-„dering bijwonen".
204. *Laowö Börö Nandöoe* zei,
Laowö Börö Läto sprak:
205. „Onze vader heeft gezegd,
„Onze vader zeide eens
206. „Mij behoort het mes met „het hooge heft,
„Mij behoort 't mes met „het lange hecht.
207. „Hij liet het achter op de „richel van de *lägö-lägö*,
„Hij legde het op de arm-„leuning van de venster-„bank".
208. Op zekeren dag,
Op zekeren keer,
209. Spraken met elkaar,
Praatten met elkaar,
210. De gebroeders,
De door banden des bloeds verbondenen.
211. Ze zaten in het raadhuis,
Ze vertoefden in het ver-gadergebouw,
212. „Zeg, mijn broeders,
„Zeg, broers van mij",
213. Zeide onze vader *Ho Ba-oeloe Doemöri*,
Sprak onze vader *Ho Ba-oeloe Möjö*,
214. „Onze vader zeide,
„Onze vader heeft gezegd,
215. „Dat wij de dorpen niet „mochten vereenigen,
„Wij mogen de dorpen „niet samenvoegen,
216. „Zoek een stuk land voor „je zelf, (zeide vader)
„Zoek een eigen stuk grond.
217. „Daaraan zal voldaan zijn, „wanneer (we ons) ver-„spreiden op aarde,
„Dat zal een feit worden, „wanneer (we) verspreid „gaan wonen op aarde".
218. Onze vader *Ho Baoeloe Doemöri* zeide,
Onze vader *Ho Baoeloe Möjö* sprak:
219. „Ik ga naar *Däro-däro* „*Gëre*,
„Ik ga naar *Tamboe Söjö*".
220. Onze vader *Hoera Börö Dänö* sprak,
Onze vader *Hoera Börö Doo* zeide:

221. „Het bergland, dat zich het „eerst verhief,
„'t Bergland, dat het eerst „verrees,
222. „Dat is de woonplaats der „adellijke zonen,
„Dat is de woonplaats van „den edelman".
223. *Toeha Samaoso Sihōnō* zei,
Toeha Samaoso Satô sprak:
224. „Mij behoort wat zich te „*Bāwô Manēnoe* bevindt,
„Mij behoort wat zich be- „vindt te *Ichoe Laojo*".
225. Vader *Laowô Sōāja Gôba* sprak,
Vader *Laowô Sōāja Go* zeide:
226. „Mij behoort *Sōloebo Ga*- „*tôloe*,
„Mijn woonplaats is *Sōloe*- „*bo Mbogo*.
227. Vader *Laowô Bôrô Nalitô* sprak,
Vader *Laowô Bôrô Dzimbo* zeide:
228. „Mij behoort de vlakte,
„Mij behoort het platte „land,
229. „Omdat het dal (geschikt „voor) zaailand is,
„Omdat het land (geschikt) „is om *si'ēhô*-rijst te plan- „ten,
230. „Omdat ik roofbouw zal „beoefenen,
„Omdat ik zal planten mij „telkens verplaatsende".
231. Vader *Laowô Sōāja Gôba* zeide,
Vader *Laowô Sōāja Go* sprak:
232. „Ik ga wonen aan de mon- „ding van de *Mēdzājā*,
„Ik ga wonen aan den „benedenloop van de „*Mōjō*.
233. „Omdat mij onze varkens „in het hok behooren,
„Omdat mij behooren de „varkens in den stal.
234. „Ik zal een schitterende „waterleiding maken,
„Ik zal een prachtige bad- „plaats aanleggen,
235. „Opdat de menschen mij „mogen lijden,
„Opdat het volk mij zal „prijzen".
236. *Laowô Bôrô Nandôoe* zeide,
Laowô Bôrô Lāto sprak:
237. „Ziet hier, mijn land te *Hili Wasōma*,
„Ziet hier, mijn land te „*Hili Mōwoelo*.
238. „Omdat mij het mes met „het hooge heft behoort,
„Omdat mij behoort het „mes met 't lange hecht,
239. „Wanneer ik het gebruik „als koppensnellersmes,
„Wanneer ik het aanwend „om koppen te snellen,

240. „Behoort mij de halsband
„van klapperdop,
„Behooren mij de vruchten
„om op te kunnen spring-
„en".
241. Op zekeren dag,
Op zekeren keer,
242. Sprak de oudste zoon,
Zei de eerstgeborene:
243. „Hoe is het als er een kind
„geboren wordt,
„Wat te doen, wanneer
„er geboren wordt een
„kind,
244. „Veronderstelt, dat het een
„meisje is,
„Neemt aan, dat het een
„dochter is?
245. „Wat te zeggen als ons
„volk er naar vraagt,
„Wat te doen als onze land-
„genooten er naar infor-
„meeren?
246. „(Hoe staat het er mee),
„wanneer ze groot is, een
„jonge dochter,
„Wanneer ze volwassen is,
„een maagd,
247. „Wanneer we haar een zij-
„den slendang geven,
„Wanneer ze een slendang
„van ons mag dragen?
248. „Hoe staat het met den
„bruidsprijs der adellijke
„meisjes,
„Hoe groot is de bruids-
„prijs van den adel-
„stand?"
249. Daarover spraken ze met
elkaar,
Daarover waren ze met
elkaar aan het praten:
250. „Onze vader heeft niets
„gezegd,
„Onze vader heeft niets
„uitgelaten
251. „Over den bruidsprijs op
„aarde,
„Over den bruidsprijs op
„de wereld.
252. „Anders is de bruidsprijs
„voor den adel,
„Anders is de bruidsprijs
„voor het gewone volk".
253. Vader *Laowö Sōāja Göba*
sprak,
Vader *Laowö Sōāja Go*
zei,
254. Omdat hij het verstandigst
was,
Uitblonk in welsprekend-
heid,
255. (Hij kende zelfs het onbe-
kende,
Hij kende bij intuitie het
onzichtbare),
256. Sprak hij tot zijn broers,
Zei hij tot zijn broeders:
257. „Er is iemand, die pas
„neergelaten werd,
„Er is iemand, dien men
„onlangs neerliet,
258. „Namelijk onze vader *Hā-*
„*ḅa* te *Madzinö*,
„Namelijk onze vader
„*Manaradzo Loeo*.

259. „Ginds liet men hem neer,
„toen de aarde jong was,
„Daar liet men hem neer-
„dalen toen de aarde
„nieuw was.
260. „Een door *Lowalāni* neer-
„gelaten kind,
„Een zoon door *Loeo*
„*Dzahò* neergelaten".
261. Vader *Laowô Sōāja Gôba* sprak,
Vader *Laowô Sōāja Go* zei:
262. „Van hem is de bruids-
„prijs op de wereld afkom-
„stig,
„Hij bepaalt den bruidsprijs
„op aarde".
263. Zij namen hun medeburgers mee,
Zij leidden het volk (er heen),
264. Zij namen de bewoners van de vijf gewesten mee,
Zij voerden de vijf stammen mee.
265. Zij traden het huis binnen,
Zij kwamen aan in de woning.
266. Onze vader *Hāw̄a* te *Madzinô* sprak,
Onze vader *Manaradzo Loeo* zei:
267. „Waarom zijn alle edelen
„te zamen gekomen,
„Waarom kwaamt gij al-
„len bij elkaar, gij edellie-
„den?"
268. Daarop spraken zij,
Daarop zeiden zij:
269. „Om naar den bruidsprijs
„op de wereld te vragen,
„Om te informeeren naar
„den bruidsprijs op aarde.
270. „Gij zijt de zoon, neerge-
„laten door *Lowalāni*,
„Gij zijt het door *Loeo*
„*Dzahò* neergelaten kind.
271. „Toen de aarde jong was
„liet men u daarin neer,
„Toen het dal er pas was
heeft men u daarin neergelaten".
272. En onze vader *Hāw̄a* te *Madzinô* sprak,
Toen sprak onze vader *Manaradzo Loeo*:
273. „Anders is de bruidsprijs
„van den adel,
„Op zichzelf staat de
„bruidsprijs van den adel-
„stand:
274. „Negen *bātoe* gouds zijt gij
waard bij de huwelijksslui-
„ting,
„Drie *bātoe* gouds moet
„gegeven worden ter ver-
„goeding der sirih.
275. „Dat is het kenmerk van
„den adelstand,
„'t Kenmerk der edellie-
„den.
276. „Anders is de bruidsprijs
„voor den adel,
„Anders is de bruidsprijs
„voor het gewone volk:

277. „Slechts drie *bātoe* goud
„bij de huwelijkssluiting,
„Slechts één *bātoe* goud
„bedraagt de sirih-prijs".

278. Daarom keerden ze snel terug,
Ze keerden snel naar huis terug.

279. Dat werd opgevolgd door de aardbewoners,
De vijf stammen hielden zich daaraan.

AANTEEKENINGEN

1. *tanaho* doet heel sterk denken aan het Mal. tanah; als bijstelling bij *tānō* dient het wel om de maat vol te krijgen. Men moet rekening houden met de mogelijkheid, dat de juiste schrijfwijze *tana ho* of *tāna Ho* is. In het eerste geval vervult *ho* dezelfde functie als in I strophe 225. In het tweede geval is de rivier *Ho* bedoeld, zie strophe 67 en ook aant. 66. Het woord *tāna* weet ik dan echter niet te verklaren.

10. *samboeloe*, hulptelw. bij zelfst. nmwrd., welke zaken aanduiden, die uitgespreid kunnen worden (als matten) of een uitgestrektheid beslaan (als tuinen en velden); *domboeloe* „twee stuks", *tōloe nawoeloe* „drie stuks".

14. *bātoe* staat hier als stoffel. bijv. nmwrd. in den eersten vorm. Daar van *dao* volgens I strophe 81 de eerste vorm *tao* luidt, is het wel opmerkelijk, dat deze hier niet gebruikt wordt.

16. *kaloemāja* en *maliwoeo* zijn bepaalde boomsoorten, die goed hout leveren. Men zegt dat de eerste soort ook *bōloea hia* of *bōoe lahia* genaamd wordt.

18. Ik laat de mogelijkheid open, dat hier i. p. v. „windstreken" bedoeld is „de uit de verschillende streken afkomstige winden".

21. *aechoe ba mbātō*, letterl. „vallen, aankomen op den grond", wordt alleen in de poëzie in den zin van „geboren worden" gebezigd; de dagelijksche woorden zijn *bōla* en *tesōla*.

22. *sifaheroea* „tweeling", niet te verwarren met *sifageroea* „degene, die twee of meer vrouwen heeft"; *geroeāgoe* „mijn mede-echtgenoote", zóó duiden de vrouwen van één en denzelfden man elkaar aan. *Heroea* en *geroea* gaan beiden wellicht op den stam *doea* terug; *faheroea* (*mam*) „met twee handen twee of meer trommels bespelen":

tobai mamōdzi toetoe dzēŵāŵa,
tobai mamaheroea dzambō soe'a, letterl. „de besluitelooze mag

niet de trommel slaan, de nog onvolwassene mag niet met twee handen tegelijk twee of meer trommels bespelen", d. w. z. „men moet niet te veel hooi op zijn vork nemen", of: „men kan geen twee heeren dienen".

fatandoea (mam) „iets met twee handen doen", of „van iets twee stuks gebruiken", *ifatandoea wanōla* „hij heeft in iedere hand één roeispaan"

si lôna iroeāni „het heeft zijn weerga niet" (in ongunstigen zin).

27. Deze strophe moet in goed Niassch eigenlijk luiden: *tēna tanômô dzihōnô ndao(to)*. Handhaaft men de volgorde der woorden, zooals ze hier voorkomt dan zal iedere Niasser zeggen: *tena ja'ô (to)* enz. Hier is dus sprake van een dichterlijke vrijheid.

29. Zie aant. I, 33.

30. Wanneer men deze strophe met 25 hierboven vergelijkt dan ziet men, dat de Niassers den zoogen. eersten en tweeden vorm ook wel door elkaar halen. In 25 heet het: *sia'a wa'asò* in 30: *siachi fa'asò*. Strophe 30 is inderdaad meer volgens den regel en overeenkomstig het spraakgebruik. Voor dezelfde afwijking zie men nog strophen 41, 45, 58, 168.

34. Zie hiervoor aant. I 207.

42. Voor *Lahoema* zie Wrdnb op *la'oema* en Schröder § 1193 en zijn inleiding bl X. Men noemt *Lahoema* hier als *bēchoe* „geest", die in de onderwereld woont. Ik hoorde nog de uitdrukking *mōlahoema bārô dānô* „de wortels onder den grond zijn fijn vertakt".

44. *awôlô*, zie Wrdnb onder *bôlô*, heeft niet alleen den zin van „sterk, krachtig", maar ook van „snel". Met *sawôlô* worden de „helden" en ook de „slaven" aangeduid; *awôlô-ôlô* „vlijtig".

46. Voor *Nadzārāta* zie de in Schröders register van persoonsnamen aangeduide paragraphen, sub *Nadsararata* en *Nadsarija mbanoea*.

48. *Nadzārāta* schijnt het hoofd van de priesteressen en priesters te zijn, bemiddelares tusschen *Lowalāni* en de menschen, dezelfde waarschijnlijk, die in de priesterlitanieën *Silēwe Ana'a* genoemd wordt.

ēre beteekent niet alleen „priester of priesteres", maar ook „deskundige" bijv. *ēre hohò* „zanger, minstreel", *ēre wadoeono* „vroedvrouw", *ēre mānô-mānô* „iemand, die in de dorpsvergaderingen

blijken geeft van adat-kennis en welsprekendheid". De eigenlijke priesters of priesteressen noemt men wel *ĕre samôdzi fondāhi* „de *ĕre*, die de priestertrom slaat".

52. *So'ifô Gana'a* moet m. i. beteekenen „de persoon met het gekartelde goud", of „met het goud in tandvorm". Volgens den in aant. 14 gegeven regel beteekent *ifô ana'a* „gouden tand"; *so'ifô ana'a* „de persoon met de gouden tanden". Gedachtig aan aant. 30 laat ik echter de mogelijkheid open, dat hier een verwisseling van eersten en tweeden vorm heeft plaats gehad.

Baela weet ik niet te verklaren. Wellicht is dit woord samengesteld uit *ba* en *hela*.

53. De bedoeling is wel, dat moeder *Dao* den laatstgeborene, *Baela*, in het steenen huis deed wonen.

58/60. Hoewel vader *Hia* uitdrukkelijk de oudste genoemd wordt, laat de zanger na moeder *Siadoelo* als de laatstgeborene aan te duiden.

65. De eigennaam *Lachacha* beteekent „men hakt"; *Lalo'o* „men maakt vlak", zie tekst I, strophe en aant. 85; *tobai*, zie Wrdnb. op *ai* „niet mogelijk zijn, niet in staat zijn", op Nias *te'ai* of *tebai*. *Tobai Lalo'o* beteekent „men kan niet effenen, men kan niet afhakken". De hier bedoelde Niasser zal een groot koppensneller geweest zijn, die in staat was anderen te onthoofden (*Lachacha*), zelf echter als onkwetsbaar gold (*Tobai Lalo'o*). Ik betwijfel echter of Sundermann met *ai* den juisten stam van *tobai* getroffen heeft. Als bijzonderheid vermeld ik nog, dat van *tobai* een „tweede vorm" bestaat, en wel *dobai*, terwijl men als normaal verwachten zou *dzitobai* (van *sitobai*):

aoeri nono gāla-āla,
māte nono dobai ala,

letterl.: „leven zal het kind van het verlies, sterven zal het kind, dat geen verlies wil lijden". Dus: „die een offer brengt zal leven sterven zal hij, die daartoe niet in staat is". Dit spreekwoord (*amaedōla*) kan op den duur den inhoud krijgen van het Bijbelwoord Math. 16 : 25.

Sa'oea is de naam van een rivier op Zuid Nias.

66. *Sihamboi* de beteekenis van dezen naam is mij niet bekend. Ik vermeld nog *hambo* „de twee zijkanten van een atapdak", zie Schröder § 704 *lambo*; *hambo-hambōni* „iets of iemand wind

toewaaien, bewaaien", *oefanambo-nambo danāgoe* „ik wuif met de hand".

Voor de event. beteekenis van *baloho* zie Wrdnb. op *balo* II. Hier werd mij verteld, dat *baloho* een oud woord was voor „hutje op het veld". Indien hier een equivalent van de rivier *Sa'oea* bedoeld is, moet wellicht geschreven worden *Balo Ho*, zie aant. 1. *Balo* weet ik niet te verklaren. Iemand vertelde mij, dat ieder jaar in de rivier *Ho* een houten beeld in den vorm van een *harimao* geworpen werd, dat door de vele draaikolken terstond zonk en in den bodem van de rivier geboord werd.

67. Hebben we hier wellicht een zinspeling op den inhoud van tekst I, waarin bericht werd, dat broeder en zuster, de beide toekomstige echtgenooten, van elkaar gescheiden werden: de een aan de monding de ander aan den bovenloop van de rivier? In tekst I worden in elk geval andere namen genoemd. Duidelijk is deze strophe niet. *Ba nidānō* is hier samengetrokken tot één woord, zie ook aant. 65 tekst I.

68. Evenals in tekst I huwt de man zijn zuster.

69/71. Als een voldongen feit wordt hier vermeld, dat hij er een tweede vrouw bijnam. De naam der vrouw wordt niet genoemd. Of is het de bedoeling te zeggen, dat zijn begeerte uitging naar *Sihamboi Dza'oea*, vrouw en zuster van *Lachacha Dza'oea* en hij nu ruzie zocht om zijn tegenpartij uit den weg te kunnen ruimen? Dit gedeelte is niet duidelijk.

dôli(mondôli), fadôli(mam) „trekken", *fadôli-dôli(mam)* „elkaar betwisten", *amadôliŵa* of *amadôlisa* „twistappel" en „geschil".

73. *fāso*, „stang, stok, waaromheen de geplukte klappernoten zoolang opgestapeld worden", hulptelw. bij sirihplanten, die langs stam of stang omhoog klimmen: *sāra fāso dawoeo* „een stang of stam begroeid met sirih". Zie voor *fāso* ook Schröder § 644.

fāso(mam) „opstapelen van klappernoten." *Ifāso noŋo nachinia*, „gezegd van een man, die zijn wellicht door oneenigheid van hem vervreemde *ono nachi* een maaltijd bereidt, gepaard gaande met het geven van ceremoniëele spijs aan voorouderbeeldjes en daardoor zijn *ono nachi* weer aan zich bindt, in zekeren zin wederom opstapelt".

ono nachi letterl. „kind van jongeren broeder of zuster". Deze term beteekent hier echter „kinderen van eigen zusters (zoowel

jongere als oudere)", een graad verder: „kinderen van vaders zusters en hun nageslacht in de vrouwelijke lijn" enz. tot zeven geslachten, zie aant. 274.

Voor de voorouderbeeldjes (*hadzi noewoe*) bevindt zich een bamboekokertje, *famõle* (zie ook Wrdnb. op *fõle*) genaamd, gevuld met pijltjes of staafjes, die *fãso* of *famãso* heeten. In het zendingsblad „Een vaste burg", September 1924 bl 55, vertaalt de heer C. W. Frickenschmidt *famãso* met „tegenwoordig doen zijn". Zijn collega W. F. Schröder vertaalt in zijn boekje „De zending op de Batoe-eilanden" bl 11 eveneens „de zijnde, de aanwezige". Beide zendelingen gaan dus van den stam *so* „zijn" uit, hetgeen echter onjuist is. Van *so* is alleen af te leiden het substantief *fa'asò* „het aanwezig zijn" en het verbum *fa'asò* (*mam*) „aanwezig doen zijn, in het leven roepen". Ter verklaring van *famãso* verwijs ik nog naar Wrdnb. op *fãso*(*mam*) „beseelen". *famãso* zou dus kunnen zijn: „het middel om de in genoemd verbum uitgedrukte handeling te verrichten", dus „middel om van een ziel te voorzien". Het verbum *fãso*(*mam*) is in dezen zin hier niet of niet meer bekend.

Ten slotte verwijs ik nog naar aant. 7 tekst I en Wrdnb op *mãso-mãso*, hoewel deze afleiding me onwaarschijnlijk voorkomt. De offerspijs *mãso-mãso* wordt bij kleine stukjes aan een bladnerf geregen (*lasoesoe ba liche*) die tusschen de pijltjes, *fãso*, meestal echter *famãso* genaamd, geplaatst wordt.

74. *Mõwatoeo*, zie op *toeo* Wrdnb. Duidt het praefix *fa-* in een zin als *fatoeo ira* een wederkeerigheid aan, het praefix *mo-* (slechts vóór intransitieve verba beginnend met een consonant geplaatst) drukt nog in het bizonder den pluralis uit. Na dit *mo-*, (vóór intransitieve verba) wordt *s* tot *dz*, *t* tot *d*, *f* tot *w*: *mõdzò* „ze zijn er allen", *mõdoematãro* „ze zitten allen", *mõwahoehoeo* „ze waren allen aan het praten", zie ook aant. 267).

75/76. *Hia Lachilo Ãdoe* werd dus gedood door *Lachacha Dza'oea*, 't object gaat aan het subject vooraf, zie aant. 48 tekst I.

77/79. De vrouw van den overwinnaar gaat dus ook de echtgenoote van den verslagene te lijf.

mõi wãhõ. In aant. 24 tekst I maakte ik al melding van een vorm met infix *-oem-*, dien men wel supinum pleegt te noemen. Op Noord Nias maakt men meer gebruik van het praefix *moe-*, dus

hoemālō, hoewel *hoemālō* daar ook voorkomt. (zie voorbeelden Sprachlehre bl. 24 v.). Op de Batoe-eilanden kent men dat praefix *moe-*, niet. Als eigenaardigheid moet nog aangeteekend worden, dat wanneer de stam met *b* begint, als *bēta* „verwijderen" en *boenoe* „dooden", de genoemde supinumvorm, ook wel futurisch deelwoord genoemd, een *m*-voorslag krijgt:

mōi ja mbēta dzīta'oenō „hij ging heen om het vuil te verwijderen", *mōi ja mboenoe nemāli* „hij ging heen om den vijand te dooden" (zie voor dezen vorm strophe 105). Begint nu de stam van het verbum, als in strophe 79 met *f*: *fāhō*(*mam*) „doorsteken, prikken", dan wordt de *f* tot *w* verzacht (zie hiervoor strophe 118).

Hierbij moet aangeteekend worden, dat dezelfde vormen gebruikt worden om een passivum aan te duiden, zie strophe en aant. 257. In verband met het bovenstaande leze men ook aant. 112/113.

80. Om de maat vol te krijgen bezigt men hier *tôa-tôa* i. p. v. *tôtôa* „borst"; *bārō* is samengesteld uit *ba* en *ārō* en beteekent „onder".

84. *jatoemôrō*, zie stam *tôrō* Wrdnb.; *tētôrō ba dōdō* „vergeten"; *idôrō-dôrō manēō* „hij reisde maar steeds heen en weer".

87. Achter persoonsnamen wordt nooit een bezittel. voornmwrd. gehecht. *Lowalāni* schijnt daarop een uitzondering te maken, zie ook aant. 2 tekst I, over de event. beteekenis van *-da*.

90. *fanarò* is volgens mijn zegslieden een beschaafd woord voor de allernoodigste kleedingstukken ter bedekking der schaamdeelen: *ma oedzira dzōwôhō ma ibēta wanāronia* „ik zag een krankzinnige, die zich ontblootte". Ieder ander woord i.p.v. *fanarò* zou grof klinken.

Ahono fanarò, beteekent volgens hen „hij droeg een schaamgordel" (*ôndôra*), „hij was door de knapenperiode heen, het schaamtegevoel was al ontwaakt". Het is echter ook te verdedigen te vertalen: „hij droeg de wapenrusting", zie *arò* Wrdnb., *fanarò* „middel om zich sterk te maken", zie aant. 5 tekst I. Voor *ahono* zie nog aant. 21/22 tekst I.

97. *simbōhō ndao* „ik verga van den rook", *simbohōi* of *simbohóni* „in den rook zetten", zie verder Wrdnb. op *simbo*. Men zou de vraag kunnen stellen of de eigenlijke stam wellicht *bo* is, zie aldaar Wrdnb. (hier echter *bo nalitō*).

Vooral het feit, dat zijn vader den hongerdood stierf (strophe 94 b) doet in hem een gevoel van wraak t.o.v. *Lowalāni* ontstaan.

98. Zie voor *Loeo Dzahò*, Schröder § 1144.

101. *sechelai* of *sechēō* heeft dezelfde beteekenis als op Nias *sechegō*, zie Wrdnb. op *seche*. *Mōi dzoemōfoe* is een afkorting van den frequentatief *dzoemōfoe-dzōfoe*; de gewone vorm zou moeten luiden *mōi soemōfoe*.

102. *hanatà*, zie aant. 126 tekst I.

103. *ibalōi* of *ibabalōi āsi* „het is hoog water, de vloed komt bizonder hoog", *ibalōi ndāso āsi* „het zeewater overstroomt het dal". Voor *bālō* zie men behalve Wrdnb. ook nog tekst I aant. 76.

105. *Mōi mbōdzi*, voor dezen vorm zie men aant. 77/79; *rāha-rāha*, ook wel *toeroe-toeroe* genoemd „twijgen", in tegenstelling met *ndaha* „takken". Beide woorden gaan wel op denzelfden stam terug. Sundermann noemt alleen *daha*. Voor *siraha* „een beeldje met een tak in V-vorm op het hoofd", zie men Schröder o.a. § 1244. Men hoort hier wel zeggen: *ma idōro baomo rāha-rāha hao*, letterl. „hij brengt bamboe-twijgen(vuil) in huis", fig. „door schaking of overspel brengt hij schande over het huis".

106/107. *mōi noemōnōi* en *hoemēde* zijn beide vormen met infix *-oem-* als beschreven in aant. 77/79 respect. van de stammen *nōnō* en *hēde*. *Hoemēde* heeft zoowel actieve als passieve beteekenis: *ma hoemēde ndao* „ik riep", maar ook: „ik werd geroepen".

110. *iboto āsi, mamoto nāsi* „er is branding, de zee slaat tegen de kust". *Mōāsi* heeft dezelfde beteekenis.

ilaoe mamoto sechoela „hij is bezig met het openhakken van klappernoten". Ik vermeld hier nog in verband met *boto* de volgende zinsneden: *mae nagaboto lōjō* „(door den krachtigen wind) staat het zeil bol", *mae nagaboto dzichālania* „hij ziet er gezond(dik) uit". Ik vermoed dat *nagaboto* in beide gevallen samengesteld is uit *na* en *agaboto*, zoodat men zou kunnen vertalen: „het is alsof het zal breken en barsten". Beide uitdrukkingen worden alleen in gunstigen zin gebezigd, en hebben geen sarcastischen bijsmaak.

112/113. *mōi mogō'ōi*, zie Wrdnb. op *gō'ō*; *ōgō'ōi*(transit.) „doen uitdrogen". Uit deze strophe blijkt, dat de opmerking over den *m*-voorslag(aant. 77/79) ook geldt voor actieve verba, die met een klinker beginnen; *samoto* is het poëtische woord voor „zee" in het algemeen.

116. Als afleidingen van *tāloe* vond ik nog; *tāloe niha* „van middelbaren leeftijd"; *taloehô* „niet oud en niet nieuw", heel dikwijls gebruikt van tweedehandsche artikelen.

117. Voor *ndoeri* zie Wrdnb. op *doeri*. Voor *wôwôi* zie aant. 207 tekst. I.

118. *môi wēsoe*; zie hiervoor aant. 77/79.

120. *anāno*, zie Wrdnb. op *angango*.

boe is een veel gebruikte afkorting van *boe'oe* zie aant. 180.

121. *môi wadzoeë*, het laatste woord is mij niet bekend. Het zou een verbastering kunnen zijn van *faoedze*(*mam*), zie Wrdnb. op *oeze*, of misschien ook van *fasoei*(*mam*) „rondgaan, rondom gaan, omringen", van den stam *soei*. In *hohô*-zangen moet de uitdrukking voorkomen: *tae ba dzoeë, tae waigi*, die zou moeten beteekenen: „ga eens kijken, ga eens zien". Zoolang ik die uitdrukking zelf nog niet in haar verband gelezen heb durf ik geen oordeel te vellen, te meer daar sommigen mij zeiden, dat *soeë* „graf" moet beteekenen.

De bedoeling van deze strophe is wel te kennen te geven, dat de man met het etterende scheenbeen wilde onderzoeken waar het geluid vandaan kwam.

122. Uit het geheele gedicht blijkt dat *Lafaoe* een man van buitengewonen omvang geweest moet zijn, zoodat hij zelfs den strijd op kon nemen tegen *Lowalāni*, (die niet bepaald een flinken indruk maakt in strophen 99 en 100, in strophe 87 zich echter als de Beschikker laat gelden) en tegen de natuurverschijnselen. Ook de mondharp moet men zich bizonder groot voorstellen.

Hoewel de woorden *bōoe* en *anāno* in genitief-verband staan, valt het op, dat *anāno* niet in den zoogen. tweeden vorm staat. Die zou hier (in tegenstelling met Nias) moeten luiden *nanāno*.

Er blijkt niet duidelijk uit het voorgaande, dat *Lafaoe* opzettelijk die draden spande om anderen er zich aan te laten stooten. Met die mogelijkheid dient echter wel rekening gehouden te worden. De vreemdeling (zie volgende aant.) vatte het waarschijnlijk wel zoo op. De vorm *tētoeli* (met praefix *tē*-) wijst op iets accidenteels.

123. De dubbele punt plaatste ik achter *iwā'ô*. Men zou ook kunnen verdedigen, dat ze moet staan achter *andè*. Dan zou vertaald moeten worden: „en die (man) zeide".

Het bij ruzie zinspelen op of het noemen van vader of moeder,

vooral als ze overleden zijn, is de grootste beleediging, die een Niasser kent (*falēle-lēle iroegi chō nāma, iroegi chō nina*). In onze gevoelstaal overgezet, zegt die vreemdeling, na het stooten van zijn scheenbeen: „van dien (vent) doodde men toch den vader", of, iets vrijer nog: „hij is toch de zoon van dien vermoorde?"

124. *Chō Lafaoe* vertaal ik hier door „tot *Lafaoe*", omdat ik het laatste deel afhankelijk acht van *iw̄ā'ō* in strophe 123. Te lezen: *laboenoe dzadoeono chō Lafaoe* „men doodde den vader van *Lafaoe*" lijkt me een te groote zonde tegen het Niassche spraakgebruik. Men hoort hier uitsluitend *sadoeno ja'o* en nooit *sadoeono chōgoe* voor „mijn ouders".

125/126. *mē iboenoe* is natuurlijk actieve vorm. Om den zin te laten loopen moest ik in het Nederlandsch het passivum gebruiken. Wordt in strophe 125 de naam van den moordenaar nog verzwegen, in strophe 126 wordt hij, met klem (*idzō dzamoenoe*) en aan het slot (om de spanning te verhoogen), twee maal met name genoemd.

128/130. Deze strophen leest men m.i. het best zóó: *Lafaoe ba amāda Lachacha mōwatoeo ichoe her'e* „*Lafaoe* en onze vader *Lachacha* gingen elkaar met speren te lijf". Voor *mō-* in strophe 129, zie aant. 74.

131. Als uit het vervolg niet bleek, dat *Lafaoe* het was, die nog in leven bleef, zou men uit dezen en den volgenden regel evengoed af kunnen leiden, dat hij gedood werd.

135. Evenals *tobai* in aant. 65 heeft ook *terono* als werkwoordsvorm een soort tweeden vorm. Volgens den regel zou men hier verwachten *dziterono* beter nog: *dzifarono*. Met de uitdrukkingen *fa'ono dzalāw̄a* en *fa'ono derono* wordt bedoeld: „de nakomelingschap van hen die beroemd waren". Het meervoud *chōra* slaat hier wel op *Lafaoe* en de zijnen.

136. *noeno* „begin van den stengel of stam van klimplanten, rivierbron"; *ma so moroi ba noeno chōra* „van het begin af hadden ze het" (bijv. een bepaalde eigenschap).

137/139. *afōa*, zie aant. 1 tekst I.

ōlaboea „vuilnisbelt, mestvaalt, plaats van verzameling in het algemeen", staat in den tweeden vorm, omdat *chōnia* er vóór gedacht wordt, zie strophe 137. Is *afōa* het symbool van het goede en schoone, met *ōlaboea* enz. wordt hier het tegenover-

gestelde bedoeld. Hij beschikt dus over alles. 't Kan mooi of leelijk zijn, goed of slecht, alles is hem onderworpen.

In andere gezangen wordt de *sioeloe* („edelman", tegenwoordig meer „dorpshoofd"), wel eens genoemd *sōfoetō dzihōnō* of *ōlaboea dzatō* „de vraagbaak des volks", „de man tot wien men zich wendt". Hoe grooter het aantal bezoekers is, des te grooter zal ook de mestvaalt der uitgekauwde pruimen zijn, daar ieder, volgens het oude gebruik, sirih aangeboden krijgt. Men noemt den *sioeloe* ook wel eens *ichoe dānō* „landpunt uitstekend in zee", waaraan alle soorten *fōnō sahāni* blijven haken. Hem ontgaat niets. Van volksfeesten heeft hij de leiding, maar ook krijgt hij alle „vuile zaakjes" op te knappen. (zie ook aant. 149/150 en 211).

Niet te verwarren met *ōlaboea* is *ōlawoea* „gat in den vloer, waardoor men zijn behoefte doet". Nu de varkensbokken zich niet meer onder het huis bevinden, verdwijnt dat gat langzamerhand, of indien het behouden blijft wordt het alleen gebruikt door kinderen, zieken en gebrekkigen. Men bedient zich nu van *oelāhe* en *oloira* „bestekamer" (aant. 80 tekst I). Legt men een kind te slapen dan hoort men dikwijls: *ma oebē ja ba gōlawoea*. *Ōlawoea* doet dan dienst als wisselwoord voor *bātō* „vloer", dus: „ik legde het (kind) op den grond (te slapen)".

140. Is hier soms gedacht aan den zoogen. wereldboom, die in Noord Niassche verhalen een voorname rol speelt? In elk geval is hier sprake van een grooten boom (zie bijv. strophe 148), welks wortellijsten groote ruimten doen ontstaan, die hier zelfs kamers genoemd worden; *lāli* beteekent niet alleen „wortellijst", maar ook „boomnis, wortelhol".

141. Voor *laloema'i* zie ook *la'i* Wrdnb.; hierbij is wel te denken aan het Mal. laki Ook *lāhi* komt in den zin van mannelijk voor. Eens hoorde ik schertsenderwijs tegen een jongen zeggen: *aine oea gelahi* „kom eens hier mannetje"; *la'ia* „de houten haan", in het huis van den *sioeloe* is waarschijnlijk van denzelfden stam afgeleid. Van een woesten jongen zegt men wel eens: *mae laloema'i dzōcha ia*.

143. *koendi*, zie aant. 4 tekst I.

Bij *famoboto* heeft men te bedenken, dat *aboboto ba dōdō* voor „begrijpen" gebezigd wordt.

145. Voor den vorm *fanoelo gana'a* zie men weer aant. 5 tekst I.

149/150. In dichterlijke taal wordt hier geschilderd, hoe *Lafaoe* van hoogerhand de rechterlijke macht geschonken wordt.

Voor *tőlő-tőlő* zie aant. 140 I.

Men zei mij, dat men bij de uitdrukking *alogo hoehoeo* moet denken aan het slachten van varkens. Die worden gedood door één steek te geven in den oksel van den linker voorpoot, zoodat meteen het hart doorboord wordt. Zooals door één handgreep het varken geveld wordt, zoo hakt ook in de rechtspraak de *sioeloe* met één woord den knoop door, en treft meteen het hart van de zaak. (zie aant. 137/139 en 211). Wanneer deze verklaring juist is zou uit het eerste deel van deze strophe *fanāba dôlô-tôlô hōrō* af te leiden zijn, dat men ook slachtte door den strot door te snijden. Thans gebeurt dat in elk geval niet meer. Men kent die wijze van slachten echter van de Chineezen en ook de Maleiers hier slachten zoo hun koeien.

152/153. Voor *afōre* zie Schröder § 453. Hier wordt *Lafaoe* geprezen als degene, die de *afōre* en de *toemba* verstrekte, in andere gezangen noemt men als zoodanig *amāda Hāŵa ba Madzinô*, die in strophe 258 ter sprake komt. Bij *toemba nīlo*ᶻ*o* heeft men te denken aan het wegstrijken van den kop van een te veel gevulde rijstmaat. Men hoort wel zeggen:
*ma alo*ᶻ*o-lo*ᶻ*o manēô* „het was juist genoeg, het was als afgepast".

Een *toemba* bevat 6 of 7 melkblikjes rijst, *ônô mena fitoe kata dadi*. Nu het ijkwezen langzamerhand zijn invloed doet gelden zal *toemba* wel het Niassche woord voor „liter" worden.

De *afōre* wordt vaak als symbool van de geheele adat genoemd. Kinderen, die hun ouders door den dood verliezen worden wel eens getroost door het zingen van:

Ma larôi gafōre,
Ma larôi mbōŵô,
Hadôdôi dzigāŵa ndaoegô
Ba dzisagôtô tānô?

„Ze lieten u toch de *afōre* als erfenis na,
„Ze lieten u toch de adat,
„Waar staat ge dan zoo vreemd en onhandig tegenover,
„Op deze wereld, zoolang ge leeft?"

De *afōre* is een maatstok met 16 inkepingen. In het onderstaande lijstje geef ik de namen van die insnijdingen (*bōha-bōha*)

met het gewicht aan Niassch goud, dat het varken van die maat waard is, er achter, en ten slotte den prijs berekend naar onzen gouden standaard. Men neemt als maatstaf de borstbreedte van het varken gemeten onder de *alogo* „oksels" van de voorpooten.

1) *toehe, doeā goefa* . . . . *f* 2.00
2) *sadzoë* of *sadzoˀe*, 9 *koendi* . . . . „ 2.25
3) *sadzoë a matona*, 10 *koendi, doea goefa a domböea koendi* „ 2.50
4) *doea dzoë* 11 *koendi, doea goefa a tôloe koendi* „ 2.75
5) *doea dzoë a matona*, 12 *koendi* . . . . . „ 3.00
6) *tôloe nadzoë of nasoë*, 13 *koendi* . . . . . „ 3.25
7) *tôloe nadzoë a matona koendi*, 14 *koendi* . . . . . „ 3.50
8) *ôfa dzoë (saria), ōtoe ôri*, 16 *koendi* . . . . . „ 4.00
9) *lima goefa* . . . . „ 5.00
10) *ônô goefa* . . . . „ 6.00
11) *tôloe alisi* . . . . „ 7.00
12) *ôfa alisi, tambāli* . . . . „ 8.00
13) *lima alisi* . . . . „ 10.00
14) *sadzilo siŵa woeloe* . . . . „ 12.00
15) *fitoe alisi* . . . . „ 14.00
16) *ŵāloe alisi (bālô) sāra bātoe* . . . . „ 16.00

Met *bôha siŵāloe alisi* wordt dus de complete *afōre* bedoeld tot aan de 16e inkeping. Onder *sadzilo*, de 14e insnijding, schijnt ook een afgepast geheel verstaan te worden. Een *sadzilo*, staat gelijk met *ônô alisi*, maar wordt nooit zoo genoemd.

Uit bovenstaand lijstje blijkt tevens, dat 1 *koendi* van dit bepaalde soort goud f 0.25 kost en dat 1 *bātoe* gelijk is aan 64 *koendi*, zie aant. 4 tekst I.

De Niassers onderscheiden verschillende soorten goud en nemen als maatstaf de *fa'a'oesô* „goudgeelheid": *saria wa'a'oesônia* f 2 per *bātoe*, 2 *ria wa'a'oesônia* f 4 per *bātoe*, enz. Voor iedere *ria*, die het goud aan *fa'a'oesô* toeneemt gaat de prijs ook twee gulden in de hoogte. Men keurt het goud op een toetssteen, *maera*. Het duurste goud heeft een *fa'a'oesô* van *foeloe* (10) *ria* en kost dus f 20 per *bātoe*. Het goedkoopste, waarvan de *fa'a'oesô* slechts één *ria* (*saria*) bedraagt noemt men *sō'oeli*. Het is een mengsel van zilver (*ria*) en koper (*tambāgo*). Het duurdere goud vanaf 8 *ria wa'a'oesô* (dus f 16 per *bātoe*) tot tien *ria wa'a'oesô* (f 20 per *bātoe*) heet *sogege*.

ria is wel een verbastering van reaal, een spaansche munt, die de waarde had van f 2.

Heeft *sāra bātoe* (1 *bātoe*) het gewicht van twee cents, *samba gadà* of *ôfa rimi* (4 halve centen), een hälve *bātoe*, dus 2 rimi of 1 cent wegende, noemt men *tambāli*. terwijl men ¾ *bātoe*, dus 3 rimi wegende, *siŵa woeloe* (90) noemt. Het gewicht van 2 *bātoe* noemt men *satahe*, dat wel een verbastering van het Mal. tahil is.

Bij den verkoop van varkens rekent men uitsluitend met goud van *ŵāloe ria wa'a'oesö*, vandaar het eindbedrag F. 16, en *tambāli* (½ *bātoe*) = F. 8. Achter *toehe* staat het bedrag *doea goefa* = F. 2. Tegenwoordig verstaat men onder *sagoefa* (één *goefa*) „vijftig cents". De uitdrukkingen *doea*, *lima* en *ônö goefa* blijven bij den verkoop van varkens echter gehandhaafd. Ze dateeren zeker wel uit een tijd toen men een andere muntberekening kende.

De aanduiding *ötoe öri* kon men mij niet verklaren, zie nog Schröder § 453, 1022, 1023.

157. In deze en de volgende strophen worden de zonen van *Lafaoe* genoemd. *Doemôri* is een rivier op Z. Nias.

159. *Hoera*; als wellicht stamverwant noem ik *ēhoera(man)* „verzorgen", *anehoerātö* „degene die of datgene wat verzorgd wordt". Op een anderen stam zal wel teruggaan *ēhoera*(intr) „diarrhee hebben". Zie ook Schröder § 429.

161. *Toeha* is een eenvoudiger vorm van de in aant. 2 tekst I genoemde titels; men hoort ook wel *toea*.

Samaoso „degene, die opheft", dus hier „volksopheffer", zie Wrdnb. *op oso*.

163. *Laowö Söāja Gôba*, zie Schröder, die echter *Laoewö* spelt, § § 1153, 1158, 1196, 1313.

laowö dāloe lōoe moet een op zee levende „kleine vleeschetende vogel" zijn, die door mijn zegslieden echter nooit gezien werd.

Wellicht hebben we hier met een mythologisch beest te doen; *laowö-laōwö* „groote goudkist", zóó groot, dat men er wel op slapen kan;

niōlaowö „een gouden versiersel gebruikelijk bij den *Arāmö*-stam". Ik kon er echter niet achterkomen welken vorm dat stuk sieraad heeft.

Voor *Söāja* zie Wrdnb. op *āja* en voor *góba* id. op *kōba* en *ōba*. *Go* dient wel om de maat vol te krijgen.

165. *Famahēla* zie Wrdnb. op *hēla* II, *fahēla(mam)*.

166. *Nandóoe* „een heesterachtig onkruid", voor *lato* zie Wrdnb.

167. *Laloeo* beteekent eigenlijk „middag".

169. *Lafaoe* is naar het schijnt intusschen gestorven; van zijn dood wordt niet gerept.

175. *afōre nitāba*, zal wel een afkorting zijn van *afōre na (so) nitāba* „de *afōre* (die gebruikt wordt) wanneer er wordt geslacht".

180. Men onderscheidt *lito ri"i* „span tusschen duim en wijsvinger" en *lito alāwa* „span tusschen duim en middelvinger". Verder meet men nog op de volgende wijze: men doet den duim met den wijsvinger een hoek van 90° vormen, en legt den duim tegen den rand (bijv. van de tafel waarop het te meten voorwerp ligt) aan; de lengte van den wijsvinger van duimwortel tot vingertop noemt men *salogo* (waarmee wel bedoeld is „de oksel van den wijsvinger)". Ook vouwt men den wijsvinger dubbel en noemt den afstand tusschen den knokkel van den wijsvinger en den top van den gestrekten duim *boe doeroe*. Voor *boe* zie aant. 120; *toeroe* is de kortste vorm van het dagelijksche woord voor vinger; *toetoeroe*.

alogo wāto „het smalste gedeelte van de bijl, dat zich het dichtst bij den steel bevindt".

181. *faewa(mam)* „hakken", zie Wrdnb. op *ēwa*; *ē"ēwa(mam)* „afhakken". Voor den vorm *famaewa* zie aant. 5 tekst I.

182. *sōwi* staat in het eerste gedeelte van deze strophe in den tweeden vorm, omdat *ja'ō* er vóór gedacht wordt.

184. *boeko* moet ook een soort zijde zijn, men zegt dat de eigenlijke naam *sande* is.

186. *asoso ichoe* steeds zonder tweeden vorm, is de aanduiding van een bepaalde periode in het rijpworden van de rijst: „het rijpen van de uiteinden der aren". Hij wil dus zeggen: wanneer anderen nog niet aan oogsten denken heb ik reeds het voorrecht de opbrengst in te zamelen.

188. Het is mij niet gelukt eenigen zin in den naam van dezen hond te ontdekken.

189. Voor de vormen *famōfānō* en *famoloi* zie aant, 5 tekst I. De stam van *hinôloe* is *hôloe*.

Naar aanleiding van *ba"e* kan opgemerkt worden dat de wederzijdsche schoonouders elkaar *mba"e* of *mbaë* noemen. *Ma famba"e*

ira „hun dochter is met hun zoon getrouwd" lett. „ze noemen elkaar *mba°e* of *mbaē*; *mba°ēgoe ia* „door het huwelijk van zijn en mijn kind met elkaar is hij mijn *mba°e*.

Moedermelk noemt men wel schertsenderwijs *doedoe mba°e*; *doedoe* is dan een verbastering van *soesoe*, waarschijnlijk ontstaan door het nabootsen van de gebroken taal der kinderen.

193. *fanoma*, afgeleid van het werkw. *tomā'o* „bruiloftsgasten bedienen", zie ook aant. 277 en Wrndb. op *tōme*. *Fanoma* is hier wel bedoeld als „eerbewijs" en „tractactie" van gasten in het algemeen, hoewel daarvoor het verbum *ōtōmēô* „iemand als gast beschouwen en behandelen" gebruikt wordt.

194. Is *tawoeo* de „betel" op zichzelf, met *āfo* wordt de „sirih inclusief ingrediënten" bedoeld.

Hier moet *lôlô* wel een poëtische bijstelling bij *āfo* zijn, daar toch moeielijk een uitgekauwde pruim bedoeld kan zijn, zie tekst I aant 7. In verband met het verbum *lôlô* „inwikkelen" zou men kunnen denken aan „pakje", maar dit werkwoord heeft alleen betrekking op het „inpakken van kinderen". Zegt men in de oude zangen zonder zich aan het woord *lôlô* te stooten:

ma ibē lôlô lahina „zij gaf een betelpruim,
ma ibē lôlô nāfo, „zij gaf een sirihpruim",

in de dagelijksche omgangstaal verstaat men onder *lôlô nāfo* louter en alleen een „uitgekauwde pruim". Men kan zich het geval wellicht het best verklaren door zich voor te stellen, dat de oude Niassers bij het *mamidzi āfo* „het klaarmaken van de sirihpruim" of het *manāfo* „het kauwen of pruimen van de sirih" dachten aan het resultaat van die handeling, zoo ongeveer als wij wel zeggen: hij heeft al één bord gegeten" of „al één bord op", zonder daarbij aan het verorberen van porselein te denken.

195. *Sitoemboe* staat hier in den tweeden vorm omdat *chôgoe* er voor gedacht wordt (zie strophe 194).

198. Eigenlijk moest hier staan: *bāwi sidēle-dēle*, het verbum luidt *doemēle-dēle*.

201. *sawāli ana°a* is tot een staande uitdrukking geworden, die zooveel beteekent als „alles wat tot goud worden kan" (aant. 81 tekst I), dus: alles wat bij verkoop goud kan opbrengen".

206. *sagolo* is waarschijnlijk een verbastering van *salogōtô* „armleuning van vensterbank" (van den stam *alogo* „oksel") Zie voor

dit onderdeel der Niassche woning en eveneens voor *lāgō-lāgō* teekening No. 5 van *Het Niassche Huis*, Mededeelingen van het Encyclopaedisch Bureau, betreffende de Buitengewesten, afl. XXV.

211. *bāle* „steenen zetels midden op het dorpsplein", een vaak niet overdekte ruimte, die als vergaderplaats dienst doet; de steenen stoelen zijn bestemd voor het hoofd en zijn helpers, de steenen banken voor het gewone volk.

osāli „vergadergebouw".

Er zijn nog maar weinig dorpen waar deze twee vergaderplaatsen naast elkaar bestaan. De vroeger vaak mooi versierde steenen stoelen en banken zijn verweerd of opgeruimd. Men vergadert meestal in een der huizen, daar voor het in standhouden van een *osāli* geen belangstelling meer bestaat. Sinds, door de inmenging van het Gouvernement, den hoofden heel veel macht ontnomen is, en de strophen 137/139 niet meer op hen van toepassing zijn (zie ook strophen 149/150), schijnt men alle interesse voor de vergaderplaatsen verloren te hebben. Men hoort vaak zeggen: *fanoeloe manoeloe* „de dorpshoofden tanen weg". (bedoeld is hun macht).

215. *orodoei*, ook wel *oroedoei* „vereenigen, bijeenbrengen" de vader heeft natuurlijk gezegd: *bôli miorodoei;* in de indirecte rede wordt hier het pers. vrnmwrd. *ta-* „wij" (incl.) gebezigd.

217. *alaoe* „het is gestold, gestremd, event. bevroren"; *ma alaoe manēō ja ba wanājania* „hij houdt zich alleen maar bezig met spelen", *ma alaoe de'oe ba ladzi-ladzi* „de rat was in de val geraakt". Men hoort ook wel eens *alaoe* waar men anders *alāboe* zegt. In het verband van deze strophe zou ook *aloea* passen i.p.v. *alaoe*: *ma aloea* „het is een feit geworden" Het komt mij voor, dat dit laatste woord eigenlijk bedoeld is.

219. *dāro-dāro gēre* „priesterzetel"; *tamboe sōjō* „roode klei" Hier is een bepaalde streek bedoeld.

224. Voor *bāwô* zie aant. 68 tekst 1; voor *manēnoe* Wrdnb. op *nēnoe* en strophe 119.

226. Van *katôloe* of *gatôloe* is hier de beteekenis niet of niet meer bekend. Voor *bogo* zie Wrdnb., bovendien komt hier ook een visch voor van dien naam, die stekels op zijn rug moet hebben. Men veronderstelde dat *gatôloe* te vereenzelvigen was met *sigôloe* „miereneter" Voor het praefix *ka-* of *ga* zie men Wrdnb. Anhang bl. 231.

229. In verband met de maat heeft men den zin omgezet. Deze moet eigenlijk luiden (zooals ik ook vertaalde): *mē nahia gananōma ndāso.*

233. Het suffix *-ô* in *bāwidā'ô* is evenals in *banoeārā'ô* in strophe 263 nadrukwijzer. Zie ook aant. 84 tekst I. In dit verband vermeld ik nog dat *andè* als aanwijzend voornaamwoord door sommige personen gerekt wordt tot *andehēne*, en *andà* tot *andahā'ô*. Het is mij niet duidelijk of daardoor de nadruk versterkt wordt. Diezelfde personen zeggen ook wel in plaats van *ndi* „mug" *ndi^{e}i*. In het laatste geval heeft men wel met vocaalsplitsing te doen.

234. *mae sôrômi* lett. „als een spiegel", *mae gōjō*, zie aant. 2 tekst I;

235. *alôhôi* (*man*) en *lôhôi* „gunstig over iemand spreken, prijzen". *ladēhe-dēhe* van den stam *tēhe*.

237. *Fasôma* zal wel afgeleid zijn van *sôma-sôma* of *sôsôma*, zie Schröder § 190, 192, 193, 227. De gouden sieraden, die het *sôma-sôma-* blad als motief hebben worden wel genoemd *nioboeloe dzôma-sôma*. Die meeste, misschien zelfs wel alle gouden Niassche sieraden, die hun motief aan planten ontleenen, hebben waarschijnlijk oorspronkelijk als afweermiddel tegen booze machten dienst gedaan. Zelfs nu nog komt het, hoewel zelden, voor dat men tijdens een regenbui bij zonneschijn (*tēoe sino*) een willekeurig blad op het hoofd tusschen de haren schuift; hetzelfde doet men wanneer men een graf passeert, tevens legt men dan zoo'n blad op de kist (men begroef vroeger niet). Gaat men met een klein kind uit wandelen, dan legt men op een gevaarlijk geachten steen of rots eveneens een blad dat men *lambae* noemt, zie aant. 277. *Mōwoelo* zal wel van den stam *foelo* zijn. Daar het gouden versiersel *niōboeloe dzôma-sôma* op het hoofd gedragen wordt verdient het wel onze aandacht, dat Sundermann als vertaling van *sofoelo* „hoofd" geeft.

240. *Kalaboeboe* zie Schröder § 221. Oorspronkelijk werden die wel gemaakt van stukken klapperdop (*lēledoea*), die na afgeschuurd te zijn bewerkt werden tot ze de grootte van een geldstuk kregen. Nadat ze doorboord waren werden ze aan elkaar geregen, zóó dat de op deze wijze verkregen ketting in het midden dik was en naar de zijkanten dunner toeliep. Alleen de *sawôlô*,

de *samoe*ᵉ*i*, dus de „dapperen", de koppensnellers, mochten die halsketting dragen. Knapen zouden doof (*afiso*) worden als ze zich deze ketting zouden omhangen.

Daar de strijders bij den koppensnellersdans in de lucht springen, noemt men dezen halsband in de *hohò*-zangen (dus alleen als poëtische aanduiding) *boea wakia laojo*; *oefakia ndao* „ik spring in de lucht" *oefakia hōrôgoe* „ik hef mijne oogen op", *oefalaojo ndao* „ik werp mij in de lucht".

244. Voor *fa'ēlo* zie Wrdnb. op *ēlo*; *ha sagēoe mochēlo* „van één moeder", *mōchelōgoe ia* „hij (zij) en ik zijn van één moeder".

246. Een jonge dochter wordt wel *sitobai faoro* genoemd, omdat ze zich, volgens goed Niassche zede, zoo weinig mogelijk buiten of aan vreemdelingen laat zien.

247. *sogoemo* „gele stof, waarin de dooden tegenwoordig gewikkeld worden".

252. Op gezag van mijn zegslieden vertaal ik *bālô*-(*bālô*) *niha* door „adelstand, edellieden". Is dit juist dan is hier dus, als bij uitzondering, sprake van antithetisch parallelisme, zoo ook in strophe 276. Ik laat de mogelijkheid open, dat *bālô-bālô niha* synoniem is met *satò*. Zie Schröder §§ 409, 410, 897, 917, 1098. Het onderscheid tusschen den adel en het gewone volk is hier door verschillende omstandigheden aan het vervagen.

257. *failo*(*mam*), zie Wrdnb. s.v. *ilo*. Drukt de vorm *wailo* volgens aant. 77/79 een soort supinum uit, hij duidt ook een passivum aan: *ma wāhô ia* „hij werd doorstoken", *ma mbēta gandè* „het werd al verwijderd". Ook de vormen met infix *-oem-* hebben dezelfde beteekenis: *ma hoemālô ae* „het werd reeds gehaald" (zie ook aant. 106/107).

Volgens de letter vertaalde ik „pas en onlangs neergelaten", bedoeld wordt eigenlijk: „het eerst neergelaten, toen de wereld pas ontstaan was", zie strophen 259 en 271, dus niet „laatst aangekomene", maar „eerst aangekomene".

258. Deze *Hāw̄a ba Madzinô* wordt in andere gezangen i. p. v. *Manaradzo* (Mangaradja) *Hāw̄a Baono Dzo* genoemd.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat van een volksstam, die in de buurt van de *Madzinô*-rivier woonde een belangrijke cultuurinvloed op de meer in het binnenland gevestigde stammen is uitgegaan. Uit den geheelen toon mag worden afgeleid, dat hier van een vreedzame penetratie sprake was.

259. In plaats van *awoejoe* „jong" verneemt men meestal *awoejoe-woejoe*.

Schröder vertaalt in § 1179 den uitroep bij aardbeving *awoejoe nāma* door „vader keerde zich om". Hij leidt *awoejoe* dus van *foejoe* af. Hier gaf men van die uitdrukking de volgende verklaring: Denkt men bij aardbeving onwillekeurig aan het vergaan van de wereld *atoea dānö* (letterlijk „de wereld is oud") men troost zich en men moedigt als het ware *Latoera Dānö*, die de wereld torst, aan door te roepen: *awoejoe nāma* „vader is jong".

De stam van *awoejoe* is volgens Sundermann *boejoe*.

262. *böwö* is niet alleen „adat" of „gedrag in het algemeen", maar ook „bruidsprijs".

263. Zie aant. 233.

264. Practisch rekent men tegenwoordig (hoewel er eigenlijk zes zijn) met vijf Niassche *telaoe warēta* „kepala perintah". Dacht ik eerst, dat men den tegenwoordigen toestand, onder het Gouvernement, stilzwijgend op het verleden had overgedragen, bij Schröder vond ik op bl. 318 § 854 sub II aangeteekend: „Nagenoeg alle landschappen, zooals die door mij werden teruggevonden, dragen denzelfden naam als de rivier, die er door stroomt, zoodat er verband tusschen beide moet bestaan. Das Ausland spreekt in een Niassch gedicht van. „Wenn man zusammen kam aus fünf Flussgebieten".

In een ander gezang, dat ik als tekst V hoop uit te geven vond ik in strophe 263 in plaats van vijf het getal negen vermeld.

Het woord *foeko* is in deze beteekenis niet meer bekend.

265. *baomora*, letterlijk „in hun huis", slaat natuurlijk op de woning van *Hāwa* en de zijnen of het raadhuis.

267. *moi* beteekent „alle, allemaal, heelemaal" en kan vóór alle verba en adjectiva gebezigd worden, onverschillig of die met een vocaal of consonant aanvangen: *moi afoesi* „ze waren allemaal blank" of „het was heelemaal wit"; *moi so ira* „ze zijn er allemaal"; *moi toematāro* „allen zaten", *mē möfānö ja ba moi isiloe ndaononia* „toen hij heen ging sloot hij al zijn kinderen in"; *mē moi tofae halöwönia möfānö ja matö* „toen hij met al zijn werk gereed was, ging hij meteen weg", *itenāgö gö moi ibaloegö* „ze zette de spijzen weg en dekte alles toe". Men zie ook Wrdnb. op *oi* en aant. 74 boven.

269. *sōfoe(man)* „vragen"; wel te onderscheiden zijn: *ma isōfoe chōoe* „hij vroeg het u" en *ma isōfoe ndaoegō* „hij vroeg naar u".

274. De *famōhoe* is een onderdeel van den bruidsprijs, en wel zóó belangrijk, dat de vormen van huwelijkssluiting dikwijls genoemd worden naar het aantal *bātoe* goud, dat als *famōhoe* (van den stam *fōhoe*) gegeven wordt. Men noemt hier een aantal van negen voor den adelstand. Op den naam *siw̃a famōhoe* is men zeer gesteld. Families, die zich tot den adelstand rekenen, en niet voldoende goud hebben om die *siw̃a famōhoe* (en alles wat daarmede samenhangt en er nog bijkomt) te betalen, redden zich door minder te geven, maar op de handhaving van den naam *siw̃a famōhoe* stelt men toch prijs. Vergeet men in het heetst van de onderhandelingen deze afspraak, door bijv. i.p.v. negen slechts het ware bedrag zes *famōhoe* te noemen, dan is de familie van de bruid zeer beleedigd en beschaamd en hoort men wel zeggen: *tēna āsoe ndāga* „wij zijn geen honden". Men moet niet vergeten, dat al naar gelang *de famōhoe* hooger is ook de overige onderdeelen van den bruidsprijs in waarde stijgen en ook de *so*i* „huwelijksgift door de ouders der bruid mee te geven en dat wat uitgegeven moet worden om den feestmaaltijd te bereiden" in waarde toeneemt. Beide partijen zijn dus geholpen met een lagere *famōhoe*, mits men maar bewaard blijft voor beschaamdheid en schande *(fa'aila)*. Ook in dit geval zeggen de Niassers *sôchi wa'amāte moroi ba wa'aila* „het is beter te sterven dan beschaamd te zijn". Er zijn ook rijke Niassers, die boven de schaal, door vader *Hāw̃a* gegeven, uitgaan en die 12, soms zelfs 24 *famōhoe* geven.

Als onderdeelen van deze soort bruidsprijs vermeld ik:

Famōhoe		9	*bātoe*
Nawoea mboto	heeten te zamen: *bôli mboto*	27	„
Bagōlō		27	„
Ba dzibihasa simatoea	grootouders der bruid van vaders zijde	6	„
Ba dzibihasa sialāwe		6	„
Bôli nāfo „ter vergoeding der sirih"		3	„
Fanidzoi mbātō „om den vloer te kunnen vegen"		12	„
*Ana*iw̃a dzi so ba Danō Niha* „voor de verwanten op Nias"		12	„

Ana^eiwa nono sia'a simatoea	voor den ouderen broeder en de oudere zuster der bruid.	6 *bātoe*
Ana^eiwa nono sia'a sialāwe		3 „

Sibāja (moeders broeders) krijgen: (1e geslacht)
boto . . . . 10, 11 of 12 „
foelitō . . . . 3 „
ba dzibihasa, voor hun ouders, dus de grootouders der bruid van moeders zijde . . . . 6 „

Deze *sibāja* noemt men wel *sibāja sifoeloe* (10), *sifelendzāra* (11) of *sibāja sifelendoea* (12) naar het aantal *bātoe* goud, dat ze krijgen; ter onderscheiding van:

Sibāja si'ōnō (broeders van grootmoeder van moeders zijde en hun kinderen, dus 2e geslacht) krijgen als *ana^eiwa*:
boto . . . . 6 *bātoe*
foelitō . . . . 1 „
ba dzibihāsa . . . . 1 „

Sibāja sitōloe (3e geslacht) krijgen als *ana^eiwa*:
boto . . . . 3 „
foelito . . . . ½ „

Sibāja sisāra a tambāli (4e geslacht):
boto . . . . 2 „
foelitō . . . . ½ „

Sibāja sisiwa woeloe (5e geslacht): *boto* . . . . . 1 „
Sibāja si'ōnō goefa (6e geslacht): *boto* . . . . . 1 „
Sibāja anandōwa oefo (7e geslacht): *boto* . . . . . 1 „

Laatstgenoemde naam beteekent wel „de *sibāja*, die zóóver verwant is, dat hij slechts een mat (*oefo* of *toefo*) aangeboden krijgt".

De zusters van de moeder der bruid (*iwa nina nono alāwe andè sialāwe*) krijgen elk: . . . . 3 *bātoe*

De zusters van grootmoeder van moeders zijde (of haar nageslacht) *iwa nina nina* ontvangen gezamenlijk 3 „

ana^eiwa niwa dzibāja (nakomelingen van de broers van den grootvader der bruid van moederszijde) . . . 3 „

Tāhō dambāli (vaders broeders) krijgen:
boto . . . . 12 „
ana^eiwa nono (voor hun kinderen) . . . . 3 „
fatanōsa ba nisimbātō dāhō dambāli (voor hun echtgenooten), ieder . . . . 3 „

Bovendien krijgt de *ka'a dāhō dambāli* (oudste van vaders broeders): *fadoeono* . . . . 3 *bātoe*

Vaders zusters (*achi sialāwe*; zie aant. 73) krijgen elk 3 „

De afstammelingen van den grootvader van vader (*tāhō dambāli si'ōnō*) krijgen gezamenlijk:

boto . . . . 6 *bātoe*

anaʼiw̄a nono . . . . 2 „

De afstammelingen van den overgrootvader van vader (*tāhō dambāli sitôloe*) krijgen gezamenlijk: *boto* . . . 3 *bātoe*

Verder nog:

Anaʼiw̄a dzioeloe (aandeel voor het dorpshoofd): . 3 „

Anaʼiw̄a dzioeloe bōʼō (voor de overige edellieden): 6 „

Anaʼiw̄a dzi'ila (het aandeel der dorpsoudsten): . . 6 „

Fanēro mōāma (voor iedere familie binnen het dorpsverband afstammend van één voorvader) . . . . 3 „

Hierbij zij aangeteekend, dat verschillende families, die van één en denzelfden voorvader afstammen (*sisamba mōāma*) samengevoegd zijn, en binnen het dorpsverband twee, drie of meer *gāna* vormen. Aan het hoofd van zoo'n *gāna* staat een *tēlaoe gāna*. Zooveel *tēlaoe gāna* er zijn, zooveel *si'ila* zijn er meestal ook. Met het hoofd samen vormen zij het bestuurscollege.

Het is zeer moeilijk de eigenlijke waarde van den bruidsprijs te bepalen. Veel hangt af van de qualiteit van het goud, dat men geeft (zie aant. 152/153) het aantal en de grootte der varkens, die de *sōboto*, „vader van de bruid", als *soʼi* laat slachten. Dat is natuurlijk alles een punt van bespreking gedurende de langdurige en voor ons besef, langdradige onderhandelingen, die vóór de huwelijkssluiting plaats vinden. Ik gaf hier boven de algemeene schaal, maar er moet nadrukkelijk verklaard worden, dat er in alle opzichten wel te schipperen valt, mits de namen van de zes eerstgenoemde onderdeelen van den bruidsprijs maar gehandhaafd blijven.

Degene, die zich neerzet om de Niassche adat te beschrijven ziet zich bij de onderwerpen Verloving en Huwelijkssluiting geplaatst voor een der meest ingewikkelde hoofdstukken.

276. Zie aant. 252.

277. Een heel oude vorm van huwelijkssluiting, die al sinds menschenheugenis hier niet meer voorkomt, en alleen nog in de

herinnering der Niassers voortleeft, is de z.g.n. *mondōro niha nononia*, wat zooveel beteekent als „zijn zoon haalt de bruid". Wanneer een der partijen er belang bij heeft dat het huwelijk zoo snel mogelijk tot stand komt, en men elkaar bovendien wil helpen, dan wordt de bruid eenvoudig door de *soroi tōoe* „de familie van den bruidegom" (lett. „die van beneden zijn", in tegenstelling met *sitōhōna* „de familie van de bruid" lett. „de aanwezigen") gehaald en naar huis gebracht. De bruidsprijs wordt eerst later gegeven, wellicht als het paar al verschillende kinderen heeft. Volgens opgave bedraagt de bruidschat dan o. a. 3 *bātoe* als *famōhoe* en 1 *bātoe* als *bōli nāfo*.

Zoo gaat het ook bij den allerlaagsten vorm van huwelijkssluiting die nog voorkomt, en genoemd wordt: *nitoejoe mbōlócha* of *nidōro bowōa gō*. Zie daarvoor ook Schröder § 739. De bruidegom blijft thuis en eenige personen van de *soroi tōoe* gaan naar het huis van de *sitōhōna*, waar de grootte van den bruidsprijs verhandeld wordt. Daarna wordt gegeten. Het te slachten varken heet *ō dzimōi manai niha* „spijs dergenen, die de bruid komen halen". Zoowel varken als rijst komen voor rekening van de familie van den bruidegom. Ze brengen dus het feestmaal zelf mee, vandaar de naam *nidōro bowōa gō* „de potten met eten worden meegebracht". Om misverstand te voorkomen zij hier opgemerkt, dat van meenemen der potten geen sprake is. Deze maaltijd blijft ook wel achterwege.

Het meisje wordt nu naar haar toekomstige woning gebracht. De jonge man zorgt er voor bij den drempel of beneden bij de trap te staan. Hij legt nu zijn hand op de hare of grijpt ook wel haar arm (*itoejoe mbōlócha*) en roept: *chōgoe ndaoegō* „je bent de mijne". De personen buiten beginnen dan te schreeuwen: „Ziet, N. N. schaakt een meisje". In het huis van den bruidegom wordt nu de sirih, die in het huis van de bruid is klaargemaakt, door de jonge vrouw uitgedeeld. Is ze erg preutsch, dan is er wel een ander zoo vriendelijk dit werk van haar over te nemen. Er wordt nu een dorpsvergadering belegd, die gepaard gaat met een maaltijd, om van het tot stand komen van het huwelijk kennis te geven. Het varken dat geslacht wordt heet *famanōi* „het groeien" of „het middel om te groeien".

Bij het huwen van een weduwe heeft het ook *nitoejoe mbōlō-*

cha plaats, maar dan heet het te slachten varken *lae sawōlo* „breed pisangblad".
De bruid is getooid met geleend goud en draagt volgens Niassch besef slechts de allernoodigste sieraden. Men zegt *lafolambae ia manēō* of ook *lalambaegō ia manēō* „men voorziet haar slechts van *lumbae*". (zie voor *lambae* aant. 237). Onder die beslist noodzakelijke sieraden verstaat men: *soechoe ana'a* „een gouden kam" (verder aangeduid als *niōbāŵa* „maanvormig"), *fondoeroe dalina* „gouden oorversierselen" (aangeduid als *niōwōli-wōli* „spiraalvormig opgerold als het *wôli-wôli*-varenblad") en *lābo* „een eenvoudige halsketting bestaande uit kralen en goud" (zie *lābo* Wrdnb.).

De overige vormen van huwelijkssluiting kunnen hier alleen maar genoemd worden. Te beginnen met den hoogsten noemen de Niassers achtereenvolgens:

1. *Bôwô nitēma* „de wijze van het (bijzondere) ontvangen der gasten" ook wel *bōwō sawāli* „de volkomene, de „affe" wijze van huwelijkssluiting".

2. *Bôwô nifaloeāja* „de wijze van huwelijkssluiting, waarbij, bij het ontvangen der gasten, de *maloeāja*-dans uitgevoerd mag worden".

3. *Bōwō nitomā'ô* „de wijze van huwelijkssluiting waarbij de gasten volgens de regels bediend worden", ook wel genoemd *nibolōgō dāro-dāro* „waar de matjes worden gespreid". Verder noemt men deze vorm nog: *matona wanai* of *matona halōwō* „de gehalveerde of beperkte wijze van huwelijkssluiting". Deze is zeer geschikt voor den middenstand der Niassche Maatschappij, die er prijs op stelt (dat blijkt uit de namen) zoo niet „eerste klasse" dan toch „netjes" te trouwen.

4. *Bôwō niomadzinô* „de wijze van huwelijkssluiting in navolging van de *Madzinô*-stammen". Deze vorm wordt ook wel eens met 3 vereenzelvigd.

Deze vormen zijn rijk aan ceremonieel en moeten noodig eens beschreven worden. Als 5 kan *nitoejoe mbôlōcha* worden genoemd, als boven beschreven.

278. *fanahae* van den stam *hae*, „zich laten zweven", alleen in de poëzie in den zin van „snel terugkeeren" gebruikt.

Mōmôi; voor praefix *mō-* zie aant. 74

„Daarom", bedoeld is: omdat ze de gewenschte inlichtingen

ontvangen hadden, en het doel van de reis bereikt was, keerden ze weer huiswaarts.

279. *la'ōwalāgō*, lett. „men volgde het voetspoor", zie stam in Wrdnb. (*bāla*); *tōwāla*, ook *wāla-wāla*, „voetspoor van mensch en dier".

ma iōwala-walāgō „hij viel terug in den staat van het voorgeslacht", in gunstigen en ongunstigen zin, kan beteekenen: „hij heeft een aardje naar zijn vaartje".

Lafa'ilā'ō dōwāla of *lafaoro'ō wāla-wāla* „op iemands afkomst zinspelen".

De Leidsche Bhairawa en Tjaṇḍi B van Singasari

door

Dr. W. F. STUTTERHEIM.

Zooals men misschien niet algemeen weet is Rouffaer eigenlijk de laatste geweest, die systematisch getracht heeft de oplossing der vele puzzles, welke het Singasari-terrein den archaeoloog voorlegt, voor te bereiden en gedeeltelijk zelf ter hand te nemen [1]). Na hem is er althans geen poging meer ondernomen om, door zorgvuldige samenstelling en vergelijking der op het Singasari-terrein sinds Engelhards tempelroof in 1804 weggehaalde of voor den dag gekomen stukken een beter inzicht te verkrijgen in den aard en het aantal der bijzettingsplaatsen, welke eenmaal op dit koninklijke kerkhof moeten hebben gestaan [2]). En toch zijn sinds Rouffaers meesterlijke bibliographie over dat terrein nog weer talrijke en daaronder uiterst belangrijke fragmenten te voorschijn gekomen, die de samenvattende behandeling van al het gevondene tot een uiterst verlokkende taak maken.

Wel is er door Moens in 1925 omtrent een der reeds bekende beelden een nieuwe opvatting gehuldigd en verdedigd in zijn artikel over het „Buddhisme op Java en

---

[1]) Namelijk in Brandes' monographie over tjaṇḍi Singasari (1909).

[2]) Aldus moet men wel Nāgarakṛtāgama 35 : 1 : 4 verstaan, waar staat: *Jhaṭiti ri singhasāripura rājadharma dinunung narendrāmégil.* Kern vertaalt: „Onmiddellijk begaf de Vorst zich naar de residentie Singhasāri-stad, waar hij zijn verblijf betrok". Mijns inziens dient men echter *pura* op te vatten als het balische *poera*, vooral in verband met het volgende *rājadharma*, wat toch wel zooveel als een „koninklijk vrijstift" zal beteekenen.

Sumatra in zijn laatste bloeiperiode". In het kort komt deze opvatting hierop neer, dat het beeld van Çiwa als Bhairawa, in 1804 door Engelhard van het terrein van Singasari weggehaald, in 1819 te Leiden aangekomen en eerst in het Museum van Oudheden aldaar, later in den tuin van het Ethnographisch Museum op het Rapenburg tentoongesteld, oorspronkelijk in den zoogenaamden torentempel (de nog staande tjaṇḍi) moet hebben gestaan en wel achter (oostelijk van) de yoni met lingga, welke reeds Brandes als centrale figuur van de tempelkamer aannam. Aan deze opvatting knoopt Moens dan voorts eenige beschouwingen vast, welke hem ertoe hebben geleid in den torentempel een buddhistisch bouwwerk te zien en dezen te identificeeren met het Pūrwapatapan van de Pararaton en het Çiwabuddhālaya van andere plaatsen in de oudjavaansche literatuur [1]).

„In de eerste plaats zullen wij" zoo zegt hij „trachten aannemelijk te maken, dat de naar Leiden overgebrachte Bhairawa tot de beelden van den torentempel heeft behoord en dat hij in den tempel zelf een plaats gehad heeft". Vervolgens citeert hij Crawfurd, die in 1820 schreef: „From the principal temple, there were removed, a few years ago, the fine image of Siwa, in the form of a devotee with a trident; and the more superb ones of Kala or death, of Durga, of Nandi, and of Genesa." „Er is twijfel gerezen", zoo gaat Moens nu voort „of met de in dit bericht vermelde „Kāla" wel het Bhairawa-beeld bedoeld is (hetgeen Rouffaer gelooft) en niet de eveneens naar Leiden overgebrachte kleine Kāla-deurwachter [2]). Is dit echter wel aan

[1]) T. B. G. LXIV (1925): 521 vlgg. Het buddhistisch karakter van den torentempel hangt daarbij voornamelijk af van de plaatsing der Bhairawa-figuur.

Moens huldigt ook in zijn artikel in T. B. G. LXXIII op pag. 137 de meening, dat de Bhairawa in den torentempel zou hebben gestaan.

[2]) Ik merk hierbij echter op, dat Rouffaer te anderer plaatse in dezelfde monographie zijn meening heeft uitgedrukt, dat het Bhairawa-beeld *niet* in den torentempel stond, nl. in de tabel op pag. 27.

twijfel onderhevig? Had Crawfurd van dien kleinen deurwachter sprekende anders wel gezegd, dat hij een „more superb image" was dan de „Siva in the form of a devotee", die evengroot en zeker niet minder fraai is; had hij het beeld zelfs wel „superb" geheeten, als daarmede niet iets groots, iets imponeerends door zijne afmetingen was bedoeld? Paste voor zoo'n beeld van de grootte van den kleinen „Siva" niet beter hetzelfde adjectief „fine", dat een beeld aanduidt, hetwelk ten opzichte van de Durgā en den Ganeça „small, slender, delicate" mag genoemd worden? Had Crawfurd het Kāla-beeldje dan bovendien niet in één adem genoemd met het „Siva-beeld" inplaats van het in één groep te rangschikken met de zooveel grootere beelden van Durgā, Nandi en Ganeça?" [1])

Moens' overtuiging dat onder den „Kala or death" de Bhairawa en niet de Mahākāla (een der twee deurwachters) verstaan dient te worden, berust dus voornamelijk op het veronderstelde feit, dat de Bhairawa grooter zou zijn dan de laatstgenoemde en dus eerder met „superb" aangeduid kan worden. Geen van beide veronderstellingen lijkt mij echter juist te zijn.

In de eerste plaats beteekent het woord „superb" niet iets „groots", wat door „zijn afmetingen imponeert". Waarschijnlijk heeft Moens zich laten misleiden door het synoniem „grand", dat echter, in gevallen waarin het als synoniem voor „superb" optreedt, niet op afmetingen, doch op kwaliteit betrekking heeft [2]). Als Crawfurd den Kāla „more superb" noemt, dan bedoelt hij alleen dat het beeld meer indruk maakt dan dat van den Nandīçwara; iets, wat zoowel op den Bhairawa als op den Mahākāla kan slaan.

---

[1]) T. B. G. LXIV (1925): 547 vlgg. (met verbetering van enkele in het citaat van Crawfurd voorkomende drukfeilen).

[2]) TEN BRUGGENCATE, *Engelsch Woordenboek*: „superb = grootsch, prachtig, rijk, voortreffelijk" en WEBSTER, *New Modern English Dictionary*: „superb = grand, stately, proud, first-rate, sumptuous".

Hieruit blijkt, dat superb wel gepaard kan gaan met groote afmetingen, doch dat deze uit het gebruik van dat woord niet mogen worden afgeleid.

Evenzeer kan dat dan ook gezegd worden van de drie overige beelden, die hij op deze wijze aanduidt.

In de tweede plaats is Moens' bewering, als zou de Mahākāla kleiner zijn dan de Bhairawa, niet juist. Vergelijking der opgegeven maten had hem voor deze vergissing kunnen behoeden: de Mahākāla meet 1.70 m, de Bhairawa slechts 1.67 m [1]). Beide zijn aan hun bovenkant gaaf, zoodat geen vergissing in het spel kan zijn.

Ook ten opzichte van de overige beelden vergist Moens zich.

Noch Durgā, noch de Nandi, noch de Gaṇeça zijn grooter dan de Mahākāla. De eerste meet 1.57 m, de tweede 1.13 m en de laatste 1.54 m.

Volgen wij Moens echter thans in zijne pogingen om de plaats van het Bhairawa-beeld aan te wijzen.

Na een beschrijving van het beeld, volgende op de opmerking dat stijl en afwerking op één lijn kunnen gesteld worden met die der andere beelden van den torentempel, wijst hij op de overeenkomst met den eveneens op schedels zittenden, onrustigen Gaṇeça van den torentempel en besluit dan met te zeggen: „Moge het bovenstaande genoegzaam overtuigend zijn om aan te nemen dat de Bhairawa oorspronkelijk in den torentempel moet hebben gestaan."

Waar wij de waarde van zijn eerste overwegingen in het bovenstaande als denkbeeldig hebben leeren kennen (er is in Crawfurds woorden niets te vinden, wat op de aanwezigheid van den Bhairawa in den tempel kan wijzen), daar blijft als eenig argument pro de gelijkenis met den Gaṇeça. Inderdaad bevinden zich beide figuren op schedels; er is echter, zooals men weet, nog een andere Gaṇeça op het Singasari-terrein gevonden, welke eveneens op schedels gezeten is en groote gelijkenis vertoont met dien van den tempel, zonder dat er echter eenige mogelijkheid bestaat dat deze eveneens in den tempel zou hebben gestaan [2]).

---

[1]) Juynboll, *Catalogus Ethnographisch Museum* dl. V: 13 (No. 1680).

[2]) Dit is de Gaṇeça, welke thans te Bangkok staat. De beste afbeelding vindt men bij Van Erp in *Bijdragen* 79 (1923) plaat 6.

Moens' vergelijking van den Bhairawa met den tempel-Gaṇeça had dus gepaard moeten gaan aan een vergelijking met dien anderen, niet van den tempel, doch wel van het Singasari-terrein afkomstigen Gaṇeça.

Hadde hij dit echter gedaan, zoo zou hij er zeker voor teruggeschrokken zijn aan de schedel-gelijkenis conclusies te verbinden als welke hij thans daaruit wil trekken [1]).

Verder gaande merkt hij dan nog het volgende omtrent de plaatsing op. „Men vraagt zich dan echter af, waar en als hoedanig dit" (het in den tempel geplaatst zijn van het Bhairawa-beeld) „wel het geval geweest kan zijn. Ook hier is een bevredigend antwoord op te geven; het beeld moet nl. achter het hoofdbeeld van den tempel, achter den Liṅga in de tempelcella hebben gestaan, met het front naar den ingang toegekeerd, zooals men zoo'n Bhairawa nog wel aantreft in Nepaleesche tempels, als „bewaker" van het hoofdbeeld, naar het in den volksmond heet, doch vermoedelijk inderdaad wijl het de Sadāçiwa-gedaante is van den Oppergod, die dus vanzelfsprekend in het tempelinwendige behoort. Ook in den torentempel is dit verband tusschen den vorm van Kāla-Yama en den Liṅga duidelijk: hij is de gedeeltelijk geopenbaarde, in den Liṅga verborgen Agni, hij is de demonische Agni, wijl hij te voorschijn is getreden, zooals Kalāri uit den Liṅga en Narasiṃha uit den tempelzuil!" [2])

Wij zullen Moens hier niet verder volgen, aangezien hij zijn verdere bewijzen put uit een niet voldoende gefundeerde vermenging van twee bronnen, waarvan de eene bestaat uit grootendeels voor andere tijden en steeds voor andere plaatsen geldende tantrisch-buddhistische leerstellingen en de andere uit de oudjavaansche literatuur. Dat zulk een werkwijze op zijn minst genomen gevaarlijk is, heeft ons de hindoejavaansche kunsthistorie geleerd, in den aanvang waarvan men eveneens willekeurig stijlen uit verschillende

[1]) Straks zullen wij namelijk zien welk merkwaardig stijlverschil bij alle overeenkomst op te merken valt.

[2]) L.l. pag. 549 vlg.

perioden en landstreken met elkaar ging vergelijken en dan ook tot geheel verkeerde resultaten kwam. Tegen deze werkwijze heeft Krom reeds verschillende malen gewaarschuwd [1]).

Het zij mij dan ook vergund in de plaats van een bestrijding van Moens' beschouwingen ten deze iets anders te stellen, namelijk een kort onderzoek naar de *mogelijkheid* van een plaatsing der Bhairawa-figuur op de door Moens aangegeven plaats. Want, al heb ik in het voorgaande aangetoond, dat in Crawfurds woorden en in de andere door Moens aangevoerde feitelijke gegevens geen bewijs gelegen was voor de stelling, dat zij in den torentempel moet hebben gestaan, het tegendeel dient bewezen te worden alvorens wij met eenig recht een beslissing kunnen nemen inzake de eigenlijke beteekenis van dien tempel.

In de eerste plaats wil ik dan opmerken dat men bij de opname van het gebouw door Brandes in alle nissen, waar eenmaal beelden stonden, de daarbij behoorende uit één steen gehouwen lotuskussens heeft aangetroffen. In de tempelkamer echter, waar de Bhairawa dus had moeten staan, is van zulk een lotuskussen geen spoor gevonden. Nu zal men mij echter het feit tegenwerpen dat deze kamer het voorwerp van opgravingen tijdens Engelhard of eerder is geweest, zoodat de vloer dan ook door latere bezoekers opengebroken werd aangetroffen. Hiertegen kan ik echter opmerken dat men dan bedoeld lotuskussen toch in de onmiddellijke nabijheid van den tempel had moeten aantreffen of in het uiterste geval op het Singasari-terrein. Dit nu is niet het geval [2]).

In de tweede plaats moet ik er de aandacht op vestigen dat, indien de Bhairawa achter de yoni was opgesteld, dit beeld met zijn lotuskussen ongeveer 0.64 m van de beschik-

[1]) Moens brengt den in de *17e eeuw* geleefd hebbenden Tāranātha van *Tibet* in verband met den in de *14e eeuw* geleefd hebbenden Prapañca uit *Java*. Niemand dan schrijver kan beter weten welke belangrijke wijzigingen zich intusschen in de buddhistische wereld hadden afgespeeld. Zie voorts KROM, *Inleiding*[2] I : 135.

[2]) Lotuskussens van geheel anderen vorm zijn wel gevonden.

bare tusschenruimte moet hebben in beslag genomen (berekend naar de verhoudingen van voetstuk en lotuskussens der overige beelden). Zoodoende zou voor de vereering van dit voorname, want volgens Moens Kṛtanagara zelf voorstellende beeld, slechts een ruimte zijn overgebleven van 0.56 m, welke mijns inziens daartoe onvoldoende moet worden geacht [1]).

In de derde plaats merk ik op, dat de Bhairawa kleiner is dan de beide wachterfiguren in de nissen naast den ingang, hetgeen, gezien de oudjavaansche gewoonte de hoogheid in rang door de afmetingen aan te duiden, niet aanvaardbaar is, indien de Bhairawa, zooals Moens wil, in een of andere betrekking tot Kṛtanagara zou hebben gestaan.

In de vierde plaats ontbreekt aan den Bhairawa iets, wat bij alle andere figuren voorkomt en dan ook ter plaatse verwacht moet worden, nl. de singhasārische lotusvegetatie zonder potten, welk gemis des te sterker wordt gevoeld indien deze figuur iets met Kṛtanagara zou hebben te maken gehad, zooals Moens veronderstelt.

Ten slotte wil ik de aandacht van den lezer vestigen op iets, dat naar mijn meening een plaatsing van den Bhairawa binnen den torentempel uitgesloten doet zijn.

Zooals men weet, bevindt zich aan den binnenwand der vijf nissen, op eenigen afstand van de aanzet van het gewelf, een uitspringende ongeprofileerde band. Deze band is telkens aan den achterwand der nissen gedeeltelijk weggehakt of niet aangebracht, namelijk dáár, waar het in de nis thuishoorende beeld eenmaal tegen dien wand heeft gestaan en met zijn achterstuk een gedeelte van bedoelde band bedekte. Blijkbaar heeft men de beelden vlak tegen de achterwanden willen hebben en hebben zij daar dan ook onmiddellijk tegen aan gestaan, zooals onder anderen kan blijken uit de noordelijke nis, waar men zeer duidelijk den omtrek van het achterstuk van het Durgā-beeld op den steen kan

[1]) Dit argument vervalt indien men aannemen wil, dat de Bhairawa *tegelijk* met den lingga vereerd zou zijn.

nagaan, hoewel die er niet opzettelijk is ingehakt. Eeuwenlange beschutting van den muur door het achterstuk van het beeld heeft een thans nog (na meer dan een eeuw afwezigheid!) herkenbare moet doen ontstaan.

Begeven wij ons thans in de tempelkamer, dan zien wij dat daar eveneens een dergelijke uitstekende band loopt en wel op denzelfden afstand van de aanzet van het gewelf als in de nissen het geval was. *Deze band loopt echter aan den achterwand regelmatig door en is niet onderbroken.*

Wat wil dat nu in ons geval zeggen?

Stellen wij eerst in een tabel de afmetingen naast elkaar, welke voor ons van belang zijn. Dit zijn de volgende.

1. de afstand tusschen vloer en aanzet van het gewelf.
2. de afstand tusschen vloer en den uitstekenden band.
3. de totale hoogte van het beeld met lotuskussen.

Wij krijgen dan het volgende:

afstand:	vloer-gewelf	vloer-band	vloer-bovenkant beeld (hoogte beeld + lotuskussen)
Oost-nis (Gaṇeça)	230	180	184
Zuid-nis (Guru)	230	180	189 (minstens)
Zuid-West-nis (Mahākāla)	228	196	200
Noord-West-nis (Nandīçwara)	215	198	204
Noord-nis (Durgā)	230	180	187 (minstens)

Plaatsen wij thans hieronder dezelfde afmetingen met betrekking tot de *tempelkamer*:

Tempelkamer (Bhairawa ?)	230	180	197 [1]

[1] De opgegeven maten zijn door mij ter plaatse gecontroleerd.

Hieruit blijkt dus dat het Bhairawa-beeld, precies als de overige beelden, hooger was dan de afstand tusschen vloer en uitstekende band; zooals wij reeds zagen had deze band dan echter doorbroken dienen te zijn, wat echter niet het geval is. Zoodat wij hier het bouwkundig bewijs hebben, dat de Bhairawa niet in de tempelkamer op de door Moens aangegeven plaats kan hebben gestaan.

Daar voorts het altaar te klein is voor de afmetingen van het beeld [1]) en in de buitennissen evenmin plaats is, aangezien deze alle hunne bewoners bezitten, is hiermede aangetoond, dat de Bhairawa niet in den torentempel thuishoort.

Rouffaer was dus juist toen hij in zijn tabel de meening tot uitdrukking bracht, dat het beeld niet uit den torentempel afkomstig kon zijn [2]).

Voorts kunnen wij vaststellen dat Moens' pantheon van den torentempel onjuist is en dus ook dat van Kṛtanagara, zooals door hem gegeven, herziening behoeft, indien deze vorst althans iets met den torentempel te maken heeft. *Dat deze tempel buddhistisch of ook maar çiwaitisch-buddhistisch zou zijn, blijkt dan tevens uit niets* [3]).

* * *

[1]) Het voetstuk van den Bhairawa moet (zonder lotuskussen!) ongeveer 70 cm in de breedte gemeten hebben, terwijl de inzinking in het altaar slechts ongeveer 50 cm bedraagt. Zie *Monographie* pag. 13 en 29.

[2]) *Monographie* pag. 27 noot.

[3]) Ik merk hier tevens op, dat het aan de hand van de door Moens geraadpleegde bronnen met hunne tot het uiterste gevoerde harmonistiek mogelijk is om de meest orthodoxe çiwaitische figuren buddhistisch onder te brengen; de Buddhisten van het Mahāyāna zijn daar bijzonder knap in geweest, getuige het feit, dat Gladstone, Queen Victoria en Marco Polo niet aan deze pogingen ontkwamen. Het gaat er hier echter mijns inziens niet om aan te toonen, dat de Javanen uit dien tijd een en ander ook buddhistisch zouden opgevat *kunnen* hebben, doch of er bewijzen kunnen gevonden worden voor het *opzettelijk* buddhistisch karakter dier beelden. De aanwending van bedoelde harmonistiek kan ons daarbij niet helpen — voor elken Buddhist uit dien tijd was het een geringe moeite met gebruikmaking van daartoe gereed gemaakte wissels elke willekeurige çiwaitische figuur op het buddhistisch terrein te rangeeren.

Het resultaat van het bovenstaande is dus negatief; trachten wij echter naar een meer positief resultaat, met andere woorden, wagen wij een poging om vast te stellen of althans aannemelijk te maken op welke plaats onze Bhairawa dan wèl gestaan kan hebben. Vergis ik mij niet, dan zal het mogelijk blijken die plaats met zekerheid te bepalen, terwijl ook om andere redenen onze poging reden van bestaan zal blijken te bezitten.

In de eerste plaats dienen wij daartoe eenige orde te scheppen in den chaos, welke nog steeds door het Singasari-terrein wordt vertegenwoordigd. Ik bedoel hier niet het thans bij den Oudheidkundigen Dienst in gebruik zijnde terrein rondom tjaṇḍi Singasari, waar de beelden en beeldfragmenten, die niet geroofd of weggevoerd werden naar Leiden, Batavia of, wat erger is, elders, een plaats vonden en voor verdere vreemde lotgevallen gespaard mogen blijven — doch het gansche gebied, dat in Raffles' tijd nog djatibosch was, vóór onzen tijd reeds desa is geworden en dat wij dus beter aanduiden als gebied der desa's Singasari en Pagĕntan. Door Knebel zijn alle beelden en beeldfragmenten, waarvan met meer of minder zekerheid kon worden aangenomen dat zij van dit gebied afkomstig waren, in zijn bijlage bij Brandes' monographie over den torentempel opgesomd, terwijl Rouffaer nog uiterst belangrijke gegevens verzamelde met betrekking tot deze beelden [1]. Als ik dan ook, niettegenstaande de zorgvuldig samengestelde lijsten en tabellen van bovengenoemden, spreek van het scheppen van orde in een chaos, bedoel ik dat wij moeten trachten op grond van stijlkundige of andere gegevens na te gaan of sommige der thans overal verspreide beelden zonder nauwkeurig bekende herkomst wellicht zullen blijken tot één groep te behooren, waarbij het ons dan natuurlijk in de eerste plaats om den Bhairawa te doen is.

De daartoe leidende wegen zijn vele. Wij kunnen den stijl der beelden vergelijken, hun ornament, doch ook hun-

[1]) Respectievelijk *Monographie* pag. 41 vlgg. en 53 vlgg.

ne iconographische beteekenis. Vangen wij daartoe eens met het laatste aan.

Verreweg het grootste beeld ter plaatse is, indien men de beide rākṣasa's uitzondert, het beeld, hetwelk sinds de beschrijving door Bik in 1822 bekend staat als „het beeld met de bisschopsmuts" [1]).

Al ware het alleen reeds om dezen omslachtigen naam te vermijden, dienen wij thans het beeld nader te definieeren. Daarbij is ons door Krom de weg reeds gewezen, die het omschrijft als een Pārwatī, omgeven door de op lotusbloemen rustende figuren van Guru (rechts boven), Kārtikeya (links boven), Gaṇeça (rechts beneden) en Bhairawa (links beneden), terwijl twee mannelijke adoranten links en rechts van de voeten der godin staan opgesteld, echter met het front naar den toeschouwer [2]). Wij kunnen deze omschrijving nog aanvullen door er de aandacht op te vestigen, dat links en rechts van deze figuren de lotusplanten, op welker bloemen de boven genoemde vier nevengoden gezeten zijn, oprijzen uit kleine ronde potten [3]).

Wat nu de identificatie van het beeld betreft, zoo geloof ik, dat Krom ongetwijfeld in tegenstelling tot Rouffaer gelijk heeft, als hij de figuur aanziet voor een çiwaitische en niet voor een tārā, zooals de laatste deed. Het lijkt mij ten volle verantwoord met Krom van een Pārwatī te spreken, ook al zijn de attributen beschadigd; de leeuw toch, welke aan het volkomen passende voetstuk is aangebracht, is het rijdier bij uitstek van deze godin [4]).

---

[1]) V.B.G. deel XXXIII, 1e stuk, pag. 201, 202. *Monographie* pag. 2, 3, plaat 74. Laatstelijk BOSCH in O.V. 1928:31.

[2]) KROM, *Inleiding*[2] II:87. O.V. 1915:69, 70. MOENS noemt het in T. B. G. LVIII:518 een „portretbeeld in de gedaante van de hoogste (mystieke) mūrti van Çakti".

[3]) De oorsprong van de rechter-lotusplant is op de foto niet na te gaan. Onderzoek ter plaatse bracht mij aan het licht, dat er inderdaad twee potten waren.

[4]) De leeuw is, zooals men weet, de wāhana van Pārwatī. Dat het dier hier een bijzondere bedoeling heeft moge blijken uit het feit, dat het als drager van de yoni-tuit slechts zeer zelden voorkomt en daar, met het oog op zijn vuur-karakter, in het geheel niet past. Passend ware

Wat ons echter het meeste belang inboezemt, is wel de aanwezigheid van een Bhairawa onder de vier nevengoden rondom de middenfiguur.

En des te meer als wij dezen Bhairawa nader bezien en ontdekken *dat hij een treffend evenbeeld is van den grooten Bhairawa*, wiens plaats wij bezig zijn uit te vinden [1]). Nu kennen wij uit de singhasārische bijzettingen nog een dergelijke overeenkomst tusschen alleen staand beeld en acolyt en wel bij die van Wiṣṇuwardhana, in wiens tjaṇḍi naast het hoofdbeeld (Amoghapāça) verschillende afzonderlijk staande doch erbij behoorende figuren stonden als Hayagrīwa, Sudhanakumāra, Bhṛkūtī en Çyāmatārā, terwijl in de bronsrepliek van deze maṇḍala genoemde figuren mèt het hoofdbeeld op één achterstuk zijn uitgebeeld.

Thans liggen dan ook de volgende opgaven voor de hand. In de eerste plaats uit te vinden of er mogelijk stijlkenmerken zijn te vinden, welke den Bhairawa met diens evenbeeld verbinden en in de tweede plaats na te gaan of er misschien ook andere beelden gevonden zijn, welke hun correspondent aan de Pārwatī-figuur bezitten.

De eerste vraag is tamelijk spoedig beantwoord.

Immers, een opvallend verschil in ornament van den Bhairawa met *alle* figuren van den torentempel is gelegen in het voorkomen van parelsnoerhangers of -tressen als secundaire versiering der voornaamste lijfsieraden (halsketen, bovenarmbanden en oorhangers). Deze tressen nu,

---

een aard-symbool als de schildpad of de nāga. Soms heeft men blijkbaar de wāhana op die plaats aangebracht om het hoofdbeeld te identificeeren; zie de garuḍa op de schildpad van de yoni van tjaṇḍi Asĕm (O. R. 1911: plaat 184) en den nandi op de nāga aan de yoni van tjaṇḍi Mĕrak (O. V. 1926: plaat 30). Den leeuw ken ik nog slechts aan het voetstuk van Ploembangan.

[1]) *Monographie* plaat 52 (JUYNBOLL, *Catalogus* V: pl. IV: 1) en plaat 74. Voor het voetstuk ibidem plaat 73 (760). Op deze overeenkomst wees reeds BOSCH in O. V. 1928: 31. — Dat onze Bhairawa niet met dien van het in 1928 bij Singasari gevonden Bhairawī-beeld kan hebben samengehangen volgt reeds uit het jaar van dat beeld (O.V. 1928: 32) en de dateering van onze figuur in het ondervolgende. Zie nog Oudheidkundige Aanteekening XLIII en naschrift daarop, waar ik de figuur kon determineeren als Cāmuṇḍā.

bestaande uit afwisselend één afhangend snoertje van vier of vijf parels en één parelguirlande-boog, vinden wij aan ons Pārwatī-beeld terug. Ik herhaal daarbij: aan géén der beelden van den torentempel zijn zij te vinden.

Op grond van deze overeenkomsten, doch ook op grond van het feit, dat die andere Bhairawa-figuur van Singasari, welke voorkomt aan het eenige jaren geleden ontdekte, in honderd stukjes geslagen Bhairawī-beeld [1]), zeer sterk van de beide behandelde verschilt, lijkt het mij aannemelijk, dat de groote Bhairawa, hetzij in één bouwwerk met de Pārwatī heeft gestaan, hetzij met deze in één complex. Tegen het eerste pleit dan natuurlijk de omstandigheid, dat het hoofdbeeld onzen Bhairawa reeds tegen het achterstuk heeft en het niet wel aan te nemen valt, dat er twee Bhairawa's in één tjaṇḍi zouden zijn opgesteld geweest. Geheel uitgesloten is het echter ook weer niet, daar het wèl denkbaar is, dat het hoofdbeeld den kleinen acolyt tegen het achterstuk had en diens representant in een der buitennissen voorkwam.

Kunnen wij nu aannemen, dat onze Bhairawa in de maṇḍala van de Pārwatī behoorde, dan dienen wij bij consequentie ook aan te nemen, dat van elk der overige acolyten een afzonderlijk beeld op het tempelcomplex te vinden was. Daarbij dienen wij echter terstond rekening te houden met een omstandigheid, welke aan de beschrijvers van het hoofdbeeld ontgaan is en welke de samenstelling van deze maṇḍala oogenschijnlijk niet zoo zeker maakt als wij geneigd zouden zijn aan te nemen.

Bij mijn laatste bezoek aan het terrein te Singasari merkte ik namelijk op, dat behalve de lotusstengels, waarop zich de lotus-zetels der vier genoemde acolyten bevinden, nog twee dergelijke stengels tegen het achterstuk zijn aangebracht, welke echter door het afbreken van den bovenkant van het achterstuk hun uiteinden missen. Hierdoor wordt schijnbaar de mogelijkheid geschapen, dat er zich nòg twee acolyten tegen het achterstuk bevonden kunnen hebben, welke daarenboven hooger geplaatst waren dan de vier reeds bekende.

---

[1]) O.V. 1928 : 31.

Nu moet ik daar echter onmiddellijk aan toevoegen, dat er twee zaken zijn, welke sterk tegen de oorspronkelijke aanwezigheid van zulk een 5e en 6e acolyt pleiten.

De eerste is, dat de daarvoor beschikbare ruimte (gezien dat elk der overige acolyten precies *dezelfde* hoogte vertoont) niet voldoende moet worden geacht, indien wij aannemen, dat het ronde verloop van het achterstuk op normale wijze plaats had; zelfs, al nemen wij met het oog op de eigenaardige kort-halzigheid der figuur aan, dat het hoofd oorspronkelijk iets hooger moet hebben gezeten en dat dus de eigenaardige uitkapping van hoofd en kroon aan den genoemden indruk schuldig is.

De tweede vinden wij in het feit, dat bedoelde twee acolyten zich *boven* het gelaat van Pārwatī zouden bevinden, wat, gezien de strenge rangbegrippen, welke op Oost-Java ook in de kunst blijken te heerschen, niet goed verklaarbaar zou zijn. Daarenboven maakt de samenstelling van onze maṇḍala de aanwezigheid van nog twee, hoogere goden hoogst onwaarschijnlijk.

Ik zal mij dus bepalen tot de aanwezige figuren.

Deze zijn dan, behalve de reeds genoemde Bhairawa, een Guru, een Gaṇeça en een Kārtikeya. Zou er dan ook nimmer tempelroof hebben plaats gehad op het terrein van Singasari, dan zouden wij tenminste deze figuren onder de overblijfselen moeten kunnen terugvinden. Hier wordt ons echter door verschillende personen een leelijke streep door de rekening gehaald, waarvan de ergste die is, welke door den ijverigen tempelroover Reinwardt wordt gezet [1]).

Het is namelijk niet van algemeene bekendheid, dat deze hoogleeraar tusschen 1816 en 1822 op last van de Nederlandsche Regeering een brutale rooftocht heeft ondernomen naar de Indische wingewesten, door sommigen op euphemistische wijze als studie-reis aangeduid, om aldaar de door de belangstelling van Sir Stamford Raffles aan het licht gekomen en door dezen voortreffelijken Brit ongemoeid gelaten pronkstukken haastiglijk te vergaren en naar

---

[1]) KROM, *Inleiding*[2] 1 : 8 vlg.

Holland op te zenden, teneinde daarmede de schamelheid der Nederlandsche collecties van oudheden eenigermate te bedekken. Van deze vaderlandslievende zendingen nu zijn er niet minder dan vier nooit ter plaatse van bestemming aangekomen — honderd jaren later bleek deze les helaas alweer vergeten te zijn [1]).

Dat er nu beelden uit Singasari bij deze verloren gegane zendingen waren, is natuurlijk niet te bewijzen, doch evenmin het tegendeel. Wij dienen dus steeds rekening te houden met de mogelijkheid, dat er zich inderdaad zulke beelden onder bevonden, en zelfs die, welke oorspronkelijk behoord hebben tot de maṇḍala van onze Pārwatī, hoewel wij natuurlijk hierin geen reden mogen zien om alle pogingen tot het terugvinden daarvan voor nutteloos te verklaren. Immers, vinden wij een bijvoorbeeld na dien rampzaligen tijd op het terrein opgegraven beeld (en er zijn zulke), dat blijkt overeen te komen met een der acolyten, dan zou het dwaasheid moeten heeten de identificatie op grond van de vergane schepen achterwege te laten.

En al dadelijk doet zich zulk een mogelijkheid voor. In 1904 is er namelijk bezuiden den torentempel, dus in de buurt van de plek, waar de Pārwatī was gevonden, een niet nader gedefinieerd beeld opgegraven [2]), voorstellende een mannen-figuur met 8 armen, voorzien van groot, doch onafgewerkt ornaat, gedekt door een eveneens onafgewerkten vorstenkroon en in de armen door hunne onafgewerktheid moeilijk te herkennen attributen dragende, waarvan de bestudeering ter plaatse mij het volgende resultaat verschafte.

rechts:	*links:*
khadga	kheṭaka (klein)
triçūla	kartṛkā

[1]) Een der achtergebleven stukken, de prachtige ṛṣi-figuur, onderging zijn lot bij deze gelegenheid; in zwartgebrande brokstukken kwam hij uit Parijs terug.

[2]) *Monographie* pag. 51, plaat 73 links onderaan.

mudrā	cakra
mudrā	çangkha [1]

Waarbij op te merken valt, dat de eerstgenoemde mudrā zeer onduidelijk is en de hand, die thans overgaat in een buiten het niveau van het achterstuk uitstekende steenmassa, evengoed een attribuut kan gehouden hebben, terwijl de tweede mudrā de hand voor de borst doet brengen op een wijze, die doet vermoeden dat deze òf een akṣamālā òf de upawītā vasthoudt. Bedoelde geheel onafgewerkte steenmassa vindt men links en rechts van de beenen en kan voor het uitbeelden van een zich achter de figuur bevindend rijdier bestemd geweest zijn op de wijze als wij dit kennen van den grooten Brahmā van Singasari (thans te Leiden; op dezelfde wijze als daar het geval is, zou ons beeld de laatste rechterhand op de kop van zijn wāhana hebben kunnen doen rusten).

Welke godheid kan hier nu zijn uitgebeeld?

Uiteraard zouden wij in verband met ons onderzoek willen denken aan een Kārtikeya, zoodat het zaak is ons ervan te vergewissen, welke attributen deze godheid pleegt te dragen. Het beste gaan wij daarbij te rade bij ons hoofdbeeld, dat echter niet een 8-armigen, doch een 10-armigen vorm vertoont. Diens attributen zijn, voorzoover herkenbaar, de volgende.

rechts:	*links:*
khadga	kheṭaka (klein)
triçūla	weggebroken
kartṛkā	weggebroken
çara	weggebroken
mudrā op de kop van de wāhana (pauw)	weggebroken

Bovendien heeft deze figuur de bekende zes gelaten en staat zij niet, doch is gezeten op de pauw.

Bij alle verschillen vinden wij niettemin toch reden om

[1] Opmerkelijk is dat cakra en çangkha zich aan dezelfde zijde bevinden. Men vergelijke hiermede de triçūla en kartṛkā aan één zijde van den overeenkomstigen acolyt (zie beneden).

een identiteit niet buiten te sluiten, aangenomen, dat de mogelijkheid zou bestaan, dat men als acolyt den 10-armigen, als afzonderlijk beeld den 8-armigen vorm van deze godheid kan hebben genomen.

Vergelijken wij hiermede nu het bronzen beeldje van Kārtikeya, thans in het museum te Leiden en afkomstig van Zuid-Indië [1]) (vanwaar, indien mijn hieronder te geven dateering van onze groep juist is, invloeden verwacht kunnen worden) en corrigeeren wij daarbij in den catalogus het zonderlinge attribuut van een „vogel" op grond van de correspondeerende cakra aan de andere zijde in een çangkha (gevleugeld), dan krijgen wij het volgende.

rechts :	*links :*
weggebroken	weggebroken
weggebroken	weggebroken
khadga	kheṭaka
cakra	çangkha
gadā	gadā
waramudrā	waramudrā

Ik ben van meening, dat er bij zooveel onderlinge overeenkomst der attributen-reeksen een groote kans zal bestaan, dat ons beeld inderdaad een Kārtikeya moet voorstellen, en wel den 8-armigen vorm. Brengen wij ons daarbij de onafgewerkte steenmassa terzijde van het beeld in herinnering, dan lijkt mij zelfs bij de wijze, waarop de hand daarin overgaat, de oorspronkelijke aanwezigheid van een gadā niet uitgesloten, hoewel hierin natuurlijk geen zekerheid te verkrijgen valt. Vergelijking met de op Java gevonden 2-armige vormen kan ons daarbij niet verder helpen; deze verschillen te veel [2]). Zien wij voorts, dat dit beeld in de onmiddellijke nabijheid van de plaats, waar onze Pārwatī thuishoorde, is *opgegraven*, dan lijkt het mij onwenschelijk, alleen op grond van het verschil in uitbeelding met den acolyt van het hoofdbeeld, ons beeld voor nietsamenhangend daarmede te verslijten.

---

[1]) JUYNBOLL, *Catalogus* V : 72 (No. 2843) en WITH, *Java*[1], plaat 158.

[2]) GROENEVELDT, *Catalogus Batavia* no. 201, 202 en 126.

Helaas is de onafgewerkte toestand een beletsel bij het onderzoek in hoeverre ornaat en stijl overeenkomen met die van het hoofdbeeld. Wel valt het op, dat de voor het ornaat uitgespaarde steenbanden zeer breed zijn en ruimte kunnen geven zoowel voor het aan het hoofdbeeld voorkomende vijfvoudige parelsnoer als de pareltressen tot secundair ornament.

Ook de afmeting klopt met hetgeen te verwachten valt; het beeld meet 190 cm en het hoofdbeeld 215 cm.

Hebben wij thans voor den acolyt-Bhairawa een afzonderlijk beeld gevonden en is de waarschijnlijkheid groot dat dit ook met de acolyt-Kārtikeya het geval is, voor de beide andere acolyten tasten wij helaas in het duister.

Een Guru van afmetingen, welke met die der beide genoemde beelden overeenkomen, vinden wij noch onder de als van Singasari afkomstig bekend staande beelden in de collecties te Batavia en Pasoeroehan (welke laatste plaats voor Reinwardts verschepingen een soort van stapelplaats schijnt geweest te zijn), noch onder die van Leiden of elders. Tenminste, een dergelijk beeld is mij niet bekend [1]). Waarschijnlijk dienen wij dit dus op den bodem der zee te zoeken. Hetzelfde zal het geval zijn met den Gaṇeça, indien althans de thans te Bangkok staande Gaṇeça niet de gezochte is. De afwezigheid van de bovengenoemde pareltressen zou zulks niet doen vermoeden, terwijl ook het feit, dat de Bangkok-Gaṇeça zijn paraçu in de rechterhand hield, terwijl de acolyt die met de linkerhand omvat, daartegen pleit. Het feit, dat de eene op schedels zit en de acolyt dit niet doet, behoeft niets te zeggen, daar ditzelfde feit zich ook met den Bhairawa voordoet [2]).

Zoo blijft er ons dus niets anders dan de overtuiging over, dat ook van deze beide figuren eenmaal een afzonderlijk vertegenwoordiger ter plaatse aanwezig moet geweest zijn; dit wordt door den Bhairawa reeds aangetoond.

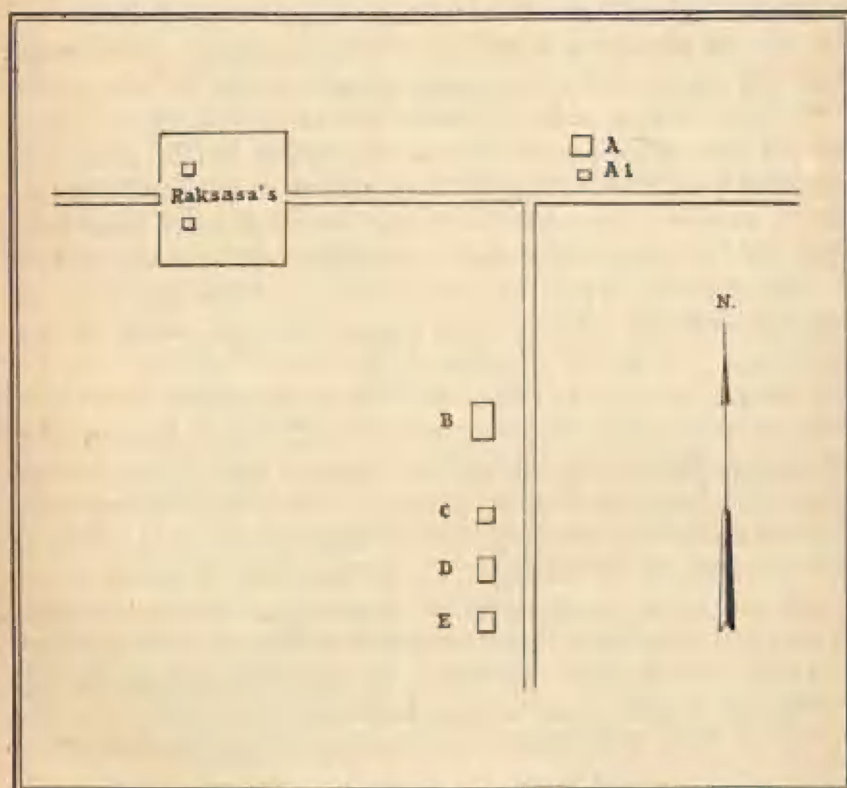
---

[1]) Het behoeft, indien de beide behandelde Kārtikeya's samenhangen, geen zittende Guru te zijn.

[2]) Van de te Batavia en Pasoeroehan aanwezige, van Singasari afkomstige Gaṇeça's komt er geen in aanmerking, aangezien afmetingen of stijl te groote verschillen opleveren.

De vraag, die ons thans op de lippen komt, is dan ook: hoe kunnen deze beelden zijn opgesteld geweest en waar had dat plaats?

Om deze vraag te beantwoorden, dienen wij ons eerst nauwkeurig rekenschap te geven van de ter plaatse door vroegere bezoekers aangetroffen bouwvallen. Hiertoe geef ik in vereenvoudigden vorm de schetsteekening weer, welke in 1822 door Bik van dit terrein gemaakt is, toen hij er met of voor zijn principaal Reinwardt naar exportartikelen speurde [1]. Daarbij zal ik, teneinde een lastige en verwarrende, herhaalde beschrijving der monumenten te voorkomen, deze elk met een letter aanduiden.

[1]) *Monographie* plaat A[2].

De torentempel en zijn terras zijn aangegeven met A en A_1. Gaande naar het Zuiden komt men eerst aan de plek waar eenmaal de in 1820 ontdekte tempel van 11 × 29 m (dus ongeveer even breed doch *meer dan tweemaal zoo lang als de torentempel*) stond. Van dezen tempel is niets meer over. Op het schetskaartje is hij aangegeven met B (Rouffaer: ruine I). Verder naar het Zuiden voortschrijdende kwam men aan een kleinen tempel C, waarvan resten nog in 1904 aanwezig waren en den naam tjaṇḍi Papak droegen. Daarna kwam wederom een groote tempel (D), metende 12 × 22 m en volgens Rouffaer geheeten tjaṇḍi Bale Wĕrdija. Ten slotte trof men een kleineren tempel aan (E), waarvan in 1904 nog sporen over waren onder den naam tjaṇḍi Wajang [1]).

Waar zijn nu onze verschillende beelden gevonden?

Van den Bhairawa is dat volkomen onbekend. Boven hebben wij gezien dat hij niet afkomstig kan zijn van tempel A.

Van de Pārwatī is het gelukkig nauwkeurig bekend: zij lag in 1822 *op* de ruïne van tempel B, terwijl het bij dit beeld passende, doch zeer geschonden voetstuk in 1904 bij tempel C werd aangetroffen (ook het beeld was daarheen versleept, blijkbaar tengevolge van het algeheel afbreken van tempel B).

Van den Kārtikeya kan gezegd worden dat het beeld is opgegraven ten N. W. van tempel C, dus meer in de nabijheid van B. Dit geschiedde in 1904.

Hoe zag deze tjandi B er nu waarschijnlijk uit?

Deze vraag lijkt het bijkans onmogelijk te beantwoorden aangezien de ruïne tot en met de fundamenten is opgeruimd, doch als wij ons rekenschap geven van hetgeen de verschillende bezoekers van het Singasari-terrein hebben verteld, kunnen wij tamelijk optimistisch zijn en onze krachten beproeven tenminste op een hypothetische reconstructie. Bij de volslagen onmogelijkheid ooit door ontgraving den juisten vorm vast te kunnen stellen, lijkt mij zulk een poging alleszins gewettigd.

Hierbij dienen wij uit te gaan van twee gegevens. Het eerste is de zoojuist gereconstrueerde beeldengroep. Het tweede is het gecombineerde resultaat van de bestaande beschrijvingen.

---

[1]) *Monographie* pag. 2.

Bepalen wij ons eerst tot het eerste gegeven, dan is gevraagd een tjaṇḍi, in welks tempelkamer het hoofdbeeld kon worden opgesteld en in welks nissen of uitbouwen de vier correspondenten der acolyten van het hoofdbeeld een onderkomen vonden, doch zóó dat hun aanwezigheid daar hun voorkomen aan het hoofdbeeld niet overbodig maakte.

Een tjaṇḍi van het gebruikelijke type, voorzien van een tempelkamer en *vijf* nissen, komt hier niet in aanmerking, aangezien er ten rechte in totaal slechts vijf beelden zijn, waarvan één zeker in de tempelkamer heeft gestaan. Gevraagd is dus een tjaṇḍi met een tempelkamer en een symmetrisch opgesteld stel van *vier* nevenkamers

Het tweede gegeven bestaat uit een samenvoeging van de berichten van Bik, Rigg en Sieburgh-Hageman, welke de eenige zijn, welke ons uitvoerig omtrent het bouwwerk inlichten [1]).

1822. *Bik* zag een ruïne, metende 93 × 35 voet (29 × 11 m), van boven open en aan beide einden vermoedelijk groote vertrekken gehad hebbende. De Westkant was nog in goeden staat en vertoonde lijstwerk.

Biks teekening vertoont ons een ruïne, waarvan een hoek nog vrijwel gaaf is, terwijl het overige kennelijk sterk is afgedragen, zoodat het binnenwerk te voorschijn komt.

Deze beschrijving wordt dan in 1863 aangevuld door *Brumund*, die zegt dat de ruïne lager is geworden; hij vermoedt een in- of opgang op de lange zijde en denkt aan een in drie kamers verdeelde tjaṇḍi als Plaosan. Hij vermoedt voorts dat steenen zijn weggehaald.

1847. *Rigg* spreekt van een langwerpig rechthoekig massief bouwwerk met gladde wanden, gemaakt van behakte trachiet, liggende N. O. naar Z. W.

Men kan het beklimmen op de Z.W. zijde, doch het is niet zeker of daar eenmaal de opgang was. De noordelijke helft van het bouwwerk draagt een versiering met antefixen enz., de rest is glad. De eerste helft is iets hooger dan de laatste

---

[1]) Voor Bik en Rigg zie de literatuur-opgaven bij ROUFFAER in de monographie, voor Sieburgh-Hageman zie *Bijdragen* 72 : 444 vlgg.

en bevat een put, waarin ons hoofdbeeld lag. Het zuidelijke gedeelte vertoont nauwelijks eenig spoor van een inzinking. Enkele yonis liggen op de ruïne (3 à 4).

1841 — 1862. *Hageman* beschrijft de ruïne als een onkennelijke, vormlooze steenhoop en zegt dat het gebouw vroeger vleugels had.

Uit bovenstaande beschrijvingen, doch vooral uit Biks teekening, volgt allereerst dat het bouwwerk reeds in 1822 sterk afgedragen was. Wij dienen dan ook den langwerpigen vorm niet als den oorspronkelijke te beschouwen. In verband met Hagemans opmerking, dat het gebouw vleugels had, waaraan hij toevoegt „even als de vorigen" (hetgeen op voorsprongen van een terras slaat), mogen wij veronderstellen, dat van het oorspronkelijke gebouw twee voorsprongen geheel afgedragen waren, terwijl men reeds begonnen was de zuidelijke helft der nog staande rest van het gebouw af te breken. Alleen de noordelijke voorsprong van het terras stond nog geheel.

Hierdoor krijgt men een terras met vier voorsprongen en van een breedte over de hoofdassen van ongeveer 30 m, iets dus als wij bij tjaṇḍi Panatarans hoofdtempel aantreffen.

De bovengenoemde toestand van het bouwwerk, welke dus wijst op een algeheele opruiming der W. en O. voorsprongen en een gedeeltelijke der Z. voorsprong en het middengedeelte, verklaart hoe het komt dat men (Bik, Rigg en Brumund) in de nog onaangetaste N. voorsprong het hoofdbeeld aantrof — dit beeld was waarschijnlijk reeds gebroken, loonde de moeite van het wegbrengen niet, zoodat men het uit den weg ruimde door het naar het nog staande gedeelte over te brengen, waar men het in de put stortte.

Thans kunnen wij, met inachtneming van het bovenstaande, tot het opstellen van een werkhypothese overgaan, waarbij zich al dadelijk drie mogelijkheden voordoen.

In de eerste plaats kunnen hoofdbeeld en correspondenten in één kamer gestaan hebben.

In de tweede plaats kan het hoofdbeeld in de tempelkamer, de correspondenten in buitennissen geplaatst geweest zijn.

In de derde plaats hebben de correspondenten afzonderlijke bouwwerkjes gehad.

De eerste mogelijkheid kunnen wij laten vervallen indien wij bedenken, dat daarbij twee Bhairawa's, twee Guru's enzoovoort in één tempelkamer zouden aanwezig geweest zijn. De ervaringen met alle overige monumenten leeren ons, dat dit niet te verwachten valt.

De tweede mogelijkheid is denkbaar, doch lastig uitvoerbaar. Uitgaande van de in de berichten der bezoekers wortelende overtuiging, dat het monument vier gelijke zijden moet gehad hebben, waarvan er één door een poort was doorbroken, blijkt de verdeeling van vier beelden over de buitenwanden en hunne nissen een onmogelijkheid. Tenzij men komen wil tot een willekeurige verdeeling (b.v. twee nissen aan den achterwand en voorts één nis aan elk der zijwanden) welke in geen enkel bouwwerk van Java hare verantwoording zou kunnen vinden.

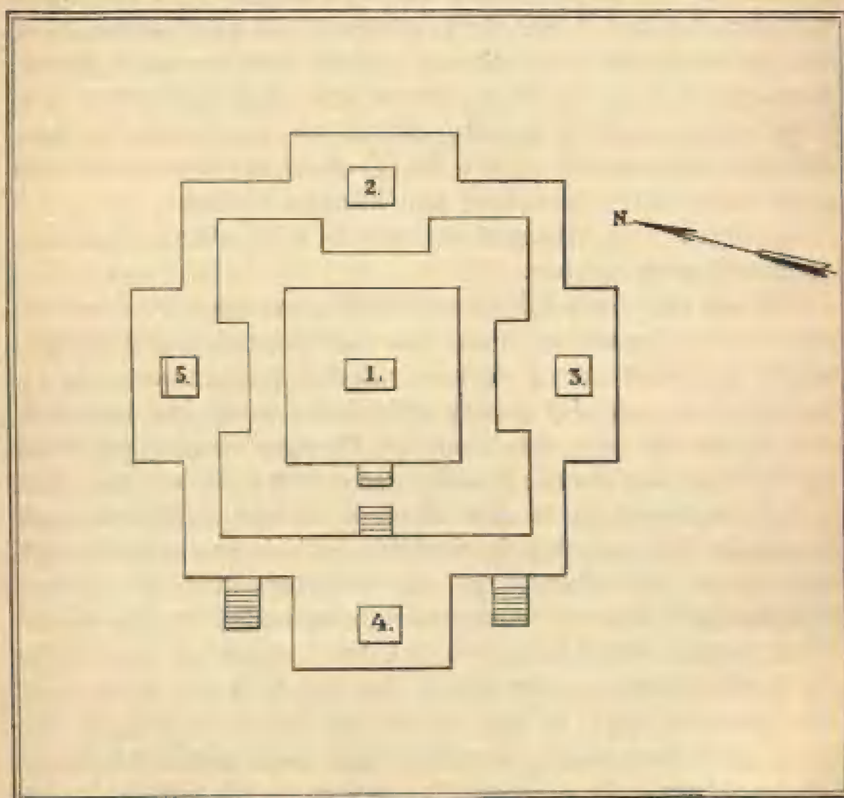
De derde mogelijkheid is echter niet alleen denkbaar doch ook uitvoerbaar.

Wij kennen namelijk een opstelling aan het hoofdmonument van Panataran van vier afzonderlijke gebouwtjes, staande op het eerste terras van het hoofdmonument en wel elk in een der assen. Hierdoor werd het mogelijk een *viertal* nevengoden onder te brengen zonder tegen de wetten van symmetrie te zondigen. Als wij voorts zien, dat in het ondervolgende niet alleen de stichtingstijd van tjaṇḍi B gesteld kan worden in dezelfde periode, welke het hoofdmonument van Panataran zag verrijzen, doch dat er ook stijlkundige overeenkomsten met onderdeelen van dat bouwwerk kunnen worden opgemerkt, dan kunnen wij voorloopig als werkhypothese aannemen, dat tjaṇḍi B een bouwwerk kan geweest zijn in den trant van den hoofdtempel van Panataran (waarmede de afmetingen zelfs geheel kloppen), het hoofdbeeld in de tempelkamer en op elk der vier windstreken in een afzonderlijk bouwwerkje een der vier correspondenten bevattende. Neemt men daarbij aan, dat de beelden met hun rug naar het hoofdbeeld opgesteld waren (zooals overal elders het geval is), dan zou de Guru in de zuider-

tjaṇḍi, de Kārtikeya in de wester-, de Bhairawa in de noorder- en de Gaṇeça in de ooster-tjaṇḍi zijn opgesteld geweest.

Er nogmaals de nadruk op leggende, dat een en ander niet meer dan een werkhypothese is, wil ik deze toch zoo zuiver mogelijk stellen, waartoe ik, onder verwijzing naar het (zooals later blijken zal) iets oudere Panataran, de volgende schematische voorstelling der opstelling aanbied.

Hypothetische opstelling der beeldengroep van tjaṇḍi B in een bouwwerk van het Panataran-type [1]).

1 = Pārwati ; 2 – 5 = (Gaṇeça, Guru, Kārtikeya en Bhairawa).

[1]) Deze opstelling komt geheel overeen met die, welke ik onlangs (2. 10. '33) constateerde bij het *pantjabalikrama* (uit: *pantjabalikarma*)

Na deze pogingen tot localisatie van den Bhairawa en enkele andere beelden van Singasari en de hypothetische reconstructie van tjaṇḍi B, waarin of waaraan zij voorkwamen, wil ik trachten den stichtingstijd daarvan te benaderen.

Gemakkelijk is deze taak niet, doch het komt mij voor, dat wij tamelijk wel in staat zullen blijken te zijn de periode aan te wijzen, waarin dit bouwwerk met zijn beelden moet zijn ontstaan.

Wij kunnen daarbij niet dankbaar genoeg zijn voor twee goede geesten der javaansche archaeologie: Bik, die in 1822 de moeite nam een uitvoerige schetsteekening te maken van de restanten, welke toen nog te zien waren, en Rouffaer, die deze schets in Brandes' monographie publiceerde [1]). Wat zien wij op deze schets van de ruïne B?

Het bouwwerk, waarvan toen reeds het grootste gedeelte door het afdragen van steenen onherkenbaar geworden was, bewaarde in 1822 nog een zijner hoeken in gaven toestand. Bik schetste ons dezen hoek met bijzondere uitvoerigheid, hem kennelijk kiezende juist omrede van zijn volledigheid. De profileering van dezen hoek bestond uit een half in den grond bedolven voet met breeden kroonlijst, langs inspringende lijsten van smaller formaat overgaande in een rechtopgaand deel, dat van sterk uitspringende banden voorzien is, welke alle met elkaar dicht opvolgende rhomboide antefixen zijn versierd. Het zijn vooral deze antefixen, kennelijk onafgewerkt gebleven, die het typisch karakter der ruïne aangeven. Wij vinden ze nagenoeg gelijk,

---

voor de poera Bĕsakih op Bali (groot, vijfvoudig, rijks-zuiveringsoffer), waarbij zeven pĕdanda's en één sĕnggoehoe offerden. De godenzetels waren aldus opgesteld: één groote in het midden, bediend door drie pĕdanda's, en voorts in elke windstreek één, *doch allen gekeerd naar de middelste*, welke laatste *naar het Westen* gekeerd was. Deze treffende overeenkomst der opstelling is zeker meer dan een toevalligheid, aangezien dit *pantjabalikrama* als *grondreinigingsoffer dienst doet, dus gelijkwaardig is aan het bhūmiçuddhi uit de bijzettingsceremoniën van de Nāgarakṛtāgama*. Het verband met onze tjaṇḍi B wordt in het ondervolgende duidelijk.

[1]) *Monographie* plaat 60. Zie thans nog Dr. J. F. STUTTERHEIM, *De teekeningen van Javaansche oudheden* enz. Leiden 1933, waar de betrouwbaarheid van Biks teekeningen wordt aangetoond.

doch in nòg iets gerekter vorm, aan de tjaṇḍi Sawĕntar [1]), terwijl de snelle opeenvolging van de lijsten, welke de antefixen dragen, ons denken doet aan de kop van het jaartaltempeltje van Panataran [2]).

Naar Panataran worden wij voorts verwezen door den vorm der pareltressen, welke bijkans alle beelden van tempel B. versieren — men vindt ze bijzonder fraai aan de beide rākṣasa's voor den hoofdtempel, dateerende uit 1347 [3]). Doch ook andere beelden uit de vroegmajapahitsche periode dragen deze pareltressen in genoemden vorm, waaronder het beeld van Tribhuwanā uit Rimbi in rijkdom de kroon spant [4]).

Sprekende van het ornament der beelden kunnen we dan nog een ander kenmerk aanwijzen, hetwelk ongetwijfeld naar de periode van Majapahit en niet naar die van het eigenlijk rijk van Singhasāri verwijst. Zoowel de Pārwatī als de Bhairawa — en waarschijnlijk ook de Kārtikeya, te oordeelen naar de voor dit ornamentstuk uitgespaarde steenmassa — dragen een *vijf*voudige parel-upawītā. Gaan wij daarbij eens na, wat de kennelijk als Singhasāri-beelden te boek staande bijzettingsfiguren vertoonen, dan zien wij dat de leidsche Prajñāpāramitā een *drie*voudig [5]), de Mahādewa van Kiḍal [6]), de Amoghapāça van Djago [7]) en de Ardhanārī van Berlijn [8]) eveneens een drievoudig snoer dragen. Zoodra komen wij echter niet op het terrein van Majapahit of het wordt anders.

De wiṣṇuitische Harihara van Simping en zijn beide op hetzelfde stuk afgebeelde vrouwen van lager rang dragen een *vier*voudige parel-upawītā [9]); zijne hoofdechtgenoote

---

[1]) O.V. 1922: 118 vlgg., figuur 2 vlgg. en plaat IV.
[2]) *Cultuurgeschiedenis van Java in beeld*, figuur 112.
[3]) KROM, *Inleiding*[2] III: plaat 84 en O. R. 1903: plaat 31.
[4]) *Cultuurgeschiedenis van Java in beeld*, figuur 106.
[5]) *Monographie* plaat 76-78.
[6]) *Bijdragen* 89 (1932) t.o. pag. 123.
[7]) *Djago-monographie* plaat 19, 19a, 19b.
[8]) T. B. G. LXXII (1932) t.o. pag. 716.
[9]) *Cultuurgeschiedenis* enz. figuur 105.

echter, afgebeeld in de Pārwatī van Rimbi, draagt een *vijf*voudig snoer, welk snoer ook door enkele andere, kennelijk als majapahitsch te beschouwen figuren wordt gedragen [1]). Tevergeefs zoeken wij bij de overige oudere beelden naar datzelfde kenmerk, dat, indien ik mij niet al te zeer vergis, voor de verdere identificatie der nog onbekende vorstenbeelden van groote beteekenis zal blijken te zijn en dat oogenschijnlijk in het aantal zijner snoeren de aanduiding van des dragers rang bevat.

Daarbij kunnen wij dan nog het feit voegen, dat de Pārwatī haar lotusvegetatie uit de bekende majapahitsche potten laat ontspruiten, mogen deze dan ook van klein formaat zijn. Een formaat overigens, dat wij precies zoo aantreffen bij de boven reeds vergeleken rākṣasa's van Panataran (stichting der Regentes in 1347) [2]) en aan het Tṛṇawingdu-beeld, dat uit 1351 zou kunnen dateeren.

Op grond nu van bovenstaande gegevens is het reeds als zeker aan te nemen, dat de groep niet tot de periode van Singhasāri behoort, doch tot die van Majapahit.

Kunnen wij onze dateering nog nader preciseeren? Ik geloof van wel.

Genoemde kleine potjes der lotusvegetatie zijn namelijk zeer zeldzaam en komen slechts in de drie genoemde gevallen voor, nl. bij ons beeld, bij de rākṣasa's van Panataran uit 1347 en bij de Tṛṇawingdu-figuur uit 1351 (stichting van Gajah Mada). Daarentegen zijn de grootere, hooge potten zeer talrijk en schijnen zij het meer gebruikelijke type vertegenwoordigd te hebben. Ondersteund als dit verschijnsel wordt door de overige punten van aanraking, die wij met Panataran konden constateeren, geloof ik dat het ons ten volle recht geeft het hoofdbeeld van tjaṇḍi B te dateeren in den eigenlijken bloeitijd van Majapahit. Uitgaande van de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat wij hier een bijzettingsbeeld voor ons hebben,

[1]) Ibidem figuur 106.

[2]) Althans bij twee hunner; de andere hebben namelijk een lotusvegetatie zonder potten. Naderhand hoop ik hierop nog terug te komen.

komen dan slechts twee figuren in aanmerking, nl. de Regentes en hare zuster Wijayadewī. Reeds het feit echter, dat de laatste vorstin van Daha en hare echtgenoot vorst van Wĕngkĕr was, maakt het onwaarschijnlijk, dat zij in dit singhasārische beeld zou zijn vertegenwoordigd. Anders is dat met de reeds door Moens met ons beeld in verband gebrachte Regentes, wier gemaal koning van Singhasāri was en zijn echtgenoote overleefde. Een afzonderlijke bijzetting van zijn echtgenoote, tevens vorstin van Majapahit, *in zijn eigen domein*, is niets verwonderlijks, ook al kennen wij een andere bijzetting van de Regentes te Panggih. Straks zullen wij zien, dat ik meen van deze daad van devotie voor zijne hooge echtgenoote ook nog een meer tastbare aanwijzing aan het beeld zelve te mogen veronderstellen [1]).

Wie zijn dan echter de andere figuren? Want voor zinlooze toevoegingen zullen wij die toch wel niet mogen verslijten.

Het valt dan al dadelijk op, dat een der acolyten, de Bhairawa, een absolute copie is van den grooten Bhairawa, die blijkens zijn vijfvoudige parel-upawītā een mahārāja, doch door het ontbreken van lotussen een buitenstaander blijkt te zijn. Een buitenstaander, doch blijkbaar van zeer hooge positie; een koning, niet behoorende tot de dynastie. Nu doen zich hier twee mogelijkheden voor.

In de eerste plaats voldoet aan de gestelde voorwaarden de gemaal van Tribhuwanottunggadewī, Kṛtawardhana,

---

[1]) De Rājapatnī (of een harer zusters) komt niet in aanmerking, aangezien haar bijzettingsbeeld te Bajalangoe door een lotusvegetatie-zonder-potten wordt gekenmerkt; zij was, met hare zusters, inderdaad van herkomst een prinses uit de singhasārische dynastie. Op de consequentie van dit verschijnsel, nl. dat het beeld van tjaṇḍi Rimbi onmogelijk een van Kṛtarājasa's echtgenooten kan voorstellen, althans geen dochter van Kṛtanagara, hoop ik elders terug te kunnen komen. Hier breng ik nog in herinnering, dat Moens in T. B. G. LVIII : 519 tot de overtuiging kwam, dat ons beeld met een boek zou getooid geweest zijn (en een çangkha). Dit heb ik ter plaatse echter niet bevestigd kunnen zien; de restanten dier attributen zijn zoo gering, dat naar mijn meening het trekken van conclusies uit hun vorm, zooals de schrijver op pag. 519 noot doet, niet raadzaam is. Zij kunnen evengoed van andere attributen afkomstig zijn.

die, hoewel een buitenstaander, door zijn huwelijk tot koning van Singhasāri geworden was. Voegen wij daarbij het feit, dat de inscriptie op het beeld met cakracakra begon en Kṛtawardhana's kleine naam Cakradhara of Cakreçwara luidde, dan wordt een gelijkstelling wel zeer verleidelijk.

Toch zijn er redenen — welke ik later ter sprake wil brengen — om een andere vorstelijke figuur uit den tijd der Regentes in aanmerking te brengen en wel Ādityawarman. Zooals men weet, was deze een mahārāja doch tevens weten wij door een zijner oorkonden dat hij de Bhairawa-wijding moet hebben ontvangen. Hij *was* dus Bhairawa. Ook zien wij hem in zijn jeugd aan het hof van de Regentes en pareert hij op een harer oorkonden onder de hoogsten in den lande [1]).

Voorloopig zou ik dus eer Ādityawarman dan Kṛtawardhana in aanmerking willen doen komen. Straks zullen wij in de gelegenheid zijn onze keuze nader te bepalen.

Wie echter zijn de overige acolyten?

Om dit vast te kunnen stellen dien ik den lezer te herinneren aan mijn elders neergeschreven opmerkingen in verband met de beteekenis der groepen van bijzettingsfiguren, welke wij op Bali los, op Java meestal in de diverse vertrekken der tjaṇḍi's aantreffen [2]). Ik veronderstelde daar dat een groep van een Mahādewa, een of meer Pārwatī's, een Guru, Gaṇeça en Nandi respectievelijk de bijzettingsfiguren zou bevatten voor den vorst, zijn gemalinnen, den hofkapelaan, den patih en senāpati. Dat deze personen in de Kraton een uitzonderlijke positie innamen blijkt reeds hieruit, dat zij (of de meesten van hen) reeds in het oude Indië tot de saptaratnāni worden gerekend, de glans en glorie van het vorstendom uitmaken.

Welke zouden dan hier de passende figuren kunnen zijn? Laten wij trachten stuk voor stuk de beschikbare gegevens neer te schrijven.

---

[1]) Namelijk die van Prapañcasārapura (O. J. O. LXXXIV). Zie KROM, *Geschiedenis*[2] pag. 400.

[2]) *Bijdragen* 90 (1933): Oudheidkundige aanteekening XXXII en XXXV. Zie de afwijkende meening van MOENS in T. B. G. LXXIII: 143.

1. Dat het hoofdbeeld Pārwatī, de bekende Regentes, Tribhūwanottunggadewī Jayawiṣṇuwardhanī zou kunnen voorstellen, zagen wij reeds.

2. Ook namen wij voorloopig aan, dat de Bhairawa Ādityawarman zou zijn, dan wel de echtgenoot van de Regentes, Kṛtawardhana, alias Cakradhara.

3. Volgt de Guru van het stel. Mogen wij hierbij denken aan de hoofdpersoon van de oorkonde bekend als die van Prapañcasārapura, uitgevaardigd door de persoon, die het hoofdbeeld van onze groep uitmaakt, de Regentes? [1]) Uit deze oorkonde toch blijkt dat zij een stichting deed ten behoeve van een zekeren pāduka çrī Brahmārāja, die uit enkele plaatsen in de Nāgarakṛtāgama blijkt te zijn het Hoofd van de çiwaitische brahmanen en den zeer hoogen titel ḍang hyang voert [2]); het komt mij voor dat zulk een stichting wel niet voor een brahmaan van gewonen afkomst gedaan zal zijn (de geheele koninklijke familie neemt er aan deel) doch dat wij een sterken band tusschen dezen Brahmārāja en de vorstin mogen aannemen. Hoewel natuurlijk een en ander daarvoor strikt genomen geen bewijs vormt, geloof ik toch dat wij de in deze coincidentie gelegen aanwijzingen niet mogen veronachtzamen en de mogelijkheid openlaten dat inderdaad in de *guru*-figuur een toespeling op of een afbeelding van een hoogsten *guru* der koningin, Brahmārāja genaamd, kan schuilen.

4. Dat de Gaṇeça den patih, in dit geval dan den beroemden Gajah Mada zou voorstellen, aan wien de Regentes de grootheid van haar rijk te danken had, is natuurlijk nog veel minder te bewijzen dan het voorgaande. Vooral hier doet zich de ontstentenis van het afzonderlijke beeld ernstig gevoelen, doordat wij niet over details kunnen beschikken, die de zeer kleine acolyt ons niet kan verschaffen.

5. Evenmin is het meer dan een gissing, als wij bij de figuur van Kārtikeya, den aanvoerder der hemelsche troepen,

---

[1]) O. J. O. LXXXIV en KROM, *Geschiedenis*[2] pag. 400.

[2]) *Nāgarakṛtāgama* zang 12 : 1 en 83 : 3.

denken aan Lĕmbu Nāla, die, in samenwerking met Gajah Mada, de grondslagen legde voor Majapahits gezag en die in de Nāgarakṛtāgama onder diens opvolgers, voorzien van den titel tumanggung, geprezen wordt om zijn veroveringen [1]).

Niettemin dienen wij na te gaan of de bedoelde personen alle in den tijd van het beeld gestorven waren, zoodat zij überhaupt in aanmerking konden komen voor een neven-bijzetting tegelijk met hun vorstin.

Daarvoor moeten wij eerst den datum van het hoofdbeeld nader bepalen. Ligt er in mijn bovengegeven gissing waarheid opgesloten, dan komt de periode onmiddellijk na den dood der Regentes in aanmerking. Zooals men weet stierf deze in 1372 — kan, zoo vraag ik mij af, de onvoltooidheid van zoovele onderdeelen der groep hebben samengehangen met het feit, dat haar çrāddha eerst in 1384 [2]) zou kunnen hebben plaats gehad, zoodat er nog maar vijf jaren van Ayam Wuruks regeering overbleven om het beeld en de tjaṇḍi te vervaardigen? Vijf jaren lijken mij voor een dergelijk monument een korte tijd; hierdoor zouden dan de na Ayam Wuruks dood beginnende moeilijkheden met de erfopvolging aan de volledige afwerking, misschien zelfs de wijding van een en ander hebben in den weg gestaan.

Van den Brahmārāja weten wij slechts dat hij in 1365 nog moet geleefd hebben.

Gajah Mada stierf, zooals men weet in 1364.

Nu doet zich echter een moeilijkheid voor met een der beide personen, welke wij voor den Bhairawa in aanmerking deden komen. Kṛtawardhana stierf namelijk in 1386, dus veertien jaren na de Regentes; hierdoor vervalt deze per-

[1]) *Nāgarakṛtāgama* zang 36 : 2 en 72 : 2. Zie ook KROM in T. B. G. LIII (1911) : 423 vlgg. Ik vestig er hier de aandacht op, dat zoowel Brahmārāja als Gajah Mada en Nāla door hun vorsten met de schenking van een dharma werden geëerd.

[2]) Naar analogie van de 12 jaren, die verliepen tusschen den dood der Rājapatnī en hare bijzetting; vgl. nog het *mwang anglampahi dwadaçawarṣa çrāddha sampūrṇa çri paduka bhaṭāra ring dahanapura* van O. J. O. XCIV en XCV.

soon geheel. Adityawarmans sterfdatum kennen wij niet. Wel wordt als laatste jaar van zijne gedateerde oorkonden opgegeven 1375 (1297 çaka) hetgeen in ons geval ook deze persoon zou uitsluiten. In ben echter van meening dat deze datum niet juist kan zijn. Kern leest hem van de inscriptie te Soeroaso als *bhuh, karṇa, nawa, darçana* en vertaalt; aarde, oor, negen, philosophisch stelsel [1]). *Darçana* beteekent echter in eerste instantie „oog"; waarom Kern aan de afgeleide beteekenis de voorkeur schonk is mij niet duidelijk. Als wij echter bedenken dat „oog" in zeer vele oudjavaansche jaartallen voor 2 staat, dan ligt het naar mijn meening meer voor de hand te vertalen met: „aarde, oor, negen, oog" = 1292 çaka = 1370 A.D. Hierdoor valt Ādityawarmans laatste gedateerde inscriptie dus nog twee jaren vóór den dood der Regentes. Zien wij dan voorts wat de bedoelde inscriptie naar de meening van Moens inhoudt, dan lijkt mij zulk een plechtigheid, de hoogste wijding als *Bhairawa* op een lijkenveld en gepaard met menschenoffers enz. iets, wat men als een voorbereiding tot den dood kan opvatten [2]).

Van Nāla's dood, ten slotte, weten wij niets.

Blijven nog de beide staande figuren onder aan het hoofdbeeld, blijkens hunne sĕmbah op te vatten als levende adoranten. Ook hiervoor is een keuze mogelijk, al is er slechts één ding, dat deze bepalen kan. Zien wij namelijk dat beide figuren voorzien zijn van een volledigen koningskroon en groot ornaat, dan moeten wij twee koningen veronderstellen, blijkens het geringe verschil in grootte ongeveer gelijk in rang.

Wie anders kunnen daarvoor in aanmerking komen dan zoon en echtgenoot van de bijgezette vorstin, Rājasanagara en Kṛtawardhana, zooals reeds Moens veronderstelde? Zij toch waren van alle nog levende vorstelijke

[1]) KERN V. G. VI: 259.

[2]) In het door MOENS in T. B. G. LXIV: 558 gegeven lijstje staat voor deze inscriptie abusievelijk 1279 çaka, hetgeen natuurlijk moet zijn 1297 çaka. Op pag. 579 d.a.v. staat het jaartal goed.

personen met den koningsrang, degenen die haar het naast stonden [1]).

Ten slotte wil ik nog, teneinde het verwijt te ontgaan naar willekeur beelden uit den voorraad bij het onderzoek te hebben betrokken, er de aandacht op vestigen, dat het hier slechts gaan kan om die beelden, welke door hunne afmetingen als nevenbeelden voor ons hoofdbeeld van 215 cm in aanmerking kunnen komen. Daarenboven kunnen andere overwegingen ertoe leiden beelden als de leidsche Prajñāpāramitā en haar singasarisch evenbeeld naar een andere periode te verwijzen. In de eerste plaats doet dit de lotusvegetatie zonder potten bij het eerstgenoemde beeld, dat daarenboven door het gebezigde materiaal eer bij de ruïne van tjaṇḍi E thuishoort en door haar drievoudig parelsnoer in de singhasārische periode wordt geplaatst. Het ornament en de stijl van het tweede beeld maken eveneens een dateering daarvan in Majapahits bloeitijd hoogst onwaarschijnlijk.

Dan de beide merkwaardige, elk door naakte figuurtjes geflankeerde staande beelden, waarvan het gave exemplaar in het museum te Leiden, het geschondene te Batavia staat (Rouffaer kende het eerste blijkbaar niet). Paarlsnoer, stijl en lotusvegetatie plaatsen beide in een oudere periode [2]).

---

[1]) MOENS laat in T. B. G. LVIII : 519 Rājasanagara nog niet aan de regeering zijn. Opvallend zijn de zuid-indische gelaatstrekken van deze personen. Men lette op de breede, vierkante onderkaak en de volle, lange, onjavaansche neus. Vergelijk b. v. het zuid-indische Kārtikeya-beedje bij WITH, *Java*[1] plaat 158 (in de tweede editie weggelaten). Verbinding met Zuid-Indië wordt voor den tijd van Rājasanagara door Nāgarakṛtāgama zang 93 bewezen. Dat zulke verbindingen ook invloed op de overigens reeds een eigen traditie gevormd hebbende javaansche kunst kunnen gehad hebben wordt, na hetgeen Dr. BERNET KEMPERS op het 7e congres van het Oostersch Genootschap in Nederland heeft opgemerkt, zeer aannemelijk (zie Verslag van dat congres pag. 40). Zuiver Zuid-Indisch en on-Javaansch is ook hun houding. Zie SCHNITGER, *Acta Orientalia* XII : 133.

[2]) Zie voor de plaatsing van het leidsche beeld in Singasari nog SCHNITGER in *Bijdragen* 89 (1932) : 251 vlgg., waar het ook is afgebeeld en voorts *Monographie* plaat 73. Met Schnitgers gissing kan ik mij zeer wel vereenigen.

Blijven de bekende ṛṣi-figuren van Tṛṇawingdu en Marīci [1]).

Het ligt voor de hand om deze in verband te brengen met Gajah Mada's inscriptie van 1351 eenerzijds en den leidschen Brahmā anderzijds. Dezen samenhang verder na te gaan, valt echter buiten het bestek van dit opstel; wel valt het op, dat er aanmerkelijke verschillen zijn in stijl, dat de vorm der kamaṇḍalu's zeer sterk verschilt en dat bij de ṛṣi's wel, bij den Brahmā niet van een lotusvegetatie uit potten sprake is [2]). Ik acht de mogelijkheid dan ook niet uitgeslòten, dat een en ander niet bij elkaar behoort, doch nader onderzoek zal dit moeten uitmaken [3]).

Van de overige aanwezige, opgegraven of weggesleepte beeldwerken kan slechts gezegd worden, dat hunne afmetingen hen niet in aanmerking doen komen voor een plaatsing als nevenbeeld van den eersten rang in of bij tjaṇḍi B [4]). Voorzoover deze dat wel doen, verzet zich echter de stijl dier beelden tegen een samenhang.

---

[1]) *Monographie* 91 vlgg. (Rouffaer).

[2]) Ik herinner hier aan mijne opmerking omtrent het voorkomen van een lotusvegetatie *met* en een *zonder* potten aan de overigens gelijktijdige rākṣasa's van Panataran. Moeten wij dit verschijnsel zoo opvatten, dat de eene vanwege de vorstin van Majapahit werd gewijd (de Regentes) en de andere vanwege haar gemaal, den vorst van Singhasāri?

[3]) Volledigheidshalve moet ik hier nog melding maken van het feit, dat ik oorspronkelijk de mogelijkheid overwoog of de kleine zittende figuur rechts boven aan het hoofdbeeld niet eer een Brahmā dan een Guru zou hebben moeten voorstellen; het hoofd is geheel weggebroken, zoodat dit geen uitsluitsel kon geven. In dat geval zouden wij in den door het vijfvoudig parelsnoer als van vorstelijken rang gekenmerkten Brahmā-figuur van Leiden, afkomstig van het Singasari-terrein, diens afzonderlijk nevenbeeld kunnen zien en tevens een letterlijke uitbeelding van den titel van de persoon, die ik thans met den Guru wil verbinden nl. Brahmārāja! Dr. Bosch wees mij erop, dat de aanwezigheid van dezen hoogsten god als acolyt wel niet te verwachten valt; waartegen ik alleen zou kunnen opmerken, dat de Çiwa-bhairawa dan evenmin zou passen, gezien dat deze Pārwatī's Heer en gemaal is. En deze figuur komt wèl als acolyt voor. De afmeting van dezen Brahmā telt ongeveer 190 cm en zou dus goed kloppen. Niettemin lijkt mij de mogelijkheid zoo gering, dat ik haar niet als werkhypothese zou willen opperen.

[4]) Tot deze waarlooze beelden behoort het geheimzinnige zittende vrouwenbeeld zonder hoofd, door Bik op den rand van de ruïne B aan-

Resumeeren wij thans de conclusies en hypothesen, waartoe wij kwamen:

A. *Conclusies.*

1. Het is onaanvaardbaar, dat de singasarische Bhairawa, thans te Leiden, in tjaṇḍi A (torentempel) zou hebben gestaan.

2. Ten rechte behoort deze tot een groep van beelden, welke de maṇḍala vormden van een hoofdbeeld, dat eenmaal in tjaṇḍi B was opgesteld.

3. Dit hoofdbeeld was de door Bik en anderen op de ruïne van deze tjaṇḍi aangetroffen Pārwatī, voorzien van hare maṇḍala tegen het achterstuk.

4. Deze maṇḍala bestond uit een Guru, een Kārtikeya. een Gaṇeça en een Bhairawa.

5. De mogelijkheid dient theoretisch te worden opengelaten, dat nog twee figuren tot deze maṇḍala behoorden, hoewel deze mogelijkheid uiterst gering moet geacht en verwaarloosd kan worden.

6. Van een buddhistisch karakter der groep blijkt niets [1]).

7. Zij was een tijdgenoot van Panatarans hoofdtempel.

B. *Hypothesen.*

1. Het afzonderlijke beeld, behoorende bij den acolyt-Kārtikeya, zou kunnen zijn het in 1904 bij tjaṇḍi B opgegraven, onafgewerkte beeld no. 758.

2. Tjaṇḍi B geleek in opzet Panatarans hoofdtempel.

---

getroffen en door Rouffaer ten onrechte met den thans te Malang staanden Brahmā vereenzelvigd (zie *Monographie* pag. 2 noot 4). Onder de thans op het terrein aanwezige vrouwenbeelden, die zitten en geen hoofd hebben, is er geen, dat door de afmetingen in aanmerking komt voor nevenbeeld in onze groep.

[1]) Dat dit ook het geval is met den torentempel, bleek boven. Tevens breng ik in herinnering, dat ik in Oudheidkundige aanteekening XLIII tot de slotsom kwam, dat ook het andere beeld met een Bhairawa te Singasari niet buddhistisch behoeft te wezen; dit in tegenstelling tot hetgeen BOSCH in O. V. 1928: 31 opmerkte. Voor het door Moens aangenomen sterke buddhistische karakter van Singasari kon ik, met uitzondering van de veel oudere Prajñāpāramitā's, geen bewijzen vinden.

3. Het hoofdbeeld stelde voor de Regentes, die in 1372 stierf.

4. De nevenbeelden zouden kunnen voorstellen haar guru Brahmārāja (Guru), haar patih Gajah Mada (Gaṇeça), haar senāpati Nāla (Kārtikeya) en haar wṛdhamantri Ādityawarman (Bhairawa).

5. De beide adoranten aan de voeten van het hoofdbeeld zouden kunnen zijn haar echtgenoot Kṛtawardhana en haar zoon Rājasanagara.

6. Het onafgewerkt zijn van enkele onderdeelen van de groep zou zijn oorzaak kunnen hebben in de opvolgingsmoeilijkheden na het overlijden van Rājasanagara.

Jogjakarta, November 1933.

Rechtsgeleerd bedrijf in de buiten-comptoiren

door

Mr. J. VAN KAN

HOOFDSTUK IV

RECHTSWETENSCHAP.

§ 1. VORMING VAN BOEKERIJEN.

Behoefte. — Als zoovelen in geestelijke verlegenheid hebben ook de rechtsprekende kooplieden der buitencomptoiren zich met vertrouwen tot de boeken gewend.

De geschriften der vaderlandsche rechtsgeleerden van erkend gezag schenen voor de oplossing van de netelige vragen, door de rechtspraak gesteld, zóo bij uitstek schoone belofte in te houden, dat het zoeken in die richting niet kon uitblijven. Maar rechtsgeleerde geschriften behoorden niet tot de gebruikelijke uitrusting van Oostinjevaarders. Aan de raadpleging van de boeken moest dan de aanschaffing voorafgaan. Zoo zien we in den loop der achttiende eeuw in verschillende veraf gelegen oorden de behoefte ontstaan aan de vorming van boekerijen ten gebruike van de dienaren der gerechtigheid.

Jaffnapatnam. — De eerste aandrang, welks sporen konden worden weergevonden, is uitgegaan van Hendrik Zwaardecroon in de *Instructie*, die hij als commandeur van Jaffnapatnam voor zijn Politieken Raad achterliet, toen hij, in 1697, met eene tijdelijke zending naar het vasteland van India werd belast. Hij klaagt, „dat hier geene regtboeken bij de Kamer (van Justitie) berusten" en aangezien „de minste leeden daervan particulier sijn voorsien", beveelt hij aan, den Gouverneur en Raad van Colombo te verzoeken, „met sodanige boeken g'assisteerd te worden als deselve oordeelen

dienstig te wesen" [1]). Die eerste poging schijnt aanstonds tot het gewenscht gevolg te hebben geleid. Althans leest men in de *Notities*, waarin de Gouverneur van Ceilon Gerrit de Heere zijne beslissingen naar aanleiding van Zwaardecroon's aanbevelingen neerschreef: „Rechtsboeken zijn er verscheiden, zo mij voorstaet, tot Colombo in voorraed en daarvan zal voor den Kamer van Justitie per naaste eenige overgesonden worden" [2]).

Tot steun van zijn denkbeeld beriep Zwaardecroon zich op het bestaan van rechtsgeleerde boekerijen of boekerijtjes elders: „gelijk op andere plaatsen in gebruik is". Men mag betwijfelen of die „andere plaatsen" er omstreeks 1700 vele waren. Vermoedelijk had de bestuurder van het Ceilonsch Noordercommandement Colombo en Batavia op het oog. Zeker, in de twee groote Compagniescentra waren de gerechten van de vooraanstaande vaderlandsche schrijvers voorzien en wellicht waren zij in enkele comptoiren als Ambon en Makassar daarvan niet geheel verstoken. Maar het meerendeel der buitenposten dankt eerst aan de opwekking, welke van de achttiende eeuw is uitgegaan tot het bijeenbrengen van een boekenschat, de aanschaffing van voor de rechtspraak nuttige geschriften. Toen de Bewindhebbers in het moederland zich met de aangelegenheid gingen bemoeien naar aanleiding van éene klacht, die tot hen was gekomen — waarover hierna —, begrepen zij aanstonds, dat de kwestie algemeen moest worden gesteld, niet voor den klager alleen, doch ook voor „de andere buijtencomptoiren" [3]). En weldra kwamen de klachten en verzuchtingen ook van elders.

Malaka. – Het geval, dat de aandacht van Heeren Zeventien had gewekt, had zich te Malaka voorgedaan, vóor 1720. Door de Meesters vermaand ter zake van eenige onregelmatigheden, in de uitoefening van de rechtspraak gepleegd, had de Politieke Raad van het schiereiland te zijner verontschuldiging aangevoerd, dat „geen regtsgeleerde boeken bij het comptoir berusten, met versoek, dat

[1]) *Memorie van overgave Hendrik Zwaardecroon* (Jaffnapatnam 1697) Government Archives Colombo, 2284 D, bl. 141.

[2]) T.a.p., bl. 139 in margine.

[3]) *Aankomende patriasche missive van 17 Juli 1722*, bundel 1722-1723, bl. 86-87.

in het aanstaande daarin mogte werden voorzien"[1]). Het denkbeeld vond aanstonds bijval en heeft aanleiding gegeven tot het voeren van eene briefwisseling tusschen het Opperbestuur en den Raad van Justitie te Batavia [2]).

Malabar. — Behoefte aan rechtsgeleerde werken was ook gevoeld ter Kuste Malabar, waar het college voor de justitie onder het bewind van Stein van Gollenesse (1734-1742) van „goede boeken" werd voorzien [3]). Bijzonderheden daaromtrent worden echter niet vermeld.

Bengalen. — Vooral in Bengalen heeft het vraagstuk der vorming van eene juridische boekerij voorwerp van gezette overweging uitgemaakt.

In 1744 ontwierp de aftredende directeur Jan Albert Sichterman een uitgewerkt plan voor de samenbrenging en het beheer van de toonaangevende werken ten behoeve van den Justitiëelen Raad van Fort Gustavus. De boekenkast zal door de Compagnie worden bekostigd en ondergebracht „in een der kamers van des presidents huijs". Het beheer wordt opgedragen aan den secretaris van justitie, die voor dat beheer verantwoordelijk is. Daartoe zal hem door zijn voorganger een „behoorlijke inventaris" worden ter hand gesteld. Uitleening aan de leden van het college of aan den fiscaal zal alleen geschieden tegen afgifte van „een behoorlijk getekende recipisse ter zijner (des leeners) verantwoording". Daartegenover zal de secretaris van justitie voor de richtige bewaring aansprakelijk zijn, „welke bediende oversulx, in plaats van degeene (boeken) die vermist mogten werden, zoude verpligt wesen andere even wèl geconditioneert te besorgen" en bij onmogelijkheid daarvan „het kostende van dien vergoeden". De aanschaffingsfondsen worden uit twee

[1]) Onder dagteekening 23 October 1720. De inhoud van den brief is weergegeven in de in de vorige noot vermelde *aankomende patriasche missive*, bl. 85.

[2]) Zie mr. J. van Kan, *Uit de rechtsgeschiedenis der Compagnie*, I, Batavia 1930, bl. 29-30.

[3]) *Memorie van overgave Julius Valentijn Stein van Gollenesse* (Malabar 1743), *Selections from the records of the Madras Government, Dutch records* no. 1, Madras 1908, bl. 25.

bronnen verkregen. In de eerste plaats zal eene „dragelijke boete" om daaruit „een bibliotheecq van allerhande Nederduijtse regtsgeleerde boeken te kopen" worden opgelegd aan de leden, die ter Raadszitting „niet precies op het aangesegde uur in de vergadering komen" of „buijten wettige redenen absent bleven", zoomede aan hen, die „op hun versoek van dese of geene commissie, die het haar beurt was waar te nemen .., g'excuseert wierden". Mocht het aldus saamgebracht fonds „niet suffisant bevonden" worden, dan zal eene verplichte bijdrage hetzij in natura hetzij in geld ten bate van de boekerij worden geheven van de nieuw optredende rechters, te bepalen naar hun burgerlijken rang. Een nieuwe president zal gehouden zijn, „ses wel ingebondene Nederduijtse regtsgeleerde boeken van autheurs, die nog in de bibliotheecq niet waren .., te fourneeren", een koopman of kapitein-luitenant vier, een luitenant of onderkoopman twee stuks, „dan wel het bedragen van dien naar taxatie van den raad tot dien inkoop" [1]).

Kort na zijn vertrek in het voorjaar 1744 is Sichterman's plan voorgelegd aan den Raad van Politie, die in beginsel zijne goedkeuring er aan hechtte, doch de tenuitvoerlegging opschortte en inmiddels om instructies naar Batavia schreef, in de verwachting, dat de Hooge Regeering de boekenzending zou bezorgen. Niet alleen bleek die hoop voorshands ijdel, doch er kwam zelfs in het geheel geen antwoord van Van Imhoff en zijne Tafel. Zoo bleef Sichterman's denkbeeld onuitgevoerd sluimeren, totdat het elf jaar later wederom werd gewekt. In October 1755 besloot de Justitiëele Raad van Bengalen, met de voorkennis van den tot vertrek gereed staanden directeur, doch zonder de bewilliging van hooger gezag te vragen, tot de instelling van het boekenfonds en het treffen van de daarmede samenhangende maatregelen. Doch — zoo zegt Taillefert, aan wiens memorie van overgave de hier medegedeelde bijzonderheden zyn ontleend — „de boetens [werden] zo laag gesteld, dat er misschien wel een halve eeuw zal verlopen eer men een passable verzameling gemaakt heeft" [2]).

---

[1]) *Memorie van overgave Jan. Albert Sichterman* (Bengalen 1744), Landsarchief *Buitenland* 84, bl. 83-84.

[2]) *Memorie van overgave Louis Taillefert* (Bengalen 1755), *Buitenland* 89, bl. 153.

Regeeringsbemoeiing ten behoeve van allen. — Inmiddels had de uit Bengalen uitgeoefende aandrang de boekenkwestie der buitencomptoiren op het tapijt gebracht.

Het eerst in 1745, toen, onder Van Imhoff, de middelen om de gebreken der rechtspraak in de buitenposten te verhelpen de aandacht wekten. Bij die gelegenheid bepleitte mr. Reinier Stapel, president van den Raad van Justitie en als zoodanig buitengewoon lid der Regeering, ter vergadering van 6 Augustus het denkbeeld, tot de rechtsprekende Compagniesdienaren de aansporing te richten, zich de „gemeenste autheuren, die over de manier van procederen, zoo in het civiele als crimineele, hebben geschreven", eigen te maken. En hij noemde Van Alphen's *Papegay*, Van Leeuwen's *Manier van procedeeren*, Merula's gelijknamig werk en Vroman's *De foro competenti* [1]). Vermoedelijk was aan dit denkbeeld niet vreemd de kort te voren uit Fort Gustavus gedane aanvraag om juridische werken. De Hooge Tafel, verwikkeld in eene levendige bespreking van eene competentie-aangelegenheid, waarmede Stapel's voorstel verband hield, schonk aan het voorstel geen aandacht [2]).

Ruim tien jaren later werd, na de lezing van Taillefert's memorie van overgave, door Mossel en zijne Raden het vraagstuk van het „gebrek van goede boeken, over de practijcq der regten handelende", opnieuw aan de orde gesteld. Ditmaal werd, bij resolutie van 28 Juni 1756, besloten, „een lijst te doen formeeren van welke Nederduijtse regtsgeleerde boeken als men bekomen kan en vermeenen sal, ten dienste der respectieve regters en officieren des geregts te zullen kunnen strecken, om vervolgens na de respectieve comptoiren, speciaal daar zulks het noodigste sal wesen, gesonden te werden" [3]).

Zoo heeft dus de klacht van Bengalen het denkbeeld der voorziening voor allen gewekt. Vermoed mag worden, dat de zendingen, waartoe thans besloten werd, inderdaad hebben plaats gehad. Wanneer eenigen tijd later, in 1758, Roelof Blok te Makassar zijn

---

[1]) Dr. F. W. Stapel, *Bijdragen tot de geschiedenis der rechtspraak bij de Vereenigde Oostindische Compagnie*, in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, deel 90 (1933), bl. 130-131.

[2]) *Res. van G.-G. en RR. van 6 Aug. 1745*, bundel 1745, bl. 377-381.

[3]) Bundel 1756, II, bl. 370-371.

vertrouwen uitspreekt, dat de rechtscolleges in staat zullen zijn aan de moeilijkheden der hun opgelegde taak het hoofd te bieden met behulp van eenige „weijnige Neederduijtsche rechtsgeleerde boecken" [1]), dan bedient hij zich van de zegswijze der zooeven vermelde resolutie, welke, naar vast gebruik, wel zal zijn herhaald in den Regeeringsbrief, die tot uitvoering van de resolutie naar Makassar geschreven is. Het is echter niet gelukt, den Regeeringsbrief naar Makassar, evenmin als met andere comptoiren over de aangelegenheid gevoerde briefwisseling, in het Landsarchief weer te vinden.

Overigens waren ook tevoren reeds dergelijke zendingen van wege de Hooge Regeering bezorgd. Wellicht heeft de Malaksche boekenkwestie, waarin Heeren Zeventien gemengd geweest waren door toezending uit het moederland of Batavia hare oplossing gekregen. Eén voorbeeld is met zekerheid bekend. Toen, in 1744, zooals hiervóór verhaald is, de Politieke Raad van Fort Gustavus om juridische werken aanklopte bij de Hooge Tafel, beriep het college zich op het precedent eener soortgelijke voorziening, ten aanzien van Soeratte getroffen [2]). Ook later hebben zulke zendingen, naar men op goeden grond gissen mag, plaats gehad. In het Landsarchief berust althans een document, waaruit blijkt, dat de Raad van Justitie te Makassar in 1777 eene partij rechtsgeleerde werken uit Batavia heeft opgevraagd [3]).

§ 2. BRONNEN VAN GEGEVENS.

Stand der bronnen. — Zoo waren allengs in de hoofdplaatsen van gouvernementen en directies rechtsgeleerde boekerijtjes ten behoeve van de rechtspraak gegroeid. Daarbij komt, dat zich ook in het privaat bezit van Compagniesdienaren boeken, ook juridische boeken bevonden, welke zich vermoedelijk grootendeels ter plaatse van veiling tot veiling voortsleepten. Daaromtrent staan ons

[1]) Zie hiervóor, bl. 256.

[2]) *Memorie van overgave Louis Taillefert,* hiervóor aangehaald, bl. 153.

[3]) Hierna vermeld, bl. 484, n. 4.

slechts uiterste schaarsche gegevens ten dienste, doch zij ontbreken niet geheel.

Is het nu mogelijk, ons van den inhoud en den omvang van dien boekenschat eenige voorstelling te vormen?

Indien de vraag gesteld wordt in de bescheiden afmeting, welke hier wordt in acht genomen, dan is het doenlijk gebleken, haar tot op zekere hoogte bevestigend te beantwoorden. Die hoogte is echter voor verschillende comptoiren verschillend. Zulks hangt niet in de eerste plaats af van de belangrijkheid der nederzettingen, maar van den toevalligen stand der bronnen, waaruit de gegevens worden geput. Zoo konden omtrent de gouvernementen Amboina en Makassar, doch ook omtrent de commandarije Gale, aanwijzingen worden bijeengegaard, waarvan verondersteld mag worden, dat zij hetgeen daar in de achttiende eeuw aan rechtsgeleerde werken aanwezig was eenigermate benaderen. Voor een zevental andere hoofdplaatsen is de oogst zóo schraal, dat slechts een zeker aantal boekdeelen kan worden vermeld, waarvan niet kan worden vermoed, dat zij het afgerond geheel van den aanwezigen boekenschat nabijkomen.

Opsomming van de bronnen. — Naar hunnen aard gerangschikt, zijn de geraadpleegde bescheiden de navolgende.

1. Een drietal in buitencomptoiren opgestelde juridische verhandelingen of wetsontwerpen, waarin verwerkt zijn of verwezen wordt naar ter plaatse aanwezige rechtsgeleerde werken:

de *Compendieuse Aanteekeningen*, te Cochin samengebracht omtrent het jaar 1725 [1]),

het *Ontwerp-wetboek van procesrecht* voor de buitencomptoiren, in 1757 te Soeratte door Louis Taillefert vervaardigd [2]),

het Ambonsch rechtsboekje, bekend onder den naam *Eenige Advisen*, door Hendrik Willem Jahn in 1766 op schrift gesteld [3]).

---

[1]) Zie mr. J. van Kan, *Twee rechtsboekjes uit den tijd der Compagnie*, in *Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan Prof. Mr. Paul Scholten*, Haarlem 1932, bl. 248.

[2]) Zie mr. J. van Kan, *Uit de rechtsgeschiedenis der Compagnie*, I, Batavia 1930, bl. 35 e. v.

[3]) Zie ter plaatse vermeld in n. 1, bl. 254.

2. Een viertal weergevonden boekenlijsten:

een Makassaarsche catalogus, onverhoopt te voorschijn gekomen uit een bundel crimineele processtukken [1]), de *Catalogus der boeken van den koopman Pieter van der Snippe*, gedagteekend 30 Augustus 1727, waarin niet minder dan zeventig genummerde titels worden vermeld, daaronder een twintigtal rechtsgeleerde werken;

eene deel uitmakende van den inventaris der in beslag genomen goederen, toebehoorende aan den directeur van Soeratte Willem Jacob van de Graaff, gedagteekend 22 Juni 1781 [2]),

eene *Register der boeken, chartres en papieren berustende ter secretarij van den Achtbaren Raad van Justitie deezes Kasteels* (Makassar), gedagteekend ultimo Juni 1809 [3]).

Tot dit reeksje behoort ook eene *Lijst van zodanige boeken als er ingevolge qualificatie van den Raad van Justitie te Makassar ten behoeve van de raadkamer thans van Batavia werden g'eijscht*, gedagteekend 25 September 1777 [4]).

3. Voor éen enkel comptoir, dat van het commandement Gale, konden met veel vrucht worden geraadpleegd de in uitmuntenden staat bewaard gebleven Venduboeken. Rechtsgeleerde werken zijn aangetroffen in een tiental boedels, geveild tusschen de jaren 1736 en 1794 [5]).

4. Behouden boekenpartijen uit den Compagniestijd zijn in de tropen uiterst zeldzaam. Voor ons doel kon worden benut eene partij afkomtig van den Raad van Justitie van Bengalen, thans, voor het meerendeel in zeer slechten staat, te Calcutta bewaard [6]). Bovendien bevinden zich te Madras enkele gedrukten, waaronder

---

[1]) Landsarchief, bundel *Makassar* 313/4, bl. 217-219.

[2]) Bombay Government Records, *Foreign Idioms, Records in Dutch*, bundel XIX, nr. 22. Zie mr. J. van Kan, *Compagniesbescheiden*, Batavia 1931, bl. 93, nr. 22.

[3]) Landsarchief, bundel *Makassar* 182, bl. 86. „De boeken der rechtsgeleerden" zijn vermeld bl. 106-107.

[4]) Landsarchief, bundel *Makassar* 303, stuk 2.

[5]) Zie de opsomming hierna, bl. 499.

[6]) In den Bengal Secretariat Record Room.

drie rechtsgeleerde werken [1]), welke zijn verdwaald tusschen de bundels van het Malabaarsch archief.

Zoo is het gelukt, gegevens te verzamelen omtrent den rechtsgeleerden boekenschat van een vijftal hoofdplaatsen Ambon, Makasar, Cochin, Soeratte en Chinsura. Die gegevens betreffen het tijdperk, gelegen tusschen het eerste kwart en het einde der achttiende eeuw, terwijl het vermelde Makassaarsch *Register* weliswaar dagteekent van 1809, niettemin vermoed mag worden in hoofdzaak geschriften op te sommen, welke reeds in den Compagniestijd ter secretarie van den Justitiëelen Raad aanwezig waren. De gegevens hebben ten deele betrekking op van overheidswege aangelegde verzamelingen, ten anderen deele op particulier bezit van Compagniesdienaren, die bij de rechtspraak betrokken waren. Alle te zamen vermogen zij slechts een fragmentarisch beeld van den boekenschat der buitencomptoiren te weerspiegelen.

5. Om die reden is getracht, de schaarschte der verkregen aanwijzingen langs anderen weg aan te vullen. In de Registers der Raden van Justitie wordt namelijk, en wel in hoofdzaak bij de opteekening van den eisch van den fiscaal, naar rechtsgeleerde schrijvers verwezen. Dat middel ter inlichting moet echter met omzichtigheid worden benut, omdat ook de fiscaals der buitencomptoiren begrijpelijkerwijs hebben toegegeven aan de neiging des tijds, rechtsgeleerde en andere schrijvers aan te halen uit de tweede hand naar verwijzingen, die zij zelven bij andere schrijvers aantroffen. Aanhaling in de gerechtelijke stukken bewijst dus geenszins met zekerheid, dat het aangehaald geschrift aanwezig was ter standplaats van den gerechtelijken ambtenaar, die zich van de aanhaling bedient. Weliswaar vond in de afgelegen oorden van het handelsrijk, ten overstaan van de juridisch ongeschoolde mannen van het gerecht, de zucht tot geleerden pronk een minder vruchtbaren voedingsbodem dan te Batavia en te Colombo, niettemin komen onrechtstreeksche aanhalingen voor, somtijds zelfs in grooten getale. In den regel blijken zij echter vrij gemakkelijk onderkenbaar, twijfelachtige gevallen zijn nochtans niet uitgesloten.

---

[1]) *Press list of ancient Dutch records, from 1657 to 1825*, Madras z. j., nrs. 21, 40 en 141.

De langs den geschetsten weg verzamelde aanwijzingen bevestigen en vermeerderen onze kennis van den rechtsgeleerden boekenschat van Ambon en Makassar, gunnen ons bovendien een blik in de boekerijtjes van onderscheidene andere plaatsen, waaromtrent overigens gegevens te eenen male ontbreken.

Benut konden worden:

Voor Makassar: een achttal bundels, voerende het opschrift *Civiele Processen*, afkomstig van den Justitiëelen Raad daar ter plaatse en gedagteekend tusschen de jaren 1745 en 1758, en bovenal eene schier volledige reeks *Crimineele Processtukken*, aanvangende met het jaar 1730 en doorloopende tot het einde van den Compagniestijd [1]).

Voor Ambon: één bundel *Civiele* benevens zes bundels *Crimineele Processtukken*, deel uitmakende van het archief van den Justitiëelen Raad uit het tijdperk gelegen tusschen de jaren 1765 en 1807 [2]).

Voor Banda: een bundel *Justitiëele Stukken 1785-1809* [3]).

Voor Ternate: een bundel *Crimineele Processtukken* 1797 [4]), benevens een bundel *Crimineel Procespapieren* 1807 en 1808 [5]).

Voor Malaka: een *Extract genoomen in Raade van Justitie* (bundel 1711-1771) ten behoeve van den Kerkeraad. De bundel zelf is verloren gegaan, doch het „extract" is afgeschreven in een der banden van het ter plaatse thans nog bewaarde kerkelijk archief en opgenomen in de uittreksels daaruit door dr. R. van Beuningen van Helsdingen in handschrift vervaardigd [6]). De procedure, waarvan hier sprake is, is gevoerd in het jaar 1711;

benevens een bundel *Crimineele Processen* (1789-1795) [7]).

---

[1]) De bundels worden in de volgende § vermeld; zie bl. 488, n. 5 en 6.

[2]) Zie hierna, bl. 496, n. 2 en 3.

[3]) Landsarchief, bundel *Banda* 44.

[4]) Landsarchief, bundel *Ternate* 81/5.

[5]) Landsarchief, *Ternate* 81/3 en 2. Voor deze bescheiden, ten deele ook voor de in de noten 2 en 3 vermelde, geldt de op bl. 485 naar aanleiding van het Makassaarsch register van 1809 gemaakte opmerking.

[6]) De uittreksels worden bewaard te Singapore in de Library of the Raffles Museum. Zij bestaan uit zeven deelen in folio. Men vindt de hier benutte aanhalingen van rechtsgeleerde schrijvers in deel VII, bl. 37-51.

[7]) Landsarchief, bundel *Malakka* 199.

Voor Bantam: twee bundels *Procespapieren*, gedagteekend 1789 en 1790 [1]).

6. Beproefd is nog, door nalezing van Notariëele Protocollen, in boedelbeschrijvingen de sporen van rechtsgeleerde boeken terug te vinden.

In het Landsarchief worden slechts van weinige buitencomptoiren enkele verdwaalde notariëele bundels bewaard. Eene gelukkige uitzondering vormt de provincie Amboina, welker protocollen over het tijdperk 1701-1815 in zestig bundels behouden zijn [2]). Te teleurstellender is het, dat hunne doorbladering geenerlei vrucht heeft opgeleverd. Wel worden in de Ambonsche inventarissen nu en dan vermeld „eenige oude boeken", „diverse boeken volgens een lijstje", „een boekenkast, waarin diverse boeken volgens cathalogus", maar de lijsten of catalogi zijn aan de stukken niet toegevoegd.

Eénmaal is in een notariëel archief eene boekenlijst aangetroffen en wel in den inventaris der nagelaten goederen van Anthony Julius Bangeman, titulair opperkoopman en secunde te Soeratte, voorkomende in een Soeratsch notariëel protocol gedagteekend 10 Februari en volgende dagen 1769 [3]). Een ander maal wordt één enkel juridisch boekwerk vermeld in een staat van de opbrengst eener veiling, eveneens te Soeratte gehouden. Van dien staat wordt echter slechts een fragment bewaard, dat geenerlei dagteekening verraadt [4]).

7. In het voorafgaand overzicht kon niet wel worden gerangschikt een verslag over het bestuur van de door de Engelschen pas veroverde nederzetting aan de Hoeglie, hetwelk in hoofdzaak aan het rechtswezen is gewijd, en onder dagteekening 7 September 1781 is uitgebracht door Sir Robert Chambers, president van den Raad van Justitie te Chinsura. Daarin worden enkele oud-

[1]) Landsarchief *Bantam* 49/9 (1789) en 49/8 (1790).

[2]) De bundels *Ambon* 701-760.

[3]) Bombay Government Records, *Foreign Idioms*, *Records in Dutch*, bundel XIV, nr. 10.

[4]) Id., bundel XXIX, zie mr. J. van Kan, *Compagniesbescheiden*, Batavia 1931, bl. 102, nr. 139.

Hollandsche schrijvers genoemd, die in de burgerlijke procesvoering daar ter plaatse als gezaghebbend golden [1]).

§ 3. EENIGERMATE ONDERKENDE BOEKENMASSA'S.

Zooals hiervóor is uiteengezet, is het mogelijk gebleken, omtrent een drietal comptoiren, Makassar, Ambon en Gale, zoodanige gegevens te verzamelen, dat wij ons eenig denkbeeld van den daar in de achttiende eeuw aanwezigen boekenschat kunnen vormen.

MAKASSAR. — Voor Makassar zijn benut:

1. de catalogus der boekerij van Pieter van der Snippe (1727) [2]);
2. de verlanglijst van (1777) [3]);
3. de catalogus der boekerij van den Justitiëelen Raad (1809) [4]);
4. acht bundels civiele processtukken (1745-1758) [5]);
5. eene reeks van tachtig bundels crimineele processtukken (1730-1803) [6]).

---

[1]) Het verslag is in Nederlandsche vertaling uitgegeven door G.C. Klerk de Reus, *De vermeestering van Chinsura in 1781 en 1795*, bl. 52-61, in *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, deel XXXVIII, Batavia 1875. Men vindt de schrijvers vermeld op bl. 55.

[2]) Zie hiervóor, bl. 484, n. 1.

[3]) Zie hiervóor, bl. 484, n. 4.

[4]) Zie hiervóor, bl. 484, n. 3.

[5]) Landsarchief, *Makassar*.

332/5 en 6 (1745)
331/1 en 1a (1752)
333/3 (1756)
334/3 en 4 (1757)
335/3 (1758)

[6]) Landsarchief, *Makassar*.

313/7-9 (1730-1731)
314/1,2 en 4-7 (1732-1738)
315/1,2,4,5,6,8,9, (1739-1743)
316/1-6 (1745-1751)
317/1-7 (1756-1765)
318/1-6 (1765-1771)
319/1-9 (1771-1775)
320/1-4 en 6 (1776-1779)
321/1-3 en 5 (1780-1781)
322/1-3, 5 en 7 (1782-1786)
323/1-6 (1786-1792)
324/4-9 (1791-1796)
324a/1 (1792)
325/1, 2, 4, 7 en 8 (1797-1800)
326/1, 2 en 4 (1800-1803)
327/1 (1803)

Uit die bescheiden kon de lijst worden getrokken, welke hierna volgt. Daarop zijn de titels der boeken verkort aangeduid en de tijdstippen, waarop hun spoor is gevonden, vermeld. Aan de hand van de verstrekte overzichten kan gemakkelijk de bron worden herkend, waaruit de verschillende aanwijzingen zijn geput.

Slechts bij uitzondering kon worden vastgesteld, welke uitgaven aanwezig waren.

Dezelfde beschrijvingsmethode wordt ook in de volgende paragraaf van dit hoofdstuk gevolgd.

K. VAN ALLER, *Generaale regulen en definitiën.*

1743	1765	1781
1745	1766	1782
1750	1769	1783
1760	1771	1786
1762	1774	

W. VAN ALPHEN, *Papegay.*

1727	1756
1745	1777

Articulbrief ofte ordonnantie op de discipline militaire (Nederlandsche Artikelbrief van 1590), 's Gravenhage 1590.

1785

Articulbrief ofte ordonnantie op de discipline militaire (Nederlandsche Artikelbrief van 1705), 's Gravenhage 1705.

1739	1765
1740	

Artikelbrief (van 1672, voor de Compagnie in Nederland vastgesteld), 's Gravenhage 1672 of Amsterdam 1672.

1739	1742
1740	

Artikelbrief (van 1742, voor de Compagnie in Nederland vastgesteld), 's Gravenhage 1743 of Middelburg [1742].

1765

1785

I. VAN DEN BERG, *Nederlands advysboek.*

1796

P. Bort, *Wercken.*

1756	1792
1776	(1809)
1777	

H. Brouwer, *De iure connubiorum.*

1762

C. de Brun de la Rochette, *Proces crimineel* (vertaling W. van Aller).

1735	1739
1736	1755
1738	1756

B. Carpzovius, *Lijfstraffelijke misdaaden* (vertaling D. van Hogendorp).

1760	1777	1791
1762	1778	1792
1765	1779	1793
1766	1780	1794
1769	1781	1795
1770	1782	1796
1771	1783	1797
1772	1784	1799
1773	1786	1800
1774	1787	(1801)
1775	1788	(1802)
1776	1789	(1803)

Corpus juris civilis.

1741
1762

Crimineele procedures Neyenburg [1]).

1773

J. de Damhouder, *Practycke in civile saken.*

1727	1777
1756	(1809)

[1]) *Crimineele procedures ... tegens zommige der muitelingen van het O. I. Comp. schip Neyenburg, in 1763 uit Texel na Batavia uitgevaren,* Amsterdam 1764.

J. DE DAMHOUDER, *Practycke in criminele saken.*

1731	1755	1776
1732	1756	1777
1735	1758	1778
1736	1759	1779
1738	1760	1780
1739	1762	1782
1741	1765	1785
1743	1766	1787
1745	1769	1792
1746	1771	1796
1750	1773	(1809)
1751	1775	

G. FELTMAN, *Artikulbrief.*

1727	1765	1788
1750	1774	1792
1751	1781	

A. GAIL, *Observantiën* (vertaling A. VAN NISPEN).

1727	1792
1786	1793

J. GOTHOFREDUS, *Opera juridica minora*, Leiden 1723.

1755

S. GROENEWEGEN VAN DER MADE, *Tractatus de legibus abrogatis.*

1755

1762

H. DE GROOT, *Inleidinge.*

1732	1757	1779
1733	1758	(1809)
1752	1777	

H. DE GROOT, *De iure belli ac pacis.*

(1803)

H. DE GROOT, *Regt des oorlogs en vredes.*

1727

1777

H. DE GROOT, *Verantwoordingh.*

1727

A. DE H., *Decisiën van den Hoogen Raad* [1]).

1727

R. HOGERBEETS, *Aenleggen ende volvoeren.*

1756

Hollandsche Consultatiën.

1727	1762
1755	(1809)
1756	

U. HUBER, *Hedendaegse rechtsgeleertheyt.*

1745	1782	1799
1755	1787	(1801)
1756	1795	(1802)
1760	1796	(1803)
1774	1797	(1809)

Z. HUBER, *Observationes.*

1758

Institutiones Justiniani.

1773

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerde kweekschool.*

(1800)

(1802)

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerd woordenboek.*

1793	(1801)
1795	

Keyserlycke statuyten.

1727	1736	1750
1730	1739	1755
1731	1743	1756
1732	1745	(1809)
1733	1746	

---

[1]) *Decisiën van den Hoogen ende Provincialen Raade van Holland, Seeland en West-Vriesland, van nieuws oversien ende verbeterd door A. de H., advocaat, vermeerdert met sommariën ende veele verscheyden nieuwe decisiën*, Amsterdam 1627.

J. Kooren, *Observationes.*
1727

Krijgchsrecht ofte artiickelbrief (Nederlandsche), Leiden 1621.
(1800)
(1801)

Krijgs-ordres ofte articul-brief voor de militie (Indische Artikelbrief van 1753), [Batavia] 1753.
1755
1765

Krijgs-orders ofte artikelbrief voor de militie (Indische Artikelbrief van 1768), [Batavia] 1768.
(1802)

S. van Leeuwen, *Roomsch Hollandsch recht.*

1727	1760	1781
1731	1762	1782
1732	1765	1784
1733	1766	1786
1738	1770	1789
1745	1771	1792
1746	1772	1793
1750	1773	1794
1751	1774	1797
1752	1775	1800
1755	1776	(1801)
1756	1777	(1802)
1757	1778	(1803)
1758	1779	
1759	1780	

S. van Leeuwen, *Censura forensis.*
1765

S. van Leeuwen, *Proces Crimineel.*

1756	1777
1765	1779
1776	1799

S. VAN LEEUWEN, *Manier van procedeeren.*

1760	1774	1780
1762	1776	1792
1771	1777	(1809)
1773	1779	

S. VAN LEEUWEN, *Notarius publicus.*
1727

J. LOENIUS, *Decisiën en observatiën.*
1762

A. LYBRECHTS, *Notarisampt.*
1777
(1809)

A. MATTHAEUS, *De criminibus.*
1783
1793

P. MERULA, *Manier van procederen.*

1727	1777
1745	1792
1746	1794

J. MOORMAN, *Misdaden en straffen.*

1771	1781	1799
1773	1782	(1801)
1774	1784	(1802)
1775	1787	(1803)
1776	1788	(1809)
1779	1792	
1780	1793	

C. VAN NIEUWSTAD, *Vonnissen van den Hoogen Raad.*
1762

Ordre-boek voor het guarnisoen van Batavia en dies resorte [1], Batavia 1779.

1781	1788
1785	(1801)

[1] Welks tweede titel (bl. 4-15) aan den Artikelbrief gewijd is.

P. PAPPUS VAN TRATSBERG, *Corpus juris militaris.*

1731	1746	1771
1732	1750	1772
1733	1755	1774
1735	1756	1781
1738	1760	1787
1739	1765	(1806, uitg. Utrecht 1671)
1741	1766	
1745	1770	

G. ROOSEBOOM, *Recueil.*

1727

J. SALWECHTER, *Tractaet van criminele saken.*

1735	1745
1738	1766
1739	

J. VAN DE SANDE, *Gewysde saecken.*

1727
1755

B. SCHOTANUS, *Examen juridicum.*

1762
1765

J. TJASSENS, *Zeepolitie.*

1727

Utrechtsche Consultatiën.

1727

J. VOET, *Ad Pandectas.*

1732	1766
1756	1782
1765	

P. VROMANS, *Tractaat de foro competenti.*

1799	(1803)
(1801)	(1809)

G. VAN WASSENAAR, *Practyk judiciëel.*

1727	1745

1756	1777
1765	1796
1771	

G. VAN WASSENAAR, *Practyk notariael.*

1727

E. VAN ZURCK, *Codex batavus.*

1745	1784
1750	1793
1762	

B. VAN ZUTPHEN, *Nederlandsche practycque.*

1727	1750	1762
1739	1756	1765
1745	1760	(1809)

ZYPAEUS, *Notitia juris belgici.*

1762

AMBON. — Voor de samenstelling van de Ambonsche lijst zijn doorzocht:

1. Hendrik Willem Jahn's *Eenige Advisen* (1766) [1];
2. één bundel civiele processtukken (1797) [2];
3. zes bundels crimineele processtukken (1765-1807) [3].

A. VAN ALLER, *Beamptschrijver.*

1766

K. VAN ALLER, *Generaale regulen en definitiën.*

1766	1797
1772 (?)	(1807)

W. VAN ALPHEN, *Papegay.*

1766

P. BORT, *Wercken.*

1766
(1807)

---

[1]) Zie hiervóór, bl. 483, n. 3.

[2]) Landsarchief, *Ambon* 968 (1797).

[3]) Landsarchief, *Ambon* 963 (1765-1772), 964 (1772-1799), 750c (1789), 750m (1789-1790), 750h (1793), 7501 (1807).

B. CARPZOVIUS, *Lijfstraffelijke misdaaden* (vertaling D. VAN HOGENDORP).

1765	1771	1797
1769	1787	(1807)
1770	1789	

J. DE DAMHOUDER, *Practycke in civile saken.*
1766

J. DE DAMHOUDER, *Practycke in criminele saken.*

1765	1771	1790
1766	1780	1797
1769	1789	

G. FELTMAN, *Artikulbrief.*
(1807)

A. GAIL, *Observantiën* (vertaling A. VAN NISPEN).
1766

S. GROENEWEGEN VAN DER MADE, *Tractatus de legibus abrogatis.*
1766

H. DE GROOT, *Inleidinge.*
1766
1797

W. DE GROOT, *Inleyding tot de practyck.*
1766

R. HOGERBEETS, *Aenleggen ende volvoeren.*
1766

Hollandsche Consultatiën.
1766

U. HUBER, *Hedendaegse rechtsgeleertheyt.*
1771

D. JONKTIJS, *De pynbank wedersproken.*
1766

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerde kweekschool.*
1797

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerd woordenboek.*
(1807)

Keyserlycke Statuten.
(1807)

J. Kooren, *Observationes.*
1766

Krijgs-ordres ofte articul-brief voor de militie (Indische Artikelbrief van 1753), [Batavia] 1753.
(1807)

S. van Leeuwen, *Roomsch Hollandsch recht.*
1766 1793
1772 1797
1775

S. van Leeuwen, *Proces crimineel.*
1766
1770
1771

S. van Leeuwen, *Manier van procedeeren.*
1765 1770
1766 1771

A. Matthaeus, *De criminibus.*
1766

P. Merula, *Manier van procederen.*
1745 1797
1766 (1807)
1793

J. Moorman, *Misdaden en straffen.*
1770
(1807)

J. Salwechter, *Tractaet van criminele saken.*
1766

J. van de Sande, *Gewysde saecken.*
1766
1770

P. Vromans, *Tractaat de foro competenti.*
1766 1771
1769 1797

G. van Wassenaar, *Praxis judiciaria.*
1745
1766

E. van Zurck, *Codex batavus.*
(1807)

B. van Zutphen, *Nederlandsche practycque.*
1766
1793

GALE. – De gegevens voor Gale zijn alle gevonden in de vendu-boeken [1]). Juridische boekwerken komen voor in de boedels
der weduwe Jacob Cappron, geveild 3 December 1736 [2]),
van den assistent Gabriël Jansz, geveild in Juli 1744 [3]),
van den onderkoopman en fiscaal Lambertus van Hagen, geveild 5 Juni 1752 [4]),
van den kapitein Jan Hendrik Dies, geveild 21 Maart 1763 [5]),
van den Edelen Pekenborgh, geveild 6 Februari 1773 [6]),
van den „aanquekeling" Albertus Hissing, geveild 20 November 1773 [7]),
van den boekhouder Poulier, geveild 3 Juni 1784 [8]),
van Jan de Kroon, geveild 13 Februari 1787 [9]),
van den onderkoopman Gratiaen, geveild 28 en 29 Mei 1788 [10]),
van Willem de Ranitz, geveild van 7 tot 10 April 1794 [11]).

A. van Aller, *Beamptschrijver.*
1744
1773

---

[1]) Zie hiervóor, bl. 484 nr. 3.
[2]) Government Archives Colombo, bundel 150 G. D.
[3]) D. t. p., bundel 251 G. D.
[4]) D. t. p., bundel 324 G. D.
[5]) D. t. p., bundel 556 G. D.
[6]) D. t. p., bundel 796 G. D.
[7]) D. t. p., bundel 820 G. D.
[8]) D. t. p., bundel 1107 G. D.
[9]) D. t. p., bundel 1138 G. D.
[10]) D. t. p., bundel 1138 G. D.
[11]) D. t. p., bundel 1450 G. D.

K. van Aller, *Generaale regulen en definitiën.*
1744

W. van Alphen, *Papegay.*
1744
1763

I. van den Berg, *Nederlands advysboek.*
1744

't Boeck der zeerechten.
1773

Corpus juris civilis.
1736

J. de Damhouder, *Practycke in civile saken.*
1736 1788
1773 1794
1784

J. de Damhouder, *Practycke in criminele saken.*
1736 1784
1773 1788

H. de Groot, *Inleidinge.*
1736 1773
1744 1784
1763

Handvesten van Amsterdam.
1794

Hollandsche Consultatiën.
1744
1784
1787

U. Huber, *Hedendaegse rechtsgeleertheyt.*
1773

U. Huber, *Beginzelen.*
1784

Z. Huber, *Decisiones Frisiae.*
1736

Instructiën van den Hove van Hollandt.
1744

S. van Leeuwen, *Roomsch Hollandsch recht.*
1752
1773

S. van Leeuwen, *Manier van procedeeren.*
1773
1794

S. van Leeuwen, *Notarius publicus.*
1736

A. Lybrechts, *Notarisampt.*
1744
1784
1794

A. Lybrechts, *Redeneerende practycq.*
1744

C. van Nieuwstad en J. Kooren, *Hollandse practyk.*
1744

P. Peckius, *Van handopleggen ende besetten.*
1744

J. van de Sande, *Gewysde saecken.*
1736
1744

G. van Wassenaar, *Praxis judiciaria.*
1794

G. van Wassenaar, *Practyk notariael.*
1794

E. van Zurck, *Codex batavus.*
1773
1784
1794

B. van Zutphen, *Nederlandsche practycque.*
1736
1744
1794

§ 4. FRAGMENTEN.

Met betrekking tot een zevental andere comptoiren moet met de vermelding van brokstukken worden volstaan. Te hunnen aanzien konden doorloopende gegevens van eenigen omvang niet worden verzameld, zoodat het eerste vereischte voor een overzicht, dat eene poging in de richting der volledigheid onderneemt, ontbreekt en in hoofdzaak slechts bepaalde tijdstippen konden worden belicht. Voor sommige dier handelsgewesten — Bantam, Banda, Ternate — zijn de aanwijzingen uiterst schraal, voor andere — Malaka, Malabar, Guzerat, Bengalen — echter toereikend om ons eenig inzicht in den voorhanden boekenschat te gunnen.

De uitkomsten van het ingesteld onderzoek worden hier in eene overzichtelijke tabel samengevat. Bij hare opstelling zijn geraadpleegd:

voor Malaka: de afschriften van het kerkelijk archief (1711)[1], zoomede een bundel crimineele processtukken (1789-1795)[2];

voor Cochin: de *Compendieuse Aanteekeningen* (± 1725)[3], benevens enkele gedrukten van het voormalig Malabaarsch archief, thans te Madras bewaard[4]:

voor Soeratte: het ontwerp Taillefert (1756-1757)[5], de inventaris van Anthonie Julius Bangeman (1769)[6], de lijst der boeken van den directeur der nederzetting Willem Jacob van de Graaff (1781)[7] en het fragment van den hiervóor vermelden ongedagteekenden veilingstaat[8];

voor Bengalen: de bewaard gebleven boekenpartij uit de achttiende eeuw[9], benevens het verslag Chambers (1781)[10];

---

[1]) Zie hiervóor, bl. 486, n. 6.
[2]) Zie hiervóor, bl. 486, n. 7.
[3]) Zie hiervóor, bl. 483, n. 1.
[4]) Zie hiervóor, bl. 485, n. 1.
[5]) Zie hiervóor, bl. 483, n. 1.
[6]) Zie hiervóor, bl. 487, n. 3.
[7]) Zie hiervóor, bl. 484, n. 2.
[8]) Zie hiervóor, bl. 487, n. 4.
[9]) Zie hiervóor, bl. 484, n. 6.
[10]) Zie hiervóor, bl. 488, n. 1.

voor Bantam: twee bundels processtukken (1789 en 1790) [1];
voor Banda: een bundel justitiëele stukken (1785-1809) [2];
voor Ternate: twee bundels procespapieren (1797 en 1807-1808) [3].

Voor de tot dusver niet genoemde nederzettingen, dat wil zeggen voor de groote helft harer, zijn geenerlei gegevens aangetroffen [4].

Ook in dit hoofdstuk moet veel van hetgeen in de processtukken wordt aangetroffen van de lijst der werkelijk aanwezige geschriften worden geweerd. De in Jahn's rechtsboekje uitgestalde autoriteiten [5] worden schier allen in de Makassaarsche en vooral in de Colombosche gerechtelijke registers te pronk gesteld, en daarbij nog vele anderen als Baldus, Odofredus, Rodericus, Lucas de Penna, Paris de Puteo, Althusius, Rebuffus, Menochius, Colerus, Gomez, De Paz, Gerazzinus, Janninus, Pyrrhus, Brunnemann, "den praesident Boerius". Maar evenmin als de Ambonsche korporaal-pleitbezorger de bronnen, waarop hij zich beroept, uit eigen aanschouwing kende, hadden de fiscaals ter Kuste Celebes of op Ceilon de beschikking over de *Dicaeologica* of de *Decisiones burdigalenses*, hetgeen hen niet belette naar die werken te verwijzen met vermelding van vindplaatsen, zooals zij die bij anderen aantroffen.

[1] Zie hiervóor, bl. 487, n. 1.
[2] Zie hiervóor, bl. 486, n. 3.
[3] Zie hiervóor, bl. 486, n. 4 en 5.
[4] Opgemerkt worde, dat het ingesteld onderzoek zich noodgedwongen heeft beperkt tot de Compagniesarchieven van Batavia, Colombo, Britsch-Indië en Malaka. Ongetwijfeld bevat het Kaapsch Archief overvloedige aanwijzingen voor de kennis van den boekenschat der nederzetting aan de Kaap. Vermoed mag bovendien worden, dat dit hoofdstuk door naspeuringen in het Rijksarchief te 's Gravenhage zou kunnen worden verrijkt.
[5] Zie hiervóor, bl. 161.

	MALAKA	COCHIN	SOE-RATTE	BENGA-LEN	BANTAM	BANDA	TERNATE
K. van Aller, *Generaale regulen en definitiën.*						1790	
W. van Alphen, *Papegay.*		1725	1769 1781	18e eeuw			
P. Bort, *Wercken.*		1725	1757	18e eeuw			
B. Carpzovius, *Lijfstraffelijke misdaaden* (vertaling D. van Hogendorp).	1789 1790 1793 1794				1789 1790	1790 (1809)	
C. Cau, e.a., *Groot placaetboek.*			1781				
Crimineele procedures Neyenburg [1].			1769				
J. de Damhouder, *Practycke in civile saken.*		1725	1757	18e eeuw			
J. de Damhouder, *Practycke in criminele saken.*	1789 1793 1794		1757	18e eeuw			

[1] Zie hiervóor, blz. 490, n. 1.

	MALAKA	COCHIN	SOE-RATTE	BENGA-LEN	BANTAM	BANDA	TERNATE
A. Gail, *Observantiën (vertaling* A. van Nispen).		1725					
S. Groenewegen van der Made, *Tractatus de legibus abrogatis.*	1711						
H. de Groot, *Inleidinge.*	1711		1757 1769 1781	1781 18e eeuw			
H. de Groot, *Regt des oorlogs en des vredes.*			1769 1781				
H. de Groot, *Verantwoordingh.*		1725					
Hollandsche consultatiën.			1769				
U. Huber, *Hedendaegse rechtsgeleertheyt.*		18e eeuw		18e eeuw			(1808)
D. Jonktijs, *De pynbank wedersproken.*	1725						
F. L. Kersteman, *Rechtsgeleerd woordenboek.*	1795			18e eeuw			1797

	MALAKA	COCHIN	SOE-RATTE	BENGA-LEN	BANTAM	BANDA	TERNATE
F. L. KERSTEMAN, *Secretary der Hollandsche voogdyen.*				18e eeuw			
F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerde kweekschool.*				18e eeuw			
Keyserlycke statuyten.						1790	
S. VAN LEEUWEN, *Roomsch Hollandsch recht.*	1694 1795	1725	1769	1781 18e eeuw	1789 1790	1790	(1807) (1808)
S. VAN LEEUWEN, *Proces crimineel.*		1725					
S. VAN LEEUWEN, *Manier van procedeeren.*		1725	1757 1781		1789	(1805)	
S. VAN LEEUWEN, *Censura forensis.*	1694						
S. VAN LEEUWEN, *Oorlog der advocaten.*			1781				
J. LOENIUS, *Decisiën en observatiën.*				18e eeuw			
G. VAN LOON, *Aloude regeeringswijze van Holland.*			± 1780				

	MALAKA	COCHIN	SOE-RATTE	BENGA-LEN	BANTAM	BANDA	TERNATE
A. LYBRECHTS, *Notarisampt.*				18e eeuw			
A. LYBRECHTS, *Rechtsgeleerd handboek.*				18e eeuw			
P. MERULA, *Manier van procederen.*		1725		1781 18e eeuw			
CH. DE MONTESQIEU, *Oeuvres.*			1781				
J. MOORMAN, *Misdaden en straffen.*	1789 1793				1789 1790	1790	
P. PECKIUS, *Van handopleggen ende besetten* (vertaling S. VAN LEEUWEN).		18e eeuw					
Resolutiën der Staten van Holland ende West-Vriesland.			1781				
G. ROOSEBOOM, *Recueil.*		1725					
J. SALWECHTER, *Tractaet van criminele saken.*		1725					

	MALAKA	COCHIN	SOE-RATTE	BENGA-LEN	BANTAM	BANDA	TERNATE
J. van de Sande, *Gewysde saecken.*		1725					
H. van der Vorm, *Versterf-regt.*			1781	18e eeuw			
P. Vromans, *Tractaat de foro competenti.*		1725	1757 1781				
G. van Wassenaar, *Praxis judiciaria.*		1725	1757	1781			
E. van Zurck, *Codex batavus.*	1793 1794 1795	18e eeuw					(1808)
B. van Zutphen, *Nederlandsche practycque.*	1694		1769				(1807)

§ 5. COLOMBO.

In het voorafgaande is Colombo buiten beschouwing gebleven. Colombo, dat zoowel in economische als in politieke beteekenis alle andere buitencomptoiren verre overtrof, heeft ook aan de rechtspraak meer aandacht gewijd dan elders het geval kon zijn. Verzorgde rechtspraak roept uiteraard verzorgde juridische boekerijen in het leven.

Een verloren catalogus. — Reeds in 1707 vermeldt de aftredende gouverneur en directeur van Ceilon Cornelis Joan Simons, dat in de hoofdplaats Colombo „ter raadkamer (van den Raad van Justitie) een seer nutte biblioteecq gevonden werd". Aangezien „daarover egter de naauwste toezigt niet wierd gehouden", heeft Simons „daarvan een pertinente cathalogus doen maken". De catalogus is ter hand gesteld aan den geregtsbode „om de doenmaals in wesen bevonden boeken daarna ... te verantwoorden [1]).

Ware die boekenlijst of eene latere bijwerking daarvan of eene vervangende lijst behouden gebleven, de „seer nutte bibliotheecq" zou, althans op een harer bestaansoogenblikken, voor ons ontsloten zijn. Ongelukkigerwijs is van het kostbaar document geen spoor meer te ontdekken.

Andere kenbronnen. — Wanneer wij nochtans pogen ons een denkbeeld te vormen van omvang en inhoud van den boekenschat, in de achttiende eeuw gehanteerd door hen, die te Colombo met recht en rechtswetenschap in aanraking kwamen, dan zijn wij op andere en gebrekkige middelen aangewezen.

1. Heden ten dage treft men in de *Law Courts* van Ceilon's hoofdstad eene belangrijke verzameling van met zorg gerangschikte en goed bewaarde werken der oud-vaderlandsche rechtsgeleerde schrijvers aan. Is zij ten deele afkomstig van de oude boekerij van den Justitiëelen Raad? Men mag het gissen en die gissing wordt ook door enkele aanwijzingen bevestigd.

---

[1]) *Memorie van overgave Cornelis Joan Simons* (Ceilon 1707,) Government Archives Colombo, 1010 D, bl. 64.

Het staat vast, dat die verzameling omstreeks en na het midden der vorige eeuw met een aantal in Nederland aangekochte exemplaren is verrijkt door de bemoeiingen van een rechtsgeleerd burgher [1]), die, in de dagen toen het Roomsch-Hollandsch recht op Ceilon nog toepassing vond, van de onontbeerlijkheid der oud-Hollandsche schrijvers overtuigd, ijverde voor de bijeenbrenging van hunne werken. Dientengevolge is de partij boeken, welke wij thans aantreffen, samengesteld uit twee massa's, eene oude en eene nieuwe. Weliswaar ontbreekt begrijpelijkerwijs eenig herkenningsteeken om de eene van de andere massa nauwkeurig te onderscheiden, maar evenals een deel der later verworven banden daarvan de sporen draagt door vermelding van den naam der verzamelaars, van wie zij afkomstig zijn, somtijds van den boekhandelaar, die de levering bezorgde, zoo kan ook van een deel der oude banden door soortgelijke vermeldingen met groote waarschijnlijkheid worden vastgesteld, dat zij vanouds op het eiland aanwezig zijn geweest. Ruim veertig boekdeelen zijn gemerkt met een achttal Compagniesnamen, wier dragers ten deele herkenbaar zijn als in de achttiende eeuw bij de rechtspraak te Colombo betrokkenen. Somtijds is ook de dagteekening der verwerving aangeteekend.

2. Ten einde meerdere gegevens te verzamelen, is gespeurd in de memorialen van den Colomboschen Raad van Justitie, terwijl ook partij kan worden getrokken van een in het Landsarchief te Batavia berustend lijvig *Vertoog* naar aanleiding van den zoogenaamden Bloedraad van Petrus Vuyst, na onderzoek ter plaatse op last der Hooge Regeering opgesteld door Joan de Mauregnault onder dagteekening Colombo 20 November 1731 [2]). Daarbij geldt dan, zooals hiervóor ten aanzien van diergelijke bronnen van inlichting werd opgemaakt, dat groote omzichtigheid in de aanwending geboden is met het oog op de vermeldingen uit de tweede hand, die immers de aanwezigheid ter plaatse van het vermelde niet bewijzen. De methode moge niet onfeilbaar zijn, het is nochtans mogelijk hare feilen tot geringe afmetingen te beperken.

---

[1]) Zijn naam was Charles Ambrose Lorenz.

[2]) Landsarchief, bundel *Justitie* 108. De verwijzingen naar rechtsgeleerde schrijvers komen voor bl. 17-410.

Voorts worden onder vele andere zaken ook rechtsgeleerde werken aangetroffen in een drietal beschrijvende bescheiden:

3. een venduboek (Januari 1778 - Maart 1779 [1]);

4. een register van boeken, papieren en goederen gehoorende tot de Sekretary van Politie alhier (Colombo) (1785-1787) [2]);

5. een prys kourant van vaderlandse en Indiase goederen uyt 's Compagnie's pakhuysen (30 Maart 1785-15 Augustus 1791 [3]):

6. Ten slotte kon nog eene andere bron worden benut. Het Landsarchief te Colombo bezit éene geschreven boekenlijst. Van gedrukte catalogi is geen spoor aanwezig. De weergevonden lijst, gedagteekend 12 Februari 1794, bevat de opsomming van de boeken, welke bij diens leven hebben toebehoord aan den overleden predikant Johannes Lambertus Hofman [4]). Daarop komen ook ettelijke geschriften van rechtsgeleerden voor.

Als de uitkomst van het ingesteld onderzoek kan dan worden medegedeeld, dat in de achttiende eeuw te Colombo ter boekerij van den Raad van Justitie en daarbuiten de navolgende juridische geschriften aanwezig waren. Vermelding van de uitgaven geschiedt telkens wanneer zulks mogelijk is.

A. van Aller, *Inleydinge tot een openbaren beamptschryver.*

K. van Aller, *Generaale regulen en definitiën.*

K. van Aller, *Het Corpus iuris.*

W. van Alphen, *Papegay,* 's Gravenhage 1683.

I. van den Berg, *Nederlands advysboek,* 4 dln.

I. van den Berg, *Kort begrip van de vier deelen van het Nederlandse adviesboek,* Amsterdam 1709.

't Boeck der zeerechten.

P. Bort, *Alle de wercken.*

J. J. Brasser, *Het recht der bloedverwanten in het stuk van versterf,* Leiden 1778.

---

[1]) Government Archives Colombo, 2706 CD.

[2]) Government Archives Colombo, 834 CD.

[3]) Government Archives Colombo, 2747 CD.

[4]) Government Archives Colombo, 1113/7 D.

C. DE BRUN DE LA ROCHETTE, *Proces crimineel*, vert. door W. VAN ALLER, Vlissingen 1656.

J. J. BURLAMAQUI, *Principes du droit naturel.*

C. VAN BYNKERSHOEK, *Opuscula varii argumenti*, Leiden 1719.

C. VAN BYNKERSHOEK, *Opera minora*, Leiden 1730.

C. VAN BYNKERSHOEK, *Observationes juris romani*, Leiden 1733 en Leiden 1735, 2 dln.

C. VAN BYNKERSHOEK, *Quaestiones iuris privati*, Leiden 1744.

C. VAN BYNKERSHOEK, *Verhandelingen over burgerlijke rechtszaaken*, Amsterdam 1747, 2 dln.

M. CAESAR, *Jus hodiernum ofte hedendaeghs recht*, Amsterdam 1656.

B. CARPZOVIUS, *Definitiones forenses.*

B. CARPZOVIUS, *Practicae novae rerum criminalium.*

B. CARPZOVIUS, *Verhandeling der lijfstraffelijke misdaaden*, vertaald door MR. D. VAN HOGENDORP, Amsterdam 1772, 2 dln.

Il consolato del mare. Het Consulaat van de zee, Leiden 1704.

Corpus juris civilis.

A. VAN DALEN, *Recueil van de notabelste besoignes ende resolutiën ... in den kryghsrade genomen.*

J. DE DAMHOUDER, *Praxis rerum criminalium.*

J. DE DAMHOUDER, *Practycke in civile saken*, 's Gravenhage 1626 en Rotterdam 1660.

G. FELTMAN, *Aenmerckingen over den articulbrief.*

C. J. DE FERRIÈRE, *De volmaakte wetenschap der notarissen*, Utrecht 1775.

Frankforter wisselresponsa, vertaald door I. Le Long [1]), Amsterdam 1750, 2 dln.

A. GAIL, *Observantiën van de keyzerlyke practyke.*

D. GRASWINCKEL, *Nasporingen van het recht van de opperste macht.*

S. GROENEWEGEN VAN DER MADE, *Tractatus de legibus abrogatis.*

S. GROENEWEGEN VAN DER MADE, *Alphabet der Hollandsche rechten*, Amsterdam 1729.

---

[1]) Vertaling van *Franckfurtische Wechsel-responsa* (.. von der hiesiger.. Juristen Fac.), Frankfurt a.d. Oder, 1749-1750.

De grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen, Amsterdam 1784-1786, 2 dln.

H. DE GROOT, *Het regt des oorlogs en vredes.*

GROTIUS, *De iure belli ac pacis.*

H. DE GROOT, *Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, Amsterdam 1706 en Amsterdam 1727.

H. DE GROOT, *Verantwoordingh van de wettelijcke regieringh van Holland ende West-Vriesland*, Parijs [1622].

D. HAMERSTER, *Naukeurige en duidelijke verklaring over de statuten in Frieslandt*, Leeuwarden 1743, 3 dln.

Handvesten van Amstelredam.

Hollandsche Consultatiën, 6 dln., benevens 1 deel register.

U. HUBER, *Praelectiones juris romani et hodierni.*

U. HUBER, *Beginzelen der regtskunde in Friesland gebruikelijk.*

U. HUBER, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt*, Amsterdam 1768.

Z. HUBER, *Decisiones frisicae.*

A. HULSHOF, *Over het recht Gods op de schepzelen of over Gods wetgevende magt*, Leiden 1766 (Uit *Verhandelingen van het Stolpiaansch Legaat*).

Instructiën van den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt.

D. JONKTIJS, *De pynbank wedersproken en bematigt.*

J. H. G. VAN JUSTI, *De aart der wetten afgeleid uit de natuur en het weezen der staaten*, Amsterdam 1773.

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerde kweekschool of sleutel der crimineele practyk*, Amsterdam 1789.

F. L. KERSTEMAN, *Secretary der Hollandsche voogdyen ontslooten*, Amsterdam 1790.

F. L. KERSTEMAN, *Rechtsgeleerde catechismus of verkortende papegaay*, Amsterdam 1790.

F. L. KERSTEMAN, *Praeceptor der jonge notarissen of de wiskunst der notariaale practyk*, Amsterdam 1790.

F. L. KERSTEMAN, *Nieuwe oeffenschoole der notarissen*, Amsterdam 1791.

F. L. Kersteman, *De academie der jonge practisyns.*

S. van Leeuwen, *Bellum juridicum ofte den oorlog der advocaten*, Utrecht 1743.

S. van Leeuwen, *Het Roomsch Hollandsch recht*, Amsterdam 1780-1783, 2 dln.

S. van Leeuwen, *Manier van procedeeren in civile en crimineele saaken.*

S. van Leeuwen, *Proces crimineel.*

S. van Leeuwen, *Censura forensis.*

S. van Leeuwen, *Notarius publicus, dat is de practycke der notarissen*

J. Loenius, *Decisiën en observatiën*, uitgegeven door T. Boel, Rotterdam 1712.

A. Lybrechts, *Burgelijk, rechtsgeleerd, notariaal en koopmans handboek*, Amsterdam 1777.

A. Lybrechts, *Redenerende practycq over 't oeffenen van 't notarisampt.*

A. Lybrechts, *Redeneerend vertoog over het notarisambt.*

A. Lybrechts, *De criminibus.*

P. Merula, *Manier van procederen.*

Ch. de Montesquieu, *De l'esprit des loix.*

Ch. de Montesquieu, *De aart der wetten*, Amsterdam 1771-1773, 4 dln.

W. van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen voor den Hove van Utrecht*, Utrecht 1706.

C. van Nieuwstad en J. Kooren, *Hollandse practyk in rechten.*

C. van Nieuwstad, *Hollandiae curiae decisiones.*

G. Noest, *Het algemeen staatsrecht gebruikelijk in tijden van vrede en in den oorlog*, Amsterdam 1753.

C. Ortwyn, *Standhoudend Roomsch regt.*

P. Pappus van Tratsberg, *Corpus juris militaris.*

P. Peckius, *Verhandelinge van handopleggen ende besetten*, vertaald door S. van Leeuwen, Amsterdam 1693.

F. W. Pestel, *Fundamenta jurisprudentiae naturalis.*

S. Pufendorf, *De officio hominis et civis.*

Recueil van de tractaaten, gemaackt en geslooten tusschen de Staaten Generaal der Vereenighde Nederlanden ende verscheyde koningen, princen en potentaaten, 's Gravenhage z. j. De afzonderlijke nummers zijn gedagteekend.

Resolutiën van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlandsche provinciën. (Welke deelen, blijkt niet).

Resolutiën der Staten van Holland en Westvriesland. (Welke deelen, blijkt niet).

A. DE ROCHEFORT, *De civile wetten in haer natuurlyke schikking*, uit het Fransch vertaald, 's Gravenhage 1728.

G. ROOSEBOOM, *Recueil van verscheyde keuren en costumen midtgaders maniere van procederen binnen de stadt Amsterdam*.

J. VAN DE SANDE, *Ghewysde saecken voor den Hove van Vrieslandt*, Leeuwarden 1651.

J. SCHOOLHOUDER, *Oeffenschoole der notarissen*, Dordrecht, 1785.

L. C. SCHRÖDER, *Elementa juris naturalis, socialis et gentium*, Groningen 1775.

Utrechtsche consultatiën, Utrecht 1671-1684, 3 dln.

R. J. VALIN, *Nouveau commentaire sur l' ordonnance de la marine*, La Rochelle 1766.

A. VERWER, *Nederlants seerechten*, Amsterdam 1730.

P. R. VITRIARIUS, *Institutiones juris publici*, Leiden 1686.

J. VOET, *Commentarius ad Pandectas*.

J. VOET, *Compendium juris juxta seriem Pandectarum*.

J. VOET, *De jure militari*.

H. VAN DER VORM, *Verhandeling van het versterfrecht*, Amsterdam 1774.

P. VROMANS, *Tractaat de foro competenti*.

G. VAN WASSENAAR, *Practyk notariael*, Utrecht 1729.

G. VAN WASSENAER, *Practyk judiciëel*.

E. VAN ZURCK, *Codex batavus*.

B. VAN ZUTPHEN, *Nederlandsche practycque*.

Bijdrage tot de geschiedenis der Perkeniers 1621 — 1671

door

V. I. VAN DE WALL.

I.

De invoering van het perkstelsel.

„Gelijk het den Alderhoogsten Schepper, om de menschen geduurig in arbeidt en moeite bezig te houden, behaagt heeft, 't glinsterende gesteente, 't roode metaal, en andere kleinodiën in de diepe ingewanden des aardrijks te verbergen, op gelijke manier heeft hij ook de twee kostelijke specerijen namentlyk Nagelen en Nootemusschaten in of op weinige en kleine Eilanden geplant, en dezelve in den alderuittersten hoek des Oosterschen Oceaans te zaamen als verborgen".

RUMPHIUS, *Herbarium Amboinense*, IIe deel, MDCCXLI.

Toen de Banda-eilanden in 1621 door Jan Pietersz. Coen na heftigen strijd waren onderworpen [1]), was het treurig gesteld met de oorspronkelijke bewoners. Hun hardnekkige tegenstand had zeer vele offers aan menschenlevens geëischt en de weerbare Bandaneezen waren zoo goed als geheel vernietigd. Het grootste gedeelte van de bevolking was echter van honger en ellende omgekomen of gevlucht naar de naburige eilanden. Velen hunner hadden de veilige haven niet eens meer bereikt en in de golven den dood gevonden. Onmiddellijk na de verovering werden naar Jacatra weggevoerd 789 Bandaneezen, waarvan 287 mannen, 246 vrouwen en 246 kinderen. Naar het oordeel van Coen

[1]) 11 Maart – 2 Mei. Vóór Coen's expeditie werd de bevolking van de Banda-eilanden geschat op ongeveer 15000 zielen.

bleven toen nog ongeveer 2000 zielen over, waarvan 600 mannen [1]). In latere jaren verminderde het aantal der overgebleven oorspronkelijke bewoners. Elk jaar toch gingen de Compagniesschepen naar Batavia terug met tientallen Bandaneezen aan boord, die geruild werden tegen slaven van allerhande rassen. In 1637 vermeldt het Daghregister van dat jaar volgens berichten van Gouverneur Cornelis Acoley: „Het getal der Bandaneesen was jegenwoordich cleen ende hielden sich gerust, doch sijn E. oordeelde deselve dienstiger in Batavia als op Banda te sijn ..." [2]).

De weder-bevolking van Banda was dus voor de Compagnie een klemmende eisch en kostte haar hoofdbrekens. Reeds in 1617 hadden de Heeren XVII den Gouverneurs-Generaal en Raden in hun Instructie [3]) van 22 Augustus bevolen, de vestiging van vrije lieden en Chineezen in de Molukken, Banda en Ambon zooveel mogelijk aan te moedigen [3]). Het denkbeeld om de Banda-eilanden geheel te ontvolken en de specerijen te monopoliseeren is echter niet van Coen uitgegaan. Reeds in 1607 had Cornelis Matelieff de Jonge in zijn „Discours op den staet en handel van Indien" geadviseerd om met den vorst van Makassar een verbond te sluiten en tezamen de Bandasche eilanden te onderwerpen [4]). Een vrij dwaas plan, te verwachten van iemand, die vermoedelijk nimmer een voet op Banda gezet en dus ook geen gelegenheid had het karakter en de geaardheid der strijdlustige Bandaneezen te leeren kennen. De voorname Bandaneezen zouden naar Makassar worden verbannen en door Makassaren vervangen. De vorst zou er een handelspost vestigen en de Nederlanders zouden tot

---

[1]) Brief van Coen aan de Heeren XVII van 6 Mei 1621. Zie voor alle hier aangehaalde brieven van Coen: COLENBRANDER, *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië* (I, p. 631).

[2]) Zie aldaar p. 226, 7 Mei.

[3]) Art. 74. Deze Instructie ontworpen door de XVII, goedgekeurd door Prins Maurits, en bekrachtigd door de Staten-Generaal bestond uit 80 artikelen.

[4]) Zie: VAN DER CHIJS, *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Banda-eilanden* 1599-1621, p. 30 e. v.

loon voor hun hulp den alleenhandel in specerijen verkrijgen. Hoe eigenaardig ook de voorstelling was, die Matelieff zich van een dergelijke onderneming [1]) had gevormd, het kan niet ontkend worden, dat de kiem van de later door de Oost-Indische Compagnie ten opzichte der Bandaneezen gevoerde politiek in zijn voorstel toen reeds aanwezig was.

De eerste, die er rond voor uitkwam, dat de uitroeiïng van Banda het eenige middel zou zijn om zich van de eilanden te verzekeren, was echter Jacques l'Hermite de Jonge. Hij was in 1611 uit Indië teruggekomen en de schrijver van een Memorie [2]), die hij aan de XVII aanbood en waarin hij onbewimpeld schrijft: „... derhalve men mijns bedunckens niet naer eenige vreede ofte handel en hoorde te trachten, voor ende aleer dat men haer geheelick overwonnen ende met goede verseeckeringe tot redenen gebrocht ofte gansch wt heroyt hadde. Gedwongen ofte gansch uitgeroeyt synde, dwelck wel het sekerste soude syn, alsoe dit schelmachtich gedrochte nemmermeer soe wel in toom en sal connen gehouden worden, als men wel gaerne soude (wenschen), soe sal men middel moeten soecken, om dese eylanden wederomme te peupleren ende met inwoonders versien alsoe sonder deselve de vruchten niet en connen werden gepluckt, gehavent, noch de eylanden selffs tot proffyt van Uw E. geapliceert worden ..." l'Hermite is dus de eigenlijke ontwerper van het onzalige uitroeiïngsplan, dat Coen later met onverbiddelijke strengheid op last der Heeren XVII heeft moeten uitvoeren. Het plan van l'Hermite de Jonge scheen bij de XVII in goede aarde te zijn gevallen, want in 1615, dus nà de aanbieding der Memorie, schreven zij zonder blikken of blozen naar Indië „... souden nu geraden

[1]) Toch komt hem de twijfelachtige eer toe, het eerst de aandacht gevestigd te hebben op de invoering van het specerijmonopolie.

[2]) „Corte Remonstrantie van den tegenwoordigen staat eeniger plaetsen in Indien ende wat remedien vooreerst daertoe dienen gebruyckt, overgelevert in de vergaderinge van Seventhienen, tot Amsterdamme den 20en Augustus 1612, by Jacob l'Hermite de Jonghe, bij DE JONGE, *Opkomst van het Ned. gezag in O. I.* IIIe dl.

vinden soo het onse gelegentheyt eenighsints coste lyden dat men nu deselve onze forten ende schepen mochte gebruycken omme iets groots tot afbreuck van den vijand daer mede wt te moghen richten ende de Bandenesen te vermeesteren, de principaelle wt te doen roeyen ende verjagen ende 't lant liever met heydenen wederom te doen peupleren ..." [1]).

L'Hermite de Jonge had echter nog meer in zijn mars. Hij toonde n.l. verder de noodzakelijkheid aan om na de uitroeiïng der Bandaneezen de eilanden zoo spoedig mogelijk opnieuw te bevolken: „... Om alle 't welcks te verhoeden, soude men myns bedunckens niet beeters connen voorwenden als het lant, dat alreeds geconquesteert is ende nog verovert soude mogen worden, van onse natie selffs te laten bewoonen, ende uytdeelen onder sulcke redelijcke conditien als Uwe Ed. selffs sullen goetvinden".

Wat hij hier voorstelt, is niets meer of minder dan het stichten van eene kolonie met Nederlandsche kolonisten, zoodat dan ook Jacques l'Hermite de Jonge in zekeren zin beschouwd kan worden als de grondvester van het instituut der perkeniers. „Tot welcken eynde eenich merckelick getal van huysgesinnen in Indien moeten worden gesonden om door deselve de vruchten te doen plucken, die men henluyden tot eenen redelicken prijs soude moghen betalen ende afcopen, waer mede haeren cost voor vrouw ende kinderen ryckelyken soude connen verdienen, sonder van de Comp[ie]. eenige gagie ofte cost te genieten, als men maer de packhuysen versien hielt van proviande, die se om haer gelt soude mogen coopen ...".

Ziedaar het geheele stelsel, dat hier in korte doch rake lijnen den Bewindhebbers werd voorgelegd. Jacques l' Hermite de Jonge was de ontwerper [2]), de Heeren XVII de

[1]) Memorie p. 390.

[2]) Niet alleen van het baatzuchtige stelsel der perkeniers, maar ook van het noodlottige extirpatie-stelsel, welke met het misdadige plan der uitroeiïng van l'Hermite de Jonge, drie rampen vormden, die Banda tot het diepste verval hebben gebracht.

lastgevers, Coen en zijn opvolgers de uitvoerders [1]) en de Bandanees ... het kind van de rekening. In een brief van Coen aan de XVII van 6 Mei 1621 deelt hij zijn besluit mede om de Bandaneezen „met will of onwill van 't land scheep te doen gaen, omme tot Jacatra vervoert te worden".

De vervulling van een van Coen's lievelingsdenkbeelden, n. l. het stichten van handelskoloniën aan de Kaap de Goede Hoop te Jacatra, Ambon en Banda [2]) scheen wel zeer nabij, althans wat de laatstgenoemde eilandengroep betreft, toen te Banda alle weerbare mannen zoo goed als verdwenen waren en slechts vrouwen en kinderen waren overgebleven. Handelskoloniën niet in den zin van volksplantingen, waarin de Nederlanders arbeidsdiensten zouden verrichten, maar een nederzetting van handelaren, die het monopolie van den handel bezaten, waarvan het juist veroverde Jacatra het centrum wezen zou. De handel in Indië zou dan gesteld worden in handen der kolonisten, uitgezonderd natuurlijk die der specerijen. In de tweede plaats zou hiernaast dan een landbouwkolonie komen, waarin slaven of andere inheemsche werkkrachten onder leiding der Nederlanders landbouw en veeteelt zouden beoefenen.

„Hiervoor is hooch noodich, dat met den allereersten grooten menichte van allerley volck, mannen, vrouwen, jongers ende dochters, insonderheyt goede eerlyke lieden met goet capitael, van Nederlandt naer Indië varen", schreef Coen in zijn „Vertoog". „Om daertoe te comen dienen geen moeyten noch oncosten t' ontsien: 't is om verscheyde respecten hooch noodich, dienstich ende seer geraden, dat

---

[1]) Coen zelfs zóó plichtsgetrouw, dat de XVII beducht voor de gevolgen van zijn gericht in een Brief van 14 April 1622 hem vermanend schreven: „Laet het eens ende genoegh wesen. Wij hadden wel gewenscht, dattet met gematichder middelen hadden connen beslist werden. 't Sal wel soo geseyt is ontsagh, maer geen gunst baren ...".

[2]) Brief van Coen aan de XVII van 26 October 1620. „Vertoogh van de staet der Vereenichde Nederlanden in de Quartieren van Oost Indien, gericht aan de Bewindhebbers ter Kamer Amsterdam en geschreven aan boord van de Mauritius voor het eiland St. Helena, ddo. 20 Juny 1623". Bij DE JONGE, *Opkomst Ned. gezag over Java*, I, blz. 269 e. v. Zie ook *Kroniek Hist. Genootschap Utrecht* 9e dl. jr. 1853.

veel schepen expres met een groote menichte van allerley volck na Indien gesonden werden". Met nadruk wees hij erop, dat de Republiek genoeg volk heeft en zijn geluk maar in Europa blijft zoeken, zelfs in vijandelijke staten, instede van in Oost- en West-Indië koloniën te vormen" [1]).

Bij herhaling kwamen Coen en zijn Raad bij de Heeren XVII hierop terug, maar deze waren en bleven afkeerig van dergelijke grootsch opgezette plannen, die veel geld zouden kosten en weinig directe voordeelen opleveren. Zij weigerden halsstarrig aan het dringend verzoek van G. G. en Raden gehoor te geven, keurden zooals gezegd slechts de toelating der Chineezen goed, en bleven verder op dat punt Oostindisch doof, ook toen Coen zijn zaak van een andere zijde belichtte en hun voorstelde om de vaderlandsche weeshuizen te ontlasten en de weezen naar de Oost te zenden [2]). Zij hadden mogelijk wel toegegeven om van de kwestie af te wezen, maar de HoogMogende Heeren Staten, konden er uit moreele overwegingen niet toe besluiten „de onderjarige meyskens en knechtjens" op te offeren aan Coens kolonisatieplannen. Zoowel l'Hermite de Jonge als later Coen beklaagden zich bitter over de wijze waarop de Heeren XVII zich in Indië dachten te handhaven.

Toen Coen dan ook in 1623 naar patria terugkeerde, hadden de Heeren XVII nòch „mannen, vrouwen, jongers en dochters", nòch beduidend kapitaal gezonden, aangezien zij slechts oog hadden voor het monopolie en het stichten van handelskoloniën, naar zij beweerden, niet op hun weg lag. Toch hebben zij, hun nuchtere theorieën ten spijt, twee nederzettingen in Indië gehad, waarvan Banda de voornaamste en meest bekende was en eigenlijk nog is [3]). Deze

[1]) Brief aan de Heeren XVII van 26 October 1620.

[2]) Brief van 26 October 1620.

[3]) De andere was die op het onvruchtbare eilandje Kisser, ten Noorden van Timor, waar in 1656 de bezetting van het fortje Vollenhoven aan haar lot werd overgelaten. Zij vermengde zich met de bevolking des lands, haar afstammelingen belijden den Christelijken godsdienst en spreken Maleisch. Zie RODENWALDT, *Die Mestizen auf Kisar.* Herausgegeben durch die Mededeelingen van den Dienst der Volksgezondheid in Ned. Indië (1927).

kolonisten, blijvers, waren de perkeniers, die zich, zij het ook met beduidende rasvermenging, in de tropen, tot op heden nog handhaven.

Het is waar, dat de aard en het wezen der kolonie, die zij op Banda vormden, nu juist niet waren zooals haar onvermoeide voorstander Coen zich deze had voorgesteld. Een handelskolonie, een nederzetting van kooplieden, werd Banda niet, maar toch wel een nederzetting, zooals Coen zich op het tweede plan gedacht had. Beschouwt men immers de notenperken als bouwgronden, waarop de notencultuur wordt beoefend en de perkeniers als landbouwers, bewerkers van den grond, of liever gezegd als degenen, die de arbeid der slaven en andere inheemsche arbeidskrachten leiden, dan is Banda niets anders dan een landbouwkolonie geweest.

„C'est le seul établissement des Indes orientales, qu'on puise regarder comme une colonie Européenne, parceque c'est le seuil où les Européens aient la propriété des terres", zoo heeft een Fransch schrijver [1]) in het einde der 18de eeuw van deze kolonie gezegd. Hij vergiste zich echter als zoovele anderen omtrent het eigendomsrecht, dat de perkeniers zich in den loop der tijden hadden aangematigd.

Verschilde de kolonie in wezen dus niet veel van de nederzetting, welke Coen gaarne had willen stichten, haar aard of liever de aard van haar kolonisten vertoonde daarentegen een zeer groote, zelfs principieele afwijking, welke tenslotte de oorzaak is geworden van haar verwording. Als kolonisten had Coen zich voorgesteld een kloek geslacht, van onberispelijken levenswandel zooals hij zelf was. In zijn „Vertoog" schrijft hij: „... Ik zegge goede officieren ende eenige weynige aansienlijcke Nederlantsche huysgesinnen, dese om tot pilaren ende voorgangers te dienen, en d'andre om de slaven wel te regeren ende wel te gebruicken".

---

[1]) GUILLEAUME THOMAS RAYNAL, *Histoire Philosophique et Politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes, 1781.* Tome I, Livre II, p. 213.

Als men nu weet dat de XVII weinig „aansienlijcke huysgesinnen" uit patria hebben gezonden met het doel om Batavia, Ambon en Banda te bevolken met een flinke generatie van tropische Nederlanders, behalve dan „enkele bedaegde Compagnie's dochteren" waarvan de oolijke Valentyn getuigde, dat zij lang geen „gebradene peerkens" meer waren, kan men zich over het gehalte der kolonisten niet verbazen. „Voorwaer, 't is een groote schande ende verachteringe van de gemeene welstant, dat weder opnieuws oneerlijcke vrouwen gesonden worden. Wat eerlijcke lieden sullen in haer gezelschap willen varen; hoe connen eerlijcke dochters in geselschap van oneerlijcke vrouwen eerlijck blijven? Op 't alderhoochste zij U.E. mede gerecommandeert in geenderleye maniere toe te staan dat met U.E. schepen eenige vrouwen die van oneerbaerheyt berucht zijn herwarts comen, want hier te lande hoeren genoch zijn ..." [1]).

Wat de mans betreft, het ontvolkte gebied diende zich maar tevreden te stellen met „'t schuym aller volckeren", waarvan „de eenige, die wel wilden, door de quaden veracht worden". Is het wonder, dat deze kolonisten, noch „pilaren" noch „voorgangers", werden doch in stede daarvan een maatschappij vormden, berucht om haar buitensporigheden? Zeer terecht zegt dan ook een schrijver van lateren tijd, Carel Sirardus Willem van Hogendorp, van deze Bandasche kolonie: „En général, cet essai de colonisation européenne à Banda ne peut donner une idée très favorable des avantages que les partisans du système de colonisation en grand se promettent d'une aliénation de terres à des planteurs européens ..." [2]).

Men schreef 1612, toen de XVII kennis hadden genomen van de Memorie, welke Jacques l' Hermite de Jonge hun had aangeboden. Vier jaren later, na de verovering van Poeloe Ay in 1616, werden de daarin vervatte denkbeelden be-

---

[1]) Brief van Coen aan de XVII, 6 September 1622.

[2]) „*Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Néerlandaises dans l'archipel des Indes*, Bruxelles, 1830, p. 332.

treffende de wederbevolking der geteisterde eilanden tot uitvoering gebracht, althans wat Poeloe Ay betreft. Daar werd de grond voor het eerst in perken verdeeld. Na de verovering der overige Banda-eilanden in 1621 volgden Lonthoir en Neira.

Een Resolutie van Gouverneur-Generaal en Raden van 5 April 1621 vermeldt n.l. de verdeeling van den grond in stukken. Reeds bij missive van 16 Maart 1621 had Coen aan den pas benoemden gouverneur Martin Sonck, order gegeven de eilanden te verdeelen in stukken grond, welke op zeer gemakkelijke voorwaarden waren af te staan aan degenen, die daarvoor in aanmerking kwamen. De eilanden bleven 's Compagnies eigendom terwijl de stukken grond, perken [1]) genaamd, als haar leenen en de kolonisten, die deze in leen ontvingen, als haar leenmannen werden beschouwd.

Zoo waren dan na een tiental jaren de denkbeelden van Jacques l'Hermite de Jonge voor de groep der Banda-eilanden in praktijk gebracht en kan het jaar 1621 beschouwd worden als het tijdstip waarop voor geheel Banda het perkstelsel was ingevoerd.

II.

De uitgifte van den grond.

Het zal niet in de bedoeling van Coen hebben gelegen deze stukken grond anders af te staan dan in leen, hetgeen blijken kan uit zijn Memorie [2]), die hij voor zijn opvolger had achtergelaten, waarin hij spreekt van de kolonisten als „leenheeren der Compagnie" [3]). Evenmin in erfelijk leen,

[1]) Perken genaamd, omdat deze stukken eigenlijk niet anders waren dan groote erven, dus afgebakende ruimten. Een andere dikwijls voorkomende benaming was ook: specerij-land.

[2]) Zie *Kroniek Hist. Genootschap Utrecht*, 9de deel. 1853. REINIER DE KLERK, *Belangrijk Verslag over den staat van Banda en de omliggende eilanden*, aan Z. E. den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel, 1754, door C. A. M. VAN VLIET bewerkt, 1894. p. 29.

[3]) Lees: „leenmannen".

dat toen reeds volgens eenige acten voorkomende in een Leenregister of Boek van Leeninge [1]) moet zijn uitgegeven, in welke acten dan ook steeds de zinsnede: „... mitsgaders syne wettige erfgenamen van handt tot handt in leninge genieten en besitten sullen op naervolgende conditien enz.", werd opgenomen [2]). Als de grond werkelijk in eigendom was uitgegeven, hetgeen in lateren tijd zoo vaak is beweerd, zouden de eerste kolonisten in het bezit moeten zijn geweest van eigendomsbrieven, temeer omdat deze materie reeds door Pieter de Carpentier bij Plakkaat van 7 Februari 1624 was geregeld en dergelijke brieven derhalve toen reeds niet onbekend waren.

Ook scheen uitgesloten, dat de vruchten, in dit geval dan de noten, slechts in leen werden gegeven, hetgeen ook vrij dikwijls voorkwam (b.v. drank uit vruchten, de pluk van pinang of sirih enz.), waarbij echter ook uitdrukkelijk vermeld werd, dat het leen niet erfelijk was. Ofschoon de wijze, waarop de grond in leen werd uitgegeven in die tijden van opkomst verschillend was, zoo mag dan toch uit het bovenstaande worden afgeleid, dat de al of niet erfelijkheid van het leen placht te worden aangegeven in de leenbrieven en ingeval deze clausule ontbrak, dit met de bedoeling is geschied om den leenheer meer vrijheid van handelen te geven. Opmerkelijk is verder nog in Coen's Memorie, dat daarin niet gesproken wordt van eenigen tijdsduur.

Dat de kwestie van de erfelijkheid der leenen in het midden werd gelaten, kan ook een slimheid van de Hooge Regeering zijn geweest, om eigendom voor te spiegelen en daardoor de perkeniers naar Banda te lokken. Deze vage, nooit wettelijk omschreven verhouding van den leenman

[1]) Weliswaar betreffende de erven in en om de stad Batavia, maar de hoofdstad strekte tot voorbeeld der buitenkantoren „als synde het jegenwoordiche rendevous van India (waer nae alle andere plaetsen haer naer reguleeren)". Dit register (begint met 1 Mei 1620, eindigt op 29 Januari 1623) was voorgeschreven bij het Bataviasche Statuut van 10 Augustus 1620, waarin een regeling is opgenomen van uitgifte in leen.

[2]) Zie: DE JONGE, I, p. 230 e. v.

tot den leenheer had tot gevolg, dat sommige perken in latere jaren van geslacht op geslacht overgingen en andere daarentegen onophoudelijk van beheerders wisselden. Het gebeurde ook wel, dat men den perkenier zijn perk ontnam, zoo als in 1697 het geval was met een zekeren Jan Paulusz, die door gouverneur Balthasar Coyett zonder vorm van proces uit zijn perk werd verwijderd. Ongetwijfeld maakte deze gouverneur hier van het eigendomsrecht der Compagnie gebruik. Het was alleen opmerkelijk, dat het leen niet aan haar verviel, zooals rechtens diende te geschieden, maar aan 's gouverneurs schoonzoon, zonder dat de Compagnie daarin gekend was! Niets ongewoons voor hen, die de Bandasche maatschappij uit dien tijd kennen.

Uit het voorgaande moge duidelijk worden, dat het leenstelsel der Compagnie al op zeer losse schroeven stond en de verhouding tot hare leenmannen vrijwel willekeurig was. In breede trekken door Coen omschreven, is het daarbij gebleven en sedert dien vonden nòch Gouverneur-Generaal en Raden in Indië, nòch de XVII in Nederland, het noodzakelijk verder nog aandacht aan dit punt te wijden. Dit verzuim werd dan ook een bron van ellende voor deze eilanden en hun bewoners, en men kan zich voorstellen van welken aard de verhouding moet zijn geweest van de Compagnie en hare leenmannen, niet in het bezit van leenbrieven of andere acten, en steeds met elkander en met haar in strijd, welke onhoudbare toestand in de tweede helft der 18de eeuw haar toppunt heeft bereikt [1]).

[1]) Banda's laatste gouverneur François van Boeckholtz (1794-1796) schrijft daarover aan den landvoogd Van Overstraten en Raden: „... temeer wyl de buttenspoorige dwarsdryvinge van den Perkenier en zyn ingebeeld regt van land eygendom, door een langdeurige tyd, zodanig was ingeworteld, dat men nooit zonder met den Perkenier te twisten en in onaangenaemheden te geraeken, hem over eenige verbeeteringen, die zyn Perk aangingen, meer durfde spreken en men meermalen bij noodsaekelyke serieus onderhouding – niet anders dan samenrotting opstookeryen of wel opzettelijke verwaarloosing der cultuure zag volgen ..." (Berigt by het overgeven der Scheepekennissen en Perkbeleeningen van Banda 29 Maart 1798, Landsarchief Batavia).

Als een noodzakelijk kwaad werd het stelsel beschouwd en de perkeniers zelf als wezens, die het aankijken nauwelijks waard waren. Zij werden geduld en daarmede was dan ook alles gezegd. Als de XVII er een beter, goedkooper, middel op hadden gevonden om de noten te plukken, dan zou het met de perkeniers en hun nasleep reeds lang gedaan zijn geweest. Doch voordeeliger dan dit stelsel kon het wel niet. Hoe hoog zouden de kosten wel niet zijn geweest als bezoldigde dienaren voor het notenplukken moesten worden aangesteld! Het lag immers niet in de bedoeling om veel ten koste te leggen aan de notencultuur, waar zou dan de winst blijven? De praktijk heeft echter uitgemaakt, dat de perkeniers en de perken, kortom het geheele stelsel, der Compagnie, schatten heeft gekost en dat zij per slot van rekening bedrogen is uitgekomen, om de eenvoudige reden dat in de praktijk de notencultuur aan een tweeledig doel bleek te beantwoorden: „eine offentliche, nämlich die Taschen der Aktionäre zu füllen, und eine geheime, nämlich die Tasche der Beamten zu füllen; alles andere war Nebensache! [1])

Daarbij komt ook nog, dat Coen in den aanvang de eerste kolonisten de behulpzame hand wilde reiken en hen geen stroobreed in den weg wilde leggen, maar al te goed beseffende hoe moeielijk Banda te bevolken was. Hij heeft daarom te veel vrijheid aan de leenmannen der Compagnie geschonken, vertrouwende dat zijn opvolgers, als de tijden daarvoor rijp werden geacht, de teugels van het bewind wel strakker zouden aanhalen. Dit nu is nimmer gebeurd, zoodat deze vrijheid eigenlijk de oorzaak is geworden van het met de eeuwen verkeerdelijk toegenomen begrip van persoonlijk grondbezit, waardoor de perkeniers zich beschouwden als heer en meester op hun perken en de leenrechterlijke verhouding geheel op den achtergrond geraakte [2]).

---

[1]) Dr. O. Warburg. *Die Muskatnus. Ihr Geschichte, Botanik, Kultur, Handel und Verwerthung* enz. Zugleich ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Banda-inseln, 1897, p. 133.

[2]) Eindelijk werd de Hooge Regeering de valsche positie der perkeniers en de daaruit voortspruitende wanverhoudingen moede. Zij gaf Van Boeckholtz, tezamen met zijn ambtgenoot te Ambon, de opdracht den verwar-

De waarheid is ook, dat de perkeniers zelf geen verlangen koesterden om een einde aan hun valsche positie te maken en in die richting geen stappen hebben gedaan. Uit hun midden is nimmer een stem opgegaan om herziening van hun verhouding tot de Compagnie, zoozeer waren zij overtuigd van hun (vermeend) recht.

Tot goed begrip van zaken laten wij thans den tekst volgen van enkele gedeelten van Coen's Memorie:

Art. 1. Alle geplante volkeren, burgers en ingezetenen, moesten belooven en zweeren, lijf en leeven bij alle gelegentheeden te zullen opzetten voor den staat der Vereenichde Nederlanden.

Art. 2. Mogten hunne Perken die zij als leenheeren van de Comp. hadden ontvangen niet vernietigen of verkoopen zonder consent van den Landvoogd en betaling van 25 ten hondert uyt het voortgevloeyde.

Art. 3. Schoonhouden en verbeteren der Perken was een ieder aanbevoolen op verbeurte van zijn Land.

Art. 4. Van de inkomende koopmanschappen waren zo eens vooral den thol onder heevigh van 6 ten hondert.

Art. 5. Het klappusbosch verpagten aan de meestbiedende.

Art. 6. Alsmede de visscherijen.

Art. 7. En de Tiende van de afgebrande Arak, de Foely op 8 13/23 't pond en de Nooten op 19 9/23 penningen gesteld.

Van hare zijde beloofde de Compagnie:

De ryst voor het kostende, van 15 Reaalen het Last.

De slaven voor 40 Rds te weeten niet booven 30 of beneeden de 15 jaaren te zullen leeveren.

---

den toestand van het perkwezen te regelen. De reorganisatie ging tot de vroegste tijden terug en was gebaseerd op de oorspronkelijke rechten der Compagnie. Omdat de perkeniers meer schuld aan de Compagnie hadden dan de waarde hunner perken bedroeg, werd het leenrecht der perken ingetrokken en deze wederom tot eigendom der Compagnie verklaard onder delging der schuld. Een kostbare geschiedenis, want de Compagnie verloor toen al hare vorderingen op de perkeniers, gezwegen nog van de wederzijdsche verplichtingen betreffende cultuur en leveranties.

Door het uitbreken van den oorlog met Engeland kon het onzalige plan, dat te Batavia was goedgekeurd, doch de perkeniers tot den bedelstaf zou gebracht hebben, geen voortgang vinden.

Op deze voorschriften, die de kern hadden gevormd van de leenbrieven, ingeval zij uitgegeven waren en waarin maar zeer weinig vermeld wordt van de rechtsverhouding van de perkeniers tot de Compagnie [1]), werd voor eeuwen lang het instituut der perkeniers gegrondvest en de summiere doch onvolledige omschrijving hunner rechten en verplichtingen is later de bron geworden van onbeschrijfelijke administratieve verwarring.

III.

De verdeeling van den grond in perken.

De gouverneurs, die zich na het vertrek van Coen uit Banda, voor de zware taak van de verdeeling der gronden zagen geplaatst en bij de voorbereiding van dit werk vele moeielijkheden hadden te overwinnen, waren Willem van Antsen (1621), Dr. Martijn Sonck (1623), De Bruyne (provisioneel president (1623), Willem Jansz. (1623-1627), Dr. Pieter Vlack (1627-1628), Jacob Schram (provisioneel president 1628) en Jan Jansz. Visscher (1628-1629). Sonck, Jansz. en Vlack hebben het meest hiervoor geijverd, vooral de laatstgenoemde, onder wiens bewind de verdeeling van den grond zoo goed als geheel haar beslag kreeg. De korte bestuursperiode van velen hunner, die meer krijgslieden dan bestuurders waren, liet hun dikwijls niet toe te volbrengen, hetgeen in hun instructies was voorgeschreven. Zooals begrijpelijk, maakte de verdeeling een voornaam punt uit, ten nauwste samenhangende met de welvaart en de wederbevolking van Banda.

---

[1]) Eerst onder den landvoogd Van der Capellen, die in 1824 zijn bekende reis door de Molukken maakte, nam de onzekere rechtstoestand der perkeniers een einde, na ruim twee eeuwen te hebben voortgeduurd. Getroffen door de groote armoede der perkeniers en den jammerlijken staat van het perkwezen, vaardigde hij nog tijdens zijn bezoek aldaar op 24 April eene publicatie uit (Stbl. 1824 no. 21), waarvan art. 8 beslissend was voor de rechtspositie der perkeniers en hun afstammelingen. Het duurde echter nog tot 1845 eer alle perkeniers in het bezit waren van behoorlijke eigendomsbewijzen. Bij Gvtsbesl. van 1 Augustus van dat jaar werden deze in wettelijken vorm toegekend en de perken, eeuwen lang een twijfelachtig en betwistbaar bezit, hun wettig eigendom.

De verdeeling nam een vrij langen tijd in beslag door gebrek aan kolonisten en aan slaven. In 1621 begonnen, nam de verdeeling eerst een einde tusschen de jaren 1627 en 1628, want nog in 1627 schreven Gouverneur-Generaal en Raden in de Memorie [1]), die zij Pieter Vlack bij zijn vertrek naar Banda mede gaven: „Let mede op de behoorlijke onderhoudinge en suyveringe van de perken soo daer nocg eenige ongeeigent liggen, welke schoonmaeken meriteren, doet die door de 's Comp. leyfeygenen, by gebreck van ingesetenen, reynigen ende de vruchten vandien innen...." De veronderstelling van de Hooge Regeering, dat er nog enkele perken „ongeeigent" waren, duidt op een toestand, welke de voltooide uitgifte der gronden nabij kwam.

Hoewel Vlack niet zooals Van Antsen, Sonck en Jansz. reeds onder Coen te Banda had gediend en derhalve niet zoo doordrongen kon zijn van de denkbeelden van den meester, zoo zal toch de verhouding waarin hij tot Coen stond [2]), bijgedragen hebben tot het juiste begrip, dat hij, de vreemdeling in Bandasche zaken, van de uitgifte der gronden als gouverneur toonde te bezitten. Enkele geschiedschrijvers schenken hem ten onrechte daarvan de grootste eer en vergeten, dat de uitgifte (op Poeloe Ay) reeds zes jaren aan den gang was, eer hij aan het bewind kwam [3]). Jammer genoeg was een ongelukkig voorval [4]) de oorzaak van zijn onverwacht en haastig vertrek, zoodat hij zijn taak, met zooveel prijzenswaardigen ijver ondernomen, aan zijn opvolger moest overdragen.

---

[1]) „Memorie van d' Heer Vlack, Raet van Indie, gaande met 't schip de Cameel naer Banda", gedagteekend Casteel Batavia 6 February 1627, Landsarchief, Batavia.

[2]) Hij was Coen's zwager, gehuwd met Liesbeth Ment, zuster van diens echtgenoote.

[3]) o. a. VALENTIJN, III, 2, Bandasche Zaaken, p. 89.

[4]) Hij werd opgelicht op 28 Juli 1627 tijdens een inspectietocht naar Lonthoir door zijn eigen roeiers, die hem naar Ceram wegvoerden. Ziek geworden van de doorgestane ellende, keerde hij September van dat jaar naar Batavia terug.

De grootte van een perk werd gesteld op 25 zielen, terwijl een ziel lands verondersteld werd zoo groot te zijn als een flinke slaaf naar behooren kon onderhouden en ongeveer gelijk stond met 50 Rheinlandsche vierkante roeden. Deze maatstaf gaf echter in de praktijk nog al eens aanleiding tot verwarring, vooral op het eiland Lonthoir met zijn bergachtigen grond, omdat een slaaf hoe flink hij ook overigens zijn mocht, nu eenmaal op vlak terrein veel vlugger werkte dan op bergachtig terrein. Daarom volgden de meesten later een andere berekening en namen 50 (quadraat) roeden als maateenheid aan voor een ziele lands. Een som van 25 rijksdaalders aan specerijen werd verondersteld de opbrengst te zijn van een ziel lands per jaar, zoodat het niet zwaar viel de jaarlijksche opbrengst der notenperken te schatten, althans alleen in theorie. In de praktijk zou het nog heel moeielijk blijken te zijn.

Met het oog op het geringe aantal beschikbare slaven waarmede begonnen moest worden, durfden de verschillende gouverneurs het in den aanvang niet aan, al te uitgestrekte perken in leen uit te geven, uit vrees dat de perkeniers ze niet naar behooren konden onderhouden. Later toen meer slaven werden ingevoerd en de arbeidskrachten dus talrijker waren, werden ook grootere perken uitgegeven, waardoor echter de oorspronkelijke uniforme regeling hoe langer hoe meer verloren ging.

Een groot verzuim was bij den aanvang reeds het ontbreken van behoorlijke kaarten, waarop de grenzen der perken duidelijk stonden aangegeven. Nòch het bestuur, nòch de perkeniers waren in het bezit van kaarten, ja, van het geheele gouvernement Banda was ter plaatse zelfs geen kaart te vinden! Het ontbreken van door de overheid gedane opmetingen, vervaardigde terreinkaarten, geplaatste grenspalen, gepaard gaande met de totale afwezigheid van iets dat op leenbrieven als anderszins geleek, gaf, reeds in den beginne aanleiding tot geweldige, dikwijls niet onvermakelijke, verwarringen.

De grenskwesties, die in 1752 haar toppunt bereikten, waren tenslotte niet meer te tellen.

Ziet hier enkele voorbeelden:

Jurgen Prutscher, perkenier van Combir, voegde eens, zonder eenigen schroom een groot stuk grond, dat behoorde aan een anderen perkenier Aart Anthonysz. zijn buurman, bij zijn perk. Aart, die deze onrechtmatige daad eerst later ontdekte, weigerde hem ook maar een duimbreed af te staan, al zwoer Jurgen hoog en laag dat het stuk binnen de grenzen van zijn perk viel. Na een eindeloos krakeel waarbij de slaven van Jurgen handgemeen werden, met die van Aart en een formeelen veldslag leverden, werd de zaak ten nadeele van den eersten beslist.

Op het Hoogland van Lonthoir, zwaar bergachtig terrein, woonden de ijverigste perkeniers, die er zelfs niet tegen op zagen de toppen van het gebergte met jonge noteboomen te beplanten. Nu kwam het voor, dat andere, die niet minder ijverig waren, den voet van hetzelfde gebergte bewerkten, onkundig van het feit, dat dezelfde strook grond van bovenaf reeds werd schoon gemaakt. Het kon dan wel niet anders of op een kwaden dag moesten natuurlijk die van boven, die van beneden op een zeker punt ontmoeten, welke ontmoetingen tot heftige tooneelen en ijselijke scheldpartijen aanleiding gaven. De een wilde niet voor den ander wijken, en het kostte den gouverneur veel overredingskracht om de van ijver blakende perkeniers tot rede te brengen.

Deze onderlinge grenskwesties bereikten zooals gezegd in 1752 zoodanige hoogte, dat de gouverneur als eerste overheidspersoon niet meer bij machte scheen, ze tot een voor partijen bevredigend einde te brengen. Hij was zelfs dikwijls genoodzaakt al het overwicht van zijn waardigheid aan te wenden om de twisten te kunnen bijleggen, ja, ging zelfs in eigen persoon naar de vechtersbazen om deze tot bedaren te brengen. Was de gouverneur nu een man van menschenkennis en tact, zooals bv. Reinier de Klerk (1748-1753) [1]), dan konden in deze netelige materie

---

[1]) Zie over hem *Indische Landhuizen en hun Geschiedenis*, I, p. 45, e. v. van schrijver dezes.

wonderen verricht worden, maar helaas waren er maar weinigen zoo rechtschapen als deze intègre persoonlijkheid; de meeste verzwaarden slechts den bestaanden toestand en lieten zich door partijzucht, en erger, leiden.

Daarbij kwam, dat de perkeniers de gewoonte hadden om bij testament aan hun vrijgeworden slaven, kleine stukjes grond na te laten, hetgeen de verwarring, nog maar deed toenemen. Dit laatste bewees, dat ze reeds spoedig de bepalingen van Coen's Memorie (artikel 2) uit het oog verloren hadden, welke immers vervreemding der perken verboden. De vrijgeworden slaven zorgden over het algemeen slecht voor deze kleine stukken grond en eindigden in den regel met ze te verkoopen, waardoor natuurlijk wederom twisten en plagerijen ontstonden.

Het eenige wat er op zat, ofschoon dat ook al niet veel baatte, was een nauwkeurig toezicht op en een voortdurend onderzoek naar de grenspalen der perken. Maar wat hielpen eigenlijk grenspalen, als zij grensteekenen vormden, die niet erkend en willekeurig verplaatst werden? In 1664 [1]), werd dringend verzocht om een „lantmeeter", voor den tijd van acht of zes maanden uit Batavia ten einde de grenzen van een paar perken te herzien, die sinds lang het onderwerp van onverkwikkelijke processen waren geweest. Gouverneur Robertus Padtbrugge van Amboina (1683-1687) raadt daarom dan ook in zijn Memorie [2]) aan „een geswoorne wel ervarene landtmeeter" derwaarts te zenden om een overzichtskaart te maken, waarop de grenzen der perken nauwkeurig stonden aangegeven. Hoewel de vaandrig Meijnardt de Roy hiervoor werd aanbevolen, als zijnde „van genoegsame ervarentheyt en grondige kennisse" zoo weten wij niet, of de Hooge Regeering hem inderdaad naar Banda dirigeerde of dat men den toestand gelaten heeft, zooals hij was.

---

[1]) *Daghregister* 1664, p. 405.

[2]) „Eerbiedigs Rapport der verrigtinge van den Expres Commissaris haarer H. Edns der Oostelijke Provintien, Robbertus Padtbrugge in zijne onderzoekinge, uit de Moluccos vertreckende wegens den toestand, Staat en gelegenthd. der zaken, wel voornamentlijken Banda .... enz. enz." 27 September 1683, Landsarchief Batavia.

Zij achtte het wellicht niet de moeite waard, voor de opmeting van eenige perken een landmeter naar Banda te zenden en verloor geheel uit het oog, dat het hier geen zaken van enkelingen betrof, maar een algemeen Bandaasch belang, ja, zelfs een Compagniesbelang van het hoogste gewicht.

IV.

De Perken.

Op het eilandje Ay, dat het eerst werd veroverd door Jan Dircksz. 't Lam op 10 April 1616, werden de eerste perken uitgegeven. Deze waren 31 in getal en gezamenlijk groot 775 zielen.

Daarop volgde Lonthoir, met 34 perken, tezamen groot 850 zielen en Neira met 3 perken en totaal 75 zielen.

Toen de gronden verdeeld waren en elk stuk een liefhebber gevonden had, telde het gouvernement 68 perken met een totaal zielenaantal van 1700, welke aan specerijen jaarlijks moesten opbrengen de som van 42500 Rds [1]). Door het uitroeien der bosschen en den geregelden aanplant van nieuwe noteboomen is deze opbrengst later dikwijls boven de raming gegaan en in den goeden tijd zelfs gestadig vermeerderd, in tegenstelling met het aantal perken, dat niet merkbaar toenam en later zelfs minder werd. Zoo telde in het einde der zeventiende eeuw het eiland Ay slechts 6 perken, het eiland Lonthoir ongeveer 25, terwijl het eiland Neira geen verandering in het aantal zijner perken vertoonde. De tweede helft der achttiende eeuw bracht vermeerdering van het aantal perken, dat echter in den aanvang der negentiende eeuw weder terugliep tot dat in het einde der zeventiende eeuw.

De oorzaken van dezen wisselvalligen toestand waren van velerlei aard.

De kleine perkeniers, d.w.z. de bezitters van kleine stukken grond — geraakten vooral in den aanvang vrij spoedig

---

[1]) Reinier de Klerk, *Belangrijk verslag* enz. enz. p. 19.

tot eenige welvaart en kwamen door aankoop in het bezit van andere kleine perken of nog onuitgegeven stukjes, die hier en daar als enclaves tusschen de groote perken verscholen lagen. Zoo verminderde het aantal perken, maar wonnen daarentegen enkele aan grootte. In lateren tijd had deze vermindering een andere oorzaak. De kleine perken werden toen bij de grootere gevoegd zoowel om zuinigheidsredenen als wel om de administratie te Neira te vereenvoudigen. Zooals het altijd gaat, bleven slechts de namen der aldus ontstane uitgestrekte perken in de herinnering voortleven en zijn die der kleine, onaanzienlijke, geheel vergeten.

Een volledige lijst van de perken in de eerste jaren na de verdeeling, is, zoover ik weet, niet meer aanwezig [1]). Wij zouden er echter toch betrekkelijk weinig aan gehad hebben, wat de namen betreft, omdat de verdeelde stukken grond met letters plachten te worden aangeduid, b.v. perk A., perk B., enz. [2]). Het benoemen van verschillende perken dateert van lateren tijd, toen de verwilderde en verwaarloosde notebosschen, die ontzaglijk door den krijg geleden hadden, door de vlijtige perkeniers waren omgetooverd in fraaie, met zorg onderhouden landgoederen. Elke perkenier ging toen prat op zijn perk, dat meer geleek op een uitgestrekt landgoed, dan op bouwgrond waarop hard gewerkt moest worden. Met dien trots op zijn (vermeend) bezit, groeide tegelijk ook het verlangen in hem om zijn mooie buitenplaats, zooals hij zijn perk gaarne noemde, een naam te geven en van de overige perken te onderscheiden, ten einde het zijn nakomelingen als een familiegoed na te laten.

Hij gevoelde zich als een adellijk heer op zijn erfgoed en niets was meer geschikt om den gewezen matroos of soldaat, het hoofd op hol te brengen dan het beheer van een dergelijk lusthof [3]).

---

[1]) Hetgeen Valentijn opmerkt over de perken en de perkeniers, is niet altijd juist; de opgave der perken is onvolledig.

[2]) Zie Memorie Padtbrugge.

[3]) Zij, die het voorrecht hadden om een perk op Lonthoir te bezoeken, weten dat deze benaming niet overdreven is.

Zoo ontstonden namen als De Zoete Inval, Weltevreden, Welgerust, De Verwachting, welke herinneren aan vaderlandsche buitenplaatsen. Anderen stelden zich tevreden met inheemsche namen van bergen, dorpen en steden (Toetra, Orang datang, Samar) of van gewassen en vruchtboomen, die veelvuldig in de perken groeiden (Tandjong, Tjinké, Kebon Doerian). Een enkele schonk zijn naam of dien van een ander aan zijn grond (Pieter Diau, Lust, Everts). Dat alles in een tijd toen Batavia's buitenplaatsen nog maar in opkomst waren. Doch ook later in haar bloeitijd konden zij niet wedijveren, althans wat hare tuinen aangaat, met de weelderige pracht van den notemuskaat-aanplant.

Ik wijd bijzondere aandacht aan de namen der perken, die ontstaan zijn eenigen tijd na de uitgifte, omdat zij in zekeren zin een historische vermaardheid hebben en samen geweven zijn met de geschiedenis des lands. Deze perken gingen dikwijls van geslacht op geslacht over en de familienaam der eigenaars was vrijwel identiek met den naam hunner perken. Elkeen te Banda kende ze en kent ze nog, zelfs van lang verdwenen perken, terwijl deze heden ten dage ook buiten Banda nog voortleven in de namen der cultuurondernemingen, die de taak der perkeniers overgenomen hebben [1]).

In een lijst van goederen [2]), welke gemeenlijk van Compagnies wege aan de perkeniers verschaft werden, helaas eerst eene uit het jaar 1785, trof ik namen der perken aan, welke met behulp van enkele gegevens uit de perkrapporten zoo goed mogelijk is aangevuld. De veronderstelling, dat het meerendeel dezer namen reeds eenigen tijd na de uitgifte is ontstaan, is niet al te gewaagd, als het bovenstaande in aanmerking wordt genomen.

---

[1]) *Handboek voor Cultuur- en Handelsondernemingen in Nederlandsch-Indië.*

[2]) De titel is: „Den Meester der Wapenkamer Teegelaer verstrekt aan de Naeste noemen Perkeniers en Opsigter de volgende goederen enz. Banda Neira 12 Augustus 1785, Landsarchief, Batavia.

Zoo waren dan op het eiland Ay de volgende perken bij name bekend: [1])

Poeloe Ay's Welvaren.
Kebon Besar, later Westklip.
Roemah Batoe, later Weltevreden.
Matalenco.
Kebon Berouw of De Verwachting, later Kleinzand.
Kebon di Bawah.
Paser (Kebon) Ketjil.
Kebon Doerian, in de wandeling Doeriaan.
Batoeh Poetih.
Kebon Key.
Kebon Baroe.
Oro,
Pieter Diau [2]).
Kebon Atap.

Van de 31 perken was dus ongeveer de helft benoemd en wel de belangrijkste, welke perken zich dan ook in den loop dier tijden hebben gehandhaafd; de andere helft bestond vermoedelijk uit kleine perken, die later bij de groote gevoegd werden. Zooals wij reeds weten, werden deze 31 perken in de 17de eeuw tot een zestal groote vereenigd, die een bestendigen duur hadden [3]).

Het eiland Ay wordt ons beschreven als een klein paradijs, waarin het gezond wonen was temidden van de fraaiste perken der gansche eilandengroep. Het was nog geen 100 meter hoog en aan de zeezijde begrensd door kleine heuvels en laag struikgewas, die de zee tot achtergrond hadden ... „zijnde zeer geneuglijk om aan te zien, en plaizierig, om te doorwandelen en 't welk zulken schoonen gezicht geeft, dat het geheele Eilandt wel een doorgaande

---

[1]) De grootte der perken, die hier en daar staat aangegeven ter informatie, laten wij voor rekening van Valentijn, die hier in 1687 voor enkele maanden vertoefde.

[2]) De naam van een Mardijker-perkenier.

[3]) Zij bestaan nog heden ten dage. Het zijn: De Verwachting, Matalengko, Westklip, Welvaren, Kleinzand en Weltevreden.

thuyn schynt te wezen .....", verhaalt Rumphius [1]) ons en voegt eraan toe, dat Ay wel een derde gedeelte der noten leveren kan, die de wereld verbruikte.

Eschelskroon [2]), een schrijver uit lateren tijd, is niet minder enthousiast: „Dit is een der fraaiste eilanden, die men zien kan, als zijnde eene aangenaame vlakte, overal begroeid met de beste zoort van Nootmuskaatboomen, in welke zich geduurig eene menigte zeer schoone Vogels onthouden. Het is voorzeker een paerel onder de bezittingen der Nederlandsche Compagnie, want dit eiland kan alleen zo'veele Nootmuskaaten en Foelie opleveren, als de geheele waereldt noodig heeft". „Alzoo de Europeërs die op dit eiland eens gewoon zijn, hetzelve niet gaarne weder verlaaten willen, heeft men het om die reden het oude Mannenhuis genoemd", schrijft Valentijn.

Lonthoir, waar ook fraaie perken gelegen waren, telde de volgende bij name:

Weltevreden,
Simonwal,
Goenoeng Tamboea,
Namaoloe [3]),
Kelie en Noorwegen [4]),
Samar, groot 800 roeden [5]),

---

[1]) *Herbarium Amboinense*, II, p. 17.

[2]) Adolph Eschelskroon, gewezen resident te Ajerbangis, Beschrijving van het eiland Sumatra ten aanzien van deszelfs koophandel enz. in 't Hoogduitsch uitgegeven door Gottlob Benedict von Schirach, legatieraad van Z. M. den Koning van Denemarken, met een aanhangsel over Banda, enz. MDCCLXXXIX, p. 115.

[3]) Een voormalig dorpje.

[4]) Kelie is afgeleid van Kelie-Woko, volgens Valentijn: Wolkberg.

Wat den naam Noorwegen betreft, hier moet gedacht worden aan het schilderachtige strand van dit perk, dat met rotsblokken bezaaid is en veel gelijkenis vertoont met een kustlandschap in Scandinavië. Naar een der perkeniers aldaar mij in 1929 mededeelde, vertoefde de tegenwoordige Koningin Astrid van België, die als Kroonprinses deze streken bezocht, geruimen tijd aan het strand van dit perk, omdat het haar zoo sterk herinnerde aan haar geboorteland Zweden.

[5]) Naam van een voormalig dorpje.

Songo Atap,
Diependaal,
Lackoey,
Takkermoro,
Welgerust,
Orang Datang, groot 750 roeden.

Het voormalige dorp Ortattan of Orantatte (vgl. Orang Datang) ontleende zijn naam aan een der toppen van het z.g. Hoogland van Lonthoir, welke ongeveer 200 meter hoog is. Hoewel niet de hoogste — de Goenoeng Bandera is 460 meter — zoo genoot en geniet men nog van hieruit een onvergetelijk schoon uitzicht op de zee en de overige eilanden, dat in alle reisbeschrijvingen door de eeuwen heen steeds wordt vermeld: ... „Were I to select one in particular, I would mention Orang Datang, the view which no pen or pencil could do justice to", schrijft opgetogen een vreemdeling [1]) in de 2e helft der 19de eeuw. Het perk genoot dan ook een zekere vermaardheid en was voor de defensie van belang, zoodat hier een kleine post met kanonnen werd opgericht, welke de nadering van vreemde schepen aankondigde.

De bovenstaande perken waren allen gelegen in den Westelijken hoek van het eiland, aan den voet van het gebergte, welke streek thans het district Lonthoir vormt.

De volgende perken bevonden zich aan de binnenzijde van het eiland tot aan het Oostelijkste punt en vormen nu nog de z.g. Voorwal:

Boyauw [2]), groot 1100 roeden,
Klein Waling [3]), groot 840 roeden,

---

[1]) T. OXLEY, *Banda nutmegplantations* (The Journal of the Indian Archipelago, 1856, New Series Vol I) p. 133.

[2]) Volgens mededeelingen van een afstammeling der perkeniers is Boyauw afgeleid van het Fransche: byou.

[3]) Afgeleid volgens Valentijn van Walan of Waran, dat Banda zou beteekenen in de taal des lands. In den Compagniestijd werden deze perken Groot- en Klein-Walingen genoemd, zie o. a. een „Reekening Courant, Tusschen de E.O.I. Comp. en het Perk Groot Walingen, Landsarchief, Batavia.

Groot-Waling, groot 1400 roeden,
Spantjeby [1]), groot 2000 roeden,
Keysertoren [2]), groot 1800 roeden,
Combir,
Ranan, groot 1400 roeden,
Boerang,
Celamme of De Zoete Inval,
Weltevreden of Tandjong Tjinké,
Reria,
Walie,
Beneden-Dender, groot 100 roeden,
Boven-Dender, groot 1200 roeden,
De Drie Gebroeders [3]),
Babie Mandie [4]), groot 1200 roeden,
Lemon manis,
Boetong, groot 700 roeden,
Everts [5]),
Tamboekoe [6]),
Kanarie-Kamiri, later Perklust [7]),
De Goede Welkomst,
Toetra [8]),
Laoetang,
Batoe Pandjang,
Layar.

In 1625 was bijna de geheele Achterwal zooals Ourien Sammeren, Lackoey tot aan Mandiange en Lonthoir reeds uitgegeven en ook de streken aan den Voorwal tot aan Celamme toe. Er heerschte zelfs een zekere bedrijvigheid onder de Nederlanders, de Mardijkers, de Chineezen en

---

[1]) Verbastering van Spaansche Baai.

[2]) Verbastering van Kiai Tortorre, vermoedelijk de naam van een Bandaneesch hoofd.

[3]) Naam van een gebergte met drie toppen.

[4]) Volgens Valentijn: „(dat is het Verken wascht zich)".

[5]) Vermoedelijk de naam van een perkenier.

[6]) Naam van een voormalig dorpje.

[7]) Vermoedelijk genoemd naar Hendrik Lust, een boschwachter uit 1796. Lees: Perk Lust.

[8]) De naam van een gebergte.

hun slaven, die er zich mettertijd hadden gevestigd. Men had ook een school opgericht te Celamme, „soo dat dese plaetse naset Godt wel bewaert is".

De Noordoosthoek van het eiland was echter nog woest en ledig bij gebrek aan volk, zoodat de perken aldaar zooals Boven- en Beneden-Dender, Babie-mandi, De Drie Gebroeders in lateren tijd moeten zijn verdeeld en uitgegeven. Toch waren er toen reeds 2000 zielen op Lonthoir. In 1661 vormden de perkwoningen aan den Voorwal een aaneengesloten reeks van hechte steenen gebouwen, die van de eene zijde van het eiland tot aan de andere reikte.

In tegenstelling met de officieele opgave [1]) was het aantal perken niet 34 maar 39, waarbij dan nog kwam een tweetal perkjes van onvermogende lieden. Tot die 34 perken behoorden de grootste van geheel Banda met een kolossalen rijkdom aan noten, terwijl de overige 5 klein van omvang waren en een geringen oogst opleverden. Zoo waren b. v. Tamboekoe, De Goede Welkomst, Tandjong Tjinké, Walie, Goenoeng Tamboea, Lemon Manis zeer kleine perken, die niet grooter waren dan een flink erf van een ouderwetsche Indische woning. Er is echter een tijd geweest, dat het aantal perken tot 93 steeg en wel omstreeks 1682, zooals uit het Rapport van de Kommissarissen Abraham Boudens en Gerrit Hooft [2]) kan blijken. Tot de grootste perken behoorden in dien tijd Weltevreden, Namoeloe, Simonwal en Takkermore, die evenals Westklip op Ay, elk meer dan 20000 noteboomen bezaten.

Wat het eiland Neira betreft, het aantal perken was hier niet groot. Er waren oorspronkelijk slechts drie, te weten:

Banco-batoe, groot 1200 roeden,
Lautakka, groot 600 roeden,
Zevenbergen.

In lateren tijd schijnt er nog een perk te zijn uitgegeven, dat Batoe Mangail heette en naderhand genoemd werd:

[1]) REINIER DE KLERK, *Belangrijk Verslag* enz. enz. p. 19.

[2]) Eigenlijk een verslag van de perkinspectie van Padtbrugge. Zie diens Rapport, reeds elders in deze studie aangehaald.

De Herstelder [1]). Dit werd bij Zevenbergen gevoegd; het aldus ontstane perk droeg van dien tijd af beider namen. Het spreekt vanzelf, dat deze perken niet zoo groot waren als die van de andere eilanden, omdat op dit eilandje de hoofdplaats Neira lag met zijn vestingwerken, woonwijken, pakhuizen en den omslag van het monopolie. Bijzonder vruchtbaar was Neira niet, omdat door de uitbarstingen van de Goenoeng Api de bodem met vulkanisch zand bedekt was. Op sommige plaatsen echter, waar dit zich verspreid en gemengd had met vergane afgevallen bladeren tot een humusachtige teelaarde, slaagde de notencultuur uitstekend, zoodat Rumphius met recht kon zeggen dat van Neira de fraaiste noten afkomstig waren. Het eiland bood menig schaduwrijk plekje met tal van vruchtboomen: „... Ich kan die Lust nicht beschreiben, die man sich auf diesem Eylande machen kan. Man badet sich in der See, geht unter den dick belaubten Bäumen, unter welchen es so kühle als in einem Keller ist, spazieren ..." [2])

Op deze eilanden volgde het eiland Run met 24 perken, die in 1625 werden toegewezen; welken naam deze perken droegen en aan wie(n) zij werden toegewezen, is niet bekend. Het laatste der bewoonbare eilanden van de Bandagroep is Rosengain, doch uit hoeveel perken dit bestond, wordt evenmin vermeld; wel weten wij dat ongeveer 150 menschen er een bestaan vonden [3]).

---

[1]) Vermoedelijk genoemd naar het schip „De Herstelder" waarmede in 1742 de hoopvolle Gouverneur-Generaal Van Imhoff de reis naar Indië aanvaardde.

[2]) E. C. Barchewitz. *Allerneueste und wahrhafte Ost-Indianische Reise-Beschreibung* enz. 1730, p. 128.

[3]) Het kan zijn, dat er geen perken op Rosengain waren uitgegeven, hoewel het bestaan van een redoute (ook op Run met 300 zielen) wel duidt op de aanwezigheid van kolonisten en aanplant, welke dienden te worden beschermd. In elk geval kan het bestaan dezer perken niet van langen duur zijn geweest, want in 1628, in 1634 en later nog in 1664 gaven de XVII bevel de eilanden te verlaten en de noteboomen uit te doen roeien. De perkeniers van Run, de woelzieke eilandbewoners moede, die steeds heulden met overgebleven Bandaneezen en slaven, werden op hun eigen verzoek naar Lonthoir overgeplaatst.

Tot bescherming van de perkeniers en hunne belangen had de Compagnie op verschillende punten van de eilanden fortjes opgericht en rustten op hen de verplichtingen van het dagelijksche onderhoud, zijnde „het witten, dekken en suyveren van vuyligheeden". De buitengewone uitgaven zooals omvangrijke herstellingen en verbeteringen kwamen echter ten laste der Compagnie. De taak der perkeniers om deze fortjes, welke alle binnen het grondgebied hunner perken lagen, te onderhouden, was als volgt verdeeld:

Aan den perkenier van Celamme was het onderhoud der redoutes Kuilenburg en Celamme opgedragen.

Aan die van De Drie Gebroeders, Babie Mandie en Boetong, dat van het fortje Wayer.

Aan die van Laoetang en Lemon Manis, dat van het rondeel van Laoetang.

Aan die van Lust en Everts, dat van de redoute te Ourien.

Aan die van Lonthoir, Orantatte en Boyauw, dat van het fortje Hollandia en de redoute Lacquoy.

Aan die van Groot- en Klein-Waling en Raning, dat van de Waterplaats en de redoute Combir [1]).

Op Neira was het onderhoud van het seinhuisje op den Papenberg opgedragen aan de perkeniers van Banko Batoe en Lautakka; die van De Herstelder en Zevenbergen had-

---

De Compagnie maakte korte metten, de perkeniers van Run kregen de gronden in de tot dusver onbewoonden Noord-Oosthoek van Lonthoir, te Wayer en te Dender en de boomen op Run werden omgehakt. Toch kon Van Raemburch nog in 1630 aan den Gouv.-Generaal Specx schrijven, dat de perken op Run onverdeeld waren, omdat de perkeniers waren verhuisd, zoodat de extirpatie wel niet zoo afdoende geweest zal zijn. Trouwens de XVII hadden meer van die buien, nu eens was het: aanplanten en dan weder: uitroeien. Eerst in de 2de helft van de 19de eeuw werden op Run en Rosengain erfpachtsperceelen uitgegeven en noten aangekweekt.

[1]) Het perk Combir bezat bronnen met stroomend water, dat met bamboezen leidingen naar het strand werd gevoerd ten behoeve der schepen. Deze gelegenheid werd „Waterplaats" genoemd.

den het onderhoud van een batterij, welke op den hoek van het Kanaal van Lonthoir was verrezen.

Wat Ay betreft, de perkeniers aldaar hadden te zorgen voor „plaisteren, witten en schoonhouden van de fortres Revengie".

Bovendien rustte op de perkeniers zonder uitzondering de verplichting tot onderhoud der publieke wegen die door hun perken liepen en van de trappen van Lonthoir en Celamme [1]). Deze beide steenen trappen verbonden en verbinden nu nog het strand, dus ook de perken gelegen aan het Kanaal van Lonthoir, met het Hoogland en de perken aldaar. Voor het binnenlandsche verkeer waren zij dus van groot nut. Naar aanleiding van een herstelling in 1754 schreef een gouverneur dan ook in zijn Memorie van overgave: [2])

„ ... den vermaarden Lonthoirse trap gelijk UE. bekent zij, is treffelijk en gemakkelijk voor de perkeniers en andere, die daar boven moeten wesen, ook gerepareert ... ".

De bedoeling van dezen verplichten arbeid aan wegen en trappen was, dat in tijden van onrust langs dezen weg kleine kanonnen en ander geschut en bij ruw weder ook de noten bestemd voor Neira overland konden worden vervoerd, instede van overzee zooals de gewoonte was.

V.

De wederbevolking.

Reeds in 1614 was door den Gouverneur-Generaal Gerard Reynst, die deze streken had bezocht, een Instructie [3]) samengesteld voor Jan Dircksz. 't Lam, waarin de voorwaarden

---

[1]) Zie voor deze trappen en forten: *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken* van schrijver dezes, 1928. De inschrijving van o. a. de perkenierswoningen Boyauw, Groot- en Klein-Waling, de poortjes van Boerang en Weltevreden, de trappen van Lonthoir en Celamme op Neira en de perkenierswoningen Welvaren, Westklip en het poortje van de perkenierswoning De Verwachting op Ay in het Openbaar Centraal Monumentenregister (Staatsblad 1931 no. 238) wordt voorbereid.

[2]) Memorie van Reinicus Siersma (1753 — 1755), gedat. 1 Juny 1755, Landsarchief Batavia.

[3]) Zie R. DE KLERK. *Belangrijk Verslag*, enz. p. 19.

voor allen, die zich onder bescherming der Compagnie wilden stellen en hier te lande verblijven, waren omschreven. Het eerste artikel dezer Instructie, welke later door Coen is aangevuld, was voor menig menschenleven uit die dagen van beslissenden invloed en heeft ten zeerste bijgedragen tot de vorming van een kern van blijvers, waaruit de perkeniers zijn voortgekomen. Het luidde:

„Die wilde trouwen, was verpligt voor altoos te Banda te blijven hetzij dienaar van de Compagnie of burger". Een hard gelag voor hen, die huwelijksplannen hadden, maar toch ook gaarne hun vaderland wilden terugzien, of tenminste niet altijd hun dagen te Banda wenschten te slijten. Een gevolg hiervan was, dat velen, die zich kort na de onderwerping hier mochten vestigen, ongehuwd bleven en een van de vrouwen des lands of eene slavin tot onwettige levensgezellin kozen. Maar ook dit ging zoo gemakkelijk niet, want de Regeering had strenge bepalingen uitgevaardigd [1]) tegen het houden van „bysitten ofte concubynen", terwijl in geval van huwelijk met „Indiaensche vrouwen" eerst de toestemming van den Gouverneur-Generaal en andere hooge autoriteiten werd vereischt en de bruid in kwestie eerst gedoopt en Christin moest worden. Niet alleen voor de dienaren der Compagnie en de perkeniers, maar ook voor de vrije lieden werden bepalingen omtrent het huwelijk uitgevaardigd. Onder de voordeelen, die deze laatste zouden genieten indien zij tot den huwelijkschen staat wenschten over te gaan, behoorden ook het bezit van „eenige kokosboomen" en een stukje land om te bebouwen en te beplanten. Vooral deze klapperboomen in een land dat slechts notemuskaat maar dan ook niets anders dan notemuskaat voortbracht, was een lokmiddel, dat zelden zijn uitwerking miste.

Gesteld echter dat een jonkman zich een wettige levensgezellin wilde kiezen en de consequenties van het eerste

[1]) Res. van G. G. en Raden van 11 December 1620 verbood aan elken Europeaan buitenechtelijke verbintenissen op poene van arbitraire correctie. Hij diende te trouwen of zijn bijzit te verlaten.

artikel der Instructie op den koop toe aanvaarden, dan nog zal de keus uit de huwbare vrouwen vrij poover zijn geweest, als men weet, dat omstreeks 1680, dus ongeveer een halve eeuw na Banda's verovering, zich in het gouvernement nog maar 20 Europeesche vrouwen bevonden, maar daarentegen ... 881 slavinnen en 319 Inlandsche vrouwen. Later is deze ongelukkige toestand wel verbeterd toen de kolonie zich had uitgebreid, het maatschappelijk leven zich meer had ontwikkeld en de kolonisten zich gehecht hadden aan het kleine plekje gronds dat zij het als hun tweede vaderland beschouwden. Dit neemt echter niet weg, dat bovenstaande bepaling de heerschende onzedelijkheid in de hand heeft gewerkt, instede van haar te beteugelen zooals de bedoeling was.

Het daaropvolgende artikel der Instructie sloeg op de huwelijken van kinderen uit een wettigen echt geboren en luidde als volgt:

„Haar kinderen niet ten huwelijk te mogen geven, dan met prealabel consent van den Gouverneur, onder belofte van de kinderen die staande het huwelijk gewonnen werden, in de christelijke religie te moeten opleiden".

De overige artikels regelden den slavenverkoop en de verplichtingen der bewoners in tijden van nood:

„Zoomede haar slaven, die aan niemand dan aan Christenen mogten worden overgetransporteerd.

De Corre-Corre vloot van Neira was gehouden de Compagnie in tijd van nood te dienen.

En in gelijken voege de burgers om binnen de forten dienst te presteeren mits gage trekkende als adelborst".

Tot zoover de voorwaarden van vestiging, die echter eerst zeven jaren later in haar vollen omvang op Lonthoir in praktijk konden worden gebracht, omdat daar het verzet tegen de Compagnie het langst heeft geduurd. Op Ay daarentegen, dat het eerst veroverd was en ook het eerst zooals wij reeds zagen in perken was verdeeld, kwamen reeds in 1616 nieuwe bewoners aan. In een brief van 10 October 1616 toch schrijft Coen aan de XVII [1]), dat de Gouverneur-

[1]) COLENBRANDER, I, p. 196.

Generaal Reael „om 't lant te peupleeren ende de vruchten te winnen" 446 Siauwers, 100 vrije lieden uit Solor, 30 Mardijkers en 64 krijgsgevangenen, waaronder zelfs Spanjaarden en Gouseratten naar Ay had gezonden [1]). Van deze Siauwers, evenals de andere nieuwe bewoners, weinig in hun schik met hun plaatsing op Ay, waar zij elken dag heftigen dorst leden door gebrek aan goed drinkwater, wordt een vermakelijke bijzonderheid vermeld. Zij werden n.l. door de Compagnie beloond voor het notenplukken met allerhande manufacturen en snuisterijen; met het gevolg dat zij allerzonderlingst toegetakeld rondliepen en van hen gezegd werd, dat zij „in cleedinghe de grooten van Ternate passeerden".

De Compagnie bevorderde op alle manieren den trek naar Banda.

Te Batavia werd ontslag verleend aan Compagniesdienaren, onder beding dat zij zich op Ambon of Banda zouden vestigen: het behoeft geen betoog dat deze niet tot de beste elementen behoorden. Een zekere Van Mechelen verkreeg op deze wijze zijn vrijheid; of hij naar Banda dan wel naar Ambon vertrokken is, wordt niet vermeld. Japanneezen werden uit Jacatra naar Banda gezonden; Chineezen afkomstig van een veroverde jonk de keus gelaten tusschen Banda of Batavia met verbeurdverklaring hunner goederen; Weesmeesteren kregen in 1645 opdracht [2]) slechts aan meerderjarige weeskinderen hunne gelden uit te keeren indien zij zich te Batavia wilden vestigen of naar Banda, Ambon, Malakka of Formosa wilden verhuizen.

Coen hield niet op met aandringen op nieuwe zendingen van volk. Hij schrijft in 1620 [3]) naar patria, dat ongeveer

[1]) Zij waren met geschenken op de schepen der Compagnie gelokt met hulp van hun eigen radja, een ouden, aan den drank verslaafden kerel. Hoe de Compagnie bij een extirpatie te werk ging, kan men lezen in de Memorie van Overgave van Van Dam aan Cops, 1665. Landsarchief Batavia.

[2]) Res. Gouverneur-Generaal en Raden 6 Maart 1645.

[3]) Colenbrander, I, p. 605.

350 mannen waren vrij geworden, waarvan er velen vermoedelijk den weg naar Banda hebben gevonden. In een anderen brief, van 26 Maart 1622 [1]), lezen wij o.a., dat 307 Bandaneesche vrouwen en kinderen weder uit Batavia naar Banda waren opgezonden, om zooals Coen het cynisch uitdrukt „daer onder d'onse verdeylt ende vercocht te worden". Dit was naar aanleiding van een oproerige beweging onder de Bandaneezen te Batavia, die tijdig werd ontdekt. Verder luidt het dan: „Tot peuplatie ende versterckinge van d'onse in Banda, hebben met de schepen d'Eendracht, d'Eenhoorn en de Pegu derwarts gesonden 530 zielen, meest vrouwen, kinderen, jongers en meyskens, daeronder de vrouwen ende kinderen van de Bandanesen gereeckent zijn. Wy sullen, gelyck vooren is geseyt, neersticheyt doen, om derwarts sooveel volck te schicken als noodich is om 't landt te peupleren de nooten en de foelie te plucken".

Aan Sonck schrijft Coen [2]) eenigen tijd later dat 355 zielen, te weten 38 mannen, 186 vrouwen, 32 jongers en 99 kinderen de reis naar Banda aanvaard hadden. Steeds worden menschenladingen naar Banda gevoerd en steeds betoonde de Compagnie zich weinig kieskeurig. De stroom hield maar niet op en toch was Coen nog niet tevreden.

Hij had nog wel drie duizend slaven noodig en dan zou nog blijken, dat er duizenden te kort waren. Sonck was echter van meening dat ingeval geen kolonisten meer konden worden gezonden, de invoer van slaven diende te worden stop gezet, een verkeerd standpunt, waartegen Coen dan ook opkomt: de nieuwe perkeniers zijn immers „meest onbequamer" dan de slaven, wat aangaat het plukken der noten en zoo de laatste deze kunst nog niet verstonden, zij zouden het spoedig even goed verstaan als de oorspronkelijke bewoners.

Zoo werden dus van alle windstreken slaven naar Banda gejaagd, zelfs van Voor-Indië en de Kust van Coromandel. Vanuit Banda werden strooptochten gehouden naar

---

[1]) COLENBRANDER, I, p. 705 en 708.

[2]) Brief van 31 Januari 1622, COLENBRANDER, III, p. 135.

de Kei- en Aroe-eilanden, waarbij honderden argelooze inboorlingen in den val gelokt en medegevoerd werden om slavendiensten te verrichten. In Januari 1624 [1]) werden met de „Amsterdam" naar Banda (en Amboina) opgezonden: „400 cust sielen tot peuplatie van voorzeyde eylanden alsmede om de vruchten daer op wassende te benificeren" en in Februari d.a.v. volgde werderom een bezending van 200 „cust sielen".

Gaandeweg werden echter de zendingen minder, in Februari 1626 b.v. [2]) werden per „Cameel" slechts een 60 „custsielen" opgezonden, het jaar daarop 137 Compagnies lijfeigenen, zoowel mannen, vrouwen als kinderen [3]). Toch wordt sporadisch nog van zendingen gesproken tot 1634, zooals uit een brief van den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer blijkt [4]), waarin sprake is om menschen van Engano ten Zuiden van Sumatra naar Banda op te zenden, welk plan echter niet doorging bij gebrek aan vaartuigen en aan timmerlieden om die te vervaardigen.

Door de snelheid waarmede de Hooge Regeering de bevolkingsplannen ter hand nam en uitvoerde, kon Coen reeds in 1621 aan de XVII melden, dat er op de Banda-eilanden aanwezig waren „omtrent 1800 zielen, vrije lieden ende slaven". Daarbij niet medegerekend het garnizoen van 400 man en een aantal gevangenen, groot 350 man.

De omstandigheden, in aanmerking genomen, konden de XVII niet anders dan tevreden zijn met de bereikte resultaten, altijd natuurlijk van hun standpunt uit gezien, en dat was om zoo spoedig mogelijk menschen te vinden, die de eeuwenoude notencultuur weder ter hand konden nemen [5]). De gedachte aan de rijke baten, die daaruit zouden

---

[1]) *Daghregister* 15 Januari, p. 5

[2]) *Daghregister* 19 Februari p. 233.

[3]) *Daghregister* 7 Februari p. 300.

[4]) Brief van 27 December 1634 aan de XVII.

[5]) In deze tijden van overgang hebben slaven, tot dwangarbeid veroordeelden, soldaten, vrije lieden, ja ieder die de behulpzame hand kon bieden, de noten geplukt en aan de Compagnie tegen een kleine vergoeding geleverd.

voortvloeien hield hun meer bezig dan het onderzoek naar het gehalte der kolonisten, die zij geliefden uit te zenden.

Het daaropvolgende jaar bericht Coen dat de bevolking „witten als swerten, vryelieden ende slaven” 2500 zielen bedroeg, waaronder begrepen waren 436 dienaren [1]). In 1631 bevonden zich ruim 1145 „Bandanese sielen” waaronder 348 vrije lieden in het gouvernement. In 1638, nog geen twintig jaar na de opgave van Coen, bevonden zich volgens Valentijn in het gouvernement 3842 inwoners, waarvan er 2190 slaven waren en 539 Nederlanders, hieronder begrepen de Compagniesdienaren tot een getal van 351. De aanplant hield gelijken tred met den aanwas der bevolking. Zoo werden in het jaar 1634 volgens een officieele opgave in het Bataviasche Dagregister alleen op het eiland Neira 180.000 notemuskaatboomen aangeplant.

In 1640 stelden de eilanden volgens dezelfde Dagregisters 1120 zielen, hieronder bevonden zich slechts 436 Bandaneezen (90 mannen, 235 vrouwen en 111 kinderen), vrije lieden en lijfeigenen. Twee jaren later was het aantal bewoners 4290 waarvan 377 gewezen Compagniesdienaren en 447 Bandaneezen. In 1645 telde de bevolking te zamen 3525 zielen, in 1663, 5103 zielen en 204 schoolkinderen. Het aantal Nederlanders steeg geleidelijk tot ongeveer het midden der 18de eeuw, toen het sterk begon te dalen, in 1738 bedroeg dit 869 zielen tegen 600 in 1756.

Het aantal Nederlandsche kolonisten heeft zich derhalve in den loop der tijden niet noemenswaardig uitgebreid, een bewijs dat de kolonie op zich zelf stond, aangezien toevoer van frisch bloed sedert lang niet meer plaats vond [2]). Daarbij kwamen dan nog de talrijke natuurrampen, die veel menschenlevens hebben weggerukt.

Wat de nieuwe bevolking van Banda in haar geheel betrof, nimmer heeft zij het zielenaantal van de oorspronkelijke

---

[1]) COLENBRANDER, I. p. 729.

[2]) Een officieele opgave van 1870 vermeldt een totaal zielenaantal van 6224 inwoners, waarvan 589 Nederlanders. De jongste Reg. Almanak geeft op 4844 Nederlanders voor de Molukken, waarvan vermoedelijk een klein percentage voor Banda.

kunnen bereiken dat op 15000 werd geschat en het was niet dan na ontzaglijk veel offers, dat de Compagnie in den loop der tijden deze op een derde deel daarvan heeft gebracht.

VI.

De nieuwe eilandbewoners.

De Compagnie was niet kieskeurig geweest in de keuze der nieuwe bewoners, zij had het meer gezocht in de hoeveelheid dan in het gehalte.

Gewezen soldaten en matrozen, die Indië om de een of andere duistere reden niet wilden of konden verlaten; vrije lieden, die de pas verworven vrijheid gekocht hadden met een levenslang verblijf te Banda; ontslagen Compagniesdienaren van lagen rang, die geen bediening in leger of vloot meer bekleedden en bij wijze van gunst hier mochten blijven; veroordeelden, bannelingen en bandieten; slaven en slavinnen van het minste allooi; Chineezen, Japanners, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen belust op winstbejag; vrouwspersonen van verdachte reputatie — alles was goed genoeg om Banda te bevolken en een Nederlandsche kolonie te vormen.

Als een troebele, vuile stroom golfde dit gespuis met min-oirbare praktijken en slechte zeden het klassieke land van de notemuskaat binnen, een samenraapsel voortgekomen uit alle deelen van het Compagnies gebied en uit het slijk der Europeesche steden. Paria's van de in wording zijnde koloniale maatschappij te Batavia, die zelfs in een dergelijke maatschappij door gedrag en levenswijze in het belang der moeizaam geschapen openbare orde niet langer konden worden geduld, vonden te Banda een gastvrij onthaal.

De haeterogene bestanddeelen, waaruit de nieuwe bevolking bestond, leert men het beste kennen door gouverneur Aertus Gijsels van Amboina, waar hij schrijft: [1])

---

[1]) Van 1616 tot 1619 Opperkoopman, daarna van 1631–1634 gouverneur van Ambon, schreef: „Beschryuinge van de eylanden Banda enz." *Bijdr. Taal-, Land- en Volkenk. v. N. I.* III, 1855, p. 83.

„Daer is qualyk een plaetse van de Caep Bona Esperance tot de wtterste ofte oostelyckste eylanden van Banda, oft de natie van Banda syn daeraf gesprooten, als van Caffers van Mosambique, Arabyanen, Persyanen, van Cambaya, Coromandel, Bengalen, Pegu, Atchynders, Mamorauers, allerhande Malayen, Chinesen, Jauanen, Maccassers, Moluckanen, Ambonesen ende diverse mestise kinderen. Voort syn daar veel van dese omliggende eylanden, als Ceram, Papou, Kay, Aru, Teneber, Timor, Sollor, ende meest gecochte slauen; de vrouwen die sy noch dagelycks coopen, syn meest Maleys, Javaens, Macassers, Bouttons, Bangays, oock Moluckse, Amboyners, Cerams, Kay, Timor, maer de beste van Baly".

Verontwaardigd over het lage zedelijk peil der kolonisten had Coen [1]) dan ook aan de XVII het volgende geschreven:

„Slimmer dan d'onredelycke beesten syn veel van degene die wy genootsaect worden vry te geven ende in 't landt te houden. Hier te lande syn bykans geen slavinnen so vil, off syn noch, aen eenige van d'onse, trouwende, becoft. Off een eerlyck man niet wel sot wesen zoude, aen 't uuttworpsel van dese landen, gelyck als syn veel slavinnen die zij vercoopen, te trouwen, geven wij de heeren te considereren ...".

't Was echter aan doovemans deuren geklopt, aangezien het den Heeren Zeventien volmaakt onverschillig was wie de noten plukten, eerlijke lieden of dieven en moordenaars, als zij maar geplukt werden! Als de retourvloten maar met rijke ladingen notemuskaat uit Banda terug kwamen ...

Na een tijdsverloop van een eeuw bleek de toestand nog onveranderd.

„Banda kan mit Recht eine Pfütze genennet werden, wo aller Unflath zusammen fliesset, alle Strauch-Diebe, Bösewichter und Galgenvögel in ganz Indien, die man rechtschaffen strapazieren will, werden dahin geschicket", schrijft Barchewitz in 1730 [2]). Nog in het einde der 18e eeuw ver-

[1]) Brief van 26 Maart 1622 aan de XVII, COLENBRANDER, I, p. 709.

[2]) *Allerneueste und wahrhafte Ost-Indische Reise-beschreibung* enz. p. 178.

telt Raynal [1]) niet veel goeds van het Europeesche gedeelte der kolonie: „Ces blancs sont la plupart, créoles ou des esprits chagrins, retirés du service de la compagnie. On voit aussi dans la petite isle de Rosingin des bandits flétris par les loix, ou des jeunes gens sans moeurs, dont les familles ont voulu se débarrasser: c'est ce qui l'a fait appeler l'Isle de correction [1]). Ces malheureux n'y vivent pas longtemps: mais les autres isles de Banda ne sont guère moins meurtrières..."

Hoe gering ook het zedelijk gehalte der nieuwe bewoners was, het kan niet ontkend worden dat hun bestaan in de nieuwe kolonie ver van benijdenswaardig was. De primitieve toestanden van een samenleving die zich vormen ging; de gebrekkige verbinding met Batavia en andere belangrijke plaatsen; het verraderlijke klimaat; het gemis aan de eenvoudigste voedingsmiddelen, want het land bracht behalve noten niets van belang voort; dat alles viel zelfs deze vogelvrij verklaarden die niets meer van het leven hadden te wachten, zeer zwaar. Ook al waren zij met blakenden ijver en loffelijke voornemens bezield zooals met velen hunner het geval was, dan nog werden zij in hun prijzenswaardig voornemen door tal van bijkomstigheden onuitsprekelijk gehinderd.

Wat hadden b. v. de perkeniers aan hun fraaie perken, als er niet voldoende slaven waren om de noten te plukken? Wat hadden de vrije lieden, wien het vergund was onder zekere voorwaarden [2]) den vrijen handel te beoefenen, aan deze vergunning, als er geen voldoende schepen waren om handel te drijven en de eenvoudigste middelen daartoe ontbraken? Wat baatte het den burgers eenige contanten te bezitten als het verboden was van particulieren te koopen [3])? Zoo zouden er nog vele voorbeelden zijn aan te

[1]) *Histoire Philosophique et Politique* enz. p. 213.

[2]) Instructie voor Gouverneur-Generaal en Raden van 22 Augustus 1617, hoofdstuk over den vrijen handel.

[3]) Res. van Gouv. Generaal en Raden van 27 September 1639, om te voorkomen dat te veel muntspecie aan de circulatie in Banda onttrokken werd en naar buiten zou afvloeien.

halen, om te bewijzen, dat het pad der kolonisten in het algemeen en dat der perkeniers in het bijzonder, werkelijk niet over rozen ging.

Het nijpend gebrek aan eerbare vrouwen, de lastige voorschriften omtrent huwelijken, de strafbepalingen op het concubinaat waren mede de oorzaken van dit vreugdelooze leven, waarvan de bekoring voor velen alleen gelegen was in de omstandigheid dat zij grondbezitters waren. Daarenboven, hoe zij zich ook wendden of keerden, de Compagnie hadden zij te gehoorzamen, die hun terdege deze afhankelijkheid voelen liet.

Het is waar, dat de XVII er niet in geslaagd waren om eerbare vrouwen naar Indië te zenden. Men kan hen daarover echter niet te hard vallen, want welke fatsoenlijke vrouw in de Nederlanden uit de 17de eeuw had lust om naar Indië te reizen en vooral naar Banda, dat in zoo'n kwaden reuk stond? „Wie en weet niet, dat het menschelycke geslacht sonder vrouwen niet bestaen can? Nochtans schynt het dat U.E. sonder die colonie begeeren geplant te hebben? Om 't gebreck te repareren, hebben hier finantie gesocht ende veel vrouwen diere doen coopen. . ." schreef Coen wanhopig in 1620 [1]).

Ook aan huisgezinnen kwamen de XVII niet gemakkelijk. Wie wilde er met vrouw en kinderen huis en haard verlaten om deze te verwisselen met een onzeker bestaan in Indië?

Om Coen ter wille te zijn, deden de XVII toch al meer dan zij eigenlijk konden verantwoorden. Zoo bevonden zich op het schip Ter Goes [2]), dat door de stad Goes was uitgerust met het doel om Europeesche vrouwen naar Indië te zenden onder meer ook enkele weesmeisjes. Bij aankomst in Indië werden zij naar alle windstreken verspreid en ook de Molukken kregen hun deel en Banda werd niet vergeten. De proef met de weesmeisjes werd echter niet herhaald,

[1]) Brief van 11 Mei 1620 aan de XVII, COLENBRANDER, I., p. 555.

[2]) Dit schip behoorde tot de vloot, die den eersten Gouv.-Generaal Pieter Both met gezin en 2 dienstmeisjes naar Indië bracht en 30 Januari 1610 van Texel vertrokken was. Het model is nog te zien als windwijzer op een der oude huizen van het stadje.

aangezien de Generale Staten zich daartegen uit moreele overwegingen hadden verzet. De z.g. Compagniesdochters, die met het schip Leyden 7 December 1622 in Indië arriveerden, werden ook voor een gedeelte naar Banda gezonden. Meer zendingen waren daarop gevolgd, maar alras bleek dat deze vrouwen: „met soveel streken miswysing op 't compas en waarvan het uurwerk so versteld was geworden" allerminst geschikt waren om de stammoeders te worden van een kolonie van het blanke ras.

De omstandigheden in aanmerking genomen en gezien de geringe belangstelling die zij immer voor Europeesche kolonisatie hadden gevoeld, deden de XVII wat mogelijk was, maar toch was Coen weinig gesticht over den loop der zaken.

Hoe laag gezonken de Compagniesvrouwen, die in Indië aankwamen wel waren [1]), blijkt alweder uit een zinsnede van een brief van Coen naar aanleiding van een zending dezer vrouwen, waarmede de XVII met breed gebaar Indië wederom gelukkig hadden gemaakt:

„Maect doch dat voor d'Indianen niet meer beschaempt worden ende dat d'eerbaerheyt van de Nederlantsche vrouwen in dese landen blycke, opdat de reputatie van de natie vermeerdere ende 't quaet gevoelen versterve. Hier te lande syn geen vrouwen noch slavinnen soo ongeschickt ende ongemaniert als eenige van de dochters met voorsz. schepen gekomen. 't Schynt dat eenige by geen menschen opgetrocken, maar uut een wildernisse gecomen zyn".

Nadat in 1630 nog een anderhalf dozijntje van deze vrouwen waren aangebracht, hield de aanvoer bijna geheel op, want de XVII waren eindelijk, in 1633, van niets zoozeer overtuigd als van de onmogelijkheid om fatsoen-

[1]) In Ambon scheen het niet veel beter te wezen. Dergelijke klachten had ook Jacques l'Hermite reeds tien jaren geleden doen hooren in zijn Remonstrantie: „..... want soo voortgaende sal Amboyno ende alle andere plaetsen daer se souden mogen gestelt worden niet als hoerecotten gemaeckt worden, alsoo het schynt (sy) niet van sinne te syn veel anders te doen om een stuyver te verdienen ...".

lijke vrouwen naar Banda te zenden [1]). Zij hadden er voor eens en al genoeg van en vonden tenslotte, dat het manvolk in den Oost, zich maar tevreden diende te stellen met „swartinnen, welcke kloecke robuste kinderen procureren, die in het leven blyven, 't welck de experientie haar succesievelyk was leerende".

Daarmede was aan Coen's kolonisatieplannen betreffende handelsnederzettingen van het blanke ras, althans wat het laatste aangaat, de doodsteek toegebracht; voortaan zou alleen sprake zijn van een landbouwkolonie van gemengd ras.

Wat de uithuwelijking hunner dienaren betreft, bleken de Gouv.-Generaal en Raden geenszins ontmoedigd, want in 1644 schreven zij aan Gouverneur Cornelis Witsen om toch vooral huwelijken tusschen jongedochters met geld en flinke dienaren of burgers zooveel mogelijk te bevorderen. Hun oogmerk was dan om geld en echtgenoot in Banda te houden, zoodat het kapitaal der jonggehuwden belegd kon worden in perken, slaven, tuinen e.d. Blijkbaar sloeg deze zachte wenk op de toekomst, want het begrip, „jongedochters" en dan nog wel „jongedochters met geld" waren in deze tijden van wording te Banda nog ver te zoeken.

Zooals te verwachten was, werd van de toestemming der XVII om te trouwen met inheemsche vrouwen, door dienaren, perkeniers, vrije lieden en burgers een ruim gebruik gemaakt. Zoo trad o.a. het halve garnizoen te Neira in den echt met inheemsche vrouwen, behalve natuurlijk, zoo schrijft de nauwgezette Witsen in 1643 aan Gouv.-Generaal en Raden met „oude bejaarde vrouwen, die buyten apparentie van kinderen te procureren zijn ..." De militai-

---

[1]) Dat de XVII tenslotte geheel waren teruggekomen van de uitzending van Nederlandsche vrouwen kan ook nog blijken uit een missive van lateren tijd, gedateerd 5 September 1641, waarin zij met warmte aanbevelen „in de Orientaelse gewesten door Nederlanders, met inlandsche vrouwen getrouwt, een colonie te stichten ende op te richten ..." Zij konden dit gevoeglijk schrijven, want Coen was al jaren geleden gestorven!

ren verbonden zich dan meteen om voor den tijd van 12 jaren in Banda te blijven [1]).

Wat de perkeniers betreft, vele hunner slavinnen werden meesteres en de stammoeders van geslachten, die zich door de tijden heen wisten te handhaven. In het algemeen werden huwelijken met eerbare inheemsche vrouwen meer op prijs gesteld dan met Europeesche vrouwen van uitgesproken licht allooi, een typeerend feit, als men bedenkt dat een huwelijk met een inheemsche veel meer geld kostte dan met een Europeesche vrouw. Het kostte immers dikwijls het geheele inkomen van een perkenier of van een Compagniesdienaar om een slavin vrij te koopen, want haar hoedanigheden waren evenredig aan haar waarde, terwijl een Compagniesdochter, indien zij met toestemming der autoriteiten huwde, een geschenk ontving van honderd vijfentwintig guldens. In ongehuwden staat ontving zij voor haar levensonderhoud een halfjaarlijksche toelage van 12 realen van achten en werd gezorgd voor haar uitzet, bestaande uit „schoenen, cousens, bouwens, lijffkens en hemden". Toch waren er b.v. in 1633 te Batavia een tiental en het daaropvolgende jaar een vijftiental dezer Tryntjen's, Lidewyn's en Grietjen's, die daar nog geen huwelijk hadden gesloten. In 1632 gingen er zelfs een 30tal Nederlandsche vrouwen op herhaald en dringend verzoek naar patria terug [2]).

Het middel scheen erger dan de kwaal.

De ondervinding leerde n.l. dat deze gemengde huwelijken in de praktijk volstrekt geen waarborgen leverden voor een ordentelijk leven omdat „de inlandse vrouwen al te lomp en onaardig zyn met d' Europeaenen huys te houden". De kolonisten bleven er even lustig op los leven als

[1]) Natuurlijk waren er ook nog genoeg, die hun bijzit niet wilden huwen, maar haar ook niet wilden verlaten en derhalve bekeurd werden met 100 realen van achten voor de eerste maal, 200 realen van achten voor de tweede maal en 300 realen voor de derde maal (Statuten v. Batavia, 5 Juli 1642).

[2]) Brief van Gouv.-Gen. H. Brouwer aan de XVII ddo. 1 Dec. 1632, bij De Jonge, V, p. 196.

voorheen en de huwelijksband scheen weinig te kwellen. De Ambonsche overheden klaagden b.v. dat zij „een ongebonden leven leyden, en niet anders als veraghte slaevinnen ginnen trouwen en gevolgelijk geen lust ofte liefde tot een Eerbare huyshoudinge hadden weshalven dan haere sinnen nergens anders opstelden, als op deboucheren, dronken drinken etc." [1]).

Ondanks alles zijn zij sympathiek, deze eerste perkeniers, deze pioniers van het eerste koloniale landbouwbedrijf in Oost-Indië.

Zoo duister als hun verleden was, zoo groot was hun ijver om een nieuw leven te beginnen en met beide handen grepen zij dan ook deze laatste kans aan. Maar het waren vogelvrij verklaarden, die zich stoorden aan God noch gebod, zwervers, wien het in den aanvang moeielijk viel huis en haard te stichten, gewoon te gaan en te staan, waar de fortuin lokte en daarom is het der Compagnie zoo buitengewoon zwaar gevallen om deze pioniers tot plooibare, gehoorzame werktuigen van haar machtigen wil te vormen.

De eerste perkeniers waren daartoe allerminst geschikt. Zij konden zich niet wennen aan den dwang, die de Compagnie hun oplegde in den vorm van groote en kleine plichten, verbodsbepalingen, wetten en verordeningen, welke vaak zelfs in hun particulier leven grepen en een harnas vormden, waaronder zij meermalen dreigden te bezwijken. Van het standpunt der Compagnie gezien, vormden de perkeniers een troep ondankbare rebellen, die zelfs niet eens deugden voor hun perken en de Regeering te Batavia met klaagliederen en smeekschriften overstelpten. Vandaar dat in de Compagniespapieren maar zelden met woorden van lof over hen wordt gerept, zelfs niet over de eerste perkeniers, haar creaturen in den eigenlijken zin des woords, die toch zeker recht op haar belangstelling hadden.

---

[1]) Weliswaar sloeg deze verzuchting op de Nederlanders in Ambon, maar de toestand op Banda was veel erger.

Zij waren lastige, twistzieke menschen, die ongaarne een macht boven de hunne erkenden. Onverbeterlijk koppig, die in het bewustzijn van hun onmisbaarheid, vaak het zelfbewuste hoofd in herwonnen zelfrespect opstaken en niet zoo gemakkelijk met een kluitje in het riet waren te sturen. Maar zij wisten ook van aanpakken en werkten in het zweet huns aanschijns bij gebrek aan slaven zelf rusteloos in hun tuinen. Als men nu weet, dat de noteboomen sedert lange jaren door den krijg geheel verwaarloosd waren en veel gelijkenis met oerbosschen vertoonden, derhalve aan totale verwildering waren prijs gegeven, behoorden er buitengewone werklust en ijver toe om in een dergelijken chaos slechts vergezeld door enkele dienstbaren en voorzien van zelfgemaakte primitieve werktuigen, slecht gevoed en slecht betaald, orde en regelmaat te scheppen. Het kan niet anders dan de moed der vertwijfeling zijn geweest, die hen tot dezen Sisyphus-arbeid dreef, hetgeen zijn verklaring vindt in het feit, dat de belooning daarvan niet alleen grondbezit was, maar ook rehabilitatie in zich sloot. Het was echter juist dit (vermeend) grondbezit, dat in lateren tijd de oorzaak van voortdurende hoogloopende oneenigheden met het Compagniesbestuur is geworden.

De eerste perkeniers, die meestal in den bloei van het leven waren, ja dikwijls zelfs de kinderschoenen nauwelijks ontwassen, hadden het binnen niet al te langen tijd van avonturier tot grondbezitter gebracht en troonden op hun perken als vorsten in hun rijken. Bezield met rechtmatigen trots op hetgeen zij tot stand hadden gebracht, doch ook met een overdreven zelfbewustzijn, welke niet in overeenstemming was met hun, in waarheid zeer afhankelijke positie, was het voor de Compagnie nog eens zoo moeielijk om dit volkje, van niet tot iets gekomen, naar haar hand te zetten. Er was veel beleid noodig om de perkeniers aan hun verplichtingen te herinneren, maar wee dengene, die aan hun rechten of hetgeen daarvoor werd gehouden, durfde tornen!

Halsstarrig en opstandig in dagen van strijd, was dit volkje het natuurlijk meer dan ooit in dagen van voor-

spoed. De eerste perkeniers hebben deze dagen van voorspoed nauwelijks meer gekend, zij hebben niets dan lasten en weinig lusten van hun pioniersarbeid gehad. Het zijn hun zonen geweest, die de vruchten van hun naarstigen arbeid hebben geplukt, nog vermeerderd met de winsten van den verboden handel, welke zij op groote schaal dreven.

Toch heeft de Compagnie over de perkeniers weten te heerschen, daarbij geholpen door de talrijke rampen des Hemels die over de ongelukkigen zonder ophouden werden uitgestort. Dit gelukte haar niet wat de eerste generatie betrof, deze bleef steeds moeielijk te regeeren en moeielijk te bedillen, ondanks den tegenspoed in de eerste tijden van hun bedrijf. Nog minder gelukte het haar ten opzichte van de tweede generatie, de zonen van de avonturiers en meisjes van pleizier, die rijkgeworden door onrechtmatig verkregen schatten in de bloeiperiode van het perkbedrijf en van den smokkelhandel, zich niemendal bekreunden om het Compagniesbestuur en zich dan ook maar heel weinig lieten zeggen. Doch met het daarop volgende geslacht ging het bergaf. Geslagen door het noodlot, dat het vervolgde zonder medelijden en verzwakt door een ongebonden leven, gaf het zich op genade of ongenade aan de Compagnie over. Tenslotte bogen deze perkeniers het eens zoo wederspannige hoofd en beseften niet eens meer, hoe beschamend afhankelijk hun verhouding tot de Compagnie wel geworden was. Hun eertijds zoo oproerige geest was toen gebroken en had plaats gemaakt voor een slaafsche onderworpenheid.

De geschiedenis der perkeniers vertoont een dalende lijn. De voorbeeldelooze energie der eerste kolonisten, lang onderdrukt door een slecht leven maar tenslotte opvlammend en vernietigend de herinneringen aan een duister verleden, verminderde in den loop der tijden en kwijnde tenslotte, behoudens enkele uitzonderingen, geheel weg. In de 2de helft der 18de eeuw, toen het einde der Compagnie snel naderde, vertoonden de kolonisten een allerjammerlijkst beeld van geestelijken en stoffelijken achteruitgang, een schaduw van hetgeen eens het kwieke volkje van schelmen en spitsboeven geweest was.

Er heeft in het algemeen geen zegen gerust op 's Compagnies landbouwbedrijf en in het bijzonder niet op hare landbouwers, de perkeniers, die in de plaats en in de rechten der oorspronkelijke bewoners waren getreden, van de Bandaneezen, die vermoord of verdreven waren.

Het is niet mogelijk de juiste namen der eerste perkeniers in dit 50-jarig tijdperk te vermelden door het verloren gaan van de meeste bescheiden uit de eerste dagen van onze vestiging in den Banda-archipel, welk verlies in hoofdzaak aan de zorgeloosheid van het tweede Engelsche Tusschenbestuur in de Molukken te wijten is. Toch waren in het begin der vorige eeuw verscheidene particulieren te Banda nog in het bezit van belangrijke archiefstukken uit latere jaren, doch hielden deze verborgen aangezien zij bevreesd waren, dat de inhoud hen zou compromitteeren [1]. Talrijker zijn de bronnen uit de 18de eeuw die vele namen bevatten van perkeniers en een vrij goeden kijk geven op het leven der kolonisten. De enkele bewaard gebleven dokumenten uit de 17de eeuw, hoe belangrijk ook in menig opzicht, hebben voor de genealogie van de eerste tropische Nederlanders aldaar niet veel waarde. Door de groote leemten der Bandasche archieven zijn van de ruim 68 perkeniers tusschen de jaren 1621 en 1628 slechts weinige bij name bekend geworden. De Bataviasche dagregisters bevatten enkele namen van de eerste perkeniers en hun lotgevallen, maar een volledige opgave van de eerste perkeniers is tot dusver nog niet tevoorschijn gekomen.

De eerste Nederlander die hier voet aan wal zette, was een zekere Roens Pietersz. die 16 Maart 1599 met de vloot van Jacob Van Heemskerk was mede gekomen en als verkenner en bode naar de negorij Lothoir werd gezonden. Vermoedelijk heeft deze Pietersz. later de vrijheid gekregen om zich te Banda te vestigen en verzocht een perk te mogen beheeren of den vrijhandel te beoefenen [2].

---

[1] Zie: Statistieke Beschrijving van de residentie Banda enz. van Resident Schwabbing, 1829. Landsarchief, Batavia.

[2] De verarmde familie Pietersz. te Banda-Neira moet tot zijn afstam-

Een Claes Leurtsen, behoorende tot de mannen van Steven van der Hagen, die in 1605 in de Bandasche wateren vertoefde, zou op deze wijze ook de stamvader zijn geworden van de perkeniersfamilie Leurs [1]). Leurtsen was, eigenaardig genoeg, onder de Bandaneezen gezien, zoodat hij door Van der Hagen, tot bemiddelaar werd aangewezen.

Een andere figuur in de eerste dagen van ons verblijf in deze streken was Pieter van den Broeke, die zich in April 1615 met zijn schip Nassau bij den landvoogd Reynst voegde om P. Ay te veroveren. Hij verbleef hier eenigen tijd en stierf gedurende het beleg van Malakka in 1641 [2]).

Wynants Brantsz., alias Gilde [3]), behoorde onder de krijgslieden, die Coen te Banda achterliet, toen hij na de verovering te Batavia terugkeerde. Hij bekleedde den rang van kapitein, bleef na afloop van zijn dienstverband hier en hield zich met notenplukken bezig.

In 1645 wordt melding gemaakt van den perkenier François Timmers, zonder dat de naam van het door hem beheerde perk wordt genoemd. Hij was gehuwd met Swaentjen Hendricksen, vermoedelijk een Compagniesdochter en had bij haar vier kinderen. Toen hij stierf, kwam het perk aan zijn zwager, den Opperchirurgyn Christoffel Hendricksen, die het voor de som van 5000 realen in naam der beide overgebleven onmondige zonen van Timmers aanvaardde, uit den dienst trad en perkenier werd.

Omstreeks dezen tijd bezat een zekere Herman van Staden een perk. Deze perkenier was een der weinigen die het leven op het schavot liet; hij en zijn knecht Adriaen Brandenburgh uit Rotterdam werden ter dood veroordeeld

---

melingen behooren, terwijl ook op Ambon en Saparoea zich nog velen van dien naam bevinden.

[1]) Een van de oudste families te Neira, die nog zeer uitgebreid is.

[2]) De familie Van den Broeke, ook een oud geslacht in Banda, laat de rij harer voorvaderen opklimmen tot dezen vlootvoogd en legeraanvoerder, die den grondslag heeft gelegd van den Aziatischen handel der Compagnie.

[3]) Een familie Brants, die ook op Java vele afstammelingen telt, behoorde vroeger tot een van de voornaamste perkeniersgeslachten.

wegens sodomie. Zijn perk werd verkocht voor 3120 realen aan een zekeren Barent Hobbe van Neira, die het eerzaam beroep van bakker uitoefende. In 1663 wordt deze Hobbe genoemd als eigenaar van een houten huis dicht bij het kasteel Revengie op het eiland Ay.

De perkenier Meyndert Baltensz. met zijn vrouw werden in Augustus 1660 op een reis naar Dammer dichtbij Seroea door enkele Dammereezen die hen vergezelden, overboord geworpen en vonden een jammerlijken dood in de golven. Eenige metgezellen gelukte het na omzwervingen van tien maanden eindelijk Banda weder te bereiken.

In 1661 wordt een zekere Ide Meyndersz. als perkenier genoemd.

Van een anderen perkenier wordt in dezen tijd ook melding gemaakt en bij uitzondering zelfs ook van zijn perk. Het is kapitein Gommersdorp, die eigenaar was van het perk Kai Tortorre en daarop een fraai huis bezat. Toen hij met zijn vrouw naar Batavia vertrok, verkocht hij het perk met de gebouwen voor 6160 Rds. aan Adriaan van Bekum, die ingelijfd werd in de gelederen der perkeniers.

In 1662 deed zich een eigenaardig geval voor bij den dood van een Lonthoirschen perkenier, Govert Govertsz. geheeten, wiens inlandsche bloedverwanten niet gerechtigd schenen tot het ontvangen der legaten, welke de overledene hun had nagelaten. Niet-Christenen mochten n.l. van Christenen niet erven, zoodat de Bandasche bestuurders verlegen zaten met de uitvoering der laatste wilsbeschikkingen van dezen mestiezen-perkenier. De Hooge Regeering te Batavia, in deze zaak om advies gevraagd, gaf niet dadelijk bescheid; het heeft eenige jaren geduurd eer zij besliste, dat slechts inlandsche minderjarigen, die Christen geworden waren gelijke successie-rechten zouden hebben als hun Christenouders.

In 1663 wordt melding gemaakt van den perkenier Ide Evertsz. alias Compeer, die op een tocht van Banda naar Boeton aldaar werd vermoord, welk misdrijf op last van Commandeur van Voorst in samenwerking met den Sultan van Ternate bloedig gewroken werd.

Hernoemt Rammetjes, een perkenier, die een fraai steenen huis bezat tusschen Oerien en Wayer aan de Laoetang, is uit denzelfden tijd.

Van Cornelis Kelk wordt in datzelfde jaar ook gesproken. Deze Kelk had zich misdragen en werd daarom voor den tijd van drie jaren naar Rosengain, een der kleinere eilanden van Banda, verbannen. Hij was met toestemming der Regeering te Batavia gehuwd met Bricella Houtmans, weduwe Gerrit Reuf. Op zijn verzoek om voor altijd te Banda te mogen blijven werd goedgunstig beschikt, mits hij vóór zijn vertrek naar Banda de boete waartoe hij veroordeeld was, 6000 Rds. aan de Compagnie en 500 Rds. aan den Fiscaal, afdroeg. Uit het feit dat hij later op Lonthoir woonde, mogen wij opmaken, dat hij een perk verkreeg en perkenier geworden is.

Als wij lezen, dat in 1664 de Secretaris Steven Eenspanjer wegens „sloffigheyt" in vrijdom is gesteld en de sergeant Claes Smit „om zijn debauche vrygegeven", dan veronderstellen wij niet zonder reden dat deze lieden goed genoeg waren om in Banda te blijven en een perk te beheeren.

Herhaaldelijk wordt in de Dagregisters genoemd de naam van Gabriel Nacken, een gewezen Onderkoopman, die perkenier geworden was en met goed gevolg verre en gevaarlijke reizen naar Batavia, Makasser, Boeton en de Zuidooster en Zuidwester-eilanden had ondernomen. Hij had eigen schepen en heeft dikwijls brieven over en weer van Gouverneur-Generaal en Raden naar het gouvernement Banda gebracht. Een zeer geestkrachtig man met veel handelsgeest, die tegen geen moeilijkheden opzag. Toch was hij de eenige niet, die zijn tochten tot Batavia uitstrekte, want ook de perkenier Boshaar Pieterse, waarvan in 1666 wordt vermeld, dat hij een missive van Gouverneur Jacob Cops aan de Hooge Regeering overbracht, heeft menig staaltje van durf en zeemanskunst vertoond.

In 1671 wordt vermeld de perkenier Loef Claesen, die het eerst te Batavia de tijding bracht van het verongelukken van de fluit „Diemermeer" bij den Goenoeng Api.

Men diene zich voorloopig tevreden te stellen met deze zeer onvolledige opgave, welke bij een richtige instandhouding der Bandasche archieven, in waarheid een lange lijst had kunnen zijn [1]). Aanvulling vroeg of laat, is echter volstrekt niet onmogelijk in geval dat verloren gewaande archiefstukken door een of ander toeval aan het licht worden gebracht en zelfs eenmaal te verwachten, als de laatste afstammelingen der perkeniers konden besluiten hun familiearchieven aan de publieke belangstelling prijs te geven.

VII

Hun leven en bedrijf.

De reeks van rampen, die het leven der perkeniers hebben gemaakt tot een lijdensweg, begon reeds vroegtijdig. Wij hebben de moeielijkheden geschetst waaronder de perkeniers het perkbedrijf hadden aangevangen, nog veel zwaarder wogen de lasten, die zij te dragen hadden toen dit in volle werking was.

Het gebrek aan goed afgerichte slaven, die in staat waren de eeuwenoude notencultuur wederom ter hand te nemen, liet zich onmiddellijk gevoelen, afgescheiden nog van het feit dat het aantal slaven, zeer gering was. De verzorging van de note-boomen was in den aanvang zoo slecht, dat van een notencultuur nog in het geheel geen sprake was. Het gevolg daarvan was, dat de oogst in den beginne tegenviel — geregelde pluk had dikwijls niet eens plaats bij gebrek aan slaven — en reeds in 1624 naar Batavia werd geschreven „dat 't gewas in Banda niet seer groot soude wesen". De pluk vóór dien tijd, kon zelfs niet eens met den naam van oogst bestempeld worden. In 1625 was deze echter bevredigend en kon gouverneur Willem Jansz. het jacht „Munnickendam" volgeladen huiswaarts zenden. Toch eindigde dit jaar zeer ongelukkig, want hevige stormen woedden op deze eilanden, terwijl de nieuwe bewoners als door

[1]) De Bandasche papieren in het Lands-archief te Batavia bestaan v. n. l. uit bestuursmemories der 18e eeuw.

een panischen schrik bevangen werden, toen daarna ook nog een reeks van aardbevingen Banda teisterde. Zij waren zóó ter nedergeslagen en zóó ontmoedigd, dat het bestuur al zijn overredingskracht noodig had, om hen weder tot het werk te brengen. Einde 1626 of begin 1627 mislukte de oogst en dit bracht de perkeniers in zoo'n deernis-waardigen toestand, dat hulp uit Batavia noodzakelijk werd geacht. Bovendien heerschte toen in Ambon en Banda in hooge mate de berri-berri-ziekte, die talrijke slachtoffers eischte.

Indien de perkeniers geweten hadden, dat deze tegenslag nog maar kinderspel was, vergeleken bij de ontelbare beproevingen, die hen te wachten stonden, dan zouden zij waarschijnlijk niet den moed gehad hebben hun nieuw leven hier aan te vangen. Nu waren zij vol ijver, zeer werkzaam, en toen de eerste schrik voorbij was, weder in staat bergen te verzetten, vooral ook omdat spoedig hulp kwam opdagen. De Hooge Regeering schonk elk hunner „uyt pure medogentheid ende singuliere gratie" vijftig ponden rijst en het daaropvolgende jaar nogmaals dezelfde hoeveelheid. Voorts konden degenen, die bij de Compagnie in het krijt stonden, voor twee jaren uitstel van betaling bekomen, terwijl gedurende dien tijd op het bedrag der specerijen, die haar werden geleverd, niets in mindering van hun schuld behoefde te worden gebracht. Dr. Pieter Vlack, die meermalen voor de perkeniers bij de Hooge Regeering te Batavia in de bres was gesprongen, was de brenger van deze goede tijdingen in Banda, want zij waren vastgelegd in zijn Instructie, die hij uit Batavia had medegekregen.

De waarheid gebiedt echter te zeggen, dat niet zoozeer het ongelukkig lot der perkeniers de Hooge Regeering te Batavia had getroffen als wel het lot der kostelijke noten, die ongeplukt zouden blijven als de perkeniers niet meer tot werken in staat zouden zijn.

Het leed was nauwelijks geleden en de perkeniers waren juist druk bezig om hun tuinen opnieuw te bewerken toen in den nacht van 1 op 2 Juli (of Juni) van het jaar

1629 tusschen tien en elf uur een geweldige aard- en zeebeving geheel Banda deed opschrikken ... „Een overschrickelycke wonderbaere noyt gehoorde watervloet" zoo luidt het verhaal van deze ramp [1]), waaraan een aardbeving vooraf ging „nemende synen schoot van den vlacken hoeck van 't eylant Nera tot voorby 't Casteel aent Sonnegat aen Genoech Api ende dat met sulcke onuytspreeckelicke parssinge ende verheffing van overvloedich water datin een halff vuyre tyts meest alle de huysen op Nera dattelick als affgeruckt ende verspoelt syn, dat de luyden van den slaep ontwaeckende qualick haer lyff conden salveren ...". De Fiscaal Isaäk van der Voort en zijn vrouw werden door de vloedgolven medegesleurd, de laatste werd op het strand teruggeworpen en ontkwam den dood. Velen lieten het leven en verdronken in het hooge water, waardoor Neira grootendeels was ondergeloopen. Het schip „den Briel", dat voor het fort Nassau ten anker lag, draaide met zulk een snelheid in het rond, dat de bemanning, als dronken, tegen den grond sloeg. Het wrak van het schip „Amsterdam", dat men had laten zinken, werd uit den grond gelicht en weggeslingerd. Rumphius verhaalt voorts, dat de bewoners van het fort Nassau waren vereenigd tot een „vierig gebed", zoodat volgens de even vrome als geleerde man „bij dit ongehoorde ongeval geen schade aen menschen geschied is ...".

Er waren echter genoeg perkeniers, die niet alleen have en goed, maar ook het vertrouwen in een betere toekomst verloren hadden, vooral die van Neira, waar de schade aan de noteboomen toegebracht, buitengewoon groot was. Op Lonthoir en Ay was de materieele schade gering, maar de vrees, dat vroeg of laat hun een dergelijk lot als die van Neira te wachten stond, was van verlammenden invloed op de werkkracht der Lonthoirsche en Aysche perkeniers.

Lang duurde deze neerslachtige stemming niet, en betrekkelijk kort na deze ramp, werd de hand aan den ploeg geslagen en de schade aan huizen en tuinen op Neira hersteld.

---

[1]) *Daghregister* 1629, p. 399 e. v.

In deze kommervolle dagen voerde een wijs en verstandig man het bestuur, Quiryn van Raemburgh, die een open oog had voor de belangen der perkeniers en er noode toe overging, ingevolge bekomen last uit Batavia, de verbodsbepalingen tegen den vrijhandel ten uitvoer te leggen. Deze gaven den genadeslag aan hun handelsvrijheid en de gouverneur deed zijn best de gevolgen daarvan zooveel mogelijk te verzachten.

In de volgende jaren ging het beter.

In 1631 schreef Van Raemburgh naar Batavia, dat „een seer treffelyck gewas ende schoon goet heeft Banda Godt loff wtgelevert ende stonde het cleyn gewas, van Augusty mede seer schoon ..." Ook in September bleek het gewas veel te beloven voor den oogst van April en Mei en werd dan ook naar Batavia geschreven, dat „vorders den staet van Banda in goeden terminus was staende".

In 1632 stond aanvankelijk de oogst van Mei en Juni er goed voor, maar de Oostmoesson bracht buitengewoon slecht weer. Zware regens en hevige windvlagen deden de noten ontijdig vallen, waardoor de oogst belangrijk verminderde. Gelukkig beloofde die van Augustus, welke echter door de abnormale weersgesteldheid eerst in September of October zou rijpen, veel goeds. Een hevige uitbarsting van den Goenoeng Api op 2 September die met korte tusschenpoozen geruimen tijd woedde, sloeg echter aan alle verwachtingen van de perkeniers den bodem in. Het was zoo'n verschrikkelijke aardbeving „als in mensch en memorie in die quartieren niet en is gevoelt, zynde van meest alle de steenen huysen de gevels ende pannen affgeworpen, de balcken neder gevallen ende gebroocken, mitsgaders de casteelen ende reduyten miraculeuselyck gescheurt". De perkeniers van Lonthoir hadden thans op hun beurt zeer veel schade geleden, doch zij richtten het hoofd weder op en togen andermaal aan de herstelling van have en goed. Dit spel van den Goenoeng Api met de perkeniers, als de kat speelt met de muis, heeft eeuwenlang geduurd. Op den 16den December „viel een groot vuur van den hemel, dat onder het barsten op het aardrijk eenige slagen van kanon

en musketten verbeeldde" waarop een hevige uitbarsting volgde [1]).

De perkeniers leerden in den loop der tijden de uitbarstingen van den vulkaan beschouwen als een noodzakelijk kwaad, waaraan zij niet konden ontkomen en verdroegen de luimen en grillen van den vulkanischen reus even gelaten als zij het juk der Compagnie verdroegen.

De maat van den rampspoed was echter bij lange na niet volgemeten.

Zware ziekten, die meer dan elders vele slachtoffers eischten, woedden in ongekende hevigheid. Het was te Banda buitengewoon ongezond, hetgeen werd toegeschreven aan de lavamassa's, de zwaveldampen en de gure winden. In 1633 werd het ongelukkige gouvernement bezocht door „een seer vehemente ende vierige sieckte", waaraan vooral veel slaven en inboorlingen bezweken. Een der slachtoffers was ook Van Raemburgh, die door de perkeniers oprecht werd betreurd. Hij werd in het bestuur opgevolgd door den bekenden Cornelis Acoley, die zijn voetsporen volgde en zich tijdens zijn langdurig bewind een warm vriend der perkeniers heeft getoond.

Omstreeks dezen tijd richtten de perkeniers een verzoekschrift aan de Hooge Regeering te Batavia om verzachting van verscheidene rigoureuse verplichtingen, die zij, verarmd en berooid als zij waren, niet meer konden nakomen. Groot was hun vreugde, toen in gunstigen zin op hun smeekbede werd beschikt. Zij mochten thans den vollen prijs voor de geleverde specerijen ontvangen zonder aftrek van oude, achterstallige schulden.

Gelukkig bracht het daaropvolgende jaar een rijke oogst, vooral op Ay stond het gewas prachtig, zooals in lang niet was voorgekomen.

Ook toen in 1636 een ongekende hitte heerschte, stonden de noteboomen zeer goed, maar de verwachte regens bleven uit, waardoor de oogst niet zoo overvloedig was, als redelijkerwijs verondersteld kon worden. De heerschende droogte

---

[1]) *Belangrijk verslag* enz. p. 63.

had ook aan andere vruchtboomen en gewassen nadeel toegebracht, maar toch was de toestand over het algemeen niet ongunstig, hetgeen de Hooge Regeering aanleiding gaf aan de XVII te berichten: „Met UE. waerde pant Banda (gepresen sy den Albestierder) staet het naer wensch, ende wert door den gouverneur Acoley wel en vredig naer onse orde gegouverneert".

De vreugde was echter van korten duur.

In 1638 brak een hevige koortsepidemie uit; de sterfte onder de perkeniers en hunne slaven was ontstellend groot en de ongelukkigen wisten in hun radeloosheid niet, waarheen te vluchten uit deze hel van koortsen, doch overal waar zij den blik echter wendden, ontwaarden zij het wijde vlak der zee. Den een na den ander, familiebetrekkingen, vrienden, dienstbaren, zagen zij aangetast door deze vreeselijke ziekte, ten grave dalen.

Deze epidemie, die alleen aan 375 Nederlanders het leven kostte en aan ontelbare inboorlingen, bleef nog lang daarna in het geheugen der kolonisten, als een der ergste rampen, die zij tot dusver beleefd hadden [1]).

In het begin van dit jaar bezocht Gouverneur-Generaal Antonio van Diemen met zijn echtgenoote Maria van Aalst en de Raden-extra-ordinair Antoni Caen en Johan Ottens het gouvernement Banda. Het hooge bezoek, dat afwisseling bracht in het eentonige Bandasche leven en de aandacht der catastrophen eenigszins afleidde, was in den avond van 27 Februari met het schip „Frederik Hendrik" en andere vaartuigen gearriveerd en werd den volgenden dag met veel eerbetoon te Neira ontvangen. Van Diemen bezocht verschillende eilanden en vertoefde zelfs geruimen tijd op Lonthoir, waar hij gelegenheid genoeg had den treurigen toestand der perkeniers met eigen oog te aanschouwen. Getroffen door „d' indruckselen" van Zijn Edelheids „vaderlyck medoogent herte tot d' arme machteloose ingesetenen van Banda" besprak hij met Acoley verschillende directe maatregelen in het belang der perkeniers.

[1]) *Belangrijk Verslag*, p. 65.

Dit bezoek was van grooten invloed op hun lot en vele milde bepalingen door Van Diemen ten gunste van de „desolate Bandase gemeente" gedurende de zeven jaren van zijn wijs en voortreffelijk bestuur in het leven geroepen, waren hiervan het gevolg.

Blijde verwachtingen koesterden de perkeniers van den oogst van 1640, die „seer schoon ende opulent" beloofde te worden, doch hevige slagregens gepaard met stormwinden verijdelden wreed deze hoop. Deze orkanen tastten de rijkbeladen boomen zoodanig aan, dat zij niet alleen van hun vruchten, maar ook van hun bladeren werden beroofd, zoodat de notenperken een treurig gezicht opleverden. De toestand der perkeniers ging met den dag achteruit, de geringste heffingen en belastingen werden nog te zwaar voor hen geoordeeld. Zoo schreven zij aan den gouverneur een verzoekschrift om vrijstelling van de heffingen verschuldigd bij het slachten van vee en van die verschuldigd bij het visschen, destijds ingesteld door Willem Jansz. daarna opgeheven en door Acoley wederom ingevoerd ter versterking van Banda's financiën. De gouverneur was verstandig genoeg om het gevraagde toe te staan. Hij oordeelde terecht, dat elke verlichting van het beklagenswaardig lot der perkeniers tot zijn voornaamste plichten behoorde.

Toch, ondanks allen tegenspoed, werd 1640 beschouwd als het jaar, waarin Banda langzamerhand begon mede te tellen als een kolonie, welke zichzelf reeds eenigszins bedruipen kon, althans wat financieele aangelegenheden en voedingsproblemen betrof. Het stond wel niet zoo schitterend met de geldmiddelen, maar voor achteruitgang bestond geen vrees meer. Blijkbaar was men van meening dat Banda en de perkeniers het ergste achter den rug hadden, al hielden ook de vele onheilen, alsmede de belemmerende bepalingen op den vrijen handel nog de krachtige ontwikkeling van het gouvernement tegen.

Van de jaren 1642 en 1643 valt weinig bijzonders te melden, of het zou moeten zijn de dood van Acoley op 29 November van eerstgenoemd jaar, waardoor de perkeniers van een trouwen steun werden beroofd.

Kommervolle tijden braken wederom aan in 1644, toen hevige stormen in de maanden Juni en Juli den oogst, die zich goed liet aanzien, geheel vernietigden. In de notenperken zakte men toen tot aan de enkels weg in een dikke laag van afgevallen en rotte notemuskaatvruchten, die overal waar het oog reikte, den grond bedekte. Daar lag de rijke oogst, die zoo vurig verbeid was en de perkeniers waren genoodzaakt gelden op te nemen op de volgende oogsten. Verarmd als zij reeds waren door het drossen en sterven van hun slaven, gaf het mislukken van dezen oogst hun de genadeslag. De fluit „De Gulde Gans" en het jacht „Gapingh" werden uit Batavia gezonden om in de dringendste behoeften te voorzien.

In 1645 mislukte de oogst door het slechte weer van Mei en Juni en des te grooter was deze teleurstelling omdat de boomen in April nog in vollen weelderigen tooi stonden en allen toen nog hun hoop hadden gevestigd op „de aenstaende ende rycke gewassen".

Van Diemen, die nog altijd aan het bewind was, gelastte aan Acoley's opvolger Cornelis Witsen, een neef van den beroemden Amsterdamschen burgemeester, de rijst tegen verlaagde prijzen aan de perkeniers te verkoopen „om den verarmden burger soo veel mogelyck de hulpende hant te bieden ende te bevorderen dat de costelycke vruchten naer behooren geint ende mettertijd geaugmenteerd mochten worden".

Nu was Witsen een lastig heer, onaangenaam en korzelig van natuur, die persoonlijk weinig voelde voor de prijsverlaging van de rijst. Volgens hem zouden de belangen der Compagnie daardoor geschaad worden, omdat dan het gebruik van sago zou verminderen en de consumptie van rijst aanzienlijk vermeerderen. Witsen was aan het rekenen gegaan en had de conclusie getrokken, dat er jaarlijks verbruikt werden 120 lasten rijst en dat een slaaf den perkenier aan rijst kostte de som van 7½ realen. Aangezien echter een slaaf aan sago slechts 1⁷/₈ realen kostte, maakte dat in totaal voor de Compagnie jaarlijks een verschil van 4200 realen. De waardige gouverneur vergat

echter dat de perkeniers en hun slaven van sago als hoofdvoedsel niet leven konden en dat hun als harde werkers hoofdzakelijk rijst toekwam.

Toen Van Diemen dan ook overleden was, dacht Witsen er niet aan om diens bevelen op te volgen en had steeds allerlei redenen bij de hand om de uitvoering daarvan op de lange baan te schuiven. Nu eens heette het, dat de slaven te veel tijd zouden vermorsen met rijst koken waaronder hun werk zou lijden, dan eens dat sago goedkooper, smakelijker en eenvoudiger te bereiden was. Het voordeel, dat de perkeniers zouden genieten van de prijsverlaging van de rijst zou niet noemenswaard zijn; bovendien zouden zij nog maar eens zooveel „arack versuypen". Hoe het ook zij, de perkeniers bleven voorloopig verstoken van deze gunst en begrepen wel dat zij konden wachten op de prijsverlaging van de rijst, zoolang Witsen aan het bewind was.

Daartegenover stelde Witsen voor tot leniging van den nood „ende om andere in Banda te locken" de 10e penning der specerijen voor den tijd van 5 à 6 jaren kwijt te schelden, de slaven tot lagen prijs op crediet te verkoopen en met de invordering der schulden geduld te oefenen tot betere tijden waren aangebroken. De Hooge Regeering opperde bezwaren tegen het eerste voorstel, omdat zij te veel winst zou derven ... „want eens gelargeert zijnde qualyck wederom in te voeren is". Zij vreesde n.l. dat bij een tijdelijke kwijtschelding, het later voor haar moeielijk zou zijn om deze 10e penning wederom in te voeren! De overige suggesties verwierven echter hare goedkeuring en er werd dienovereenkomstig gehandeld. Wat de rijstprijzen betrof, wilde de heer Witsen nog steeds maar niet zooals de Compagnie wilde en de Compagnie maar niet zooals de heer Witsen wilde, en werd de perkenier natuurlijk voor de zooveelste maal het kind van de rekening.

Aan Witsen komt echter de eer toe het betaalsysteem met briefjes instede van met contanten, dat tot dusver steeds gevolgd was, te hebben afgeschaft. Hij wist de Hooge

Regeering te overtuigen van de schadelijke gevolgen van zulk een betaalsysteem en kwam werkelijk in dit verband krachtig op voor de aan zijn zorgen toevertrouwde perkeniers. Gouverneur-Generaal en Raden keurden zijn voorstellen goed en beloofden hem de noodige financieelen steun. Deze nieuwe maatregelen waren een stap in de goede richting en deed den verflauwden werklust en den steeds afnemenden ijver weder opluiken. Trouwens, een aanmoediging was hard noodig, want de eindelooze reeks beproevingen hadden de meeste perkeniers tot wanhoop gebracht.

Witsen stierf in 1646 en zijn opvolger Cornelis Willemsz. van Outhoorn kwam medio Maart 1647 te Neira aan, voorzien van een Memorie van Gouverneur-Generaal en Raden, welke veel goeds beloofde voor de perkeniers, die „door de gepleeghde baetsoeckeryen ende andere quade handelingen van Comp[s]. principale ministers sulcs wtgeput ende verarmpt (waren), dat byna onmachtigh syn, hare parcken te handhaven ofte yets te prosperen, waerdoor meer tot vertreck als verblyff genegen syn ...". De rijstprijzen werden eindelijk verlaagd, de slaven werden goedkooper, de vleeschprijzen verminderd, de vrije visscherij toegestaan, kortom alles werd van bestuurswege in het werk gesteld om het verblijf der perkeniers te veraangenamen.

Het was de hoogste tijd, want de arme menschen begonnen er werkelijk ernstig over te denken, om deze eilanden te verlaten, waar natuur en menschen steeds samenspanden om hen te verdelgen. Het was in deze dagen, dat de Gouverneur-Generaal Van der Lijn en Raden naar de XVII schreven, dat de oogst wederom niet veel had opgeleverd „... tot groote schade van de verarmde burgers, die van onse principale ministers meest uytgeput ende in groote schulden syn vervallen, oocq door de quade bejegeningen Banda byna wars geworden, ende by de jegenwoordige regeringe meer tot vertrecq als verblyf genegen ...".

Het is begrijpelijk, dat de perkeniers zeer ingenomen waren met de verleende gunsten. Zij waren immers niet verwend, dankten de Hooge Regeering voor haar milde bepalingen ten opzichte van Banda en lieten het plan om

„het juweel Banda" te verlaten, voorloopig maar weer varen. Toen daarbij nog kwam, dat de oogst buitengewoon goed was uitgevallen, was het den perkeniers alsof de Hemel zich voor hen opende en voor het eerst na tal van jaren, gingen zij met vertrouwen de toekomst tegemoet.

De oogst stond het volgende jaar zeer goed en de perkeniers zouden tevreden zijn geweest, als niet een hardnekkige ziekte had gewoed, die honderden van hun slaven tot slachtoffers maakte, welk verlies in het perkbedrijf duchtig werd gevoeld. Een groote sterfte onder het vee ging hiermede gepaard en ware de rijke oogst er niet geweest, de perkeniers zouden weer niet op de been zijn gebleven.

In 1649 heerschten wederom felle koortsen, waaraan drie der voornaamste perkeniers, vele Compagniesdienaren en een massa slaven bezweken. „'t Is een heete pestilentiale coortse, die daer rengneert. Den Almogende gelieve syn straffende hant eenmael van daar te keeren, off Weyer [1]) sal int corte gans ende geheel van Mardyckers ontbloot syn" schreven Gouverneur en Raad over deze ongeluksprovincie naar Batavia.

Toch was de toestand in de laatste tien jaren eenigszins verbeterd. Na 1650 kan aangenomen worden, dat Banda zich economisch langzaam begon te herstellen van den ontzettenden slag, die Coens verovering de eilanden had toegebracht. In dit tijdperk begonnen de baten te vloeien en heerschte volmaakte rust in het land, zij het dan ook de rust van een kerkhof.

De perkeniers richtten in 1652 opnieuw een verzoekschrift aan de Hooge Regeering om vermindering van hun lasten, hetgeen werd toegestaan, voor zoover het strookte met de belangen der Compagnie. Van Outhoorn was in 1653 aan hevige koortsen overleden en zijn opvolger was Abraham Weyns, die eerst den titel van President voerde, voordat hij definitief als gouverneur en directeur in zijn bewind bevestigd werd.

---

[1]) Wayer, een landstreek op Lonthoir, waar de koortsen het meest gewoed hadden.

In November 1656 diende De Vlaming van Outshoorn een voorstel in bij de Hooge Regeering om den prijs der noten van 1 real per kati tot $1^1/_2$ real te verhoogen wegens „d'onvermogentheyt der Bandasche borgerie", dat aangenomen werd. In December van datzelfde jaar vonden de XVII goed, „tot soulaes van die noodige coloniers" de interest van de door de Compagnie verstrekte gelden te verlagen van 1 tot $^3/_4$ %, nadat zij daarentegen eerst de prijs van 10 kati noten van 48 stuivers tot 60 stuivers had verhoogd. De Compagnie nam dus met de eene hand terug, hetgeen zij met de andere hand geschonken had. Helaas, geen zeldzaam verschijnsel in haar gedragslijn jegens de door het ongeluk vervolgde perkeniers!

Inmiddels was Weyns in 1661 overleden en kwam Ambons gouverneur Jacob Hustaert over om orde op de zaken te stellen, terwijl het voorloopig bewind gevoerd werd door den Opperkoopman Leonard van Sorgen.

Wederom dreigden in 1661 kwaadaardige koortsen de inwoners van Banda met den dood. In de kerken werd een algemeene biddag gehouden en de bewoners, die nog niet aangetast waren, snelden naar de bedehuizen van Neira, Ay, Lonthoir, Celamme en Rosengain, en smeekten om hulp in den nood. Het mocht niet baten. Nagenoeg het geheele bestuur liet in deze epidemie het leven, schier ontelbaar was het aantal slaven, dat stierf. Door het gemis aan werkkrachten was de notencultuur geheel ontwricht, aangezien aanvulling van personeel niet zoo gemakkelijk ging en lang op zich liet wachten.

De geslagen perkeniers zochten weder hun toevlucht bij de Hooge Regeering.

In een smeekschrift van April 1661 vroegen zij om vermindering van de prijzen van de rijst en van de slaven, opheffing van het plakaat dat verbod inhield van het houtkappen en den aanleg van tuinen en tenslotte om de vrije visscherij bij het eiland Run. De Hooge Regeering die langzamerhand gewend begon te raken aan de Bandasche smeekbeden, maakte blijkbaar weinig haast met antwoorden, zoodat de perkeniers in October van dat jaar een herhaling

van hun beden naar Batavia zonden. Eindelijk kwam het antwoord: het kappen van hout werd, als zijnde schadelijk voor de noteboomen, niet toegestaan en het visschen bij Run slechts onder zekere voorwaarden evenals de aanleg van tuinen.

Verblijdend was echter, dat de noteboomen een bijzonder voorspoedigen oogst beloofden, omdat zij in jaren niet zoo goed hadden gestaan. Het ongeluk wilde echter, dat de Zuidooster-winden plotseling doorkwamen en het weer grillig werd, waardoor de bloesems voor haar tijd afvielen en de vrees voor een mislukte oogst niet denkbeeldig was. Het viel gelukkig nogal mede, maar toch had de pluk voordeeliger kunnen wezen.

Nadat de Opperkooplieden Anthony Hurdt, Ernest Sax en Anthony van Voorst het gezag tijdelijk hadden waargenomen na den dood van Van Sorgen, werd Mr. Joan van Dam, de krijgskundige rechtsgeleerde, tot gouverneur aangesteld. Het boterde direct al niet tusschen gouverneur en perkeniers, want Van Dam bevorderde in zoover slechts hun belangen, als hij deze tevens dienstbaar kon maken aan zijn defensieplannen. De perkeniers wenschten daarvoor niets op te offeren en aangezien de strenge gouverneur korte metten maakte, namen zij hun toevlucht tot het oude beproefde middel n.l. het zenden van klaagschriften naar Batavia. Van Dam, van zijn kant, liet de Hooge Regeering in 1663 weten, dat hij zou aftreden als zij dat wenschte, maar ook wel wilde aanblijven, als de Heeren hem wilden aanhouden. Van de door hem gevoerde gedragslijn ten opzichte van de perkeniers, d.w.z. hen te gebruiken voor zijn defensieplannen wenschte hij echter geen stroobreed te wijken.

Een der rekesten bevatte verzoeken om vermeerdering van den invoer van rijst en van slaven. Voorts uitten zij o.a. den wensch, dat hun gelden mochten worden verstrekt op interest van 's Compagnie's wege en „dat hun 's heeren gerechtigheyd van den verkoop der vaste goederen, voor de welke sy nu 10 ten 100 betaalen niet meer als 5 ten 100 mogte werden opgeleyd, gelyck in Amboina

gebruikelyk is". De Commissaris Simon Cos, die inmiddels ter inspectie op het Bandasche tooneel was verschenen en den perkeniers welgezind was, beloofde hun zijn machtige voorspraak. Cos was niet kwaad en veel meer in het belang werkzaam van de perkeniers dan Van Dam. Van zijn inspectie verscheen een uitvoerig rapport, waaruit blijkt dat hij gestreefd heeft naar verzachting van hun lot en menig goede maatregel was het gevolg van zijn voorstellen bij de Hooge Regeering. Tijdens zijn verblijf op Lonthoir brak te Neira een groote brand uit, die echter „door Godes bescherming en groote couragie der lesschers" spoedig werd gebluscht tot verlichting der perkeniers die vreesden voor hun stadswoningen aldaar.

Het duurde tot het einde des jaars, eer er antwoord uit Batavia kwam. Toen de Hooge Regeering vond, dat de perkeniers lang genoeg tusschen hoop en vrees geslingerd waren, kregen zij bericht dat bijna alle verzoeken waren toegestaan. Ay mocht niet worden geruineerd [1]) tuinen mochten op het Hoogland van Lonthoir worden aangelegd, mits de notenaanplant niet werd beschadigd; aan arme lieden werd slechts het oprapen der noten vergund, anderen was dit streng verboden; het arbeidsloon aan de werken der Compagnie werd bepaald op 1/4 Rds per dag; zoolang de Engelschen zich niet bij Run vertoonden, kon daar vrije visscherij worden uitgeoefend; de prijs van de rijst 1ste en 2de kwaliteit zou alleen voor dit jaar bedragen 35 Rds en 50 Rds; bij den verkoop van roerende en vaste goederen, uitgezonderd perken, werd niet meer dan 5 % voor 's Heeren gerechtigheijd geeischt enz. enz. Voorwaar, het was alsof Gouverneur-Generaal en Raden eerst al de verzoekschriften van de Bandasche burgerij verzameld en geordend hadden en daarna op een warmen vervelenden namiddag begonnen waren aan deze gansch niet opwekkende bezigheid, welke echter gezien de gunstige resultaten, hun goed humeur niet had aangetast.

---

[1]) Blijkbaar had het voornemen bestaan om de extirpatie van de noteboomen ook op Ay toe te passen.

De perkeniers waren natuurlijk in de wolken over dezen stroom van goede gaven en zeer voldaan over de maatregelen, die de Hooge Heeren in hun belang wel hadden willen nemen. In 1664 wordt dan ook gerapporteerd dat van de perkbezitters geen klachten vernomen waren, voor het eerst na lange jaren. Helaas waren zij het thans, die na korten tijd aanleiding gaven tot klachten van bestuurszijde: sedert zij voor den arbeid aan de Compagnieswerken per dag betaald werden met $^1/_4$ Rds., werkten zij lang zoo hard niet meer als toen zij daarvoor niets ontvingen. Van Dam, die thans den tijd gekomen achtte om te vertrekken, maakte plaats voor Jacob Cops, een zeer schraperig en twistziek heer, die niets voelde voor de perken en nog veel minder voor de perkeniers, zijnde alleen naar Banda gekomen om zich zelf ten koste van anderen te verrijken. Zijn verblijf alhier leverde een zeer onstichtelijk tafereel op van twist en tweedracht met al zijn ondergeschikten, hetgeen Valentijn uitvoerig verhaalt. Ook de perkeniers kregen ruimschoots hun deel en wendden zich oudergewoonte naar de Heeren te Batavia om hulp en om verlossing van dezen gouverneur! Wel werd Cops niet afgelost, maar toch kregen zij wederom eenige privileges: de opbrengst van de visscherij kostte hun geen percentage aan de Compagnie en geld van Weeskamer of Diaconie-fondsen mochten zij nu zelf beheeren, mits onder behoorlijke hypotheek en goede waarborgen.

De jaren 1667, 1668 en 1669 gingen rustig voorbij, zonder dat de perkeniers reden tot klagen hadden. In 1668 werd alleen gerapporteerd, dat de oogst niet zoo groot was als gewoonlijk, omdat er veel boomen waren omgevallen. Ook 1670 en 1671 gaven geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De dagregisters, die vroeger niets anders bevatten dan verslagen van allerlei rampen, meldden in deze jaren de aankomst te Batavia van met foelie en notemuskaat zwaar beladen schepen uit Banda. Alles toonde aan, dat de gulden dagen van de Compagnie waren aangebroken.

De indruk wordt verkregen, dat ook de perkeniers eindelijk tot welvaart waren gekomen na een bangen tijd van

wel vijftig jaren, een onafgebroken reeks van rampen en verschrikkingen. Natuurrampen, aard-of zeebevingen, branden, epidemieën, mislukte oogsten, klimatologische storingen komen niet veelvuldig meer voor en het is, alsof eerst nu rust over de perkeniers, rust over een nieuw geslacht is gekomen, dat de laatste jaren der 17de eeuw kwam inluiden.

Evenals in het vijftig-jarig tijdperk, dat wij beschreven hebben, Banda's bewindhebbers het verre van aangenaam vonden steeds ongunstige berichten over hun gouvernement naar Batavia te schrijven, steeds de klachten der perkeniers te behandelen, steeds om hulp te bedelen, zoo is het voor den hedendaagschen geschiedschrijver evenmin aangenaam om zonder ophouden te moeten gewagen van de rampen, die de perkeniers en hun bedrijf troffen. Toch is deze opsomming noodig om aan te toonen hoe moeielijk het leven der eerste perkeniers is geweest, en hoe duur hun late welvaart was gekocht, dikwijls met het liefste wat zij op aarde bezaten.

De op de Boroboedoer afgebeelde plantenwereld

door

Dr. A. STEINMANN.

In hunne „Beschrijving van Boroboedoer" [1]) hebben N. J. Krom en T. van Erp op verschillende plaatsen eenige aandacht geschonken aan de dierenwereld, voorkomende op de reliefs van het grootsche Hindoeheiligdom van Midden-Java; de daarop afgebeelde plantenwereld gingen zij evenwel grootendeels stilzwijgend voorbij. De reden daarvan zal wel geweest zijn, dat het voor niet-botanici — evenals trouwens voor de botanici zelf — vaak uiterst moeilijk is te gissen, welke plantensoorten met de vage en dikwijls willekeurige voorstellingen bedoeld konden zijn. Daarbij komt, dat de beeldhouwers rekening hadden te houden met de beperkte hoogte-afmeting der langgerekte paneelen, waardoor zij zich verplicht zagen, de onderlinge verhoudingen hunner voorstellingen in die richting geweld aan te doen. Men had toen nog niet geleerd, voldoende diepte te leggen in vlak uitgewerkte paneelen. De onnatuurlijke verhoudingen, die daarvan het gevolg waren, zijn dan ook schering en inslag op de reliefs. Menschen en dieren, gebouwen en boomen, zij zijn meerendeels even groot.

Cammerloher [2]) en Bakhuizen van den Brink [3]) zijn de

---

[1]) N. J. KROM en T. VAN ERP, *Beschrijving van Boroboedoer* I (1920), II (1931).

[2]) H. CAMMERLOHER, *Wat de Boroboedoer den natuuronderzoeker leert. De Tropische Natuur* XX (1931) blz. 141-152.

[3]) R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Welke planten vindt men op de Boroboedoer afgebeeld? De Tropische Natuur* XX (1931) blz. 181-186; en idem, Naschrift, l. c. XXI (1932) blz. 11.

eersten geweest, die getracht hebben eenig overzicht te geven van de vermoedelijke flora op de reliefs der Boroboedoer, voor welke poging wij hun dankbaar mogen zijn. Cammerloher rangschikte de door hem behandelde planten in twee groepen, nl. in die welke in de Boeddhistische leer een rol speelden en in die, welke in een of andere onmiddellijke betrekking tot den mensch zelf of diens huishouding gestaan moeten hebben. Tot de laatste reeks planten behoorden natuurlijk in hoofdzaak de cultuurplanten en ook de medicijnplanten [1]).

In het ondervolgende hebben wij echter getracht ons doel langs verschillende teksten, waaraan de relief-voorstellingen van de Boroboedoer waren ontleend, te bereiken, en die gewassen, welke in deze teksten met name genoemd worden, op de overeenkomstige afbeeldingen terug te vinden. Naast de in de teksten vermelde plantensoorten treft men op vele der paneelen echter ook nog andere aan, welke daarop uitsluitend werden afgebeeld ter opluistering van het geheel of ter opvulling van al te groote leemten. Deze hebben wij eveneens getracht, voor zoover dit mogelijk was, te determineeren. Daarbij zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat de beeldhouwers van die vroege tijden hun beelden in hoofdzaak hebben uitgevoerd naar bepaalde *standaardmodellen*! Terecht verwierp dan ook Bakhuizen van den Brink in dezen de meening van Cammerloher, als zouden „geen phantastische of schematische afbeeldingen op (de reliefs) voorkomen". Van Erp [2]) wees er op, dat de Indische bouwkunst op Java zich kenmerkt door een groote beperking in het aantal harer versieringsmotieven. Dit nu komt o. i. vooral tot uiting bij de afbeeldingen der planten, welke zich, te oordeelen naar haar algemeenen habitus, doch vooral naar den vorm en den stand harer bladeren, tot een betrekkelijk gering aantal soorten laten terugbrengen.

[1]) A De Gubernatis, *La mythologie des plantes*. Paris (1878). Udoy Chand Dutt, *Sanskrit materia medica of the Hindus*. Calcutta (1877).

[2]) T. van Erp, *Het Makara-motief aan den Boroboedoer*. *Het Ned. Indische Huis Oud en Nieuw* 1913-1914 blz. 195.

a. Onbekende graansoort.

b. Trosgierst. Setaria italica.

c. Gierstveld met ratten.

e. Trosgierst
Djawawoet, Koenjit
(Setaria italica)

d. zg. „rijsttafel" (?)

1. Graangewassen.

a. Musa paradisiaca, trosgierst, pinang en mangga.

b. Musa paradisiaca en mangga.

c. Bezoek aan den pisangtempel.

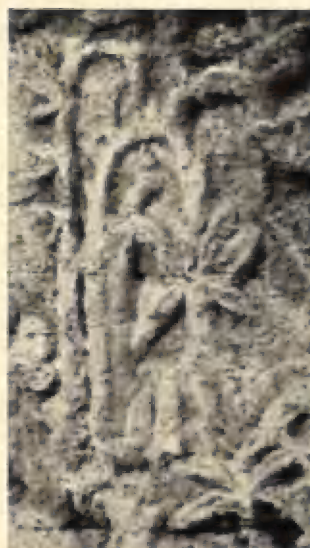

d. Suikerriet.

a. Bamboe en Ficus religiosa.
(Fragment van een paneel van de Bayon d'Angkor Thom).
(overgenomen uit Groslier, Le Bayon d'Angkor Thom).

b. Bamboe.
(Tjandi Djawi).

c. Gras.
met den grassnijder Swastika.

d. Avisahya.
met sikkel en grasb... .

a. Pinang-palm, Areca Catechu.
(schutblad met nog niet ontplooide bloeiwijze)

b. Pinang-palm, Areca Catechu.

c. Kokos-palm, Cocos nucifera.

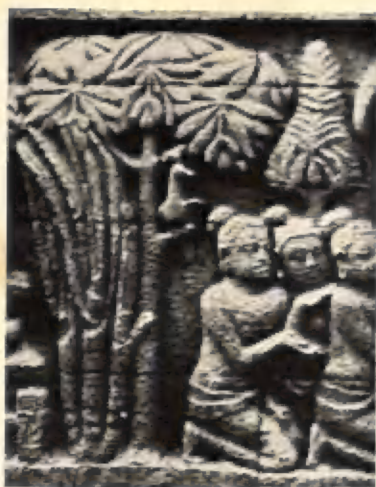

d. Lontar-palm, Borassus flabellifer.

4. *Palmen.*

a. Relief in een rotstempel van Elura.
(Voor-Indië).
(overgenomen uit W. Cohn, Indische Plastik)

b. Afwijkende mangga-vorm.

c. op de Boroboedoer.

d. op de Prambanan.

e. op een reliefspuier van Djolotoendo.

5. Standaardmodel van de mangga.

a. Kĕtjoeboeng.
Datura fastuosa
en Ficus religiosa.

b. Bignoniacee.
(Radermachera ?)

c. Bignoniacee.
(Stereospermum ?)
(Oroxylum indicum ?)

d. van links naar rechts:
Doerian (Durio zibethinus)
Olifantsappel (Feronia limonia)
Manggistan (Garcinia mangostana)
Mangga (Mangifera indica)
Njamploeng (Calophyllum) ? ?

8. *Geneeskrachtige planten.*

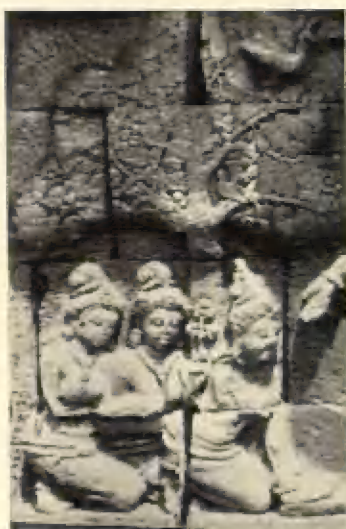

a. Shâl-boom
Shorea robusta.

b. Shorea robusta.
(uit W. ROXBURGH, Plants of the coast of Coromandel 1819)

9. In de teksten genoemde planten:
Shâl-boom.

a. Açoka-boom.
Saraca indica.

b. Açoka-boom.
(op Tjaṇḍi Panataran).

c.

a. Açoka-boom.
Relief van een Jaina stupa in Mathura (IIe eeuw).
(overgenomen uit W. Cohn. Indische Plastik).

b. Terminalia ardjuna (ROXB.) BEDD.

...nks)

...

...a

...an.

a. Plakṣa-boom.
(Hier Ficus religiosa)
en Açoka-boom.

b. Tārāyaṇa-boom
(Ficus religiosa)
met zg. vuurglans. Eerste
gaanderij bovenste reeks
relief 103.

c. Ficus religiosa.
Tweede gaanderij
Hoofdmuur. relief 20.

12. In de teksten genoemde planten :
Plakṣa- en Tārāyaṇa-boom.

a. Nyagrodha-boom.
Ficus bengalensis (op medaillon van de stupa van Barhut). (overgenomen uit W. Cohn. Indische Plastik).

b. Banyan (Nyagrodha)-boom.
Ficus bengalensis.

c. Djamboe sĕmarang.
Eugenia javanica.

d. Tinduka-boom.
Diospyros embryopteris.

13. In de teksten genoemde planten: Nyagrodha- en Tinduka-boom.

a. De Bodhisattva onder de(n) Djamboe-boom(en ?) gezeten.

b. Tweede gaanderij, onderste reeks relief 47.

c. Eerste gaanderij, onderste reeks relief 16.

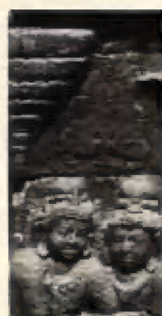
d. Eerste gaanderij, bovenste reeks, relief 18.
(met blad van een Aracea).

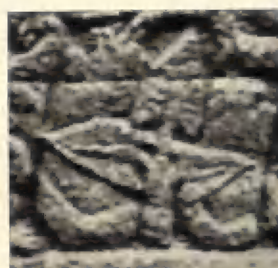
a. Cyrtosperma.

c. Blad van een Aracea en Ficus religiosa.

b. Lasia (?)

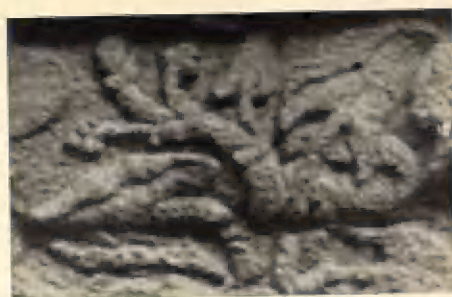
d. Alocasia macrorrhiza.

e. Alocasia macrorrhiza.
(relief van de Bayon d'Angkor Thom)
(overgenomen uit Groslier, Le Bayon d'Angkor Thom)

ge ombineerd
em.
...naar

a. Bloeiende Sagittaria.

b. Bloeikolf van Amorphophallus variabilis. In 't midden: drie paddestoelen (Collybia ? Gymnopus ?); rechts: Alocasia macrorrhiza.
(relief van Tjandi Prambanan).

c. Bloeikolven van een Aracea. (Amorphophallus variabilis ?)

d. links: Lontar-palm. beneden: çalmali-boom (?)

...oemen ... dere planten.

a. Sandelhout-boomen.
De twee middelste:
Santalum album.
De twee buitenste:
Pterocarpus santalina.

b. Klaver (Trifolium) of Klaverzuring (Oxalis).

c. Kĕmbang sĕpatoe.
Hibiscus rosa sinensis (?)

d. Maitreya met nagapoespa,
Mesua ferrea.

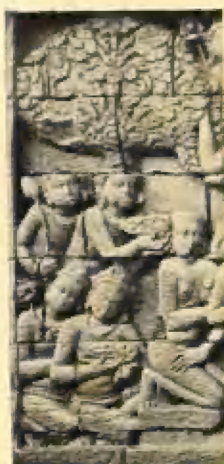
e. Mesua ferr
(uit Engler

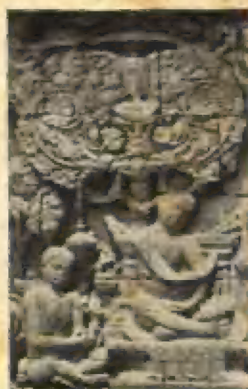
a. Bloeiende lotusvijver met lotus-boomen.

b. Lotusbloem met vlam (?)

c. *d.* *e.*

c. d. e. Lotusbloemen met slurven.

c. d. Vierde gaanderij, hoofdmuur.
(Samantabhadra-tekst)

e. Tweede gaanderij, hoofdmuur.
(Gaṇḍavyūha)

18. Lotus-motieven.

Als meest in het oog vallend standaardmodel noemen wij hier de m a n g g a, die steeds op stereotype wijze met een krans van spitse, om een centrale as gerangschikte bladeren wordt voorgesteld; dit geijkte model vindt men reeds in de plastiek van Voor-Indië, en op Java zelf, behalve op de Boroboedoer, ook op andere bouwwerken als de Prambanan en de reliefspuiers van Djolotoendo.

Een ander standaardmodel is de d j a m b o e; deze wordt meestal op de Boroboedoer voorgesteld volgens éénzelfde bepaalde bladtype, nl. met aan weerszijden van de takken regelmatig gerangschikte smalle bladeren met typische naar beneden gebogen uiteinden. Dat de diverse palmsoorten als bv. de kokospalm steeds op dezelfde wijze worden weergegeven, toont plaat 7, terwijl men ook bij de afbeeldingen van den pinang- en den lontar-palm van een bepaald standaardmodel kan spreken, alsmede bij de afbeeldingen van de pisang. Een ander voorbeeld levert ons het dikwijls op de paneelen terugkeerend geijkt model, dat kenbaar is aan zijn groote ronde samengestelde bladeren, en dat wij voor den p l a s a, (Soend. Jav.) of p a l a s a (Mal. Mad.) *Butea monosperma*, houden (pl. 2e, 5c), of de verschillende heilige boomen als *Ficus religiosa* enz.

Om het overzicht te vergemakkelijken stellen wij den lezer voor, onze botanische excursie naar de Boroboedoer te doen aanvangen bij de allerlaagste reliefreeksen, den zoogenaamden bedolven voet (, welke in 1885 door J. W. IJzerman werd ontdekt).

Bij het beschouwen der daarop voorgestelde planten komen wij al dadelijk voor de moeilijkheid te staan, welke g r a a n-s o o r t e n de oude Hindoes toch wel op de verschillende paneelen hebben willen afbeelden (pl. 1 a, b, c, en pl. 2a). Van pl. 1c, die paneel 65 weergeeft, zegt Krom (l. c. blz. 94): „Links verheft zich een met rijpe aren beladen d j a g o e n g-veld, opschietend tot aan den bovenrand van het relief. Tusschen de halmen zijn verschillende r a t-t e n bezig zich te goed te doen. Nog meer links naast een rotspartij met boomen een op palen rustend r ij s t-schuurtje, in casu natuurlijk eerder m a i s-schuurtje van het gewone model ...". Van pl. 1b (relief 121) zegt dezelfde schrijver

(l. c. blz. 108), dat het tafereel zou weergeven: „Een vrij aanzienlijk gekleede man en vrouw, die zich van daar naar links begeven in de richting van een m a i s-veld". Dat wij hier met de m a i s-plant te doen zouden hebben, is natuurlijk geheel uitgesloten, daar de Boroboedoer dagteekent uit de 9e eeuw, terwijl de m a i s-plant eerst na de ontdekking van Amerika van daar uit alhier werd ingevoerd door de Spanjaarden, zooals Dodoens en Rumphius ons reeds wisten te vertellen [1]). Het valt dan ook nauwelijks te weerspreken, dat wij in dit te velde staande graan de t r o s g i e r s t, *Setaria italica* (L.) BEAUV., (syn. *Panicum viride* L. *β italica* L.) de bekende d j a w a w o e t (Jav., Mal.) of k o e n j i t (Soend.) hebben te herkennen. Evenmin willen wij aannemen, dat met het te velde staande graan het k a f f e r k o o r n, g a n d r o e n g (Soend.), *Andropogon Sorghum* (L.) BROT. bedoeld was, aangezien de afgebeelde aren ons daarvoor te gevuld voorkomen. Ofschoon het vrij zeker is, dat de r i j s tplant en met haar de natte rijstbouw, in de 9e eeuw op Java bekend was [2]), doet de algeheele afwezigheid van rijstvelden en sawah's op de basreliefs van de Boroboedoer ons toch wel vreemd aan. Wel noemt Krom in zijn monographie bij herhaling de rijst, maar alleen wanneer er sprake is van gerechten. Bij de verklaring van paneel 122 van den bedolven voet zegt hij het volgende: (l. c. blz. 108) „Rechts zit een voornaam gekleede man; voor hem is de g e b r u i k e l i j k e b a l r i j s t geplaatst met een paar visschen erop", en van paneel I a 29 (l. c. blz. 153): „De beide eerstgenoemden(Brahmanen) hebben zoojuist elk een r i j s t t a f e l voorgezet gekregen, waarbij duidelijk de g r o o t e r i j s t b o l l e n tusschen de bakjes met sambelan en bijgerechten te onderscheiden zijn".

Het tafereel I a 112, (pl. 1 d.) dat Cammerloher op fig. 11 (blz. 149) en Krom aanzagen voor een „Indische rijsttafel",

---

[1]) N. J. KROM, *Het Karmavibhanga op Barabudur* (Med. Kon. Akad. Wet. Afd. Letterkunde, deel 76, ser. B. No. 8, 1933) is tenslotte ook tot dezelfde conclusie gekomen.

[2]) E. DE RAADT, *De afbeeldingen op de Boroboedoer*, in *De Tropische Natuur* XXI (1932) blz. 10.

beschrijft de laatstgenoemde [1]) als volgt: „Dadelijk links staat een ... pendapa, waarin op een bank een rijk voorziene r i j s t t a f e l aangerecht is, de g r o o t e b a l r i j s t in het midden en daaromheen tallooze schaaltjes met sambelan's en bijspijzen". Het spreekt vanzelf, dat het nutteloos mag genoemd worden, zich omtrent de aangehaalde gevallen in gissingen te verdiepen, aangezien men natuurlijk alleen aan de kenmerken van de plant, welke het hier toebereide gerecht verschaft heeft, zou kunnen vaststellen, of hier inderdaad van rijst dan wel van een ander graan sprake kan geweest zijn, temeer omdat de tekst daar blijkbaar niet van rept. Ook het voorstel van Krom, om de gebouwen op de reliefs 65 (pl. 1c) en 30 van den bedolven voet voor rijstschuurtjes aan te zien, moet verworpen worden, aangezien men in deze gebouwtjes met evenveel recht rijst als een ander graan bewaard kan hebben, al lijken deze schuurtjes wel wat op onze tegenwoordige loemboengs.

Nu is het wel merkwaardig, dat de tekst, waarop pl. 1b (paneel 121) betrekking heeft, spreekt van v r ī h i [2]) (r i j s t), y a v a (g e r s t) en g o d h ū m a (t a r w e), en dat die van pl. 1a (paneel 122) het verschijnen voorspelt van bittere en stekelige vruchten als die van p i c u m a n d a (*Melia Azedarach* L.), k o s a t a k i (*Luffa echinata* ROXB.) en v i s a t i k t a l a b u (een stekelige en giftige k o m k o m m e r soort), dit alles tot straf voor verkeerde handelingen. Op een andere plaats in denzelfden tekst wordt dan nog gesproken van *Sesamum* en van s u i k e r r i e t. Van al deze planten merkt men op de bedoelde reliefs niets. Hoogstens zou men de halmen links op pl. 1a (paneel 122) voor s u i k e r r i e t kunnen houden, hoewel wij daarvoor niets zouden voelen [3]).

---

[1]) N. J KROM, *De levensgeschiedenis van den Buddha op Barabudur*. M Nijhoff, 's Gravenhage (1926), blz. 135.

[2]) Volgens Dutt (l. c. blz. 268) zijn: „the three principal classes of r i c e (*Oryza sativa* L.) Sanskr. D h a n y a, S a l i or that reaped in the cold season, V r i h i or that ripening in the rainy season and S h a s h t i k a or that grown in the hot weather in low land".

[3]) Volgens N. J. KROM's laatste publicatie: *Het Karmavibhanga op Barabudur.*

Pl. 2 a (paneel 123) doet ons, behalve met de trosgierst, ook nog met andere gewassen kennis maken: om te beginnen, rechts met een vruchtdragenden mangga-boom, *Mangifera indica* L., geheel links een vruchtdragenden pinang, *Areca Catechu* L. en tenslotte, waar het voor het oogenblik op aan komt, de pisang, *Musa paradisiaca* L. Wij zien er rechts van het gierst-veld een uitgestoelde plant van staan met overhangende, nog door de schutbladen omsloten bloeiwijze terwijl in den linker bovenhoek, boven den pinang-palm en het gierstveld, twee of drie pisang-vruchttrossen met afhangende „djantoeng" op den voorgrond treden. Op pl. 2b [1]) zien wij een volledige pisang-boom met vruchttros en djantoeng op den voorgrond van vermoedelijk een suikerrietveld en van een vruchtdragenden mangga-boom. Verder vindt men pisang-trossen herhaaldelijk afgebeeld zooals b.v. op relief 59 van den bedolven voet, waar pisangs ten geschenke worden gegeven, of op relief B I a 198, waarbij de pisang-trossen te zien zijn onder den zetel van den blinden aap. Andere duidelijke afbeeldingen van pisang-boomen treffen wij aan op relief 33 van de IIIe gaanderij. Dit paneel (pl. 2 c) is daarom van bijzonder belang, omdat de tekst, die hierop slaat, door Bosch teruggevonden werd in de Gaṇḍawyūha-handschriften [2]), berustende in de Bibliothèque Nationale te Parijs. Hierin wordt melding gemaakt van djamboe's en goudkleurige pisangs (kadalistambha). Krom (l. c. blz. 549) stelt pl. 2 c voor als het „bezoek aan den pisangtempel" en zegt omtrent de daarop afgebeelde pisang-boomen het volgende: „planten van dezen vruchtboom zoowel in het midden voor het bouwwerk als bovenop de torentjes, welke het dak bekronen en op het topstuk. Daarenboven is links van het gebouwtje een vruch-

(blz. 43) zouden de „*scherpe vruchten*" (in den letterlijken zin) als illustratie van den tekst voor zich zelf spreken.

[1]) Paneel 61 van den bedolven voet.

[2]) De Gaṇḍawyūha zelf stamt uit den tijd vóór het jaar 300 n. Chr.

tentros zichtbaar en vermoedelijk rechts ook, maar geschonden".

Uit het voorkomen van den pisang-boom op de reliefs van de Boroboedoer trekt Cammerloher (l.c. blz. 146) de conclusie, dat Azië (dus niet Amerika!) als het stamland van de pisang moet beschouwd worden. Deze gevolgtrekking omtrent den (overigens ook uit andere overwegingen zeer wel aannemelijken) Aziatischen oorsprong van de pisang is o.i. weinig zeggend, aangezien wij nog zoo weinig afweten van mogelijke stroomingen, die tusschen de beide halfronden in vóórhistorische tijden kunnen hebben plaats gehad, zooals Bakhuizen van den Brink in zijn verhandeling over *De Indische flora en hare eerste Amerikaansche indringsters* [1]) op blz. 45-46 heeft aangetoond. Bretzl [2]) heeft erop gewezen, dat hetgeen Plinius Secundus (23-79 na Chr.) onder *Ficus indica* heeft verstaan, niets anders kan geweest zijn dan *Musa paradisiaca.* Ten overvloede zou de pisang reeds lang vóór de Kruistochten in Palestina gekweekt zijn, zooals G. Watt [3]) ons weet mede te deelen, zoodat hare aanwezigheid in Azië stellig niets te maken heeft met de ontdekking van Amerika.

Een andere belangrijke cultuurplant meenen wij op de reliefs van den bedolven voet van Boroboedoer te mogen herkennen, nl. het suikerriet, *Saccharum officinarum* L. Men kan dit afgebeeld vinden op pl. 2 d en 5 b (paneelen 105 en 117 van den bedolven voet), en pl. 2 e (paneel I a 117). In de door de beeldhouwers gevolgde teksten wordt weliswaar meer dan eens van suikerriet gerept (zie Sylvain Lévi's vertaling van de Mahākarmavibhaṅga), maar dit heeft geen betrekking op het door ons bedoelde relief. Op den bedolven voet treffen wij de meest natuurgetrouwe voorstellingen van de plantenwereld aan. En dit is begrijpelijk, omdat juist hier de tooneelen uit het dagelijksch leven zijn gegrepen [4]),

---

[1]) *Natuurkundig Tijdschrift v. Ned. Indië* 93¹ (1933) blz. 20-55.

[2]) H. Bretzl, *Botanische Forschungen des Alexander-zuges.* Leipzig, Teubner Verlag (1903) blz. 191-201.

[3]) G. Watt, *The commercial products of India.* London (1908) blz. 788.

[4]) N. J. Krom, *Baraboedoer.* De weg der menschheid No. 9 (1930) blz. 38.

in tegenstelling tot die der hoogere reliefreeksen, voornamelijk dan van de IIe tot de IVe gaanderij, welke op de Gaṇḍawyūha betrekking hebben, waarbij, volgens Bosch [1]) door dorre opsomming van wonderverschijningen een eentonig clichéwerk is ontstaan.

De bovengenoemde afbeeldingen van het suikerriet spreken onsinziens echter geheel voor zich zelf. Het riet op pl. 2 e (paneel I a 117) heeft Bakhuizen van den Brink (l.c. blz. 184, fig. 3) — evenwel misleid door de onnauwkeurige teekening van F. C. Wilsen — aangezien voor bamboe. Beziet men het oorspronkelijk relief (pl. 2 e), dan wijzen de korte, opeenvolgende geledingen der stammen en de lange lijnvormige bladeren duidelijk in de richting van het suikerriet. Wij hebben er reeds op gewezen, dat het in verband met den lagen en breeden vorm der paneelen dikwijls onmogelijk was, sommige hooge boomen in hun juiste verhouding weer te geven, zoodat de beeldhouwers zich verplicht zagen dergelijke hooge plantenvormen vaak veel korter en naar verhouding dan ook dikker weer te geven dan in werkelijkheid. Dit dient vooral bij de beoordeeling van de door ons als suikerriet beschouwde planten in het oog gehouden te worden. Op dezelfde plaat 2 e ontwaren wij nog meer merkwaardige planten zooals, rechts naast het suikerriet, den mangga, en links misschien de ook op Java in de djatibosschen zeer verspreide, tot de familie der *Leguminosae* behoorende *Butea monosperma* (LAM.)TAUB. (*B. frondosa* ROXB.), de bekende plasa (Soend. Jav.) of Dhák-boom der Hindoes, waarvan de opvallende roode bloemen, door de dichters vaak bewonderd, bij de oude Hindoes door de vrouwen als oorversiersel werden gebruikt, en waarvan de zaden en de gom voor medicinale doeleinden werden gebezigd (Dutt. l.c. blz. 148). Dezen boom, dien wij aan zijn groote ronde drietallige bladeren meenen te kunnen herkennen, vinden wij eveneens op twee andere reliefs, nl. I b 50 (pl. 5 c) en I a 118

[1]) F. D. K. BOSCH, *De beteekenis der reliefs van de IIIe en IVe gaanderij van Boroboedoer*, *Oudheidk. Verslag* 1929, Bijlage C, blz. 179—244.

terug. Afbeeldingen van b a m b o e hebben wij vergeefs op de reliefs van de Boroboedoer gezocht, ofschoon Krom in zijn monographie bij de verklaring van relief 117 van den bedolven voet (pl. 5 b) daarover het volgende vermeldt (l.c. blz. 108): „Door een boom met een p a u w erin en eenige b a m b o e s van het voorgaande gescheiden, zitten op een verhooging onder een boom ... een eenvoudig gekleede man en vrouw".

Van paneel 123 van den bedolven voet, afgebeeld op pl. 2a, zegt Krom (l.c. blz. 108): „De geheele groep wordt omgeven door een pagger van g e v l o c h t e n b a m b o e". Ook Cammerloher [1]) was van meening, dat de vlerken der schepen en verder de heggen en omheiningen uit b a m b o e-halmen zouden zijn samengesteld, evenals het juk, waaraan de tani de zg. rijstbossen wegdraagt. Dit oordeel nu lijkt ons wat te voorbarig, want er vallen nòch aan de uitleggers der vlerkprauwen, nòch aan de staken der heggen, nòch ook aan het juk van den tani, geledingen waar te nemen, welke bovengenoemde opvatting (ook maar eenigszins) zouden kunnen wettigen. In elk geval heeft G. J. van der Heide [2]) erop gewezen, dat de vlerken der schepen bij de oude Hindoes naar alle waarschijnlijkheid vervaardigd waren uit een of andere lichte houtsoort. Zooals wij elders hebben trachten aan te toonen [3]), zijn de oudste afbeeldingen van de b a m b o e te vinden op den Bayon d'Angkor Thom in Indo-China (daarvoor zie men pl. 3 a rechts, waarop naast talrijke gestyleerde boomen van *Ficus religiosa* ook de b a m b o e, eveneens hoogst onnatuurlijk voorgesteld, afgebeeld staat), en op Java zelf op enkele steenen basreliefs van tjaṇḍi Djawi (± 1300). (pl. 3 b)

Afbeeldingen van g r a s in het algemeen leveren ons

---

[1]) H. Cammerloher, *Die Pflanzendarstellungen auf den Reliefs des Borobudur. Natur* XIV (1923) 228.

[2]) G. J. van der Heide, *De samenstelling van Hindu-vaartuigen, uitgewerkt naar beeldwerken van den Boroboedoer. Ned.-Indië Oud en Nieuw* 1927-28, blz. 343-357.

[3]) A. Steinmann, *De plantornamenten van Mantingan. Djåwå* 1934, blz. 94.

enkele paneelen van de bovenste reeks der eerste gaanderij, waarop de Boeddha-legende is voorgesteld. Op relief I a 90 (pl. 3 c) ziet men geheel links een grasveld met den grassnijder Swastika. Het weiland doet bij den eersten aanblik meer denken aan een keurig op rijen beplant bouwland. Relief 94 toont ons den Boeddha zelf, op een hoop gras gezeten. Relief I b 21, betrekking hebbend op de Avadāna's en Jātaka's, geeft ons de voorstelling van den rijken en vrijgevigen Avisahya, die door zijn al te groote mildheid tot armoede vervallen is en nu in zijn levensonderhoud tracht te voorzien door g r a s te snijden. De g r a s-bundels met bijbehoorende sikkel ziet men duidelijk afgebeeld (pl. 3 d).

Van de vertegenwoordigers der palmen vinden wij voornamelijk afgebeeld den k l a p p e r of k o k o s p a l m, *Cocos nucifera* L. (pl. 8 c rechts en pl. 4 c; zie ook bij Cammerloher l.c. blz. 147, fig. 7), den palmyra-palm, jagersboom of lontar, *Borassus flabellifer* L. (pl. 4 d rechts (II 51) pl. 16 d links; zie ook bij Cammerloher l.c. blz. 148, fig. 9) en de betelnoot of pinang, *Areca Catechu* L. (pl. 4 a links, pl. 4 b (bed. voet 34); zie ook bij Cammerloher l.c. blz. 147, fig. 8). Bijzonder goed weergegeven is op pl. 4 a het opvallende schutblad, waarachter de nog niet ontplooide bloeiwijze van *Areca Catechu* verscholen ligt. Over al deze palmen heeft Cammerloher (l.c. blz. 146–148) reeds voldoende uitgeweid. Alleen wil ik nog even de aandacht van den lezer vragen voor deze afbeeldingen van den k o k o s p a l m, om er op te wijzen tot welke wanverhoudingen de beeldhouwer zich verplicht zag door alles in zijn geheel te willen weergeven zonder in de voorgestelde tafereelen tevens voldoende diepte te leggen (pl. 4 c.).

Voortgaande treffen wij op de paneelen van den bedolven voet van Boroboedoer goedgelijkende afbeeldingen aan van verschillende huishoudelijke en geneeskrachtige planten. Onder de algemeene vruchtboomen noemen wij allereerst den m a n g g a, *Mangifera indica* L. (pl. 5c links, pl. 4 c, pl. 6c rechtsboven, pl. 6e rechts, pl. 7a middelste boom, pl. 11c rechts; of bij Cammerloher l.c. blz. 143 enz.), den d o e r i a n, *Durio zibethinus* MURR. (pl. 8d links;

pl. 6d; zie ook de teekening bij Cammerloher l.c. blz. 146) den n a n g k a, *Artocarpus integra* (THUNB.) MERR. (pl. 6a) ook bij Cammerloher l.c. blz. 145) den b r o o d b o o m, *Artocarpus communis* G. FORST (pl. 6 c), den m a n g g i s t a n, *Garcinia Mangostana* L. (pl. 7 a, eerste boom links (bedolv. voet 56), en 8 d (I b 110), den d o e k o e, *Lansium domesticum* CORR. (pl. 7 b) den d j a m b o e s ĕ m a r a n g, *Eugenia javanica* LAM. (pl. 7 d) links (paneel II 91), pl. 7 f (bed. voet 61); den d j a m b o e a i r, *Eugenia aquea* BURM. f., pl. 7 d rechts (paneel II 91); en den b o e n i *Antidesma Bunius* (L.) SRENG. (pl. 7 c).

De m a n g g a - b o o m is van alle vruchtboomen op de Boroboedoer-reliefs het vaakst afgebeeld (wij vinden hem b. v. op niet minder dan 28 van de 82 reliefs van den bedolven voet!), doch steeds naar het geijkte standaardmodel. Cammerloher (l.c. blz. 146) wees daar trouwens reeds op, nl. dat de eindtwijgen steeds een krans van bladeren vertoonen, uit welks midden gewoonlijk een drie- of viertal langgesteelde scheeflangwerpige vruchten afhangen. Dit schijnt oudtijds, zoowel hier te lande als elders (b. v. in Voor-Indië), een algemeen aangenomen wijze van afbeelding van den mangga-boom te zijn geweest. Dit standaardmodel zal men bijna overal op oude bouwwerken kunnen terugvinden. Als voorbeeld verwijzen wij naar pl. 5a, voorstellende een basrelief in een rotstempel van westelijk Voor-Indië, stammende uit de 9e of 10e eeuw, nl. de Indra-Sabha grot van Elura [1]. Op Java treft men dit motief aan op de bouwwerken van de Midden-Javaansche periode, met name de Boroboedoer, de Prambanan uit het begin van de 10e eeuw (pl. 5 d), en o. a. ook op een reliefspuier van de grafbadplaats Djolotoendo bij Modjokerto, dagteekenend uit het jaar 977 (pl. 5e).

Op de bouwwerken van lateren tijd is de mangga-versiering geheel verdwenen! Men zal deze vruchtboomen vergeefs onder de in beeld gebrachte plantenwereld op de bouwwerken van de Oost-Javaansche periode zoeken.

[1]) Zie W. COHN, *Indische Plastik* (1921) fig. 44.

Daarvoor in de plaats ziet men een ander gewas optreden, dat nu met groote voorkeur tot versiering en paneelvulling werd gebezigd, nl. de *Pandanus*. Cammerloher meende op een relief van de Boroboedoer, dat een strandtafereel moet voorstellen (pl. 6e), eveneens een *Pandanus* te mogen herkennen. Dit zou hierbij dan het eenige geval zijn. Wij voor ons hebben er meer overeenkomst in gezien met sommige kromme boomen uit de medaillon-versieringen van Mantingan, welke ons deden denken aan k a m b o d j a, *Plumeria acuminata* AIT. [1]). Dergelijke twijfelachtige gevallen zullen altijd moeilijkheden blijven opleveren, doch als wij aannemen moeten, dat hier eerder van een *Pandanus* dan van een *Plumeria* sprake is, dan zal men toch moeten erkennen, dat de p a n d a n hier wel heel anders werd voorgesteld dan wij gewoon zijn van de andere oud-Javaansche tjaṇḍi's. De boom in het midden van pl. 5b (paneel 117), staande rechts van het s u i k e r r i e t, wijkt door de lange smalle bladeren en de langwerpiger vruchten eenigszins af van het gewone type van m a n g g a en kan de m a n g g a g o l è k geweest zijn, of anders misschien de k ĕ m a n g, *Mangifera caesia* JACK.

Na den m a n g g a vindt men op de reliefs van den bedolven voet de *Artocarpus* het veelvuldigst afgebeeld. Deze is er door twee soorten vertegenwoordigd: nl. 1) *Artocarpus integra* (THUNB.) MERR. of n a n g k a (zie pl. 6a en ook bij Cammerloher l.c. blz. 145), die oorspronkelijk inheemsch moet zijn geweest in Voor-Indië, doch reeds van oudsher in alle tropische landen van Azië werd gekweekt. De boom onderscheidt zich al dadelijk door de kleine elliptische gaafrandige bladeren en de zeer groote ellipsoidische, van korte, breed kegelvormige stekels voorziene schijnvruchten, welke laatste van de stammen en oudere takken afhangen. 2) *Artocarpus communis* G. FORST, de b r o o d b o o m of k ĕ l o e w i h (pl. 6c), die waarschijnlijk in den Maleischen Archipel thuis hoort, hoewel de pitlooze vorm of s o e k o e n niet

[1]) A. STEINMANN, *De plantornamenten van Mantingan*. *Djåwå* 1934 blz. 97.

onwaarschijnlijk uit Polynesië stamt. Deze soort herkent men het gemakkelijkst aan de groote, vinlobbig ingesneden bladeren en de met rechte stekels dicht bezette, bolvormige schijnvruchten. Het merkwaardige van de aanwezigheid van *A. communis* op deze reliefs is zeker wel, dat deze plant niet op het vaste land van Azië inheemsch is, waardoor het niet onwaarschijnlijk is, dat de bouwers van de Boroboedoer er eerst op Java of althans in den Archipel kennis mee gemaakt zullen hebben. Een gelijke bladvorm bezitten weliswaar ook de jeugdplanten van *Artocarpus elastica* REINW. ex Bl., welke soort evenals *Artocarpus communis* in den Maleischen Archipel thuis behoort. Bij volwassen boomen zijn echter de groote bladeren gaafrandig; verder kenmerken de vruchten zich door het bezit van gekromde stekels.

Een eigenaardig verschijnsel mag het voorts genoemd worden, dat men een zoo geliefde Indische vruchtboom als de d o e r i a n, *Durio zibethinus* MURR., zoo uiterst weinig op de Boroboedoer afgebeeld vindt (pl. 8 d links, pl. 6 d; zie ook bij Cammerloher l. c. blz. 146), in tegenstelling met m a n g g a, d j a m b o e, n a n g k a en dergelijke, die men herhaaldelijk tegenkomt. Misschien houdt dit verband met het feit, dat de d o e r i a n geen rol heeft gespeeld in de Hindoe-mythologie en geneeskunde. Een betere voorstelling van den boom dan op de Boroboedoer te vinden is, geven de reliefs 20 en 25 der Rāmāyaṇareeks van de Tjaṇḍi Prambanan (pl. 6 b).

Behalve bij den m a n g g a en den b r o o d b o o m vindt men ook den d j a m b o e s ĕ m a r a n g, *Eugenia javanica*, volgens een bepaald, geijkt standaardmodel weergegeven, gekenmerkt door smalle, aan weerszijden der takken geplaatste bladeren met een naar beneden gebogen uiteinde, waardoor dikwijls de indruk ontstaat alsof de toppen van de bladeren afgeknot waren. Overal waar op de reliefs de typische peervormige vruchten den boom als een d j a m b o e laten herkennen op pl. 7 f (bedolven voet 62) en op pl. 13 c (relief I B a 251), vindt men tevens hetzelfde bladtype terug, zoodat men ook den bloeienden boom

op relief 88 van de IIe gaanderij (pl. 7e) als zoodanig mag beschouwen, waarbij de bloemen trouwens zeer wel voor die van een *Eugenia* kunnen doorgaan. Op relief I a 40, dat ons den onder den d j a m b o e-boom mediteerenden Boeddha toont, vinden wij dan ook hetzelfde bladtype terug bij den boom links van den Boeddha, en mogen hem dus als een *Eugenia javanica* beschouwen (pl. 14a). Ook op paneel II 91, dat de ontmoeting tusschen Sudhana en Sumitra voorstelt herkennen wij in den boom links *Eugenia javanica*, waarvan wij de vruchten eveneens op het middenste schaaltje ontwaren, dat door een der dienaressen gedragen wordt. Op hetzelfde paneel herkennen wij *Eugenia aquea*, den d j a m b o e a i r, met de op bloemen gelijkende samengedrukt-tolvormige vruchten aan den boom geheel rechts en op het schaaltje aan den rechterkant. (pl. 7d)

Tot de geneeskrachtige planten, die wij afgebeeld vinden, rekenen wij allereerst den op paneel 31 van den bedolven voet weergegeven heester met zijn zwak ingesneden, eironde bladeren en zijn trompetvormige bloemen, nl. *Datura fastuosa* L. (of *Datura Metel* L.), k ĕ t j o e b o e n g (Mal.), k a t j o e b o e n g (Jav.), k o e t j o e b o e n g (Soend.) (pl. 8a), een soort d o o r n a p p e l (dhustura, Sanskr.), welke oorspronkelijk gewijd was aan Çiwa, den god over leven en dood. Als versieringsmotief wordt zij in de architectuur van Zuid-Indië volgens E. B. Havell [1]) vaak aangetroffen op de kraagsteenen [2]) van sommige tempels. Ook in de geneeskunde werden en worden nog de wortels, bladeren en zaden van deze plant algemeen aangewend tegen aamborstigheid, catarrhale aandoeningen en als pijnstillend middel, o. a. tegen rheumatiek.

Een andere plant, doch met veel kleinere, klokvormige bloemen en met samengestelde of zelfs dubbel drietallige bladeren, treffen wij aan op paneel 124 van den bedolven voet en op relief I b 110 (pl. 8b en pl. 8c, rechts). In deze

---

[1]) E. B. HAVELL, *The Himalayas in Indian Art* (1924), blz. 36.

[2]) Onder kraagsteen verstaat men het uitspringend gedeelte van een wand, waarop de constructie rust.

boomen hebben wij een *Bignoniacea* te herkennen, en wel naar de kleine bloemen in overhangende bloeiwijzen te oordeelen òf een *Radermachera* (pl. 8b links, met de dubbeldrietallige bladeren), denkelijk zelf *R. gigantea* (BL.) MIQ., òf een *Stereospermum* (pl. 8c rechts, met de enkelvoudig samengestelde bladeren). *Stereospermum* is echter een geslacht dat niet op Java thuis hoort — daarentegen in Voor-Indië inheemsch is, waar *St. suaveolens* DC. (syn. *Bignonia suaveolens* ROXB.), Sanskr. p ā t a l a, de bodhiboom van Vipaçyi volgens Dutt (l.c. blz. 203), vanwege zijn paarse groote en welriekende bloemen bekend was en als medicijnplant (o. a. tegen den hik) bij de Hindoes gebruikt werd, — en *Radermachera* heeft in de Hindoemythologie of geneeskunde blijkbaar geen bepaalde rol gespeeld. Een plant van veel grooter waarde was toentertijd *Oroxylum indicum* (L.) VENT., eveneens uit de familie der *Bignoniaceae*. Deze kleine boom, die ook op Java in het wild voorkomt en hier bekend is onder de namen b o e n g l i (Mal.) k a d j ĕ n g d j a l ĕ r, w o e n g l i of w o e n g l è n (Jav.) en p o n g p o r a n g (Soend.) stond bij de Hindoes (evenals tegenwoordig nog bij de Javanen en Soendaneezen) in hoog aanzien als geneesplant. Bij de oude Hindoes vormde de bast ervan een onderdeel van het vermaarde geneesmiddel daçamūla, tezamen met *Desmodium gangeticum* (L.) DC., *Aegle Marmelos* (L.) CORR. en *Stereospermum suaveolens* DC. Doch ook in andere geneesmiddelen vond de bast van *Oroxylum* herhaaldelijk toepassing. Hoewel het aanzien der op de twee bovengenoemde reliefs afgebeelde planten zulks schijnt te logenstraffen, bestaat dus wel de mogelijkheid, dat de oude beeldhouwers toch *Oroxylum* of *Stereospermum* bedoeld hebben, doch bij gebreke daarvan toen maar een daarop eenigermate gelijkende soort, nl. *Radermachera*, als voorbeeld hebben genomen.

Afstappende van den bedolven voet van de Boroboedoer gaan wij nu over tot de reliefreeks van de bovenste rij van den hoofdmuur der 1e gaanderij, waarop de levensgeschiedenis van den Boeddha is afgebeeld. Enkele der aldaar weergegeven boomsoorten, die in de bestaande

teksten met name genoemd worden, willen wij nog even aan eene nadere beschouwing onderwerpen. Op relief 25, dat een vertolking is van het verhaal over de wonderen te Kapilavastu, zien wij denkelijk een s â l- of s h â l-b o o m, (ç ā l a), *Shorea robusta* GAERTN. (syn. *Vatica robusta* ROXB.) uit de familie der *Dipterocarpaceae* afgebeeld [1]). Hij wordt opgegeven als de bodhiboom van den Boeddha Viçvabhu, en levert de voor de geloovige Hindoes benoodigde hars, welke dezen elken avond bij hunne godsdienstplechtigheden voor het huisaltaar branden. Men vindt den shâl-boom in Indië reeds vroegtijdig afgebeeld, bijvoorbeeld op een der pilasters van Barhut (zie W. Cohn, *Buddha in der Kunst des Ostens*, P. XXIV, Abbild. 3). Zooals bekend, stierf Gotama Buddha in een ç ā l a-bosch. Er bestaat een goede afbeelding van den boom op een relief van Amarāvatī (Mathura), voorstellende het Parinibbāṇa (zie Ananda Coomaraswamy, *Notes sur la sculpture bouddhique. Revue des arts asiatiques*, IV, 1928, blz. 244). Doch ook op de Boroboedoer, op bovengenoemd relief 25 (pl. 9 a) kunnen wij hem aantreffen rechts van de poort naar Māyā-Dewī's woonvertrek, waarbij de breed-eivormige, vrij groote bladeren goed zijn weergegeven [2]). Links van deze poort kan men een a ç o k a-b o o m herkennen. Een ander tooneel (pl. 10 a = relief I a 15) stelt Māyā zelf voor, zich begevende naar het açoka-woud. Krom zegt er van: „Links ziet men de vorstin staan, die juist den eersten boom van het açokaboschje bereikt heeft; haar vrouwen volgen haar". Met dezen a ç o k a nu wordt bedoeld *Saraca indica* L. (*Jonesia Asoka*

---

[1]) Hij wordt op deze plaats in de Buddhalegende twee keer vermeld. C. M. PLEYTE, *Die Buddhalegende in den Skulpturen des Tempels von Borobudur*, Amsterdam 1901, blz. 42 geeft de volgende vertaling: „auf hörten die Schmerzen der Gebärenden, die begrüsst wurden von den Gottheiten des Sâlbaumes", en verder: „Die edlen Sâlbäume prangen in schönster Pracht; jetzt ist es dazu die rechte Zeit", sprak koningin Māyā tot haar echtgenoot Çuddhodana.

[2]) Men vergelijke den vorm der bladeren met dien van de daaronder afgebeelde plant uit W. ROXBURGH, *Plants of the coast of Coromandel*, III, 1819, tab. 212 (pl. 9 b).

ROXB.) een boom uit de familie der *Leguminosae*, met paarsgewijs gevinde bladeren, langwerpige smalle blaadjes, en opvallend roode bloemen in dichte, bolvormige trossen [1]). De açoka-boom speelt een belangrijke rol in de Hindoemythologie en is vooral bekend uit het Rāmāyaṇa, waarin verhaald wordt, hoe Rāma's vrouw Sītā, die door Rāwaṇa geschaakt is, in het açoka-bosch verborgen wordt gehouden. De in twee langwerpige en smalle topblaadjes eindigende bladeren zijn vooral goed te onderkennen op enkele Rāmāyaṇa-reliefs van tjaṇḍi Panataran (fig. 10 b). De a ç o k a-boom is tevens een attribuut van den Voorindischen Marīci, die met een açoka-tak wordt voorgesteld (*Oudheidk. Verslag* 1923, blz. 153). Ook den açoka-boom vindt men reeds vroegtijdig in Indië afgebeeld, o.a. op een relief van de omheining van een Jainastupa in Mathura, dagteekenend uit de tweede eeuw na Chr. (pl. 11 a).

Op relief 82 (pl. 11 c) wordt ons de Bodhisattva ten tooneele gevoerd, die met zijn linkerhand een hennepen kleed vasthoudt, dat hij van plan is in den lotus-vijver te wasschen. De boom, geheel links van het paneel, boven de knielende godin, moet den k a k u b h a - b o o m verbeelden, welke volgens het verhaal later op verzoek van den Bodhisattva een zijner takken naar omlaag buigt om den wijze zoodoende de gelegenheid te verschaffen, zich daaraan uit het water op te trekken. Deze boom, *Terminalia Ardjuna* (ROXB.) BEDD. behoort tot de familie der *Combretaceae* [2]) (pl. 11 b). Op het afgebeelde relief vallen bloemen noch vruchten te bekennen en zelfs uit den vorm der bladeren kan men weinig opmaken, doch de tekst zegt ons gelukkig duide-

---

[1]) Zie de daaronder staande afbeelding van *Saraca indica* uit den *Hortus Indicus Malabaricus* van H. A. VAN RHEEDE TOT DRAAKESTEIN, V tab. 59, 1685. (pl. 10 c)

[2]) De a r j u n a-boom speelt ook een rol in de jeugdverhalen van Kṛṣṇa (Bhāgavata Purāṇa, Harivaṃça en Viṣṇu Purāṇa) waar Kṛṣṇa, aan een mortier vastgebonden, twee arjuna-boomen omvergooit. Men vindt er een afbeelding van in J. PRZYLUSKI, *La légende de Kṛṣṇa dans les basreliefs d'Angkor Vat* (*Revue des arts asiatiques*, 1928, planche XXVIII, fig. 1. Kṛṣṇa renversant les deux arbres arjunas).

lijk, wat wij hier zien moeten. De boom aan Bodhisattva's rechterhand is weer een vruchtdragende m a n g g a en die in het midden denkelijk *Eugenia Cumini* (L.) MERR. Aardig in verband met dit samenkomen dezer drie boomsoorten is hetgeen Dutt daarover op geneeskundig gebied weet te vermelden. Een koud aftreksel van de gemengde schors dezer boomen zou door de Hindoes tegen inwendige bloedingen gebezigd worden. Het voorkomen van dergelijke geneeskrachtige planten op de reliefs van de Boroboedoer wijst er ten overvloede op, hoe de beeldhouwers voor het afbeelden der niet speciaal in de tekst voorgeschrevene gewassen bij voorkeur een keuze deden uit die planten, welke op eenigerlei wijze in het dagelijksch leven van hun tijd van waarde moeten geweest zijn.

Afzonderlijke vermelding verdienen ook nog de verschillende d j a m b o e-soorten, welke men bij herhaling op de reliefs afgebeeld vindt. In hoofdzaak betreft het *Eugenia Cumini* (L.) MERR., de bekende d j a m b l a n (Jav., Mal.) of d j o e w ĕ t (Mal., Soend.) en *Eugenia javanica* LAM., d j a m b o e s ĕ m a r a n g, doch ook wel *Eugenia aquea* BURM. f., d j a m b o e a i r. De djamboe-boom, waaronder de Boddhisattva ging mediteeren, is volgens de literatuur [1]) *Eugenia Cumini* (L.) MERRIL, (vroeger *Syzygium jambolanum* W & A) de d j o e w ĕ t of d j a m b l a n. Op relief I a 40 zien wij echter den Bodhisattva tusschen 3 boomen gezeten (pl. 14a), die vermoedelijk de drie bovengenoemde d j a m b o e-soorten vertegenwoordigen. Rechts van den Bodhisattva is vermoedelijk *Eugenia Cumini*, en links, zooals aan het bladtype te zien valt, *Eugenia javanica* LAM. (vroeger *Eugenia alba* of *Jambosa alba* G. DON.) afgebeeld, die volgens Merrill in de Philippijnen vanuit het Maleisch schiereiland in praehistorische tijden ingevoerd is, en door Roxburgh genoemd wordt als zijnde inheemsch in Indië.

Overgaande tot de bespreking der heilige boomen bij uitnemendheid, die men in de Boeddhistische mythologie

---

[1]) J a m b u is volgens DUTT (l.c. blz. 164) en a. de sanskritnaam voor *Eugenia jambolana* LAM., nu onder den naam van *Eugenia Cumini* bekend.

zoo herhaaldelijk en onder verschillende namen tegenkomt, zal men in hoofdzaak meestal *Ficus*-soorten daaronder aantreffen, hoewel soms toch ook wel enkele andere melksaphoudende planten. Nemen wij allereerst als voorbeeld pl. 12a (relief 28). Dit paneel vertoont ons koningin Māyā op weg naar den Lumbini-tuin. Met haar opgeheven rechterhand grijpt zij in de takken van den plakṣaboom. Welke boom kan wel daarmede bedoeld zijn geweest? Pleyte noemt daarvoor drie planten op, nl. *Ficus infectoria*, *Ficus religiosa* en *Hibiscus populnoides*, en voegt eraan toe (l.c. blz. 44): „Aus dem Relief, worauf der Baum ganz stilisiert ist, kann mit Bezug auf die altjavanische Auffassung dieses Baumes nichts abgeleitet werden". In de Sanskrit-woordenboeken wordt voor plakṣa opgegeven: wavy-leaved figtree (d.i. *Ficus infectoria*), en ook Dutt vermeldt deze *Ficus* onder den naam p l a k ṣ a of p a r k a ṭ i. Deze bezit eivormige bladeren, die in een korte punt eindigen. Hoewel de middelste boom, waaraan niets natuurlijks meer te bekennen valt, allerlei vormen van bladeren of bloemen draagt, en bovendien nog behangen is met bidsnoeren en bekroond wordt door een zonnescherm, verraden de buitenste breedeironde bladeren met hun staartvormigen top, welke men in de nabijheid van Māyā's hand kan bespeuren, duidelijk *Ficus religiosa* L. (pl. 12a) [1]). Duidelijker nog valt deze soort te onderscheiden op pl. 12b en c. Op beide voorbeelden ziet men den Bodhisattva met gekruiste beenen neergezeten onder den zg. t ā r ā y a ṇ a-boom [2]). Krom (l.c. blz. 125) zegt omtrent relief I a 103 (pl. 12b), dat be-

[1]) Rechts van het relief zien wij een sterk gestyleerden boom, wiens samengestelde bladeren en langwerpige smalle blaadjes wijzen op den in de Buddhalegende vaak genoemden açoka-boom, *Saraca indica*.

[2]) PLEYTE (l.c. blz. 145) vermeldt als botanische namen voor den tārāyaṇaboom (volgens den Pāli-tekst Rājāyatana): *Buchanania latifolia* ROXB. of *Butea frondosa* ROXB. Door den vorm van de afgebeelde bladeren staat wel vast dat de tārāyaṇa-boom op relief 103 *Ficus religiosa* is, wat in de Sanskritwoordenboeken zijn bevestiging vindt. Daarin wordt de tārāyaṇaboom genoemd: tree of deliverance, of: sacred figtree, welke laatste volgens WILKINS, *Hindu mythology* (1913), niets anders is dan *Ficus religiosa*.

trekking heeft op de Lalitavistara, het volgende: „zoowel de zijkanten van dit achterstuk, als wat daarboven van den tārāyaṇa-boom te zien is, stralen een vuurglans uit: op die wijze is de schittering van den Buddha weergegeven". Beschouwen wij echter in dit verband het op de Gaṇḍawyūha betrekking hebbend relief II 20 (pl. 12c), waarbij alle onderdeelen zooveel scherper uitkomen, dan merkt men al spoedig op, dat er van een eigenlijken vuurglans geen sprake is. De beeldhouwers hebben hier slechts op waarlijk kunstzinnige wijze van den vorm der Ficus religiosa-bladeren met hunne lang uitgetrokken toppen partij getrokken om langs den omtrek der afgebeelde boomen een stralenkrans te voorschijn te roepen.

In de beschrijving der handelingen, welke op relief I a 103 te zien zijn, wordt ons verhaald van een ontmoeting van Boeddha met de kooplieden, waarbij dan tevens sprake is van de godin van het kṣīrika-bosch. Dit woord „kṣirika" [1]) nu is een verzamelnaam voor verschillende melksaphoudende gewassen, die in de Hindoe-mythologie een rol gespeeld hebben, of welke gerekend werden tot de belangrijkste geneeskrachtige planten der oude Hindoes. De voornaamste daaronder moeten geweest zijn: *Ficus religiosa* L., Skr. açvattha, of peepul (de bodhiboom van Gotama), *Ficus bengalensis* L. (incl. *F. indica* L.), banyan-tree, bargat, maha-nuga of nyagrodha (de bodhiboom van Kaçyapa), *Ficus glomerata* Roxb. of udumbara (de bodhiboom van Kanakamuni), *Ficus infectoria* Roxb., pakri of parkaṭi, ook wel plakṣa, en voorts de tot de *Sapotaceae* behoorende *Bassia latifolia* Roxb., madhūka, mahua of illupei. De basten van vier der bovengenoemde *Ficus*-soorten (n.l. *F. religiosa, bengalensis, glomerata* en *infectoria*), evenals die van de tot de *Meliaceae* behoorende *Azadirachta indica* Juss. (*Melia Azadirachta* L.) vatten de oude Hindoes samen onder den naam „pañcavalkala". Van al deze planten hebben wij buiten *Ficus religiosa* nog geen enkele met zekerheid op de reliefs van de Boroboedoer

---

[1]) Afgeleid van „kṣira": melk; melksap van planten.

kunnen naspeuren [1]). Wel troffen wij verschillende afbeeldingen aan van boomen met meer of minder diep vorksgewijs ingesneden bladeren, zooals men ze onderkennen kan op de hierbij op pl. 14 b, c, d afgedrukte relief-fragmenten. Het gelijktijdig optreden van dergelijke boomen met l o t u s -bloemen en van wonderboomen in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdpersonen uit het verhaal, stempelen deze boomen als vanzelf sprekend tot geheiligde planten. Het ligt dan ook voor de hand, bij de beoordeeling van den betreffenden bladvorm, die aan dit standaardmodel ten gronde ligt, in de eerste plaats uit te zien naar een of andere *Ficus*- soort, die hier als bodhiboom gediend kan hebben. Hoewel wij niets hebben kunnen vinden dat er alleszins mee overeen te brengen is, komt het ons toch voor, dat *Ficus hirta* VAHL var. *Roxburghii* in bladvorm de meeste gelijkenis vertoont met de op de reliefs afgebeelde planten.

Deze boom, die volgens King [2]) in Burma en het Maleische schiereiland algemeen voorkomt, is wat den bladvorm betreft uiterst variabel, bezit echter een zeer typisch drielobbig blad, waaraan hij dan ook zijn vroegeren naam *Ficus triloba* HAM. te danken heeft, welke duidelijk het meest karakteristieke kenmerk van het blad aanduidt. De vormen met gelobde bladeren werden door King later ondergebracht bij de variëteit *Roxburghii*. Hetzelfde bladtype treft men trouwens ook aan op enkele basreliefs van de Bayon van Angkor Thom (plaat 12 van Groslier). Dit standaard-model vindt men herhaaldelijk op de paneelen

---

[1]) Op relief I a 102 van de Boeddha-legende meent PLEYTE (l.c. blz. 144). de „Ziegenhirten-banyan" en KROM (l.c. p. 121) den „geitenhoederswaringin" te mogen herkennen (pl. 13 b). De Banyan-boom draagt den naam van *Ficus indica* of *Ficus bengalensis*. In Voor-Indië vindt men den nyagrodhaboom of *Ficus bengalensis* L. dikwijls afgebeeld op de basreliefs van oude tempels, b. v. op een medaillon aan een pilaster van den ringmuur om de stoepa van Barhut (pl. 13 a), dagteekenend uit omstreeks 200 jaar vóór Chr. (zie W. COHN, *Indische Plastik* (1921), blz. 4).

[2]) G. KING, *The species of Ficus of the Indomalayan and Chinese countries*. (*Annals of the Royal bot. Garden*, Calcutta, Vol. I, 1887, blz. 64).

van den Boroboedoer, o. a. op relief 18 van de Boeddhalegende (pl. 14 d).

Op de nu te beoordeelen reliefreeksen, die men aantreft aan den voet van den hoofdmuur der 1e gaanderij, benevens langs de balustraden van de 1e en 2e gaanderij, vindt men de geboorteverhalen van den Boeddha (Avadāna's en Jātaka's) vertolkt. Hierbij geraakt de plantenwereld nagenoeg geheel op den achtergrond en maakt zij plaats voor dieren, welke de incarnaties van den Boeddha moeten verbeelden. Een uitzondering hierop maakt slechts de op paneel B I 86 afgebeelde, tot de *Ebenaceae* behoorende tindukaboom, *Diospyros embryopteris* PERS. (vroeger *D. melanoxylon* HASSK.), Soend. tjoelikĕt, Jav. klètja, klèḍoeng, die in den Sanskrittekst van het Mahākapijātaka met name genoemd wordt (zie J. S. Speyer, *The Jātakamālā*, London, (1895) blz. 249: The story of the great ape). De boom is op het relief van de Boroboedoer aan den vorm van zijn bladeren en vruchten duidelijk als zoodanig te herkennen (pl. 13 d). De planten die men hier al onderscheidt, hebben wij grootendeels reeds eerder ontmoet en besproken. Het zijn bijna uitsluitend mangga's, nangka's, pisang's, de lontarpalm, de pinang, de klapperboom, *Ficus religiosa* en andere. Echter vallen in het bijzonder op de talrijke afbeeldingen van *Araceae*-bladeren, welke blijkbaar dienst hebben moeten doen als waardigheidsteekenen voor geheiligde of vorstelijke personen. Zoowel Bakhuizen van den Brink als Cammerloher hebben hier breedvoerig over uitgeweid. Meende de laatste deze bladeren voor *Alocasia* te moeten aanzien, de eerste stelde daarnaast de mogelijkheid in het licht, dat het evengoed bladeren konden geweest zijn van *Colocasia*, *Lasia* of *Cyrtosperma*. En inderdaad, als men den vorm en de nervatuur der verschillende op de reliefs weergegeven *Araceae*-bladeren nauwkeuriger gaat beschouwen, zal men al spoedig tot de overtuiging komen, dat hier niet slechts van één enkele soort sprake zal geweest zijn. De meest pijlvormige bladeren, zooals men er een onderscheiden kan op pl. 15a (relief II 50) behoorden stellig toe aan een *Cyr-*

tosperma, terwijl die op pl. 15 d ongetwijfeld toekomen aan *Alocasia macrorrhiza* (L.) SCHOTT [1]). (zie Bakh. l.c. blz. 183, fig. 2) evenals die op pl. 16 b rechts, en op pl. 15 f, beide van de Prambanan. De *Araceae*-bladeren op pl. 14 d (Ia 18) en 15 c vertoonen overgangsvormen, die nog te denken geven; hoogstens kan het eigenaardige blad van pl. 15 b, met zijn paar afwaartsche en een ander paar opwaarts gerichte voetnerven, een *Lasia*-blad geweest zijn. Het waterplantje in den lotus-vijver is een bloeiende *Sagittaria* (pl. 6 d en 16 a, beide van den bedolven voet) en behoort tot de familie der *Alismataceae*. Afbeeldingen van *Colocasia esculenta* (L.) SCHOTT, de bekende t a l é s (zie noot 2 op bladz. 181 van het artikel van Cammerloher in *De Trop. Natuur* afl. 8, 1931) hebben wij nergens kunnen ontdekken, evenmin als die van de tot de *Convolvulaceae* behoorende *Ipomoea reptans* (L.) POIR., hoewel de oude Hindoes deze plant reeds gekend moeten hebben onder den Sanskritnaam k a l a m b i.

Welke plantensoort de twee groote opstaande *Araceae*-bloeiwijzen toekomt (pl. 16 c = relief II B. 22), ter opluistering geplaatst aan weerszijden van een altaar, weten wij zoo dadelijk niet te zeggen. De bloeikolven zijn, gemeten aan de daarnaast zittende gestalte, van vrij groote afmeting! Niet onwaarschijnlijk waren het de bloeikolven van een *Amorphophallus*, misschien zelfs wel van *A. variabilis* BL. Dergelijke bloeikolven treft men ook aan op een der Rāmāyaṇa-reliefs van de Prambanan [2]) (pl. 16 b). Daarbij is vrij zeker sprake van een *Amorphophallus variabilis*.

Is het al mogelijk met eenigen goeden wil van verscheidene planten, die wij op de reliefs van de Boroboedoer afgebeeld vinden, den soort- of geslachtsnaam na te gaan, toch blijven er nog genoeg andere over, waarbij wij ons, ondanks de verkregen uitkomsten van het onderzoek,

---

[1]) Wij vinden trouwens dezelfde bladeren terug op de basreliefs van de Bayon d'Angkor Thom (pl. 15e), afgebeeld in het plaatwerk van Groslier (pl. 118, galeries intérieures, face nord, aile est).

[2]) W. F. STUTTERHEIM, *Ramalegenden und Ramareliefs in Indonesien*. (Verl. G. Müller, 1925) Tafelb., afb. VIg; Textb. blz. 150.

minder stevig in de schoenen voelen staan. In hoofdzaak betreft dat die afbeeldingen, waarmee geen der ons bekende planten volkomen overeenkomen, of zulke die wel wat al te vaag werden weergegeven, óf tenslotte dergelijke, waarover geen tekstverklaring ons eenig licht heeft weten te verschaffen. Bovendien doen enkele figuren heel vaak aan meer dan één plantensoort denken, zonder dat wij tot een bepaalde keuze durven overgaan. Over het algemeen genomen heeft het weinig zin zich omtrent bedoelde afbeeldingen in gissingen te verdiepen; toch willen wij hierop eenige uitzonderingen maken, waar het onsinziens geen onbelangrijke planten geldt. Het komt ons meer dan waarschijnlijk voor, dat bv. de op pl. 8 d (relief I b 110) [1]), afgebeelde boomen niet zoomaar uit de lucht gegrepen zullen zijn (zie ook pl. 8 c). Reeds vestigden wij de aandacht op den d o e r è n - b o o m links. Wat daarnaast staat met zijn enkelvoudig-samengestelde bladeren en bolvormige vruchten kan gerust voor *Feronia Limonia* (L.) SWINGLE, (syn. *Feronia elephantum*) den o l i f a n t s a p p e l of k a p i t t h a (Sanskr.), m a d j a (Batav. Mal.) k a w i s t a (Jav. Soend.) gehouden worden, aangezien niets daartegen strijdt. Minder zeker zijn wij van den tweeden boom van rechts, met de langwerpige spitse bladeren en de bolvormige vruchten, welke blijkbaar een aanblijvenden kelk aan den voet bezitten. In dezen boom meenen wij de m a n g g i s t a n, *Garcinia Mangostana* L. te mogen herkennen, dien wij reeds op paneel 56 van den bedolven voet (pl. 7 a) hebben aangetroffen. De boom rechts daarvan is zonder twijfel een m a n g g a-b o o m, gelijk zijn vruchten getuigen, doch de meer benedenaan staande boom is niet onwaarschijnlijk *Calophyllum Inophyllum* L., p u ṃ n ā g a (Sanskr.), de n j a m p l o e n g (Jav. Soend.) (pl. 8 d). [2]) (Rechts naast dezen boom staat waarschijnlijk ook nog de p a n g i (Mal.) p i t j o e n g (Soend.) of p o e t j o e n g (Jav. Mal. Soend.), *Pangium edule*

[1]) Waarop Maitrakanyaka met elf Apsarasen staat afgebeeld.

[2]) Deze dikke boom, die volgens K. HEYNE, *De nuttige planten van Ned. Indië* (1927), deel II, (blz. 1082) gekenmerkt is door een zeer korten

REINW. ex BL., uit de familie der *Flacourtiaceae* (zie ook pl. 8 c). De boom, dien men daar rechts beneden Maitrakanyaka ziet, herinnert oppervlakkig, wat blad en vrucht betreft, eenigermate aan *Citrus medica* L. Waarschijnlijker is het echter een m a d j a, *Aegle Marmelos* (L.) CORR., in het Sanskrit v i l v a. De v i l v a-vrucht werd beschouwd als een attribuut van Dewī Çrī, die, in zittende houding, steeds wordt voorgesteld met deze vrucht in haar schoot [1]). Wij willen er verder nog op wijzen, dat zoowel *Feronia limonia* als *Aegle Marmelos*, die beide tot de *Rutaceae* behooren, groote vermaardheid hadden onder de oude Hindoes vanwege hun gebruik als abortivum en ook nu nog op Java volgens Heyne als zoodanig worden gebezigd. De meest rechtsche plant onderaan, beneden den k l a p p e r b o o m, is weer de reeds besproken *Radermachera* of *Stereospermum* met de overhangende bloeiwijzen en de enkelvoudig samengestelde bladeren. Relief I B 112 (pl. 16 d) vertoont ons een kleinen, bladerloozen doch bloeienden boom met horizontale vertakking, welke ons doet denken aan den ç ā l m a l i-boom, r a n d o e a l a s (Jav.), *Gossampinus heptaphylla* (HOUTT.) BAKH. (*Bombax malabaricum* DC.).

Even moeten wij ook nog stilstaan bij relief 24 aan den hoofdmuur der 2e gaanderij, waar de Gaṇḍawyūha voorgesteld wordt. In het verhaal is sprake van den kluizenaar Bhismottaranirghosa, die volgens de vertaling van Bosch [2]) „woont in een hut aan den voet van een s a n d e l b o o m". Bij de bespreking van dit relief merkt Bosch op: „de twee

---

en laag bij den grond vertakten stam, welriekende bloemen en kogelronde vruchten met een klein spitsje voorop, wordt in de plastiek van Voor-Indië weleens in verbinding met Kṛṣṇa aangetroffen. Ik verwijs daaromtrent naar de afbeelding van Kṛṣṇa op den punnag-boom, afkomstig van Kumbakoman, in H. KRISHNA SASTRI, *South Indian images of gods and goddesses* (1916) blz. 48, waarop de kenmerken van *Calophyllum* bijzonder duidelijk zichtbaar zijn.

[1]) DUTT (l.c. blz. 129) zegt ervan: „sacred to Çiva whose worship cannot be accomplished without its leaves. Hence this tree is always met with near temples dedicated to Çiva".

[2]) F. D. K. BOSCH, *De beteekenis der reliefs van de IIIe en IVe gaanderij van Boroboedoer*. *Oudheidk. Verslag* 1929, blz. 179-244.

middelste boomen, waaronder hij gezeten is, kunnen zeer goed sandelboomen zijn". Dit schijnt ons inderdaad het geval. Zooals bekend is, zijn het in hoofdzaak twee plantensoorten, die het sandelhout leveren. Het witte echte sandelhout of çrīkhaṇḍa (Sanskr.) en het gele, minderwaardige sandelhout of pītacandana (Sanskr.) is afkomstig van de tot de *Santalaceae* behoorende *Santalum album* L., het alom bekende sandelhout of tjĕndana (Mal.), tjaṇḍana (Jav., Soend.), terwijl het roode sandelhout of raktacandana verkregen wordt uit een, tot de *Leguminosae* behoorende plant nl., *Pterocarpus santalina* L., tjĕndana djĕnggi (Mal.). Het sandelhout stond en staat nog bij de Hindoes hoog in aanzien, niet alleen als verfhout, doch ook als heilig hout, dat toepassing vond en vindt bij den eeredienst en bij de lijkverbranding. De twee bovengenoemde sandelhout-soorten nu meenen wij op relief II 24 (pl. 17a) te mogen aanwijzen. Daarbij doen de tweede middelste boomen met hunne gesteelde, langwerpig-eironde, spits eindigende bladeren denken aan *Santalum album*, terwijl de twee buitenste boomen, met de links uit elliptische en rechts uit ronde blaadjes bestaande samengestelde bladeren dan voor *Pterocarpus santalina* zouden aangezien kunnen worden.

Op sommige reliefs van den bedolven voet vallen voorts gestyleerde boomen op, die niet alleen louter met bloemen overdekt zijn doch wier bloemen in haar midden een slurfachtig aanhangsel bezitten (pl. 17 c). De vorm der 5-tallige bloemen schijnt uit te sluiten, dat het hier een lotus gelden zou. Het lijkt ons niet onmogelijk, dat als prototype van bedoelde bloemen *Hibiscus Rosa-sinensis* L., de algemeen bekende kĕmbang sĕpatoe (Mal.), worawari (Jav.), kĕmbang wèra (Soend.) beschouwd kan worden (pl. 17c), welke plant in het Sanskrit java, in het Hindostani gudhal, in het Bengaalsch jaba genoemd wordt.

Over de neiging der oude beeldhouwers om sommige, vooral heilige planten, naar eigen willekeur voor te stellen, hebben wij in het begin van dit artikel reeds terloops de aandacht gevestigd. Niet alleen op de Boroboedoer, doch

ook op de andere oude Hindoe-bouwwerken vindt men daarvan genoeg voorbeelden. Dergelijke gevallen doet men goed in 't oog te houden bij de beoordeeling van soms raadselachtige of onnatuurlijk schijnende afbeeldingen van planten. Zoo merken wij op een der Gaṇḍawyūha-reliefs van Boroboedoer een boom op, die naast de typische m a n g g a-vruchten ook nog v l i n d e r b l o e m e n draagt (paneel II 57). En op Tjaṇḍi Prambanan zien wij op een relief van de Rāmāyaṇa-reeks blijkens hare bladeren (pl. 15 f) een *Alocasia*-plant weergegeven, waaruit echter een l o t u s-bloem ontspruit [1]).

Verder vinden wij op de reliefs een enkele maal k r u i d-a c h t i g e p l a n t e n afgebeeld, welke na eenig wikken en wegen misschien toch nog thuis te brengen zijn. Als zoodanig valt al dadelijk het kruidje op met de op k l a v e r (*Trifolium*), of k l a v e r z u r i n g (*Oxalis*) gelijkende bladeren (pl. 17 b.) Te oordeelen naar hetgeen Udoy Chand Dutt weet mede te deelen, zouden, wat den habitus betreft, daarvoor twee geneeskrachtige planten in aanmerking kunnen komen, nl. *Trifolium indicum* WILLD. (syn. *Melilotus parviflora* DESF.) en *Oxalis corniculata* L. de g e h o o r n d e k l a v e r z u r i n g, r è m p i of s ĕ m a n g g è n (Jav.), d a o e n a s ĕ m k ĕ t j i l (Mal.), (d j o e k o e t) t j a l i n g t j i n g a n (Soend.). Deze is over Java algemeen verbreid van de laagvlakte tot op de toppen der bergen. Dan kan in dit verband nog genoemd worden *Desmodium triflorum* DC., uit de familie der *Leguminosae*. Ook dit kruipend plantje, (s o e k ĕ t) d j a r ĕ m (Jav.), d a o e n m o e l ē s (Mal.), k i m o e l ē s (Soend.) bezit kleine, op die van k l a v e r gelijkende drietallige blaadjes; daarbij is het op Java zeer algemeen verbreid van de laagvlakte tot hoog in 't gebergte, groeiend op lichte, liefst grazige terreinen. Het is hier een veel gebruikt Inlandsch geneesmiddel tegen dysenterie.

Lagere planten hebben wij op de Boroboedoer-reliefs

---

[1]) Volgens STUTTERHEIM, (l. c. blz. 275) de blauwe Lotus (*Nymphaea caerulea* = *Nymphaea stellata* WILLD.), met smalle en puntige bloembladeren.

nergens kunnen ontdekken. De eenige paddestoelen, die wij zagen afgebeeld, troffen wij aan op een der Rāmāyaṇa-reliefs van Tjaṇḍi Prambanan, alwaar men er een drietal van herkennen kan tegelijk met een miereneter (pl. 16 b). Hoogstwaarschijnlijk geldt het hier een vertegenwoordiger van de orde der *Agaricales*, vermoedelijk de bij de inlanders als eetbare zwam zeergeliefde groote termietenzwam, Soend. soepa- of soeoeng boelan, s. sanggal, Jav. djamoer rajap enz. [1]).

Op de reliefreeksen der derde en vierde gaanderij van de Boroboedoer, hoofdmuur en balustrade, valt op ons gebied weinig meer te oogsten, daar hier in hoofdzaak de talrijke wonderverhalen en bovennatuurlijke verschijningen in beeld gebracht zijn. Het eenige wat nog vermelding verdient, zijn de aan het plantenrijk ontleende zinnebeeldige kenteekenen van goddelijke persoonlijkheden. Als zoodanig noemen wij in de eerste plaats de lotus-bloem (pl. 18 a-e), welke men weliswaar ook elders op de Boroboedoer-paneelen overal tegenkomt, doch welke hier in deze hoogste regionen naast den vijgenboom nagenoeg de eenige plant is, die wij er op afgebeeld vinden. Zij dient den Boeddha tot kussen of, in de hand gehouden als attribuut, of wel anderszins als wierookbrander, zij omzweeft de goddelijke en heilige personen en maakt deel uit van wonder- of wenschboomen (daarom ook weleens lotusboom genoemd). Op de eigenaardige ontwikkeling van het lotus-motief werd door ons elders [2]) reeds uitvoeriger gewezen. Ook op de hier gereproduceerde relieffragmenten kan men daaromtrent enkele voorbeelden vinden. Nu eens ziet men lotusbloemen uit welker midden snoeren, volgens Van Erp „zaadsnoeren", afhangen, zooals op pl. 12 c (relief II. 20), aan den tārāyaṇa-boom achter den Bodhisattva,

---

[1]) Zou het wel toevallig zijn, dat de groote termietenzwam, *Gymnopus albuminosus* (BERK.) v. OVEREEM, (syn. *Armillaria termitigena* BERK. en *Collybia eurhiza* (BERK.) v. HÖHN, naast den miereneter werd afgebeeld, die volgens VAN BALEN en JUNGHUHN zich met termieten voedt?

[2]) A. STEINMANN, *De plantornamenten van Mantingan. Djåwå* (1934) Afl. 2, blz. 89-97.

dan wel bv. de losse bloemen op pl. 1 d boven den maaltijd. Elders weer zijn het opgerichte of naar omlaag gebogen slurfvormige vlam-motieven, die uit het hart der lotusbloemen te voorschijn treden (pl. 18 b). Aan de beteekenis dezer lotus-vlammen heeft Nieuwenkamp [1]) eenige opmerkelijke beschouwingen vastgeknoopt. Dat de lotus behalve als versiering ook op de reliefs van den bedolven voet, in het landschapsbeeld voorkomt, toont ons pl. 18 a, waar op den achtergrond van een vijver met bloeiende lotussen een drietal boomen te onderscheiden zijn, waarvan de eene met bloemen, die geheel overeenkomen met die van den vijver.

Tenslotte behooren wij nog terloops melding te maken van de bloem, die de toekomstige Boeddha Maitreya op het relief van pl. 17d en elders met de linkerhand vasthoudt, nl. de nagapoespa of nagakoesoema, de slangen-bloem of „de welriekende witte bloem met het gouden hart". Over de ware natuur van deze heilige bloem is men het nog steeds niet geheel eens kunnen worden. Kern [2]) meende er òf de tot de *Euphorbiaceae* behoorende *Rottlera tinctoria* ROXB. (de kamala uit Indië, nu *Mallotus philippinensis* (LAM.) MUELL. ARG.), òf *Mesua Roxburghii*, òf campaka in te mogen herkennen. E. B. Havell [3]) stelde zich voor de keus tusschen campaka [4]), *Michelia Champaca* L. (de bekende tjampaka of tjĕmpaka) en naga pushpa = *Mesua Roxburghii* L. Wij voor ons voelen het meest voor de opvatting van Van Erp [5]), dat deze bloem *Mesua ferrea* L. is, uit de familie der *Gut-*

[1]) W O. J. NIEUWENKAMP, *De Boroboedoer. Een reusachtige Lotus met ontelbare lotusbloemen versierd. Ned. Indië Oud en Nieuw* 1932 No. 5 (Sept.), blz. 129-138.

[2]) H. KERN, *Beschrijving van den graftempel te Kajĕnĕngan* [lees: *Kagĕnĕngan*]. *Bijdr. Kon. Inst.* dl. 65 (1911) blz. 130.

[3]) E. B. HAVELL, *The Himalayas in Indian Art* (1924), Floral symbolism.

[4]) Ook wel „campa" genoemd, hetgeen in Tibet tevens de gangbare naam voor Maitreya is.

[5]) Th. VAN ERP, *Oudheidkundige aanteekeningen Tijdschrift Bat. Gen.* 54 (1912) blz. 435.

tiferae (pl. 17e), die op Java van oudsher aangeplant werd in de onmiddellijke nabijheid van oude tempels en algemeen bekend staat onder de namen n a g a k o e s o e- m a, n a g a p o e s p a en n a g a s a r i, en die men als attribuut van Boeddha Maitreya o.a. ook afgebeeld vindt op de tempels van Plaosan en Mendoet.

Omtrent de herhaaldelijk langs hoogere gaanderijen van de Boroboedoer optredende grillig gevormde „wenschboomen", die onderscheiden worden in „bloem-, juweel- en reukboomen", behoeven wij in het verband van dit stuk niet veel te zeggen, waarom wij meenen te kunnen volstaan met de woorden van Van Erp in zijn *Bouwkundige beschrijving van Barabudur* (1931) blz. 171, die van de kruinen dezer wonderboomen getuigt, dat zij „volgens een drietal telkens terugkeerende schema's van spiralen zijn gecomponeerd, welke spiralen de takken vormen, die vanuit den recht opgaanden stam zich ontwikkelen. De gedaante en groeiwijze van de bladeren wijzen er op, dat de beeldhouwers als regel de *Ficus religiosa* hebben willen uitbeelden, maar een enkele maal zien wij een bladvorm, die aan een andere boomsoort doet denken, en soms gaat de stileering en vervorming zoover, dat het loof bezwaarlijk te determineeren valt". Zie voor deze zg. „wonderboomen" pl. 4d, 12a en c, en 18c, d en e.

Hiermede wenschen wij dan onzen rondgang door de gaanderijen van de Boroboedoer te beëindigen, hopende door onze beschouwingen iets te hebben bijgedragen tot eene betere beoordeeling der aldaar voorgestelde flora. Ik wensch dit opstel echter niet te besluiten zonder nog eerst een woord van dank te richten tot R. C. Bakhuizen van den Brink, die met nimmer falende bereidwilligheid mij bij het determineeren der planten met zijn raad terzijde stond, alsmede tot het hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, Dr. F. D. K. Bosch, voor het afstaan van de benoodigde photo's. [1]

---

[1] De publicatie van dit rijk geillustreerde artikel werd mogelijk gemaakt dank zij de medewerking van het tijdschrift De Tropische Natuur, waarin dit artikel ook zal verschijnen (Nov.-afl. van dit jaar).

Als slotsom der verkregen uitkomsten laten zich nu op de Boroboedoer-reliefs redelijkerwijs gesproken, ten naastenbij de ondervolgende plantensoorten herkennen:

Alismataceae.
Sagittaria sp.
Anacardiaceae.
Mangifera ? caesia JACK.
" indica L.
Apocynaceae.
? Plumeria acuminata AIT.
Araceae.
Alocasia macrorrhiza (L.) SCHOTT.
Amorphophallus variabilis BL.
Cyrtosperma sp.
? Lasia sp.
Bignoniaceae
? Oroxylum indicum (L.) VENT.
Radermachera ? gigantea (BL.) MIQ.
? Stereospermumsp.
Bombacaceae.
Durio zibethinus MURR.
? Gossampinus heptaphylla (HOUTT). BAKH.
Combretaceae.
Terminalia Ardjuna ROXB.
Dipterocarpaceae.
Shorea robusta GAERTN.
Euphorbiaceae.
Antidesma Bunius (L.) SPRENG.
Flacourtiaceae.
? Pangium edule REINW. ex BL.
Gramineae.
Saccharum officinarum L.
Setaria italica (L.) BEAUV.
Guttiferae.
Calophyllum Inophyllum L.
Garcinia Mangostana L.
Mesua ferrea L.
Leguminosae.
Butea monosperma (LAM.) TAUB.
? Desmodium triflorum DC.
Pterocarpus santalina L.f.
Saraca indica L.
Malvaceae.
Hibiscus Rosa-sinensis L.
Meliaceae.
Lansium domesticum CORR.
Moraceae.
Artocarpus communis G. FORST.
Artocarpus integra (THUNB.) MERR.
Ficus ? hirta VAHL.
" religiosa L.
Musaceae.
Musa paradisiaca L.
Myrtaceae.
Eugenia aquea BURM. f.
" Cumini (L.) MERR.
" javanica LAM.

Nymphaeaceae.
Nelumbium Nelumbo (L.) Druce.
Nymphaea sp.
Oxalidaceae.
? Oxalis corniculata L.
Palmae.
Areca Catechu L.
Borassus flabellifer L.
Cocos nucifera L.
Pandanaceae.
? Pandanus sp.
Rutaceae.
Aegle Marmelos (L.) Corr.
Feronia Limonia (L.) Swingle.
Santalaceae.
Santalum album L.
Solanaceae.
Datura fastuosa L.

Buitenzorg, Juli 1934.

The Tisai Ayirattainūrruvar and the Municandai Record

(A Great Tamil-Merchant Guild of Southern India)

by

S. R. BALASUBRAHMANIAN, M. A., L. T.

One of the new developments brought to light by recent archaeological progress is the existence of a large number of quasi-independent corporations of merchants essentially Hindu and South Indian in character, but international in the range of their activities who were in enjoyment to a limited extent, of the power of "extra-territoriality". A great many merchant-guilds are known to have existed in Southern India during the days of the Cola and Pandya Kings. Some of them are the *Aṛunūṛṛuvar, Manigrāmam,* the *Anjuvaṇṇam,* the *Vaḷanjiyar,* the *Elunūṛṛuvar* (the Seven Hundred), the *Munnūṛṛuvar* (the Three Hundred) the *Tisai Āyirattu-ai nurruvar* [1]) (the Five Hundred of the thousand directions).

Professor K. A. Nilakanta Sastri has, in a recent article to this Journal, Vol. LXXII (1932), collected together all available particulars about these merchant-guilds in general and "The Five Hundred" in particular.

The "Five Hundred" are said to have penetrated into the regions of the six continents by land and water routes and visited "the Cēra, Cōḷa, Pāṇḍya, Malēya, Magadha, Kausala, Saurāṣtra, Dhanustra, Kurumbha, Kambhōja, Gaulla Lāla, Barvvara, Parāsa, Nēpāla, Ekapāda, Lambakarana, Stri-Rājya, Gholanukha" and many other countries. The

[1]) This has been rendered into the "Five Hundred" – though there is the alternative rendering of the "Thousand Five Hundred".

chief articles they traded in were superior elephants, well-bred horses, large sapphires, moonstones, pearls, rubies, diamonds, lapis lazuli, onyx, topaz, carbuncles, coral, emeralds, cardamoms, cloves, bedellium, sandal, camphor, musk, saffron etc.

They seem to have realised that the right use of wealth is to make it available for works of public utility and they have made charitable and religious endowments of an extensive character and it is by their enlightened benefactions they have left behind them an indelible mark of their greatness.

The following are the chief inscriptions relating to this merchant-guild:

1. 82 of 1907 — Ambasamudram 13th year of Jaṭāvarman Sundara Cōla Pandya (C. 1033 A. D.) — It refers to a gift for the merit of "Nana desi Tisaiyāyirattainūṟṟuvar".

2. 256 of 1912. Undated but should be assigned to the time of Rājēndra Cōla I. It mentions the Śeṭṭis and the sons of Śeṭṭis from the thousand (districts) of the four quarters.

3. 342 of 1912 (from the Chittur Dist.), 32nd year of Rājādhi-Rāja I (1050 A. D.) The record mentions a gift made at the instance of the Samayam (corporation) of the Nāḍu viz. the five hundred of the thousand (districts) of the four quarters — "Nanku-tisai-Yāyirattu-Ainūṟṟuvar-perunāḍu samayamum".

4. 651 of 1916 — Śeramādēvi — (1055 A. D.) It refers to the "tisaiyayirattu-Ainūṟṟuvar".

5. *Sumātra* — in the East Indies.

The *Loboe Toewa* Tamil Inscription (Archaeological collection of the Batavia Society of Arts and Letters — No. 42) a mutilated inscription — dated Śāka 1010 (=1088 A. D.). It refers to "the five hundred". This belongs to the period corresponding to the reign of Kulōttunga I (acc. 1070 A. D.) in Southern India.

6. There is another inscription at Tiruviḍaimarudūr of the 2nd year of a certain Parakeśarivarman (unidentified) which refers to a big maṇḍapa (in that temple) called

I. List of Pudukōtah Inscriptions No. 61.

II. List of Pudukōtah Inscriptions No. 71.

"*Tigai Āyirattainūṟṟuvar*" (253 of 1907 Madras Epigraphical Report).

From the foregoing evidence, it will appear that the earliest reference to this Corporation is the Ambāsamudram record of about 1033 A. D. – "the earliest of the inscriptions noticed in this article" (Prof. K. A. N. Sastri).

To this list must be added the Municandai record of the 20th year of Parakeśarivarman – which is the main subject of this article. Municandai (or Monacandi) is a small and obscure village in the Tirumeyyam Taluk of the Pudukōtah State, about 11 miles to the south of its Capital. Its old name was *Muniyandai*, according to the local inscription. There is an irrigation-tank in the village called *Sinna Ponni*, then known as the "*Ainūṟṟuvar eri*". On the northern bank of the tank, there are two broken pieces of a slab. On both its faces we have inscriptions. The inscription under reference is on the eastern face of the slab (A. No. 61 of the list of Pudukōtah Inscriptions-Illustration No. 1). On the Western face of the slab there is another inscription of the 34th year of a certain Parakēśarivarman (B. No. 71 of the list of Pudukōtah Inscriptions). This may belong to Parantaka I.

The inscription under reference (No. 61) is mutilated and very much damaged and worn out by the sun and the weather. The record seems to have suffered a great deal since the state epigraphist copied it, because even the letters, which have been read then, have now become more indistinct and the 1st line in the upper part containing the name of the King has clean gone, except the last one or two letters. Hence the official published text has still to be relied on; and the photo is valuable only for purposes of illustration as a unique document, and for checking so far as it permits the reading of the text in any important particular.

The inscription mentions a gift in the 20th year of a certain Parakēśarivarman of two Kāśus of money made by the "Valanjiyar Five Hundred" – one of the Commer-

cial Corporations of Southern India — to the custody of the Ūr of Muniyandai as provision in the name of the Five Hundred of the Thousand directions — "*(Ti)sai Āyirattu Ainūṛṛuvar*", for some object connected with the tank of the "Ainūṛṛuvar" (perhaps for repairs and maintenance of the tank) — out of the annual interest on the amount.

It is very interesting to notice that the inscription on the other side of the stone (No. 71 of the list) also relates to three similar gifts of Kāśus each, to this very tank. The *Ūravar* (the members of the assembly of the Ūr or more probably its residents) are the recipients of the gifts. The expression *Ūrvayam* of this record is valuable to get, beyond any possibility of doubt, at the correct reading of this word in line No. 4 in record No. 61.

The inscription is in Tamil language — the script marks the transition from the later Pallava to the early Cōla period. The following letters are typical of the period and deserve attention: *ā*; *i*; *i* (vowel); *nu*; (*ṛu*—hard); *ḍu*.

From a perusal of inscriptions 61 and 71 it will be clear that No. 61 is more archaic and much more worn out and illegible than 71. Palaeographically both of them seem to be separated from each other by some length of time and No. 61 seems certainly earlier than 71. The high regnal year of the latter namely 34 and the palaeographic features are enough to assign it to Parantaka. If it were so, the earlier record should belong not to the same reign but to an earlier Parakēśarivarman. Who may this be?

Owing to the proximity of this record to Tanjore the capital of Vijayalaya, and the testimony of palaeography, the script being of the later Pallava and early Cōla style of the 9th and the 10th centuries A. D. (see Travancore Archaeological series No. 1 Table on page 220), we may venture to assign this record to the first Parakēśarivarman, i. e., Vijayalaya Cōla, the founder of the House of the Cōlas of Tanjore whose accession is placed about the middle of the 9th century. Thus the Municandai record will be about 870 A. D. If this hypothesis is correct, then we have here a reference to "the Five Hundred" earliest known so far and

earlier than the Ambāsamudram record by more than two centuries. Its unique value lies in the gift made by one corporation — the Valañjiyar-500 in the name of another corporation, the (Ti)sai Āiyirattu Ainūṟṟuvar Five-Hundred. What the relations were between them is more than what we can guess at present but it seems permissible to hazard the hypothesis that there were at least two corporations of "the Fivehundred". One of them is the *Valañjiyar Ainūṟṟuvar* (the Valañjiyar Fivehundred) and the other is the "*Nānādesi Tisai Āiyirattu Aiñūṟṟuvar* (The Five hundred of the Thousand directions of the several countries). From the inscription we learn that the Valañjiyar-500 made a gift in the name of the 500 of the thousand directions of the several countries.

The Municandai record and that of Loboe Toewa are two important surviving relics of a great intercourse of trade and culture between India and the Far East in the period of Cōḷa supremacy.

I trust that my suggestion that steps be taken for the careful preservation of this record would be carried out, by the Pudukōtah Durbar, who have already evinced some interest in the preservation of its ancient monuments.

The text of Inscription No. 61 and the translation are given below:

1. Swasti Sri- Ko-p-para Kesari (Panmarkku) (Ya)nd
2. ... (2)O Ivāndu kāna nāttu mu(niya)ndai
3. (*ti*)*sai* Āyiranainūṟṟuvar pērāl.
4. Ainūṟṟuva pēr erikku *ūrvayam* [1]).
5. ... Nu valañjiyar Ainnūṟṟuvar vait.
6. ta Kāśu 2 ira(n)du iain palisai ...

[1]) The published text reads the last word as *urivayam*. It should be *ūrvayam*. Compare also *urvayam* in No. 71. *Sai* in line 3 should be *tisai* also in the translation of the Loboe Toewa record.

"I am almost sure that in the Loboe Toewa record the letters "*ti-sai*" must have preceded the word *Ayirattainnūṟṟuvar*", says Prof. K. A. Nilakanta Sastri (p. 13 of Tijdschrift Deel LXXII).

Translation.

Hail Prosperity! In the 20th year of Ko-p-Parakēśarivarman, the Valañjiyar Five Hundred made a gift of two kāśus, which was entrusted with the Ūr to (some purpose — perhaps for its maintenance) the tank of Ainnūṛṛuvar in (the village of) Muniyandai, in Kāna Nāḍu in the name of (and for the merit of) the Ainnūṛṛuvar of the thousand directions. From the interest on this amount ... (mutilated).

Text of Inscription no. 71, Pudukōtah List.

1. Svasti Sri Kōparakēsair parma.
2. ṛkku Yāṇḍu 34 iv-vāṇḍu kāna
3. [nā] ṭṭu Muniyandai- Kulattuku
4. Mandra ī āccān mūtti aṭṭi
5. na Kāśu 2 irandu kasu oru kāśāl
6. irandu peruñguli atta Urav [r]
7. Vayam Kuduttanan
8. Mērpaḍi peruñjār padaittalaiva
9. n paṛaiyangūṛṛan aṭṭina kāśu 2
10. irandu ivai ūrvaśam kuduttanan
11. mērpaḍi peruñjār pidārang kārinēy [n]
12. makkal kāri māranaiyum kari ceppuliyai
13. Yum Čāṭṭi vaittä kāśu 2 irandu urva.
14. [Ya]m Kuduttanan.

Mededeelingen

De Batoe Lajang te Pontianak

Wanneer men van Pontianak af de Kapoeas-ketjil afvaart over een afstand van ruim 5 KM, ziet men aan den rechteroever een groot houten gebouw, dat uit de verte den indruk maakt van een moskee (foto 1).

In dit gebouw liggen de sultansgraven van Pontianak. Behalve deze vorsten liggen in en rondom dit gebouw vele vorstentelgen begraven.

Als sultansbegraafplaats is deze plek in gebruik sinds het jaar 1808, want toen stierf de eerste sultan, Sjarif Abdoerrachman. Het sultanaat is gesticht omstreeks 1772; vóórdien was deze streek v. z. b. onbewoond.

Het sultansgeslacht is van Arabische afkomst. Het houdt nog streng vast aan menig Arabisch-Mohamedaansch gebruik; het is trotsch op zijn Arabische afstamming en houdt den Mohamedaanschen godsdienst in eere. Het verwonderde mij daarom rondom deze graven versieringen te vinden naar Hindoe-motieven.

Het geheele gebouw staat binnen een muur, die 1 à 1 ½ Meter hooger is dan het maaiveld. De stijlen van het gebouw staan aan de binnenzijde van dezen muur, vlak er achter, zoodat de dakrand net over den muur heensteekt. De ruimte, door dezen muur omsloten, lijkt op het oog zuiver vierkant (niet opgemeten). De muur is gebouwd uit roode baksteenen, waarvan één exemplaar is overgebracht naar het kantoor van den oudheidkundigen dienst.

De eenige toegang tot de ruimte binnen den muur wordt gevormd door een poort, die veel heeft van de gespleten poort, die men op Bali aantreft (zie foto 2). De beide steenen zuilen, die de poort vormen, zijn in of aan den ringmuur gebouwd; hun onderlinge afstand is 3 à 4 Meter. De toppen dezer zuilen zijn verwijderd om aan het dak van het houten gebouw plaats te geven. De poort ziet uit naar het Zuiden, naar de rivier.

Op de hoekpunten van den ringmuur en op regelmatige afstanden daartusschen hebben ornamenten gestaan, die den vorm hadden van een lotus. Deze hebben kennelijk gediend als steunpunt voor andere ornamenten of van stijlen, want in het hart van de lotus vindt men een vierkant plat vlak van ongeveer één decimeter.

Het geheel verkeert in een vervallen toestand; de muur aan de Westzijde is geheel verdwenen. De steenen daarvan zijn vermoedelijk gebruikt voor een ander doel.

Omtrent de herkomst kon men mij niets meedeelen.

De bevolking weet van deze plaats niet anders dan dat hier de sultansgraven liggen. Men doet er geloften en brengt er offers.

Niet ver van het gebouw (± 40 Meter) vlak aan den kant van de rivier liggen de overblijfselen van een versterking, gebouwd tegen de zeeoevers. Hierover kan men in Veth een en ander lezen. Veth zegt ook, dat de steenen van de sultansgraven gebruikt zijn voor den bouw dier versterking.

Batoe Lajang dankt zijn naam aan de aanwezigheid van groote rotsblokken, die hier liggen te midden van eindelooze moerassen. Deze plaats ligt iets hooger dan de omgeving en is daardoor beveiligd tegen hooge waterstanden.

Het is wellicht niet gewaagd te veronderstellen, dat Batoe Lajang de pleisterplaats was der Hindoe-Javanen op hun tochten naar en van Borneo's binnenlanden.

Indien blijkt, dat we hier werkelijk met een Hindoe-Javaansche oudheid te doen hebben, zou het van belang zijn, dat dit monument in goeden staat werd gebracht en gehouden.

Koepang, 9 Juli 1934. A. VERHEUL.

2. *Afgeknotte gespleten poort.*

1. *De Sultansgraven van Pontianak.*

Batoe Toelis aan de Aëk-Lingkoengan (Koealoeh).

Rotsteekeningen ter Oostkust van Sumatra.

In het Landschap Bilah (district en Keradjaän Marbau) op een afstand van naar schatting ruim 3 KM bovenstrooms de districtshoofdplaats Bandar Doerian, district Aĕr Natas van het Landschap Koealoeh, dicht bij de samenvloeiing van de Aĕk Natas en Aĕk Lingkoengan en nabij den grenssteen van de Landschappen Bilah en Koealoeh, bevindt zich op den rechteroever van de Aĕk Lingkoengan de z.g. Batoe Ginoerit = Batoe Toelis (ginoerit, van goerit = krassen.)

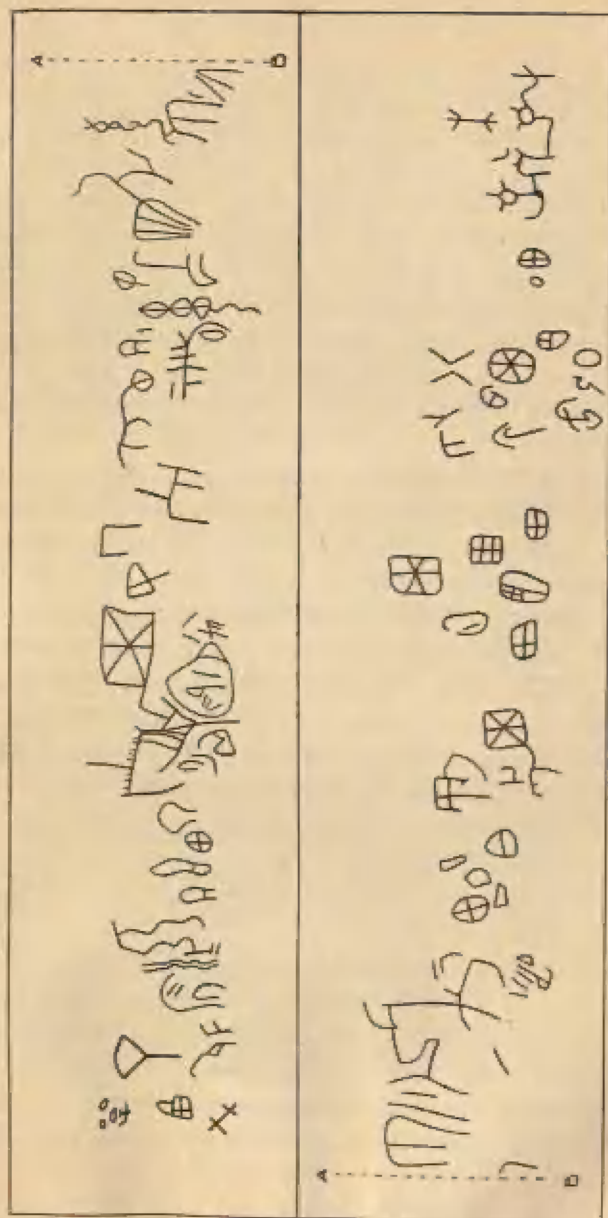
Onder een ± 16 M hoogen, eenigszins vooroverhellenden rotswand, zijn over een breedte van ongeveer 12 M van 1½ manshoogte tot aan den voet van het gesteente, allerlei figuren ½ tot 1 cM diep in den rotswand gegrift.

Een tweetal lage, ondiepe vleermuizen-grotten bevinden zich terzijde van de Batoe Ginoerit.

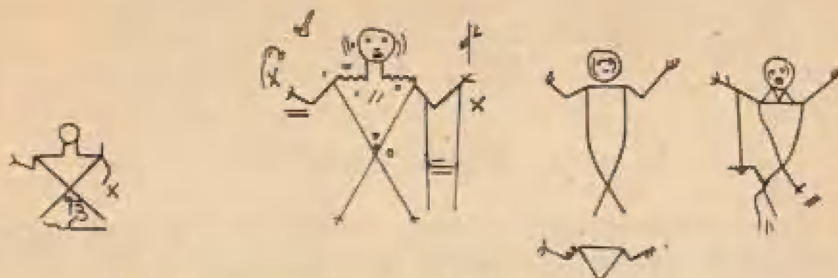
Van de bevolking weet niemand bijzonderheden omtrent de inscripties mede te deelen, ook niet zeer oude menschen. Een zekere Marihot, kamponghoofd van Koeala Lingkoengan, die in 1933 overleed, en naar het heet ruim honderd jaar oud werd, dus in ieder geval een zeer hoogen leeftijd bereikte, wist niets te vertellen omtrent dezen steen. De inkervingen zijn zoo oud als de wereld, zegt men. Van angst voor of vereering van de Batoe Ginoerit is geen sprake.

Het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst deelde in zijn schrijven van 12 Juli 1934 No. 562./42 mede, dat de plaats, waarop de teekeningen zijn aangebracht, n.l. vooroverhellend rotsgesteente, doet denken aan een praehistorische woonplaats, een z.g. „abri sous roche". Voorts zou het ontbreken van alle overleveringen onder de bevolking omtrent de beteekenis der teekens, kunnen wijzen op een zeer hoogen ouderdom van de inscripties.

Met het oog op de wenschelijkheid, dat bedoelde plaats voor een toekomstig onderzoek gereserveerd blijft zullen de noodige maatregelen worden getroffen, dat door geen onbevoegden ter

Figuren, voorkomende in den rotswand van de Batoe Toelis van de Aëk-Lingkoengan, ± 1/40 der ware grootte.
(Landschap Kaoeloeh, onderafd. Laboehan-Batoe, S. O. K.)

Figuren, voorkomende op de Liang Balik, District Koealoeh Oeloe, Landschap Koealoeh, o.a. Laboehan Batoe, S O. K.
(Afteekeningen vervaardigd door Tengkoe Moerad, Onderdistricts-hoofd van Koealoeh Hoeloe.)

plaatse wordt gegraven of anderszins eenige verandering in den bestaanden toestand wordt gebracht. Hiertoe zal een Zelfbestuursbesluit worden uitgevaardigd.

Intusschen werd gewag gemaakt van een tweede vindplaats van inscripties in rotsgesteente in het district Koealoeh Oeloe van het Landschap Koealoeh, gelegen vier uur loopens van de kampong Londoet. Bij nader onderzoek bleken ze voor te komen op een rotsgesteente, Liang Balik geheeten, gelegen aan een riviertje, de Soengei Liang Balik. Volgens de beschrijving heeft men te maken met een zelfde soort plaats. De afmetingen van deze rots zijn ± 50 M breed en ± 12 M hoog; de teekeningen beginnen op een hoogte van ± 1 M van den beganen grond en zijn van ½ tot ¾ M groot.

Uittreksel uit de *Memorie van Overgave* van den fd. Controleur van Laboehan Batoe,

G. L. TICHELMAN.

Tjaṇḍi Dadi

Uit de lezenswaardige bijdrage van Dr. W. F. Stutterheim in *Bijdragen* 90 blz. 267 e. v., zie ik uit een noot op blz. 282, dat de quaestie van de beteekenis van den naam van Tjaṇḍi Dadi volgens hem nog steeds niet is opgehelderd, ofschoon hij daar inderdaad op den goeden weg is.

De oplossing is zoo eenvoudig, dat ik die daarom tot nog toe niet heb gepubliceerd, aangezien zij zoo voor de hand lag.

De meeste tjaṇḍi-namen op Java zijn *niet* de oude. Slechts daar waar deze tevens de plaatsnamen zijn, zooals in Kalasan, Diëng, Surawana, Djago, enz. en die plaatsnamen onveranderd zijn gebleven, kan overeenkomst tusschen de oorspronkelijke aanduiding in Oud-Javaansche bronnen en den modernen naam worden gevonden. Zoodra er van plaatsnamen geen sprake is hebben wij over het algemeen te doen met moderne Javaansche namen, getuige bijvoorbeeld Lara Djonggrang.

Dit nu is ook het geval met Tjaṇḍi Dadi. Wij hebben hier te doen met *dadi* in de beteekenis van „tot stand gekomen", „af zijn", „klaar zijn" en de tempelnaam beteekent dus: „de Tjaṇḍi, die af is".

Dat deze oplossing de juiste is blijkt wel uit den naam van den veel meer vervallen naburigen tempel Tjaṇḍi Wurung, waarbij *wurung* het nog niet af zijn aanduidt, het nog niet tot stand gekomen zijn.

Waar in het bovenstaande van „tempel" gesproken wordt is dit in den algemeenen zin van heiligdom, de tjaṇḍi's op het Wadjak-gebergte waren stūpa's, wellicht min of meer in den vorm van Moeara Takoes.

Penang Hill, 3 Juli 1934. P. V. van STEIN CALLENFELS.

BOEKBESPREKING

Dr. J. J. Fahrenfort, *Dynamisme en logies denken bij de natuurvolken. Bijdrage tot de psychologie der primitieven.* J. B. Wolters, Groningen, Den Haag, Batavia, 1933. 179 blz. 8°. Prijs f 2.90.

In dit werk tracht Dr. Fahrenfort aan te toonen dat er geen groote verschillen in aanleg tusschen natuur- en kultuurvolken zijn vast te stellen. Tal van verschijnselen, die van andere zijde worden aangevoerd om een tegengesteld inzicht te fundeeren, bespreekt hij critisch, waarbij vooral de magie uitvoerig behandeld wordt.

Welk een groote plaats deze ook inneemt, toch beïnvloedt zij „de materieele kultuur slechts in geringe mate en zij heeft niet belet dat 't gezonde verstand in die materieele kultuur steeds de overwinning behaalt".

Reeds uit deze allersummierste samenvatting kan men opmaken dat wij hier te doen hebben met beschouwingen, die met die van Dr. Moelia, wiens werk in een vorige aflevering besproken werd, een groote mate van overeenkomst vertoonen. Met dit verschil echter dat Dr. Fahrenfort niet de minste neiging heeft volgens moderne psychologische methode zijn stof te bewerken. Zijn methode is de rationalistische en dus wekt het geen verbazing dat hij tot bovenstaande conclusie komt. De belangrijke, allesbeheerschende vraag of dit een geëigende, aan deze stof adaequate methode is, wordt zelfs niet gesteld, en daarom is het vrij onvruchtbaar dit werk in onderdeelen te bespreken, daar alles van het eenmaal ingenomen standpunt afhankelijk is.

Of echter op deze wijze het beste inzicht in de bedoelde verschijnselen te verwerven valt, is op zijn best twijfelachtig als wij ons alleen maar herinneren hoe het geheele leven der hier behandelde volken in een religieus kader is opgenomen, dat als zoodanig enkel met het „gezonde verstand" nooit voldoende kan worden verklaard.

Het heeft natuurlijk zijn nut te wijzen op de groote rol, die de *ratio* ook in het leven der primitieve volken speelt, maar het typische karakter van het dynamisme en het logisch denken bij natuurvolken wordt ons daardoor maar weinig helderder, terwijl aan zeer wezenlijke inhouden ongetwijfeld te kort gedaan wordt. Daarom laat bij alle scherpzinnigheid, die aan de samenstelling van dit werk ten koste gelegd is, het boek toch een onbevredigenden indruk achter.

K. A. H. HIDDING.

Dr. J. H. RONHAAR, *Het Vaderschap bij de Primitieven.* Voordracht gehouden op de XVe ethnologendag te Amsterdam. J. B. Wolters, Groningen, Den Haag, Batavia, 1933. 73 blz. 8°. Prijs f 1,25.

Dit geschrift komt voort uit de groep van Amsterdamsche ethnologen, die het voorrecht hebben zich leerlingen van Steinmetz te mogen noemen. Vele hunner studies zijn terstond als zoodanig te herkennen door het vooropstellen van de noodzaak van inductie, door groote nuchterheid, door accentueering van het „normale" bij de primitieven instede van het „abnormale", door onafhankelijkheid van „mode" in de ethnologie, door scherpe interne critiek; eveneens door ruime belezenheid en vlijt. Deze en andere kenmerken zijn, zou men kunnen zeggen, erfelijke eigenschappen van Steinmetz' leerlingen. In het onderhavige geschrift echter vertoonen sommige dezer erfelijke eigenschappen zich in minder gunstige gedaante. Scherpe critiek wordt tot onwil tot begrijpen, zelfs tot verdachtmaking; onafhankelijkheid neigt tot oppositiegeest; accentueering van het normale leidt tot onvatbaarheid voor het andersgerichte; nuchterheid ontaardt in simplistische probleemstelling. Van de pittige strijdbaarheid van de leermeester vinden we in deze studie de echo; of moeten we met een wat stouter beeld niet van echo doch van bezinksel spreken? Zóó wordt er door Ronhaar gezondigd tegen de academische toon, welke toch meer is dan een bloote vorm.

De vraag, welke de schrijver wil beantwoorden, is deze: is het waar, dat er primitieve volken zijn, welke het verband niet kennen tusschen coitus en conceptie? Reeds eenige decenniën wordt

dit van verschillende volken beweerd, „de onschuldige vader begint opgang te maken, aan het vraagstuk van zijn al of niet toerekenbaar zijn voor zijn daden wordt steeds meer aandacht besteed, zoodat het hoog tijd wordt, het eens nader te bezien. Vooral het voortijdig generaliseeren doet zoo ontzaglijk veel kwaad, men is zoo gauw geneigd voor normaal te houden, wat abnormaal is" (p. 4). Ronhaar heeft nu die volken nader bekeken, die gewoonlijk worden aangehaald als de duidelijkste voorbeelden van bedoelde onwetendheid. Het was natuurlijk niet mogelijk alle gevallen te behandelen. De auteurs, met wie Ronhaar vooral te maken krijgt, zijn Hartland (Primitive Paternity), Briffault (The Mothers) en Malinowski.

Bij de critiek op de twee eerstgenoemden ontzenuwt de schrijver menig argument [1]). Het staat wel vast, dat er voortijdig is gegeneraliseerd en dat er onjuiste argumenten zijn gebruikt. Wij moeten ons echter ontzeggen de juiste opmerkingen, die Ronhaar telkens maakt, te releveeren, om de algemeene lijn van zijn betoog in het oog te houden.

Het groote aantal volken, die door Hartland en Briffault worden aangevoerd als van belang voor het vraagstuk der onbekendheid met het fysisch vaderschap, verdeelt Ronhaar in drie groepen (p. 5). Met de eerste twee groepen heeft hij het niet moeilijk. Hiertoe behooren namelijk (*A*) alle gevallen waarin blijk wordt gegeven van onvolledige bekendheid met de anatomie en fysiologie van het menschelijk lichaam, en (*B*) alle gevallen waarin naast de normale ook allerlei abnormale manieren van conceptie worden aanvaard, bij wijze van wonder. Het spreekt van zelf, dat hier geen sprake is van onbekendheid met het fysisch vaderschap; eveneens, dat deze gegevens niet kunnen dienen als bewijs voor een vroegere volstrekte onbekendheid ermede.

Ronhaar wijdt hier 19 bladzijden aan (p. 5-24), die het best als inleiding zijn te beschouwen en buiten het eigenlijke onderwerp staan. Hieraan is hij toe met zijn derde groep (*C*): „Volken, waarvan niet alleen beweerd wordt, dat ze met het c-c verband [d. i. coitus-conceptie] onbekend zijn, maar die een zoodanig verband

---

[1]) Briffault's werk staat hier niet ter beschikking; wij gaan dus af op Ronhaar's wedergave van diens argumentatie.

absoluut loochenen". In de resteerende pagina's (24-73) beziet hij nu de betreffende gegevens nader. Na een weerlegging van een opmerking van Briffault nopens de Kai van Nw. Guinea en nopens de Baganda, die beide inderdaad in dit verband waardeloos zijn, komt hij tot de hoofdschotel (p. 30): de Australiërs, en wel hiervan de Aranda en Loritja, naar de gegevens van Strehlow. Deze nemen dertig bladzijden in beslag en wij moeten hierop nader ingaan.

Het inzicht, dat Strehlow heeft gehad in dit onderwerp, is niet heel scherp geformuleerd. Ronhaar wijst aan, dat hij zich in de verschillende deelen van zijn werk eenige malen tegenspreekt en dat zijn inzicht aan verandering onderhevig is geweest. Van details afgezien echter komt Strehlow's opvatting op het volgende neer. De vrouwen worden zwanger doordat ratapa-kiemen haar lichaam binnenkomen. Die ratapa-kiemen houden verblijf op de totemplaatsen en zijn zielen van voorvaders. De Aranda zijn onbekend met de verwekking door de man. In een noot voegt Strehlow hier echter aan toe, dat de oude mannen weten dat de cohabitatie als oorzaak van de conceptie is te beschouwen, maar dat zij dit verborgen houden voor de jonge mannen en vrouwen. Voorts, dat alle Aranda het verband tusschen paring en conceptie bij dieren kennen.

Wat doet nu Ronhaar tegenover deze gegevens? Allereerst bespreekt hij uitvoerig de ratapa-theorie en komt tot de conclusie (p. 41): „ondanks de vele herzieningen is ze zoo verward en zoo vol tegenspraak, dat ze voor ons onaannemelijk is." Zij komt hem voor ook geen „logisch gevolg" te zijn van het primitieve denken. Nu willen wij voor het oogenblik aannemen, dat hij de ratapa-theorie terecht verwerpt; maar dan toch alleen in de vorm van Strehlow! Over de vraag of bij de Aranda een geloof bestaat aan van buiten komende levenskiemen, in totemistisch verband gedacht, is niets beslist. Men kan toch bezwaarlijk alle ethnografische berichten, die ons niet helder en klaar voor oogen staan, om die reden alle grond ontzeggen?

Bedenkelijk is de wijze, waarop Ronhaar de mededeelingen van Strehlow uiteenrafelt. Ik ben verplicht, hier wat veelvuldig te citeeren. Strehlow werkt „op bestelling" (p. 56), om namelijk gegevens te leveren welke kloppen met die van Spencer en Gillen. „Met de reïncarnatie", waarvan hij eerst niets had gemerkt, wordt

„een begin gemaakt" als men hem op zijn verzuim heeft gewezen; de reïncarnatie „staat op stapel en S. werkt er regelmatig aan verder" (p. 32). Als het resultaat anderen nog niet bevredigend voorkomt „gaat hij echter overstag", totdat „het gewilde en tevens verlangde resultaat werd verkregen" (p. 36). Doch Ronhaar blijft onvoldaan, zooals gezegd, en meent: „het tooneel is niet goed in elkaar gezet" (p. 37). Over de ratapa's maakt hij zich vroolijk als over een komisch geval (p. 41). Om de bloemlezing van dit soort te beëindigen, van een andere mededeeling van Strehlow zegt Ronhaar: „het zou niet erg vriendelijk zijn aan de waarheidsliefde van den zendeling te twijfelen, maar ... waarom noemt hij dan geen gevallen (...)" (p. 44). Een dergelijke bestrijdingswijze moet worden afgewezen.

Terwijl Ronhaar aldus, in combinatie met eenige lichtere argumenten, de conceptie buiten de vader om verwerpt, voert hij als positieve aanwijzing aan de subincisie. Deze vorm van besnijdenis namelijk moet volgens hem dienen tot preventie der conceptie. Een volk, dat deze maatregel heeft ingevoerd, moet, zoo redeneert hij, natuurlijk bekend zijn met de beteekenis van de man voor de conceptie. Strehlow was van een andere opinie om een viertal redenen, die Ronhaar uitvoerig beziet en die hij verwerpt. De eerste hiervan is de reeds vermelde opvatting van Strehlow aangaande de onbekendheid met het fysisch vaderschap en de ratapa-theorie; de drie andere zijn hier niet ter zake (sterk zijn zij niet!). Hoe dit ook zij, in de weerlegging der argumenten van Strehlow meent Ronhaar een voldoende basis te hebben verkregen voor de juistheid van zijn eigen opvatting aangaande de subincisie. Het moge alweer waar zijn dat Strehlow niet sterk staat, dit beteekent dan toch niet dat de subincisie precies het tegenovergestelde moet beteekenen van wat Strehlow er in ziet. Van Ronhaar krijgen we, met één uitzondering, geen andere positieve aanwijzing voor de juistheid van zijn inzicht dan de inleidende opmerking: „een heel leelijk ding voor de ontkennende bewijsvoering is de subincisio, die volgens een voor de hand liggende verklaring dient tot preventie der conceptie. Als zoodanig is dan ook deze operatie door verschillende auteurs opgevat, bijv. door J. M. Davis, Clement, Curr, etc." (p. 30). Hierop volgt dan de bestrijding van de argumenten van Strehlow. Aan de eene

positieve aanwijzing die Ronhaar geeft (p. 48), kan ik geen waarde toekennen. Toch zou een uitvoerige documentatie hier van pas zijn geweest, daar het gansche betoog aangaande de Australiërs hieraan is vastgeknoopt.

Wij willen echter Ronhaar wederom in zijn betoog volgen en hem toegeven, dat de subincisie de door hem gedachte bedoeling en uitwerking heeft gehad. Hiermee is dan niets meer — en eigenlijk iets minder — betoogd dan wat Strehlow reeds *expressis verbis* constateerde: de oude mannen kennen heel goed de gevolgen van de cohabitatie. Deze uitspraak wordt ook ergens door Ronhaar geciteerd (p. 54), maar hij vindt haar „heel vreemd". Immers, zegt hij, „het ligt anders niet in de lijn der primitieven zooiets geheim te houden, integendeel alles wordt openlijk besproken". In een noot gaat hij er dan op in, voor wie precies die kennis geheim werd gehouden: ook voor gehuwde mannen, of alleen voor ongehuwden? Deze overwegingen zijn echter zonder belang, en hier blijkt ten duidelijkste de voornaamste fout van dit gansche geschrift. De in de aanvang gestelde vraag heeft Ronhaar willen beantwoorden met een *ja* of een *neen*. Ze weten het of ze weten het niet! En toch is dit niet zoo. Een derde mogelijkheid is: zij weten het *en* zij weten het niet. De gestelde vraag is een onderdeel van het algemeene en overal weer opduikende vraagstuk van de aard van het primitieve denken; en ten aanzien hiervan blijkt Ronhaar te staan op een zeer simplistisch standpunt, dat genoegen neemt met een onderscheiding in normaal en abnormaal [1]). De subtielere vraag, waar het bij dit onderzoek om had moeten gaan, is deze: hoe is de verhouding tusschen het weten en het niet-weten? Eenige malen gaat de schrijver rakelings langs deze probleemstelling, wanneer hij in een drietal noten (ook in de laatst genoemde) een artikel van Carveth Read citeert. Deze schijnt te betoogen (ik ken het artikel niet), „dat dogma's in staat zijn de inboorlingen iets anders te laten zeggen dan ze werkelijk gelooven"

[1]) Hierom tast zijn critiek op Hartland diens betoog zoo weinig in de kern aan. Immers ook H. stelt de onderhavige vraag in een wijder verband. Hij herinnert aan de dikwijls nauwkeurige ervaring en kennis op het gebied van de jacht, gecombineerd met geloof in magische en godsdienstige praktijken welke met de realiteit spotten. (II, p. 250 vlg.)

(p. 72). Indien men dan dogma en theorie niet opvat als een aangeplakt versiersel of als iets dat uitgevonden is „door ouderen, die er een of ander belang bij hebben gehad" (p. 72), doch als een beheerschend levensbezit, staat men voor de vraag waar het inderdaad om gaat.

De practische levenservaring, wellicht zelfs het instinct dat ook de dieren hebben [1]), doet misschien alle primitieven van het bedoelde verband afweten. De „wetenschap", de wereldbeschouwing van sommige primitieven echter ontkent het, hoe en waarom dan ook. In hoeverre mag men dan van kennis spreken? Kennis veronderstelt toch bewustwording van ervaringsmateriaal. Tot zulk een bewustwording nu van het coitus-conceptie verband is het in verschillende gevallen blijkbaar niet gekomen, daar de bewustwording in andere banen werd geleid, in de banen van een andere „theorie". Het is het onderscheid tusschen zien en opmerken, en hoe talrijk zijn ook onder ons de voorbeelden dat natuurwetenschappelijke verschijnselen wel werden gezien, doch niet opgemerkt zoolang zij niet in de theorie pasten. Aan een voorstander van een streng inductieve methode in de ethnologie behoeft dit trouwens niet in herinnering te worden gebracht!

Een toepasselijk voorbeeld van het loochenen van evidentie geeft Malinowski. De Trobriands-bewoners ontkennen hardnekkig, dat twee broers op elkaar of op hun moeder kunnen gelijken; zij lijken alleen op hun vader! [2]) Een ander voorbeeld van de macht der collectieve opinie en der ouderen wordt aangehaald door Beth (o.c.) bij zijn behandeling van het onderhavig vraagstuk: bij de Dschagga wordt tegenover de vrouwen en kinderen volgehouden, dat de mannen na hun initiatie geen stoelgang meer hebben. En hiervan zou men dan nog kunnen zeggen, dat die geïnitieerden het zelf wel beter *moeten* weten en derhalve van puur bedrog sprake is, hetgeen niet geldt ten aanzien van het fysisch vaderschap. Doch eigenlijk behoeven wij geen andere voorbeelden aan te halen. Immers aan het einde van zijn bestrijding van

[1]) KARL BETH, *Religion und Magie* (1927), bespreekt in een noot op p. 308 hetzelfde vraagstuk en citeert hierbij HEAPE, *Sex Antagonism* (1913), welke argumenten ontleent aan de dierenwereld.

[2]) MALINOWSKI, *The Sexual Life of Savages* (1929), p. 173 vlg.

Strehlow citeert Ronhaar (p. 59) een opmerking uit Strehlow's werk zelf, dat we bij de Aranda niet met primitieve onwetendheid te doen hebben, maar met de invloed van de ratapa-leer, welke alles overheerschend is geworden. Als Ronhaar eens met dit citaat (welks formuleering natuurlijk niet onaantastbaar is) was begonnen!

Wij moeten nu nog het volgende en laatste gedeelte van deze studie bespreken (p. 61-72). Hierin gaat het om de belangrijkste gegevens, de recente onderzoekingen van Malinowski onder de Trobrianders. Deze berichten zijn innerlijk harmonisch, andere berichtgevers van beteekenis zijn er niet, dus Ronhaar besluit de omliggende volken na te gaan. Blijkt bij deze niets van onbekendheid met het coitus-conceptie verband, „dan zouden de bewoners der Trobriands een geheel „eenige" plaats innemen onder de volken der aarde, of wat waarschijnlijker is: Malinowski heeft zich vergist" (p. 62). Van 24 volken en gebieden wordt dan door Ronhaar geconcludeerd, na een kort citaat, dat het bedoelde verband er bekend is. De gronden voor deze conclusie zijn niet altijd steekhoudend. Hij had er een vijf en twintigste volk bij kunnen voegen: de Trobrianders. Van deze mag men, naar de gegevens van Malinowski zelf, vaststellen dat zij overtuigd zijn *1e* dat het kind altijd op de vader lijkt; *2e* dat ontmaagding vereischt is voor conceptie; *3e* dat zwangerschap van ongehuwde meisjes afkeurenswaard is [1]). Bij verschillende van zijn 24 volken (en ook eerder betreffende de Australiërs, p. 56 vlg.) baseert Ronhaar zijn positieve conclusie op feiten als hier genoemd. Nu heeft echter juist Malinowski uitdrukkelijk betoogd, dat ondanks deze door hem vermelde feiten en opvattingen bij de Trobrianders het coitus-conceptie verband door hen wordt geloochend. In dit licht gezien, schijnt de conclusie van Ronhaar nopens de omringende volken niet zeer sterk. Want het betreffende betoog van Malinowski tast hij in het geheel niet aan; en bij geen der door hem genoemde volken werd deze materie zoo nadrukkelijk onderzocht als het door Malinowski geschiedde bij de Trobrianders.

Malinowski moet zich dus hebben vergist. Wellicht. Maar hoe? En in welk opzicht? Dit zou nu juist de interessante vraag zijn geweest, ons herinnerend wat boven werd gezegd over de ver-

---

[1]) o. c. hoofdstuk VII.

houding tusschen de latente kennis en de beleden onkunde. Wie dan ook, zooals schrijver dezes, terstond na de lectuur van Ronhaar's studie de weloverwogen uiteenzettingen herleest, die Malinowski geeft in zijn Sexual Life of Savages, hem ontvallen Ronhaar's bedenkingen. Het eenige vermoeden, dat Ronhaar oppert aangaande de aard van Malinowski's vergissing en dat hij aanvoert als een „verzachtende omstandigheid" voor deze, is dit, dat de Trobriands-bewoners aan M. „hun dogma en niet hun werkelijke weten" hebben medegedeeld (p. 72). Dit is echter een mogelijkheid waarmee M. zelf terdege rekening heeft gehouden; doch het bleek hem dat woorden en daden volkomen met elkaar in harmonie zijn, zoodat er in geen geval sprake is van een tegenstelling zooals Ronhaar die schijnt te bedoelen. Een dogma — wij bespraken het boven reeds — is er stellig, en hiermee zijn wij weer bij de hoofdzaak terecht gekomen. Immers, is dit levende dogma voor de samenleving der Trobrianders niet belangrijker dan het zoogenaamde „werkelijke" weten, dat zij hardnekkig ontkennen? Het huwelijk en het gezin als een sociaal-religieuze instelling wordt er scherp door belicht.

Concludeerende, en afziende van incidenteele misstappen, geloof ik, dat Ronhaar in deze studie heeft gefaald omdat de vraag naar bekendheid met het fysisch vaderschap, te beantwoorden met *ja* of *neen*, geen ethnologisch vraagstuk is. Het is typeerend, dat Ronhaar aan een uitspraak van een medicus-berichtgever bijzonder groot gezag wil toekennen en deze wegens zijn medische functie „terzake bevoegd" noemt (p. 69, 71). De vraag is niet, of *wij* vinden dat zij het weten, maar of zij zelf het weten en hoe zij het weten.

Onze bespreking is in verhouding tot de lengte van het besproken geschrift wat uitvoerig geworden. Dit scheen mij echter niet overdreven wegens de in de aanhef vermelde verwantschap dezer studie. Het groote aantal critische opmerkingen, die de kern niet raken, kan licht de indruk achterlaten bij de lezer, dat inderdaad het doel is geraakt. Toch zijn het meerendeels slechts schampschoten. En zouden de schimpscheuten niet definitief kunnen worden uitgebannen?

Jogjakarta, Juli 1934. J. PH. DUYVENDAK.

A. JONKERS, *Wangsatama mamaling (Wangsatama gaat uit stelen) en vijftien andere lakon's.* Uitgegeven en van een korte inhoudsopgaaf en register voorzien. M. Dubbeldeman, Leiden, 1934. 197 blz. 8°. Prijs f 5.40.

Dit boekje bevat zestien lakons, ontleend aan het tweede gedeelte van Cod. Or. 2133 der Leidsche Universiteitsbibliotheek; het eerste gedeelte van dit handschrift behelst, naar de beschrijving in Vreede's Catalogus, 23 poerwa-lakons, die grootendeels overeenkomen met de door Te Mechelen in de Verhandelingen van het Bat. Genootschap deel XL (1879) uitgegevene. Blijkbaar zijn van een hs., dat deze collectie bevatte, indertijd verscheidene afschriften vervaardigd, of wel kwamen deze lakons in vrij constante volgorde in zekeren tijd steêvast op het répertoire voor. Het Kon. Bataviaasch Genootschap bezit althans meer dan één handschrift waarin dezelfde verzameling vervat is.

Alhoewel Vreede alle in het Leidsche manuscript opgenomen lakons tot de wajang-poerwa rekent, zou men dit tegenwoordig, althans te Solo, niet doen: De No's XI—XV behandelen stof, die sedert Ranggawarsita's Poestaka Radja en zijn onder begunstiging van Mangkoenagara IV ontwikkelde activiteit op het gebied van de wajang daar tot de zgn. madya- of middenperiode wordt gerekend.

De uitgever is de meening toegedaan, dat vergelijking van wajang-lakons met de babads resultaten kan opleveren voor de kennis der Javaansche geschiedenis. In de lakons zou de mondelinge traditie voortleven. Schrijver houdt het ervoor, dat deze lakons waarschijnlijk dus historische kernen zullen bevatten, en dat bij critisch onderzoek en vergelijking met de babads het element van „Verdichtung" kan worden onderkend. De hier uitgegeven lakons maken deel uit van het materiaal, dat hij voor dit onderzoek heeft bijeengebracht.

Het is jammer, dat met de aankondiging van deze studie wordt volstaan. Wij zouden gaarne iets meer hebben vernomen om ons ongeloof in den goeden uitslag van dit pogen aan banden te kunnen leggen. Dit onderzoek afwachtende, vragen wij thans slechts, of daartoe deze uitgave noodig was. Er zijn reeds vele goede lakons in druk verschenen, die als leesstof voor het onderwijs in het Javaansch tegen billijker prijs beschikbaar zijn. De waarde

van de publicatie moet dus liggen in de omstandigheid, dat deze lakons nog nimmer werden uitgegeven, hoewel ze een ruimere bekendheid verdienen, vooral met het oog op het te ondernemen onderzoek.

Afgezien nu van het feit, dat het welhaast onmogelijk moet zijn, de kern van deze sedert eeuwen op hol geslagen fantaisie te achterhalen – of deze kern historisch zal blijken, zij in het midden gelaten –, blijkt echter het meerendeel van deze lakons reeds in druk voorhanden.

Hieronder laten wij een lijstje volgen.

I. Wangsatama mamaling, komt in opzet geheel overeen met de lakons Moestakawèni en Sridenta, opgenomen in de *Serat Paḍalangan Ringgit Poerwa* (ed. Volkslectuur Serie No. 443 — 443jj, in 37 deeltjes), deel IX No. 34 en XI No. 45; zie ook Kats, *Het Javaansche Tooneel*, I *De Wajang Poerwa*, uitgave Volkslectuur Serie No. 387 (1923), blz. 284, 295.

II. Tongṭong Borong is gelijk aan de lakon Bambang Ẇidjanarka, opgenomen in het Javaansche tijdschrift Darmawarsita jg. 1879, en ook door Buning uitgegeven in 1880. In de S.P.R.P. XIII: 53; vgl. Kats, o.c. blz. 306.

III. Manon-Manonton verscheen als feuilleton in de Javaansche courant Darmakaṇḍa jg. 1908; S.P.R.P. XXVIII: 122; Kats, o.c. blz. 389.

IV. Majat Miring is naar een Bataviaasch handschrift afgedrukt in den Javaanschen Volksalmanak van Balai Poestaka voor het jaar 1921.

VI. Dana Salira is opgenomen in de S.P.R.P. XXVI: 114; Kats, o.c. blz. 378.

VIII. Tjaloenṭang komt overeen met den lakon Rara Temon, S.P.R.P. XXX: 130; Kats, o.c. blz. 406.

IX. Tjarangpang sampoen ing Bratajoeda is S.P.R.P. XXXIII: 144, en heet daar lakon Parikesit lahir; Kats, o.c. blz. 439.

X. Parikesit heet in de S.P.R.P. Parikesit Grogol en is XXXIV: 145; Kats, o.c. blz. 441. In de Javaansche courant Bramartani jg. 1905 staat het verhaal als feuilleton.

Alleen de lakons VI, Srikaṇḍi mandoeng, en VII en XVI, Lesmana boeroe bodjoning bambang en Djajasa-

loba, zijn voor zoover mij bekend in deze redacties nog nimmer gepubliceerd. De intrigue biedt evenwel niets nieuws: lakon VI geeft een variatie op de gebruikelijke maskerades van de strijdbare Srikaṇḍi, en VII en XVI zijn te beschouwen als vervolg op den lakon Bambang Widjanarka.

XI. Joedajana, speelt geheel aan het einde van de poerwaperiode, die, naar men wil, eindigt met de moeksa van dezen zoon van Parikesit. Hetzelfde motief: Soedarsana's vermeende oneerlijke bedoelingen jegens de gemalin van zijn vorst, is in de Wajang-Madya-lakons van Mangkoenagara IV verwerkt in den lakon Soedarsana pidana (Jav. Hss. Bat. Gen. No. 145a lakon 4). De vorst heet daar niet Joedajana, maar Gendrajana, zoodat het geval hier één generatie later is gesteld. Gendrajana is nl. Joedajana's zoon en opvolger.

Thans de resteerende 4 zgn. madya-lakons. De uitgave daarvan biedt wèl iets nieuws, en is als zoodanig dankbaar te aanvaarden. De lakon Praboe Wahana (XII) wordt reeds door Cohen Stuart in zijn uitgave van de Baron Sakèṇḍèr (1850) genoemd (II blz. 121) bij de bespreking van het motief van opwekking van zwangerschap door het laten eten van mangga en manggapit, waarvan in de Baron Sakèṇḍèr, naar bekend, ook sprake is. Pigeaud merkte in zijn beschouwingen over Alexander, Sakèṇḍèr en Senapati (Djåwå 1927 blz. 333) dienaangaande op, dat men een lakon in den vorm waartoe men op grond van Dr. Cohen Stuarts mededeelingen zou besluiten, in Solo niet meer scheen te kennen. In de handschriftenverzameling van het Genootschap, die toentertijd door het ontbreken van een lijst nog ontoegankelijk was, zijn evenwel verscheidene exx. ervan te vinden. In het boven reeds vermelde hs. 145a vindt men verder deze stof verwerkt in twee lakons: Pelem Siptarasa (6) en Kidjing Nirmala (8). Tenslotte is XIII, Majangkara, in hs. 145a te vinden als No. 15, onder denzelfden titel.

De No's XIV en XV, Bandoeng en Doegèkaken Bandoeng zijn, voor zoover ik heb kunnen nagaan, onder de 100 madya-lakons in hs. 145a-e niet te vinden, alhoewel het rijk Pengging daar toch een groote plaats inneemt. De reden is wel, dat de lakons, in dit handschrift althans, nog zoo ver niet gevorderd zijn. Want het verhaal van den menschenetenden vorst

van Prambanan is bekend genoeg, en zal zeker ook wel in de Poestaka Radja zijn opgenomen. In de Serat Witaradja, die naar men weet een door Ranggawarsita zelf bewerkte poetische redactie van een gedeelte der madya-stof behelst, staat dit sprookje in deel 3, uitgave Rusche, Solo, 1922, blz. 69 en volgg.

Batavia, Sept. 1934. G. W. J. DREWES.

